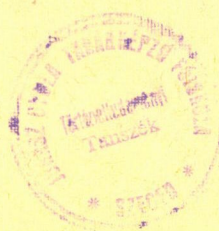

15 skw 62

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

110. kötet (teljes sorozatban) 1983

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 90 Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest, Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Adamik Tamás</i> : Quisquis eris post me (CE 578)	3
<i>Miklós Zsuzsa</i> : Ásatás Márianosztra-Biberváron	10

KÖZLEMÉNYEK

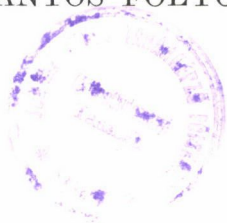
<i>Goldman György</i> : Az alföldi vonaldíszes kerámia fiatal szakaszának leletei Békés megyében	24
<i>Alice M. Choyke</i> : Előzetes jelentés a Tiszaug-kéménytetői ásatás csontszerszámairól	35
<i>Sz. Kállay Ágota</i> : A késő bronzkori halomsíros kultúra időszakának leletei Battonya határában	42
<i>Kemenczei Tibor</i> : A Tatabánya-bánhidai bronzlelet	61
<i>Kisfaludi Júlia</i> : Szkítakori sír Mezőtúrról	69
<i>Balla Márta—Gabler Dénes</i> : Terra sigillaták eredetének vizsgálata neutronaktivációs analitikai módszerrel	74
<i>Fülöp Gyula</i> : Gorsium térképes ábrázolása 1783-ból	82
<i>Szádeczky-Kardoss Samu—Csillik Éva</i> közreműködésével: Az avar történelem forrásai VII. Thessaloniké első avar ostroma	89
<i>Kiss Gábor</i> : Egy avarkori fülbevalótípusról	100
<i>Mesterházy Károly—Horváth Lajos</i> : Településtörténeti kutatások Vereasegyház határában	112

SZEMLE

<i>Entz Géza</i> : Gerevich Tibor és Hekler Antal emlékezete	125
<i>Patay Pál</i> : Emlékezés Tompa Ferencre	126
<i>B. Kutzián Ida</i> : Tompa Ferenc, a kutató	127
<i>T. Biró Katalin</i> : Beszámoló az INQUA XI. kongresszusáról	129
<i>Kalicz Nándor</i> : Nemzetközi tanácskozás a délkelet- és közép-európai korai neolitikum kérdéseiről Hannoverben 1982-ben	130
<i>Kalicz Nándor</i> : A XII. Nemzetközi tanácskozás a rézkor és bronzkor kérdéseiről Újvidéken (Novi Sad) 1982-ben	131
<i>B. Bónis Éva</i> : A Rei Cretariae Romanae Fautores 13. nemzetközi kongresszusa Münchenben 1982-ben	131
<i>Holl Imre</i> : Szimposium a középkori pusztásodásról Alsó Ausztriában Groß-Rußbachban, 1982.	132
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1982. évben	132

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 110.

1983. 1. SZÁM

110. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1983

QUISQUIS ERIS POST ME

(CE 578)

In memoriam Iosephi Révay

A dolgozatomban tárgyat képező sírversről közölje Páur Iván 1859-ben a következőket írta: „bár újabb a felirat, úgy mégis maga a három hexameter egy jobb, egy régiebb korból vétethetett át, bár némileg a kőfaragó keze alatt megváltozott.”¹ A feliratot őrző kőlapot Varsányi János mérnök találta 1845-ben Szombathelyen, „a sz. Mártoni kolostor felé dülő földeken néhány római korú keresztény sírok feltárásánál”. Mommsen feloldásait² elfogadva Buecheler az alábbiak szerint közli a vers szövegét a CE-ben:

*Quisquis he(ris) post me d(o)m(inus) laris
huius | et orti,
vicinas mihi carpē rosas, mihi lilia poñe |
can]deda, q(ue) viridis dabit ortulus:
istū beatum.*

Kérdés, hogy a javasolt kiegészítés mennyiben fogadható el. A vers szövegéhez Römer-Desjardins a következő megjegyzést fűzi: „a versek értelmét is nehéz tisztán kivenni, mert ezek bár valamely régiebb felírásból ide átvétettek, a véső által majd érthetetlenekké lettek.”³ A kőlapon a *quisquis heris post me dominus* felsorban a következő rövidítések szerepelnek: a *heris* helyett *he*, a *dominus* helyett *dm* áll. A *heris* a létige futurum imperfectuma; az *e eris* rövidítéseként máshol is előfordul.⁴ Az eleje írt *h*-t a kőfaragó vagy gondatlanságból, vagy túlzott gondosságból véste oda.⁵ A *h*-t ugyanis már a köztársaságkorban sem ejtették, s így írása teljesen bizonytalan a feliratokban;⁶ emiatt hiányzik az *orti* és az *ortulus* szó elejéről. A *candeda* szóban a hangsúlytalan rövid *i* helyett *e* szerepel; Herman József megállapítása szerint ez a hangváltozás igen gyakori a pannoniai feliratokban.⁷ A *candeda* olvasat más problémákat is felvet. A kőlap bal alsó sarka le van törve, így a *candeda* első két betűje hiányzik, a harmadiknak, az *N*-nek csak egy kis része látszik. Ezenkívül

a kőlapon *candedas* alakban fordul elő. Szövegközlésében Buecheler elhagyja az *s*-et, holott csak utalnia kellett volna arra, hogy az fölösleges. Az *s* a felette levő *vicinas* és *rosas* szavak *s* végződésének analógiájára kerülhetett a kőfaragó vésőjére. A *candeda* nyilvánvalóan a *lilia* jelzője: a latin költészetben ugyanis a *candida* gyakori jelzője a *liliának*.⁸ A *candedas* után álló *que*-t egyetlen betű, a *q* jeleníti meg; a *qui*, *quae*, *quod* vonatkozónévmásnak efféle rövidítése mindennapos jelenség a feliratos anyagban.⁹

Meglehetősen vitatott a vers utolsó két szava. Az *ista* második szótagja ligatúrával van írva, de világosan *ista* olvasható a kőlapon.¹⁰ Ennek ellenére Mommsen *ita*-nak értelmezi, s ez befolyásolja a *beatum* értelmezését is. Az *ita beatum* szókapcsolatot *accusativus exclamacionis*nak fogja fel. Römer-Desjardins, majd őket követve Paulovics, az egész sort másképpen közli: *Candedasque viridis, dabit ortulus ista, beatum*. Römer-Desjardins az *ista*-t vesszővel választja el a *beatum*-tól,¹¹ s ezzel a sort meglehetősen homályossá teszi, mert e szerint a *candedas* szót valamiféle virágnak kellene értelmezni, és az *ista* szerepe is nehezen magyarázható. Paulovics a *viridis* után teszi a vesszőt, s a *dabit ortulus ista beatum*-ot fogja fel egy szintaktikai egységnek, de szövegközléséhez értelmező megjegyzéseket nem fűz.¹² Buecheler *que viridis dabit ortulus: ista beatum* olvasata sokkal egyértelműbb, s jól beleillik a szövegösszefüggésbe. A *beatum beatorum* helyett áll. Az *o*-tövék pluralis genitivusa eredetileg *-um* volt, és még az *-orum* végződés általánossá válása után is a feliratos anyagban és a költőknél elég gyakori,¹³ s így sírversünkben is helyénvaló lehet. Maga a *beatum* alak egy másik sírversben is előfordul, ugyanolyan sorhelyzetben, nyilvánvalóan pluralis genitivusként:

*sprevisti patrem matremque, miserrime nate,
Elysios campos habitans et prata veatum
(CE 432, 3–4).*

¹ Páur I., AK 1 (1859) 226–227; RIU 80.

² CIL III 4185. Mommsen és Buecheler szövegközlésétől csak annyiban térnek el, hogy a ligatúrákat is feltüntetem.

³ Römer, F. – Desjardins, E., A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. (Bp. 1873) 126. sz. 72.

⁴ Cagnat, R., Cours d'épigraphie latine. Paris 1914, 426. Egyébként e rövidítés feloldásának helyességét e felirat minden kiadója elfogadja.

⁵ Herman, J., Le latin vulgaire. (Paris 1967) 47.

⁶ Természetesen nemcsak a provinciális feliratokban, hanem az itáliaiakban is, vö. Väänänen, V., Introduction au latin vulgaire. (Paris 1963) 57.

⁷ Herman J., Latinitas Pannonica. FK 14 (1968) 37.

⁸ ThLL III 242.

⁹ Cagnat, R., i. m. 457.

¹⁰ Vö. RIU 80.; a kőtábla fotóját l. Paulovics I., A szombathelyi Szent Márton-egyházak római kori eredete. Acta Savariensia 4 (1944), 15.

¹¹ Römer F. – Desjardins, E., i. m. 126. sz.

¹² Paulovics I., i. m. 35–36.

¹³ Stolz, F. – Schmalz, J. H., Lateinische Grammatik. (München 1910) 205.

A *beatum*nak ilyen értelmezése indokolatlaná teszi Mommsen *ita* konjektúráját. A ThLL adatai és megállapításai is az *ista* olvasatot javallják: kitűnik belőlük, hogy a sírfeliratokban igen gyakran megtalálható az *iste* névmás, és sajátos funkciót tölt be: annak a bizalomnak és közvetlenségnek a mutatója, amellyel a halott vagy a felirat szerzője szól azokhoz, akik a sírt meglátogatják és a feliratot olvassák.¹⁴ Én tehát Buecheler szövegközlését és értelmezését fogadom el hitelesnek, s e szerint a verset így fordítom:

Bárki leszel gazdája e háznak s a kertnek utánam,
tépd le a rózsáid, szórd rám fényes liliummal,
mit kis kertünk ad: a virágok a boldogokéi.

Révay József szép műfordításában a „poromra” és a „sírom” szavak alkalmazásával igazi sírverssé költi át az eredetit, melyben a halál csak jövőbeli lehetőségként jön számításba: *heris post me dominus*. Elhagyja továbbá az *ista beatum* szókapcsolatot:

Bárki leszel, ki utánam e kertet s a házat öröklöd,
Kis kertem minden rózsáját szórd a poromra,
S tündöklő liliummal a sírom megkoszorúzzad.¹⁵

Tóth István „A rómaiak Magyarországon” c. könyvében így értékeli ezt a verset: „A sablonos sírversek közül talán egyedül egy késői savariai szöveg emelkedik ki. Flavius Dalmatius sírja föltűtött állt ez a verselésében ugyan nem tökéletes, de a szokványos gondolatfoszlányok helyett egyéni indíttatású gondolatot tartalmazó epigramma.”¹⁶ Magam részéről ezen epigramma verselésében nem találok semmi kivetnivalót; még azok a korabeli kiejtést tükröző megrövidülések sem fedezhetők fel benne, melyek oly gyakoriak a sírversekben. Az első sorban Dalmatius a ház leendő örökösét szólítja meg; a sort szépen tagolja a caesura semi-quinaria; a 2. és a 3. sor eleje a felszólítást fejt ki. A *candeda* jelző átvétele a következő sorba a kérés intenzitását fokozza. Hatásos a harmadik sor caesurája, a dihaeresis bucolica. Lehetővé teszi, hogy az utolsó szavak — a végkövetkeztetés előtt — megálljunk: *ista beatum*. Választékos a három jelzős szerkezet elhelyezése a három sorban: *vicinas mihi carpe rosas, lilia pone candeda, viridis dabit ortulus*. A kicsinyítőképzős *ortulus* és a *mihi* ismétlése (*mihi carpe rosas, mihi lilia pone*) közvetlenséget sugall.

2. A vers jellegével kapcsolatban Paulovics István ezt írja: „A M. Nemzeti Múzeum egy másik táblafelirata első tekintetre nem annyira keresztény jellegű. ... Dalmatius a későrómai, IV. szá-

zadi előkelő címet, *vir perfectissimus* viselte. Kora, formája és lelőhelye szerint azonban a felirat az ókeresztény emlékekhez tartozik. Diehl is felvette gyűjteményébe. A feliratot záró szép versfele is keresztény jellegre vall.”¹⁷ Ha állást akarunk foglalni ebben a kérdésben, meg kell vizsgálnunk egyrészt a felirat prózai tényeit, másrészt a vers esetleges forrásait és motívumkincsét. Nézzük előbb a titulus prózai adatait:

Fl(avius) Dalmatius v(ir) p(erfectissimus) ex
qui vixit an(nos) XL, et Aur(elia) Iulia conp(ar)
dulc(issima) /
qui vixit an(nos) XXXV, ideoque hunc titulum /
scripserunt.

Paulovics szerint a *vir perfectissimus* „későrómai, IV. századi előkelő cím”.¹⁸ W. Ensslin cikkéből kitűnik, hogy a *vir perfectissimus* cím a hivatalos nyelvhasználatban már Marcus Aurelius idejében megjelent. Feliratban először 201-ben tűnt fel,¹⁹ s használata feltehetőleg Septimius Severus kora óta vált kötelezővé. Értéke és súlya az idők folyamán állandóan ingadozott. A 3. század közepétől *rationalisok*, *praesese* és *ex protectoribusok*²⁰ is megkapták. E szerint a *vir perfectissimus* cím nem feltétlenül bizonyítja a felirat 4. századi keletkezését, de nem is zárja ki. Ugyanez mondható az *ex protectore* v. az *ex protectoribus* elnevezésről. Mint a H.-J. Diesner által összegyűjtött adatokból nyilvánvaló, már Diocletianus alatt voltak a császár körül *protectores*; Constantius idejében *protectores domesticine* neveztek őket, de a *protector* rang is tovább élt, és alacsonyabb volt, mint a *protector domesticus*.²¹ Gallienus alatt kitüntetéssé vált, melyet magas rangú katonatisztek kaptak meg. Funkciója és értéke a következő két évszázadban sokat változott, s volt időszak, amikor a magasabb katonai pályához szolgált ugródeszkául.²² A mi feliratunkban csak *protector* szerepel, tehát nem *protector domesticus*, és nem is *protector Augusti*, mint ezt Paulovics feltételezi. Fl. Dalmatius tehát *protector* volt, hogy pontosan milyen, azt nem lehet eldönteni. Pontosabb támpontot nyújt a datáláshoz Flavius Dalmatius neve: Mócsy András szerint a Flavius név a második Flavius-dinasztia alatt és után vált feltűnően gyakorivá,²³ tehát a 4. századtól. Ezen Flaviusok közé tartozik a mi Flaviusunk is; ezt alátámasztja

¹⁷ Paulovics I., i. m. 35. RIU is az ókeresztény feliratok között hozza e sírverset; továbbá: B. Thomas, E. Savaria: 9–10 (1975–1976) 122.

¹⁸ Paulovics I., uo.

¹⁹ Ensslin, W., *Perfectissimus, vir perfectissimus*. PWRE 19, 1938, 664–683.

²⁰ Ensslin, W., i. m. 672.

²¹ Diesner, H.-J., *Protectores (domestici)*. PWRE Suppl. XI (1968) 1114–1123.

²² Diesner, H.-J., i. m. 1119.

²³ Mócsy, A., *Der Name Flavius als Rangbezeichnung in der Spätantike*. In: Akten des IV. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik. (Wien 1964) 257–263.

¹⁴ ThLL ad locum: *compellatur mors, ceterum verba primitus fere ad aspicientes vel legentes facta esse videntur*; vö. CE 556, 2; 822, 2; 682, 3; 1619, 1 stb.

¹⁵ Révay J., Séták a római Magyarországon. (Budapest 1943) 281.

¹⁶ Tóth I., A rómaiak Magyarországon. (Budapest 1975) 71.

az a tipikusan 4. századi betűtípus, amellyel feliratát köbe vésték.

A sírtábla lelőhelyéről — mint fentebb láttuk — Paur ezt írja: „a sz. Mártoni kolostor felé dülő földeken néhány római korú keresztény sírok feltárásánál”. Paur ezen kijelentése alapján a sírtábla lelőhelyét a 4. századi savariai keresztény temetővel azonosítják. Ennek ellentmondani látszik az a tény, hogy sem a sírtábla megformálásában, sem a felirat szövegében nem találunk keresztény motívumot, sem ábrázolásban, sem szavakban. Ez annál is feltűnőbb, mivel az itt talált többi keresztény sírfeliratban, illetve sírtáblán valamilyen formában mindig megmutatkozik a keresztény jelleg, vagy ábrázolásban, például Krisztus-monogram, vagy szavakban, például: *Bone memorie in Deo vivas stb.*²⁴

A felirat szövege alapján az is kétségbe vonható, hogy temetőben temették el Flavius Dalmatiust és hitvesét. A *hortus*, *hortulus* ugyanis a ThLL szerint jelenthet kertet, parkot, olykor sírkertet, de nem temetőt. A *hortus*nak ezt a jelentését így fogalmazza meg: *locus sepulturae, fere i. q. cepotaphium*; a *cepotaphium* pedig a szótárak meghatározása szerint „kis kerttel körülvett síremlék”, vagy kertben levő sírdomb. A ThLL adataiból úgy tűnik, hogy a *hortus* és a *hortulus* esetében a legtöbbször magánkertekről vagy magánsírketről van szó. A sírfeliratokban található *hortus*, *hortulus* ilyen értelmezését megtámogatják az antik szerzők azon megjegyzései,²⁵ amelyek magánkertekben való temetkezésre utalnak.

A felirat befejező része is szolgálhat némi tanulsággal: *Volussius et Sabatia lib(erti) posuerunt*. I. Kajanto statisztikái szerint határozott különbség van a pogány és a keresztény feliratok között a megholtak szociális státusának jelölésében. A pogány feliratok általában jelölik a megboldogultak társadalmi osztályát, tehát azt, hogy szabad, felszabadított vagy rabszolga-e az illető. Karthágo keresztény sírfelirataiban nem fordul elő a *libertus* és a *servus* megjelölés, és a római feliratokban is jelentéktelenül kevésbé.²⁶ Kajanto adatait alátámasztani látszik az a tény, hogy Diehl 5000 „keresztény” feliratában csak 34-szer szerepel a

libertus,²⁷ és hétszer a *servus*,²⁸ azaz a *libertus* előfordulása alig haladja meg a fél százalékot, a *servus*é még ennél is kevesebb. Mivel a kora keresztények között tömegesen voltak felszabadítottak és rabszolgák, a feliratokon szereplő feltűnően csekély számnak az lehet a magyarázata — mondja Kajanto²⁹ —, hogy a keresztény temetőekben nem tüntették fel a megholtak rabszolga vagy *libertus* státusát azon megfontolásból, hogy a rabszolgaság összeegyeztethetetlen a kereszténységgel: Isten előtt mindenki egyenlő. Ha tehát a keresztény feliratok ilyen ritkán tüntetik fel a *servus* és a *libertus* megjelölést, akkor a feliratunkban található személyek keresztény voltának lehetősége nem egészen egy százalékos. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a Sabatia név tipikusan zsidó, illetve keresztény név: Diehl gyűjteményének névindexe szerint 16-szor fordul elő keresztény feliratokban.³⁰ Ha itt valóban keresztény személyt jelölne, akkor esetleg indokot szolgáltatna arra, miért kerülhetett ez a pogány indíttatású sírfelirat keresztény temetőbe.

Ami pedig a sírverset illeti, az már az eddigiekből is kiderült, hogy annak egyik leglényegesebb része a virágmotívum. Az alábbiakban azt vizsgálom meg, milyen jellegű sírversekben szerepel a virágmotívum a Carmina Epigraphica Latina darabjaiban. E gyűjteményben 15 olyan sírverset találtam, amelyben a sír virággal való meghintése szerepel: *sit tibi terra levis, cineres quoque flore teguntur* (451, 3); *ia tibi Cybeles sint et rosa grata Diones / et flores grati Nymphis et lilia serta* (467, 5–6); a halott azt kívánja, hogy méhek dongják körül a sírját, madarak énekeljenek, babér koszorúzza és édes szőlőfürtök (468; vö. 469); egy *venustus homo* feliratában ezt olvashatjuk: *hic in flore cubat longum securus in aevum* (488, 4); egy feleség sírverse pedig, aki a férj szerint az elíziumi mezőkön sétál mirtusz- és virágkoszorúval a homlokán, így kezdődik: *Floribus ut saltem requiescant membra iucundis* (492, 1; vö. 525); egy kislány sírján ez olvasható: *sit tibi terra levis / tumuloque adsurgat amomum / et cingant suaves ossa sepulta rosae* (1046, 3–4); egy férj sokféle virággal akarja beültetni felesége sírját, hogy az utasok azt látva, így szóljanak: *hoc flos est corpus Flaviae Nicopolis* (1184, 18); egy fiúcskát villája mellett temet el az ura; *utque suis manibus flores mihi vinaque saepe / funderet* (1185, 3–4).

A vers másik lényeges motívuma az örökös. Két olyan sírverset találtam, amelyben az örökös alakja megjelenik. Az egyikben azt kéri tőle a megboldogult, hogy ne engedje erdővel benőni sírját (1181, 5–6); a másikkól kiderül, hogy a megboldogult még életében felállíttatta síremlékét, nehogy

²⁷ Inscriptiones Latinae Christianae Veteres. Edidit E. Diehl. Berolini. Vol. I 1925, Vol. II 1927, Vol. III 1931, 444; 1. még Mócsy, A., Acta AnthHung 4 (1956) 241.

²⁸ Diehl, E., i. m. III 454.

²⁹ Kajanto, I., i. m. 9.

³⁰ Diehl, E., i. m. III 140; a *Sabbatiusa* névről 1. még L'onomastique Latine (Paris 1977) 245, 433, 440–442, 453.

²⁴ Paulovics, I., i. m. 28–39.

²⁵ Magánkertben való temetkezésről I. Tac. Hist. 1, 49, 1; Mart. 1, 114, 1–4:

*Hos tibi vicinos, Faustine, Telesphorus hortos
Faenius et breve rus udaeque prata tenet.
Condidit hic natae cineres nomenque sacravit
Quod legis Antullae, dignior ipse legi.*

Vö. még CIL XI 6355, 3: *sibi vivus fecit in hortulis suis*; XIII 8381 *in hortulo suo posit.* ThLL ad locum. Daremberg-Saglio, V 284 (*hortus*): „on en vint à planter autour des tombeaux, sur le bord des grandes routes, des jardins privés, dont l'entretien regardait la famille du défunt”. Zöldes kertben található sír: Aus. Epith. 21.

²⁶ Kajanto, I., Onomastic studies in the early christian inscriptions of Rome and Carthage. (Helsingfors 1963.) Acta Instituti Romani Finlandiae Vol. II 1, 7.

a közömbös örökösé hitvány emléket állítson neki (1269).

A felsorolt versek több tanulságot rejtenek magukban. Egyikben sem szerepel olyan motívum, amely kifejezetten keresztény tartalomra utalna. Ugyanakkor szinte mindegyik felsorolt versben vannak olyan motívumok, amelyek pogány gondolatvilágra utalnak: pogány istennevek, a sötét alvilág, az elíziumi mezők, az örökös álom stb. Azonkívül a virágok mellett más olyan adományok is találhatók bennük, amelyek a földi életben a kellemes élet tartozékának tekinthetők; amomum, bor, szőlő, madárdal stb. Mindezek a földi élet örömeinek szépségét hirdetik. A mondottak alapján megkockáztatom azt a feltevést, hogy Flavius Dalmatius sírverse nem „keresztény jellegű”. A kőlap lelőhelye sem bizonyíték a keresztény jelleg mellett, hiszen a versből úgy tűnik, hogy Dalmatius sírja eredetileg nem temetőben volt, hanem háza kertjében.³¹ Még a *beatum* szót lehetne a keresztény jelleg mutatójának tekinteni, mert a *beatus*, a *beatitudo*, a *beatae memoriae* gyakran előfordul keresztény feliratokban.³² Csakhogy a ThLL adatai szerint pogány halottakat is mondtak *beatus*nak már Cicerótól kezdve, igen gyakran.³³ Mivel pedig a vers titulusból világosan kiderül, hogy Fl. Dalmatius még életében írta ezt a verset,³⁴ lehetséges, hogy az utolsó sor *beatum* szava nem ’megboldogultat’ jelent, hanem egyszerűen ’boldog embert’. Az idézett párhuzamokból még egy másik tanulság is levonható; ezekben a versekben a virágmotívumon kívül mindig adva van valamilyen más motívum is, viszont egyikben sem szerepel együtt az örökös és a virág, azaz igaza van Tóth Istvánnak, amikor azt írja, hogy a sablonos sírversek közül kiemelkedik ez a darab.

3. Az ilyen sikerültebbnek mondható sírversek esetében általában feltételezhető egy vagy több rangosabb költő hatása. Dalmatius sírversének alapötlete, nyelvi burkának nem egy eleme, sőt struktúrája is egy, a későbbi sírversirodalomra érezhetően hatást gyakorló költőtől, Martialistól származik.³⁵ Martialis három³⁶ sírversben is emléket állít a hatéves korában elhunyt kis rabszolgánynak, Erótionnak. A harmadik vers, amelyet néhány évvel az első kettő után írt, így hangzik;

*Hic festinata requiescit Erotion umbra,
crimine quam fati sexta peremit hiems.
Quisquis eris nostri post me regnator agelli,
manibus exiguis annua iusta dato:
Sic lare perpetuo, sic turba sospite solus
flebilis in terra sit lapis iste tua*
(X 61).

³¹ Kertben levő sírra l. Ausonius: Epitaphia 21.

³² Diehl, E., i. m. III 323–324.

³³ ThLL ad locum: vö. CIC. Rep. 6, 13; Val. Max. 4, 7, 7; Stat. Silvae 5, 3, 25.

³⁴ Fl. Dalmatius ... Aur. Iulia ... hunc titulum scripserunt.

³⁵ Erre már Heraeus is utalt Martialis-kiadásában a *Testimonia, imitationes* c. részben: M. V. Martialis Epigrammaton Libri XIV. Ed. W. Heraeus. Teubner. (Leipzig 1925) LXVI.

³⁶ Mart. V 34; 37; X 61.

E vers középső disztichonjának szóképzete és felépítése is megegyezik Dalmatius sírverséével. Az alaphelyzet mindkét versben azonos: Martialis saját nevében mondja: *quisquis eris ... post me*. Dalmatius szintén saját nevében beszél, hiszen még életében megírta a verset nyilván azzal a meghagyással, hogy ha meghal, véssék fel sír-emlékére. Martialis nomentumi birtokán temetette el a kis Erótiont, Dalmatius is azt kérte, hogy kertjében temessék el. Martialis évi áldozatot kér Erótion számára földjének leendő tulajdonosától, Dalmatius rózsákat és liliumokat. De a befejezés között is van hasonlóság; Martialisnál, ha az évi áldozatot megadják Erótionnak, tartósan szerencsés lesz a ház és lakói (*lare perpetuo — turba sospite*), és boldog lesz Dalmatius is, ha virággal meghintik sírját; *ista beatum*.

A fentebb idézett sírversekben láttuk, hogy a virágok többször olyan egyéb javak együttesében jelennek meg, amelyek a kellemes élet tartozékainak tekinthetők. A virágok, főleg a fehér liliumok és a rózsák, ugyanilyen funkciót töltenek be a klasszikus római költészetben. Amikor Vergilius az Aeneis VI. énekében azoknak a szerencséseknak a völgyét írja le, akik új testbe készülnek költözni, boldog zsi bongásukat a következő hasonlattal szemlélteti;

*ac veluti in pratis ubi apes aestate serena
floribus insidunt variis et candida circum
lilia funduntur, strepit omnis murmure campus*
(707–709).

Propertius a Hylasra lehelkedő szerelmes nimfák lakóhelyét festve, Vergiliushoz hasonló vidéket varázsol a szemünk elé:

*et circum irriguo surgebant lilia prato
candida purpureis mixta papaveribus*
(I 20, 38–39).

Ovidiusnál ugyanilyen szerelemmel kapcsolatos szöveggösszefüggésben szerepel a lilium:

*in liquidis translucet aquis, ut eburnea siquis
signa tegat claro vel candida lilia vitro*
(Met. IV, 354–355).³⁷

Calpurnius Siculus harmadik eklogájában a szerelmes Lycidas, akit kedvese gyakran elhagy, ezekkel a szavakkal ecseteli szerelmes bánatát, illetve örömét:

*Te sine, vae misero! mihi lilia nigra videntur;
at si tu venias, et candida lilia fient*
(51; 53).

Martialis egy hasonló témájú versben a fürdőző Cleopatra fényes szépségét a következő hasonlattal szemlélteti:

³⁷ A virágmotívum funkcióját Ovidiusnál l. P. Ovidius Naso: Metamorphosen. Kommentar von F. Bömer. B. IV–V. (Heidelberg 1976) 113, 124.

*Candida*³⁸ sic puro numerantur lilia vitro
sic prohibet tenuis gemma latere rosas
(IV 22, 5–6).

A rózsza és a szerelem kapcsolatára szemléletes példákat találunk az Anthologia Latina³⁹ darabjaiban. A 272. vers a rózsák gyors kivirulását és hervadását festi, s ezt a következtetést vonja le belőle: *ne pereant, lege mane rosas: cito virgo senescit* (9). Florus ugyanezt hangsúlyozza egy másik rózsaversben: *pereunt hodie, nisi mane leguntur* (275, 5). A Pervigilium Venerisből nyilvánvaló, hogy a rózsza különleges kapcsolatban van a szerelemmel: Amor csókjából és Venus véréből születik (22–23).⁴⁰ De a *candida liliának* is van köze a szerelemhez, Mars és Venus nászának leírásakor a rózsával együtt szerepel: *lilia cum roseis supponit candida sertis* (420, 110–11). Ezek a helyek érthetővé teszik számunkra, hogy a képes beszédben miért jelenthetett szerelmet a rózsza és a lilium, és miért kerülhetett bele a Glossarium eroticum-ba;⁴¹ de azt is, hogy Ovidius Metamorphosesének szerelmes történeteiben miért szerepel együtt a virágmotívum és a nemi erőszak.⁴²

Flavius Dalmatius kertjében fehér liliumok és rózsák virultak. Az ilyen kert — az Anthologia Latina egy másik darabja szerint — a nimfák és Venus lakhelye, de a közönséges halandókban is szerelmet ébreszt (274, 1–2).⁴³ E párhuzamos helyekből arra következtethetünk, hogy nem keresztény jámborság árad Dalmatius soraiból, hanem az élet örömeinek szeretete. Dalmatius annak a *felix homo*-nak hasonmása, aki Ausoniusnál fönnmaradt epitáfiumában így fordul az arra járókhoz:

³⁸ A kódexek egy részében *candida* helyett *condita* szerepel, mivel azonban a *lilia* mellett a *candida* igen gyakori más latin szerzőknél is, a *candidát* fogadom el helyes olvasatnak.

³⁹ Az Anthologia Latina darabjait Baehrens kiadása alapján idézem: Poetae Latini Minores. IV. Lipsiae 1882.

⁴⁰ *Ipsa iussit mane totae virgines nubant rosae:*

Facta Cypris de cruore deque Amoris osculis

(307, 22–23).

A virág, a rózsza és Venus kapcsolatára l. az 510. darabot:

*Cypris tam tereti reddita marmore
Veram se exanimis corpore praebuilt:
Infudit propriis membra caloribus,
Per florem in statuam viveret ut suam.
Nec mendax locus est: qui violas ferat,
Servabit famulas inquinibus rosas.*

⁴¹ Glossarium eroticum linguae Latinae. Auctore P. Pierrugues. Editio altera. (Berlin 1908) 440–441.

⁴² Vö. Segal, Ch. P., Landscape in Ovid's Metamorphosen. (Wiesbaden 1969) 33–34.

⁴³ *Hortus erat Veneris, roseis circumdatus herbis,
gratus ager dominae, quem qui vidisset amaret.*

⁴⁴ A virág mint áldozati ajándék a halottaknak ősi jelenség: a rómaiaknál is régi keletű. Catilina sírját virágokkal ékesítették, vö. Cic. Flacc. 95. Különösen Parentalia és Rosalia alkalmával hordtak a sírokra virágokat. Ételek, italok és egyéb élvezeti cikkek följajánlása azon az ősi elképzelésen alapul, hogy a halottnak a túlvilágon is joga van az élet javaihoz, vö. P. Ovidius Naso: Die Fasten. Herausg. übersetzt und kommentiert von F. Bömer. B. II. (Heidelberg 1958) 122–123.

*Sparge mero cineres bene olentis et unguine nardi,
hospes, et adde rosas balsama puniceis
Perpetuum mihi ver agit inlacrimabilis urna
et commutavi saecula, non obii.*

*Nulla mihi veteris perierunt gaudia vitae,
seu meminisse putes omnia sive nihil.*⁴⁴

4. Annak azonban, hogy fenti következtetésem megállja helyét, van egy lényeges előfeltétele, mégpedig az, hogy az értelmezésemet lehetővé tevő virágmotívum csak pogány sírversekben forduljon elő. Ha ugyanis keresztény sírversekben is megtalálható, akkor nem lehet a pogány sírversek pogány jellegének mutatója. Szükséges tehát, hogy megvizsgáljuk, hogyan viszonyul a kora kereszténység a fenti értelemben felfogott virágkultushoz. Nilsson a RE Rosalia-cikkében jogosan tételezi fel, hogy a keresztény irodalmat e szempontból még nem dolgozták fel.⁴⁵ E hiányt Th. Klauser a korábbi kutatás eredményeit is általánosító cikkében pótolja.⁴⁶ Megállapítása szerint Minucius Felix,⁴⁷ Tertullianus⁴⁸ és Clemens Alexandrinus⁴⁹ a virág használatával kapcsolatban a következő egyetemes álláspontot képviseli: 1. a keresztények nem koszorúzzák meg virággal fejüket; 2. a tiltás vonatkozik a halottak megkoszorúzására is; 3. a tiltás indoka: a koszorúzás bálványimádással kapcsolatos; 4. a virág egyéb felhasználása meg van engedve.⁵⁰ E tilalmat a későbbi keresztények nem vehették komolyan — mondja Th. Klauser⁵¹ —, például Johannes Chrysostomos⁵² szerint a fiatal párok virágkoszorút viselnek az esküvőn. A keresztény sírok virággal való díszítéséről Hieronymusnál⁵³ és Prudentiusnál⁵⁴ találunk adatokat. Nagy Szent Gergely⁵⁵ arról tesz említést, hogy egy Merulus nevű szerzetes álmában egy fehér virágkoszorút látott leereszkedni fejére, s ezt úgy értelmezte, hogy hamarosan meg fog halni. Ebből arra lehet következtetni, hogy Nagy Szent Gergely korára a halottak megkoszorúzásának szokása általánossá vált a keresztények között. A felsorolt adatok alapján nyugodt lélekkel feltételezhetnénk, hogy ezek a változások a keresztény sírversekben is nyomot hagytak. Azonban ez nem így van. Diehl keresztény feliratgyűjteményének⁵⁶ ötezer darabjából csak egyetlen versben található meg a virággal való meghintés motívuma, s ez a vers éppen az, amelyről dolgozatom szól.

E versen kívül — leszámítva néhány metaforikus fordulatot⁵⁷ — mindössze négy darabban sze-

⁴⁵ Nilsson, Rosalia. AWRE I A 1, 1114–15.

⁴⁶ Reallexikon für Antike und Christentum. B. II. (Stuttgart 1954) Blume, 454–459.

⁴⁷ Min. Fel. Octavius 12, 6; 38, 2–4.

⁴⁸ De conora 2; 4–5; 7.

⁴⁹ Paed. 2, 70; 70, 1; 72, 2; 76, 5.

⁵⁰ Klauser, Th., i. m. 456.

⁵¹ Uo.

⁵² In Tim. h. 9, 2.

⁵³ Ep. 66, 5, 3.

⁵⁴ Cathem. 10, 169, 72.

⁵⁵ Dial. 4, 47.

⁵⁶ L. 27. jegyzet.

⁵⁷ Vö. Diehl, E., i. m. III 357: *floreo, floresco, flos*. Vö. még Klauser, Th. i. m. 457–458.

repelnek virágok, de más szövegösszefüggésben. Az egyikben időtartam körülírására szerepel a rózsa más növények társaságában:

ter rosa vix fuerat, ter spicae et pampinus, ex quo tradita Gregorio, Festa, iaces tumulo
(1694a, 2–3).

A másik háromban hasonlatszerű kifejezésekben szerepelnek virágok:

*casto pollens corpore, summi fastigii archae liliis ceu vernantibus*⁵⁸ *artus conservans ab alvo*
(1053, 3–4).

vernantes calidum decoxit frigore flores et gemmam in fructu mors inimica tulit
(4750, 13–14).

*floribus*⁵⁹ *et variis operum gemmisque nitentes lucis perpetuae magno potentur honore*
(1714, 22–23).

Az említett tények alapján most már jogosan vonhatom le a következtetést: Flavius Dalmatius sírverse társtalanul feszeng Diehl gyűjteményében a keresztény sírversek között, és igazuk van azoknak, akik a vers keresztény jellegét megkérdőjelezték, anélkül azonban, hogy kétkedésüket megindokolták volna.⁶⁰

Érdemes még felfigyelni arra az ellentétre, amely az említett késő császárkori keresztény szerzők (Hieronimus, Prudentius, Gregorius Magnus) adatai és a keresztény sírversek tényei között megmutatkozik, nevezetesen az előbbieknél tudnak a keresztény sírok és halottak virággal való ékesítéséről, az utóbbiak viszont nem. Mi lehet ennek az oka? A választ Tertullianus fentebb említett *De corona* c. művéből hámozhatjuk ki. Amikor Tertullianus kijelenti, hogy a keresztényeknek tilos virágkoszorút viselni, kijelentését az alábbiakkal indokolja meg: a) A keresztények sohasem viseltek virágkoszorút a fejükön: *Neminem dico fidelium coronam capite nosse alias extra tempus tentationis eiusmodi. Omnes ita observant, a catechumenis usque*

*ad confessores et martyras vel negatores*⁶¹ (2 c.). b) Ez a keresztény gyakorlat a hagyományra támaszkodik: *Hanc si nulla Scriptura determinavit, certe consuetudo corroboravit, quae sine dubio de traditione manavit* (3. c.). c) E hagyományt a szokás erősítette meg és a hit tartatja be: *Harum et aliarum eiusmodi disciplinarum si legem ex postules Scripturarum, nullam invenies: traditio tibi praetenditur auctrix, consuetudo confirmatrix, et fides observatrix.* (4. c.). d) Azt a szokást, amit a hagyomány szentesít, törvénynek kell tekinteni: *Consuetudo autem etiam in civilibus rebus pro lege suscipiatur, cum deficit lex: nec differt scriptura an ratione consistat, quando et legem ratio commendat* (4. c.). Hogy az egyházi hagyománynak súlya van, arra jó példát szolgáltat Augustinus, amikor leszögezi: ha egy szöveg tagolásával kapcsolatban vita támad, a vitát úgy kell eldönteni, hogy meg kell nézni az egyházi gyakorlatot, és ahogy az egyházi gyakorlat tagolja a szöveget, az a helyes.⁶²

A keresztények kezdettől fogva bálványimádás és féktelen kicsapongás jelének tekintették a virágkoszorú viselését, és elborzadtak attól a pogány gyakorlattól, mely mindent virággal koszorúzott: *Caeterum a saeculo coronantur et lupanaria, et lutrinae, et pistrinae, et carcer, et ludus, et ipsa amphitheatra, et ipsa spoliaria, ipsaeque libitinae* (13. c.). Ez az idézet szemléletesen példázza, hogy a pogányok a koszorúzással egy kalap alá vették a cirkuszt, a nyilvánosházat, a temetést. A koszorú erkölctelenné teszi a dolgokat és a személyeket. Ha egy nő koszorút tesz a fejére, ezzel szemérmetlenségéről tesz tanúbizonyságot: *Quid enim est in capite feminae corona, quam formae lena, quam summae lasciviae nota, extrema negatio verecundiae, conflatio illecebrae* (14. c.). A mondottak alapján érthetővé válik, miért hiányoznak a keresztény sírversekből a virággal való meghintések és virágkoszorúk. Annak a szokássá merevült szigorú keresztény hagyománynak a következménye ez, melyet Tertullianus határozottan és egyértelműen megfogalmazott *De corona* című művében.

Adamik Tamás

QUISQUIS ERIS POST ME (CE 578)

Auszug

Den vorliegenden Grabvers hat zuerst Iván Paur im Jahre 1859 veröffentlicht. Seine Abkürzungen wurden von Mommsen aufgelöst. Im wesentlichen übernimmt Buecheler seine Lesung mit der Änderung, daß er das vorletzte Wort der Schrift als *ista* und nicht als *ita* interpretiert, wie es Mommsen getan hat. Im Wort *candeda* kommt statt des unbetonten, kurzen *i* ein *e* vor; diese

Lautänderung ist in den pannonischen Inschriften eine häufige Erscheinung. Die linke untere Ecke der Steinplatte ist abgebrochen, so fehlen die ersten zwei Buchstaben von *candeda*, vom dritten Buchstaben, von dem N ist nur ein kleiner Teil sichtbar. Außerdem steht auf der Steinplatte die Form *candedas*. In seiner Textmitteilung läßt Buecheler das *s* weg, obwohl er nur darauf hinweisen

⁵⁸ Itt mintha a mennyországgal kapcsolatban szerepelne a lilium.

⁵⁹ Az üdvözült szűz ajándékaként szerepel, átvitt értelemben.

⁶⁰ *Klauser, Th., i. m. 452: „die doch wohl heidn. Grabschrift ILCV 296“; Diehl, F., i. m. I 70: titulum christianitatis dubiae omitttere nolui.* Szóbeli, illetve levélbeli közlésük alapján J. Fontaine és G. Sanders profesz-

szorok is pogány jellegűnek tekintik e sírverset. Szíves véleményükért ezúton mondok köszönetet.

⁶¹ Tertullianus *De corona* c. művét *Migne* kiadása alapján idézem. Parisiis 1879. Már a kézirat leadása után kaptam kézhez J. Fontaine kommentárját e műhöz: *Tertullien Sur la couronne. Edition, introduction et commentaire de J. Fontaine. Érasme. Paris 1966.*

⁶² *De doctrina Christiana* 3, 5.

hätte sollen, daß dies ein überflüssiger Buchstabe ist. Das *s* dürfte durch die Einwirkung der *s*-Endung der Wörter der darüber stehenden Zeile *vicinas* und *rosas* auf die Steinplatte gelangt sein. Das Wort *candeda* ist offensichtlich das Attribut von *lilia*: in der römischen Dichtkunst ist nämlich *candida* oft das Attribut von *lilia*. Die Lesung von Buecheler: *que viridis dabit ortulus: ista beatum* ist eindeutig und paßt gut in den Textzusammenhang hinein. Steht anstatt *beatorum beatum*. Der Genitiv der Wörter mit *o*-Stamm im Plural lautete ursprünglich auf *-um* aus und selbst nach der allgemeinen Durchsetzung der Endung *-orum* ist er im Inschriftenmaterial und bei den Dichtern ziemlich häufig anzutreffen, weshalb es auch in unserem Grabvers angebracht ist, vgl. CE 432,4: *prata veatum*. Die Textmitteilung von Buecheler angenommen, ist die Übersetzung der Inschrift: „Du, wer auch immer nach mir der Herr des Hauses und des Gartens seiest, pflücke die Rosen neben mir für mich ab; lege auf mich die weißen Lilien, die der kleine grüne Garten gedeiht: diese sind die Geschenke der Glücklichen.“

Im Zusammenhang mit dem Charakter des Epitaphs schreibt István Paulovics folgendes: „Eine andere Tafelinschrift des Ungarischen Nationalmuseums ist auf den ersten Blick nicht so sehr von christlichem Charakter. Seinem Alter, seiner Form und Fundstelle nach gehört aber die Inschrift zu den frühchristlichen Denkmälern. Auch Diehl hat sie in seine Sammlung aufgenommen. Die die Inschrift abschließende schöne Versform spricht für einen christlichen Charakter.“ Um die Frage entscheiden zu können, ob dieses Epitaph christlichen Charakters ist oder nicht, habe ich untersucht, in welchen Grabschriften im Material der CE das Blumenmotiv (die Bestreuung und Verzierung des Grabes mit Blumen) vorkommt. Es wurden 15 Grabschriften gefunden, in welchen das Blumenmotiv vorhanden ist. In diesen Versen können keine solchen Motive gefunden werden, die auf einen christlichen Gehalt hinweisen würden, doch gleichzeitig enthalten sie alle solche Motive, die die heidnische Glaubenswelt widerspiegeln: heidnische Götternamen, dunkle Unterwelt, Elysäische Felder, den ewigen Traum usw. Außerdem kommen in ihnen neben den Blumen auch noch solche Gaben vor, die im irdischen Dasein als Zubehör des angenehmen Lebens zu betrachten sind: Duftstoffe, Wein, Obst, Vogelgesang usw. Auch die Fundstelle der Steinplatte ist kein Beweis für den christlichen Charakter, es geht ja aus dem Vers hervor, daß Grab von Dalmatius ursprünglich nicht in einem Friedhof war, sondern im Garten seines Hauses. Nur das Wort *beatum* könnte man

als einen Hinweis auf den christlichen Charakter betrachten, da *beatus*, *beatitudo*, *beatae memoriae* in den christlichen Inschriften oft vorkommen. Nach den Angaben der ThLL wurden aber auch heidnische Toten schon seit Cicero sehr häufig als *beatus* bezeichnet. Aus den aufgezählten Tatsachen schließe ich darauf, daß der vorliegende Vers keinen christlichen Charakter hat: er wurde un begründet in die Sammlung von Diehl aufgenommen. In den christlichen Grabversen liegt nämlich das Motiv der Bestreuung mit Blumen nicht vor: in der Diehlschen Sammlung habe ich außer dem vorliegenden Vers kein anderes Beispiel gefunden. Die Ursache hierfür kann daran liegen, daß die ersten christlichen Kirchenväter (Minucius Felix, Tertullianus, Clemens Alexandrinus) sowohl für Lebende als auch für Tote das Tragen von Blumen und Blumenkränzen gleichfalls verpönt haben. Und all dies wurde — wie es aus dem von Tertullianus verfaßten Werk *De corona* hervorgeht — auf Grund der eindeutigen christlichen Praxis verboten: die Christen haben ihre Toten nie bekränzt, da sie die Bestreuung mit Blumen oder die Bekränzung als Idolatrie betrachtet haben.

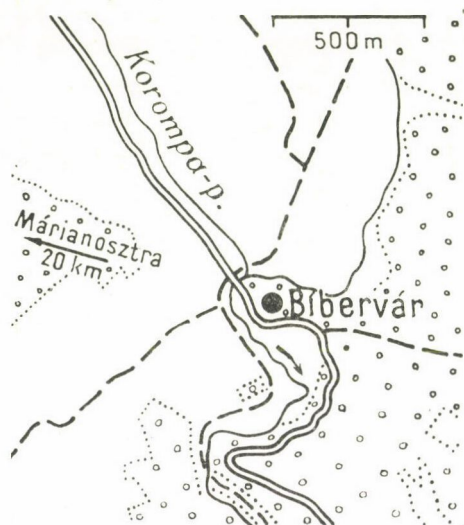
Im Falle solcher für wohlgeratener anzusehenden Grabversen kann die Wirkung von einem oder von mehreren bekannteren Dichtern vorausgesetzt werden. Die Grundidee des Grabverses von Dalmatius, gewisse Elemente seiner Sprachhülle und auch seine Struktur sprechen von martialischem Einfluß. Martialis stellt unter anderen im 61. Vers des 10. Buches dem früh dahingeschiedenen, kleinen Sklavenmädchen Erotion ein Andenken. Wortschatz und Aufbau des zweiten Distichons dieses Verses stimmt mit dem Epitaph von Dalmatius überein:

*Quisquis eris nostri post me regnator agelli,
manibus exiguis annua iusta dato.*

Die Grundlage ist in beiden Versen die gleiche: Martialis sagt in seinem eigenen Namen: *quisquis eris ... post me*. Bei Dalmatius ist der gleiche Fall, denn er gibt ja in seinem Vers noch bei Lebzeiten den Auftrag, daß wenn er stirbt, so möge man ihm den Vers auf seinen Grabstein meißen. Martialis ließ die kleine Erotion auf seinem Landgut zu Nomentum begraben, auch Dalmatius stellt in seinem Grabvers die Bitte, daß man ihn in seinem Garten begraben soll. Martialis bittet um Jahresopfer für Erotion von dem zukünftigen Besitzer seines Gutes, Dalmatius Rosen und Lilien. Nun, Rose und Lilie sind in der lateinischen Dichtkunst von Vergil an bis Florus Symbole der Liebe, schon deshalb kann das Epitaph von Dalmatius keinen christlichen Charakter haben.

T. Adamik

ÁSATÁS MÁRIANOSZTRA-BIBERVÁRON

1. kép. Márianosztra-Bibervár. Helyszínvázlat
Abb. 1. Márianosztra-Bibervár. Planskizze

A vár maradványa a Börzsöny hegység D-i részén, Kóspallagtól D-re 2 km-re fekszik, a Kishanta és Korompa-patak találkozásánál.¹ (1. kép) Ezt a területet a XV. századtól a pálosok „Torony-alja” nevű, Szent Mihály tiszteletére szentelt kolostora birtokolta. Maga a kolostor a várral szemközt, néhány száz méterre, a völgy túlsó oldalán helyezkedik el.² E kolostori birtok XVIII. századi térképi ábrázolásain találkozunk először a Bibervár elnevezéssel: Michael Karpe 1756–57-ből származó térképén nemcsak a vár nevét jelzi, hanem feltüntet egy, a hegy csúcsa alatt körülfutó árkot is.³ (2. kép.) Szabó Vince 1758-ban e domb tetején kereszt alakban épületet jelöl. Ez azonban nem tekinthető alaprajznak, hanem inkább sematikus ábrázolásnak.⁴ Szabadhegyi Mihály 1770. évi térképén Mons Piber név szerepel. Ő is csak jelképesen tünteti fel a romokat.⁵

¹ A vár és közvetlen környéke, az egykori Toronypuszta az 1970-es évekig Márianosztrához tartozott, így a régészeti topográfiában is (a Pest megyei 2. kötetben) Márianosztra lelőhelyei között fog szerepelni: 33/13. lelőhely. Jelenleg maga a vár Verőcsemaros határába esik.

2. kép. Márianosztra-Bibervár. A vár és környékének ábrázolása Michael Karpe 1756–57. évi térképén
Abb. 2. Márianosztra-Bibervár. Darstellung der Burg und ihrer Umgebung an der Karte von Michael Karpe aus dem Jahre 1756–57

Helynévként szerepel a vár neve 1759-ben, a Nagymaros és a pálosok birtoka közötti határ leírásában („... sub Monte Pyber Vara efficeit...”).

A történeti irodalomban elsőként Ozoray György említi a várat 1955-ben. Részletesen leírja a belső sáncárok s a romterület fő jellemzőit. Kö-

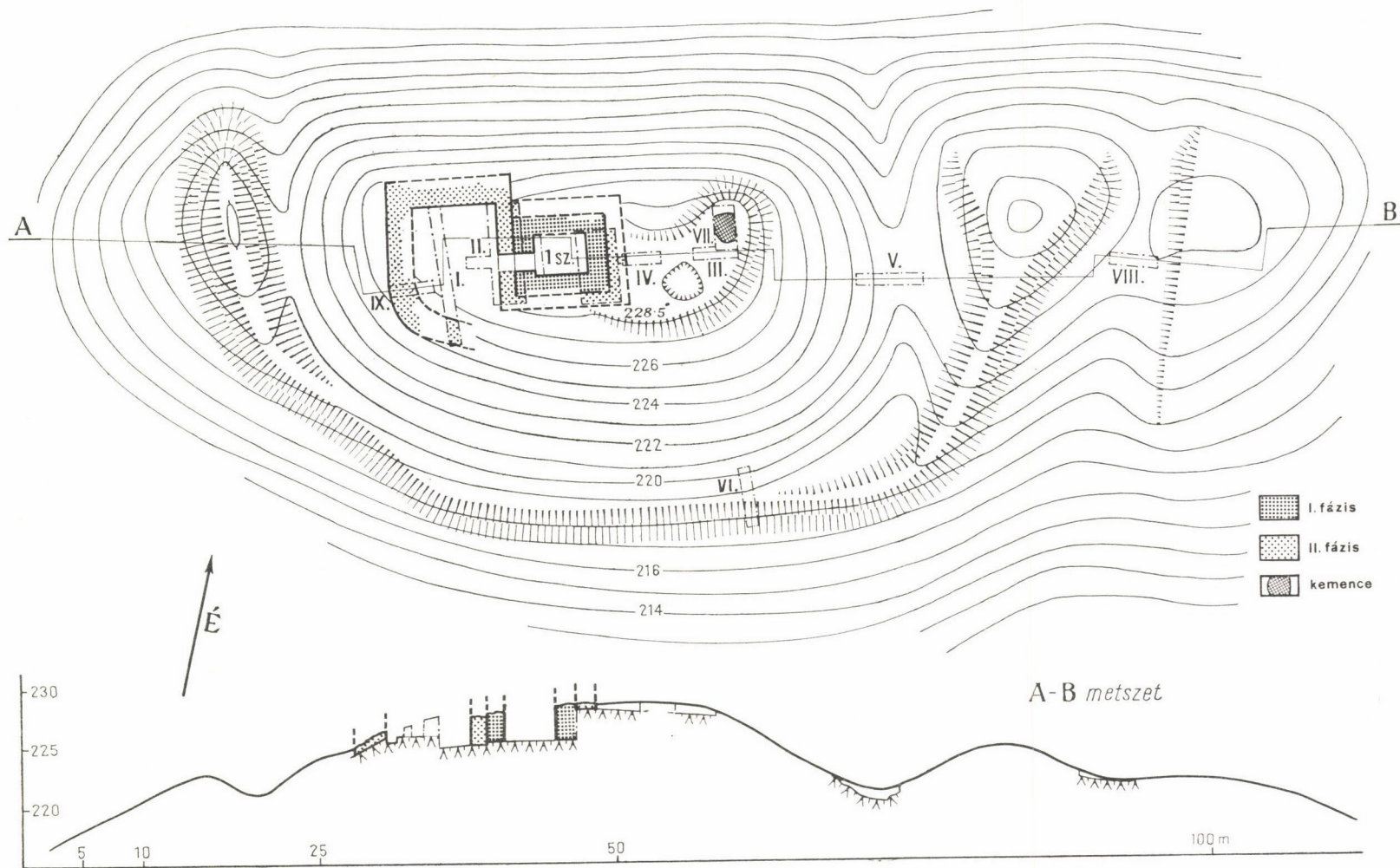
² 1418-ban említik először. Még a mohácsi vész után is kapott birtokokat. Valószínűleg Nógrád 1544. évi eleste után hagyták el a barátok. — Documenta artis Paulinorum. 3. füzet. A magyar rendtartomány kolostorai. (Bp. 1978) 36.

³ OL E. T. IX. 326.

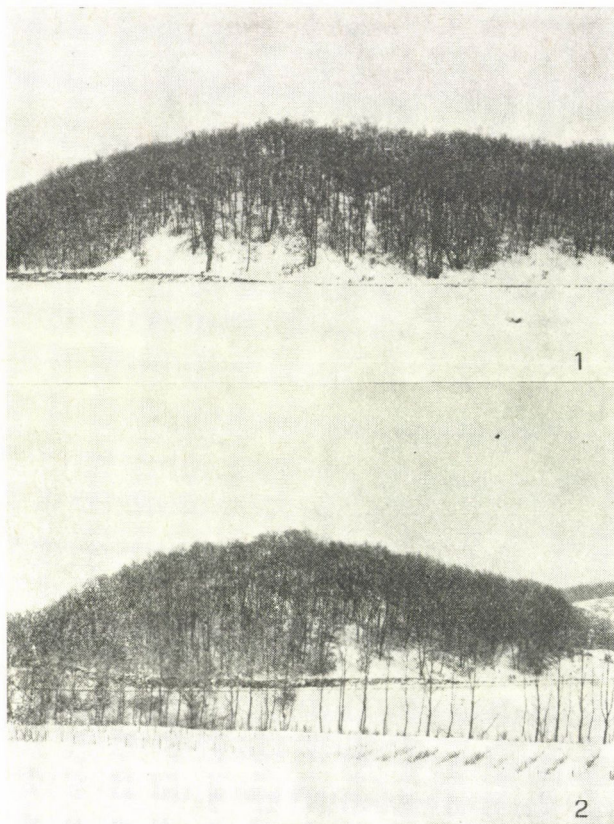
⁴ OL S-86. N° 15

⁵ OL S-86. N° 17.

⁶ OL E-148. N. R. A. Fasc. 1884. 433. csomó N° 56.

3. kép. Márianosztra-Bibervár. Szintvonalas felmérés és ásatási helyszínrajz. Sándorfi György felmérése
 Abb. 3. Márianosztra-Bibervár. Höhenlinienvermessung und Grabungsplan. Vermessung von György Sándorfi

4. kép. Márianosztra-Bibervár. 1. A vár D felől. — 2. A vár Ny—DNy felől

Abb. 4. Márianosztra-Bibervár. 1. Die Burg von S her. — 2. Die Burg von W—SW her

zépkeri őrtoronynak tekinti, amely esetleg egy nagyobb védelmi rendszer tagja lehetett.⁷

1956-ban Dávid Zoltán — Ozoray cikkéhez kapcsolódva — felhívta a figyelmet az 1759. évi levéltári adatra, s több XVIII. századi térképre, amelyekben említik a Biber (Byber, Piber) nevet. Ugyanő e térképek alapján azonosítja az Ozoray által leírt várat a Biber-várral. Megemlíti a völgy túloldalán levő, s a térképeken ugyancsak szereplő kolostort is.⁸

Szokolya-Pusztatorony néven — Ozorayra hivatkozva — 10×10 m-es öregtoronyról és árkok nyomairól ír Genthon István.⁹

1969-ben Benkóczy Béla — más börtönszerű romokkal együtt — rövid leírást közöl a várról, az addigi irodalom alapján.¹⁰

A Börtönszerű-hegység várainak feldolgozásában közöltük a vár kutatástörténetét, terepbejárási megfigyelések alapján főbb jellemzőit, vázlatos felmérését, fényképét, s néhány, a felszínen gyűjtött edénytöredék fotóját. Utóbbiak alapján valószínűsítettük a vár tatárjárás előtti építését.¹¹

5. kép. Márianosztra-Bibervár. 1. A belső sáncárok Ny-i része. — 2. A belső sáncárok K-i része

Abb. 5. Márianosztra-Bibervár. 1. Der W-Teil des inneren Wallgrabens. — 2. Der O-Teil des inneren Wallgrabens

A vár a Kelemen-hegytől ÉNy-ra terjedő alacsony dombvonulat utolsó, szigetszerűen kiemelkedő, meredek oldalú, alacsony kis hegykúpján áll. A szomszédos dombvonulattól keskeny, bemélyedő nyereg választja el. Tszfm. 230 m, rel. mag. 30 m. Fekvése a környékre jó áttekintést, védelemre előnyös helyzetet biztosított.

A hegykúpot — a platónál kb. 5–10 m-rel lejjebb — Ny, D és K felől kb. 2,5–3 m széles árok övezi. Észak felől a hegy oldala igen meredek. K-i irányban, a nyereg felől még egy É–D-i irányú, a domb gerincét kb. 24 m hosszan átvágó, kb. 3 m széles árok védi a várat. (3–5. kép)

Az árkok által övezett, kb. 15×30 m-es lakóterületen terepbejárás során egy É–D-i és egy K–Ny-i irányú falszakaszt és egy kb. 6×3,5 m-es négyszögletes bemélyedést lehetett megfigyelni, s a felszínen — elsősorban a domb É-i lejtőjén — XII–XIII. századi edénytöredékeket gyűjthetünk.¹²

⁷ Ozoray Gy., Természet és Társadalom 1955. 376.

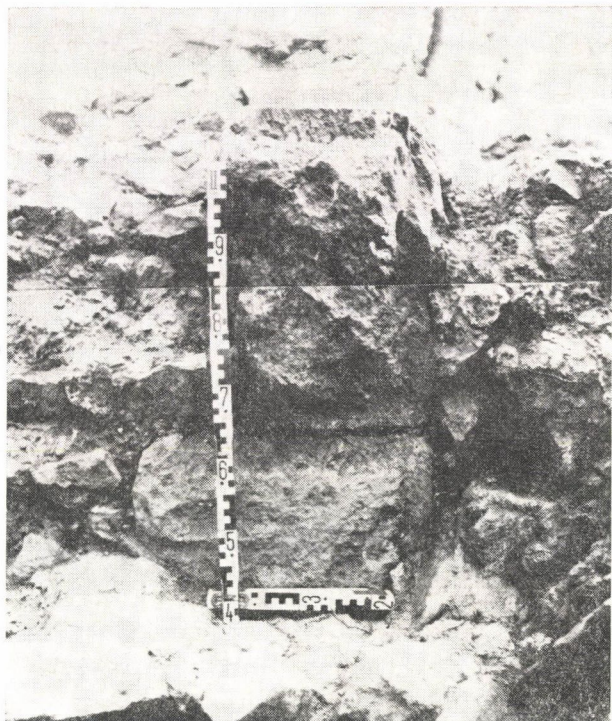
⁸ Dávid Z., Természet és Társadalom 1956. 378.

⁹ Genthon I., Magyarország művészeti emlékei II. 1961. 280.

¹⁰ Benkóczy B., Dunakanyar Tájékoztató 1969. 3. sz. 68.

¹¹ Nováki Gy.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs.: A Börtönszerű-hegység őskori és középkori várai. (Bp. 1979) 53–57.

¹² Nováki Gy., Sándorfi Gy., Miklós Zs. terepbejárásai 1973–1976.

6. kép. Márianosztra-Bibervár. Púpos kváderek a torony ÉNy-i sarkán

Abb. 6. Márianosztra-Bibervár. Buckelquader an der NW-Ecke des Turmes

Az 1980. évi topográfiai szondázó ásatás célja a vár korának pontosabb megállapítása, az épület(ek) alaprajzának, az erődítés szerkezetének tisztázása volt.¹³ Ennek eredményeképpen kirajzolódott egy torony, s egy ahhoz csatlakozó, fallal övezett udvarrész (?) alaprajza.

Torony: A vár középpontjában egy négyszögletes, $3,40 \times 4,40$ m-es belméretű torony maradványait tártuk fel. A külső falsarkok közül egyet, az ÉNy-i sikertült megtalálnunk. Megfigyelhettük az É-i, a K-i és rövid szakaszon a D-i külső falsíkot, valamint a négy belső falsarkot.

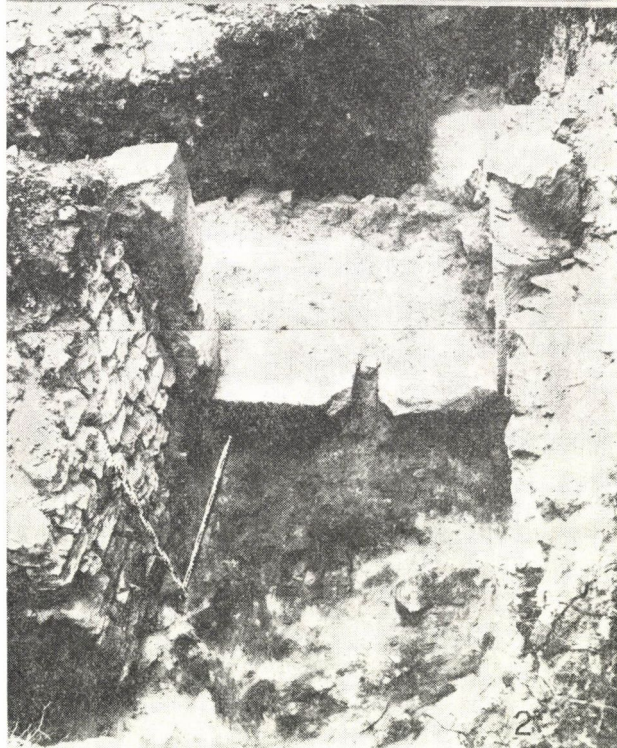
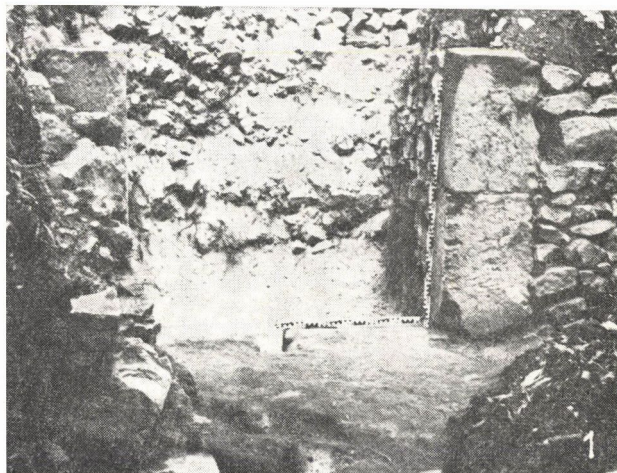
A torony fala 20–40 cm nagyságú kövekből épült,¹⁴ melyeknek lapja nagyjából eldolgózott, lapos. A falak vastagsága 150–170 cm. Alapozás nincs: közvetlenül a nagyjából elegyengetett sziklára öntötték a habarcsot, majd soronként helyezték el a köveket.

¹³ A vár egész területe és közvetlen környéke is erdő, tájvédelmi körzet. Ezért a kutatóárok, ill. az I. szelvény kijelölésénél a fák elhelyezkedését is figyelembe kellett venni. Fát csak végső esetben vágunk ki (a fák, ill. bokrok nagyobb mértékű pusztítása következtében az amúgy is jelentős talajerózió a vékony humuszt is megsemmisítené). — A feltárást megnehezítette a rendkívül kicsi terület (a vár legfelső kúpjá kb. 10×10 m.). Egyszerre csak néhány m² felületen dolgozhattunk itt, mivel a kitermelt törmelék elhelyezése állandóan gondot okozott.

¹⁴ Anyaguk amfibólandezit. Mivel a Börzsöny fő tömege zömmel ebből a kőzetből épül fel, az építőanyagot a lelőhely közelében bányázhatták. A meghatározást ezúton köszönöm Ravasz Csabának.

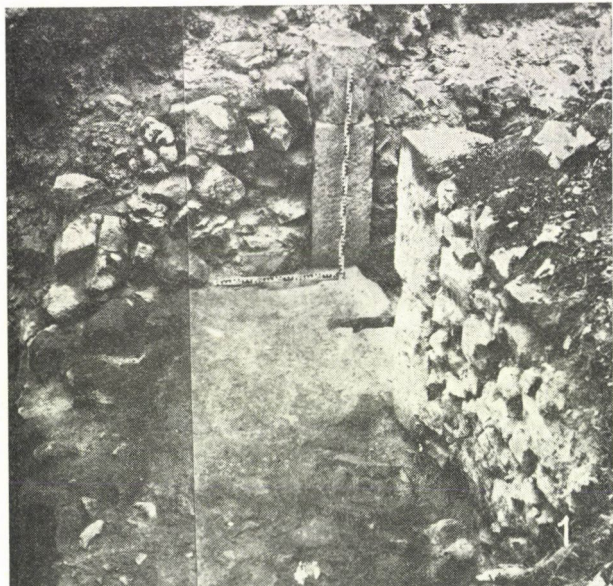
Az ÉNy-i külső sarkon — eredeti helyén — 2 db púpos kváder bukkan elő. Ezeken kívül a körülkerített udvarrészen s a tornyoktól K-re is találtunk szórványként 1–1 púpos követ. Feltehetően, hogy a toronynak mind a négy sarkát ilyen kővel erősítették meg. Mindegyik kő szépen megmunkált. A 4–6 cm széles, sima keretező peremrészről 3–4 cm-rel emelkedik ki a durván eldolgózott középrész (6. kép).

A torony eredeti, emeleti bejárata a hegygerinc felől lehetett. (Valószínű, hogy a domb legmagasabb pontja eredetileg a torony K-i fala és a

7. kép. Márianosztra-Bibervár. 1. A torony földszinti bejárata Ny felől. — 2. A torony földszinti bejárata K felől

Abb. 7. Márianosztra-Bibervár. 1. Der Eingang des Turmes im Erdgeschoß von W her. — 2. Der Eingang des Turmes im Erdgeschoß von O her

8. kép. Márianosztra-Bibervár. 1. A torony földszinti bejárata és az udvar elbontott K-i fala D felől. — 2. A káva és a torony csatlakozása

Abb. 8. Márianosztra-Bibervár. 1. Der Eingang des Turmes im Erdgeschoß und die abgerissene O-Mauer des Hofes von S her. — 2. Anschlußstelle der Leibung und des Turmes

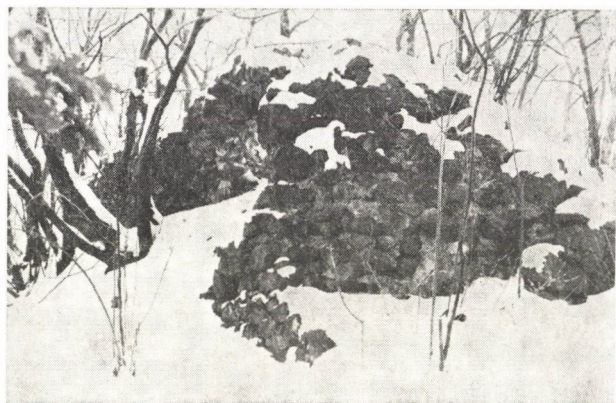
belső sáncárok között lehetett, s a tornyot már a Ny-i lejtőbe építették bele, felhasználva és nyilván tovább alakítva a már amúgy is meglevő lejtőt. (A gerinc jelenlegi talajszintjéből kb. 40—

50 cm-rel emelkednek ki a torony falai. A jelenlegi falkoronától lefelé, 288 cm mélységben értük el a padlószintet. A torony belsejét teljesen kitölti a köves, habarcsos, alul kormos, hamus törmelék-réteg. Ezen belül az ásatás során kb. 1 m² területet tudtunk kitisztítani, a DK-i sarokban. A sárga, kavicsos, habarcsos, öntött padló igen rossz állapotban maradt meg. Felette 40—42 cm magasságig erősen kormosak a kövek, s ez a réteg igen erősen égett, kormos. Néhány átégett vasszög, egy kés-töredék és egy-két edénytöredék került elő innen.)

Ugyanitt átvágtuk a járószintet, s alatta 10—12 cm-rel ismét kavicsos, kisebb köves, sárgás réteg bukkan elő (2—3 cm vastagságban). Ez lehetett az eredeti padlószint, amelyet később megújítottak. Alatta a természetes szikla húzódott.

A torony Ny-i, külső falsíkjában egy földszinti — K felől nézve tulajdonképpen pince — bejáratot találtunk. Az ajtókeretkövek mindkét oldalon 114 cm-es magasságig maradtak fenn (2—2 db, 30×30 cm-es alapterületű, élszedés nélküli kő, magasságuk 60 + 54 cm.) Közöttük épségben megmaradt a két db kőből álló küszöb. A kapu É-i és D-i — 130, ill. 140 cm hosszú kávájának falazata — apró kövekből (10—30 cm), igen gyenge kötéssel, szinte „összetákolva” épült — arra utal, hogy utólag vágták bele a toronyfalba e nyílást. Ezt bizonyítja az is, hogy az itt is megtalálható öntött padló átvágásakor alatta visszabontott falazat jelentkezett a toronyfal szélességében (a sziklás terepen a toronnyal egyidős kapunál indokolatlan lett volna a járószint alatti falazás (7—8. kép).

A tornyot körben — kötés nélkül hozzáépített — köpenyfal övezi. Ennek vastagsága 120—150 cm között váltakozik. Az É-i és D-i oldalon erősen leromlott a fal külső széle, ezért É-on a külső falsíknak csak az alsó köveit találtuk meg, D-en pedig egyáltalán nem bukkan elő a külső falzél. Itt csak a többi fal alapján lehet következtetni a vastagságra. A Ny-i köpenyfal részben alkalmazkodott a torony leírt földszinti bejáratához, azt azonban nem sikerült tisztázni, hogy közvetlenül előtte és tőle D-re kb. 320 cm hosszan

9. kép. Márianosztra-Bibervár. Az udvart körítő fal É-i szakaszának maradványa

Abb. 9. Márianosztra-Bibervár. Reste des nördlichen Traktes der Umfriedungsmauer des Hofes

miért csak a kapu küszöbmagasságáig volt meg, s főképpen miért képeztek ki rajta egy, a toronypadlóhoz hasonló járószintet. A fal Ny-i részén ez a járószint-réteg laza, törmelékes volt, alatta a kövek kormosak.

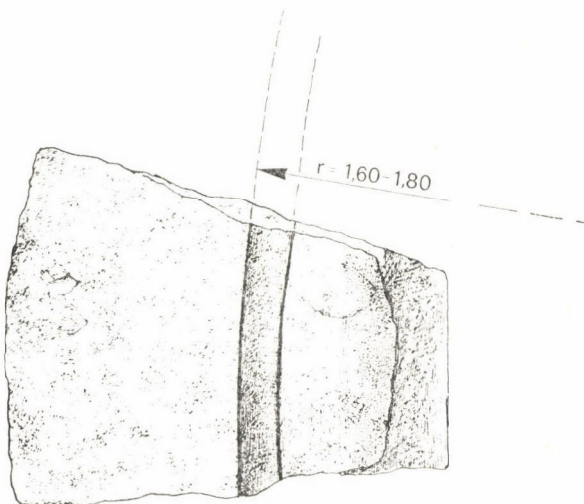
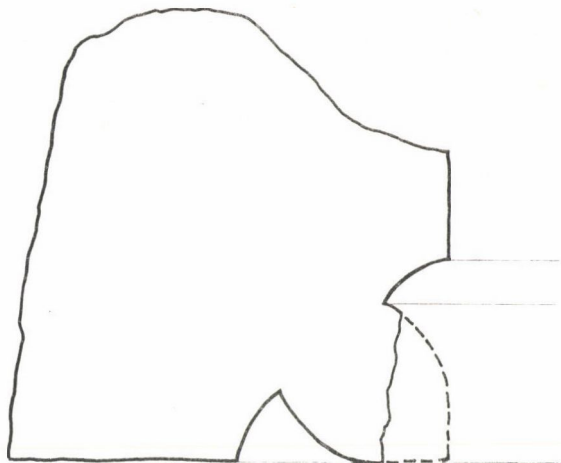
Udvar(?): A torony Ny-i oldalához csatlakozik egy nagyjából téglalap alakú, körben kőfallal védett, 7×10 m-es térség. A falmaradványok az É-i oldalon láthatók legjobban: a meredek lejtő felől teljes hosszúságban megfigyelhető a fal, de csak belső, D-i síkja maradt meg viszonylagos épségben, kb. 90–220 cm-es magasságban. Külső síkja nagyrészt lepusztult, s csak az ÉK-i és ÉNy-i alsó sarokkövet, ill. a falsík egyéb alsó köveit találjuk meg (9. kép). A fal vastagsága ezen a szakaszon 230 cm, s egybeépült az É-i köpenyfallal.

Ehhez csatlakozik egy É–D-i irányú fal, amely DNy-on — a domb természetes alakját követve — nem derékszögben zárul, hanem ívben fordul be K-i irányba. Ennek a falszakasznak a felszínén csak a külső falsík alsó 1–2 köve figyelhető meg — az is csak az É–D-i irányú szakaszon. Az I. árokkal találtuk meg a Ny–K-i irányú falszakaszt: közvetlenül a természetes sziklához csatlakozik, s csak az alsó 1–2 kősor maradt meg. Vastagsága 230 cm. A IX. árok segítségével figyeltük meg az É–D-i irányú falszakaszt teljes szélességében: a fal belső oldala mellett — a vár középpontja felé eső részen — 90 cm széles árkot vájtak a sziklába. E sziklaárok aljától felfelé kb. 50 cm-re, a sziklára öntötték az első habarcsréteget, majd arra helyezték az alsó kősort. A fal vastagsága itt 250 cm.

A D-i falszakasz kb. a torony Ny-i falának vonalában fordulhatott É felé, itt azonban olyan nagymértékű a pusztulás, hogy nem lehet nyomon követni és megfigyelni a toronyfalhoz való csatlakozását (a pusztítást itt elsősorban a fák gyökerei okozták.)

E téglalap alakú térségben csupán egy kis szakaszon, a II. árokban bukkant elő öntött, sárgás padlószint. Ez 65 cm-rel mélyebben volt, mint a földszinti bejárat. Leletek a 30–40 cm vastag, köves humusból (közepes mennyiségben cserép és állatesont), valamint a körítőfal É-i szakaszának tövében (itt is megfigyelhető a fal mellett a sziklába vájt árok) 2 db nyílhegy, 1 db zabla és 1 db ismeretlen rendeltetésű vastárgy) bukkant elő. Az udvar területén, a földszinti bejárat közelében került elő a törmelékből egy amfibolandezitből faragott — élben záródó — ajtókeretrészlet (Ltsz. 80.15.99. — 10. kép). Mivel igen kicsi töredék, nem dönthető el egyértelműen, hogy a földszinti bejáratához tartozott-e.

Elővár jellegű terület lehetett a torony K-i fala és a belső sáncárok közötti rész. Ez tulajdonképpen keskeny gerinc, amely eredetileg a belső árok felől a torony emeleti bejáratához vezethetett. Mivel azonban igen keskeny, így támadás esetén könnyebb volt védeni. Ez a terület egyúttal gazdasági célokat is szolgálhatott. Erre utal e nyak K-i szélén előbukkant kemence: a sütőfelületet csak

0 20 cm

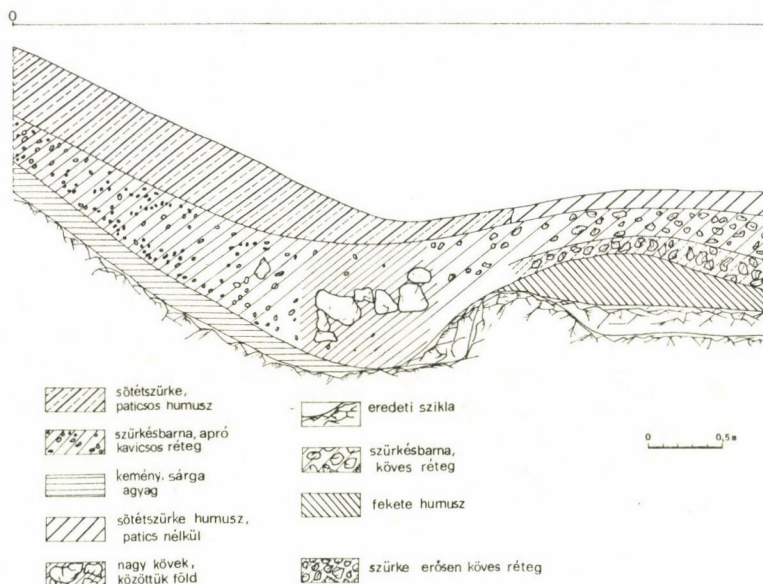
10. kép. Márianosztra-Bibervár. Ajtókeret-töredék a földszinti bejárat közeléből

Abb. 10. Márianosztra-Bibervár. Türumrahungsfragment aus der Nähe des Einganges im Erdgeschoß

néhány cm vastag humusz fedte, így igen rossz állapotban került elő. Átmérője kb. 260 cm (É–D-i irányban.) Kelet felől lepusztult. Szája valószínűleg Ny felé nézett. Két tapasztásréteget lehetett megfigyelni, egy-egy réteg átlagosan két cm vastag, mindkettőből sok, azonos típusú (vörösbarna, kavicsos anyagú, enyhén tagolt peremű) fazéktöredék került elő. Felszínre épített kemence lehetett, ezért csak a sütőfelülete maradt meg. Felette — a toronyból idehullott — faragott köveket találtunk.

Az ásatási megfigyelések alapján a következő időrend állapítható meg:

1. Felépítik a tornyot. Az eredeti, emeleti bejárat valószínűleg a K-i oldalon, a gerinc felől lehetett, a másik három oldalról ugyanis igen nehéz

11. kép. Márianosztra-Bibervár. A VI. árok (belső sáncárok) metszete
Abb. 11. Márianosztra-Bibervár. Schnitt des VI. Grabens (innerer Wallgraben)

megközelíteni a várat. Ha mégis a Ny-i oldalon volt az emeleti bejárat, akkor azt csak a meredek hegyoldalon épített faszerkezeten át tudták megközelíteni.

2. Valamivel később építik fel a torony Ny-i oldalán a körítőfalat és a köpenyfalat. E falak későbbi keletkezésére utal a két — eredeti helyén előkerült — púpos kváder, amelyek a körítőfal felőli oldalon is szépen kidolgozottak. Nehezen képzelhető el, hogy ilyen jellegű köveket alkalmaznak ott, ahol két fal — legalább részben — fedi egymást. Mivel a körítőfal által lezárt 7×10 m-es terület É-i és D-i része között igen nagy a szintkülönbség (90–100 cm), így nem valószínű, hogy épület állt itt. Épület pusztulására utaló törmelék sem került itt elő. Feltehető, hogy gazdasági célokat szolgáló udvar lehetett. Kérdés persze, hogy ha ez a terület gazdasági udvar volt, miért övezték ilyen vastag falakkal.

- 2/a Áttörik a torony Ny-i s a körítőfal, ill. a köpenyfal ugyanezen szakaszát. Megépítik a földszinti bejáratot, s járósíntet képeznek ki a körítőfal néhány méteres szakaszán.

Sáncárok

A vár központi dombját egy belső — félkör alakú — és egy külső, É–D-i irányú árok védte. A belső árkot két helyen — a toronytól K-re, a domb gerincén és a toronytól DK-re vágtuk át (V. és VI. árok). Bebizonyosodott, hogy az árkot a sziklába vágják bele tompa V alakban. A kitermelt földet, ill. sziklatörmeléket a külső oldalra dobták, így helyenként sáncot alakítottak ki. (Ez a sáncforma főleg a DK-i, D-i oldalon észlelhető, az enyhébb lejtőn. Az árok mélysége a platótól

számítva 7 m volt. Szélessége az V. árokban kb. 3 m, a VI. árokban kb. 250 cm volt (11. kép).

Hasonlót tapasztaltunk a külső árok átvágásakor is (VIII. árok). Itt az árok külső falát vágták a sziklába, belső — Ny-i oldalán pedig a kitermelt köves, sziklatörmelékes talajt halmozták fel, mintegy sáncot építve.

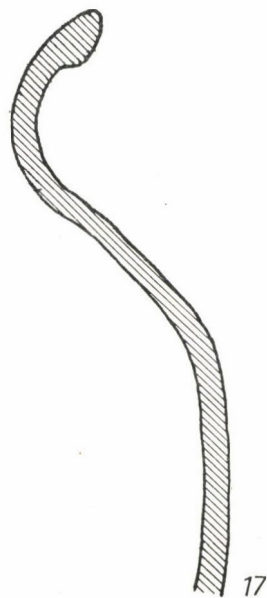
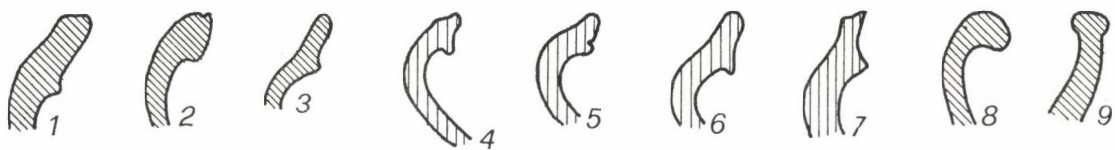
A leletanyag ismertetése¹⁵

Kerámia

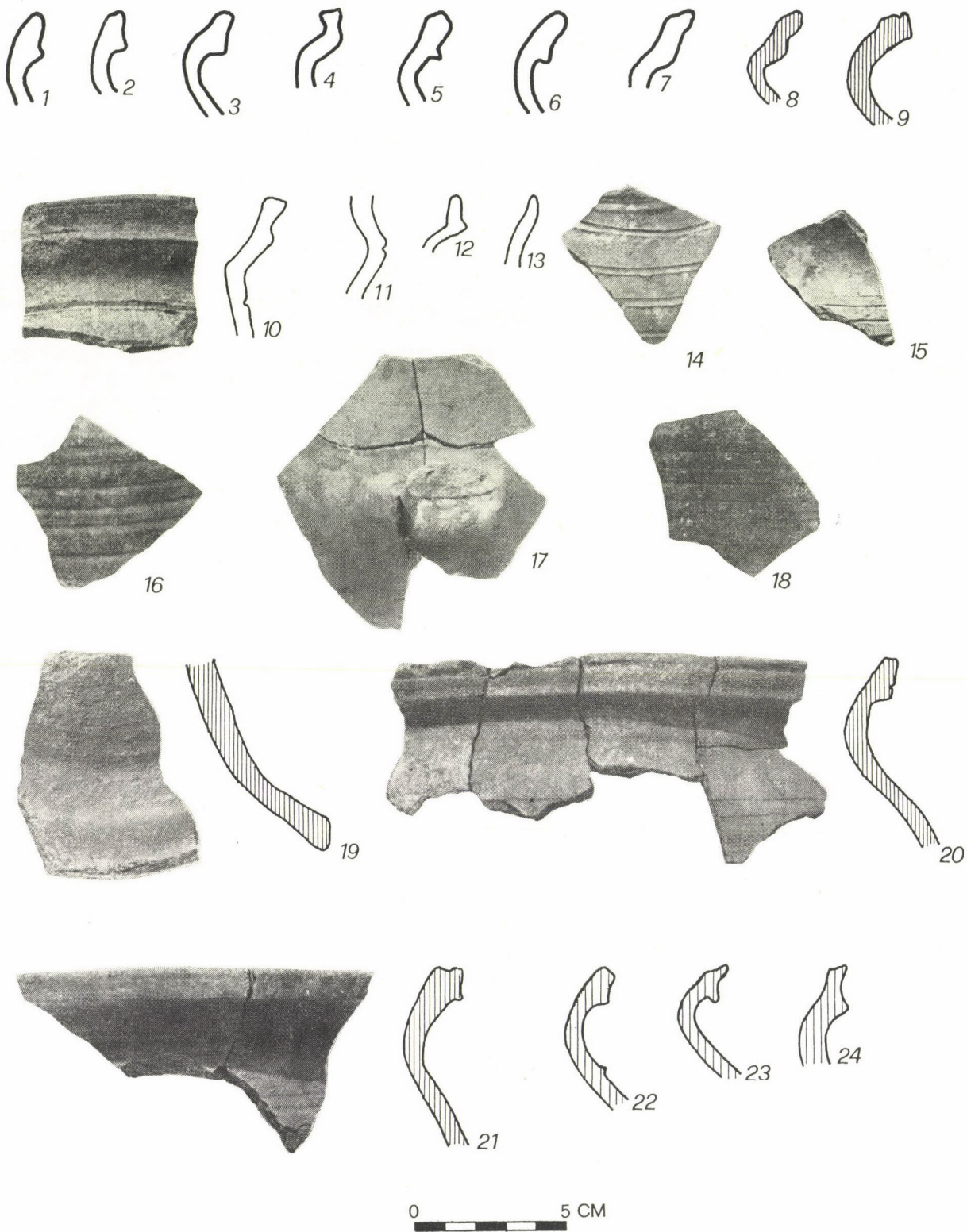
A cseréptöredékek legnagyobb része fazekakból származik. Valamennyi kézikorongon készült, hurkatechnikával. Többségük vöröses, ill. szürkésbarna, apró kavicsos, homokos anyagú. Szájátmérőjük 11–21 cm között váltakozik (12. kép 1–17.; 13. kép 8., 9., 20., 21–24.). Közepesen vastag (0,5–0,6 cm) oldalfalukat széles és mély vízszintes bekarcolással díszítették. Némelyik — viszonylag vékony falú (0,3–0,4 cm) — fazék oldalát sűrűn bekarcolták vízszintes vonalakkal. Egy-két töredéken pedig széles, mély hornyolás látható (13. kép 16). Peremük részben egyszerűen lekerekített, részben tagolt, a fedőhöz igazodva.

Előbukkant néhány szürke, ill. szürkésbarna, redukált égetésű, kavicsos, homokos anyagú fazéktöredék is. Szájátmérőjük 10–20 cm között

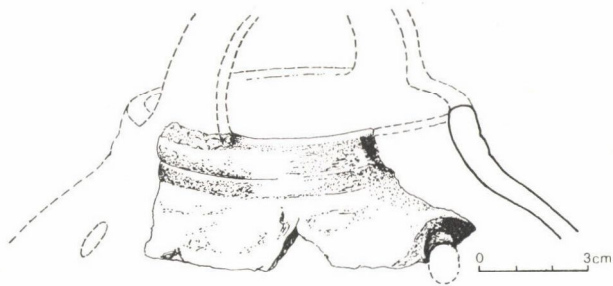
¹⁵ A leletek a szobi Börzsöny Múzeumban, 80.15.1–100. leltári számon találhatók. — Az ásatás során egy réteget lehetett megfigyelni. A 30–40 cm vastag köves humusból kerültek elő elsősorban leletek, s a torony belsejéből az alsó 40 cm-es égett szintből. A XIII. századi leleteken kívül csupán 1 db más korú edénytöredék bukkant elő (III. árok): szürke, szemeses anyagú, durva, kézzel formált, kívül rendszertelen ciccakk mintával bekarcolt edény oldal- és aljtöredéke (80.15.45. — valószínűleg római kori barbár, kvád).

12. kép. Márianosztra-Bibervár. Kerámia I.
Abb. 12. Márianosztra-Bibervár. Keramik I.

13. kép. Márianosztra-Bibervár. Kerámia 2.
Abb. 13. Márianosztra-Bibervár. Keramik 2.

14. kép. Márianosztra-Bibervár. Kiöntőcsöves edény töredéke.

Abb. 14. Márianosztra-Bibervár. Gefäßfragment mit Ausgußrohr

változik. Egy részüket körbefutó csigavonal díszíti. Peremük enyhén tagolt (13. kép 1–7). Hasonló típusú töredékek kerültek elő Sopronban, XIII. századi rétegben.¹⁶

Felszínre került néhány szürke, redukált égésű osztrák edény töredéke. Az egyik valószínűleg kancsó (13. kép 17.), a másik kiöntőcsöves kanna (14. kép). Az első hosszan élő típus, így pontosabb kormeghatározásra nem alkalmas, míg a második, kiöntőcsöves edény a XIII. századra jellemző csoporttal rokon (vederfüles bécsi korsók, XIII. század második fele.)

A vöröses, ill. szürkésbarna kerámiához képest elenyésző mennyiségű a sárgás-, ill. szürkésfehérre égetett, kavicsos anyagú edénytöredék. Néhány kettősen tagolt peremű fazéktöredék,¹⁷ s vékonyfalú, elvékonyodó szélű csészetöredék¹⁸ bukkant elő ebből a kerámiafajtából. Válluk, hasuk körbefutó csigavonallal díszített. Néhány töredéken vörös festés nyoma látszik (13. kép 10–13).

Az ásatás során 3 db fenékbélyeges fazéktöredék (egy barna, egy szürke, egy szürkésfehér, kavicsos anyagú) került felszínre. Valamennyi domború, kör alakú, küllőkkel négy részre osztott bélyeg részlete.

Mindössze 1 db fedőtöredék bukkant elő: barna, kavicsos anyagú, vastag falú, ferdén levágott szélű, harang alakú fedő töredéke¹⁹ (13. kép 19).

Felszínre került egy világosbarna, szemcsés anyagú, keményre égetett, vékony falú korsó száj- és fültöredéke is. Peremének átmérője 10 cm.

Fémléletek

Nyílhegyek: (Ltsz. 80.15.29–30.)

Két rombusz alakú, nyéltüskés nyílhegy bukkant elő, mindkettő az I. árok É-i végében, az udvart övező fal É-i szakaszának tövében. Hossz-

szuk 9,2, ill. 7,6 cm, súlyuk 30, ill. 10 g. Legnagyobb szélesség a penge közepén, ill. felső harmadában volt (15. kép 3–4). Néhány hasonló típusú nyílhegy található a Nemzeti Múzeum Fegyvergyűjteményében, sajnos nagy részük lelőhelye ismeretlen (Ltsz. 57.6198–6201, 57.6219–6222, 57.6224–6225). Hasonló típusú nyílhegy került elő Bakonyszentlászló-Kesellőhegyen (MRT 4. köt. 12/12. lh.) XIII. századi környezetben.²⁰

Hasonló jellegűek, de lényegesen nehezebbek a Mende-Lányváron feltárt XIII. századi nyílhegyek.²¹ Közel állnak e leletekhez a csehországi Bradlo várában (okleveles adatok és a leletek alapján az ásató Antonín Hejna szerint a XIII. század második fele – XIV. század első évtizedei között használták a várat),²² valamint Selmecbánya (Banská Stiavnica)-Óváron felszínre került nyílhegyek.²³

Nyílhegyeink a Ruttkay-féle B csoport 11. típusához sorolhatók (ez megfelel a Medvegyev-féle 78. típus 2.-nek – 25. t. 14, 18.). Ruttkay szerint ez a forma a XIII. században és a XIV. században nagy területen elterjedt, a páncélosok ellen.²⁴

Kulcs (Ltsz. 80.15.36.)

Üreges, egy darabból készített. Füle kerek, lapos. Taraja egyszerű, téglalap alakú. A szára 2×2 db körbefutó bekarcolás díszíti. Teljes hossza 6,7 cm, szárának hossza 4,4 cm, szárának átmérője 0,7 cm. A fül 2,5×2,2 cm, vastagsága 0,15 cm (15. kép 2.). A torony belsejében, 230 cm mélyen, az égett réteg tetejéről került elő. Korai típus, az eddigi leletek alapján a XII–XIII. századra tehető.²⁵

Kések (Ltsz. 80.15.7, 80.15.56.)

Az ásatás során 2 db, az Árpád-korban általánosan használt formájú vaskés került elő, a torony belsejéből, az égett rétegből, ill. a toronytól K-re, a III. árokból.

80.15.7.: Hosszú pengéjű, egyenes hátú. A nyéltüske a pengétől szögben törik. A penge háromszög, a nyéltüske ovális metszetű. Az egész késen rározsdásodott fa maradványa látható. A nyéltüske hiányos. A penge hegye letörött, így jelenlegi hossza 8,3 cm, szélessége a nyélhez való csatlakozásnál 1,85 cm. (15. kép 6).

80.15.56.: Hosszú pengéjű, egyenes hátú. A nyéltüske a pengétől szögben törik. A penge foka alatt 6,9 cm hosszúságban keskeny bekarcolás húzódik. A penge háromszög átmetszetű, másodlagosan, többszörösen meghajlított. Erősen hiányos. Jelenlegi hossza 8,9 cm, a penge legnagyobb szélessége 1,4 cm (15. kép 5).

¹⁶ Vö. Holl I., ArchÉrt 100 (1973) 20. kép 12., 25. kép 3., 26. kép 25., 27., 31.

¹⁷ Ilyen típusú került elő a budai várban a XIII. század végére keltezhető 40. gödörben. – Vö. Gerevich L., A budai vár feltárása. (Bp. 1966) 151. kép; Holl I., Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. (Bp. 1966) 30. kép 3.

¹⁸ Vö. Holl I., i. m. 1966. 29. kép 5.

¹⁹ Vö. Holl I., BpR 20 (1963) 69. kép 3.

²⁰ Nováki Gy., VMMK 14 (1979) 112–117.; 53. kép 5.

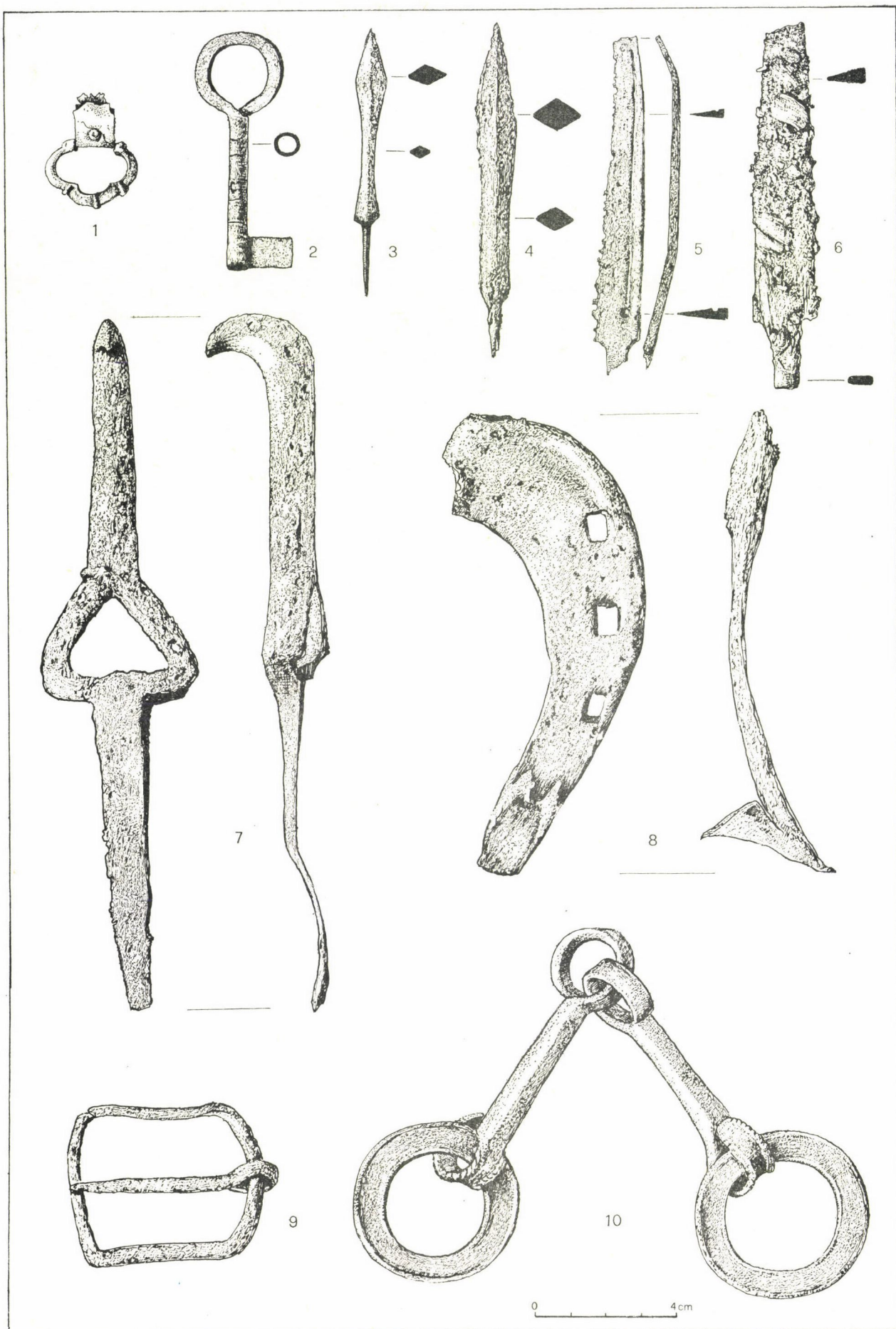
²¹ Vö. Miklós Zs., ArchÉrt 108 (1981) 241–243.

²² Hejna, A., PA 65 (1974) 13. kép 3–5.

²³ Polla, B., SLA 6 (1958) X. t. 10–11., 17.

²⁴ Ruttkay, A. SLA 24 (1976) 331–332.] Medvedev, A. Ф. Ручное Метательное оружие. Москва (1966)

²⁵ Vö. Temesváry F., FA 12 (1960) 200–201.

15. kép Márianosztra-Bibervár. Fémek
Abb. 15. Márianosztra-Bibervár. Metalle

Patkó (80.15.70.)

Széles, lapos vas, szépen megmunkált, sima széllel. A belső kivágás valószínűleg ovális lehetett. Három db téglalap alakú szöglyuk látszik. Szögcsatorna nincs. Szárának végén hegyes, háromszög alakú bütyök van. A keret legnagyobb szélessége 3,5 cm. Hiányos (15. kép 8).

Hasonló típusú patkók kerültek elő Mende-Lányváron, XIII. századi leletanyaggal.²⁶ A külföldi példányokkal összevetve leginkább a Kaźmierczyk-féle VI. típus 1–2. csoportjához áll közel. Az 1. csoport Kaźmierczyk szerint a XIII. század közepe–XIV. században, a 2. csoport a XIII–XIV. században gyakori Sziléziában.²⁷

Előbukkant egy patkószög is (téglalap átmeteszettű a teste, négyzetes alakú a feje. Hossza 1,6 cm, fejének szélessége 0,5 × 0,7 cm, szárának vastagsága 0,5 cm.

Zabla (Ltsz. 80.15.18.)

Csikózabla. Aszimmetrikus. A száruk teste négyzet átmeteszettű, az élek letompítottak. A száruk mindkét vége laposra kalapált, a pofakarikákhoz kapcsolódó végük közepén bemélyedő, két szélük ferdén bevagdossott. A pofakarikák szélesek, laposra kalapáltak, közepük bemélyed. A zabla teljes hossza 22,1 cm, a száruk hossza 7,8, ill. 8,2 cm, vastagságuk 0,9–0,95 cm. A karikák átmérője 4,7 cm, szélességük 1 cm (15. kép 10).

Ritkán előforduló típus. Magyarországi közölt anyagban nem találtam hasonló példányt. Oroszországban viszont a XII–XIII. században gyakori a hurkos kapcsolású, aszimmetrikus, figurális díszítésű zabla, amelyek egy része közel áll a mi példányunkhoz.²⁸

Vastárgy (Ltsz. 80.15.28.)

Közepén háromszög alakú nyílással ellátott. Egyik vége laposra kalapált, elvékonyodó, és elkeskenyedő (egykor valószínűleg fába illesztett), a másik oldala kerek átmeteszettű, végén visszahajló, kampóban végződő. A magyarországi és a környező országok közölt leletanyagában hasonló tárgyra nem bukkantam. (15. kép 7).

Vascsat (Ltsz. 80.15.43.)

Teste szabálytalan téglalap alakú, laposra kalapált. A tövis vége szintén laposra kalapált, szára kör keresztmetszetű. Hossza 5,8 cm, legnagyobb szélessége 4,2 cm (15. kép 9).

Vasszögek

Valamennyinek lapos, téglalap alakú a feje, száruk téglalap átmeteszettű. Hosszuk 4,2–9 cm között váltakozik. Nagy részük a torony területé-

ről, a törmelékből került elő, részben erősen átégve. A tetőszerkezethez tartozhattak.

Bronzcsat (Ltsz. 80.15.55.)

A csattest öntött, reszelt, kívül lekerekített, háromszög alakú, belül háromkaréjosra kiképzett. Három helyen vékony bordával tagolt. A túske hiányzik. Bórhöz, ill. szövethöz kapcsolódó részén 1,7 cm hosszúságban megmaradt a vasszegeccsel átütött vékony bronzlemez. A csattest hossza 2 cm, szélessége 2,8 cm (15. kép 1).

A csat, kis mérete ellenére, övcsat lehetett. Hasonló méretű csat került elő Nagytálya középkori templománál, a 62. sírban, egy díszövön.²⁹

Csatunkhoz hasonló típust a közölt magyarországi és a környező országok anyagában nem találtam.

Állatcsontok

A háziállatok közül a szarvasmarha, sertés, juh, ló, tyúk, a vadászott állatok közül a szarvas, őz, vaddisznó, mezei nyúl csonttöredékei kerültek elő. Ezen kívül 1 db halsont és néhány, pontosabb meghatározásra alkalmatlan madárcsont bukkant elő.³⁰

Összegezés

A várról és közvetlen környékéről okleveles adatot nem ismerünk.³¹ A vártól D-re, kb. 6 km-re fekvő Marost 1285-ig a Rosd nemzetség birtokolta, akkor Márk és testvére, Miklós átengedték a visegrádi királyi vár számára.³² Esetleg ez a nemzetség birtokolta a Bibervárat is. A vár keltezésében némi támpontot nyújtanak a púpos kváderek. Magyarországon Sopronban, az ún. Tábornokházban látható tornyon, a győri püspökvárban elfalazott lakótoronyon, Kismánán a DK-i külső kaputornyon, s Visegrádon, a Fellegvár K-i kaputornyánál került elő púpos kváder. Ezek közül a soproni, győri és kismánai kövek azonos jellegűek, de — ellentétben a márianosztraival — a púp egyenletesen eldolgozott, sima felületű.³³ A mi köveinkhez a visegrádiak állnak közelebb, de ezek is egyenletesebben eldolgozottak.³⁴

A győri püspökvárban levő lakótoronyt Kozák Károly szerint a XIII. század második felében építették.³⁵ Ugyancsak a XIII. század második felében épült a kismánai vár DK-i külső kaputor-

²⁹ Kovács B., EgrimÉ 10 (1972) 125. II. t. 10.

³⁰ Ezúton is köszönöm Bartosiewicz Lászlónak az állatcsontok meghatározását.

³¹ Bakács I., Hont vármegye Mohács előtt. (Bp. 1971)

³² Karácsonyi J., A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. III/1. köt. (Bp. 1901) 23.

³³ Sopron: MNM Adattár XV. 235/1967.; Győr: Kozák K., (Arrabona 1961) 33–55.; Kismán: Pámer N., MMűvéd 1967–1968. 305.

³⁴ Szőke Mátyás szíves szóbeli közlése. Segítségét köszönöm.

³⁵ Kozák K., i. m.

²⁶ Vö. Miklós Zs., i. m. 243.

²⁷ Kaźmierczyk, J., Podkowy na Śląsku w X–XIV. wieku. (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978) 25–27. kép.; 176–177.

²⁸ Курпичников, А. Н., Археология СССР Е1–36. 1973. 16–17. (IV. típus); VI. t.

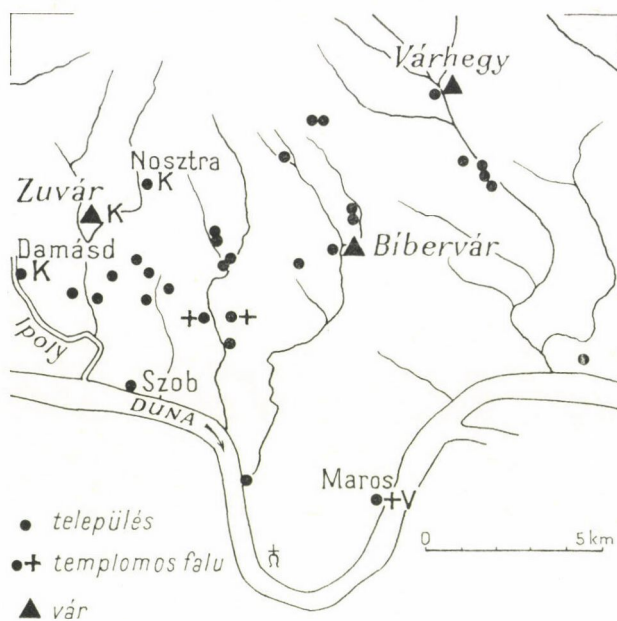
nya. ³⁶ A visegrádi Fellegvár építésének kezdetét nem ismerjük, de 1251-ben már innen keltezi egyik oklevelét IV. Béla felesége, Mária, a vár építtetője és tulajdonosa. ³⁷

A kerámia és fém leletanyag a XIII. századon belüli pontosabb keltezését nem teszi lehetővé. Néhány edénytöredék alapján feltételezni lehet, hogy a XIV. század elején is volt még itt élet (vékonyabb falú fazéktöredékek hornyolással, barna, vékony falu kancsótöredék, vöröses, vékony falu, lekerekített szélű fazékperem.) A profilos ajtókeret viszonylag ritka, orrtagja viszont igen gyakori, ún. cisztercita típusú, általában gazdagabban kiképzett boltozati bordákon, melyek felső időhatára 1270 körüli. ³⁸

Ezek alapján a vár legkésőbb a XIII. század 60-as éveiben épült. Pusztulását ellenséges támadás okozhatta, amelynek során elpusztult az erődtítmény. Ez a támadás kapcsolatba hozható Csák Máté XIII. század végi, XIV. század eleji háborúskodásaival, ill. Károly Róbert XIV. század eleji harcaival.

A terepbejárások során több — a várral egykorú — kisebb települést találtam. ³⁹ Az erősség közvetlen közelében elhelyezkedő települések biztosan, a távolabbiak pedig részben a várhoz tarthattak. XIII. századi leletek találhatók a későbbi pálos kolostor területén is — a vártól Ny-ra, légvonalban kb. 300 m-re (16. kép). A kolostort először 1418-ban — már álló építményként — említik. Az itt előforduló XIII. századi leletek utalhatnak egyszerű falura, ahol később épült fel a kolostor, esetleg a falu pusztulása után. Másrészt utalhatnak a korai leletek a várral egykorú, kisméretű monostorra is, amelyet később továbbfejlesztettek. De ezt a kérdést a felszíni leletek, s a romok jelenlegi állapota alapján eldönteni nem lehet. A felvetett problémákra csak ásatás adhat választ.

Röviden összefoglalva: A Bibervár kis méretű XIII. századi — lakótoronyból és ahhoz csatlakozó udvarból álló — vár volt. Építtetője s tulajdonosa a környéket birtokoló nemes lehetett. A vár elsősorban e birtok központja volt, s ugyanakkor a tulajdonos családjának s vagyonának védelmét is szolgálta. Nem valószínű, hogy út-, ill. kereskedelmi ellenőrző szerepe lett volna. A középkorban a vár közvetlen környékén jelentősebb település nem állt, s fontosabb utat sem említenek az oklevelek (a jelenlegi — Kóspallagot a Duna-

16. kép. Márianosztra-Bibervár. A vár környékének települései a XIII. század végén. (K = királyi birtok; V = várbirtok)

Abb. 16. Márianosztra-Bibervár. Siedlungen in der Umgebung der Burg am Ende des 13. Jhs. (K = königlicher Besitz; V = Burgbesitz)

parti főközlekedési úttal összekötő út — újkori eredetű.)

A Bibervárhoz hasonló korú, jellegű s rendeltetésű vár az ásatással vizsgáltak közül Mende-Lányvár, a nógrádi Salgó korai periódusa, ⁴⁰ s ide sorolható Váchartyán-Várhegy is, azzal a különbséggel, hogy ott nem kő-, hanem fatorony állt. Az épület anyaga azonban valószínűleg elsősorban a tulajdonos anyagi lehetőségeitől függött, s az építmény rendeltetése is azonos volt.

Ilyen típusú, — fa-, tégl-, ill. kőtoronnyal rendelkező, s azt övező árokkal, sáncsal védett, kis alapterületű (20–40 m átmérőjű) — várak az egész országban, s a környező területeken is találhatók. Sajnos egyelőre igen keveset vizsgáltak meg ásatással. A felszíni leletek, s terepbejárási megfigyelések és a néhány feltárás alapján azonban többségük a XIII. századra keltezhető. Az oklevelek és egyéb történeti adatok pedig valószínűsítik, hogy ez a vártípus elsősorban a kis- és középbirtokos nemesség egyes családjainak lakóhelyéül szolgált, ill. vagyonának védelmét biztosította, s egyúttal birtokaik gazdasági központja is volt. ⁴¹

Miklós Zsuzsa

³⁶ Pámer N., i. m.

³⁷ Pest megye műemlékei. (Bp. 1958) II. 456.

³⁸ Gerevich László szíves szóbeli közlése. Segítségét ezúton is köszönöm. — A kő analógiája — kissé eltérő profillal — a cseszneki várból ismert, másodlagos beépítésű ajtókereten. (Koppány Tibor és László Csaba szíves szóbeli közlése, amelyet ezúton is köszönök.) — Entz G., A gyulafehérvári székesegyház. (Bp. 1958) 46. — Gerelyfy A., Bőlapátfalva. (Bp. 1960).

³⁹ Miklós Zsuzsa — egyetemi szakdolgozathoz végzett — terepbejárásai 1972–1975.

⁴⁰ Feld István ásatása 1981. Tájékoztatását, segítségét ezúton is köszönöm.

⁴¹ Ezúton is köszönöm Holl Imre, Parádi Nándor, Szőke Mátyás, Temesváry Ferenc és Torma István hasznos tanácsait.

Auszug

Die Burg (Márianosztra-Bibervár—Kom. Pest) steht im südlichen Teil des Börzsöny-Gebirges, südlich von Kóspallag, bei dem Treffpunkt des Kishanta- und Korompa-Baches. Höhe ü. d. M.: 230 m, rel. Höhe: 30 m. Die auf dem nordwestlichen, stark hervorstehenden Ende des NW—SO dahinziehenden Hügelzuges liegende Befestigung wird von W, S und O durch einen Graben geschützt. Von O her hat noch ein — N—S orientierter —, den Berggrat durchschneidender Wallgraben den Schutz gesichert.

Im Laufe der topographischen Sondierung haben wir Teile eines Wohnturmes mit $3,40 \times 4,40$ m Lichtweite und eines sich diesem von W her anschließenden Hofes (?) freigelegt. Der Turm wurde aus grob ausgebildeten Steinen von unregelmäßiger Form erbaut. Ihre äußeren Ecken waren durch Buckelquader befestigt. Die Mauerdicke betrug 160—170 cm. Der ursprüngliche Eingang von O her dürfte auf dem Stockwerk gewesen sein. Später hat man von N, O und S eine 140—150 cm dicke Mantelmauer ohne Bindung neben den Turm gebaut. Wahrscheinlich dürfte damit zur gleichen Zeit auch die Um-

friedungsmauer des Hofes (?) entstanden sein, deren Mauerdicke von N, W und S her 220—230 cm, an der sich dem Turm anschließenden Seite 120 cm war. In der dritten Bauphase wurde die westliche Mauer des Turmes und die östliche Mauer des Hofes (?) durchbrochen und ein Eingang im Erdgeschoß ausgebildet.

Östlich vom Turm haben wir die Reste der Backfläche eines am O-Rand des Plateaus an die Oberfläche gebauten Ofens erschlossen.

Als Ergebnis des Durchschnittees des inneren und äußeren Wallgrabens hat es sich herausgestellt, daß die Gräben in den Felsen gehauen wurden und man hat die gewonnene Erde und die Felsentrümmer bei dem Innengraben auf die äußere, bei dem Außengraben auf die innere Seite geworfen, also auf diese Weise sozusagen einen Wall errichtet.

Auf Grund der Funde wurde die Burg in den 60er Jahren des 13. Jhs erbaut und am Ende des 13. — Beginn des 14. Jhs durch einen Angriff zerstört.

Zs. Miklós

AZ ALFÖLDI VONALDÍSZES KERÁMIA FIATAL SZAKASZÁNAK LELETEI BÉKÉS MEGYÉBEN

Az alföldi vonaldíszes kerámia (AVK) kultúrájának leletanyaga az Alföld nagy területein egységesen terjedt el, benne lokális és időrendi különbségek csak nehezen és mindenekelőtt csak hitelesen feltárt, nagy mennyiségű leletanyagot tartalmazó települések anyagának módszeres, sok apró részletre is kiterjedő vizsgálatával ismerhetők fel. A kultúra monografikus feldolgozása¹ az első jelentős lépést tette meg ez irányban, noha az akkor a szerzők rendelkezésére álló leletanyagban csak viszonylag kevés származott hiteles ásatásból, és feltűnően kicsiny volt addig a korszakot érintő elemző tanulmányok száma. Meglepő, hogy a magyar régészet egészen a hatvanas évek derekáig milyen kevéssé foglalkozott ezzel a jelentős, az ország területének közel harmadán hosszú ideig élt kultúrával. Így, miután előzményekről szinte csak alig beszélhetünk, az említett monográfia nem is elsősorban az addigi eredmények összefoglalása, hanem sokkal inkább az ismeretlen részletek, feltáratlan problémák megoldása útján levő jelentős állomás, előremutató program.

Az utóbbi évek kutatásai kiemelték az AVK nagy tömbjéből annak korai szakaszát, a kizárólagosan csak az Észak-Alföldön elterjedt Szatmár-csoportot,² és más fontos részletekre is rámutattak. Ebben a vonatkozásban legjelentősebb eredmény volt a Szamos-vidéki kerámia különállásának felismerése.³ Az AVK késői szakaszát jelentő, Szarvas-érpart névvel illetett leletanyag helyének meghatározását is Kalicz N. és Makkay J. végezték el,⁴ ám álláspontjukat később módosították. Az 1965-ben tartott szegedi régészeti konferencián állást foglaltak amellett, hogy a Szarvas-érparti az AVK késői csoportja, leletei a kultúra csoportokra bomlása utáni időkben a szakálhái leletekkel együtt is megtalálhatók. Álláspontjukat a monográfia végleges formába öntésekor némiképpen megváltoztatták, ekkorra ugyanis kiemelték az AVK késői csoportjai közül, helyesebbnek vélték,⁵ ha nem tekintik önálló csoportnak, hanem inkább az AVK késői megjelenési formájának.⁶ Szerzők ugyanitt megállapítják, hogy az AVK késői csoportjainak teljes területén előfordul (Tiszadob, Szilme, Esztár, sőt Szakálhát), mindazonáltal önálló lelőhelyeit is ismerjük (Szarvas-Érpart).

Az utóbbi években fellendült Békés megyei ásatási tevékenység eredményeképpen több olyan leletgyűjtés is előkerült, amely az AVK időrendi, vagy éppen területi sajátosságainak kimunkálásánál nem elhanyagolható szerepet játszhat majd.

Többek között ilyen jelentősége van a késői AVK szempontjából a Békés-Délön feltárt egyetlen neolitikus gödörnek is, melynek zárt leletanyaga egy rövid korszak hiteles és egyértelműen meghatározható képét tükrözi. A lelőhelyen 1977 októberében végeztünk kisebb leletmen-

tést,⁶ melynek során a frissen ásott csatorna falában három gödröt bontottunk ki. Az első kettő szarmata kori volt, az AVK leleteit a 3. gödör adta. Szabálytalan alaprajza nyomán is feltételezhető, hogy a csatornázás csak kis részét pusztította el, de ennek a feltárt leletek egységessége és hitelessége szempontjából nincs is jelentősége.

A gödör keramikus leletanyaga 3037 db edénytörredék volt, amely számba beletartoznak egy-egy darabként a kiegészíthető edények is. A feltárt leletek nagy száma lehetővé teszi, hogy az elvégzett statisztikus vizsgálat során valós eredményre jussunk (1. táblázat). A magunk részéről tisztában vagyunk azzal, hogy az AVK leleteit illetően ez igen nehéz feladat, miután a munkának nincs még kialakult kategóriarendszere, még nem tudjuk, hogy az egységként vizsgált csoportok nem tartalmaznak-e különbözőképpen értékelendő típusokat, vagy éppen fordítva, a különválasztott egységek nem ugyanegy megítélés alá tartoznának? E kérdésekre választ csak számos, hasonlóképpen feldolgozott leletgyűjtés eredményeinek összevetése nyomán kaphatunk majd. Az AVK vonatkozásában kísérletünknek mindössze egyetlen előzménye van, statisztikus eredményeket Korek J. közölt a Szamos-vidéken folytatott ásatásain alapuló tanulmányában.⁷ Az ÉK-Alföld területe meglehetősen távol esik az általunk vizsgált vidéktől, az ottani leletanyag más összetevőket mutat, így azokat a kategóriákat, melyeket Korek J. használ, nem tudjuk maradéktalanul és változtatás nélkül átvenni.

Egybefogva, önálló csoportként tárgyaljuk a plasztikus díszeket, amelyek sorába a rátett, tagolt bordákat, bütyköket, sőt, még az edényfüleket is soroltuk. Meg kell jegyeznünk, hogy ez utóbbiakból alig egy-két darab van. E csoporton belül jelenleg nem látunk olyan sajátosságokat, melyek részletesebb szétválasztást igényelnének. Itt szerepel az az összesen két darab, körömmel díszített cserép is (5. kép 2, 6), amely az ásatáson előkerült. Meg kell jegyeznünk, hogy egy másik, később említendő lelőhelyen, Gerla-Kásmánon körömmel díszített cserép egyáltalán nem került elő. Nem szerepelnek ebben a kategóriában a barbotin-díszes darabok, ezeknek ugyanis kronológiai értéket tulajdonítunk, így önálló csoportban tartjuk számon jelenlétüket.

Nem igényel különösebb magyarázatot a festett kerámia kategóriája. E körbe tartozik minden festett díszítés, itt vettük sorra azt a három törredéket is, amelyen festés és karcolt dísz együtt jelentkezik (2. kép 7–9). Megjegyezzük, hogy e karcolt díszek éppen a nyílhegymintát mutatják, ami ismételtelen csak kronológiai értékű díszítés.

Vonaldíszes cím alatt soroljuk fel az összes karcolásal bemélyített díszet, amiből kronológiai meghatározó értéke miatt vettünk ki két megnevezett díszítéstípust, a nyílhegymintát és a párhuzamos vonalak közötti vagy esetleg anélkül felvitt tűzdelést. A leletanyagban egyetlen, a szakálhái kultúrára jellemző karcolt díszű törredéket találtunk (6. kép 5), de ezt százalékarányban nem ábrázoljuk.

¹ Kalicz N. — Makkay J., Acta Ant et Arch (Szeged 1966). 35 — Uo: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. StudArch. VII (1977). (Továbbiakban: Kalicz — Makkay)

² Kalicz N. — Makkay J., Alba Regia 12 (1972) 77 —.

³ Korek J., Acta ArchHung 29 (1977) 3 —.

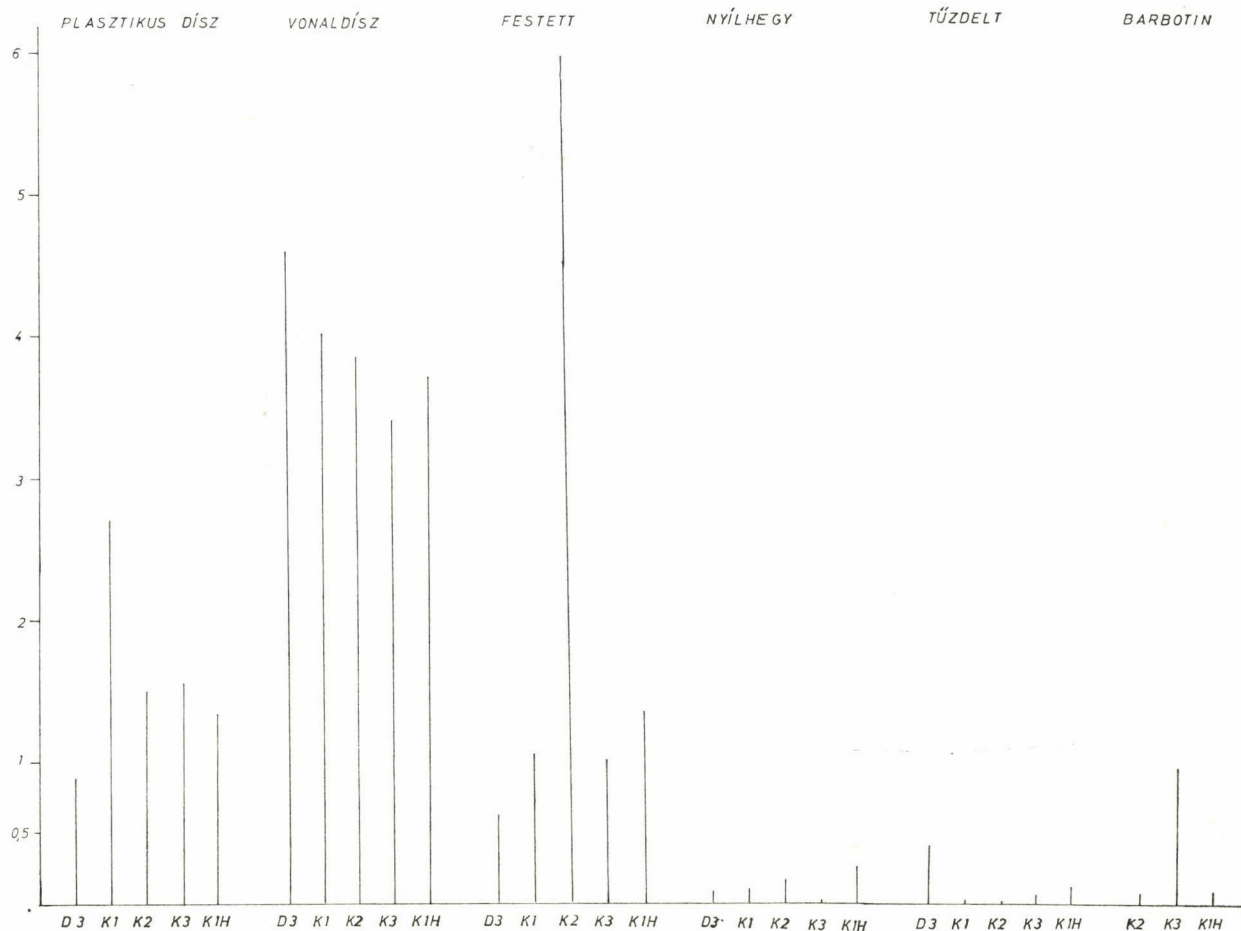
⁴ Kalicz N. — Makkay J., Acta Ant et Arch (Szeged 1966). 42.

⁵ Kalicz N. — Makkay J., 56.

⁶ A munkákban Árkus P., Jankovich D., Makkay J., Szabó J. J., G. Szénászy J. és Szőke M. B. vettek részt. Közreműködésükért ezúton is köszönetet mondok.

1. táblázat

	Békés—Déló. 3. gödör		Gerla—Kásmán 1. gödör		Gerla—Kásmán 2. gödör		Gerla—Kásmán 3. gödör		Gerla—Kásmán 1 ház	
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
Összes lelet	3037		916		2639		1498		1540	
ebből díszített	205	6,75	73	7,96	310	11,74	105	7,00	106	6,88
vonaldíszes	140	68,29 4,60	37	50,68 4,03	102	32,90 3,85	51	47,57 3,40	57	53,77 3,70
festett	19	9,26 0,62	10	13,69 1,09	157	50,64 5,94	15	14,28 1,00	21	19,81 1,36
plasztikus dísz	29	14,14 0,90	23	34,24 2,72	45	14,51 1,51	23	21,90 1,53	21	19,81 1,36
tűzdelt	12	5,85 0,39	0		0		1	0,95 0,06	2	1,88 0,12
nyílhegyminta	3	1,46 0,09	1	1,36 0,10	4	1,29 0,15	0		4	3,77 0,25
barbotin	0		0		2	0,64 0,07	14	13,33 0,93	1	0,94 0,06

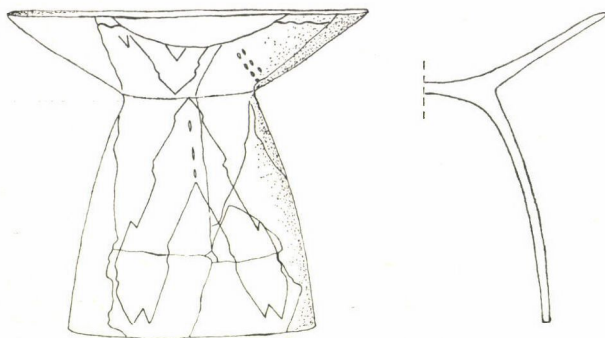

1. táblázat. Az egyes díszítések és százalékos megoszlásuk Békés-Délón és Gerla-Kásmánon. A % adatnál a felső sorban mindig az összes díszített töredék tekintendő 100%-nak, míg az oszlop alsó sorában a teljes leletanyagra vonatkoztatunk.

Rövidítések: D 3: Békés-Déló 3. gödör; K 1: Gerla-Kásmán 1. gödör; K 2: Gerla-Kásmán 2. gödör; K 3: Gerla-Kásmán 3. gödör, K 1H: Gerla-Kásmán 1. ház

Tab. 1. Die einzelnen Verzierungen und ihre prozentuale Verteilung in Békés-Déló und in Gerla-Kásmán. Bei der prozentualen Angabe sind in der oberen Reihe immer sämtliche verzierte Fragmente als 100% zu betrachten, während in der unteren Reihe der Kolumne wird auf das Gesamtfundmaterial beziehen.

Abkürzungen: D 3: Békés-Déló Grube 3; K 1: Gerla-Kásmán Grube 1; K 2: Gerla-Kásmán Grube 2; K 3: Gerla-Kásmán Grube 3; K 1H: Gerla-Kásmán Haus 1

1. kép. Békés-Déló 3. gödör
Abb. 1. Békés-Déló Grube 3

Csupán egy lelőhely statisztikus vizsgálata véleményünk szerint kevés eredménnyel kecsegtet, így jelen tanulmányunk keretei között mutatjuk be egy másik ásatás, a békési Délóhoz területileg is közel fekvő Gerla-Kásmán egyes objektumaiból nyert leletek statisztikus vizsgálati eredményeit. Gerla-Kásmánon — Békés-Délóhoz hasonlóan csatornaásást követő leletmentés folyt, itt a csatorna hosszában, mintegy 300 m hosszban több neolitikus objektumot bontottunk ki. A leletek részletes ismeretése itt nem lehet feladatunk, a leletanyag átfogó statisztikus bemutatása azonban árnyaltabbá, jobban értékelhetővé teszi a békési leletek alapján megrajzolható képet.

Az egyes objektumok között kronológiai különbséget kell látnunk az egyes díszítések számarányának növekedése, ill. csökkenése alapján. Rendkívül jellemző a festett dísz és karcolt dísz összevetése, amiből nyilvánvalóan kiderül, hogy a többi, nagyjából hasonló arányokat felmutató objektummal Gerla-Kásmán 2. gödre nem egyidős. Mindenképpen idősebbnek kell tartanunk azokat az objektumokat, ahol barbotin díszítés fordul elő, ill. nagyobb számban találjuk meg. Alátámasztja ezen állításunkat az is, hogy Gerla-Kásmán 3. gödrében, ahol a legtöbb barbotin került elő, a fiatal AVK-ra egyik legjellemzőbb dísz, nyílhegymintát egyáltalán nem találtunk. E lelőhely belső stratigráfiájának megrajzolásakor kell majd értékelnünk ezt, azzal a ténnyel együtt, hogy a 3. gödör és a többi feltárt objektum között mintegy 150 m feküdt. Így, a Gerla-Kásmánon talált, némely vonatkozásukban jelentősebb eltérést mutató értékek figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a Békés-Déló leletanyag az AVK Szarvas-érparti csoportjának igen jellemző, mondhatni klasszikus megjelenési formája.

A továbbiakban leírjuk a képeken bemutatott leletanyagot, de leírásunkban csak olyan jellemzőkre térünk ki, amelyek a képekről közvetlenül nem olvashatók le.

2. kép. 1. Peremtöredék, külső oldalán vörös bevonat. 2. Téglavörös peremtöredék, rajta vékony, vörös festett sávok. 3. Szürke oldaltöredék. A festett sávok feketék. 4. Szürke, vörös foltos tál szélesen kihajló peremtöredéke. 5. Vörös festett aljtöredék. 6. Oldaltöredék. A függőleges sávok feketék. 7–8. Peremtöredékek. A nyílhegymintán kívül eső részek vörösre festettek. 9. Oldaltöredék. A nyílhegymintán kívüli rész vörös.

3. kép. Szürke és vörös foltos oldal- és peremtöredékek. A 7. sz. alatt bemutatott darab fényezett.

4. kép. 1. Szürke, kopott töredék. Belülről kinyomott szív alakú, külső oldalán lapos dísz van rajta. 2–3. Téglavörös peremtöredékek. 4. Szürke, kopott kiöntőtöredék. 5–12. Téglavörös aljtöredékek.

5. kép. 1, 3, 4. Téglavörös oldaltöredékek, valószínűleg csótalpas tálakból. 2, 6. Körömmel díszített szürke töredékek. 5. Téglavörös tál peremtöredéke, vonaldíszítés a belső oldalon. 7–9. Téglavörös töredékek, csótalpakból.

6. kép. 1–4, 7–12. Sárga, szürke foltos töredékek. 5. Sargásvörös oldaltöredék, rajta a két vonal által határolt sávban kevés vörös festéknyom látszik. 6. Belül díszített tál töredéke.

7. kép. 1, 5, 7. Téglavörös oldaltöredékek. 2. Szürke, sárga foltos, lapos agyagkorong töredéke (edényfedő?). 3–4. Sárga, porlékony, kerek átmetszetű agyagkarika töredékei. 6. Sárga, porlékony, lapos átmetszetű agyagkarika. 8. Vörös, szélesen kihajló peremű csonkakúp alakú tál profilja. 9. Miniatur tál profilja.

A durva házi kerámia két fő típusra oszlik, nagyobb tárolóedényekre és kisebb fazekakra. Közöttük különbséget a töredékek alapján leginkább csak a falvastagság alapján tudunk tenni.

Tárolóedény töredékével nem túl nagy számban találkozunk, legalább is olyannal, amelyre ezt minden kétséget kizáróan rá lehetett volna mondani. Közöttük sajnos egyetlen kiegészíthető vagy rekonstruálható darab sem volt.

Fazekak A magyarországi neolitikumra igen jellemző és ugyanakkor a legáltalánosabb formák is, jellemző típusa a legtöbb csoport, ill. kultúra területén csaknem változatlan formában kerülnek elő. Viszonylag vastag edényfallal készülnek, peremük behúzott, testük ovális, legnagyobb kiöblösödésükön alkalmanként 2–4 bütyök ül. A Békés-Délón feltárt gödörben több fazék részben összeillő töredékét is megtaláltuk, azonban kiegészíthető, így bemutatásra érdemes darab nem volt közöttük. A típus az AVK teljes egészére jellemző, közelebbi kronológiai meghatározásra éppen ezért nem alkalmas.

A házi kerámia díszítése nem különösebben változatos, rajtuk vonaldíszít szinte sohasem találunk, csupán a más területekről is megszokott és megismert plasztikus díszek variációi fordulnak elő rajtuk. Békés-Délón az edények füllel való ellátása igen ritka, edényfül összesen nyolc töredéken került elő, közülük egyet, egyébként vonaldíszítéssel is díszített mutatunk be (7. kép 7). Az előkerült bütykös díszítések kis számúak, közülük egy érdemel figyelmet, egy perem alatt belülről kinyomott, ún. szilmei típusú bütyök látható (7. kép 10). Ez a közepe neolitikumra, főleg a szilmei csoportra, ill. a szakálhádi kultúrára jellemző sajátosság, és itteni előfordulása ehhez mérten még szokatlannak tűnik, habár nem áll egyedül, hiszen Gerla-Kásmánon további két darabot találtunk, és a gyomai közúti hídfő mentén fekvő bánya-gödör falában ugyancsak sikerült egyet kibontanunk, egy késői AVK⁷ gödör leletei között.

A finomkerámia legjellegzetesebb típusa a csótalpas tál. A Szarvas-Vasúti híd lelőhelyen került elő eddig az egyetlen ép példánya, ezt most a Békés-Délóról előkerült példánnyal egészíthetjük ki. Az itteni leletek között számos hasonló töredék is került elő, amelyeket, legalábbis részben a 4. és 5. képen mutatunk be. E típus tulajdonképpen két altípusra osztható, a csótalp formája szerint mind a csonkakúp alakú,⁸ mind pedig a harang alakú előfordul.⁹ A finom anyagú fazék a másik típus, amelyen az előzőhöz hasonlóan, vonaldíszítés előfordul. Ennek kiegészíthető példányát sajnos nem sikerült találnunk, de néhány töredéket be tudunk mutatni.¹⁰

Az ismert edénytípusok közé soroljuk még a csótalp nélküli, díszítetlen tálat (7. kép 8), amely általánosan elterjedt volt az AVK teljes területén, továbbá megemlítünk egy miniatur edénykét, (7. kép 9), ez a délő leletanyagot gazdagítja.

Díszítések A Szarvas-érparti csoportot legfőképpen néhány edénydíszítés választja el az AVK korábbi leletanyagától, mindenekelőtt a nyílhegyminta és a tűzdelés. Békés-Délón számos töredéken találtunk nyílhegymintát (3. kép 1; 4. kép 6), ezek a csoport más lelőhelyein is elő-

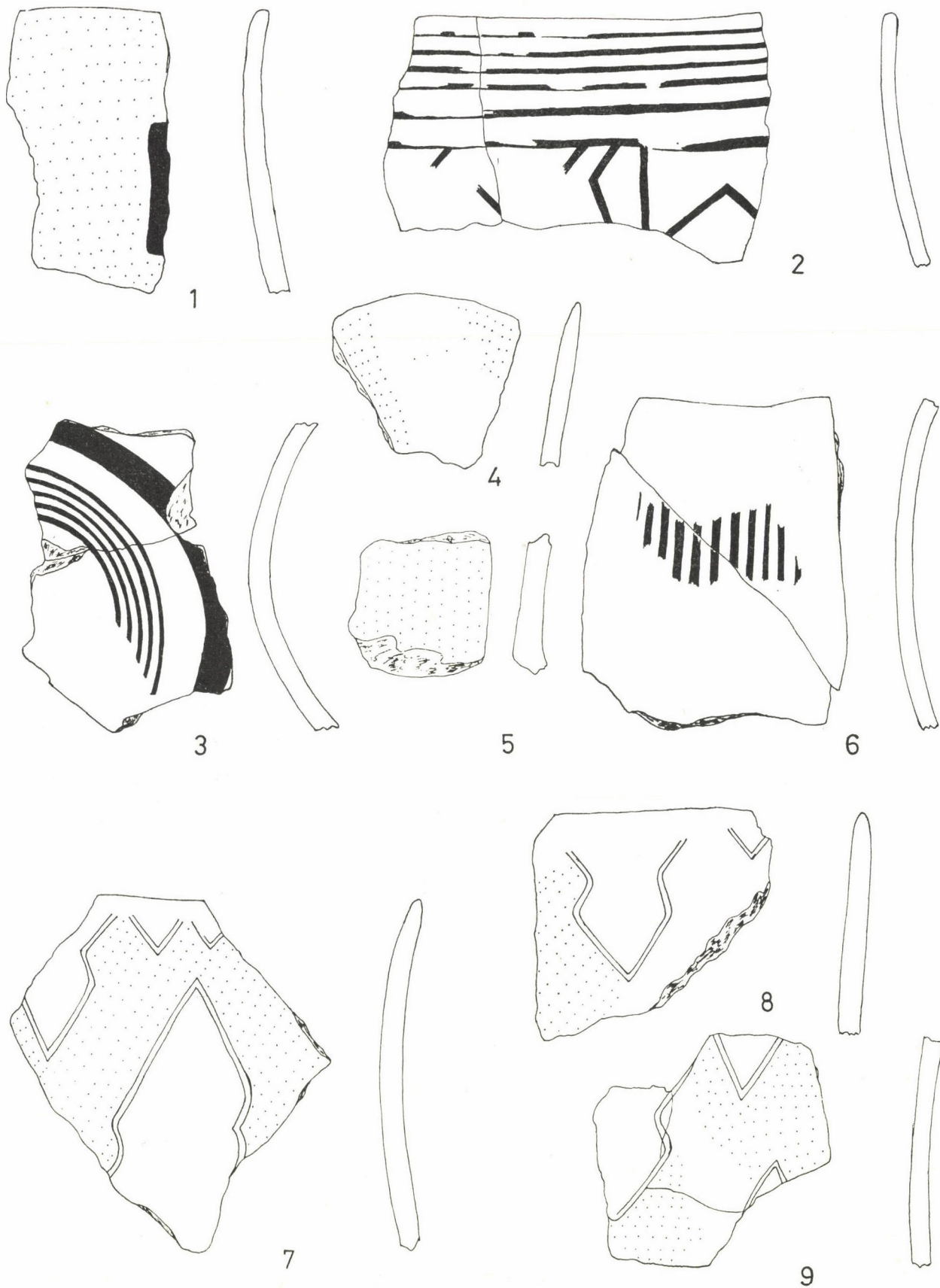
⁷ Korek J., Acta ArchHung 29 (1977) 45.

⁸ Kalicz — Makkay 56., Taf. 185/1.

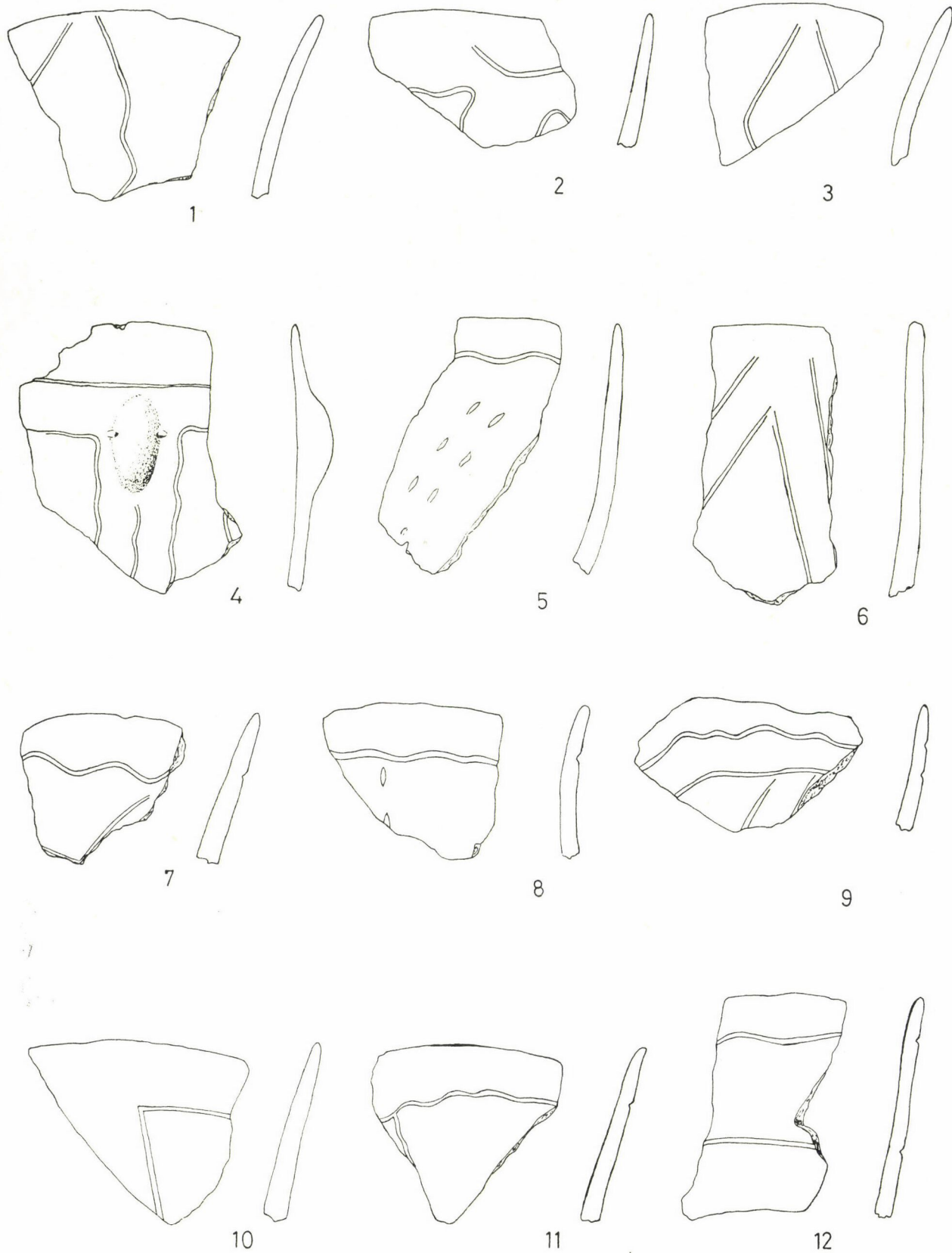
⁹ 4. kép 11., 5. kép 9.

¹⁰ 2. kép.

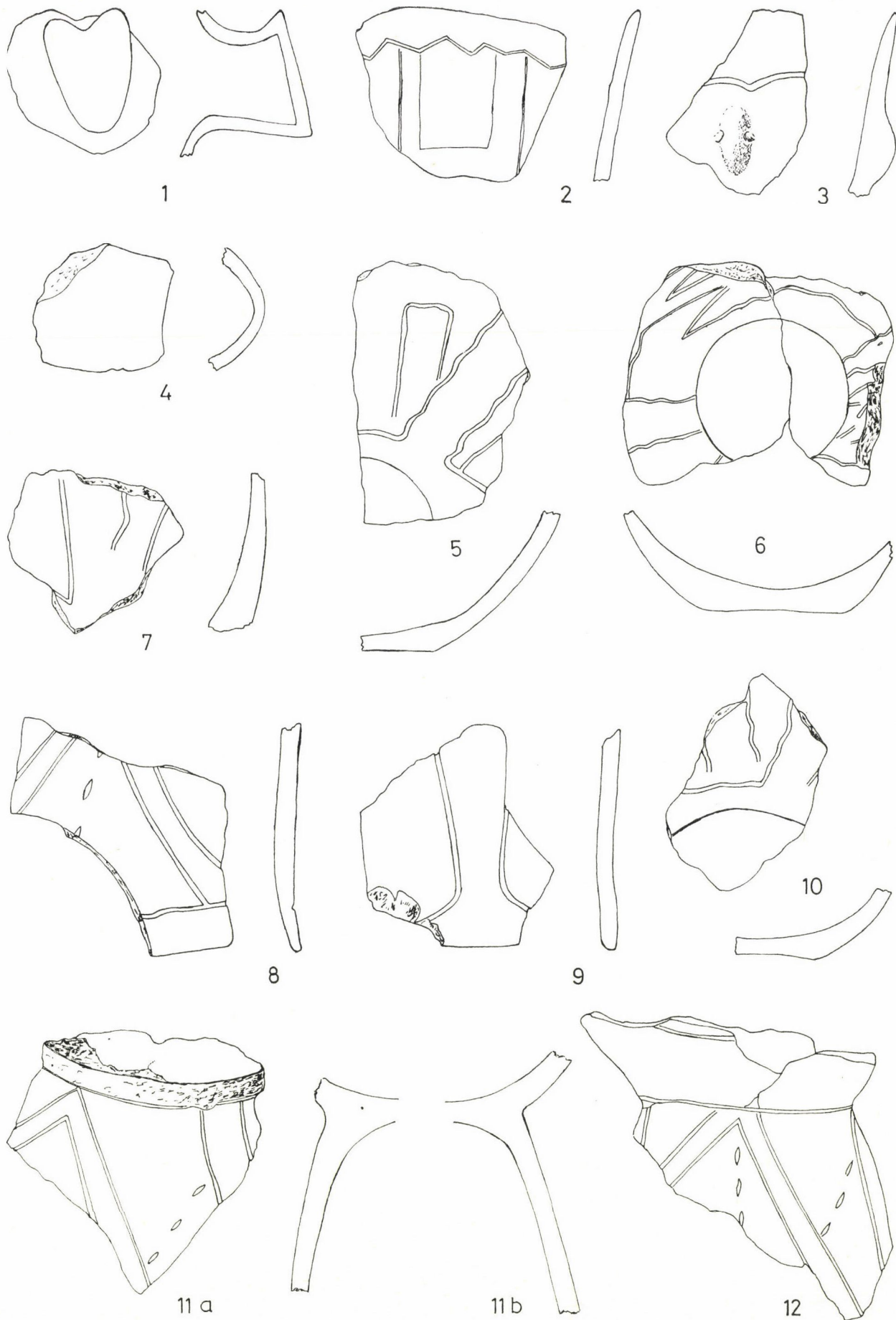
¹¹ Kalicz — Makkay Taf. 185/10.

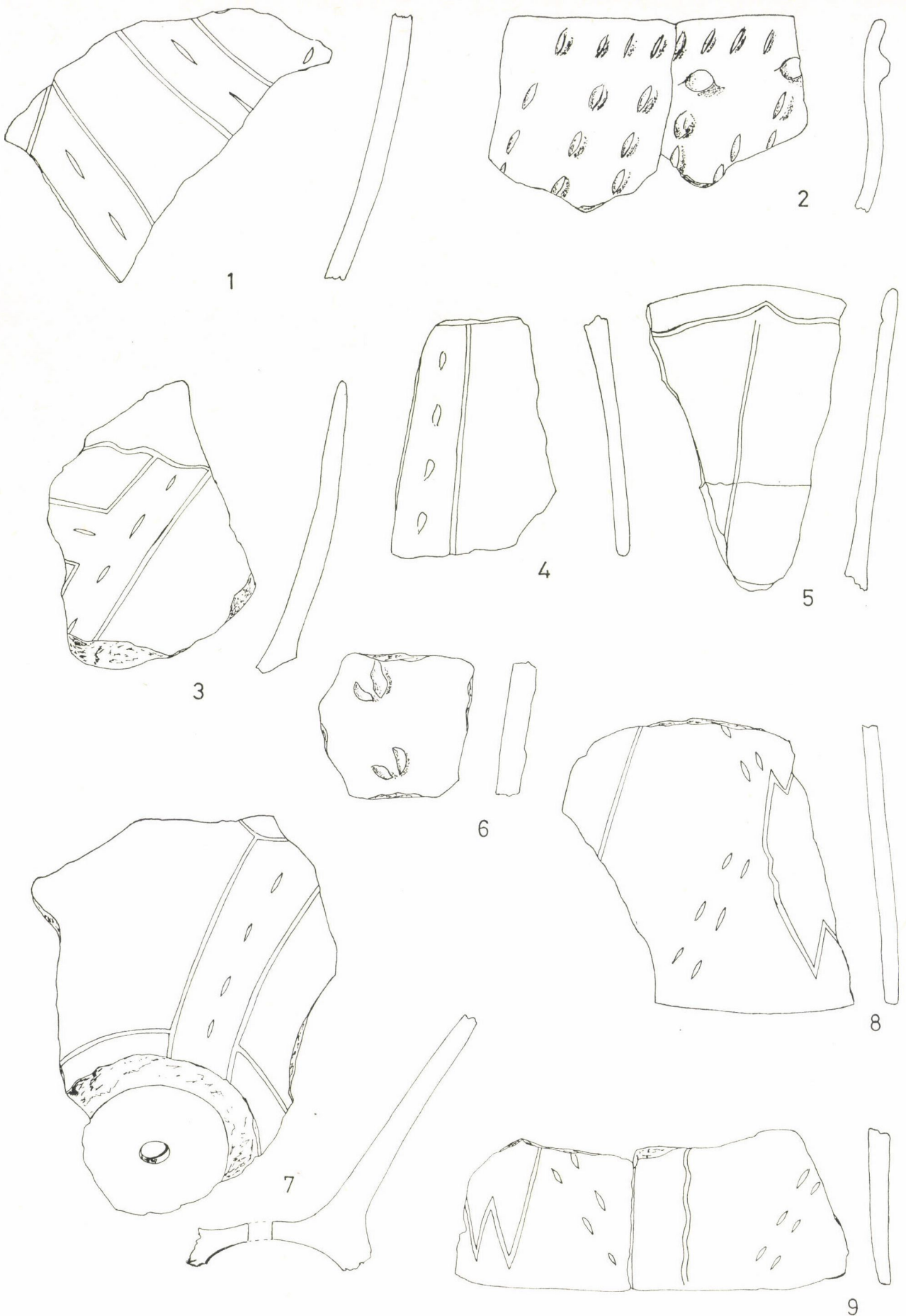
2. kép. Békés-Déló 3. gödör
Abb. 2. Békés-Déló Grube 3

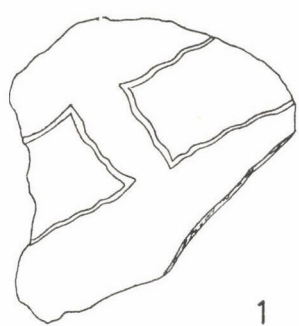
3. kép. Békés-Déló 3. gödör
Abb. 3. Békés-Déló Grube 3

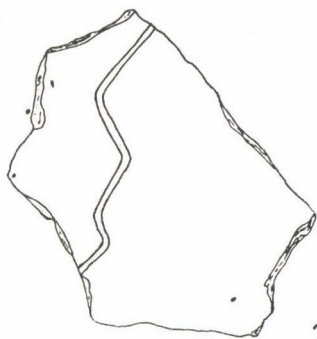
4. kép. Békés-Déló 3. gödör
Abb. 4. Békés-Déló Grube 3

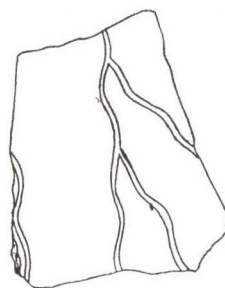
5. kép. Békés-Déló 3. gödör
Abb. 5. Békés-Déló Grube 3

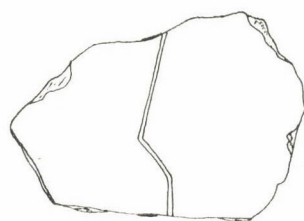
1

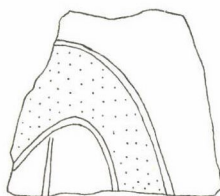
2

3

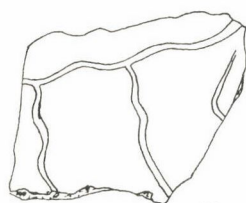
4

5

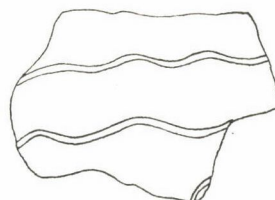
6

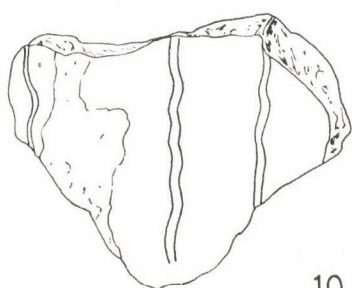
7

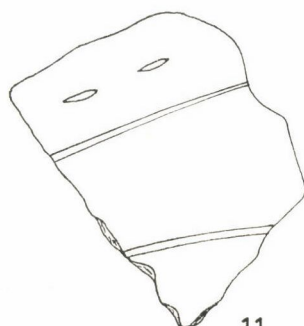
8

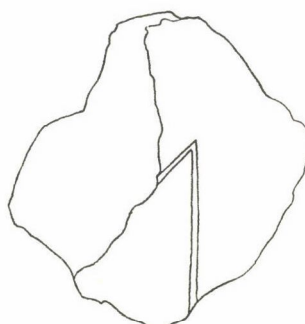
9

10

11

12

6. kép. Békés-Déló 3. gödör
Abb. 6. Békés-Déló Grube 3

7. kép. Békés-Déló 3. gödör
Abb. 7. Békés-Déló Grube 3

fordulnak, így Szarvas-Érparton¹¹ Kunszentmárton-Érparton¹² Vésztő-Hidasháton¹³ stb.

Az edények oldalát tűzdelt díszítés is fedi, amely a késői AVK leletek egyik legfontosabb díszítése. Békés-Délön ez számos darabon előfordul (4. kép, 8, 11; 5. kép 1, 3, 4, 7–9), de más lelőhelyekről is ismerjük. Igen fontos előfordulási helye Tarnabod-Nagykert,¹⁴ ahol a szakálhái kultúra leleteivel együtt került elő.¹⁵ Meg kell még említenünk Egyek-Rózsássteleki¹⁶ előfordulását is. A tűzdelés történhet két párhuzamos vonal között vagy anélkül egyaránt. Gyakran találkozunk az edényfelület mezőkre bontásával is, főképpen csőtalpas tálakon, ahol bekarcolt vonaldíszekkel a felületet szimmetrikusan 2–4 mezőre bontják. Az így keletkező mezők díszítése sohasem teljesen kitöltött, mint például a szakálhái vagy a tiszai kultúránál, hanem bennük néhány ferde vonal (5. kép 1), vagy tűzdelés (5. kép 9) található. Viszonylag gyakori az edények, illetőleg csak¹⁷ a csőtalpas tálak belső oldalára felvitt díszítés. A déli darabhoz (5. kép 5) a legjobb analógiát Polgár-Kenderföldeken találjuk.

A díszítések körében említjük meg a kiöntőt, amely a Szarvas-érparti csoport más lelőhelyein is előfordul, pl. Egyek-Rózsássteleken.¹⁸

Igen figyelemreméltó az esztári festett jellegű kerámia jelenléte mind Békés-Délön, mind pedig más, hasonló korú lelőhelyeken. Ez az együttes előfordulás mindkét csoport területén megtalálható, Zsáka-Vizesi tanya lelőhelyén¹⁹ a túlnyomórészt esztári kerámiát tartalmazó leletek között előkerültek a Szarvas-érparti csoport emlékei is, és ugyanez volt a helyzet Berettyószentmárton-Morotván, ahol Máthé M. három, kronológiai szempontból rendkívül fontos gödröt tárt fel.²⁰ Az AVK Szarvas-érparti csoportjának lelőhelyein pedig több esetben is került már elő esztári import darab, bár ez utóbbi előfordulások ma még publikálatlan Békés megyei ásatásokból származnak.²¹

Ezek a megegyezések feltétlenül a két csoport legáltalánosabb részbeni egyidejűsége mellett jelentenek fontos érveket. Ezt a részbeni egyidejűséget a kutatás ma az esztári csoport kialakulására és korai szakaszára helyezi, az AVK alapvetésén alakul ki az esztári csoport és válik egyre önállóbbá, azaz egy olyan folyamat játszódik le az edényművességben, melynek során az AVK-ra jellemző bemélyített díszek fokozatosan eltűnnek, míg az esztári csoport festett díszítései egyre nagyobb számban jelennek meg.

E párhuzamosságok alapján következik az esztári csoport és a szakálhái kultúra együttélése; óvatosságra int azonban bennünket az, hogy az esztári csoport lelőhelyein még egyetlen szakálhái töredéket sem találtunk, de ugyanígy, a szakálhái kultúra területén sincs egyetlen esztári import sem. Miután pedig egyre több adat mutat a Szarvas-érparti csoport és a szakálhái kultúra részleges együttélésére (a szakálhái kultúra nyilván jelentősen túléli a Szarvas-érparti csoportot), e hiány okainak feltárása igen fontosnak tűnik a DK-Alföld neolitikus fejlődésének ismerete szempontjából.

A szakálhái kultúra és a Szarvas-érparti csoport imént említett egyidejűsége egyre kevésbé tartozik a feltételezések közé, egyre több lelőhelyről van adatunk leleteik közös előfordulásáról. Így mindenekelött Békés-Délön, ahol az egyetlen, karcolt díszes, és pasztózus vörös festett szakálhái töredéknek (6. kép 5) jó analógiáit találjuk

Tápé-Lebőn²² és Hódmezővásárhely-Szakálháton.²³ Hasonló közös leletelőfordulás volt megfigyelhető Tarnabod-Templomföldön²⁴ és ugyanígy lehet értékelnünk a Tiszaug-Vasútállomáson feltárt leleteket is.²⁵

E kérdések megnyugtató eldöntése feltétlenül érinti a szakálhái kultúra eredetének problémáját is, de ennek részletes taglalása most nem lehet feladatunk. Az eddig vázoltak ellenkezőnek Makkay J. azon álláspontjával, miszerint a Békésszentandrás-Furugyon feltárt leletek egyértelműen tükröznék a szakálhái kultúra fokozatos kialakulását az AVK-ból, illetve annak Szarvas-érparti csoportjából.²⁶

A furugyi lelőhely topográfiai szondázó ásatását 1976 tavaszán magam végeztem, majd a munkálatokba később bekapcsolódott Makkay J. és G. Szenászkzy J. is. Szelvényünk déli felében, ott, ahol a lelőhely magasabbban fekszik, és a felszínen is gyűjthetők szakálhái töredékek, a felső 70 cm-ben kizárólag a szakálhái kultúra emlékei anyaga került elő. Ettől kezdve, a 70 cm mélységben kirajzolódó padló alatt egészen az altalajig előfordultak az AVK leletei, de ezeket mindvégig a szakálhái kultúrára jellemző edénytöredékek kísérték. Így, egészen az altalajról került elő egy edény több töredéke, amelynek párhuzamait a késői szakálhái kultúrában találhatjuk meg.²⁷ Ugyancsak a szelvény déli felében, AVK leletek között találtunk egy jellegzetes, fekete fényezett, vörös sávós festésű tálat. Végső soron az itt előkerült leletek a kultúra fiatal szakaszából származnak, nevezetesen a Szarvas-érparti csoportból, így természetes, hogy közöttük szakálhái import darabok fordulnak elő. A furugyi felső, záróréteg pedig a szakálhái kultúra fiatal szakaszából származik, amikor a kultúra már az AVK fejlődésének teljes lezáródása után a Közép-Alföldet is birtokába vette.

Mindezek alapján fel sem merülhet az, hogy a szakálhái kultúra teljes egészében az AVK legfiatalabb csoportját követné a DK-alföldi fejlődésben, e két kulturális egység jelentős időn keresztül egymás mellett élt. Jelentősnek tartjuk ebből a szempontból a vörös pasztózus festés megjelenését a Szarvas-érparti csoport vonaldiszes edényein, amire példát Békés-Délön is találunk (2. kép 7–9). Ezt feltétlenül a szakálhái kultúra hatásának kell tulajdonítanunk.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy a Szarvas-érparti csoport valóban csoport, úgy, ahogyan azt Kalicz N. és Makkay J. 1965-ben körvonalazták. Önállóságának két alapvető kritériumát látjuk: megadott időhatárok között és önálló területen találjuk meg leleteit.

A csoport időrendi helyzetét a szomszédos, vele egy időben élt kultúrák import darabjai határozzák meg, mindenekelött a szorosnak tűnő esztári kapcsolatok, és a kevésbé pregnánsan, de határozottan, számos lelőhelyről ismert szakálhái töredékek. Az eddigiekből következnek elterjedési területének körvonalai is, délről a Maros törmelékkúpon és attól délre már korábban fellépő korai szakálhái kultúra, keletről az esztári csoport, északról pedig a szilmegi, tiszadobi csoportok, ill. a korai bükki kultúra területe határolják. A csoport nyugati határa a Tisza völgye, amint az az AVK időszakában mindvégig határ is volt.

A csoport szomszédjaival való kapcsolatának részletei, ezek időbeli viszonyainak aprólékos tisztázása az elkövetkező időkben történhet meg.

Goldman György

¹² Kalicz – Makkay Taf. 185/51.

¹³ Kalicz – Makkay Taf. 185/52.

¹⁴ Kalicz – Makkay Taf. 129/24–26.

¹⁵ Kalicz – Makkay 160.

¹⁶ Kalicz – Makkay Taf. 95/1, 3, 5, 6.

¹⁷ Kalicz – Makkay Taf. 90/1.

¹⁸ Kalicz – Makkay Taf. 95/12.

¹⁹ Kalicz – Makkay 185.

²⁰ Sz. Máthé M., DMÉ 1979. 35–.

²¹ Békés-Délő és Gerla-Kásmán mellett itt Gyomán végzett leletmentéseink anyagára hivatkozhatunk, leltározatlan a békéscsabai Munkácsy Mihály múzeumban.

²² Trogmayer O., MFMÉ 1957. 10. kép 23, 31.

²³ Kalicz – Makkay Taf. 158/7.

²⁴ Kalicz – Makkay 160.

²⁵ Raczky P., tanulmánya az ArchÉrt megelőző kötetében. Kéziratunk leadásakor még sajtó alatt. Közlését ezúttal köszönöm.

²⁶ Makkay J., Alba Regia 12 (1978) kronológiai táblázat.

²⁷ Goldman Gy., Die Funde von Battonya-Gödrösök. Békéscsaba, 1983.

Auszug

In Békés-Déló haben wir im Laufe einer Fundrettung eine Linienbandkeramik enthaltende Grube erschlossen, in welcher auf die junge Phase der Kultur hinweisende Funde zum Vorschein gekommen sind. Einige Charakteristika des vorgeführten Fundmaterials enthält: *Abb. 2*. Die gezeigten Fragmente sind bemalt, Nr. 3 ist schwarz, die übrigen sind rot. *Abb. 3*. Das unter Nr. 7 vorgeführte Stück ist poliert. *Abb. 6 5*. zwischen den beiden Streifen rote Farbenspur in geringer Menge.

Dem in Békés-Déló erschlossenen ähnliches Fundmaterial haben wir auch im Fundort Gerla-Kásmán freigelegt. Die gesamte statistische Zusammensetzung des Materials der beiden Fundorte zeigt *Tab. 1*. Die einzelnen Kategorien sind die folgenden: Linienverzierung; bemalte Keramik; plastische Verzierung; stichverzierte Keramik; Pfeilspitzmuster; Schlickwurfkeramik.

Auf Grund der Zusammensetzung des Fundmaterials sehen wir zwischen den einzelnen Objekten einen chronologischen Unterschied auf Grund der Zunahme bzw. Verminderung des Prozentsatzes der einzelnen Verzierungen. Auf Grund des Vorhandenseins der besonders vielen bemalten Verzierungen ist die 2. Grube von Gerla-

Kásmán jünger als der Durchschnitt, ebenda spricht die Häufigkeit der Schlickwurfkeramik und das Fehlen des Pfeilspitzmusters dafür, daß die 3. Grube älter ist. Das Fundmaterial von Békés-Déló kann als klassischer Fund der Szarvas-Érpart-Gruppe des jüngeren Linienbandkeramik des Alföld ausgewertet werden.

Sehr beachtenswert ist das Vorhandensein der bemalten Keramik von Esztár sowohl in Békés-Déló als auch an anderen gleichaltrigen Fundstellen, was auf das zumindest teilweise Nebeneinanderleben der beiden Gruppen hinweist.¹⁹⁻²¹ Die Funde der Szakálhát-Kultur und der Szarvas-Érpart-Gruppe kommen an mehreren Fundorten auch nebeneinander zum Vorschein,²⁴⁻²⁵ ein Fragment der Szakálhát-Kultur wurde auch in Békés ans Tageslicht gefördert (*Abb. 3, 5*). Daraus und auch aus den Zusammenhängen zwischen Szarvas-Érpart-Esztár folgt die partielle Gleichzeitigkeit der Szarvas-Érpart-Gruppe und der Szakálhát-Kultur, mit der Bemerkung, daß die Szakálhát-Kultur wesentlich länger fortlebt.

Gy. Goldman

ELŐZETES JELENTÉS A TISZAUG—KÉMÉNYTETŐI ÁSATÁS CSONTSZERSZÁMAIRÓL

Az állatesontok, fogak és agancsok az őskor kezdetétől fontos szerepet játszottak a kézművességben mint különböző szerszámok, díszítőelemek nyersanyagai.

A fokozott érdeklődés e leletek iránt viszonylag újként, ha eltekintünk a paleolit leletegyüttesek csonteszközeinek kialakultabb hagyományokkal rendelkező vizsgálatától.¹ A csontfeldolgozás azonban az őskor későbbi időszakaiban is alapvető, bár megváltozott szerepet töltött be, mindenkor alkalmazkodva az éppen jellemző gazdálkodási módhoz és a kő-, illetve fémeszközök fejlettségének mértékéhez.

Ennek az előzetes tanulmánynak a céljai a következők:

1. Annak megállapítása, hogy a leletanyag alapján melyik csontrészeket tarthatták legmegfelelőbbnek eszközkészítésre.
2. Az eszközök kialakításában megnyilvánuló rendszeresség megfigyelése.
3. E két szempont általánosítása. A munkának ez a lépése tenné lehetővé az összehasonlítást más bronzkori csonteszközei-egyettesekkel.

Ezek a kérdések a bronzkori gazdasági körülményekkel összefüggésben kerülnek tárgyalásra.

A tanulmányban felhasznált csonteszközzanyag Tiszaug — Kéménytetői kora- és középbronzkori telljének ásatásakor került napvilágra.

A tárgyalt állati eredetű nyersanyagokból készített eszközök előállítását négy szakaszra bontható, amelyek a levágott állat feldarabolásától az eszköz teljes befejezéséig tartanak.

1. A legmegfelelőbb állatfaj legcélszerűbb csontjának megválasztása. A választást meghatározó főbb megfontolások ebben az esetben a csont nagysága, alakja, zsírtartalma és fizikai értelemben vett sűrűsége. Valamennyi tulajdonság fajtól, a megölt egyed életkorától és olykor nemétől függően változik.
2. A csont legjobban használható részének kiválasztása. Ezt a döntést nagyban befolyásolja az állati tetem feldarabolásának módja, a választott csont természetes törési jellemzői és a szándékos csonttörés, illetve feldarabolás sajátos hagyományai.
3. A csont anyagának megmunkálása. Ennek a tevékenységnek fő célja, hogy a leendő eszköz keményebbé váljék és megtisztuljon a legromlékonyabb szerves összetevőktől.
4. Az eszköz végső formájának kialakítása. A munkának ez a része igen változatos lehet, pl. faragás kovács- vagy fémeszközökkel, de jelenthet fűrást vagy csiszolást is. A csonteszközök díszítése is ebbe a munkafázisba tartozik.

¹ Itt csupán az elmúlt évek néhány fontosabb kiadványára térhetek ki: *Bibuson, P.*, Quaternaria 7 (1965) 165—183; *Poulain, T.*, L'Études des Ossements Animaux... Université de Dijon 6 (1976); *Centre National Recherche Scientifique: Industrie de l'Os Néolithique et de l'Âge de Métaux.* (Paris 1979).

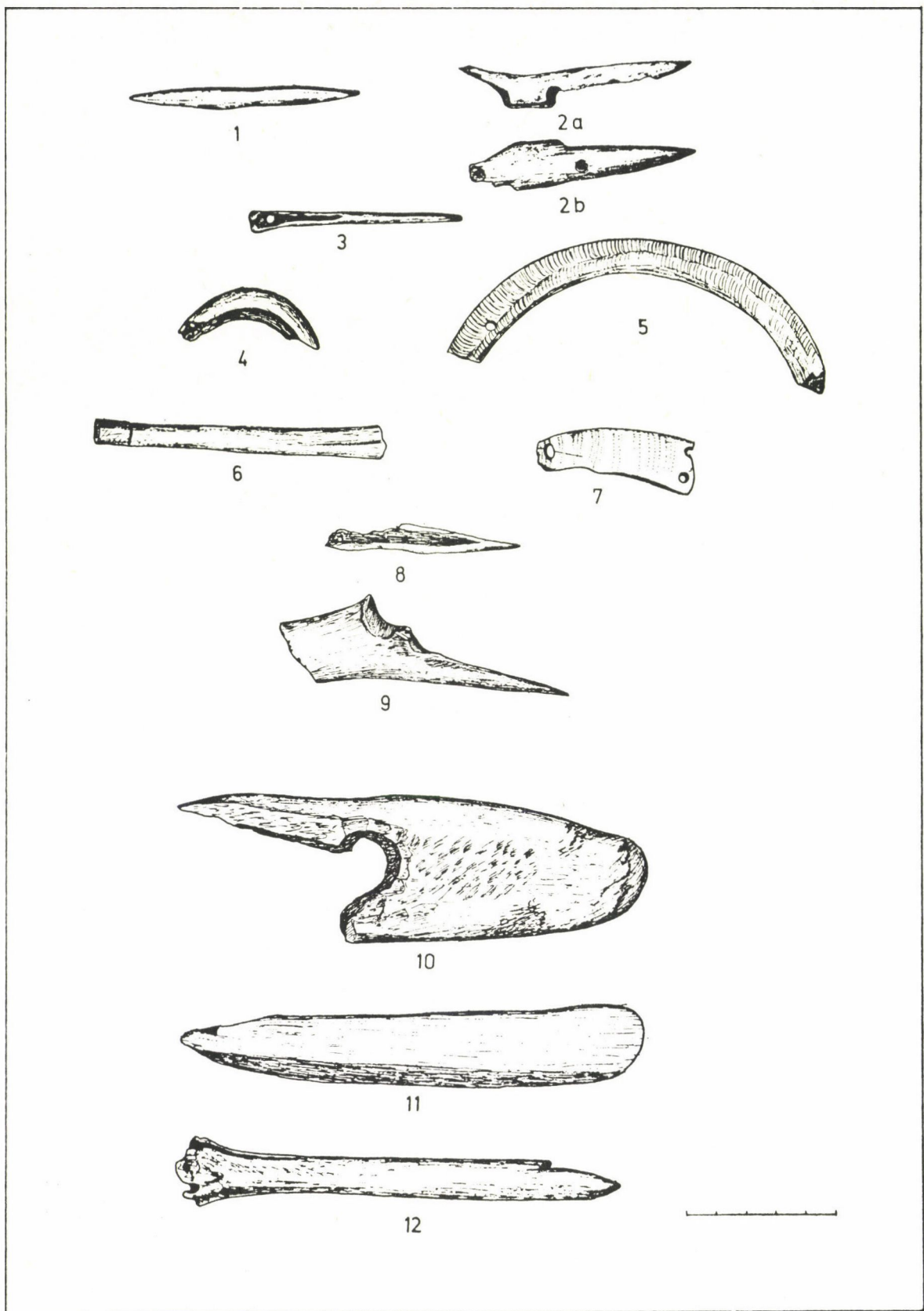
² Az újkőkorszakra vonatkozó néhány európai munka: *Bačkalov, A.*, Fontes Archaeologiae Jugoslaviae 2 (1979) 1—58; *C. R. S. Id. 1.* jegyzet.

Számos csonteszköz nyersanyagának megválasztása nem előre kitervelt ténykedés eredménye. Azokat a csontokat, amelyeket az állati eledel fogyasztása melléktermékeként, a hulladékból kiemelve alakítottak eszközök-ké, el kell különítenünk a leírt folyamatok során átalakított állati maradványoktól. Az ilyen darabok gyakran a véletlennek köszönhetik, hogy például törésük alakja miatt bizonyos szerszámok készítésére különösen alkalmasak. A belőlük előállított eszközöket ebben a munkában ötletszerű, másodlagos felhasználással létrehozott, *kiegészítő szerszámoknak* neveztem. Ezek esetében csak a negyedik feldolgozási szakaszban van jelentősége, és gyakran a végső megformálás is csak minimális munkát igényel.

Amint látható az eszközkészítés minden szakaszában döntéshozatalra kerül sor, és ezek a döntések általában az adott kultúra népességére jellemzőnek tekinthetők. A csont megválasztásában és a belőle készült szerszám használatában *megnyilvánuló* időbeni és térbeli azonosságok azonban gyakran teremtenek átfedéseket, amelyek az egyes csoportok ilyen szempontból végzett összehasonlítását olykor megnehezítik. Kétségtelen viszont, hogy ezeket az átfedéseket a szakirodalom túlságosan is hangoztatta, így a csonteszközök értékelése érthető módon háttérbe szorult olyan, kulturális szempontból könnyebben azonosítható lelettárgyakéhoz képest, mint a kerámiák vagy a fémművesség termékei. Ezen a téren még a kőeszközök is kedvezőbb helyzetben vannak. A csontfeldolgozó kézművesipar és a csontból, agancsból vagy fogakból készített eszközök feldolgozása hierarchiájának megismerése azonban vitathatatlanul megkönnyítheti az egyes kultúrákhoz tartozó csoportok elkülönítését. Kétségbe vonható, hogy minél köznapiabb egy csonteszköz formája, annál hagyományosabb, vagy éppen területileg elhatárolt, készítésének valamennyi jellemző módja. Bár a szükségletek nagy kiterjedésű területeken teljesen megegyezők lehetnek, ez nem ok arra, hogy a mindennapi életben használt eszközök előállítási technikája túlságosan messzire terjedjen. Gyakorlatilag azonos rendeltetésű és hasonló alakú eszközök a helyi viszonyoknak megfelelően többféleképpen is előállíthatók. A széles körű elterjedés lehetősége még leginkább a díszített csontkészítmények esetében állhat fenn, amelyek a használat mellett viseleti elemként szolgáltak, vagy legalábbis jobban szem előtt lehettek.

A lelőhely csontanyagának összetételét — más feltárások leleteihez hasonlítva — értékelhetjük ugyan, de a következő lépésben arra is magyarázatot kell találnunk, hogy mi alakíthatta ki a megfigyelt összetételt, a jellemző arányokat. A kérdés megválaszolásakor számításba kell vennünk a gazdálkodás — elsősorban állattartás — rendszerét, a csoport által gyakorolt vadászati módokat, valamint a korabeli népességre ható környezeti tényezőket, hiszen a csonteszközök készítése az őskori életforma ezen összetevőivel mind összefüggésben volt.

A megmunkált vagy csak egyszerűen felhasznált csontok, agancsdarabok és állatfogak adott esetben mind Tiszaug-Kéménytetői bronzkori lelőhelyéről származnak, amely a Tiszaug Szolnok megyei részén, a Tisza partján terül el. A Tiszaug lényegében a Tisza és Körös összefolyása által határolt háromszög alakú terület, amely az Alföld középső részén fekszik. Az eddigi régészeti kutatás tanúsága szerint az őskori települések a folyók egykori

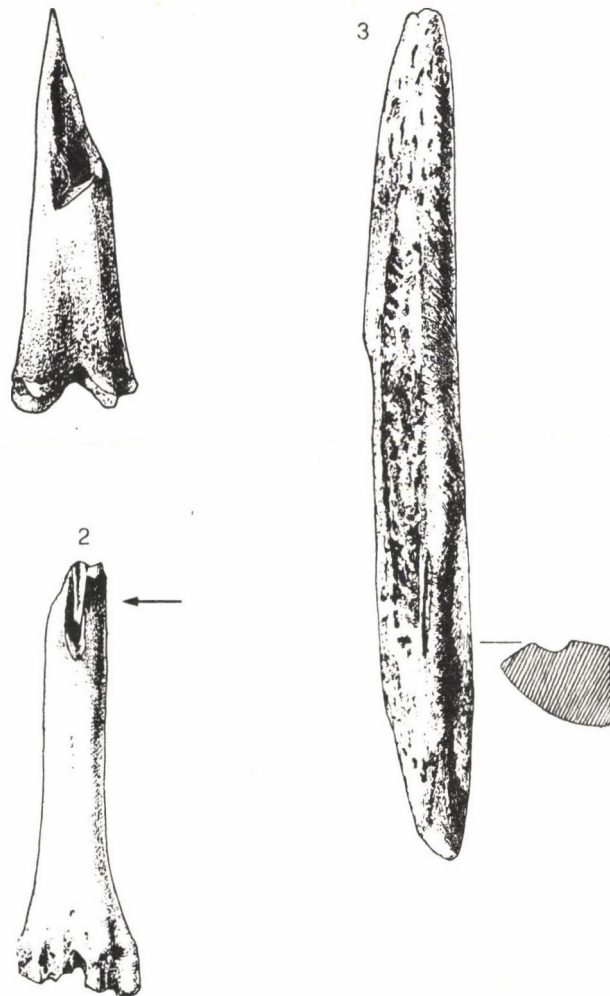

1. kép. Szerszámok Szabó Kálmán gyűjtéséből:

1. halpecek. — 2. szigony. — 3. tű—hálókötő. — 4. átfúrt disznóagyar (emse). — 5. kettéhasított és átfúrt vadkanagyar. — 6. gyöngynek feldarabolt lúdesont. — 7. kétszer átfúrt vadkanagyar (karperec része?). — 8. juh vagy kecske láb-középesont ár. — 9. juh vagy kecske könyökesont ár. — 10. ferde végű nyeles szerszám agancs szárából. — 11. kis borda kaparóeszköz. — 12. juh vagy kecske sípesont kaparóeszköz.

Fig. 1. Tools from the Kálmán Szabó collection:

1. fishing gorge. — 2. harpoon head. — 3. needle/netweaver. — 4. perforated sow's canine. — 5. split and perforated wild boar tusk. — 6. goose limb bone scored for bead. — 7. double perforated wild boar tusk — bracelet link? — 8. sheep or goat Planned metapodial fine perforator. — 9. sheep or goat Planned ulna perforator. — 10. burr and beam hafted tool — oblique butt end. — 11. small Expedient rib scraper. — 12. sheep or goat Planned tibia scraper

2. kép. 1. juh vagy kecske sípesont tompa ár (kiegészítő eszköz). — 2. juh lábközépesontjából készült tervezett ár (a nyíl égést jelez). — 3. őstulok, orsócsontjából készült pecek alakú tervezett eszköz. Hossza: 187 mm.

Fig. 2. 1. sheep or goat Expedient dull tibia perforator. — 2. sheep or goat Planned metapodial scraperburning at arrow. — 3. Wild cattle diaphysis Planned large gorge form. Length: 187 mm.

vagy mai partjai közelében helyezkedtek el,³ a félsziget formájú Tiszazug belső területe az őskorban látszólag lakatlan volt. A korabeli telepek többsége — így a Kéménytetőn feltárt tell is — moesaras, ártéri környezetben terült el. Ez a fekvés a juh és kecsketartás számára igen kedvezőtlen lehetett, és az előkerült csontok gyakorisága is arra utal, hogy a szarvasmarha és sertés uralkodó szerepet tölthetett be a kor állattartásában. A környezet e fajok teletetésének is kedvezett. A víz közelsége ugyanakkor azt sugallja, hogy a halhús szintén fontos állatifehérje-forrás lehetett. Valójában a telep hulladékanyaga azt bizonyítja, hogy a különböző hal- és kagylófajok döntő szerepet töltöttek be a bronzkori népesség táplálkozásában. Így az sem meglepő, hogy a leletanyagban halász-eszközök is találhatók.

Az itt tárgyalt esonteszközök részben múlt századi,⁴ részben pedig az 1980 és 1981 nyarán végzett ásatások anyagához tartoznak. Sajnálatos módon a régebbi ásatások idejéből az eszközök pontos elhelyezkedésére vonatkozó feljegyzések nem állnak rendelkezésünkre, így ezekről nem állapítható meg, hogy korai vagy középbronzkori rétegekben találták-e őket. Éppen ezért ezeket az adatokat jobbnak láttam egyetlen mintaként kezelni, hiszen az anyag bármiféle, bizonytalan felosztása csupán kisebb mintákat eredményezett volna, ez pedig akkor sem kedvező, ha a csonteszközök gyakorisági viszonyainak részletes, statisztikai elemzésétől itt eltekintünk.

Bár kellő nagyságú anyag esetén az eszközök osztályozása a minőségi tulajdonságok figyelembe vételével pontos, matematikai-statisztikai eljárásokkal (pl. loglineáris modell) elvégezhető, a munka jelenlegi fázisában inkább személyes benyomásaimra, tapasztalataimra hagyatkoztam. Az így kialakított típusok elkülönítése az állatfaj, csontféleség, morfológiai jegyek és használati nyomok (kopás iránya, esiszólódás, a felület karcolttsága) alapján történt. Az ilyen elváltozások azonosítására összehasonlító kísérleteket is végeztem.

Tapasztalataim szerint a vázelem meghatározása (a felhasznált csontféleség azonosítása) a szerszámtípusok kialakításában mellékes szempontnak bizonyult, mert a funkcionális alapon kialakított eszközcsoportok gyakran többféle csontból készült, azonos használatú tárgyakat foglaltak magukba.

Az elkészítési mód alapján azonban nagyjából két fő megmunkálási forma ismerhető fel. Ezek közül az első a már ismertetett kiegészítő eszközök osztálya.⁵ Az elnevezés angol megfelelőjét („expedient tool”) Eileen Johnson-tól vettem át, akinek meghatározása szerint ez az eszközféleség olyan szerszámokra utal amelyeket „a csontok spirális törésével hoztak létre”.⁶ Munkám során azonban ezt a kategóriát azokra az eszközökre is kiterjesztettem, amelyeket az állati tetem feldolgozása (darabolás, nyúzás, főzés stb.) során véletlenül eltört csontokból alakíthattak ki, csupán azért, mert a szóbanforgó darabok mérete és alakja bizonyos céloknak éppen megfelelt. Ez a módosítás azonban nem változtat azon a tényen, hogy a kiegészítő szerszámok csoportjai a megmunkálás jegyeinek felismerése után viszonylag nagy biztonsággal elkülöníthetők és a funkcionális típusokba is beilleszthetők.

³ A Tiszazug őskori lelőhelyeinek részletes összefoglalását lásd: *Kalicz N., RégFüz Ser. I.8, (1958) 24–80.*

⁴ *Kovács A., A Tisza-Zugi Magán-Társulat 1876-ik évi ásatásainak leírása. Magánkiadás, 1876.*

⁵ *Bonnichsen, R., National Museum of Man, Mercury Series 89 (Ottawa), 1979.*

⁶ *Johnson, E., The Museum Journal 15 of the West Texas Museum Association Texas Techn. Univ. (Lubbock 1974) 107–122.* Az „expedient tool” kifejezésre eddig megfelelő magyar fordítást nem sikerült találni a szakirodalomban. A „kiegészítő eszköz” szabatos ugyan, de meglehetősen sután hat. Megfontolandó az „alkalmi eszköz” elnevezés is, bár ez magában foglalná a kérdéses eszközök kifejezetten ideiglenes használatát is, pedig ebben az esetben az eszköz nyersanyagának eredetéről van csupán szó. A harmadik lehetőség a „kíségítő eszköz” kifejezés, ez viszont azt sugallja, hogy a kérdéses tárgy önmagában nem volt használható, ami szintén nem igaz. Az „expediens” szó változatlan átvétele nem csupán a magyar régészeti szaknyelvet eszűfítaná, de félreértésekre adhatna okot a szó eredeti, latin és angol jelentései között fennálló árnyalati különbségek miatt.

1. táblázat

Kiegészítő csonteszközök
Tiszaug — Kéménýtetőről

Nyersanyag	db
Szarvasmarha hosszúcsont szilánkja	7
Szarvasmarha könyökesont	1
Szarvasmarha borda	2
Juh vagy kecske hosszúcsont szilánkja	14
Juh vagy kecske orsócsont	3
Juh vagy kecske könyökesont	3
Juh vagy kecske borda	1
Sertés hosszúcsont szilánkja	2
Sertés sípcsont	2
Sertés szárkapocs	1
Gímszarvas hosszúcsont szilánkja	1
Gímszarvas agancsának darabja	18
Ló csökevényes lábközépcsont	2
Őz orsócsont	1
Kutya hosszúcsont darabja	1
Nagyemlős hosszúcsont szilánkja	1
Összesen:	60

2. táblázat

Megtervezett csonteszközök
Tiszaug — Kéménýtetőről

Nyersanyag és szerszám	db
Juh vagy kecske állkapocs	2
bőrfényező	
Juh vagy kecske sípcsont	25
bőrfényező és kerámiakaparó	19
Juh vagy kecske lábközépcsont	
kisméretű ár és tű	
Vaddisznóagyar	5
díszítő elem	
Vaddisznóagyar	3
kaparó és tű	
Gímszarvas állkapocs	1
nagyméretű kerámiakaparó	
Gímszarvas agancsdarabok	9
nyeles kapa és kalapács	
Gímszarvas agancshegy	15
szigony és nyél	
Madár hosszúcsontja	2
gyöngyök	
Madárboroda	1
tű	
Összesen:	82

Tekintettel arra, hogy a telepek hulladékanyagában található csontok jelentős része általában borda vagy hosszúcsont szilánkja, nem meglepő, hogy bizonyos mindennapi eszközök (például árák, fűrók vagy a kerámia-készítésben használt simítók) igen gyakran ezekből a maradványokból készültek.

Azokat a csonteszközöket, amelyeket gondosan megválasztott vázrészekből, rendszeres feldolgozási technikával alakítottak ki *megtervezett eszközöknek* neveztem.⁷ Ez alatt tehát az értendő, hogy előre megfontolt megmunkálással, céltudatos megformálással hozták létre az ebbe a csoportba tartozó darabokat.

A megtervezett csonteszközök némelyike tipikus használati módot sugall, talán azért, mert a nyersanyagként felhasznált csontokat az állat testéből gyakran egészen vették ki, ezért a szerszámkészítés folyamatát véletlenszerű törések, vágások nem korlátozták. Ez a megfigyelés különösen a lábvégek esetében látszik helyénvalónak, hiszen a húsból szegény részek kevésbé károsodhattak az étkezési célú feldarabolás során. Emellett, az ilyen csontok természetesen alakja sok esetben annyira megfelelt bizonyos meghatározott szerszámok készítésének céljára, hogy valószínűleg már eleve félretették őket további megmunkálásra. Az a tény, hogy egyes szerszámokat előre kiválogatott csontokból készítették azonnal szembetűnik, ha figyelemmel kísérjük az egyes csontfélések felhasznált részeinek rendszerességét. A sípcsontokból és lábközépcsontokból készített, megtervezett csonteszközök esetében például gyakorlatilag kizárólag a csont alsó, disztális felét használták. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy míg néhány eszköztípus a tiszta ásatások fényében kiegészítő szerszámnak tűnhet, széleskörű, regionális összehasonlítás után megtervezettség egyértelmű jeleit mutatja. Így például a sípcsont középrészének (diafizis) lapított felső része eszményinek bizonyult kis méretű kerámia- és bőrkaparók készítésére. A juh és kecske lábközépcsontjait hosszanti irányban kettéhasítva éles és hegyes darabokat kaphatunk, amelyek végén az ujjpercek ízesülési helyei, az ízületi hengerek mintegy „nyélként” megmaradnak.

Számos olyan csonteszközt is megtervezettnek tekinthetünk amelyek rendszeresen olyan állatfajok csontjaiból készültek, amelyek egyébként a lelőhely zoológiai

anyagában meglehetősen ritkán fordulnak elő. Bár a számszerűség ebben az esetben nem lehet meggyőző érv, abból kell kiindulnunk, hogy a csontok sérülésének esélye az állat feldarabolásakor viszonylag nagy, és ha egyes csontok szerszámkészítés céljára rendszeresen épségben maradtak, abban az emberi szándékosságnak is szerepe lehetett. Az itt tárgyalt leletanyagban például a gímszarvascsontok előfordulása ritkának mondható, a szerszámok között mégis található egy nagy méretű kaparóeszköz, amely szarvas állkapcsából készült. Hasonlóképpen, a konyhai hulladékanyagban nem túl gyakran előforduló vaddisznócsontok ellenére, a nagyobb agyakat előszeretettel alakították szerszámokká vagy ékszerékké.

Az állati eredetű nyersanyagokból készített eszközök előállításának második szakasza, a már korábban leírtak értelmében, a kiválasztott csontok további darabolása a legmegfelelőbb részek megkímélésével. A példaként többször felhozott kiskérődző lábközépcsontoknak általában disztális végeit tartották meg, s ezután következett a hosszanti irányú hasítás ami a már ismert tetű szerszámtípus jellegzetes alakjához vezetett. Az állkapocsokból kialakított szerszámokról a csont felfelé szálló, állkapocsszögleti ágát általában letörték. A másik jellemző törés ezen a vázrészben a kérődzők esetében a foghíjas rész tájékán található a szemfog és a zápfogak között. Az agancsok ágait méretre darabolták és a felesleges kinövéseket eltávolították. A vadkanagylakat az állkapocsból kiemelve hosszában kettéhasították. Egyes madarak hosszúcsontjainak végét óvatosan levágták. Az ilyen vágások finomsága akár fémszerszámok használatára is utalhat.

A megmunkálás valamelyik részében minden csontot bizonyos mértékű kezelésnek vetettek alá, amely a szerves alkotórészek, és ezek közül is elsősorban a zsír kellő mértékű eltávolítását célozta. A legtöbb szerszám aranybarna, matt fényű, különösen az él vagy hegy, tehát a használati felszín tájékán. Kísérleti úton igazolható, hogy ez az elszíneződés egyenlőtlen foltokban tűz közvetlen hatására jelenik meg, ellentétben a főzéssel, amelynek során a csontok gyakran kifakulnak. Egyes árák hegyén olykor másodlagos hőkezelés nyomai is észlelhetők. Égésnyomok agancsdarabokon is gyakorta találhatók. Tekintettel arra, hogy az agancs ehető húsrészekkel nincs kapcsolatban és zsírtartalma is elenyésző az ilyen égésnyomoknak csak két lehetséges oka jöhet szóba. Az egyik alternatíva a már említett szándékos hőkezelés, amely az eszköz megkeményítésére szolgált. A másik lehetőség, hogy az a-

⁷ Semenov, S. A., Prehistoric Technology (Bath 1964).

gancsarabok hulladékeltakarítás közben parázssal keveredtek, illetve éppen a szerszámkészítés közben kerültek zsarátnokok alá. A lényeg azonban az, hogy ez a harmadik megmunkálási szakaszként rendszerbe foglalt alakító hatás az eszközkészítés bármelyik fázisában bekövetkezhetett, sorrendi szempontból a csont darabolásával, illetve végző megformálásával is bizonyos mértékig felcserélhető.

A csontmegmunkálás utolsó szakasza a csonteszköz végleges kialakítását jelenti. A készítésnek ebben a szakaszában több jel utal kovaszerszámok gyakori használatára. Maguk az ásatások több ilyen kis méretű szerszámot hoztak felszínre. A kovaköves megmunkálás hullámos, párhuzamosan futó karcolásokat hagy a csont felszínén. A kovával olykor elnagyoltan kialakított formákat gyakran tökéletesítették homokkővel végzett csiszolással. Ez utóbbi az eszközön rövid, egyenletes és ugyancsak párhuzamos nyomokat hagy, amelyek azonban nem tévesztendőek össze azokkal a szaggatott nyomokkal, amelyeket a gyakran meg-megugró kovaeszköz okoz.⁸ Az ásatás leletei között néhány durva, hosszúkas alakú, közepes szemcsenagyságú homokkődarab is szerepel, amelyek anyaga egyébként az ásatások közvetlen környékén nem előforduló kőzet.

A csonttűk és egyes csontdíszek furatait valószínűleg apró csontfűrőkkel állították elő, amelyek hatásfokát homok használatával növelhették. Az agancsok durva, előzetes darabolását a jelek szerint főleg valamiféle nagy, de nem túl éles szerszámmal végezték. A nehezebb agancseszközök nagyméretű nyele számára nagy valószínűséggel agancsárak és fűrők segítségével alakítottak ki lyukakat, és a kör keresztmetszetű megmunkáló szerszámok használatát szintén homok hozzáadásával segítették. Az ásatás szerszámanyagában számos kis és nagy méretű, fűrő jellegű eszköz van. A megmunkált agancsarabokon néhány ilyen lyuk kétséget kizáróan gondos éles határvonalú furat, amelyek peremén nem látszik az utólagos öblösítés felszínét károsító nyoma. Az ilyen példányok esetében még izzó fémeszköz használatát is feltételezhetnénk, ezek azonban a leletek között nem azonosíthatók, és az agancsszerszámokon is valószínűleg égésnyomokat hagytak volna.

A Tiszaug — kéménytetői csonteszközöket négy nagyobb funkcionális csoportba soroltam. A használat utólagos interpretációi általában az alaki hasonlóságon alapulnak, tekintettel vannak azonban a szerszámokon található azonosítható használati nyomokra is.

3. táblázat

A Tiszaug — Kéménytetőn talált csonteszközök funkcionális típusai

	db
<Eszközkészítő szerszámok	
Fazekasság	33
Csont- és fogmegmunkálás	6
Ruházat előállítás	38
Hálókészítés	3
Kerámia díszítés	1
<Telepen kívül használt szerszámok	
Földművelés	10
Halászat	34
Igázás	3
Díszítő elemek	9
Befejezetlen darabok	11
Nyelek	2
Összesen:	160

Az egyes eszköztípusok egymáshoz viszonyított számarányában megnyilvánuló különbségek nem a valós fontossági sorrendnek felelnek meg. Az ilyen arányok inkább arra utalnak, hogy a kérdéses szerszámokat hol és hogyan használták. Így például a telepen kívül használatos eszközök minden bizonnyal a lelőhely jelenlegi területén kívül mentek tönkre, ahol nagy valószínűséggel azonnal el is dobták azokat. Az állatesont, agancs és állati fog többé-kevésbé állandóan kéznél levő nyersanyag volt, így ha a tönkrement csonteszközök másodlagos felhasználására sor is kerülhetett, az valószínűleg a telepen belüli tevékenység kapcsán történt. Ehhez még az is hozzájárulhatott, hogy a telepen kívüli nehéz munkában (pl. földművelés) használatos agancs- vagy csonteszközök élettartama minden bizonnyal rövidebb volt, mint az olyanoké, amelyeket telepen belüli, könnyebb munkákra használtak (pl. bőrfeldolgozás).⁹

A fazekasok által használt csonteszközök a következők lehetnek: széles és keskeny, szarvasmarha bordákból kialakított kaparók, juh vagy kecske állkapcsok és sípcsontok, vaddisznóagyardak. Ezek mindegyikének éle vékonyra kopott, egyenetlen. A felszínükön található karcolások változatosak és különböző mélységűek, ami bizonyára a kerámia nyersanyagának egyenlőtlenségeire utal. A lelőhelyen talált kaparók nagy része a már említett juh- vagy kecskesípcsontokból készült, bár az eddigi ásatások során már egy gímszarvas állkapcsából készült hasonló szerszámmra is bukkantunk. Az ilyesfajta széles kaparósköz ebben a korszakban ugyancsak jellemző a Tiszától keletre fekvő lelőhelyeken.

A hosszúcsontok szilánkjából kialakított árák első sorban párosujjú patások lábközépesontjaiból, könyökcsontjából, sertések szárpapucsontjából, illetve lovak esőkevényes lábközépesontjaiból készültek. Ezek az eszközökön szembevető használati nyomok általában nincsenek, és a hogy közelében sok esetben a kovaköves megmunkálás nagy része is lekopott. Az ilyen elváltozások azt sugallják, hogy ezeket a csontárakat puhább anyagok megmunkálására, bőrök átfúrására vagy finomkerámia készítésére használhatták. Ez utóbbi alkalmazás különösen a szögletesen kopott végű árák esetében valószínű.

A két, tűalakú csonteszköz durva megmunkálása azt sejteti, hogy ezeket hálókötésre használhatták. Az egyik ilyen szerszám kecske vagy juh sípcsontjából, a másik vaddisznóagyarból készült. Ennek a szerszámtípusnak a magyarországi bronzkorból számos párhuzamát ismerjük.

Számos juh-, vagy kecskesípcsontból készített kaparósközött bőrkaparóként vagy fényezőként használhattak, annak ellenére, hogy alapformájuk megegyezik az úgynevezett kerámiakaparókéval. Az erre a csoportra jellemző használati nyomok azonban egészen más képet mutatnak: nem látszanak rajtuk a fazekasok által használatos kaparókra általában egyértelműen utaló mélyebb karcolások, élük „V” alakú, homorú és domború oldaluk egyaránt kifényesedett. Különösen a homorú oldaluk megfigyelhető erőteljes, de finom kopás utal arra, hogy puha, ám rugalmas anyag — például bőr — hozhatta létre.

Több nyeles szerszám hullott agancsból, gyakran az agancs rózsájának felhasználásával készült. A gímszarvasok agancsainak ilyen feldolgozása Magyarország több területéről ismert a bronzkor idejéből. Az egyik tiszai példányon bemetszett minták is láthatók, amelyekhez hasonló díszítések egy nyugat-magyarországi középbronz-kori agancseszközön is megtalálhatók (Igar—Vámpusztá).

A több őskori lelőhelyről ismert hegyes agancságak ezen a tell településen is igen gyakoriak. Sajnos ezeknek a daraboknak a szerepe egyértelműen nem azonosítható, mert sok esetben az emberi alakítás vagy használat nyomai nem különböztethetők meg azoktól a törésektől és főleg kopásoktól, amelyek az agancson akkor keletkezhetnek, amikor a szarvasbika nyár végén a hancsot tisztítani kezdi agancsáról, vagy éppen vetélytársával küzd meg az az ősz folyamán. A legvalószínűbb az, hogy ezek

⁸ Newcomer, M., World Archaeology 6 (1974) 138—153.

⁹ Schiffer, M., Behavioral Anthropology. Academic Press (New York 1976).

a kisebb agancsrészek a nagyobb szerszámok előállításának hulladékaik, leszámítva azokat az eseteket, amikor a szándékos megmunkálás nyomai egyértelműen és jól azonosíthatók.

A két végükön hegyes, kovakövel is alakított csontszilánkok minden bizonnyal halpecekként szolgáltak. Az ilyen eszközöket elsősorban a párosujjú patások lábközepesontjaiból készítették.¹⁰ Ebből a szempontból elsősorban a szarvasmarha és juh vagy kecske nagy szilárd-ságú csontjai jöhetnek számításba. Az effajta, halpecekként értelmezett eszközök kis méretű formája ugyancsak országsszerte előfordul. Az ezen a lelőhelyen talált nagy méretű változat viszont eddig egyedülálló, bár jelenléte nem meglepő, ha figyelembe vesszük a víz közelségét és a folyami állatok táplálkozásában betöltött nagy szerepét.

A gímszarvasok agancsából készített szigonyhegyek a tárgyalt korszakok lelőhelyein meglehetősen gyakoriak. A tiszaugi példányok a megszokott kúpos formát mutatják, amely az eszköz teljes hosszának felét is meghaladja. A belül üreges kúp falának egy része meghosszabbítva nyélként szolgál. A kúp alsó felén gyakran furatok találhatók és felső végén a bemetszések sem ritkák. Ezen lyukak és bemetszések számának valamint elhelyezkedésének telepenkénti változásából már többen vontak le a Kárpát-medencei kultúrák elkülönítésében használatos következtetéseket.¹¹

Egyes agancshegyeken az elnagyolt furatokon kívül hornyolás is található. Ezen eszközök egyikén a furatok egymásra merőleges irányban helyezkednek el. Bár maga az eszköz nem befejezett, ez a furatelrendezés azt sugallja, hogy zablát szándékoztak készíteni belőle.

Némelyik ilyen tárgyba lyukat egyáltalán nem fúrtak. Meglehet, hogy ezek a leletek valaha egy darva kidolgozású lószerszám részét képezték. Az mindenesetre tény, hogy párhuzamaik más magyarországi bronzkori lelőhelyek anyagában is fellelhetők már.¹²

A lelőhely megmunkált vaddisznóagyarait hosszukban kettéhasították, majd kovaeszközökkel alakították díszekké illetve szerszámokká. A vadkanagyardból készített ékszer és kaparóeszközök közismertek, kivéve azt a két karperec tagot, amelyekhez hasonlóak csak a környék lelőhelyeiről ismeretesek.

A tiszaugi ásatás anyagában szerepelnek még egy gázlómadár hosszúcsontjából és különböző kagylókból készített díszek.

Bár az itt ismertetett típusok jelentős része funkcionálisan megegyezik a más ásatásokról előkerült csonteszközök típusaival¹³ a csontok megválasztása és a kidolgozás módjai rendkívüli változatosságot mutatnak a tiszaugi tell esetében. Ez némileg az itt bemutatott táblázatokban közzétett leegyszerűsített képen is tükröződik.

A Tiszaug-Kéménýtetőről eddig előkerült csont-, agancs-, illetve fogból készült eszközök előzetes elemzése több célt szolgált. Ezek közül legfontosabb mindenképpen az általános kép kialakítása volt az ásatások során eddig talált leletek alapján. A megmunkálási módok összefoglalásán kívül kísérletet tettem az eszközök funkciójának meghatározására is, hogy az egyes darabokat a korabeli népesség életéről alkotott összképbe helyezhessük. Ezáltal remélhetőleg lehetővé válik majd olyan elvi váz létrehozása, amelybe összehasonlítás céljából beilleszthető a szomszédos és távolabbi tájegységek bronzkori csonteszközanyaga egyaránt. Ez az elméleti szerkezet ki kell hogy terjedjen a megmunkált állati maradványok természetes hátterét tükröző általános faunalisták értékelésére, és azok kapcsolatára a feldolgozandó csontok megválasztásával. A kulturálisan meghatározott emberi döntéshozatal tanulmányozásához azonban nélkülözhetetlen a korabeli környezet és gazdasági rendszer lehető legjobb megismerése is.

Alice M. Choyke
State University of New York, Binghamton

¹⁰ Clark, J. D. G., *The Antiquaries Journal* 28 (1948) 1–2.

¹¹ Bóna I., *Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Südostlichen Beziehungen*. Akadémiai Kiadó (1975); Korošec, P.—Korošec, J., *Arheološki Katalogi Slovenije* 3 (Ljubljana 1969).

¹² Bökönyi, S., *Acta ArchHung* 3 (1953) 113–122. Mozsolics, A., *Acta ArchHung* 3 (1953) 69–111. Foltiny, S., *MAG* 95 (Wien 1965) 243–249. Kovács, A. i. m. (1876).

¹³ Az egyes típusok megfogalmazását dunántúli csont- és agancseszközök felhasználásával is megkísérletem: Choyke, A. M., *Alba Regia* 17 (1979) 9–21.

PRELIMINARY REPORT ON THE BONE TOOLS FROM TISZAUG—KÉMÉNYTETŐ

Summary

Bone, antler, and tooth as raw materials for tools and ornaments have played an important role in craft industries since earliest, prehistoric times. Attention to this class of artifacts has only recently begun to grow aside from extensive work on Paleolithic bone material in Africa, Europe and the United States. In later prehistoric times however, bone technology also played a different but substantial role that matched changes in subsistence strategy and stone to metal technology. The present preliminary study seeks to understand 1. The choice of which bone parts were deemed most desirable for the manufacture of tools. 2. Patterning in the way bone parts were shaped into tools. 3. How these latter two points relate to other bone tool inventories from the Bronze age in Hungary. Questions vis à vis Bronze craft and subsistence activities will be discussed. The bone tool material comes from the early to early-middle Bronze age tell site of Tiszaug-Kéménýtető located on the Great Hungarian Plain near the confluence of the Tisza and Kőrös river.

The processes of turning a butchered bone into a finished product may include up to four stages of manufacture. These include:

1. Choice of bone taking into consideration size, shape, fat content and density. Density is species and age dependent.

2. Part of bone to be utilized, effects butchering process and subsequent fracturing (or lack of) for marrow extraction.

3. Preparation of bone to make it more workable, remove organic component and hardening.

4. Final shaping of the tool with flint or metal, drilling, polishing, and even decorative incising.

Thus, at each stage of manufacture, decisions must be made which tend to be idiosyncratic within culture groups even though morphological identity within bone types and tool use over time and place tend to create overlaps. Understanding and separating the manufacture hierarchy and use categories of bone, antler, and tooth artifacts should help make distinctions between culture groups clearer over space and time.

With the knowledge of what makes up the particular bone assemblage of this site, especially in relation to the assemblages of other cultural groups, the next step is to explain why the inventory takes the form it does. The type of agricultural system, including form of animal husbandry, hunting patterns and environmental constraints experienced by the people will be considered insofar as the tools reflect these aspects of prehistoric lifeways.

For this preliminary study no attempt was made to separate the tools by cultural level. Tool types were not

determined statistically. Rather, intuitive types were defined based on bone and species used, morphological characteristics and the appearance of use striations and polish. Interpretations of these latter were based on experiment. It should be emphasized that the raw material of a tool played only a peripheral role in the identification of tool type since very frequently these tool types cross-cut bone part.

If one looks at the bone tools from the standpoint of manufacture however, they may be divided into two rough classes. The first class, is that of expedient tools. The term as used here is an adaptation of a term of Eileen Johnson's which "refers to bone implements which are based on spiral fracture" (Johnson, 1974). Here, I extend the definition to include the notion that expedient tools belong to specific tool categories but are made on bone which was accidentally broken during butchering and food processing to a size and form perceived as suitable for that particular tool type. These bones may either have been further modified or more commonly used as such.

Planned tools are made from bones which have been selected because of their natural morphology and then fragmented and shaped in regular ways again and again. These repeatedly used bone parts show patterned usage for two basic reasons. First they could be extracted whole without much loss of meat since they tend to come from the dry limb region of low quality meat. Secondly their natural morphology conformed to the functional requirements of a particular tool type. It is worth mentioning that while some tools at this site appear to fall into the expedient category, a close look at similar sites of the period show patterned utilization of a particular bone part for a particular tool. Tools may also be considered planned when they are made repeatedly from bone parts of a species which occurs less frequently in the bone sample as a whole. Butchering techniques tend to destroy bones so that if certain bone parts are regularly used for certain tool types then there is a suggestion of deliberate selection. Wild pig occurs relatively infrequently in the general sample and yet boar tusks are frequently used as a raw material for ornaments and broad scrapers.

Fragmentation techniques used at this site to further refine the shape of the bone are varied. Most often for example, the distal epiphysis of tibia and metapodial bones of sheep and goat were retained. The metapodials were further split, usually after being scored medially along the diaphysis. Mandibles generally lack the ascending ramus and are broken at the diastema. Antler racks are cut to length and the appropriate tines whittled and cut off. Boar tusks are removed and split lengthwise. Bird long bones had the epiphyses cut off smoothly, probably with a metal tool.

All tools were probably treated to remove the organic content of the bone and increase malleability. Most tools display a mottled golden color quite different from the color produced by boiling or soaking, two other possible techniques. The tips of perforators quite often show secondary burning. Even antler, which contains little grease, shows traces of burning probably accrued during attempts to harden the tool and at the same time render it more malleable (when warm).

The last stage of manufacture involves the final shaping of the tool. Much of this shaping appears to have been carried out using flint. Excavations at the site have turned up a number of scrapers and burin-like tools which would be appropriate for this type of work. Flint

working leaves wavy parallel lines on the surface of the bone. Some of the tools seem to have been refined by rubbing on sandstone which leaves short even parallel and dense striations not to be confused with chatter marks which may also accompany work with flint. Among the other classes of artifact recovered were rough oblong pieces of medium grain sandstone, not native to the immediate area. Smaller perforations on bone needles and ornaments were probably produced using a small bone drill combined with sand. Most of the antler tools appear to have been roughly cut by a tool with a broad bit and refined with flint. Hafting holes seem to have been gorged and then drilled.

Tools probably used to scrape ceramic surfaces include cattle rib, sheep/goat mandible, sheep/goat tibiae, and boar tusk scrapers. These tools all have slightly beveled notched edges and have use striations which are uneven and of varying thickness reflecting unevenness in the temper.

Perforators are made on long bone splinters, metapodials, ulnae, fibulae, and Equid metapodial spurs. They all lack striations from use although the flint marks of manufacture tend to be worn away at the tip. The tools were probably used to work hide-like materials or were used to incise designs on pottery. These latter have oblique tips.

The coarseness of the two needle-like objects, both of which have parallels over all Bronze age Hungary, suggests use in an activity like net-weaving as opposed to sewing.

There are a number of sheep/goat tibia scrapers which were probably used as hide burnishers in spite of the fact that they are identical to the ceramic scrapers. These tools have no use striations and do have high polish on both convex and concave surfaces suggesting use on a softer more yielding surface.

There are a number of hafted tools made of the burr and beam of shed antler racks. They were probably used in more heavy duty activities. Many of the antler tines found on the site are the waste material produced during the shaping of the hafted tools. Wear, which may be seen on the tips of most of these objects, is most probably naturally produced. Some of these tines however, were shaped into harpoon-like tools. Details of the number and position of holes drilled into the hollowed cone near the tip represent regional and perhaps stylistic differences between culture groups of this period. The existence of such tools is hardly surprising given the evident reliance on aquatic resources seen in the abundance of fish and mussel remains at this site. Some of these tines were also crudely grooved and sometimes even drilled. Perhaps these tools formed part of a crude harness mechanism.

The split and carved boar tusks found here are of a type found over a broad area. The single exception to this are the "bracelet links" which to date have only been found on sites of this period in this local.

The goals of this preliminary analysis were manifold. The first was to draw a picture of the stages of manufacture involved in tool manufacture. The functional aspect of the tools is also considered. A comparative structure is thus set up which is made up of the raw material used, its relation to the general garbage sample, functional groups, and other factors influencing human decision making such as the requirements of a particular environment and subsistence system.

A. M. Choyke

A KÉSŐ BRONZKORI HALOMSÍROS KULTÚRA IDŐSZAKÁNAK LELETEI BATTONYA HATÁRÁBAN

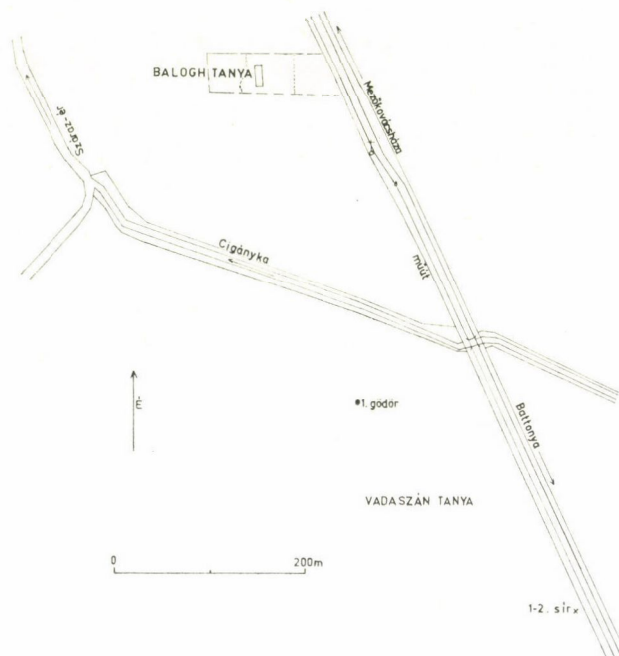
A halomsíros kultúrának a Kárpát-medencében betöltött szerepét mintegy negyed százada ismerte fel a hazai kutatás. Az első nagyobb összefoglalások¹ után a 60-as években egymást követték az ország különböző területein található temetők, telepek leletanyagát, elemzését ismertető cikkek². A tápéi, tiszafüredi nagy temetők³, s néhány kisebb telep, temetőrészlet közlése⁴ fontos állomás a halomsíros kultúra kutatásának történetében. Így nagy vonalakban tisztázódtak a Kárpát-medence jelentős részének etnikai viszonyai a késő bronzkor folyamán. Nem mondható ez el az Alföld délkeleti peremterületéről, ahonnan eddig nem ismert a kutatás olyan számottevő, hiteles feltárásból származó leletanyagot, melynek alapján fogalmat alkothatott volna e vidék késő bronzkori lakosságáról, anyagi kultúrájáról. Az ország délkeleti szögletében, Battonya (Békés megye, mezőkovácsi járás) határában néhány olyan leletgyűjtés került napvilágra, mely ehhez az időszakhoz köthető.

A lelőhelyek és leleteik

Vörös Október Tsz. homokbányája (Balogh-tanya)

A lelőhely félúton található Battonya és Mezőkovács-háza között, a két községet összekötő műút mentén, két hajdani Maros-ág találkozásánál: a Cigányka nevű ér délkelet felől itt torkollik a Száraz-ér dél-északi irányú szakaszába. A Cigányka északkeleti partján egy hajdan valószínűleg szigetszerűen kiemelkedő, kb. 1 km hosszú hátság húzódik, legnyugatibb részén halad keresztül a műút. A lelőhelyen 1964 óta több ízben volt régészeti feltárás, melynek során a tiszapolgári kultúrától kezdve az avar korig több korszak leletei kerültek elő⁵.

1975-ben a műút délnyugati oldalán, a szigetszerű hátság legnyugatibb végén álló Balogh-tanya lakó- és istállóépületének északi végénél (1. kép) gödörásás során

1. kép. Vadaszán-tanya, Vörös Október Tsz. homokbányája – Balogh tanya. A lelőhelyek topográfiai helyzete

Abb. 1. Vadaszán-Gehöft, Sandgrube der LPG Vörös Október – Balogh-Gehöft. Die topographische Lage der Fundstellen

késő bronzkori leletek kerültek elő. Mintegy 5×4 m-es területen egymástól néhány m távolságban, 50 cm mélyen, a humuszrétegben különböző összetört edények feküdtek; az altalajt az edények szintje alatt 20 cm-re értük el. A leletgyűjtést körülvevő föld meglehetősen laza volt, annyira azonban nem, hogy bolygatott vagy másodlagos helyzetre gondolhatnánk. Az edények között levő patiesdarabok alapján feltételezhetjük, hogy település maradványai lehetnek.

Leletek

Ürnák. 1. Barnás, kettős kónikus formájú nagy urna töredékei (2. kép 6). 2. Hasonló töredékek tagolt bordával, kis szalagfüllel (2. kép 3). 3. Szürke, vékony falú, enyhén esonkakúpos nyaktöredék (2. kép 1). 4. Világosbarna, vízszintesen kihajló peremtöredék (2. kép 5). 5. Vörös színű, hengeres nyakú, gömbös testű. F. á.: kb. 7 cm (2. kép 2).

Bögrék. 1. Világosbarna, kihajló peremű, hengeres nyakú, gömbös hasú, peremét, nyakát és a vállvonalat vonalkötegekkel, hasát függőleges bordákkal, zeg-zug vonalakkal, fordított V alakú mintával övezett bütykökkel díszítették. M.: 10 cm, sz. á.: 8,5 cm, f. á.: 4 cm (2. kép 4). 2. Világosbarna, kihajló peremű, félgömbös hasú, omphalosos aljú, a vállvonal alatt három kis bütyökkel. M.: 6,5 cm, sz. á.: 7 cm, f. á.: 1,3 cm. (2. kép 8.). 3. Szürke, kihajló peremű, hengeres nyakú, öblös hasú edény töredéke (3. kép 8).

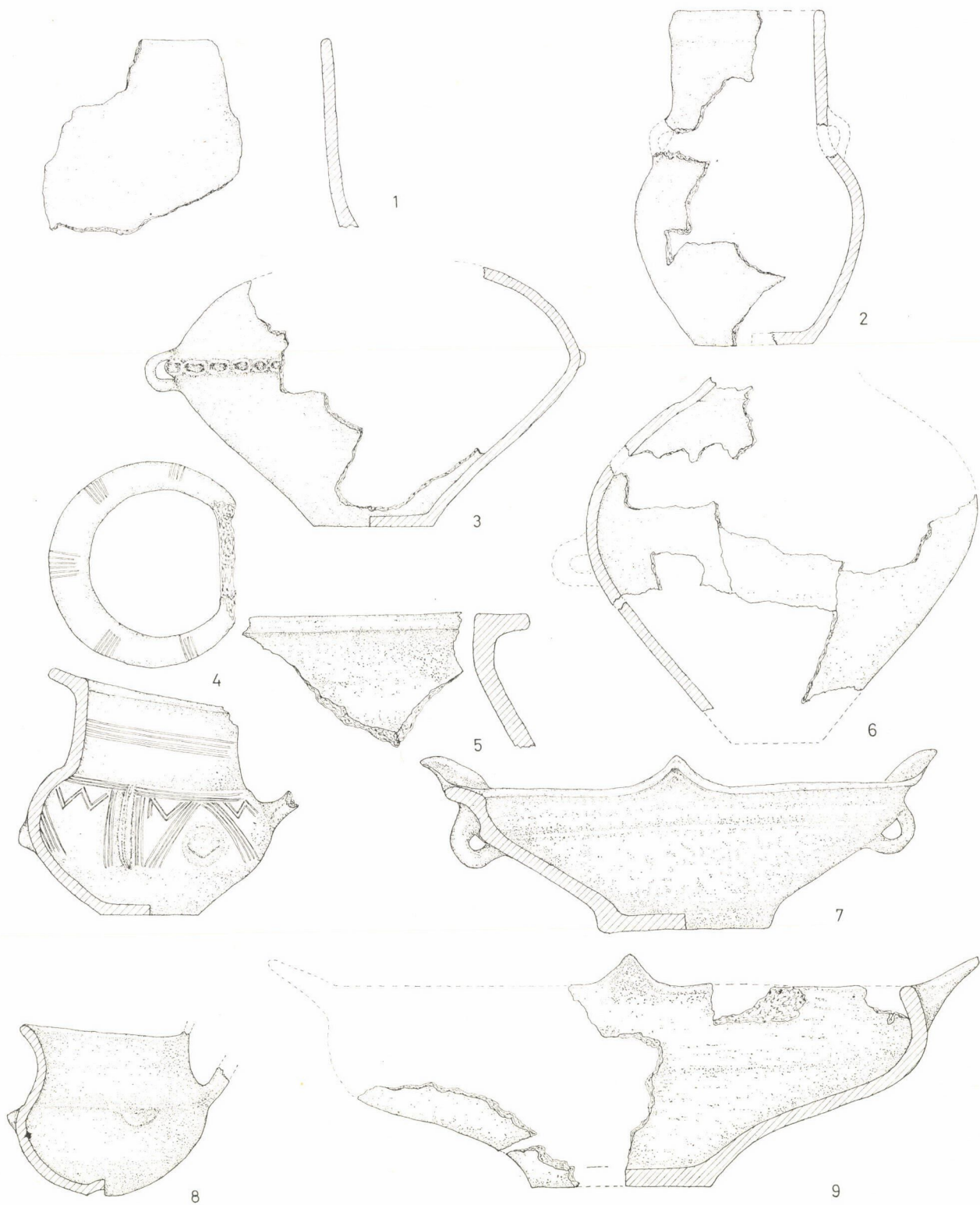
¹ Mozsolics, A., Acta ArchHung 8 (1958) 119–156.; Bóna, I., Acta ArchHung 9 (1958) 211–243.

² Kalicz N., HOMÉ 2 (1958) 45–72.; Kemenczei T., ArchÉrt 90 (1963) 169–188.; Ua., Acta ArchHung 19 (1967) 229–305.; Ua., ArchÉrt 95 (1968) 159–187.; Kovács T., FA 17 (1965) 65–86.; Ua., ArchÉrt 93 (1966) 159–202.; Ua., FA 21 (1970) 27–47.; Kőszegi F., ArchÉrt 91 (1964) 3–15.; Trogmayer, O., Acta ArchHung 15 (1963) 85–122.

³ Trogmayer, O., Das bronzzeitliche Gräberfeld bei Tápé. (Bp. 1975) (a továbbiakban Trogmayer, O., Tápé); Kovács, T., Tumulus Culture Cemeteries of Tiszafüred. RégFüz II: 17 (1975) (a továbbiakban Kovács, T., Tiszafüred)

⁴ Schreiber R., ArchÉrt 98 (1971) 45–52.; R. Csányi M., ArchÉrt 107 (1980) 153–164.; V. Holport Á., StCom 9 (1980) 57–77.

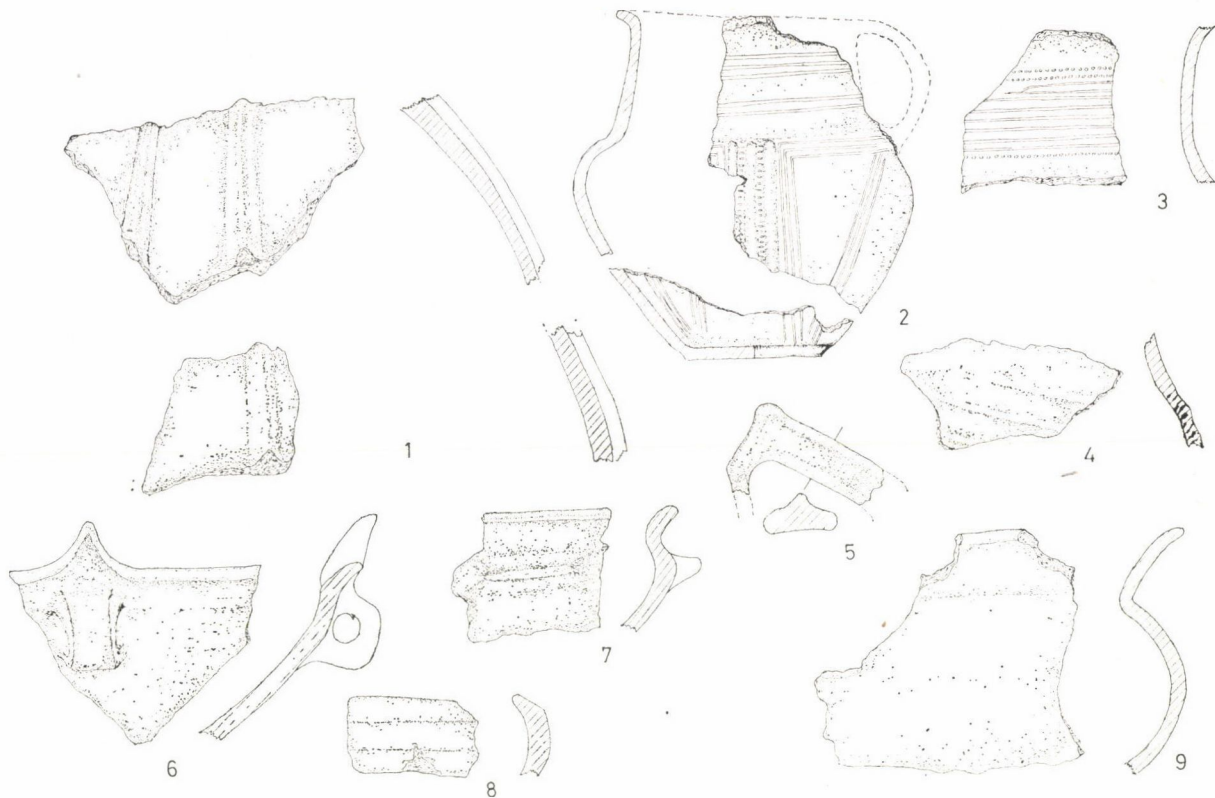
⁵ Gazdapusztai, A. – Gazdapusztai, Gy., Acta Ant et Arch 12 (1968) 5–44.; Szabó J. J., BMMK 5 (1978) 61–86.; Ua., RégFüz I: 29 (1976) 4.; Ua., RégFüz I: 31 (1978) 6.; Ua., RégFüz I: 32 (1979) 5.; Ua., RégFüz I: 33 (1980) 5. A leletek a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban találhatóak 76.127.1–42. és 80.27.1–27. ltsz. alatt.

2. kép. Vörös Október Tsz. homokbányája – Balogh-tanya
 Abb. 2. Sandgrube der LPG Vörös Október – Balogh-Gehöft

3. kép. Vörös Október Tsz. homokbányája – Balogh tanya
 Abb. 3. Sandgrube der LPG Vörös Október – Balogh-Gehöft

4. kép. Vörös Október Tsz. homokbányája – Balogh-tanya. A felszínről és a felszín közeléből
Abb. 4. Sandgrube der LPG Vörös Október – Balogh-Gehöft. Von der Oberfläche und der Nähe der Oberfläche

Tálak. 1. Világosbarna, kihajló peremén négy felcsúcsosodó, belül középbordával díszített bütyök; két szemben levő felcsúcsosodás alatt egy-egy kis fülel. M.: 5,5 cm, sz. á.: 19,5 cm, f. á.: 7 cm. (2. kép 7). 2. Világosbarna, behúzott peremén bütykökkel (2. kép 9.). 3. Hasonló töredékek. 4. Enyhén ívelt falú, fordított esonkakúp alakú, kis fülel: lehetséges, hogy bütyök vagy még egy fül díszítették. M.: 7 cm, sz. á.: 17 cm, f. á.: 7 cm (3. kép 1). 5. Sötétszürke, kissé behúzott, egyenes peremű, fordított esonkakúpos testű; pereme alatt három bütyök, s egy kis vízszintes átfúrású osztott kettős bütyök. M.: 7 cm, sz. á.: 18,5 cm (3. kép 2). 6. Világosbarna, behúzott peremű, fordított esonkakúp alakú; vállán három hegyes bütyökkel és egy fülel. M.: 9 cm, sz. á.: 18,3 cm, f. á.: 9 cm. (3. kép 3). 7. Hasonló tál töredéke (3. kép 4). 8. Vörösesbarna színű, hasonló kis tál. M.: 7 cm, sz. á.: 16,5 cm, f. á.: 10 cm. (3. kép 5). 9. Barna, kissé behúzott, egyenes peremű, fordított esonkakúpos testű, pereme alatt bütykökkel. M.: 7 cm, sz. á.: 9 cm, f. á.: 18 cm. (3. kép 6). 10. Hasonló tálak töredékei.

Csuprok, fazekek. 1. Vörösesbarna, kihajló peremű, enyhén ívelt falú; a peremen négy, szimmetrikusan elhelyezett kis hegyes bütyök van. Sz. á.: 13,5 cm. (3. kép 7). 2. Barnás színű peremtöredék, perem alatt tagolt bordával (3. kép 9). 3. Barnás, kifelé megvastagodó peremtöredék, pereme alatt kis kettősbütyök (3. kép 10).

Paticsdarabok, örlőktöredék.

A felszínről, illetve a felszín közeléből került elő a következő néhány tárgy: 1. Sárgásbarna, simított felületű, bordadíszes urna töredékei. (4. kép 1). 2. Sárgásbarna, kihajló peremű, kúpos nyakú, öblös hasú töredékes bögre, nyakán vonalköteg, a vállvonal alatt vízszintesen rovátkolt függőleges bordakötegek, köztük bekarcolt párhuzamosok láthatók (4. kép 2). 3. Sárgásbarna, fordított esonkakúpos nyakú, öblös hasú bögre töredéke (4. kép 9). 4. Sötétszürke bögre nyaktöredéke, a párhuzamo-

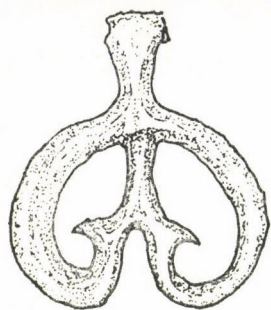
sokból álló vonalköteget beböködött pontok kísérik (4. kép 3). 5. Csücskös peremű tál töredéke (4. kép 6). 6. Szürke, kihajló peremű, öblös hasú tál töredéke, hasán nagy, lapos bütyökkel (4. kép 7). 7. Sötétszürke, peremből induló fültöredék: a fül közepén borda húzódik, mely a peremnél kis hegyes bütyökben végződik (4. kép 5). 8. Behúzott, síkzott peremű tál darabja (4. kép 8). 9. Turbántekereses hastöredék (4. kép 4).

Vadaszán-tanya

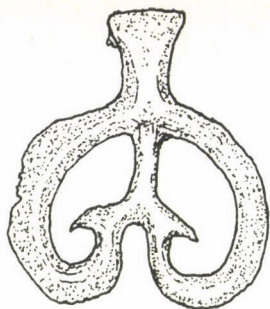
Az előző lelőhelytől délre, a két érmeder torkolatának déli szögletében délkelet-északnyugati irányú magas hátság húzódik. Nyugati végén, a torkolat közelében, a meder partján 2,5–3 m magas, szabályos kurgán emelkedik, a Cigányka-halom. Közeliében állott a Vadaszán-tanya. A műút délnyugati oldalán (1. kép) 1976–77-ben meliorációs és belvízrendezési munkák alkalmával csatornát ástak, amellyel késő bronzkori sírokat bolygattak meg; ezek közül kettőt sikerült megfigyelnünk. A kurgántól délkeleti irányban lehetett a telep, amelyet kelta, szarmata sírok bolygattak⁶.

1. sír. Teljesen feldúlt csontvázas temetkezés. Csak az állkapocs, mindkét kulcsesont, az egyik felkaresont, ujjperceek és néhány borda került elő minden rendszer nélkül. Mellékletei: 1. Fordított szív alakú áttört bronz csüngők (5. kép 1–6). 2. Gömbszelet formájú bronz ptykéek, kétoldalt egy-egy lyukkal, átm.: 2,8 cm, 2,5 cm, 1,7 cm (5. kép 7–9). 3. Bronz spirálsövecskék (5. kép 10). 4. Bronz spirálgűrű, melynek mindkét végén egy-egy lapos spirál volt (5. kép 11). 5. Bronz spirálgűrű,

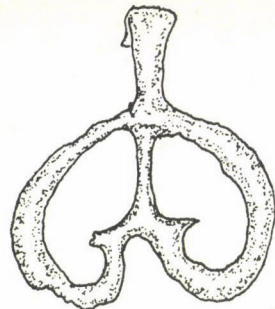
⁶ Szabó J. J., RégFüz I: 31 (1978) 63.; *Ua.*, RégFüz I: 32 (1979) 5. A leletek a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban találhatóak 80.1.1.–80.23.10. ltsz. alatt.

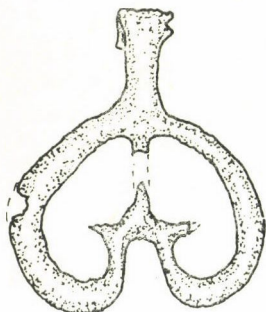
1

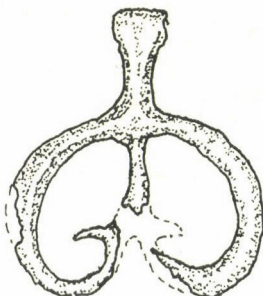
2

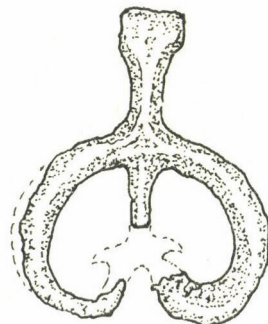
3

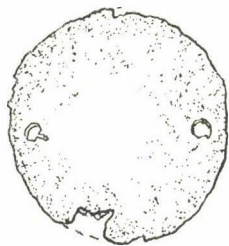
4

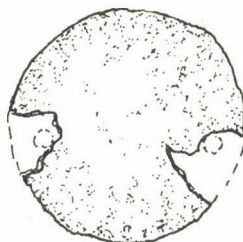
5

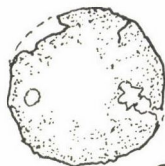
6

7

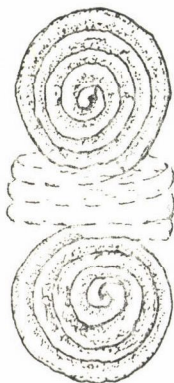
8

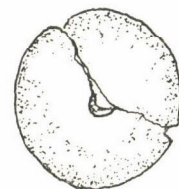
9

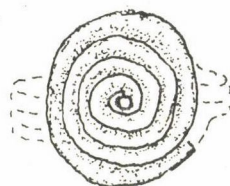
10

11

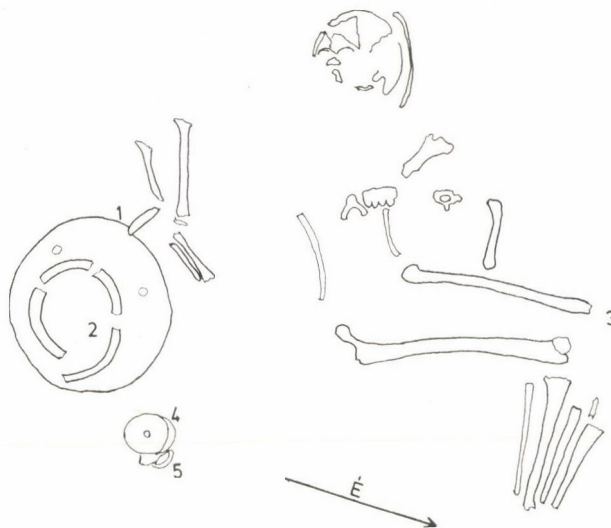

12

13

5. kép. Vadaszán tanya. 1. sír
Abb. 5. Vadaszán-Gehöft. Grab 1.

6. kép. Vadaszán-tanya. 2. sír
Abb. 6. Vadaszán-Gehöft. Grab 2.

melynek csak egyik végén volt lapos spirál (5. kép 13).
6. Borostyánkőgyöngy, átm.: 2 cm (5. kép 12).

2. sír. (6. kép). Mélység: 70 cm. K-Ny irányítású. Bolygatott, zsugorított csontvázas temetkezés. Sírgödre nem volt megfigyelhető. A meglehetősen rossz megtartású csontváz felső része bolygatott, mindössze az alsó végtagokról feltételezhető, hogy anatómiai rendben maradtak. A váz hossza: 104–164 cm. Mellékletek: 1. Fekete, vízszintesen kihajló peremű, csónakakúpos nyakú, öblös hasú, kúpos talpon álló urna formájú edény; a nyakon bökődött pontokkal övezett benyomott nagy pontok, ívelt és párhuzamos vonalakból álló bekarcolás, a vállvonal alatt pontsor, majd párhuzamosokból álló vonalköteg, alatta V alakú és félköríves bekarcolás látható négy kis bütyökkel; a talpat ferdén rovátkolt függőleges irányú bordák, s félköríves bekarcolás díszíti. M.: 39 cm, sz. á.: 21 cm, f. á.: 10,5 cm (7. kép 4). 2. Az urnában barnásszürke, kihajló peremű, ívelt nyakú, öblös testű, kis talpgyűrűn álló füles bögre volt; a fülből a perem és a fül fölé magasodó bütyköt húztak fel, s ezen borda halad; a nyakon alul és fölül girlandokkal kísért párhuzamosok találhatók; a hason három árktolt bütyök, s a bütykök között függőleges árkok láthatók. M.: 7 cm, sz. á.: 7,2 cm, f. á.: 4 cm (7. kép 1). 3. A térdnél vízszintesen bordázott lemezgyűrű (7. kép 2). 4. Két nagyméretű, gömbszelvet formájú, közepén átlukasztott bronz korong; a lyuk körül elmosódottan hornyolás látható. Átm.: 9,5 cm (7. kép 5–6). 5. A bronz korongok alatt szürke, kihajló peremű, csónakakúpos nyakú, nyomott gömb testű, gömbölyű aljú kis bögre volt, hasán három kis bütyökkel. M.: 6 cm, sz. á.: 6,4 cm (7. kép 3).

1. gödör (8–9 kép). Mélysége: 186 cm; legnagyobb átm.: 626 cm. Szabálytalan alakú. Keleti részét kelta sír bolygatta meg. A cserepek, állatesontok jelentős része a gödör nyugati feléből került elő.

Leletek

Urak. 1. Vörösesbarna és sötétszürke oldaltöredékek, ívelt bordadísszel (11. kép 1–2). 2. Vörösesbarna, kihajló, díszített peremű töredék; a peremet zeg-zug vonalas bekarcolás díszíti, s e mintát körben egy mélyebben bevésített vonal keretezi; a perem alatt pontsorral övezett vonalköteg, alatta pontsorral övezett bütyök vagy bemélyítés volt (11. kép 3).

Bögrék. 1. Sötétszürke, kihajló peremű, öblös hasú; füle a vállvonal alatt támaszkodott a hasra (10. kép 1).

2. Fekete színű, enyhén kihajló peremű, hengeres nyakú, öblös hasú töredék (10. kép 2).

Tálok. 1. Kihajló, csücskös peremű töredékek, az egyikben a csücsök alatt kívül borda látható, mely függőleges bütyökké emelkedik ki (10. kép 7, 12). 2. Behúzott, peremű töredékek, peremükön kettős felesücsösodással (10. kép 8, 13). 3. Behúzott, csücskös peremű töredékek, a perem alatt olykor kis bütyök, függőleges borda, fül (10. kép 3–4, 9–11).

Fazekak. Peremén vízszintesen kinyúló bütykökkel, perem alatt tagolt bordával vagy fogóbütyökkel díszített töredékek (11. kép 4–8).

Díszített edénytöredékek. 1. Árkokkal, bebökődött pontokkal övezett bütykökkel, bekarcolt vonalakkal díszített oldaltöredékek (10. kép 14–18). 2. Vízszintes árkokkal díszített talptöredék (10. kép 19).

Agancskapa töredéke (11. kép 9).

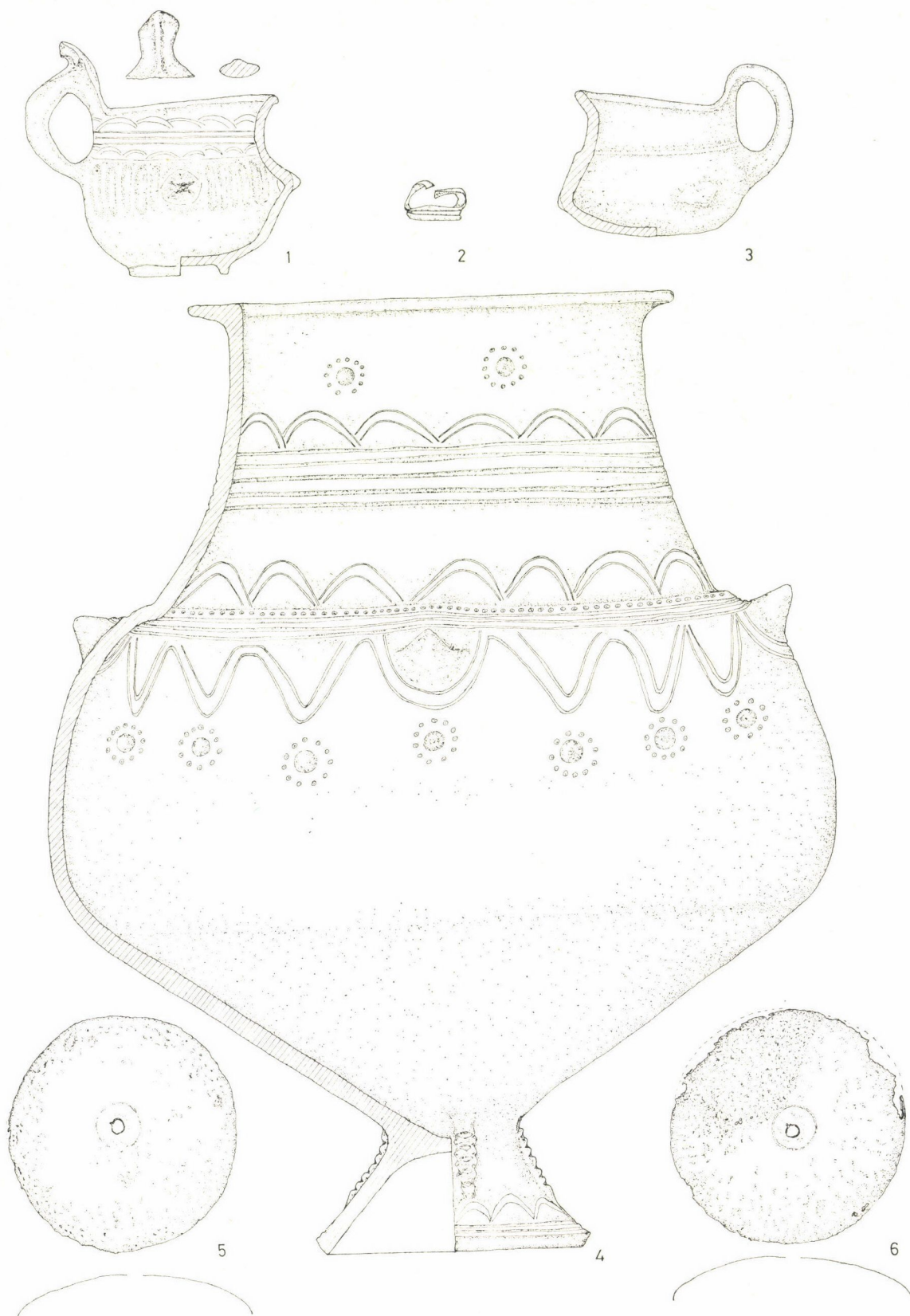
1. gödör felső rétegéből, 1–2 ásonyomból származó leletek.

Urak. 1. Sárgásbarna, lekerekített hasvonalú töredék szalagfüllel (13. kép 4). 2. Sötétszürke és világosbarna, fényezett oldaltöredékek, a vállon ívelt bordadísszel (13. kép 1–2). 3. Fekete, fényezett hasatöredék tagolt bordával, esetleg az előzőhöz hasonló lehetett, a bordánál tört le (13. kép 3). 4. Szürke, kihajló peremű, enyhén tölséres nyakú töredék (13. kép 5).

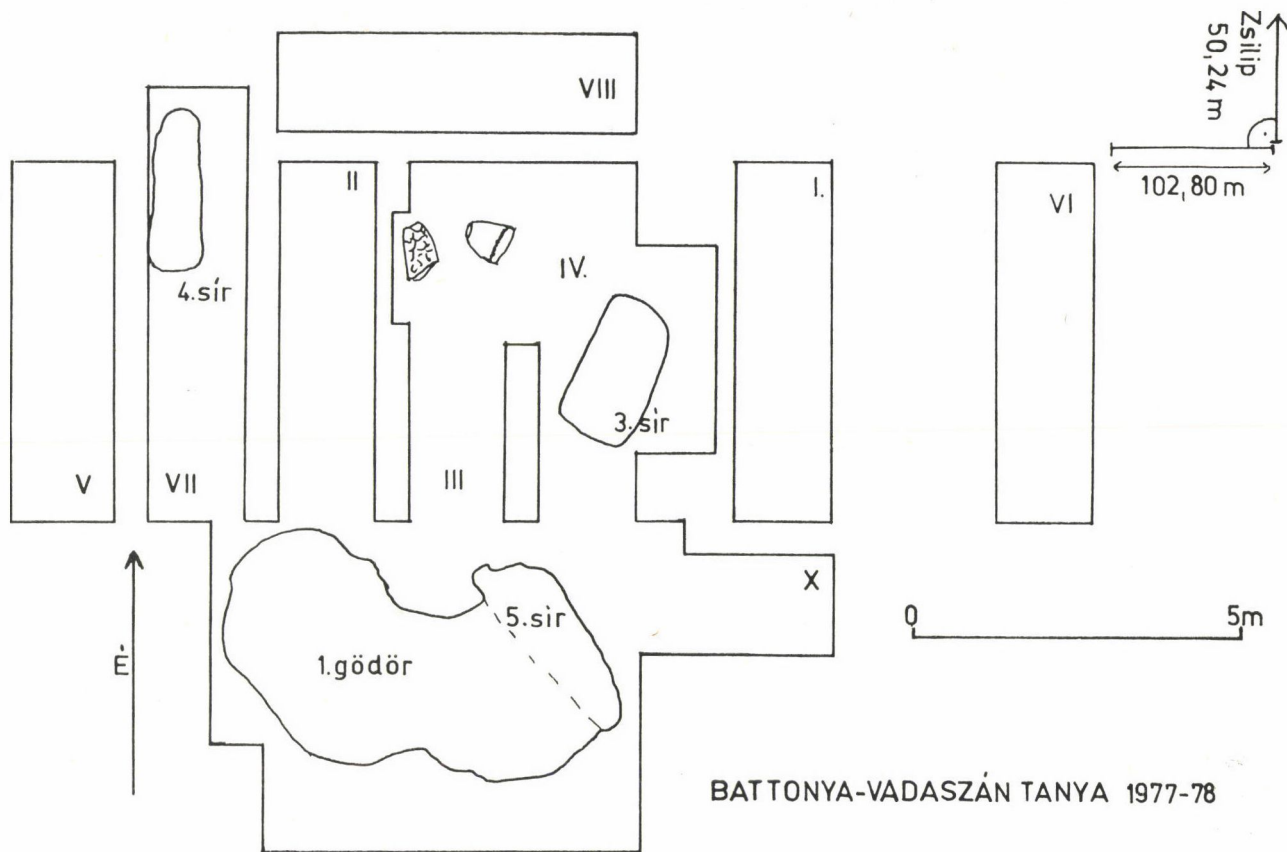
Bögrék. 1. Világosszürke, enyhén kihajló peremű, tölséres nyakú, kettős csónakakúpos testű. M.: 9 cm, sz. á.: 7,6 cm, f. á.: 4 cm (12. kép 1). 2. Sárgásbarna, rövid, ívelt nyakú peremtöredék, a peremből rövid fül indul ki, a fül fölé bütyök magasodik (12. kép 2).

Tálok. 1. Behúzott peremű töredékek, a peremen felhúzott bütykökkel, melyen kívül borda található (12. kép 4–6). 2. Kihajló peremű, fordított csónakakúpos testű tál peremtöredéke; valószínűleg csücskös peremű volt, a peremből kívül borda indul ki, mely hosszan lenyúlik a vállvonal alá (12. kép 7). 3. Kihajló peremű, fordított csónakakúpos testű tál peremtöredékei, a vállvonal alatt kis bütyökkel (12. kép 12). 4. Csücskös peremű töredék, a csücskön belül bordával (12. kép 3), a másik töredéken a csücsök két helyen át van fúrva (12. kép 8). 5. Sötétszürke, behúzott, síkzott peremű tál töredéke álsínegdísszel; a vállvonalon lévő bütyök fölött ferde irányban, valamint a bütyök magasságában zeg-zug alakban található álsínegdísz, a zeg-zug mintát két, párhuzamosan haladó álsínegdísz keretezi (12. kép 9). 6. Behúzott, síkzott peremű töredék (12. kép 10).

Fazekak. 1. Peremen vízszintesen kinyúló bütyökkel, perem alatt tagolt bordával díszített töredékek (12. kép

7. kép. Vadaszán-tanya. 2. sír
Abb. 7. Vadaszán-Gehöft. Grab 2.

8. kép. Vadászán tanya. A telep helyszínrajza
Abb. 8. Vadászán-Gehöft. Plan der Siedlung

13–14, 16). 2. Hengeres testű, fazék formájú edény töredéke, peremből induló szalagfüllel (12. kép 15).

Díszített edénytöredékek. 1. Sraffozott háromszögekkel (12. kép 18–20), benyomott ponttal, mellette fordított V alakú bekarcolással díszített töredékek (12. kép 21). 2. Oldaltöredék, melyen árkolt, beböködött pontokkal övezett bütyök, s fölötté bemélyített párhuzamos vonalak láthatók, ezekre függőlegesen rovátkákat karcoltak (12. kép 17). 3. Peremből induló fül, a fül két oldalán egy-egy kis bütyök (12. kép 11).

Objektumon kívül előkerült leletek (szelvényekből, bolygatott késő szarmata-kori sír földjéből).

Úrnák. 1. Vörösesbarna és szürke töredékek ívelt bordadísszel, hasvonalán tagolt bordával (14. kép, 15. kép 2–3). 2. Szürke színű edény össze nem illő perem- és nyaktöredékei: peremén egymás mellett felhúzott bütykök, pereme alatt pontsorral övezett vonalköteg, melyet árkolt és böködött pontokkal övezett bütyök szakít meg (15. kép 4).

Bögrék. 1. Szürke, kihajló peremű, hengeres nyakú kis töredék, a vállvonaltól fölött félköríves bekarcolással, alatta függőleges bordával és széles, ferde árkolásokkal (15. kép 5). 2. Nyaktöredék, a vállvonaltól fölött íves bekarcolás, felette párhuzamosok (15. kép 6). 3. Hasonló, félköríves bekarcolással díszített nyaktöredék (15. kép 7).

Tálak. 1. Díszített csücskös peremtöredék (15. kép 20). 2. Kihajló, csücskös peremű töredék, a perem alatt kis füllel (15. kép 9). 3. Behúzott, csücskös peremű töredék, a perem alatt kis füllel (15. kép 8). 4. Behúzott, síkzott peremű töredékek (15. kép 10–11).

Fazekak. 1. Peremen vízszintesen kinyúló bütyökkel, perem alatt fogóbütyökkel, tagolt bordával díszített

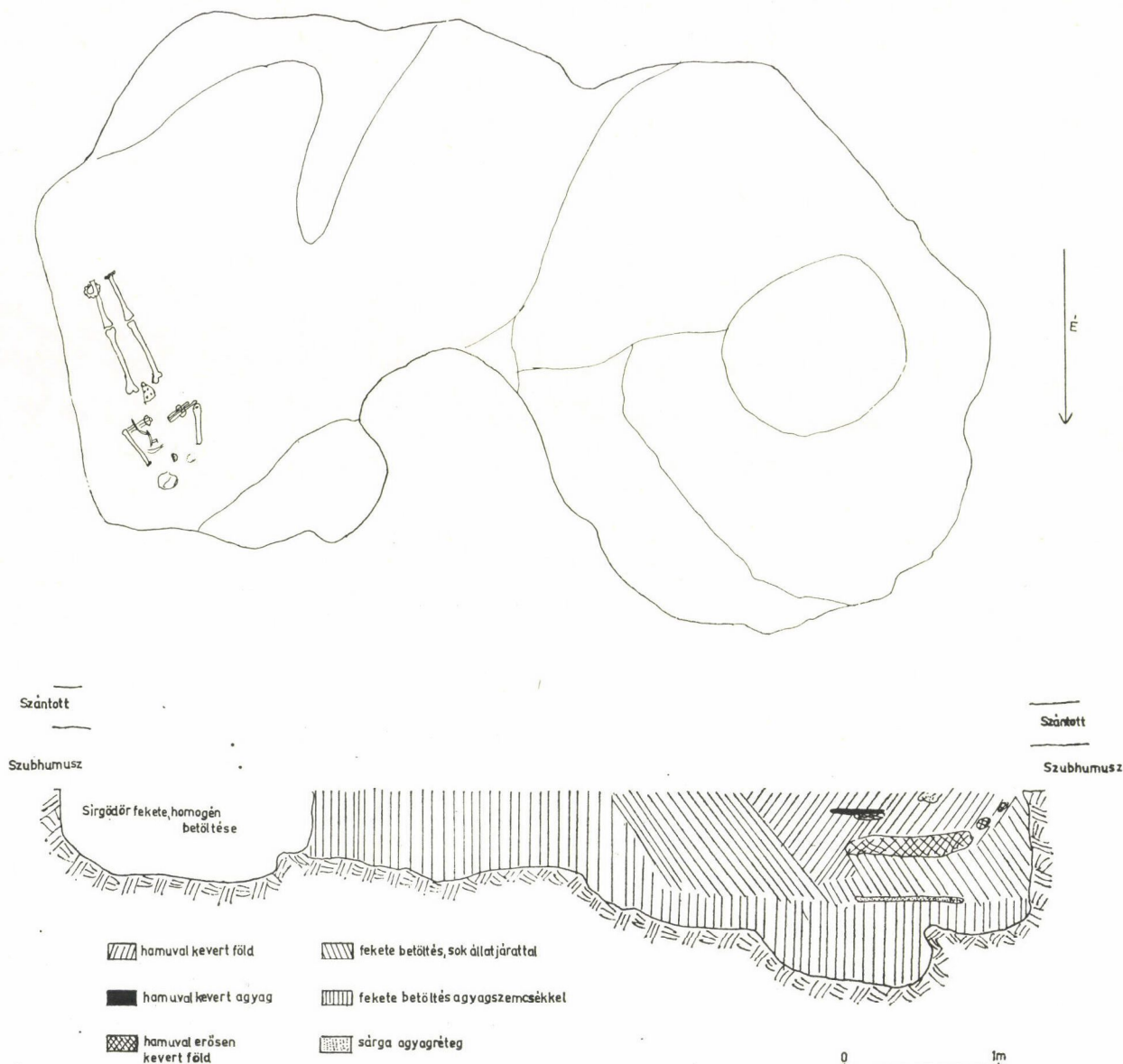
töredékek; a borda fölött általában simított, alatta durvított felületű (15. kép 24–26). 2. Enyhén kihajló peremű, hengeres testű fazék lapos fogóbütyökkel, alatta függőleges besimításokra emlékeztető díszítés (15. kép 23).

Díszített edénytöredékek. 1. Peremből induló, függőleges bordával (15. kép 12), sraffozott háromszögekkel (15. kép 19), íves árkolással, bekarcolt vonalakkal (15. kép 15–18, 22), pasztikus bordával (15. kép 13) díszített töredékek. 2. Alszinegdísszel és vízszintes árkolással díszített oldaltöredék (15. kép 14). 3. Talán fedő madárfej (?) alakú fogója (15. kép 21). 4. Miniatur edény. M.: 6,5 cm. (15. kép 1).

A III. szelvényből 37 cm mélységben egymás mellett vízszintes helyzetben két *tároló edény* került elő. 1. Barnás, hengeres testű, alja felé elkeskenyedő; pereme kifelé megvastagodó és szimmetrikusan elhelyezett négy csücsökkel díszített. M.: 66,5 cm, sz. á.: 37 cm, f. á.: 17 cm (16. kép 2). 2. Barnás színű, hasonló alakú; pereme alatt bevagdálásokkal tagolt borda halad körbe, melyet négy, szimmetrikusan elhelyezett, lapos fogóbütyök szakít meg. M.: 68,5 cm, sz. á.: 28 cm, f. á.: 15 cm (16. kép 1).

Basarága, Lapos-éri csatorna torkolata

A község határának déli részén dél felől torkollott a Száraz-érbe a Lapos-ér, ennek nyugati magas partjába csatornákat vágtak. Az ezt követő leletmentés során a Körös csoport, a kora-középső bronzkor gödrein, szarmata

9. kép. Vadaszán-tanya. 1. gödör
Abb. 9. Vadaszán-Gehöft. Grube 1.

kori tűzhelyen kívül néhány késő bronzkori cserép is előkerült a szelvényekből⁷.

Két legjellegzetesebb töredék: 1. Szürke, kihajló peremű, öblös hasú kis bögre, füle letörött; nyakát vízszintes, hasát ferde, illetve függőleges vonalkötegek díszítik. M.: 10,7 cm (17. kép 1). 2. Sárgás színű váll-töredék, melyen a vízszintes vonalköteget kis bütyök szakítja meg, utóbbi alatt függőleges párhuzamosok között sraffozott háromszögek, e minta mellett V alakú vonalesoport látható (17. kép 2).

Fodor-dűlő III.

A község belterületétől keletre a Battonyai Nagy 66. sz. csatornával egy hajdani vízfolyás keleti irányú

meanderét vágta át. A felszínről és a csatorna kidobott földjéből szarmata kori cserepeken kívül néhány késő bronzkori töredék került elő⁸.

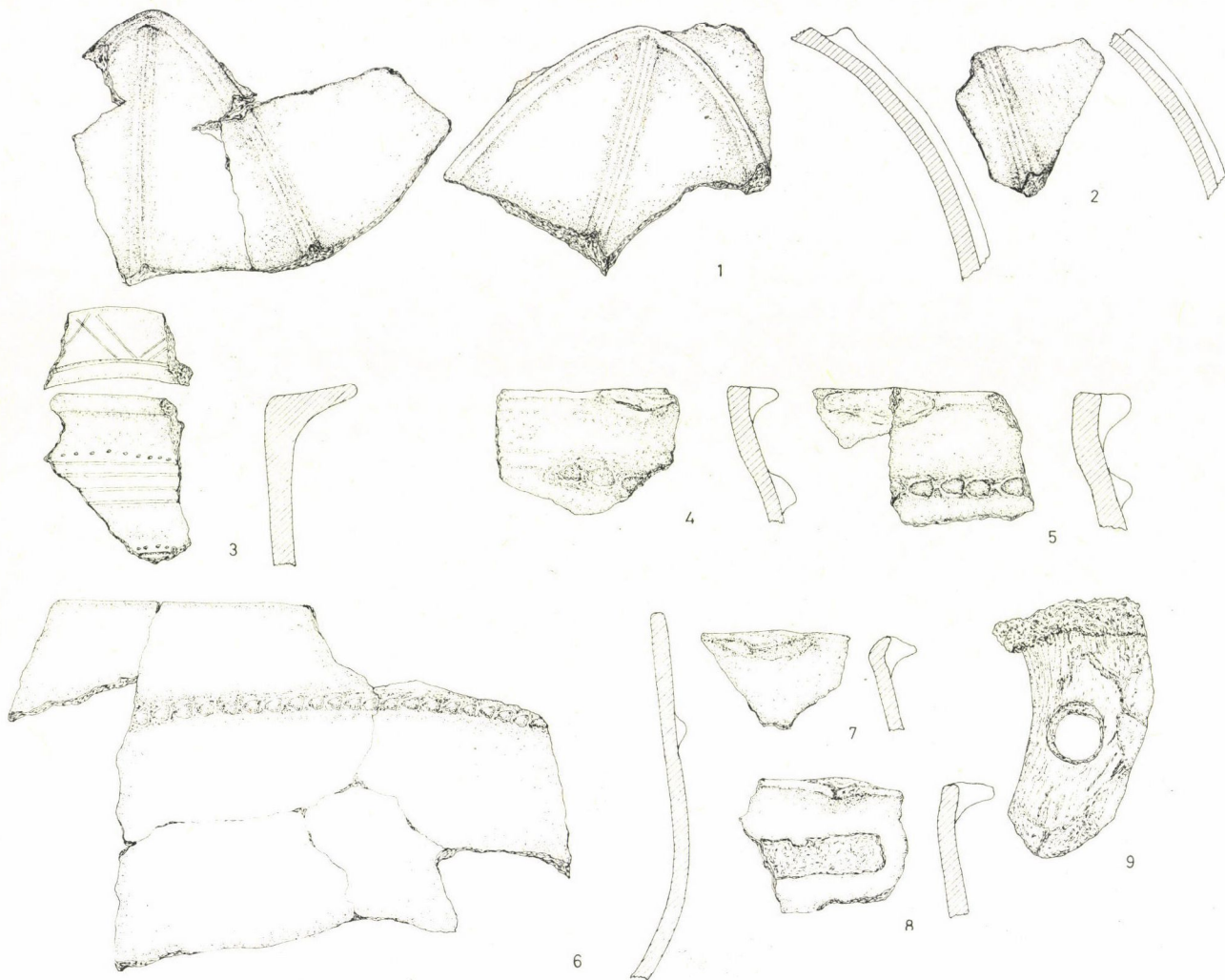
1. Csücskös peremű töredék (17. kép 3). 2. Fekete színű kis edény (bögre?) darabja, füle letörött; a váll-vonal fölött íves bekarcolás, alatta sraffozott háromszögek láthatók, mészbetétes díszű (17. kép 4). 3. Barnás-sárga, kihajló peremű urna töredéke, nyakán félköríves bekarcolás alatt vízszintes árkolások, beszurkált pontsor, vízszintes vonalak között függőlegesen bemélyített vonalak láthatók (17. kép 5).

⁷ Szabó J. J. RégFüz I: 29 (1976) 4.; Ua., RégFüz I: 30 (1977) 3. Munkácsy Mihály Múzeum Békéscsaba Ltsh.: 76.101.25. és 81.14.20.

⁸ Szabó J. J., Battonya határának településtörténeti képe az újkőkortól az Árpád-korig. (Kézirat a Battonya-monográfia számára, 44. lelvélhely.)

10. kép. Vadaszán-tanya. 1. gödör
Abb. 10. Vadaszán-Gehöft. Grube 1.

11. kép. Vadaszán-tanya. 1. gödör
Abb. 11. Vadaszán-Gehöft, Grube 1.

A leletek kapcsolatai, időrendi helyzetük

Urnák. Mind a Vadaszán-tanya, mind a Balogh-tanya leletei között előfordul a vállon ívelt bordával díszített urnatípus (4. kép 1.; 11. kép 1–2; 13. kép 1–3; 14. kép; 15. kép 2–3). A Kárpát-medencéből számos lelőhelyről ismerünk hasonló díszítésű urnákat, amelyeket a tiszafüredi temető egyik ilyen edénye kapcsán Kovács T. gyűjtött össze, s megállapítása szerint ezek a Kárpát-medencei halomsíros kultúra legrégebb leletei közé tartoznak, s délnyugat-szlovákiai eredetre tekintenek vissza⁹.

A halomsíros kultúra legjellemzőbb leletei közé tartoznak a kónikus nyakú, kettőskúpos testű urnák¹⁰.

Leleteink között mindössze egy, bizonytalanul rekonstruálható urna formájú edényke töredéke (2. kép 1) képviseli ezt a típust. Némileg hasonló formát¹¹ mutatnak az ugyancsak a Balogh-tanyáról származó hengeres nyakú, öblös hasú edény (2. kép 2) összetartozó, de össze nem illő töredékei.

Feltehetően más eredetre vezethető vissza a Vadaszán-tanya 2. sz. sírjában talált urna (7. kép 4), az 1. gödörből származó (11. kép 3), a gödör fölül előkerült (13. kép 5), a peremén bütyökkel díszített urna (15. kép 4), a Balogh-tanyai (2. kép 5) és a Fodor-dűlői (17. kép 5) peremtöredék.

A 2. sír urnájának talpkiképzéséhez hasonlókat találunk egy szeged-bogárzói urnán, tápéi kiöntőcsöves edényen, rákócizfalvi, hajdúbagosi korsón, a keresztesi (Cruceni) temetőből származó egyik edényen, valamint egy-egy későbbre datálható ilandzai, pécskai, dubováci

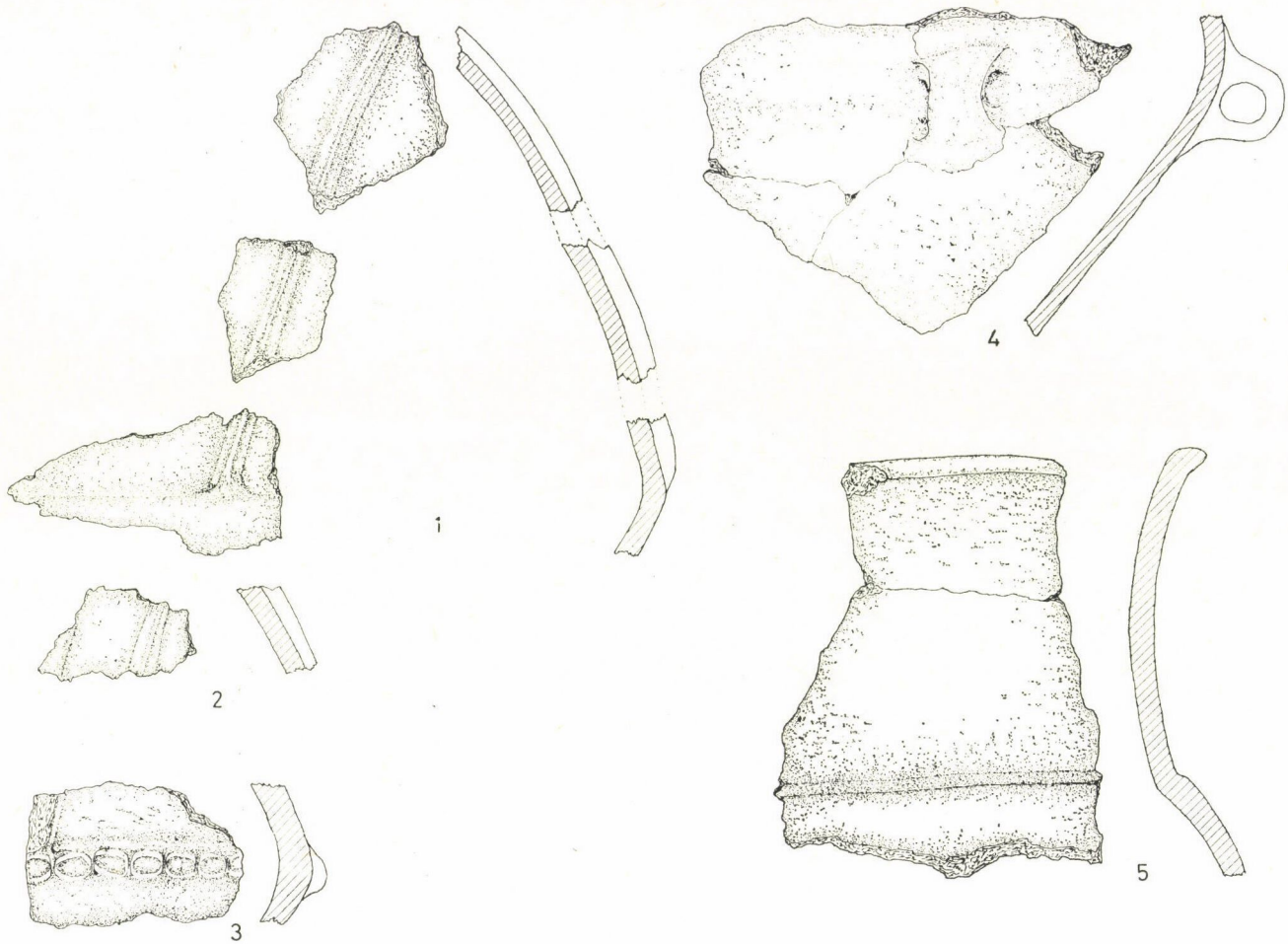
⁹ Kovács, T., Acta ArchHung 27 (1975) 315., 4. ábra 1.

¹⁰ Foltiny I., A halomsíros és lausitzi kultúra nyomai Szeged környékén. RégFüz I: 4 (1957) IV. t. 14.; Trogmayer, O.—Szekeres, L., RVM 15–17 (1966–68) I. t. 10.

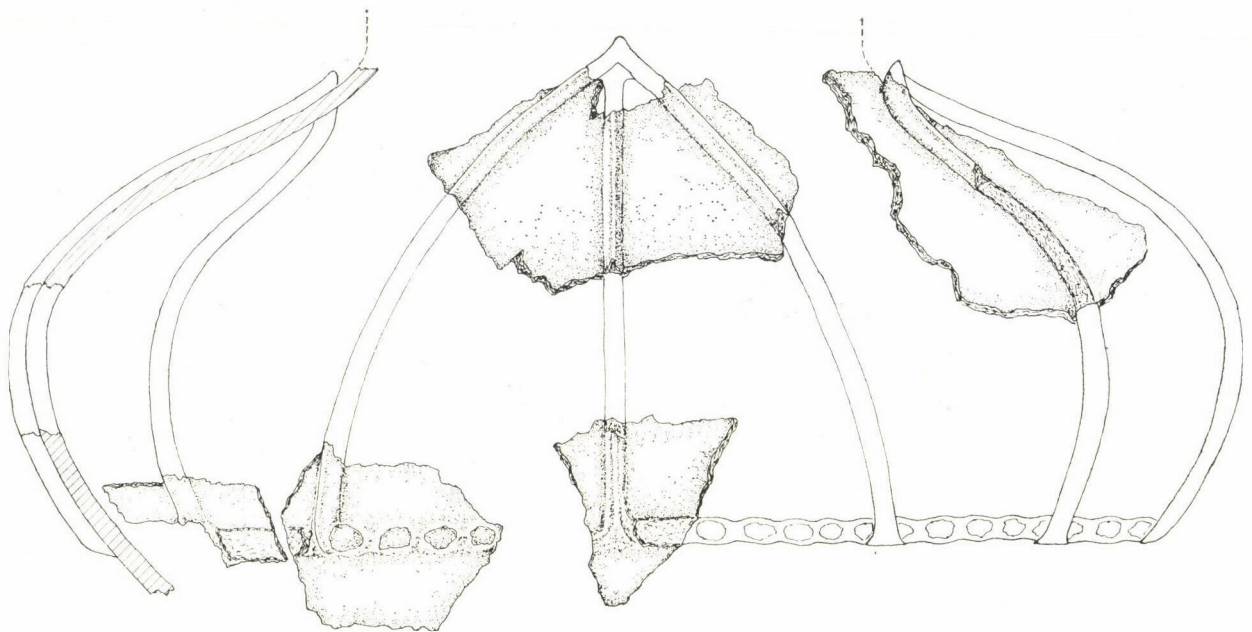
¹¹ Kovács, T., Tiszafüred... 3. t. 25/1., 9. t. 98/1.; Gombos (Bogojevo): Foltiny, I., RVM 15–17 (1966–68) IV. t. 1.

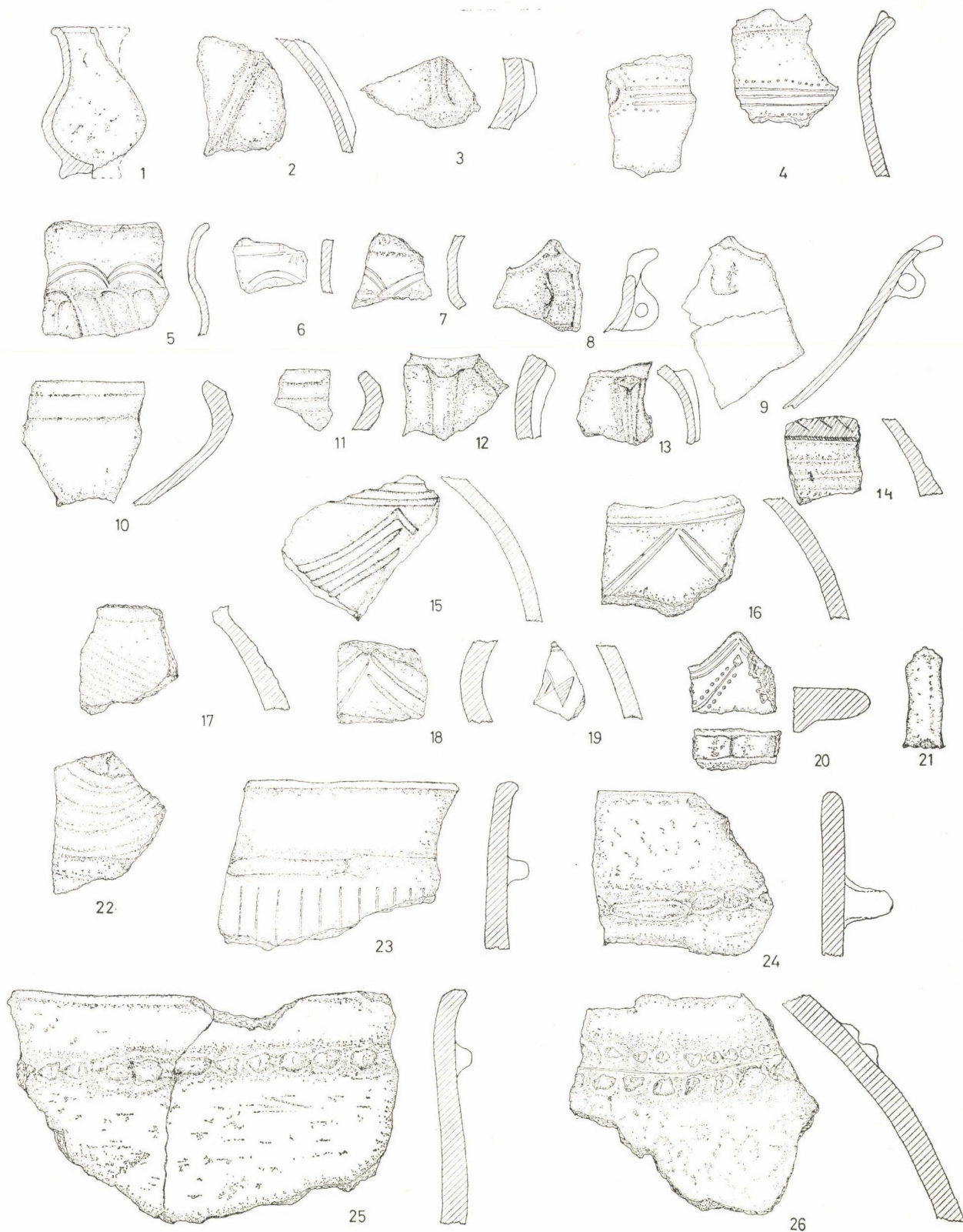
12. kép. Vadaszán-tanya. 1. gödör fölül
Abb. 12. Vadaszán-Gehöft. Oberhalb der Grube 1.

13. kép. Vadaszán-tanya. I. gödör fölül
Abb. 13. Vadaszán-Gehöft. Oberhalb der Grube I.

14. kép. Vadaszán-tanya. Szarmatakori sír földjéből
Abb. 14. Vadaszán-Gehöft. Aus der Füllerde eines sarmatenzeitlichen Grabes

15. kép. Vadaszán-tanya. Szelvényekből, szarmatakori sírok földjéből
 Abb. 15. Vadaszán-Gehöft. Aus Blocks und aus der Füllerde sarmatenzeitlicher Gräber

16. kép. Vadaszán-tanya. III. szelvény
Abb. 16. Vadaszán-Gehöft. Block III

urnán¹². Az urna díszítése helyi, középső bronzkori eredet-
hez köthető: a nyakon körülfutó, bekarcolt vonalesoport,
a böködött pontokkal övezett nagy, benyomott pontok,
árkolt bütyök, girlandszerű vonalkötegek¹³. S noha mind-
ezek alapján úgy látjuk, hogy a 2. sír urnája inkább helyi,
Kárpát-medencei előzményekre vezethető vissza, meg
kell említenünk, hogy az ilyen talpkiképzés nem ritka a
nyugati halomsíros kultúra cseh-morva csoportjának
tálain sem, s ugyanitt e tálok talpát olykor függőleges
vonalak közötti rovátkák díszítik¹⁴.

Sajátos díszítésű az a Vadaszán-tanyai urnatöredék,
amelynek peremén bütykök láthatók (15. kép 4). Hasonló
peremet találunk néhány tiszafüredi, egyeki, rákóczi-
falvi,

hajdúbagosi, zagypálfalvi urnán¹⁵. Ilyen díszítésmódot
nem ismerünk a hazai középső bronzkorból, de a halom-
síros kultúra nyugati csoportjainál is ismeretlennek tűnik.

Egy másik töredéken a vízszintesen kihajló peremet
zeg-zug vonalakkal (11. kép 3) díszítették. Ilyen díszű
tálat közül Schreiber R. Pesterzsébetről, Kovács T. a
tiszafüredi temetőben tárt fel hasonló mintájú urnát, s
megemlíthető még a círnai temető két urnája¹⁶.

Bögrék. Jelentős formai és díszítésbeli hasonlóságot
mutat két Balogh-tanyai (2. kép 4; 4. kép 2) és a Basa-
rága, Lapos-éri csatorna mentén előkerült bögre (17. kép
1.). Formailag a bodrogszerdahelyi csoport korszói¹⁷ állnak
hozzájuk a legközelebb. A 2. kép 4. bögre megfelelői a
bodrogszerdahelyi temetőn, a rákospalotai edényeleten¹⁸

¹² Szeged-Bogárzó: Foltiny I., A halomsíros... I. t. 5.; Tápió: Trogmayer, O., Tápió. 41. t. 458.; Rákóczi-
falva: Kovács, T., SIA 29 (1981) 2. ábra 5.; Hajdúbagosi:
Ua., FA 21 (1970) 1. ábra 8., 21.; 4. ábra 19.; Keresz-
tes: Radu, O., SCIV 24 (1973) 1. kép 8., 2. kép 4.;
Ilandža: Brukner, B.—Jovanović, B.—Tasić, N., Pra-
istorija Vojvodine. (Novi Sad 1974) 202. kép; Dubovác:
Foltiny, I., Origini 2 (1968) 4. ábra 5.; Pécska: Uo.,
5. ábra 2.

¹³ Kemenczei T., ArchÉrt 90 (1963) 182.; Kovács T.,
ArchÉrt 93 (1966) 195.

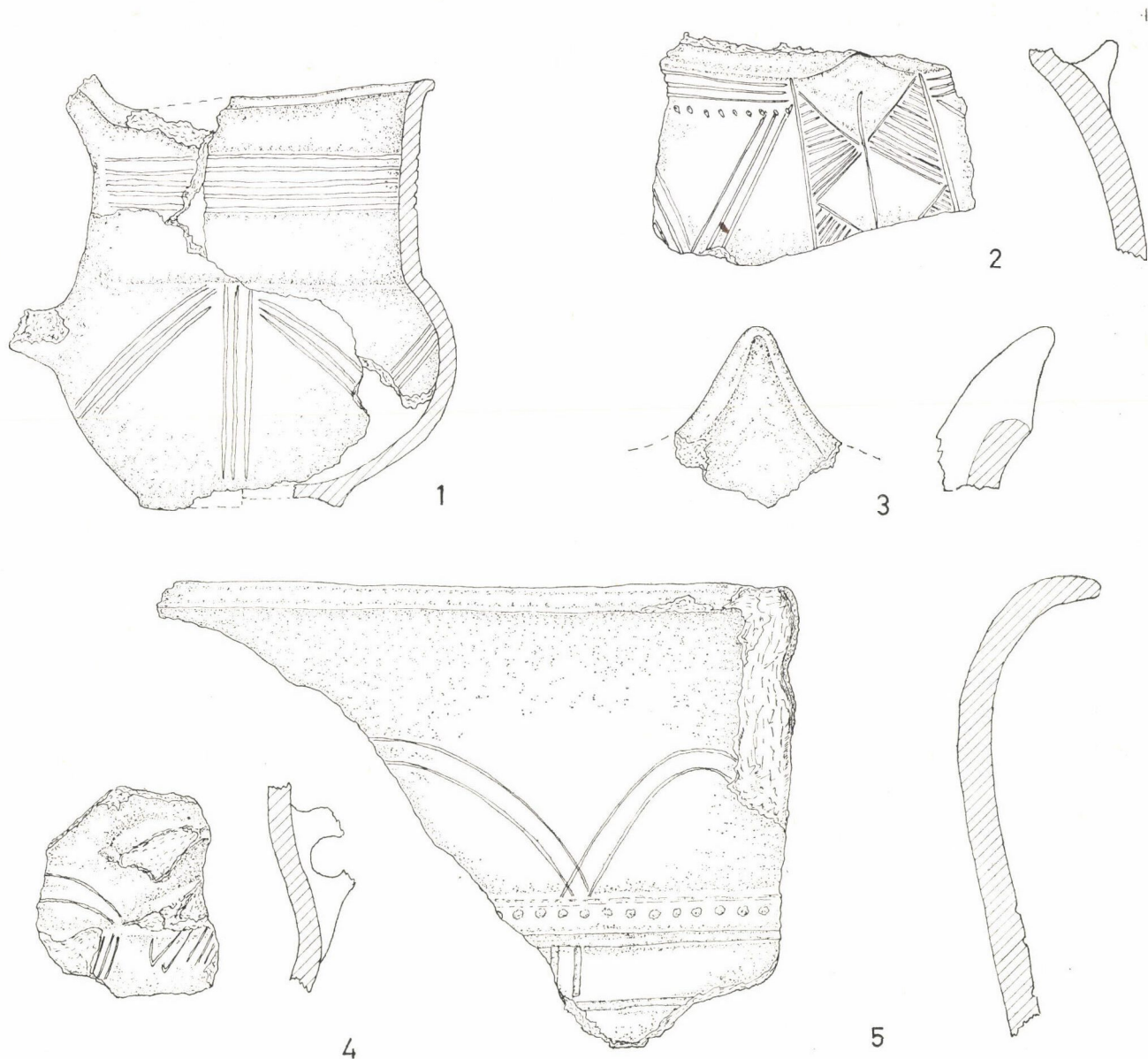
¹⁴ Čujanová-Jilková, E., Mittelbronzezeitliche Hügel-
gräberfelder in Westböhmen. (Praha 1970) 109. ábra 16.;
112. ábra 21—22., stb.

¹⁵ Tiszafüred: Kovács, T., Tiszafüred 21. t. 216/1., 27.
t. 288/1.; Egyek: Ua., ArchÉrt 93 (1966) 7. kép 4., 11.; Rá-
kóczi-falva: Ua., SIA 29 (1981) 1. ábra 2., 5.; Hajdúbagosi:
Ua., FA 21 (1970) 1. ábra 18., 2. ábra 16.; Zagypálfalva:
Kemenczei, T., Acta ArchHung 19 (1967) 15. ábra 9.

¹⁶ Schreiber R., i. m. 2. kép 5.; Kovács, T., Tisza-
füred... 2. t. 13/1.; Dumitrescu, V., Necropola de in-
cineratie din epoca bronzului de la Cîrna. (București
1961) CXXII. t. 115., 331.

¹⁷ Kemenczei, T., ArchÉrt 90 (1963) 3. kép 1., 3.;
4. kép 1., 8. A battonyai bögrék ezek talp nélküli vál-
tozatai.

¹⁸ Chropovsky, B.—Dušek, M.—Polla, B., Gräber-
felder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei. ASF
(Bratislava 1960) VI. t. 4.; Schreiber R., ArchÉrt 94
(1967) 1. kép 3.

17. kép. Basarága-Laposéri csatorna torkolata. 1–2. Fodor-dűlő III. 3–5.
Abb. 17. Mündung des Kanals Basarága-Laposér. 1–2. Fodor-Flur III. 3–5.

kívül a halomsíros kultúra temetőiben is megtalálhatók¹⁹. Kovács T. megállapítása alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy az utóbbiakban előforduló, hasonló korsók, bögrék, a rákóczi-falvi csoport hatásának tulajdoníthatók²⁰.

Az ugyancsak a Balogh-tanyáról származó (2. kép. 8) bögre általánosan elterjedt típus a halomsíros kultúra időszakában. Feltehetően területenként más-más előformára vezethető vissza. Ugyanezt mondhatjuk el a Vadászán-tanyai 2. sírban lelt kis bögréről (7. kép 3).²¹

A 2. sírból származó másik bögre (7. kép 1) feltehetően importként fordul elő területünkön. Igen közeli párhuzamait a Cruceni-Belegiš (Vattina, Versec, Ilandža, Tolvadia, Cruceni)²² és a távolabbi Žuto-Brdo-Girila Mare (Cîrna, Balta Verde, Ostrovul Mare)²³ kultúrák lelőhelyein

¹⁹ Trogmayer, O., Tápé. 5. t. 44/1., 10. t. 122., 22. t. 248/1., 45. t. 510., 46. t. 518.; R. Csányi M., i. m. 11. kép 1.; Kovács T., Tiszafüred. 2. t. 17/1., 31. t. 337/1.

²⁰ Kovács, T., SIA 29 (1981) 94.

²¹ Kovács T., ArchÉrt 93 (1966) 194., 15. kép 11.; Tápé: Trogmayer, O., Tápé. 16. t. 188/2.; Tiszafüred: Kovács, T., Tiszafüred. 2. t. 11., 6. t. 59/3.; Rákóczi-kert: Schreiber R., ArchÉrt 98 (1971) 2. kép 3.

²² Milleker B., Dél-Magyarország régiségleletei. (Temesvár 1897) Vattina: 4. ábra, 6. ábra, Versec: 24. ábra; Ilandža: Marijanski, M., RVM 6 (1957) I. t. 3., 5., II. t. 6., 8., III. t. 2., IV. t. 4.; Tolvadia: Mozsolics, A., WPZ 29 (1942) 10. ábra 3.; Keresztes: Radu, O., SCIV 24 (1973) 1. kép 1., 4. kép 2.; Morintz, S., Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Biblioteca de Arheologie XXXIV. (București 1978) 28–45.

²³ Cîrna: Dumitrescu, V. i. m. LXXVII. t. LXIV/274., LXXIX. t. LXVII/258., LXXXVII. t. XCV/273., CIX. t. 377. (típusábra); Balta Verde: Comşa, E.—Berciu, D., Materiale 2 (1956) 16. kép 1., 19. kép 1., 23. kép 3., 34. kép 1.; Ostrovul Mare: Materiale 1. (București 1953) XXII. t. 4–6., 8–9.; XXIII. t. 13.; XXIV. t. 11–14.

találjuk meg. Ugyanehhez a típushoz tartozik az ugyan-csak a Vadaszán-tanyán előkerült kis, fül fölött hasonló bütyökkel díszített töredék (12. kép 2).²⁴

A 15. kép 5. bögre hasán megfigyelhető széles árkolás megtalálható ugyan a tápéi temetőben²⁵, de a Hajdúbagos-Ottomány III jelű leletanyagának²⁶ is sajátja.

Tálak. A halomsíros kultúra időszakának legjellemzőbb táltípusai a felhúzott bütyökkel díszített tálak. A kihajló, csücskös peremű táltípusok (10. kép 7) a korszak csaknem valamennyi lelőhelyének anyagában²⁷ megtalálhatók. A felcsúcsosodó perem alatt sokszor egy vagy két fület is elhelyeztek (2. kép 7; 4. kép 6; 15. kép 8–9). A felhúzott bütyök alatt a peremből olykor borda indul ki (12. kép 4–7); hasonló tálakat találunk a halomsíros kultúra temetőiben.²⁸

Ugyancsak jelentős számban fordulnak elő lelőhelyeinken a behúzott peremű tálak, a perem alatt kis bütyökkel vagy a peremen felcsúcsosodással (2. kép 9; 3. kép 1, 3–5; 10. kép 3–6). A behúzott peremű tál a Kárpát-medence középső bronzkorában általánosan használt edénytípus, s a késő bronzkorban is igen elterjedt volt.²⁹

A csücskös peremet olykor díszítették is: az egyik Vadaszán-tanyai (15. kép 20) töredéken bekarcolt díszítés, a másikon (12. kép 8) átfúrás figyelhető meg. Az utóbbihoz hasonló látható egy ürömi kis töredéken.³⁰

A halomsíros kultúra két temetőjében, Bagon és Tiszafüreden³¹ találunk olyan peremkiképzést, amelyet két Vadaszán-tanyai lelet (10. kép 8, 13) mutat: a behúzott peremen egymás mellett két bütyköt húztak fel.

A peremen felhúzott bütykökkel díszített tálakkal együtt az egyenes peremű táltípus is (3. kép 2, 6; 10. kép 9) a halomsíros kultúra formakörébe tartozik.³²

Leleteink között a legkésőbbi időszakhoz tartoznak a behúzott, síkzott peremű tálak (4. kép 8; 12. kép 9–10; 15. kép 10–11). A Kárpát-medence nyugati felében a R BC-BD fordulóján lép fel először a síkzott peremdíszítés³³. A Dunától keletre a pilinyi kultúra végét reprezentáló geleji és jászberény-cserőhalmi temetőben³⁴ a R BD végén jelenik meg. A dél-alföldi halomsíros kultúra Csorva csoportjának anyagában is megtalálható³⁵; a Tiszától keletre a Ha A periódusban válik általánossá e peremdíszítés.³⁶ A Vadaszán-tanyán az 1. gödör fölött ilyen behúzott, síkzott peremű táltöredéken álszineg-

díszes minta (12. kép 9) látható. E díszítésmód feltűnik már a R BB₁-BB₂-ben³⁷, majd a Cruceni-Belegiš-Gírla Mare kultúrák területén az egyik legkedveltebb díszítő elemmé válik.³⁸ A korábbiól eltérő mintával és némileg eltérő technikával igen hosszú ideig alkalmazzák. A Ha A–B periódusban a bolgár–jugoszláv–román határ találkozásánál terjedt el az Insula Banului csoport, mely folytatta a megelőző Gírla Mare kultúrától átvett álszinegdíszes hagyományokat. A Babadag kultúrában a második szakaszra, a Ha B-re jellemző az álszinegdíszes leletanyag. A Vadaszán-tanyai tál peremtöredékének távoli megfelelőit egy Insula Banului-i behúzott peremű tálon³⁹, illetve egy Coziáról (Babadag kultúra) származó bögre vállán⁴⁰ találjuk meg. Ugyanezt az időszakot képviseli a Vadaszán-tanyán felszíni gyűjtésből előkerült oldaltöredék (15. kép 14), melyen a vízszintes árkolások fölött álszinegdísz látható.

Csuprok, fazekak. A Balogh-tanyai kihajló peremén bütyökkel díszített csupor (3. kép 7) középső bronzkori előzményekre⁴¹ vezethető vissza, de ismert a halomsíros kultúra temetőiben⁴² is. Karesúbb változata a két, Vadaszán-tanyai telepen talált, nagyméretű tároló edény (16. kép 1–2). Ezen időszak leletei között számos párhuzamát ismerjük.⁴³

A fazék formájú edényeket gyakran díszítették tagolt bordával (3. kép 9; 11. kép 4–6; 12. kép 13; 15. kép 23–26), melyről Kovács T. megállapította, hogy a Kárpát-medence középső bronzkori kultúráiban ritkán használt, a halomsíros kör területein azonban gyakori díszítésmódról van szó.⁴⁴ A tagolt bordák fölött az edény felületét gyakran simították, alatta pedig durva, érdes felületet alakítottak ki.

Egyéb díszítés. Az edénytípushoz nem köthető oldaltöredékek között számos olyan cserép került a felszínre, melyeken sraffozott (12. kép 18–20; 15. kép 19), valamint függőleges fonalak között csúcsukkal összekapcsolódó, rovátkolt háromszögek (17. kép 2) láthatók. A Kárpát-medencében a késő bronzkorban viszonylag ritkán előforduló díszítésről van szó, annál gyakoribb azonban a nyugati halomsíros kultúra területén. K. Willvonseder a R B₂ periódusból osztrák, E. Čujanová-Jílková a R B₂–C₁ időszakból morva, W. Torbrügge oberpfalzi területeiről közöl urnákat és tálakat, melyek vállán ilyen minták láthatók.⁴⁵ A Kárpát-medencéből sraffozott háromszögdíszítést már a középső bronzkorból is ismerünk⁴⁶, a késő

²⁴ Hasonló bütyökdíszítés látható behúzott peremű tál füle fölött is. Uo. XXV. t. 12.

²⁵ Trogmayer, O., Tápé. 22. t. 245/1, 25. t. 283/1 38. t. 426/2.

²⁶ Hajdúsámson: Kovács T., FA 21 (1970) 8. ábra 7.; Érmihályfalva (Valea lui Mihai): Ordentlich, I., Studii si Comunicări 12 (Sibiu 1965) III. t. 5.

²⁷ Tápé: Trogmayer, O., Tápé. 32. t. 356/4.; Tiszafüred: Kovács, T., Tiszafüred. 18. t. 179/2., 25. t. 265/2.; Hajdúsámson: Ua., FA 21 (1970) 8. ábra 2., 10.; Kiskundorozsma: Foltiny I., A halomsíros... XII. t. 4.

²⁸ Jánoshida: R. Csányi M., i. m. 8. kép 9.; Szeged-Bogárzók: Foltiny I., i. m. III. t. 1.; Tiszafüred: Kovács, T., Tiszafüred. 21. t. 218/2.

²⁹ Kiskundorozsma: Foltiny I., i. m. V. t. 3.; Rákóczi-falva: Kovács, T., SIA 29 (1981) 2. ábra 10.; Bag: Ua., FA 17 (1965) 72., 17. kép 6.

³⁰ V. Holport Á., i. m. 9. kép 13.

³¹ Kovács T., FA 17 (1965) 15. ábra 2.; Ua., Tiszafüred. 4. t. 40/3.

³² Kovács T., FA 17 (1965) 78.

³³ Kőszegi, F., Acta ArchHung 12 (1960) 143., 150.

³⁴ Kemenczei T., Északkelet-Magyarország története az i.e. XIII–IX. évszázadokban. Kandidátusi disszertáció. Kézirat. (Bp. 1972) 25. t. 1. Ezúton mondok köszönetet Kemenczei Tibornak, hogy a kézirat áttanulmányozását lehetővé tette. Csalog Zs.–Kemenczei T., ArchÉrt 93 (1966) 10. kép 14.

³⁵ Trogmayer, O., Acta ArchHung 15 (1963) 108., XXVII. t. 7.

³⁶ Kemenczei, T., FA 26 (1975) 52.

³⁷ Tolvaia: Mozsolics, A., WPZ 29 (1942) 10. ábra; Tiszafüred: Kovács, T., Acta ArchHung 27 (1975) 4. ábra.

³⁸ Morintz, S., i. m. 28–45., 1. ott irodalom.

³⁹ Morintz, S.–Roman, P., SCIV 20 (1969) 411., 420., 90. ábra 3.

⁴⁰ László, A., AMold 7 (1972) 215., 8. ábra=9. ábra 1.; 1. még: Hänsel, B., Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau. (Bonn 1976) 17. t. 21., 51. t. 1–3., típusátbl VI/7., 13., VIII/2.; Stoicani: Petrescu-Dîmbovița, M., Materiale 1 (1953) 140., 62. ábra 8.

⁴¹ Kovács T., FA 17 (1965) 72–73., 1. uo. irodalom; Bóna, I., Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen. (Bp. 1975) 38. t. 12., 39. t. 10.

⁴² Kovács T., i. m. 18. kép 10.; Trogmayer, O., Tápé. 8. t. 83/2.

⁴³ Jánoshida: R. Csányi M., i. m. 163., 8. kép 7.; Rákóczi-falva: Kovács, T., SIA 29 (1981) 1. ábra 7.; Tiszafüred: Ua., Tiszafüred. 2. t. 9/1., 3. t. 33/1.; Tápé: Trogmayer, O., Tápé. 8. t. 79., 14. t. 168/1.

⁴⁴ Kovács T., FA 17 (1965) 76.

⁴⁵ Willvonseder, K., Die mittlere Bronzezeit in Österreich. (Wien 1937) 8. ábra 26., 6. t. 8., 16. t. 2.; Čujanová-Jílková, E., i. m. 8. ábra 11., 29. ábra 1., 79. ábra 11., 96. ábra 9.; Torbrügge, W., Die Bronzezeit in der Oberpfalz. Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte. (Kallmünz 1959) 43. t. 5., 80. t. 10.

⁴⁶ Bóna, I., i. m. 28 t. 1–2.; Kovács, T., Acta ArchHung 27 (1975) 3. ábra 12., 18.

bronzkorban az ebéd urna kivételével a Kárpát-medence déli részén található lelőhelyeken fordul elő a sraffozott háromszög, valamint a 17. kép 2. oldaltörédeken látható díszítés: Tápen, Velebiten (Fogadisten), Manastiron és Soltvadkert.⁴⁷

Fémek. A telepek anyagában fémlelet nem fordult elő, csupán a Vadaszán-tanyai két sír tartalmazott fém-mellékletet. Az 1. sír bronz spirálcsovecskéi, gömbszelet alakú pitykéi, a borostyánkőgyöngy⁴⁸ igen hosszú ideig használt viseleti tárgyak, pontosabb kormeghatározásra nem alkalmasak.

A fordított szív alakú csüngők (5. kép 1–6), a spirális(ok)ban végződő gyűrűk (5. kép 11, 13) analógiái megtalálhatók már a korszideri periódus leletei között,⁴⁹ majd a halomsíros kultúra időszakában is.⁵⁰ A 2. sír vízszintesen bordázott lemezgyűrűjének (7. kép 2) párhuzamai elsősorban a késő bronzkor első szakaszához köthetők.⁵¹

A fémleletek között a legérdekesebbek a 2. sír nagyméretű bronz korongjai (7. kép 5–6). A Kárpát-medencében ritkán előforduló tárgyakról van szó. A legkorábbra tehető a halomsíros kultúra jánoshidai temetőjében előkerült nagyméretű tutulus, amelynek szélét körbefutó, domborított pontsor díszíti. E sírt — a többi lelet alapján — a halomsíros kultúra korai szakaszára keltezi Csányi M.⁵² Valószínűleg ide sorolható a balatongyöröki gazdagon díszített korong is.⁵³ A Vadaszán-tanyaihoz hasonló, de többnyire díszített darabokat közöl W. Torbrügge és E. Čujanová-Jilková oberpfalzi és cseh—morva terülről.⁵⁴ A típus hosszú életét bizonyítja a battonyai korongoknál későbbi, de formailag hozzájuk igen közeli alsóapsai, domahidai, ópályi kincsleletek középen átlukasztott, díszítetlen, gömbszelet alakú „bronz gombjai”; e kincsleleteket Mozsolics A. az ópályi lelethorizontra⁵⁵ keltezi. A battonyai korongok felerősítését úgy képzelhetjük el, amint az ópályi lelet egyik hasonló gombján az látható.⁵⁶

Keltezés, a leletek kapcsolatai. Kovács T. tanulmánya⁵⁷ a magyarországi középső bronzkor utolsó szakaszának, a korszideri periódusnak az etnikai viszonyait a Kárpát-medence nagy részére vonatkozóan tisztázta. Továbbra is fehér foltnak tűnik azonban az ország délkeleti szöglete, ahonnan eddig egyetlen, valószínűleg erre a korszakra keltezhető edény⁵⁸ került elő. A korábban itt honos Maros

kultúra továbbélő népességére utaló leletanyag — kerámiaformák, díszítésrendszer — nem jelentkezik a tárgyalattal battonyai lelőhelyeken. Ugyanakkor számos olyan edénytípus, minta található itt, melyek más, középső bronzkori népesportokhoz köthetők, illetve azok hagyományait folytató népességre utalnak.

Középső bronzkori eredetre vezethetők vissza a kis egyfülű bögrék (2. kép 4, 8; 4. kép 2; 7. kép 3; 17. kép 1), a behúzott peremű tálak (3. kép 3–4; 10. kép 5–6; 12. kép 12), a peremen bütyökkel díszített csuprok (3. kép 7; 11. kép 4–5, 7–8; 12. kép 13–16); az árktolt, böködött pontokkal övezett bütykök (10. kép 16; 12. kép 17), nyakon és vállvonalon körbefutó, karcolt vonalkötegek (4. kép 3; 11. kép 3; 17. kép 1), a függőleges és ferde vonalesoportok (2. kép 4; 4. kép 2; 17. kép 1), a V alakú és a girlandszerű vonalak (10. kép 14; 15. kép 5, 15–16, 18; 17. kép 4–5); a fémek közül a spirálkorongban végződő gyűrű (5. kép 11, 13), a fordított szív alakú csüngő (5. kép 1–6).

A battonyai leletek között jellegzetesen halomsíros kultúrára utaló edénytípusok a következők: a vállán ívelt bordával díszített urna (4. kép 1; 11. kép 1–2; 13. kép 1–3; 14. kép, 15. kép 2–3), a kónikus (2. kép 1) és hengeres nyakú (2. kép 2) urna formájú edény, az egyenes peremű tál (3. kép 2, 6; 10. kép 9), a fémek közül a vízszintesen bordázott lemezgyűrű (7. kép 5); a díszítések közül ide soroljuk a sraffozott (12. kép 18–20) és a függőleges vonalak között csúcsukkal összekapcsolódó háromszögekkel (17. kép 2) díszített töredéket. A csücskös peremű tálak (2. kép 7, 9; 10. kép 7–13), a tagolt bordával díszített fazekak (11. kép 4–6; 15. kép 24–26) a halomsíros kultúra időszakának gyakori edénytípusai.

A Cruceni-Beleği-Žuto Brdo-Girila Mare körrel való kapcsolatot jelez a 2. sírban talált, a fül fölött bütyökkel díszített kis bögre (7. kép 1).

Kőszegi F., Kovács T. megállapítása alapján a vállán ívelt bordával díszített urnákat a korszak legkorábbi leletanyagához sorolhatjuk.⁵⁹ Ez meghatározza a Vadaszán-tanyai I. gödör korát is.

A Vadaszán-tanyai I. sír nem tartalmazott pontosabb kormeghatározásra alkalmas leletanyagot. A 2. sír nagyméretű bronz korongjához hasonlókat a halomsíros kultúra népe a Kárpát-medencétől nyugatra levő területeken nagy számban készített, használt, a Kárpát-medencében viszont igen ritkán fordul elő. A sír urna formájú edények díszítése helyi elemekre vezethető vissza; rokonságot mutat a halomsíros kultúra rákócizfalvi csoportjának kerámiadíszítésével. Mindezek alapján a sír korát a R BC periódusra tehetjük.

Ennél későbbi periódust képviselnek a lelőhelyeinken a felszín közelében előforduló behúzott, síkzott peremű tálak (4. kép 8; 12. kép 9–10; 15. kép 10–11). A Ha A–B periódusban készülhetett a síkzott peremű alzsinegdíszes tál (12. kép 9), valamint az árktolt hasú, alzsinegdíszes edény (15. kép 14).

A Balogh-tanyán előkerült leletanyagot, összességét tekintve, a tápéi temető korával párhuzamosíthatjuk. Itt a felszín közelében került elő a vállán ívelt bordával díszített urnatípus, így ebben az esetben ezt nem tarthatjuk datálól értékűnek.

Összefoglalás. A Közép-Tisza és a Hajdúság vidékén a halomsíros kultúra két, számos helyi jellegzetességet felmutató, lokális variánsa, a rákócizfalvi és a hajdúbogosi csoport népe élt.⁶⁰ A Körösök vidékéről a topográfiai terepbejárások és a békés-várdombi ásások⁶¹ során került elő kevés, erre a korszakra keltezhető leletanyag. — Erdélyből ugyancsak szórványosan ismert a halomsíros kultúra időszakához köthető kerámia.⁶²

⁵⁹ L. 9. jegyzet; Kőszegi F., ArchÉrt 91 (1964) 7.

⁶⁰ Kovács, T., SIA 19 (1981) 93.

⁶¹ Banner, J.—Bóna, I., Mittelbronzezeitliche Tellsiedlung bei Békés. (Bp. 1974) 12. t. 7.; Magyarország Régészeti Topográfiája 6. (Bp. 1982) 220.

⁶² Soroceanu, T., Dacia 21 (1977) 58., 41. jegyzet irodalommal.

⁴⁷ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. II. CXCI. t. 1.; Tápe: Trogmayer, O., Tápe. 21. t. 234; Velebit: Trogmayer, O.—Szekeres, L., i. m. I. t. 6.; Manastir: Brukner, B., APreg 10 (1968) XXXIV. t. 5.; Soltvadkert: Gazdapusztai, Gy., Acta ArchHung 8 (1958) I. t. 6.

⁴⁸ A borostyánkőgyöngyre vonatkozóan I. Sprincz, E.—Beck, C. W., Journal of Field Archaeology 9 (1981) 469–485., 5. ábra 48., 8. ábra (térkép), 2. táblázat szerint IX A típus.

⁴⁹ Bóna, I., Acta ArchHung 9 (1958) 5. kép; Mozsolics, A., Bronzefunde des Karpatenbeckens. (Bp. 1967) 88. Ua., Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. (Bp. 1973) 52.

⁵⁰ Trogmayer, O., Tápe. 7. t. 73/4., 11. t. 130/4., 39. t. 444/3.; Trogmayer, O.—Szekeres, L., i. m. II. t. 5.

⁵¹ Kemenczei T., ArchÉrt 95 (1968) 183.; Trogmayer, O., Tápe. 25. t. 280/2–4., stb.; R. Csányi M., i. m. 163., 11. kép 3.

⁵² R. Csányi M., i. m. 163. 7. kép 67.

⁵³ Magyarország Régészeti Topográfiája 1. (Bp. 1966) 10. t. 3.

⁵⁴ Torbrügge, W., i. m. 2. t. 4–5., 6. t. 3., 39. t. 35., 49. t. 14.; Čujanová-Jilková, E., i. m. 8. ábra 16–17., 53. ábra 17., 114. ábra 8.

⁵⁵ Mozsolics, A., Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. (Bp. 1973) 117., 129., 165., I. uo. irodalom.

⁵⁶ Ua., Acta ArchHung 15 (1963) III. t. 4.

⁵⁷ Kovács, T., Acta ArchHung 27 (1975) 296–317.

⁵⁸ Battonya-Vörös Október Tsz. homokbányája 117. sír.

A Tisza alsó szakaszától keletre levő terület eddig teljesen fehér folt maradt. A battonyai telepek ismertetett leletei lehetővé teszik, hogy a halomsíros népesség előretörésének irányát pontosabban megismerjük. Valószínűleg a Maros mint fontos vízi út mentén haladtak kelet felé, s közben megszállták a stratégiai fontosságú helyeket; ilyenek lehettek a két hajdani Maros-ág találkozásánál létesült battonyai telepek. Nem elhanyagolható körülmény, hogy az egyik telep, a Vörös Október Tsz. homokbányája (Balogh-tanya) késő bronzkori leletanyaga éppen a középső bronzkori temető területén található. Az itt élő lakosság másik etnikai összetevője az a népesség, mely ha nem is a korábban itt honos Maros kultúra volt, de gyökerei a kárpát-medencei középső bronzkorba nyúlnak vissza. Így a földrajzilag jól körülhatárolható Maros-törmelékkúp, mely a középső bronzkorban is önálló kulturális egységet képezhetett, úgy tűnik, a Körösök vidékétől való különállását megőrzi a késő bronzkor első

szakaszában is oly módon, hogy a halomsíros kultúrának olyan sajátos változata alakul ki, amely a halomsíros kultúrának a Közép-Tisza vidékéről ismert rákócizfalvi csoportjával⁶³ hozható összefüggésbe.

Az egyes leletegyüttesek az itteni késő bronzkor egy-egy rövid fázisát jelentik: a folyamat kezdetére tehető a vadászán-tanyai 1. gödör anyaga, amelyet a Balogh-tanya leletei követnek, ennél valamivel későbbi lehet a vadászán-tanyai 2. sír. A behúzott, síkzott peremű táltörödékek a késő bronzkor utolsó periódusát képviselik területünkön.

Sz. Kállay Ágota

⁶³ Kovács, T., SIA 19 (1981) 93.

DIE FUNDE DER SPÄTBRONZEZEITLICHEN HÜGELGRÄBERZEIT IN BATTONYA

Auszug

In der Forschung der spätbronzezeitlichen Hügelgräberzeit ist der südöstliche Teil Ungarns bisher ein weisser Fleck geblieben. In den letzten Jahren sind einige, zu diesem Zeitabschnitt gehörende Fundkomplexe in der Umgebung von Battonya (Komitat Békés, Kreis Mezókovácsháza) zum Vorschein gekommen: Sandgrube der LPG Vörös Október–Balogh-Gehöft, Vadaszán-Gehöft, Mündung des Kanals von Basarágá–Laposér, Fodor-Flur III.

Die Zeit des Grabes 2 vom Vadaszán-Gehöft kann auf Grund der Bronzescheiben^{52–56} (Abb. 7/5–6) und des urnenförmigen Fußgefäßes^{12–14} (Abb. 7/4) in den Zeitabschnitt R BC festgesetzt werden. Der ebenfalls hier zum Vorschein gekommene, über dem Henkel mit Nocken versehene Napf (Abb. 7/1) tritt in unserem Gebiet wahrscheinlich als Import auf und zeugt für die Verbindungen mit dem Kreis Crucești-Belegiš, Žuto Brdo-Girila Mare^{22–23}.

In der Siedlung nordwestlich von den Gräbern, in der Grube 1 kamen Urnenscherben vor, die an der Schulter mit geschweiften Rippen verziert sind (Abb. 11/1–2; 13/1–3; 15/2–3). Auf Grund der in Tiszafüred gefundenen, ähnlich verzierten Urne kann man die Zeit der Grube auf die früheste Zeitspanne der Hügelgräberkultur datieren.⁹

Das Fundmaterial der Sandgrube der LPG Vörös Október–Balogh-Gehöft, als Ganzes betrachtet, kann mit der Zeit des Gräberfeldes von Tápié parallelisiert werden.

Unter den Funden weisen die Schüsseln mit eingezogenem, fazettiertem Rand auf den spätesten Zeitabschnitt hin^{33–36} (Abb. 4/8; 12/9–10; 15/10–11). Mit Hilfe der Analogien von der Fundstelle Insula Banului und der Babadag-Kultur kann die Fertigung der mit Falschsnur verzierten Schüssel (Abb. 12/9) auf Ha A–B datiert werden.^{39–40}

In unserem Fundmaterial können die folgenden Gegenstände auf mittelbronzezeitlichen Ursprung zurückgeführt werden: die kleinen einhenkeligen Napfe²¹ (Abb. 2/4–8; 4/2; 7/3; 17/1), die Schüsseln mit eingezogenem Rand²⁹ (Abb. 3/3–4; 10/5–6; 12/12), Töpfe mit gelapptem Rand⁴³ (Abb. 3/7; 11/4–5, 7–8; 12/13–16),

die Mehrheit der Verzierungen (Abb. 7/4; 17/1; usw.); unter den Metallgegenständen die umgekehrt herzförmigen Anhänger (Abb. 5/1–6), die Ringe mit Spiralen^{49–51} (Abb. 5/11, 15).

Die auf die Hügelgräberkultur hinweisenden Typen sind die folgenden: die Urnen mit geschweiften Rippen⁹ (Abb. 4/1; 14), die urnenförmigen Gefäße mit konischem (Abb. 2/1) und zylindrischem (Abb. 2/2) Hals^{10–11}, die Schüsseln mit geradem Rand³² (Abb. 3/2, 6; 10/9); unter den Metallgegenständen der längsgerippte Ring⁵¹ (Abb. 7/2); von Verzierungen die schraffierten (Abb. 12/18–20) und die zwischen vertikalen Linien mit Spitzen verbundenen Dreiecke^{45–47} (Abb. 17/2). Die gelappten Schüsseln²⁷ (Abb. 2/7, 9; 10/7–13) und die Töpfe mit gegliederten Rippen⁴⁴ (Abb. 11/4–6; 15/24–26) sind häufige Gefäßtypen dieser Zeitspanne.

Die hier erörterten Funde ermöglichen es, die Richtung des Vordringens des Hügelgräbervolkes besser zu erkennen. Wahrscheinlich gingen sie längs der Maros nach Osten, inzwischen besetzten sie die strategisch wichtigen Punkte, wie z.B. das Gebiet des mittelbronzezeitlichen Gräberfeldes in der Sandgrube der LPG Vörös Október–Balogh-Gehöft und die unmittelbare Umgebung. Die zweite ethnische Komponente der spätbronzezeitlichen Bevölkerung, die hier gelebt hatte, wäre jenes Volk, welches man zwar nicht mit der hier früher angesiedelten Maros-Kultur identifizieren kann, dessen Wurzeln aber in die karpatenländische Mittelbronzezeit zurückreichen. So erscheint hier eine Variante der Hügelgräberkultur, welche man vom Mitteltheißgebiet schon kennt: die lokale Gruppe der Hügelgräberkultur, d.h. die Gruppe von Rákócizfalva.

Die einzelnen Fundkomplexe bedeuten je eine kurze Phase der Spätbronzezeit: an den Anfang dieses Prozesses kann das Material der Grube 1 vom Vadaszán-Gehöft gesetzt werden, darauf folgen die Funde vom Balogh-Gehöft, nachfolgend kann das Grab 2 vom Vadaszán-Gehöft kommen. Die Schüsselfragmente mit eingezogenem, fazettiertem Rand vertreten die letzte Periode der Spätbronzezeit in unserem Gebiet.

Á. Sz. Kállay

A TATABÁNYA-BÁNHIDAI BRONZLELET

A Magyar Nemzeti Múzeum 1981-ben vásárolta meg a leletet. A bronztárgyakat az 1930-as években Tatabánya–Bánhidán (Komárom megye) a templom közelében földmunkák során találták. Azóta magángyűjteményben voltak. A tárgyak egységes patinája kétségtelenül bizonyította az eladó állítását, hogy azokat együtt találták, azaz leletegyütteshez tartoztak. Több tárgy állítólag nem került elő. A lelet tartalma a következő:

1. Tokos, füles balta. Pereme alatt vízszintes, függő ék alakú és ívelt bordákkal díszített. Egyik oldalán öntéshibából eredő lyuk van. H: 13,2 cm (1. kép 1); 2. Tokos, füles balta. Pereme alatt vízszintes és ívelt bordákkal díszített. A bordadísz erősen kopott. H: 12,6 cm (1. kép 3); 3. Tokos, füles balta. Pereme alatt két vízszintes borda. H: 10,6 cm (1. kép 3); 4. Tokos, fületlen kalapács. Peremén kis lyuk van, oldalán X alakú borda. Élérse laposra kalapált. H: 7,6 cm (1. kép 7); 5. Tokos balta felső része, fületlen. H: 6,7 cm (1. kép 4); 6. Tokos balták felső részének töredékei. 2 db. H: 5,8 és 4,1 cm (1. kép 5, 6); 7. Tokos balták töredékei. Kis, vastag peremű oldalrész és tokrész. 2 db. H: 4,5 és 3,6 cm; 8. Balták pengérszélei, 3 db. H: 6,1, 5,1, 4,6 cm (1. kép 8–10); 9. Markolatnyújtványos sarló. Átm: 15,6 cm (1. kép 12); 10. Markolatnyújtványos sarló. A markolat közepén lyuk van. Átm: 15,9 cm (1. kép 11); 11. Sarló pengetőredékei, 2 db. H: 5,7 és 3,7 cm (2. kép 2, 3); 12. Sarló hegyben végződő pengetőredéke. H: 9,5 cm (2. kép 1); 13. Kardpenge töredéke. Kettőtört. H: 5,6 + 6,6 cm (2. kép 8); 14. Kardpenge töredéke. Élei lépcsősen kiugranak. H: 5,9 cm (2. kép 13); 15. Lándzsahegy, csúcsa hiányzik, a tok felül átfúrt. H: 13,5 cm (2. kép 6); 16. Lándzsahegy, a tok középütt átfúrt. H: 12,6 cm (2. kép 5); 17. Lándzsahegy fele része, csúcsa hiányzik, pengéjén függőleges borda, a tok felül átfúrt. H: 6 cm (2. kép 4); 18. Lándzsahegy tokjának fele része. H: 2,9 cm (2. kép 7); 19. Árak, 2 db. Egyik végük lapos élben végződik. H: 12,1 és 11 cm (2. kép 11, 12); 20. Fibula. Testét hat spirálkorong alkotja, amelyek közül egy hiányzik, egy letört. H: 13,3 cm (2. kép 9); 21–23. Fibulák töredékei. Két spirálkorongos hátrész, tűrés spirális rugóval és nagy spirálkorong. H: 3, 10,7 8 cm (2. kép 10); 24. Tölesér alakú csüngő, közepén lyukas. H: 3,5 cm (2. kép 14); 25. Gombok, 2 db. Lapos kör alakú lemez, belső oldalán füllel. Átm: 4,6 és 3,9 cm (2. kép 15–16); 26. Pityké, 13 db. Körszelet alakúak, belső oldalukon füllel. Átm: 1,8–2 cm (2. kép 18, 19); 27. Huzaldarab, egyik vége lapos, a másik törött. H: 5,7 cm; 28–38. Huzalkarperecek. Végeik hosszan egymásra vannak hajlítva. 11 db. Átmetszetük ovális és lapos. Átm: 10,8, 10,6, 10,7, 9, 9,1, 9,5, 9,4, 9,4, 8,5, 8,8, 9,4 cm (3. kép 5, 6, 9); 39–64. Huzalkarperecek. Végeik egymásra vannak hajlítva. Átmetszetük ovális és lapos. 26 db. Átm: 10,5, 10,6, 10,3, 10, 9,4, 9,2, 9,5, 9, 9,2, 11, 10,4, 10,3, 11,1, 10,6, 10,6, 10,6, 10,4, 11,4, 10,5, 9,2, 10,2, 9,6, 9,5, 11,9, 11,3, 10,4 cm (3. kép 4, 7, 8); 65–87. Huzalkarperecek. Nyitott végűek. Átmetszetük kerek, ovális, lapos. 23 db. Átm: 10,4, 10,1, 11, 10,4, 10,2, 11,2, 10,7, 10,7, 11,4, 10,6, 10,3, 10,3, 10,5, 11,2, 8, 10,5, 11, 11, 12,2, 12,5, 12, 13,3, 10,4 cm (3. kép 10–13); 88–91. Huzalkarperecek, egyik végük hiányzik. Átmetszetük kerek. 4 db. Átm: 9,8, 9,5, 9,3, 7,7 cm; 92–96. Huzalkarperecek, ketté-

törték, átmetszetük lapos. 5 db. Átm: 9,9, 9,6, 11,3, 11,1, 12 cm; 97. Huzalkarperec, átmetszete kerek mindkét vége törött. Átm: 10,4 cm; 98. Karperec, erősen nyitott végű, átmetszete körszelet alakú. Átm: 6,4 cm; 99. Karika, zárt, négyszögletes átmetszetű. Összehajtott huzalból egy másik karika kapcsolódik hozzá. Átm: 5,8 és 3,2 cm (2. kép 17); 100. Karperec, egyik vége behajlított, közepe sodrott, a másik vége hiányzik. Átm: 7,3 cm (3. kép 3); 101. Karperec, egyik vége behajlított, közepe sodrott, másik vége hiányzik, karikába hajlított. Átm: 5 cm (3. kép 2); 102. Nyakpereg töredéke, sodrott, mindkét vége hiányzik. Átm: 10,7 cm (3. kép 1); 103. Karperec töredéke. Ív alakúra hajlított, egyik vége törött. Kerek átmetszetű. H: 11,8 cm; 104. Karperec féltöredéke. Átmetszete ovális. Átm: 6,9 cm; 105. Karperec töredéke. Hurok formára összehajlított. H: 6,8 cm; 106. Karperec töredékei. Négyszögletes átmetszetű, egyenes darabok. 2 db. H: 7 és 3,8 cm; 107. Huzaltöredékek. Meghajlított, vékony darabok. 4 db. Átm: 10,4, 9,5, 7,4, 6,8 cm; 108. Öntörög, ovális alakú. Egyik oldala domború, a másik lapos. H: 6,1 cm (2. kép 20); 109. Öntörögök. Alakjuk szabálytalan, minden oldaluk törött, felületük durva. 4 db. H: 7, 4,8, 5, 4,9 cm; 110. Öntőcsapok töredékei. Sima felületű, szabálytalan alakú darabok. 3 db. H: 4,8, 3,8, 2,6 cm; 111. Övlemez töredékei. Legnagyobb része háromszög alakú. Két szélén három–három poncolt pontsor fut végig. Két töredékének szélén körív alakú, hármas poncolt pontsorból álló minta van. Egy harmadik töredék közepét poncolt pontsorról keretezett trébelt koncentrikus körök díszítik. Az övlemez vége volt az összehajtott, szegeccsel összefogott pánttal felerősített kettős karika. Legnagyobb szélessége: 8 cm, végének hossza: 13,7 cm (4. kép).

A bánhidai lelet a Nyugat-Kárpát-medencei késő bronzkori fémművesség azon emlékecsoportjába tartozik, amelynek pontos koráról egészen a legutóbbi idők ellenőrzéséig vélemények születtek. A benne levő tárgyak párhuzamait olyan bronzleletekben találjuk meg, amelyeket W. A. von Brunn a Jászkarajenő-Uzsavölgy nevű leletcsoportba sorolt¹, míg Mozsolics Amália az ún. Gyermelyi típusú leletek körébe tartozónak határozta meg ezeket.² Szlovákia területén a Mária Novotná által elnevezett Komjatna típusú leletegyüttesekben fordulnak elő a Bánhidán találtakhoz hasonló bronztárgyak.³

Az említett bronzleletcsoportok közül W. A. von Brunn a Jászkarajenő-Uzsavölgy leletcsoportot a Hallstatt A₂ korszakra helyezte, míg a gyermekly lelet korát a Hallstatt B₁ periódusra keltezte.⁴ Mozsolics A. a gyermekly leletszintet a Hallstatt A periódus második felének megfelelő időszakból származónak határozta meg. Közöttük említette meg a herceghalmi, Várvölgy-felsőzsidai,

¹ Von Brunn, W. A., *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*. (Berlin 1968). 45–50.

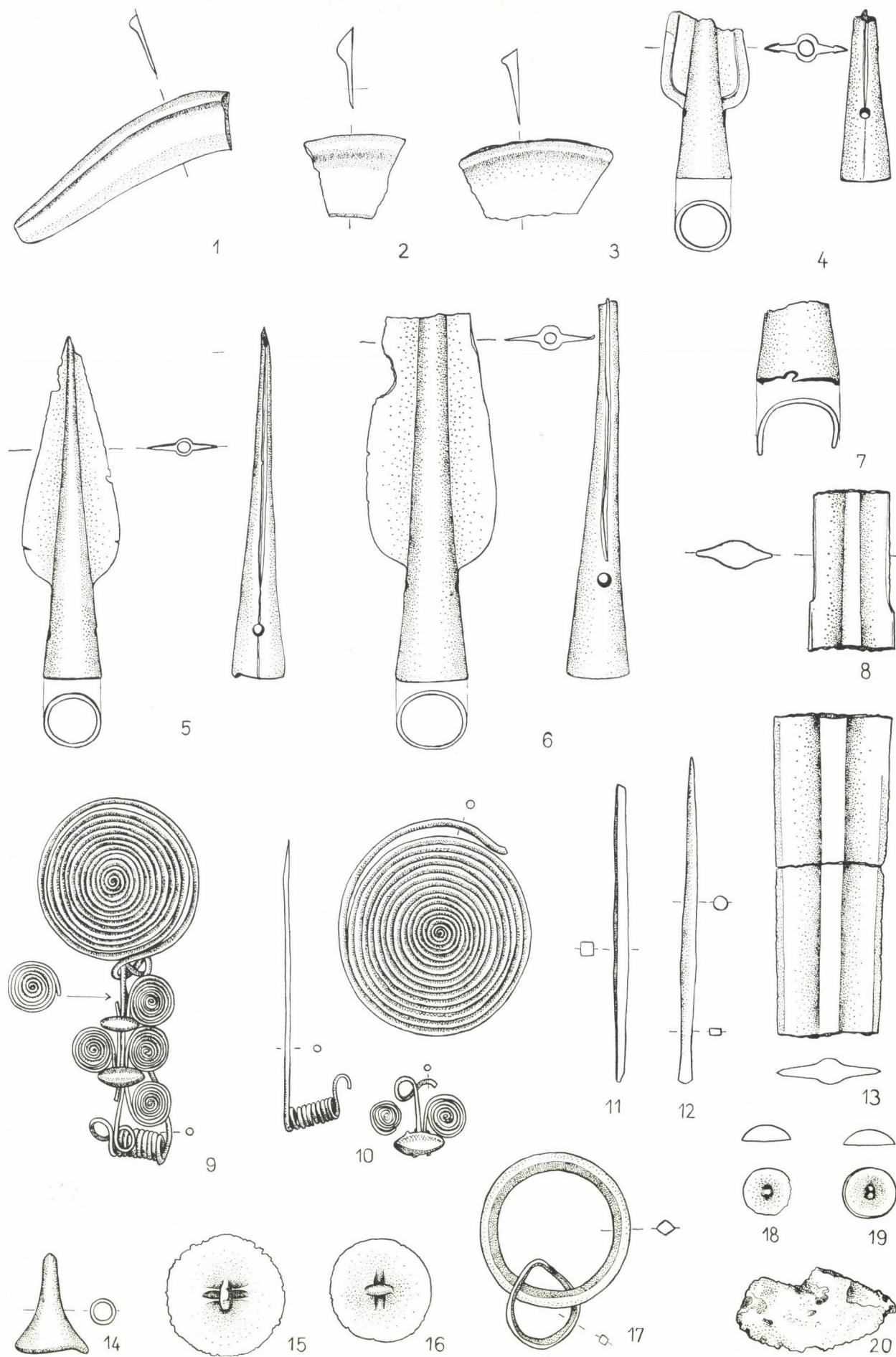
² Mozsolics A., *Der Goldfund von Várvölgy-Felsőzsid. Festschrift für W. A. von Brunn*. (Mainz-Rhein 1981). 308.

³ Novotná, M., *Die Bronzehortfunde in der Slowakei*. (Bratislava 1970). 15.

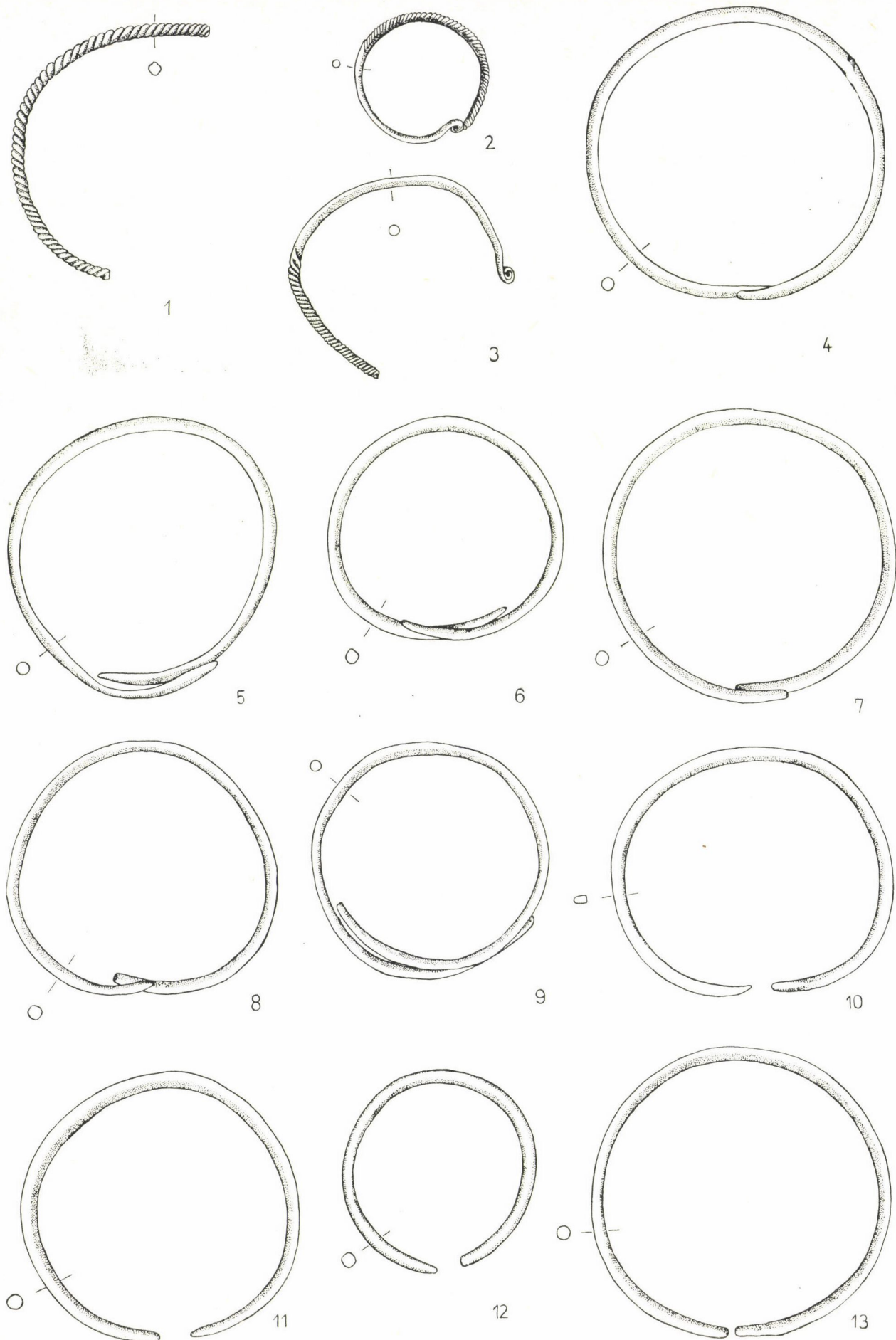
⁴ Von Brunn, W. A., *Mitteldeutsche ...* 61 293.

1. kép. Tatabánya-Bánhida, bronzlelet
 Fig. 1. Bronzefund von Tatabánya-Bánhida

2. kép. Tatabánya-Bánhida, bronzlelet
Fig. 2. Bronzefund von Tatabánya-Bánhida

3. kép. Tatabánya-Bánhida, bronzlelet
Fig. 3. Bronzefund von Tatabánya-Bánhida

jászkarajenői, nagydémi, uzsavölgyi és a veleimi első és negyedik leletet.⁵

A két eltérő elnevezés lényegében azonos leletcsoportra vonatkozik, s ez alól csak a gyermelyi lelet a kivétel. A Bánhidán talált bronztárgyak lehetőséget nyújtanak arra, hogy a W. A. von Brunn által körvonalazott Jászkarajenő-Uzsavölgy típusú leletek ismérveit újjakkal egészítsük ki.

A széles peremű, vízszintes, ék alakú és ívelt bordákkal díszített oldalú tokos, füles balták (1. kép 1, 2) a Ha A₂ és Ha B₁ korú emlékek jellegzetes részei. W. A. von Brunn két változatot különböztetett meg közöttük. A fiatalabb típusnál a balta felső része és a penge között egy vízszintes vonal van, míg az idősebb változatnál ez hiányzik.⁶ Az utóbbi számos Ha A₂ korú bronzleletben található meg,⁷ bár előfordul még a következő periódus emlékei között is. Azokban azonban a fiatalabb baltatípus kísérletében van.⁸

A Dunántúlon a Hallstatt A₁ korszak bronzművesége kezdte el készíteni a keskeny peremű, széles pengéjű tokos baltákat (1. kép 3).⁹ Ezek hosszú időn át kedvelt eszköztípusokhoz tartoztak, így előfordulnak Hallstatt A₂ korú,¹⁰ s a Ha B₁ periódusból származó bronzleletekben is.¹¹ Ugyanez érvényes a széles peremű, díszítetlen tokos baltákra is (1. kép 4).

Ritka típusú tárgy a hasáb alakú, keresztbordával díszített oldalú tokos kalapács (1. kép 7). Néhány hasonló kalapács Ha A₁ és Ha A₂ korú leletekből ismert.¹²

A későbronzkori leletekben gyakran előforduló markolatnyújtványos sarlók közül a bánhidai leletben lévő darabok (1. kép 11, 12) a W. A. von Brunn által meghatározott 2. típusozathoz tartoznak. Készítésük a Reinecke BD korszak végén kezdődött meg, s előfordulnak még Ha B₁ korú leletekben is. A legnagyobb számban azonban a Ha A₂ kor idején gyártották ezeket, a markolatuk szélén egy-egy bordával ellátott sarlókat.¹³

A fegyvereket két fajta képviseli a bánhidai leletben, kardpengetőredékek és lándzsahegyek. Az utóbbiak egyszerű babérlevélalakú pengéjükkel hosszú ideig használt fegyvertípusok voltak (2. kép 4–6). A Ha A₁ periódus idején kezdték kiszorítani a korábbi ívelt oldalú, s rombuszforma pengéjű lándzsahegyeket,¹⁴ majd a Ha A₂ és Ha B₁ periódusból származó leletek jelzik készítésük fő korszakait.

A kardpengetőredékek (2. kép 8, 13) közül egy van, amelyik pontosabban meghatározható kardtípus részének tartható (2. kép 8). A markolat alatti részen a beugró élkiképzés a tömör markolatú kardok sajátossága. A tömör markolatú kardok különböző változatai közül a Ha A periódus idején a korongos, gyűrűs markolatú kardok készültek. H. Müller-Karpe és W. A. von Brunn ezeket a kardokat nagy vonásokban Ha A₁ és Ha A korú típusokra választotta szét.¹⁵ Ugyanezt a keltézést állapította meg a szlovákiai kardokról M. Novotná is.¹⁶ Mozsolics A. szerint viszont a korongos, gyűrűs markolatú kardok az ún. kurd depotszint jellegzetes emlékei, azaz nagyjából a Ha A₁ periódusnak megfelelő időszakból származnak. Használatuk kora után a csészés markolatú kardok gyártásának ideje következett, azaz a hajdúböszörményi típusú depoteletek kora.¹⁷ Ez az időszak a Hallstatt B₁ periódusnak felel meg Közép-Európában.

A bánhidai leletben levő tárgyak egy részének (tokos balták, sarlók, lándzsahegyek) pontos hasonmásait találjuk meg a dunántúli nagydémi leletben, amelyben H. Müller-Karpe meghatározása szerint késői lipitói típusú korongos markolatú kardok felső részei is vannak.¹⁸ Ezt a leletet ugyancsak azonos tárgytípusok kötik össze a Jászkarajenő-Uzsavölgy-i bronz leletcsoport más emlékeivel. Ezért nyilvánvalóan azoknak a kutatóknak van igazsága, akik a korongos, gyűrűs markolatú kardok gyártásának, használatának idejét az egész Ha A periódusra teszik. Nem egyidőben, azaz a Mozsolics A. szerint kurd depotszint idején kerülhettek a földre a DK-szlovákiai — Észak-magyarországi kardleletek sem, hanem a késői típusú korongos markolatú kardok azonos korból származnak a Jászkarajenő-Uzsavölgy típusú bronzleletekkel (pl. Komjatna, Zólyom (Zvolen) II, Krasznokvajda, Reesk, Szihalom).¹⁹ A korongos, gyűrűs markolatú kardok hosszú használati idejéről a csészés markolatú kardokkal együtt talált darabok is tanúskodnak.²⁰

A spirálkorongos testű, sújtásos fibulák (2. kép 9, 10) a Ha A, Ha B₁ periódusok idején kedvelt ékszerek voltak Közép-Európában. Különböző változataik pontos korának megállapításával többen foglalkoztak.²¹ A négy oldalkorongos típus a legidősebb közöttük, s ezeknek többsége a Ha A₁ periódus emléke.²² Ebben a korban kezdődött meg, de csak a Ha A₂ periódus idején vált általánossá a hat és nyolc oldalkorongos fibulák divatja.²³ A legfiatalabb változathoz a hosszú spirálrugójú

⁵ Mozsolics A., i. m. 304.

⁶ Von Brunn, W. A., *Mitteldeutsche* ... 47.

⁷ Nagydém, Herceghalom, Velem I.: *Hampel J.*, A bronzkor Magyarhonban. (Bp. 1886, 1892, 1896). 195. t. 1, 209. t. 1–2, 236. t. 3, 240. t. 8–10; Lovasberény, Székesfehérvár, Mohács, Torvaj: *Holste, F.*, Hortfunde Südosteuropas (Marburg Lahn 1951). 22. t. 5, 34, 23. t. 19, 20, 34. t. 22–25; Trenčianské Bohuslavice: *Novotná, M.*, Die Äxte und Beile in der Slowakei. PBF IX/3. (München 1970). 53. t. 80–81.

⁸ Tiszaszentimre: *Hampel J.*, A bronzkor ... 172. t. 25; Szentes II: *Holste, F.*, Hortfunde ... 35. t.; Arad II: *Petrescu-Dîmbovița, M.*, Depozitele de bronzuri România. (București 1977) 296. t. 1–12.

⁹ Bozsok, Kér, Bonyhád vidéke, Rinyaszentkirály: *Hampel, J.*, A bronzkor ... 98. t. 1, 119. t. 8, 151. t. 15, 214. t. 17.

¹⁰ Szendrőlád, Velem I.: *Hampel J.*, A bronzkor ... 107. t. 235. t. 4; Uzsavölgy: *Darnay K.*, ArchÉrt 30 (1910) 428., 10. ábra.

¹¹ Tiszaszentimre: *Hampel, J.*, A bronzkor ... 172. t. 18.

¹² Lovasberény: *Holste, F.*, Hortfunde ... 22. t. 8; Lengyeltóti II, III: *Mozsolics A.*, SomMK 2 (1975) 1. t. 10, 3. t. 38; Trenčianské Bohuslavice: *Novotná, M.*, Die Äxte ... 53. t. 77.

¹³ Von Brunn, W. A., *Mitteldeutsche* ... 38.; *Petrescu-Dîmbovița, M.*, Die Sieheln in Rumänien. PBF XVIII/1. München 1978/ 39–42.

¹⁴ *Jacob-Friesen, G.*, Bronzezeitliche Lanzenspitzen Norddeutschlands und Skandinavien. (Hildesheim 1969) 220.; *von Brunn, W. A.*, *Mitteldeutsche* ... 136.

¹⁵ Müller-Karpe, H., *Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern*. (München 1961). 86–87; *von Brunn, W. A.*, *Mitteldeutsche* ... 44.

¹⁶ *Novotná, M.*, *Die Bronzhortfunde* ... 48–53.

¹⁷ *Mozsolics A.*, ArchÉrt 99 (1972) 199.

¹⁸ *Hampel J.*, A bronzkor ... 195. t. 12–14; *Müller-Karpe, H.*, *Die Vollgriffschwerter* ... 23.

¹⁹ *Novotná, M.*, *Die Bronzhortfunde* ... 11, 31–33. t.; *Mozsolics A.*, ArchÉrt 99 (1972) 191–195.; *Kemeneczei, T.*, HOMÉ 6 (1966) 107., 21. t.

²⁰ Hajdúböszörmény: *Hampel J.*, A bronzkor ... 23. t. 5; *Spíška, B.*, *Novotná, M.*, *Die Bronzhortfunde* ... 49., 15. kép.

²¹ *Paulik, J.*, SlA 7 (1959) 328–357.; *von Brunn, W. A.*, *Mitteldeutsche* ... 48.; *Palay P.*, FA 16 (1964) 7–23.; *Betzler, P.*, *Die Fibeln in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz I*. PBF XIV/3. (München 1974) 26–30.

²² Kisapáti: *Darnay K.*, ArchÉrt 17 (1897) 116., 1. t. 22–23.; *Lengyeltóti II–III: Mozsolics A.*, SomME 2 (1975) 7–8.; *Kurd: Hampel J.*, A bronzkor... 213. t. 33. — *Hallstatt A₁ periódus: Jászkarajenő: Tompa F.*, BRGK 24–25 (1934–35) 52. t. 12. — *Hallstatt A₂ korszak.*

²³ *Simonfa: Kohlbach, B.*, ArchÉrt 20 (1900) 79–88.; *Ua.*, ArchÉrt 24 (1904) 174.; *Balatonkiliti: Kuzsinszky B.*, A Balaton környékének archeológiája (Bp. 1920) 5–6., 6. kép 7. — *Hallstatt A₁ periódus: Gyermely, Nagybobróc (Bobrovec, „Komjathna”), Bodrogkeresztúr, Velem I: Hampel J.*, A bronzkor ... 96. t. 1, 120. t. 20, 159. t. 1, 2, 241. t. 2, 3; *Nógrádmárcal: Már-*

nyolc oldalkorongos fibulák tartoznak. Ezek a Ha B₁ periódusból származnak.²⁴ A bányahidai fibula a hat oldalkorongos típust képviseli, de a hosszú spirálrugója arra utal, hogy korban a legfiatalabb sújtásos fibulaformához áll közel. A vele együtt talált tárgyak egyezései alapján egykorú a bokodi, gyermelyi, veleimi, kőhidgyarmati (Kamenný Most), nagybobróci (Bobrovec), bankai leletekben levő nyolc oldalkorongos, a nógrádmargali, tiszalöki hat oldalkorongos, s a jászkarajenői négy oldalkorongos fibulákkal. A rimaszombati (Rimavská Sobota) második leletben levő hat oldalkorongos fibulák azt bizonyítják, hogy még a Ha B₁ periódus idején is viselték ezt az ékszerípust.

Nem egy korban készülhetett a tölcsealakú csüngő (2. kép 14) a bányahidai lelet többi tárgyával. Jóval korábban, a késő bronzkor elején volt ez kedvelt ékszerforma (Reinecke BC–BD periódus), bár még a Ha A₁ periódusból származó leletekben is ritkán előfordul.²⁵ A Ha A₂ időszakból származóként még a székesfehérvári kincsben levő darabokat említhetjük meg.²⁶

Öv vagy fejdísz lehetett a vékony, töredékes bronzlemez. Egyik vége maradt meg, s ez pánttal összefogott kettős karikába záródik (4. kép). Pontolt pontsor és trebell koncentrikus körökből álló díszítésére a Ha A₁ korból származó leletekben több példát találunk,²⁷ de előfordul ez a díszítőmotívum, technika a következő periódus emléktárában is. A koncentrikus körökből álló díszítőelemre párhuzamként megemlíthetjük a veleimi és Várvölgy-felsőszidi aranykorongokat is.²⁸

Füles bronzgombok, pitykék a későbronzkor minden periódusából származó leletanyagban találhatók (2. kép 15, 16, 18, 19).

A Hallstatt A₁ periódustól vált igazán divattá a nyakperek viselése (3. kép 1, 3), bár a megelőző kor emlékei között is előfordulnak sodrott, vagy sima testű, bepödrött végű nyakperek. Szinte változatlan formában készültek a Ha B₁ korig, azután azonban a vékony huzalból készült formát kiszorította az öntött, vastag, kerek átmetszetű, erősen torzított típus.²⁹

Egyszerű kivitelű darabok a bányahidai leletben levő karperek (3. kép 4–13). Számos, különböző korú bronzleletből hozhatnánk példát a kerek, ovális, lapos átmetszetű, egymásra hajló vagy nyitott végű huzalkarperek előfordulására, de ennek ellenére az ilyen karpereknek jelentős számban való együttes előfordulása egy leletben egy adott korszakra jellemző. A bokodi, hereghalmi veleimi első és a bohuszlavici (Trenčianska Bohuslavice), zólyomi (Zvolen) második leletek felsorolása már jelzi,

hogy melyik korról van szó.³⁰ Az említett leletek mind egyike a Jászkarajenő-Uzsavölgy-i leletcsoport tagja. Egy-egy kivételként említhető lelet korban szorosan kapcsolódik ehhez az emléktárhoz.³¹

Ugyancsak a Hallstatt A₂ korból származó bronzleletek tartalmazzak ovális alakú, domború hátú öntőlepenyéket. Így a bányahidai darabhoz (3. kép 20) hasonló öntőlepenyét találunk a bokodi, hereghalmi, uzsavölgyi leletekben.³²

Nem egy szűkebb korszakra jellemző tárgyak a zárt karikák (2. kép 17), mégis meg kell említenünk, hogy a bokodihoz hasonló darabok a gyermelyi, hereghalmi, veleimi első és bohuszlavici (Trenčianska Bohuslavice) leletekben egyaránt előfordulnak.³³

A Bányahidán talált bronztárgyak elemzéséből azt a következtetést lehet levonni, hogy a leletegyüttes jellegzetes emléke a W. A. von Brunn által Jászkarajenő-Uzsavölgy névvel jellemzett bronzlelet csoportnak. Mozsolics Amália ugyan a Gyermelyen talált leletről javasolta ezt a leletcsoportot elnevezni, de javaslatának nincs olyan eleme, amely ezt a névváltoztatást indokolná.³⁴ A névváltoztatás szándéka azonban felhívja a figyelmet a késő bronzkori bronzleletek elnevezése körüli, lassan áttekinthetetlen helyzetre. A különböző országok különböző kutatói, nemegyszer mesterségesen kiragadott jellegzetességek alapján különítették el a bronz emléktárában fázisokat, horizontokat, s azokat természetesen el is nevezték. Így azonos típusú, azonos korú leleteknek igen különböző, de azonos tartalmat fedő nevei vannak. Értelmezőbb, egyszerűbb lenne a szakirodalomban már alkalmazott gyakorlatot követni, amely a W. A. von Brunn által a középső Duna-területre és a Kárpát-medencére kidolgozott fiatalabb bronzkori bronzlelet-csoportokra római számmal jelzett fokozat-, fázismegjelölést alkalmazza. Eszerint a bányahidai lelet a III. depotfázis egyik emléke, azaz a Hallstatt A₂ periódusra keltezhető.

Nem a III. késő bronzkori depotlelet csoportba tartozónak határozta meg W. A. von Brunn a gyermelyi leletet, noha abban egy kivétellel olyan tárgyak vannak, mint a többi oda sorolt bronzleletben. Ennek oka a gyermelyi leletben levő szemüveg alakú fibula lehetett, mivel az ilyen típusú fibulák nagy többsége a Ha B korszakból származik. Újabban azonban ismertté váltak olyan leletek, amelyek a szemüveg alakú fibulák divatjának kezdetét már a Ha A₁ periódus idején bizonyítják Közép-Európában.³⁵ Ilyen a Dunántúlon a Pötréten talált bronzlelet is, amelyben két szemüveg alakú fibula van. Noha ezeknek a fibuláknak csüngő alakú formája eltér a későbbi típustól,³⁶ azt kétségtelenül bizonyítják, hogy ez az ékszerforma egy időben alakult ki a közép-európai késő bronzkori urnamezős kultúrkör bronzművességének más, spirálkorongokból készített fibulatípusaival. Egyidejű használatuk után azonban a szemüveg alakú fibulák a Ha B periódus második felétől a Ha C periódus idején váltak kedvelté, s terjedt el messzi területeken viseletük divatja.

A Ha A₂ periódusra keltezhető kárpát-medencei bronzleletek száma jóval kevesebb, mint az azt megelőző, s következő periódusoké. Egyaránt megtalálhatók bennük a II. (Kisapáti-Lengyeltóti, Kurd) és a IV. (Rohod-

ton L., Nógrád vármegye őskora. Magyarország Vármegyei és Városai. Nógrád vármegye (Bp. é. n.) 324.; Bokod: Patay P., FA 16 (1964) 12., 2. kép 1.; Kamenný Most: Novotná, M., Die Äxte und Beile ... 55. t. 10.; Banka: Novotná, M., Die Bronzhortfunde ... 49. t.

²⁴ Kenderes: Hampel J., A bronzkor ... 158. t. 21.; Bükkaranyos: Kemenczei T., HOMÉ 6 (1966) 87.; Érsekvarkert: Mozsolics A., Inv. Arch. Ungarn 2 (1967) 18. t. 7.; Rimavská Sobota: Paulík, J., ŠIA 7 (1959) 329.; Domaniža: Novotná, M., Die Bronzhortfunde ... 50. t. Cornești, Rafaila: Petrescu-Dîmbovița, M., Depozitele ... 306. t. 11, 339. t. 11–12.

²⁵ Mozsolics A., Bronzfunde des Karpatenbeckens (Bp. 1967) 85.; Ua., Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens (Bp. 1973) 67.; Ua., SomMK 2 (1975) 8.; 2. t. 13, 15.; Hampel J., A bronzkor ... 125. t. 8–10, 234. t. 8, 236. t. 13.; Kemenczei T., Acta ArchHung 19 (1967) 286, 293.

²⁶ Petres E., FA 12 (1960) 36.

²⁷ Mozsolics A., SomMK 2 (1975) 15.; Vinski-Gasparini, K., Kultura polja sa žarama u severnoj Hrvatskoj (Zadar 1973) 55. t. 22, 79. t. 19.

²⁸ Mozsolics A., Der Goldfund von Velemszentvid (Basel 1950) 1–4. t.; Ua., Der Goldfund von Várvölgy-Felsőzsíd ... 13. t.

²⁹ Mozsolics A., Bronze- und Goldfunde ... 50.; Ua., SomMK 2 (1975) 1–; Kemenczei T., HOMÉ 6 (1966) 96.; Rusu, M., Apulum 1968, 85–100.

³⁰ Patay P., FA 16 (1964) 12–13.; Hampel J., A bronzkor ... 209. t. 17–24, 237. t.; Novotná, M., Die Bronzhortfunde ... 11., 16. t.

³¹ Lengyeltóti III: Mozsolics A., SomMK 2 (1975) 10.; Arad II, Moigrad I, Salard, Sig: Petrescu-Dîmbovița, M., Depozitele ... 297. t., 312. t., 318. t., 321. t.

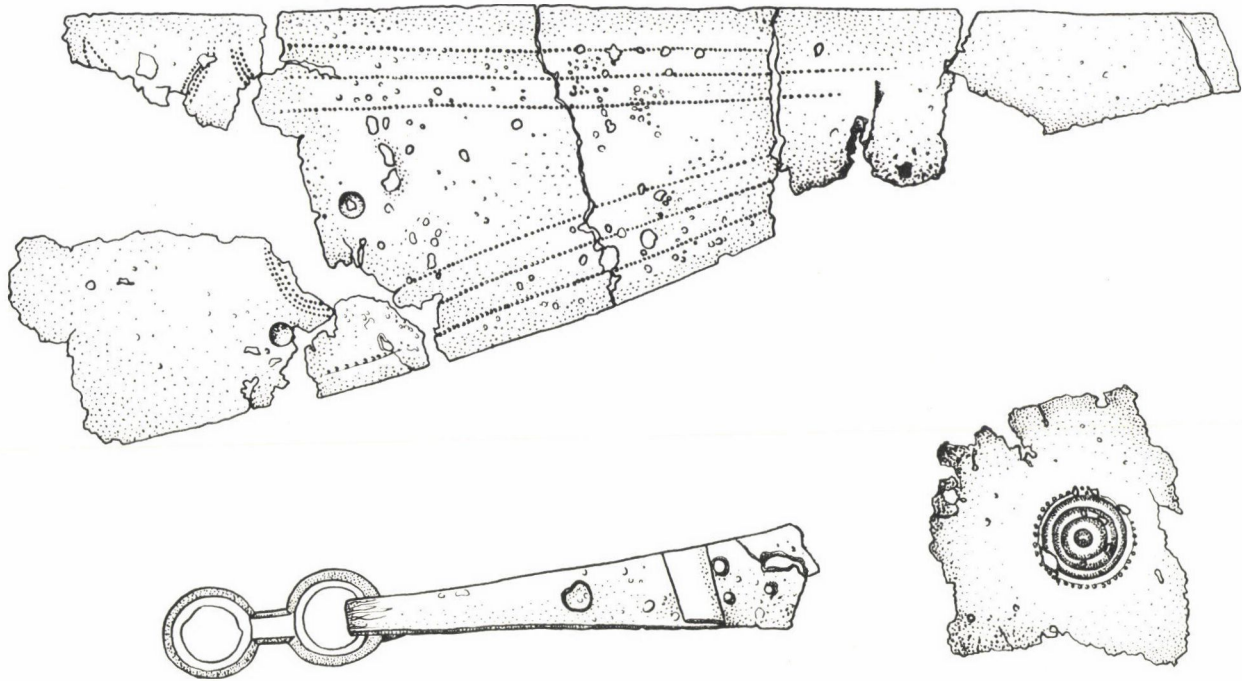
³² Patay P., FA 16 (1964) 12., 2. kép 3.; Hampel J., A bronzkor ... 209. t. 9, 10.; Darnay K., ArchÉrt 30 (1910) 428., 20. ábra.

³³ Hampel J., A bronzkor ... 159. t. 28–29.; 209. t. 17–18, 236. t. 19.; Novotná, M., Die Bronzhortfunde ... 15. t.

³⁴ Mozsolics A., Der Goldfund von Várvölgy-Felsőzsíd ... 308.

³⁵ Müller R., VMMK 11 (1972) 67., 9. kép 1–2.

³⁶ Betzler, P., Die Fibeln ... 129–132.

4. kép. Tatabánya-Bánhida, bronzlelet
Fig. 4. Bronzefund von Tatabánya-Bánhida

Szentes, Hajdúböszörmény) késő bronzkori depotlelet csoportokban is előforduló tárgyak. Előkerülésük területe főleg a Kárpát-medence nyugati fele, s így az ottani bronzműves műhelyek folyamatos működésének emlékei. Egyes leletek pontos keltezése is nehéz, s csaknem csak statisztikai alapon dönthető el. Jellemzőes tárgytípusai ennek a bronzlelet csoportnak: korongos, gyűrűs markolatú kardok fiatalabb változatai, hosszú, fűzfalevél pengéjű markolatnyújtványos, Ennsdorf típusú kardok, függő ékalakú, íves bordákkal díszített tokos balták, széles pengéjű tokos balták, 2. típusú markolatnyújtványos sarlók, hat és nyolc oldalkorongos sújtásos fibulák, szemüvegalakú fibulák idősebb változatai, díszítetlen, kerek, lapos átmetszetű huzalkarperecek, ovális öntőlepenyék.

A Dunántúl északi felén a Hallstatt A–B periódusok idején a Nyugat-Kárpát-medencei urnamezős kultúra váli csoportjának népe élt.³⁷ A bánhidai lelet kétség-

telenül ennek a népnek az emlékéanyagába tartozik. A földrajzi, időbeli egybeesésén túlmenőleg bizonyítja ezt az is, hogy a gyermelyi bronzlelet a váli csoportnak a Ha A₂ periódusra keltezhető típusú agyagedényében került elő.³⁸ A III. depotszintbe tartozó bronzleletek eléggé nagy számban ismertek a váli csoport településterületéről (pl.: Bánhida, Bokod, Gyermely, Herceghalom, Jászkarajenő, Lovasberény, Nagydém, Székesfehérvár). A bánhidai lelet újabb adattal támasztja alá azt a megállapítást, hogy a váli csoport népe a Ha A₂ korszak idején jelentősen megerősödött, s nyilvánvalóan ez tette lehetővé déli és keleti irányú terjeszkedését.³⁹ Az emlékéanyagába tartozó, a III. depotszintbe sorolható bronzleletek fontos emlékei az észak-dunántúli népesség megnövekedett gazdasági erejének, széleskörű kapcsolatainak.

Kemenczei Tibor

DER BRONZEFUND VON TATABÁNYA-BÁNHIDA

Auszug

Der Fund wurde vom Ungarischen Nationalmuseum im Jahre 1981 durch Kauf erworben. Die Bronzegegenstände sind vor dem zweiten Weltkrieg in Tatabánya-Bánhida (Kom. Komárom) in der Nähe der Kirche, im Laufe von Erdarbeiten zum Vorschein gekommen. Von da an befanden sie sich in einer Privatsammlung. Die einheitliche Patina der Gegenstände beweist zweifelsohne die Behauptung des Verkäufers, daß sie gemeinsam gefunden wurden, d.h. zu einem Fundkomplex gehörten. Mehrere Gegenstände sind angeblich nicht zum Vorschein gekommen.

Der Fund von Bánhida gehört in die Gruppe des Denkmalmaterials der spätbronzezeitlichen Metallkunst des westlichen Karpatenbeckens, über dessen Alter ganz bis zur letzteren Zeit gegensätzliche Meinungen entstanden sind. Die Parallelen der Gegenstände dieses Fundes finden wir in solchen Bronzefunden, die W. A. von Brunn in die Jászkarajenő-Uzsavölgy genannte Fundgruppe gereiht hat, während A. Mozsolics sie als in den Fundkreis vom sog. Gyermely-Typ gehörend bestimmt. Im Gebiet der Slowakei kommen in den von Maria Novotná benannten Fundkomplexen von Kom-

³⁷ Patek E., Die Urnenfelderkultur in Transdanubien (Bp. 1968) 69.

³⁸ Patay P., FA 16 (1964) 19.

³⁹ Kőszegi F., Acta ArchHung 12 (1960) 184.; Kemenczei T., FA 26 (1975) 68.

jatna-Typ den in Bicske zum Vorschein gekommenen Funden ähnliche Bronzegegenstände vor.

Von der erwähnten Bronzefundgruppen hat W. A. von Brunn die Fundgruppe von Jászkarajenő-Uzsavölgy auf die Periode Hallstatt A₁, während die Zeit des Fundes von Gyermely auf die Periode Hallstatt B₁ datiert. A. Mozsolics hat das Alter des Fundes von Gyermely als aus der zweiten Hälfte der Periode Hallstatt A stammend bestimmt. Unter ihnen erwähnte sie die Funde von Herceghalom, Várvölgy-Felsőzsid, Jászkarajenő, Nagydém, Uzsavölgy und den ersten und zweiten Fund von Velem.

Aus der Analysierung der in Bánhida gefundenen Bronzegegenstände kann man den Schluß ziehen, daß der Fundkomplex ein charakteristisches Denkmal der von W. A. von Brunn mit der Benennung Jászkarajenő-Uzsavölgy charakterisierten Bronzefundgruppe ist. A. Mozsolics hat zwar vorgeschlagen, diese Fundgruppe nach dem in Gyermely zum Vorschein gekommenen Fund zu benennen, jedoch ihr Vorschlag enthält kein einziges solches Element, das diese Namensänderung rechtfertigen würde. Ihr Vorhaben zur Namensänderung lenkt jedoch die Aufmerksamkeit auf die langsam unübersichtliche Lage, die um die Benennung der spätbronzezeitlichen Bronzefunde herrscht. Die verschiedenen Forscher verschiedener Länder haben oft auf Grund künstlich herausgegriffener Charakteristika im bronzeneu Denkmalmaterial Phasen, Horizonte abgesondert und diese natürlich auch benannt. So tragen Funde gleichen Typs und Alters sehr verschiedene Namen, jedoch mit demselben Gehalt. Es wäre verständlicher, einfacher, der in der Fachliteratur bereits angewandten Praxis zu folgen, die für die von W. A. von Brunn für das mittlere Donaugebiet und das Karpatenbecken ausgearbeiteten spätbronzezeitlichen Bronzefundgruppen eine mit römischer Ziffer versehene Stufen bzw. Phasenbezeichnung anwendet. Demnach ist der Fund von Bánhida das eine Denkmal der III. Depotphase, d. h. auf die Periode Hallstatt A₂ zu datieren.

Den Fund von Gyermely hat W. A. von Brunn als nicht in die III. spätbronzezeitliche Depotfundgruppe gehörend bestimmt, obwohl in ihm — mit Ausnahme eines einzigen Stückes — gerade solche Gegenstände sind, wie in den übrigen, dorthin eingereihten Bronzefunden. Der Grund hierfür dürfte die im Fund von Gyermely vorhandene brillenförmige Fibel gewesen sein, da der größte Teil der Fibeln diesen Typs aus der Periode Ha B stammt. Neulich wurden aber auch solche Funde bekannt, die den Beginn der Mode vom den brillenförmigen Fibeln in Mitteleuropa auch schon in der Periode Ha A₁ nachweisen. Ein solcher ist der in Transdanubien, in Pötréte zum Vorschein gekommene Bronzefund, der zwei brillenförmige Fibeln enthält. Obwohl die Anhängerform dieser Fibeln von dem späten Typ abweicht, beweisen sie den-

noch zweifelsohne, daß diese Schmuckform sich mit anderen, aus Spiralscheiben gefertigten Fibeltypen der Bronzekunst der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur Mitteleuropas gleichzeitig ausgebildet hat. Nach ihrem gleichzeitigen Gebrauch wurden aber die brillenförmigen Fibeln von der zweiten Hälfte der Ha B-Periode an und zur Zeit der Ha C-Periode allgemein beliebt und ihre Mode verbreitete sich in weiten Gebieten.

Die Zahl der auf die Periode Ha A₂ datierbaren Bronzefunde des Karpatenbeckens ist um ein vieles geringer, als die der vorangehenden oder nachherfolgenden Perioden. In gleicher Weise sind in ihnen die für die Gruppen des II. (Kisapáti-Lengyeltóti, Kurd) und des IV. spätbronzezeitlichen Depotfundes (Rohod-Szentes, Hajdúböszörmény) charakteristischen Gegenstände anzutreffen. Das Gebiet ihres Vorkommens ist vor allem die westliche Hälfte des Karpatenbeckens und auf diese Weise bilden sie die Denkmäler der kontinuierlichen Tätigkeit der dortigen Bronzewerkstätten. Auch die Datierung einzelner Funde ist schwer und kann fast nur auf Grund der Statistik entschieden werden. Die charakteristischen Gegenstandstypen dieser Bronzefundgruppe sind: die jüngeren Varianten der Dreiwaltschwerter, Griffzungenschwerter von Ennsdorf-Typ, Tüllenbeile mit hängendem Trapezmuster und geknicktem Rippenornament, Tüllenbeile mit stark verbreiteter Schneide, Griffzungensicheln von Typ 2, Posamenteriefibeln mit sechs und acht Seitenscheiben, ältere Varianten der Brillenfibeln, unverzierte Drahtarmringe, ovale Gußkuchen.

In der nordöstlichen Hälfte Transdanubiens lebte zur Zeit der Perioden Hallstatt A—B das Volk der Váler Gruppe der Urnenfelderkultur des westlichen Karpatenbeckens. Der Fund von Bánhida gehört zweifellos in das Denkmalmaterial dieses Volkes. Über die geographische, chronologische Kongruenz hinaus wird dies auch dadurch bewiesen, daß der Bronzefund von Gyermely in einem auf die Periode Ha A₂ datierbaren Tongefäß der Váler Gruppe zum Vorschein gekommen ist. Die in das III. Depothorizont gehörenden Bronzefunde sind aus dem Siedlungsgebiet der Váler Gruppe (z. B. Bánhida, Bokod, Gyermely, Herceghalom, Jászkarajenő, Lovasberény, Nagydém, Székesfehérvár) in ziemlich großer Zahl bekannt. Der Fund von Bánhida unterstützt mit einer weiteren Angabe die Feststellung, daß das Volk der Váler Gruppe zur Zeit der Periode Ha A₂ bedeutend zugekommen hat und dies hat auch offenbar ihre Ausstrahlung nach Süden und Osten ermöglicht. Die in ihr Denkmalmaterial gehörenden, in das III. Depothorizont reihbaren Bronzefunde sind wichtige Denkmäler der wirtschaftlichen Kraft und der weitreichenden Beziehungen der nordtransdanubischen Population.

T. Kemenczei

SZKÍTAKORI SÍR MEZŐTÚRRÓL

Szolnok megye területéről idáig igen kevés szkíta leletet ismerünk, ezért szeretnénk bemutatni egy sír-együttest.

1963. november 19-én Kozák Lajos mezőtúri órásmester küldte be a tárgyakat a szolnoki Damjanich János múzeumba, amelyek emberesontok mellől kerültek elő. A sírt Mezőtúr-Újvárosban, a mészárostelepen találták. Sajnos, közelebbit nem tudunk a sír méreteiről, alakjáról, tájolásáról, ill. a tárgyak sírban elhelyezkedéséről. A bemondott adat arra utal, hogy a sír csontvázas volt. Nem biztos, hogy a találok minden tárgyat bevitték Kozák Lajosnak, de a meglévő mellékletek jellege miatt megértem, hogy részletesebben foglalkozzunk vele. Az alábbi ismertetett tárgyak arra utalnak, hogy női sír volt.

Mellékletek:

1. Öntött bronz *fibula*. Magasan ívelő, középen megvastagodó kengyele két, keresztirányú árokkal tagolt. A fibula lábát két szög alakú tag díszíti: az egyiket a fibula lábába, a másikat a tűtartó végébe ütötték bele, vagyis a díszek nem egybeöntöttek a fibulával. Tüje hiányzik. H: 3,2 Lábsz.: 1,4 cm. (1. kép 4. a–c)
2. Három darab arany *flitter*. Vékony, kerek, középen áttört rozetták préselt aranylemezből, a szírmok peremén két sorban pseudogranulációs díszítéssel. A: 2 cm. (1. kép 1–3.)
3. *Gyöngygyálanc* 13 db nagy méretű, henger alakú *szemes üvegyöngyből*. Sárga, átlátszatlan üvegből készültek, fehér-kék pávaszembarakásokkal, a két szélén dudorsorral. H: 3,1–3,6 Á: 3–3,5 Lyukátm.: 1,5 cm (1. kép 7.)
4. Ötven darab fehér, átfűrt *kauri-gyöngyből* fűzött gyöngysor. H: 1,5–2,4 cm (1. kép 5.)
5. 16 db *üvegyöngyből* álló lánc: nagy méretű, lapított gömbölyded alakú borostyánszem; nagyméretű, karéjos gömbölyded, azúrkék üveg-; gömbölyded kékküveg-; gömbölyded és hengeres, sárga és barna átlátszatlan üvegyöngyök. Á: 0,6–2,3 cm. (Elvesztett)
6. *Csonthenger*; egy állat hosszúcsontjából faragott, külső oldalán bekarcolt háromszögekkel díszített. H: 4,4 Á: 3 cm (1. kép 6. a–c)
7. Ismeretlen rendeltetésű *bronztűrgy* két darab töredéke. H: 0,5–1,1 cm.
8. *Agyagedény* (A tárgy nem található a múzeumban, leírása a leltárkönyvben is hiányzik, így semmit nem tudunk róla.)

A leletegyüttes értékelése szempontjából egyik legjelentősebb tárgy a *fibula*. A G. Mansfeld-féle tipológiában az ún. Fußzierfibel F₁ alapformájába tartozik: egyenes, átlukasztott lábába van beleütve a dísz, azok lehetséges variációi közül is a B típusú, vagyis egy egyszerű szög, fejen enyhé bemélyedéssel. A mezőtúri fibula annyiban különbözik az azonos típusú fibuláktól, hogy az ún. Fußzier megkettőzve jelentkezik, a másodikat a hosszú, félköríves keresztmetszetű tűtartó végébe ütötték bele.

A késő hallstatti fibulák fő elterjedési területe Kelet-Franciaország, Dél-Németország, a Német Középhegység, a kelet-alpesi régiók és Szlovénia.² A Fußzierfibel azonban a keleti területeken lényegesen ritkább, az egyébként késő hallstatti fibulákban viszonylag gazdag Szlovéniában is csak egy-két darab található.³ Ezért feltűnő, hogy a fő elterjedési területtől több száz kilométerre keletre zárt sírügyüttesben bukkon föl a típus egy szép darabja. A közbeeső területekről (idáig Sopron-Balf és Sopron Krautacker az a legkeletibb magyarországi lelőhely, ahol késő hallstatti, ún. Paukenfibel előkerült⁴) egyáltalán nem ismerünk — még szórványként sem — ilyen tárgyat, ezért semmiképpen nem következtethetünk arra, hogy rendszeres kereskedelem útján jutott volna el Mezőtúrra. Megjelenése azonban a késői Hallstatt-kultúrkör és az Alföld lakosságának kapcsolatát bizonyítja.

Mind a heuneburgi, mind a dürrnbergi temetők stratigráfiájából, mind kisebb lelőhelyek kronológiai tanúsága szerint a Fußzierfibel a késői Hallstatt kornak is egy fiatalabb fázisát jelenti; a Reinecke HD₂-ben jelenik meg először, vagyis az i. e. V. sz. közepén⁵, s viszonylag rövid ideig van használatban. Föltűnik még Sopron-Krautacker 28. sz. sírjában, mely a HD₂₋₃—LTA kor-szakra keltezhető.⁶

Ugyancsak ritka és értékes darabjai a sírügyüttesnek az *aranyflitterek*. Ugyanarról a verőtőről készültek, mutatja ezt a rozetták megegyező száma (12–12), ill., hogy az egyik rozetta mindhárom darabon kisebb a többinél. Fölvarrára utaló átfűrés nincsen rajtuk; a flitterek közepén egykor valamilyen ékkő lehetett. Számos Pontusvidéki és dél-oroszországi analógia alapján ruha vagy halotti lepel díszeknek kell tartanunk.

Magyarországi párhuzamai megtalálhatóak egyrészt az egyébként is nagyon gazdag ártándi kincsben, ahol 75 db 1,2–1,3 cm átmérőjű préselt aranylemez került elő⁷. Másrészt hasonló technikájú, de gazdagabb díszítésű aranylemezek kerültek elő a vekezugi 27. sz. hamvasztásos sírból.⁸ Az ilyen formájú és díszítésű aranylemezek pontos analógiáit egyelőre nem találni a déloroszországi korabeli anyagban, de hozzájuk hasonlóak (középen egy

² Mansfeld, G. Die Fibel der Heuneburg. 1950–70. RGF 33 (1973). 39., 8. térkép

³ Uo.

⁴ Uo.

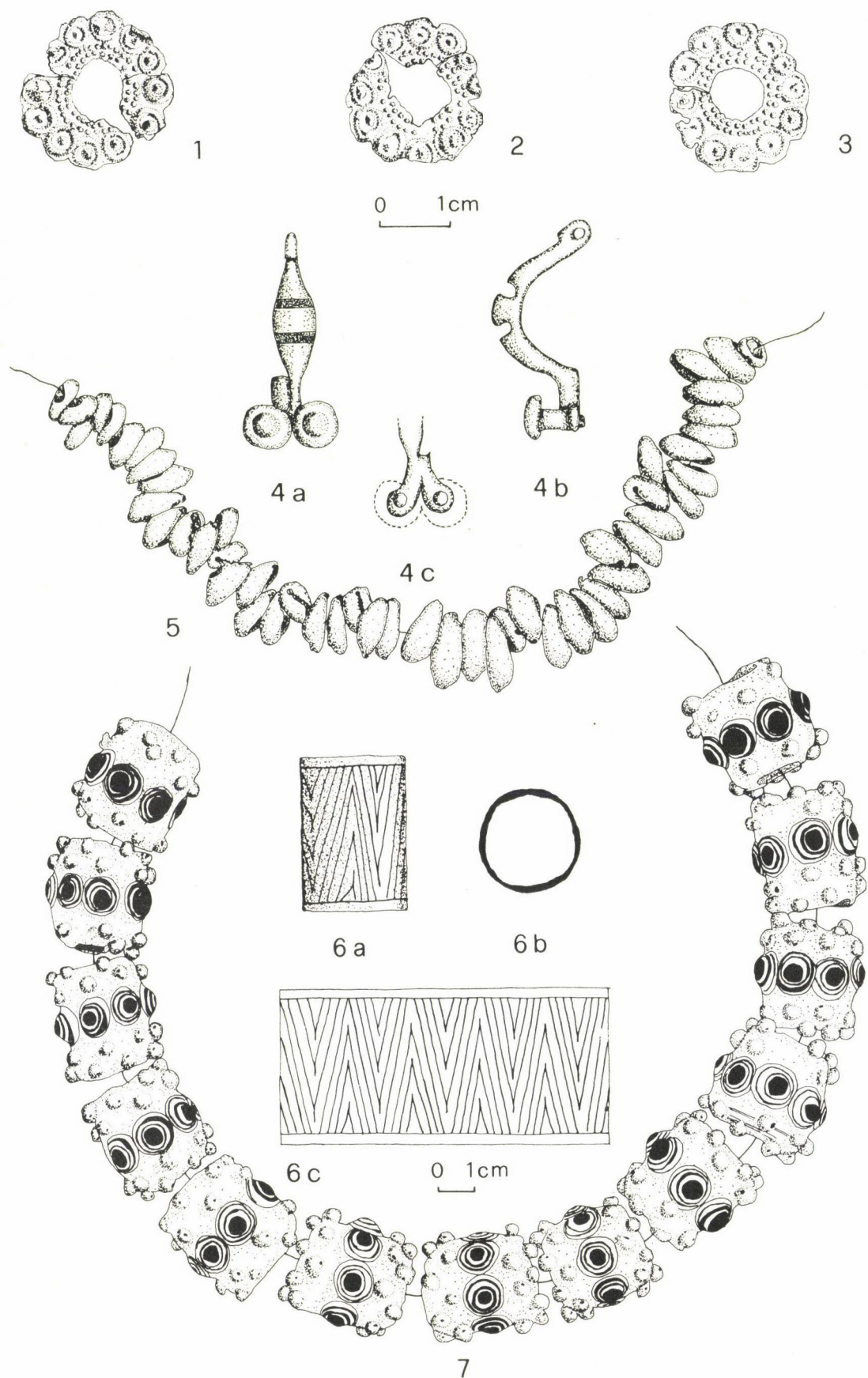
⁵ Mansfeld, G. i. m. 90; Pauli, L.: Der Dürrnberg bei Hallein. III. 1978. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. 18 (1978) 425.; Berg, F.: Späthallstattische Siedlungsfunde aus Kamegg im Kemptal, NO; In: Pittioni Festschrift K. 1976. 546–566., 557.

⁶ Jerem, E., Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Transdanubien. In: Die Hallstattkultur. Symposium Steyr. 1980. 105–126., 108.

⁷ Párducz M. Graves from the Scythian Age at Ártánd. Acta ArchHung 17 (1965) 137–231., 215–216., XVII–XVIII. t.

⁸ Párducz M. Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug. II. Acta ArchHung 5 (1954). 25–91., 28., VI. 1. 13–16.

¹ A leletek a Damjanich János Múzeumban 63.263. 1–5, és 64.5. 1–3. ltsz. alatt vannak beletárolva.

1. kép. 1–7. Mezőtúr-Újváros. Szórvány sírlelet
 Abb. 1. 1–7. Mezőtúr-Újváros. Funde des Einzelgrabes
 Рис. 1. 1–7. Мезотур-Уйварош. Инвентарь разрушенного скифского погребения

nagy, körülötte több kicsi félgömb) ismertek pl. a „Csasztije kurgani” 1/11., 3., és 13. kurgánjaiból.⁹

Közelebbi támpontot kapunk, ha az ugyancsak vekerzugai 31. sz. hamvasztásos sír öt darab préselt aranyflitterét vizsgáljuk, mely három, egyszerű rozetta-lemez háromszög alakban történő egymáshoz illesztéséből alakult ki. Ezekon sincsen fölvarrásra utaló nyom, csakúgy, mint a 27. sír lemezein, de ennek a típusnak lényegesen több pontos párhuzamát ismerjük dél-oroszországi szkíta kori sírokból: Budki melletti kurgánban a fejfelé délnek fekvő csontváz lába táján¹⁰, „Csasztije kurgani” 3. sz. kurgánban az 1. sz. csontváz mellett 63 db¹¹, és a „Csasztije kurgani” 9. sz. kurgánban 120 db különféle aranylemez feküdt egy kupacban, köztük 34 db teljesen azonos a vekerzugival¹². Mindegyik sír az i. e. 4–3. századra datálható.

Hasonló, háromszög alakba rendezett, de nem rozetták, hanem koncentrikus körökből álló mintázatú aranylemezek szintén szép számmal ismertek, de ezek i. e. 6. századi sírokból: Popovka 13. sz. kurgán¹³, Zsurovka 407., Bobrica 35., és Szinjavka 100. kurgán¹⁴. Ez utóbbi kettőnél ismertek a lemezek elhelyezkedése a koponyán.¹⁵ Ebből rekonstruált a szovjet kutatás egy meglehetősen elterjedt bőr fejedőt, aminek ezek a lemezek a valószínűleg fölragasztott és nem fölvarrt díszei voltak.¹⁶ A meduza-főt ábrázoló aranylemezekkel díszített ruha, ill. kaftán rekonstrukcióját pedig a Karagodeuas-i kurgán leletei alapján ismerjük.¹⁷

Aranylemezeknek ruhadíszítésként való fölhasználása — a sírletek tanúsága szerint — az i. e. VI. században kezdődik el a Pontus-vidéken, elsősorban a görögökkel szorosabb kapcsolatot fenntartó területeken. Görög és hellenisztikus ötvöshagyományokat őrző és folytató Pontus-vidéki műhelyekben készítik a barbárok számára; sőt a görög városokban is elterjedt mint „barbár viselet”. A bosporusi Nymphaion egyik sírjában pl. a halott ruhája, egy másik sírban pedig a fejedő volt különböző figurális ábrázolású aranylemezekkel díszítve.¹⁸

Különösen nagy számban és gazdag díszítéssel jelentkeznek az i. e. 4–3. századi, dél-oroszországi ún. „királyi” szkíta sírokból, de ekkor zömmel figurális díszűek (szfinxet, sast, oroszlánt, szarvast, gorgóft stb. ábrázolnak), és nagyobb méretűek, felvarrhatók — mindegyik átlukasztott.¹⁹

A szkíta kort követő időszakban, a szármataknál is megmarad az aranylemezekkel díszített szegélyű ruha viselete, de a flitterek általában geometrikus alakúak.²⁰

A magyarországi szármata anyagban is szép számmal fordulnak elő ilyenek (Kiskunfélegyháza, Kiskőrös, Monor, Eger vidéke stb.).²¹ A szentes-nagyhegyi 20. sírból azonban a fejét díszítő három maszkos, és a fátylat díszítő több állatalakos aranylemez ismertünk.²² Még későbbi korszakból származik a tiszatarjánai vandál lelet, melyben a vekerzugai 31. sz. síréhez hasonló préselt díszek is vannak.²³ E fől sorolásból kitűnik, hogy új és új sztyeppe-i hullámmal érkező divatról van szó.

A mezőtúri aranylemezek közelebbi és távolabbi analógiái tehát egyaránt a Pontus-vidékre, Dél-Oroszországba vezetnek, az ún. klasszikus szkíta kultúrához kapcsolódnak.

Hasonló préselt aranyrozetták ismertek az i. e. 6. században Erdélyben (Balázsfalva-Blaj 7. sír) is.²⁴ A jugoszláviai Stična I. halom 27. sírban talált préselt aranyrozettákat a Hallstatt-kultúrkörhöz kapcsolja a kutatás.²⁵

A mezőtúri sír nagy méretű, henger alakú *átlátszatlan üveggyöngyeinek* pontos párhuzamai ugyancsak nagy számban (11 db) Vekerzugról, a 34. sz. hamvasztásos sírből származnak²⁶, ill. egy darab ilyen gyöngy került elő a törökszentmiklós-surjáni 35. sz. szórthamvas sírből is. Ez a gyöngytípus, mely közel áll az emberi arcot imitáló ún. „fejes” gyöngyökhöz — szintén dél-oroszországi példányok alapján²⁶ — a szkíta korszak egyik jellegzetes ékszerének számít, de a Kárpát-medencei kis számú előfordulásokból ítélve arra kell gondolnunk, hogy ezek nem itt készültek, hanem valamilyen többé-kevésbé rendszeres kereskedelmi kapcsolat útján kerültek ide. A mezőtúri sír azért is jelentős, mert ez az idáig a legtöbb ilyen gyöngyöt tartalmazó sír.

A *kauri-gyöngyök* mennyiségét illetően is az első helyre kerül sírunk. Átfúrt kauri csigagyöngy nyaklánc-ként való használata is nagyon jellemző erre a korszakra, de általában kevés darab kerül elő a (főleg női- és gyermek-) sírokból, ami nagy értékére enged következtetni. Hasonló nagy mennyiségben a vekerzugi 71. sz. női sírban találtak kauri-gyöngyöt: 40 darabot.²⁸

Ez a csigafajta csak meleg tengerekben él, legközelebbi lelőhelye Afrika keleti partjai mentén van²⁹, így hosszú és nyilván bonyolult kereskedelmi útvonalon jutott el a Kárpát-medencébe.

A sír harmadik gyöngysorát alkotó *kék üveg-, borostyán-, és átlátszatlan üveggyöngyök* az alföldi és délszlavákiai szkítakori sírok szokványos — és mondhatni, tömegével jelentkező — típusai.

Jóval ritkább azonban a mezőtúrihoz hasonló, csontból (valószínűleg agancsból) faragott *henger*. Többek

⁹ Liberov, P. D. Pamjatnyiki szkifszkogo vremenyi na srednyem Donu. C A И 311 (1965) 25., 24. t. 54–55.; Zamjatin, Sz. N. Szkifszkij mogilnyik „Csasztije Kurgani” pod Voronyemsem. CA 8 (1946) 9–50., 23–24., 10. á. 6., 47–48., 40. á. 1.

¹⁰ Iljinszkaja, V. A., Szkifi dnyeprovskogo leszosz-tepnogo levoberezsja. (Kurgani Poszulja) (Kiev 1968) 42., XXXIII. t. 4–7.

¹¹ Zamjatin, Sz. N., i. m. 23–24., 10. á. 5.; Liberov, P. D.: i. m. 24. t. 67.

¹² Zamjatin, Sz. N., i. m. 35., 23. á. 2.

¹³ Iljinszkaja, V. A., i. m. 60., LII. t. 13–15.

¹⁴ Mirosina, T. V., Ob odnom tipe szkifszkikh golovnih uborov. CA 1977/3. 79–94., 10. á.

¹⁵ Bobrinszkij, A. A., Kurgani i szlucsajnije nahodki bliz mesztecska Szmeli. III. (Sz. Peterburg 1901). 113., XVIII. t. 7–8., 138–142., 71. á., XVIII. t. 2.

¹⁶ Mirosina, T. V., im. 8–9, 11. á.

¹⁷ Szkifi—putevoditelj po vizitavke. (Leningrad 1981) 119.

¹⁸ Gajdukevič, V. F., Das Bosporanische Reich. Berlin—Amsterdam, 1971. 290., 80., 83. á.

¹⁹ Mozolevskij, B. M., Tovszta mogila. (Kiev 1979) 94–144., 113, 135. á.

²⁰ Rostowzew, M. I., Iranians and Greeks in South Russia. (Oxford 1922) 131., 17. á.; Sulimírski, T.: Sarmaci. (Warszawa 1979) 139., 51. á.

²¹ Párducz M., A szármatakor emlékei Magyarországon. I. Bp., 194. AH XXV. XXIII. t. 1–12, XXIX. t. 35–51., XXXI. t. 4–14, 20–30, 48–54.

²² Párducz M., Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn in II. — III. Jh. Acta ArchHun. 7 (1956). XVII. t. 1–22, XVIII. t. 13.

²³ Párducz M., Az első pontus-germán emlékesoport legkorábbi emlékei Magyarországon. (Szeged 1935) II. t. 4–5, 10–11.

²⁴ Vasiliev, V., Das scythische Gräberfeld von Blaj. AMN 1972. 65–106., 68.; Vasiliev, V.: Necropola scitică de la Blaj. Apulum 10 (1972) 19–64., IX. t. 3–5, 7–9.

²⁵ Gabrovec, S., Zur Hallstattzeit in Slowenien. Germania, 44 (1966) 1–48., 28–29., 10. á. 4.

²⁶ Párducz M., Acta ArchHung 6 (1954) 32., X. t. 1–8.

²⁷ Alekszejeva, E. M., Anticsnije buszi szevernogo Pricernomorja. C A N R. 12 (1975) 60., 64., 72.

²⁸ Párducz M., 1954. 38., XXII. t. 10., XXIII. t. 6–16, 20–21.

²⁹ Jerem E., Südliche Beziehungen einiger hallstattzeitlichen Fundtypen Transdanubiens. In: Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen Donauländischen und Benachbarten Gebieten. Materijali XIX. (Novi Sad 1981) 20–220., 211., 58. j.

között Tápiószeléről, Hetényről (Chotín) és Törökszentmiklósról³⁰ ismertek ilyen díszített és díszítetlen darabok. A mezőtúri az egyik legépebb, díszítése (keretelt mezőben elnyújtott háromszögek) éles, jól kivehető, a többi példányon általában meglévő lyukak erről hiányoznak. Tekintve, hogy az eddig ismert darabok szinte mindig női sírban voltak, néha festékdarabbal vagy agyagpecsétlővel kerültek elő — az ilyen tárgyakat, így a mezőtúrit is, a női piperekészlet tartozékának, *festéktartó tégelynek* tartom.³¹

A csonthengereknek valószínűleg fa fenekük volt, amit egyszerűen csak belefeszítettek a henger aljába (ennek nyoma a mezőtúri darabon élesen kivehető egy

³⁰ Párducz M., The Scythian Age cemetery at Tápiószele, Acta ArchHung 18 (1966). 35—91., L. t. 42., Lf. t. 16., XLVI. t. 1., XXI. t. 3.; Dušek, M., Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. ASF 6 (1966). XXXIV. t. 17.; Szolnok, Damjanich János Múzeum 62. 4. 134. ltsz.

³¹ A témával részletesebben egy következő dolgozatban foglalkozom.

4 mm széles egyenletes kopásként a henger egyik végén, a belső oldalon). A többi darabon meglévő, egymással szemben elhelyezkedő két lyuk pedig az övre való fölfüggesztést szolgálta.

Sajnos, a két kis bronztöredék és a hiányzó edény nem bővítheti a síregyüttesről való ismereteinket.

Összefoglalva a fentieket elmondhatjuk, hogy egy csontvázas, mellékletei alapján gazdag női sír leletegyütteséről van szó. Gazdagsága megmutatkozik egyrészt a csak Pontus-vidékről, ill. még távolabbi (Vörös-tenger) területekről származható tárgyak jelenlétében és azok különösen nagy mennyiségben (óriás szemesgyöngy, kauri), másrészt a dél-oroszországi klasszikus szkíta kurgánokhoz kapcsolódó aranyflitterek meglétében, harmadrészt a hazai szkíta kori anyagban is csak az előkelőbb, gazdagabb sírokra jellemző festéktartó tégely előfordulásában.

Jelentős továbbá a mezőtúri sír abból a szempontból is, hogy egy jól ismert késő hallstatti, az i. e. V. sz. közepére — második felére tehető fibulatípus messzi keleti előfordulására ad példát.

Kisfaludi Júlia

ПОГРЕБЕНИЕ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ МЕЗОТУРА

Резюме

В 1963-ем году в музей им. Я. Дамьянича г. Сольнок поступили вещи из разрушенного скифского погребения из г. Мезотур. (Урочище: Уйварош.) Вещи вероятно происходят из женского погребения с ингумацией.

Самым интересным предметом из инвентаря является фибула типа Fußzierfibel. Её можно отнести к основному типу Ф 1 по Мансфельду: в её прямой ножке имеется отверстие, где расположено украшение в виде простого гвоздика с небольшим углублением в его головке. Второй гвоздик расположен в конце приемника. Фибулы позднего гальштата — в их числе и т.н. Fußzierfibel — распространены на сотни километров западнее, и поэтому является неожиданной находка данной фибулы в Восточной Венгрии. Фибулы этого типа по хронологии ханнбургского и дюрнбергского могильников датируются серединой — второй половиной V в. до н.э.

Редкими являются из инвентаря золотые бляшки. Они изготовлены в одной форме, в их середине были расположены камни. Их аналогии в Венгрии известны в кладе из Артанда, далее в инвентаре погр. №№ 27 и 31 могильника Векерзуг. Однако значительно больше аналогий известны в Южной России из скифских погребений V—III вв. до н.э. Иногда из этих бляшек можно реконструировать головной убор.

Данные бляшки типичны для классической скифской культуры Северного Причерноморья. Они были украшениями одежды или савана и изготовлялись в мастерских Северного Причерноморья для варваров. В греческих городах они распространились вместе с «варварской модой».

Большие глазчатые бусы типичны для скифской культуры. Они вероятно изготовлялись не на месте, а попали сюда путем торговли.

Свидетельством торговых связей является также бусина-каури, приходящая вероятно из восточного побережья Африки.

Бусы третьего ожерелья обычны для скифской эпохи Венгрии и встречаются везде в большом количестве.

Однако встречается редко костяная трубочка. Подобные известны только из Хотина, Тапиоселе и Тороксентмиклош. По мнению автора они использовались как сосудики для хранения краски и были принадлежностями женского туалета. Они вероятно имели дно из дерева и носились на поясе.

Значит, богатый инвентарь мезотурского погребения проявляет связи с одной стороны с классической скифской культурой Южной России, и с поздним гальштатом с другой.

Ю. Кшишфалуди

SKYTHENZEITLICHES GRAB AUS MEZŐTÚR

Auszug

Im November 1963 sind die Beigaben eines Einzelgrabes, das in Mezőtúr-Újváros, auf dem Gelände des Schlachthofes gefunden wurde, in das Damjanich János-Museum zu Szolnok gelangt. Die Gegenstände stammen wahrscheinlich aus einem weiblichen Skelettgrab.

Das bedeutendste Stück des Fundkomplexes ist die sog. Fußzierfibel. Sie läßt sich in die Mansfeldsche F₁-Grundform reißen: in ihren geraden, durchbohrten Fuß ist die Zierde eingeschlagen, ein einfacher Niet, am Kopf mit einer leichten Vertiefung. Die andere Zierde wurde in das Ende des Nadelhalters eingeschlagen. Angesichts des Hauptverbreitungsgebietes der späthallstattzeitlichen Fibeln, darunter der sog. Fußzierfibel, ist es auffallend,

daß mehrere hundert Kilometer entfernt, in Mezőtúr ein Exemplar dieses Typs zum Vorschein gekommen ist. Auf Grund der Chronologie der Gräberfelder von Heuneburg und Dürrenberg kann ihre Gebrauchszeit auf die Mitte bzw. zweite Hälfte des 5. Jhs v. u. Z. bestimmt werden.

Seltene und wertvolle Stücke des Komplexes sind die Goldflitter. Sie stammen von einem Prägestock und dürften in ihrer Mitte einst einen Zierstein gehabt haben. Ihre Parallelen in Ungarn sind uns aus dem Hortfund von Ártánd, aus den Gräbern 27 und 31 von Vekerzug bekannt. Wesentlich mehrere Analogien finden wir aber in den skythenzeitlichen Gräbern Südrußlands, bis zum

5—3. Jh. v. u. Z. vor. Man konnte sogar stellenweise aus der Lage der Bleche auch die Kopfbedeckung rekonstruieren.

Die Analogien der Bleche von Mezötúr führen in die Pontusgegend, nach Südrußland und knüpfen sich der klassischen Skythenkultur an. Diese Gegenstände müssen wir für Zierden des Kleides oder eines Grabtuches halten, die für die Barbaren in pontischen Werkstätten erzeugt wurden und auch in den griechischen Städten als „barbarische Tracht“ verbreitet waren.

Die großen Augenperlen gelten für eines der charakteristischsten Schmuckstücke der Skythenperiode, jedoch wurden sie nicht an Ort und Stelle erzeugt, sondern sind auf dem Handelsweg hierher gelangt.

Die wahrscheinlich von den östlichen Küsten Afrikas stammende Kauri-Perle ist ebenfalls als Handelsware zu betrachten und vertritt infolgedessen einen großen Wert.

Die Perlen der dritten Perlenkette sind übliche Stücke dieser Zeit und fast massenhaft vorkommende Typen der heimischen Skythenperiode.

Selten kommt aber der Knochenzylinder vor, dessen ähnliche Formen uns aus Chotín, Tápiószele und Török-szentmiklós bekannt sind. Diese Gegenstände halte ich für Zubehör einer weiblichen Toilettengarnitur, für einen Farbentiegel; wahrscheinlich hatten sie einen hölzernen Boden und wurden auf den Gürtel aufgehängt getragen.

Zusammenfassend kann gesagt werden, daß das Grab von Mezötúr mit seinem Reichtum und seinen vielseitigen Beziehungen hervorsteicht, die einerseits in die Richtung der Pontusgegend, der südrußländischen klassischen Skythenkultur, anderseits des späthallstattzeitlichen Kulturkreises hinweisen.

J. Kisfaludi

TERRA SIGILLATÁK EREDETÉNEK VIZSGÁLATA NEUTRONAKTIVÁCIÓS ANALITIKAI MÓDSZERREL

A régészetben már hosszú idő óta alkalmaznak természettudományos módszereket az ember múltjának tanulmányozásánál. A közelmúltban vált önálló tudománnyá az archeometria, amely az egzakt tudományok — a matematika, a műszeres analitika, a geokémia, stb. — eredményeit alkalmazza a régészeti kutatásban. Számos külföldi példa mellett¹ e tudományág hazánkban is fejlődésnek indult. Ma a vizsgálatok három fő irányba terjednek ki: a leletek készítési helyének meghatározása, kormeghatározás és a leletek kémiai, fizikai vizsgálata. Az elmúlt évben a BME Tanreaktora és az MTA Régészeti Intézete együttműködésének keretében római kori terra sigillata kerámiák vizsgálatára nyílt lehetőség.

A régészek részéről már régebben felmerült az igény, hogy a kerámiák tipológiai, formai díszítésén alapuló besorolását objektív módszerekkel ellenőrizzék és egészítsék ki. Munkánkban arra próbáltunk választ kapni, hogy a kerámiák kémiai összetételének, szerkezeti sajátosságainak vizsgálata segítséget nyújthat-e a kerámiák eredetének meghatározásánál, egy-egy leletanyag darabjainak műhelyek szerinti csoportosításánál, igazolja-e a korábbi régészeti feltételezést, illetve választ tud-e adni nyitott, máig vitatott kérdésekre.

Választásunk azért esett a terra sigillaták vizsgálatára, mert ezeknek műhelye aránylag jól lokalizálható, a kerámia anyag régészetileg jól meghatározott, s így a kezdeti stádiumban lévő vizsgálat eredményei kontrollálhatók.

A terra sigillata gyártásának történetét végigkísérő tendencia: a drága, jelentős szállítási és esetleg vámköltséggel is terhelt importártut lehetőség szerint a felvevő piacokhoz közelebbi műhelyek árujával felváltani. Ebben az értelemben a műhelyek „követik” a piacterületet;² a jó üzleti érzékkel rendelkező fazekas vállalkozók a kedvezőbb értékesítési lehetőségeket kínáló műhelyekbe települtek át műhely-felszerelésükkel: formatáljakkal és pecsétlőikkel, ott folytatva a megszokott kerámiatípusok gyártását.³ Bár magát az áttelepülés tényét a műhely-hagyaték egyértelműen igazolja, mégis a régész nehéz helyzetbe kerülhet, ha egy fazekasnak az adott manufaktúráktól távoli lelőhelyeken is felbukkanó gyártmányát kell meghatározni, műhelyét azonosítani. Ezekben az esetekben ugyanis a hagyományos régészeti eszközökkel vizsgálható forma vagy a díszítés sokszor tökéletesen egyező, és még a névbélyeg sem dönti el egyértelműen a termék eredetét. A kérdésnek pedig egymástól több száz

km távolságra fekvő officínák esetében fontos gazdaságtörténeti jelentősége lehet; csak pontos meghatározás birtokában tudunk az adott terület kereskedelmi kapcsolatairól adekvát képet rajzolni. Ugyanezzel a problémával találja szemben magát a kutató, ha egy fazekasnak több, egy időben működő fiókvállalata is volt; a forma, a méret vagy a márkajelzés itt sem dönti el mindig egyértelműen azt a kérdést, hogy az adott területre melyik officínából szállították az árut? Nehezebb a helyzet a leletanyag nagy részét kitevő díszítetlen típusok esetében, ahol még az esetleg azonos díszítőelemekből álló, de képpé különbözőképpen szerkesztett díszítésrendszer esetleg csak egy manufaktúrára jellemző sajátosságai sem vizsgálhatók. Ilyen esetekben csak a természettudományos anyagvizsgálati módszerek nyújtanak megbízható eredményeket, amelyek egy-egy műhelyben felhasznált anyagnak a többi officínáétól eltérő specifikumait képesek egzakt módon meghatározni. Ezt az anyagot ugyanis az ókorban csakis helyi bányából nyerhette a fazekas, míg formatáljait, pecsétlőkészletét esetleg egy másik tartományban lévő műhelyből hozhatta magával.

Csoportosításunk elvi alapja az, hogy egy adott helyen készült kerámia speciális geokémiai, ásványtani, szerkezeti bélyegeket visel. Nagyon sok helyi agyagbánya létezik és mindegyik hosszú ideig ható komplex geológiai folyamatok eredménye. Ezen folyamatok során olyan geokémiai „ujjlenyomatok” alakulnak ki az agyagokban, amelyek aztán igen jól használható adatokat nyújtanak a kerámiák eredetének meghatározásánál.

Vizsgálatainknál azt kellett figyelembe venni, hogy három összetevő: a kiindulási anyag ásvány-kőzettani és geokémiai jellege, a készítés módja és az esetleges utólagos hatások által meghatározott anyagot tartottunk kezünkben. Olyan vizsgálati módszereket kellett találnunk, amelyek mindháromra felvilágosítást tudnak nyújtani, s ezen felül megbízható csoportosítási lehetőséget is biztosítanak.

Legalkalmasabbnak az anyagok kémiai összetételének meghatározása látszik. Erre számos módszer áll rendelkezésre, ezek többsége azonban régészeti leleteknél nem alkalmazható, hiszen itt elsődleges szempont, hogy az eljárás roncsolásmentes legyen, hogy egyszerre sok elemet lehessen meghatározni nagy pontossággal, és hogy a módszer érzékeny legyen az igen kis mennyiségben jelen lévő elemekre is.

A kerámiák eredetére vonatkozólag főleg a kis koncentrációban jelen lévő ún. nyomelemek eloszlása ad felvilágosítást. Ugyanis míg az agyagásványok főkomponenseinek (SiO_2 , Al_2O_3) mennyiségében nem várhatunk szignifikáns eltérést, mivel ezek az agyagok tulajdonságainak meghatározói, addig a nyomelemek nem meghatározott formában épülnek be a kristályszerkezetbe, s koncentrációjuk a különböző geológiai viszonyoknak, gyártási és égetési folyamatoknak megfelelően nagyságrendileg is eltérhet.

Mindezeket figyelembe véve a kémiai összetétel meghatározására neutronaktivációs analízist (NAA) alkalmaztunk.⁴ A reaktorneutronokkal végrehajtott aktivációs gamma spektrometria olyan sokelemes analitikai módszer,

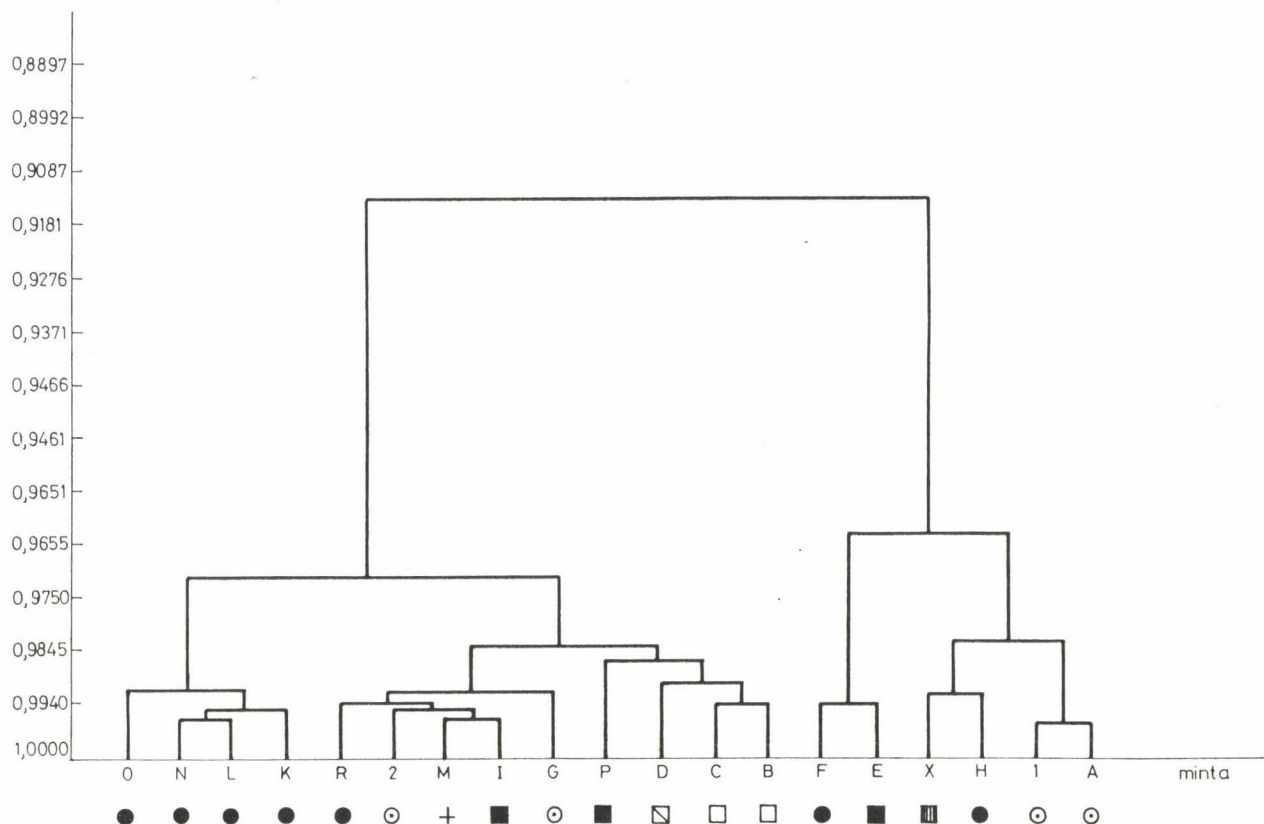
¹ Aitken, M. J.: *Physics and Archaeology* (London 1961); *Science in Archaeology* — eds. Brothwell, D., Higgs, E. (London 1963); Heizer, R. F.—Cook, S. F., *The Application of Quantitative Methods in Archaeology*. Viking Fund Publications in Archaeology. No 28 (Chicago 1960) Perlman, I.—Asaro, F., *Archaeometry* 2 (1969) 21—; Hatcher, H.—Hedges, R. E. M.—Pollard, A. M., *Archaeometry* 22,2 (1980) 133—151.

² Rostovtzeff, M.: *Gesellschaft und Wirtschaft im Römischen Kaiserreich I.* (Leipzig 1929) 313.

³ Picon, M.—Lasfargues, J., *Revue Arch. de l'Est et du Centre-Est* 25 (1974) 61—; Hartley, B., *Some wandering Potters. Roman Pottery Studies in Britain and Beyond*. Papers presented to J. Gillam. BAR 30. Oxford 1977, 251—261.

⁴ Szabó E.—Simonits A.: *Aktivációs analízis.* (Bp. 1973)

hasonlóság

1. kép. Dendrogramm, amely a minták közti hasonlósági viszonyokat jellemzi. ● Arezzói □ Észak-itáliai (Fabrikat B) ▨ Itáliai (Fabrikat C) ● Pó-vidéki ■ Észak-itáliai barbotindíszes sigillata ▨ Észak-itáliai barbotindíszes sigillata „pannóniai utánzata” + Rheinzaberni minta

Fig. 1. Dendrogram showing the levels of similarity among the samples. ● Arretine □ North Italian (Fabric B) ▨ Italian (Fabric C) ● Sigillata of the Po valley ■ North Italian sigillata decorated „en barbotine” ▨ „Pannonian imitation” of North Italian sigillata decorated „en barbotine” + Ware of Rheinzabern

amely egy mintában 20–30 elem koncentrációjáról nyújt felvilágosítást. A nemzetközi összehasonlításból is úgy tűnik, hogy a magas fokon automatizált és számítógépesített neutronaktivációs analitika az ilyen típusú feladatok megoldásának leghatékonyabb módszere.

A módszer lényege, hogy az analizálandó mintát neutronokkal besugározva, magreakciók révén a vizsgált elemek radioaktív izotópjait állítjuk elő. A keletkezett radioaktív izotópok a kibocsátott sugárzás típusában, energiájában és felezési idejében különböznek egymástól, így a besugárzott minták radioaktív sugárzásának mérésével kvalitatív és kvantitatív meghatározások végezhetők.

Mindenekelőtt megvizsgáltuk, hogy kémiai összetétel tekintve kellően homogén-e az anyag. E célból három mintavételi pontot jelöltünk ki, s három ilyen darabon elvégeztük az elemzést. Megnyugtató eredményeket kaptunk, a különböző helyekről vett minták kémiai összetétele nem mutatott eltérést.

A MTA Régészeti Intézetétől kapott 19 minta eredetire vonatkozóan előzetes információval nem rendelkezünk.

A mintákban a következő elemek koncentrációját határoztuk meg: titán, vanádium, diszprózium, mangán, kálium, lutécium, tórium, bárium, cérium, króm, antimon, hafnium, cézium, szkandium, terbium, rubidium, vas, kobalt, tantál és európium. A mérést ORTEC Ge(Li) félvezető detektorral, a hozzá csatlakozó CANBERRA gyártmányú erősítő segítségével CANBERRA 80-as szériájú 8000 csatornás intelligens analízátorral végeztük.

A kémiai összetétel meghatározásán kívül az egyes darabok ásványos összetételét, szerkezeti és szöveti tulajdonságait is vizsgáltuk, röntgen-diffrakciós,⁵ illetve optikai módszerrel. A röntgen-diffrakciós módszer alapja az, hogy a kristályok térrácsában az alkotóelemek egymástól meghatározott távolságban helyezkednek el, így a kristályrács természetes optikai rácsként viselkedik, s rácsállandója a röntgensugárzás hullámhossz-tartományába esik. A kristályrácsra áthaladó röntgensugár a kristály rácssíkjaikról visszaverődik. A visszavert röntgensugárzást regisztrálva a rácssíktávolságokra, tehát az ásványos összetételre jellemző spektrumot kapunk.

A szöveti–szerkezeti típusok meghatározását vékonyecsiszolatok mikroszkópos vizsgálatával végeztük.

Az egyes ásványok jelenléte vagy hiánya, illetve mennyiségi aránya, valamint az ásványszemcsék alakja, koptatottsága, esetleges irányítottsága, az égetés során létrejött új fázis minősége alapján csoportosítottuk a mintákat.

Az egymáshoz nyomelemeik eloszlásában leginkább hasonló minták kiválasztása matematikai statisztikai módszerrel: „cluster-analízissel” történt.⁶ Ennek lényege, hogy kiválasztjuk az egymáshoz leginkább hasonló mintákat (a minták hasonlóságát számadattal jellemezzük), majd a számításokat ismételve létrehozunk olyan csoport-

⁵ Náray-Szabó I.: Röntgenanalízis. (Bp. 1965)

⁶ Op de Beeck, J., Journal of Radioanalytical Chemistry 37 (1977) 213–221.

tokat („clustereket”), amelyek a kiindulási „maghoz” vagy „magokhoz” immár egyre kevésbé hasonlítanak. Végül kialakíthatunk egy faághoz hasonló szerkezetű rendszert (dendrogram), amely a minták közötti hasonlósági viszonyokat jellemzi és teszi szemléletessé (1. kép). A vízszintes tengelyen a minták elemzési kódjai, a függőlegesen a hasonlósági indexek értékei találhatók. Mint az ábráról leolvasható, az egymáshoz nyomelemeik eloszlásában leginkább hasonló minták az I—A, I—M és az N—L jelűek. A hasonlóság következő, immár kissé távolabbi szintjét képviseli pl. az I, M—2 és az N, L—K. minták. Ezt követi újabb szinten az N, L, K—O és az I—M, 2—R csoportok stb.

A cluster-analízis alapján kapott csoportokat összevetettük a röntgen- és optikai vizsgálatok eredményeivel, az azok alapján kialakított csoportokkal. Az eredmények általában jó egyezést mutattak, néhány kivételtől eltekintve. Ezek közül az egyetlen számottevő eltérés az M jelű mintánál mutatkozott, s itt fölül kellett bírálunk a nyomelemeloszlás alapján kapott hasonlósági értéket. Az M jelű minta szöveti képe olyan mértékű eltérést mutatott a többiekétől (2. kép), hogy semmi esetre sem tartozhat egyik csoportba sem. A nemezzserű, szálás szövet, a nagyon erős belső reflex egyértelműen kiemeli a többi közül. Röntgendiffrakciós felvételéből pedig meghatározható volt egy olyan ásvány (klorit) jelenléte, amely egyetlen más darabban sem fordult elő. Ennek alapján az M jelű mintát egy különálló műhely termékének kell tekintenünk.

A Régészeti Intézetben összeállított 19 minta kiválasztásánál nagyjából egy műhelykör, az itáliai sigillatgyártás problematikájához kívántunk a mérésekkel kiegészítő információkat nyújtani. Választásunk azért esett erre a mintacsoportra, mert Pannoniában ezek a legkorábbi sigillat típusok; az itáliai áru — jó keltezhetősége révén — a tartomány megszűlésének és kora császárkori történetének kérdéséhez nyújt értékes adatokat.

A mintákat régészeti már meghatározott, feldolgozott leletekről vettük, így elsősorban a

- a) zalalövői (Salla) ásatások (E—X minta, összesen 13 db) és
- b) az árpási feltárások (Mursella) (I—2 minta, összesen 2 db)

során talált sigillatokról. A mintákról — minthogy a darabokat másutt már publikáltuk — itt csak jegyzéket adunk. A vizsgálatba bevontunk néhány (4 db), a Magdalensbergen (Ausztria, Karinthia) talált sigillatát is,⁷ amelyeket S. Scheffenecker bocsájtott rendelkezésünkre. A Magdalensbergen a több ezer itáliai sigillata csoportosításának szinte egyetlen alapja az agyag és a felület („bevonat”) minőségének, színének, porozitásának optikai, tapasztalati vizsgálata volt.

A mintákon végzett mérésektől az alábbi kérdések megoldásához kívántunk közelebb jutni:

1. A legnagyobb itáliai manufaktúra, *Arretium* reliefdíszes termékei alig találhatók meg Pannoniában; a Drag. II formájú dombordíszes edények (*calices*) néhány előfordulása az Emona-Poetovio-Siscia háromszögben⁸ regisztrálható. Az egyszerű, ill. applikált díszű arretiumi típusok felismerését sokáig az a körülmény nehezítette, hogy a jellegzetes arezzoi formákat hamarosan az észak-itáliai műhelyek is átvették,⁹ ezért egy-egy töredék fel-

bukkanása esetén a korábbi kutatás sokszor az „észak-itáliai”, „felső-itáliai” gyártmányok közé sorolta az etruriai üzem termékeit is.¹⁰ Több adat azonban arra vall, hogy Pannoniában a reliefdísz nélküli arretiumi sigillata — ha csekély mennyiségben is — jó néhány lelőhelyen megtalálható,¹¹ így többek közt a borostyánút mentén fekvő Sallán (Zalalövő) is.¹² A jellegzetes bélyegeken kívül már az agyag és a felület minőségi kritériumai alapján is sok esetben azonosíthatók a díszítetlen arretiumi sigillaták (az ún. Fabrikat A);¹³ az eredet kérdésében azonban a döntő szót az anyagvizsgálatok mondják ki. Arretium pannoni exportjának intenzitását bizonyítaná L. Gellius árujának többszöri felbukkanása is.¹⁴ A Magdalensbergen nagy mennyiségben található L. Gellius típusok kétségkívül arezzoiak,¹⁵ és egy nagyobb anyaggyűjtés eredményeinek összegezéséekppen egyértelműen csak Arretiumba (és részben Lyonba) lokalizálja ezt a műhelyt S. Scheffenecker-Zabehlicky is.¹⁶ E sigillatár arretinitását azonban több kutató vitatta, feltételezve, hogy ennek az officinának Észak-Itáliában is lehettek filiai.¹⁷ A, G, 1 és 2 jelű mintával kapcsolatos kérdésünk

¹⁰ B. Vágó E., Acta ArchHung 29 (1977) 99

¹¹ Nauportus — ld. Curk, I., AV 26 (1975) 176, 179; Poetovio — Curk, I., Časopis za zgodovino in narodopisje 4 (1968) 80; Ua., AV 30 (1979) 360; Carnuntum — Grünwald, M., Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum. RLO 29 (Wien 1979) 20; Ua., Forschungsber. zur Ur- und Frühgesch. 10 (Wien 1978, 79; Ua., FÖ 18 (1979) 1980, 83–87; Baden — Gabler, D., Die Keramik von Vindobona in: Vindobona — Die Römer im Wiener Raum. 52. Sonderausstellung des Hist. Mus. der Stadt Wien. (Wien 1977) 242; Deutschkreuz, Savaria — Gabler, D., Italische Sigillaten in Nordwestpannonien. Wiss. Arbeiten aus dem Burgenland. 51 (Eisenstadt 1973) 6, 18, 40; Mursa — Gabler, D., OZb 16 (1977) 179, 104; Sirmium — Brukner, O., Materijali (Beograd) 8. Zenica 1970 sa simpozijuma hronološka i tipološka determinacija rimske keramike u Jugoslaviji. (Zenica 1971) 48.

¹² RFZ 1977. Acta ArchHung 31 (1979) 382; RFZ 1978, Nr. 4–5, 16. Acta ArchHung 33 (1981) 297; RFZ 1979, Nr. 6, Acta ArchHung 33 (1981) 309; RFZ 1980, Nr. 31. Acta ArchHung s. a

¹³ Schindler, M. — Scheffenecker, S. i. m. 17.

¹⁴ Elterjedéséhez ld. Curk, I., Časopis za zgodovino in narodopisje 4 (1968) 64; Ua., AV 30 (1979) 358; Petru, P., Razprave, SAZU. Diss. 6 (Ljubljana 1969) Taf. 4, 6; Vikić, B., Starinar 13–14 (1962–1963) 90; Petru, P., Neviodunum. Drnovo pri Krškem. Katalogi in monografije 15 (Ljubljana 1978) Taf. XLI. 5, 12; Curk, I., AV 30 (1979) 350; Bónis, É., Atti del convegno internazionale sui problemi della ceramica romana di Ravenna, della Valle padana e dell'alto Adriatico. (Bologna 1972) 255; B. Vágó E., Acta ArchHung 29 (1977) Taf. I. 1, Taf. II. 3, Taf. IX. 1–3; Gabler, D., Acta ArchHung 23 (1971) 87; Ua., Italische Sigillaten in Nordwestpannonien. Wiss. Arb. aus dem Burgenland. 51 (Eisenstadt 1973) 6–9, 40; Kerchler, H., AAu Beih. 8 (Wien 1967) Taf. LIX. 5; Grünwald, M., PAR 26 (1976) 1; Ua., Forschungsber. zur Ur- und Frühgesch. 10 (Wien 1978) 79; Ua., FÖ 18 (1979) 1980, 82; Gabler, D., ArchErt 106 (1979) 211; Brukner, O., Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. Diss. et Monogr. 24 (Beograd 1981) Taf. 1, 30–38.

¹⁵ Schindler, M. — Scheffenecker, S., i. m. 196.

¹⁶ Zabehlicky-Scheffenecker, S., RCRFA 21–22 (1982) 109.

¹⁷ Ettlinger, E., Atti del convegno internazionale sui problemi della ceramica romana di Ravenna, della Valle padana e dell'alto Adriatico. (Bologna 1972) 143; Scotti-Maselli, F., Aquileia Nostra 48 (1977) 73–; Ua., Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria 25 (Trieste 1977) 334, 5. j; Gabler, D., Acta ArchHung 30 (1978) 405; Ruprechtsberger, E. M., Ein Beitrag zu den römischen Kastellen von Lentia. Die Terra Sigillata. Linzer Arch. Forsch. 10 (Linz 1980) 19. A linzi darabokra vonatkozóan S. Zabehlicky —

⁷ A kapott mintákért G. Piccottininek és S. Scheffenecker-Zabehlickynek tartozom köszönettel.

⁸ Curk, I., RCRFA 7 (1965) 75; Ua., Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) 4 (XXXIX) (1968) 76; Ua., AV 26 (1975) 176, 180; Vikić, B., Starinar 13–14 (1962–1963) 90; Ua., AV 19 (1968) 510; Curk, I., RCRFA 17–18 (1977) 82. Az egyetlen díszített dévényi töredékhez ld. Dekan, J., Musaica. Zbornik filozofičke fakultety Univerzity Komenského 12 (1961) 55; Křižek, Fr., RCRFA 1 (1958) 19.

⁹ Schindler, M. — Scheffenecker, S., Die glatte rote Terra Sigillata vom Magdalensberg. Kärntner Museumschriften 62. (Klagenfurt 1977) 91, 197.

a következő volt: eltér-e ezeknek — az anyag és felületi sajátságai alapján arezzoink tartható — daraboknak összetétele a többi itáliai (észak-itáliai) példányétól; felismerhető-e néhány, az arretiumi sigillata agyagának nyomelemeloszlására jellemző sajátosság;¹⁸ azaz támogatják-e mérési eredmények e sigillaták arezzoí eredeztetését?

2. Az észak-itáliai műhelyek, Pannoniában ritkább korai termékei (a magdalensbergi anyagban a Fabrikat B)¹⁹ eltérnek-e minőségi jegyeikben a már nagyobb mennyiségben fellelhető Claudius-korai Flavius-kori Pó-vidéki, applikált díszű edényekétől? A porózus B áru megtalálható Zalalövön²⁰ ugyanitt a későbbi Pó-vidéki típusok száma is jelentős. Vajon más műhely gyártotta-e a kétfajta sigillatát? Kimutathatók-e — korszerű anyagvizsgálati módszerekkel — eltérő sajátosságok? (Az észak-itáliai áru fajtákat tudomásunk szerint eddig még sehol sem vizsgálták ilyen módszerekkel.) A mintákat (B és C jelű) két, a Magdalensbergen talált töredék szolgáltatta. Ezeket az E, F, H, I, K, L, M, O, P jelű darabokkal vetettük össze.

3. A Magdalensbergen jelentősebb számban fellelhető, az arretiumitól és az eddig ismert észak-itáliaitól egyaránt eltérő áru (ún. Fabrikat C) eddig nem került elő Pannoniában. Bár a névbélyegek alapján felmerülhetett annak lehetősége, hogy ez az áru esetleg a puteoli műhelyben készült,²¹ mégis a lyoni Laboratoire de Céramologieban eddig végzett agyagvizsgálatok alapján egyik eddig ismert műhelyhez sem lehetett kötni²² a Fabrikat C-be sorolható darabokat. Az ellenőrző mérés ezúttal kívántuk elvégezni a D jelű, a Magdalensbergi származó darabbal. Ezzel azt a kérdést kívántuk eldönteni, hogy vajon szállíthattak-e Noricumba vagy Pannoniába dél-itáliai (puteoli) sigillatákat?

4. Az észak-itáliai applikált díszű sigillaták későbbi, nagyjából az I. sz. harmadik negyedére keltezhető csoportjába²³ részben (a magdalensbergi anyag alapján meghatározott) az ún. D áru tartozik (C.T.S., FES.C.T és SEC.C.T termékei), részben pedig az L.M.V.—Q.S.P. jelzésű tálak, csészék, amelyek valamennyi eddig felsorolt itáliai típustól eltérnek.²⁴ Ezeknek a Pó-vidéki sigillatáknak műhelyeit nem ismerjük. Feltehetően sok, egymással szoros kapcsolatot tartó kerámiaüzem gyárthatta ezt az edényfajtát.²⁵ Lokalizálásukra részben Plinius ismert adatai alapján tehetünk kísérletet,²⁶ részben pedig a régészeti leletek alapján bizonyítható (már lokalizált) kerámiaműhelyek jöhetnek számításba. Észak-Itáliában eddig 3 officina igazolható régészeti evidenciák alapján; Cremona,²⁷ Ravenna²⁸ és Miradolo.²⁹ Össze-

hasznító vizsgálatok egyikéből sem állnak rendelkezésünkre, mégis fontosnak tartjuk annak eldöntését, hogy egy vagy több officinában készültek-e a pannoni lelethelyű Pó-vidéki sigillaták (F, H, K, L, N, O, R minta)?

5. Az észak-itáliai sigillaták legkésőbbi csoportját a Drag. 35/36 formájú barbotindízes tálcák, csészék alkotják. Ez a forma Nero korában tűnt fel, de csak Domitianus korában vált általánossá.³⁰ Forgalmuk Traianus uralkodása idején is követhető.³¹ Ez az áru tehát későbbi, mint az applikált díszű Pó-vidéki sigillata; ennek ellenére a hasonló agyag, ill. a bevonat sajátságai alapján feltételezhetjük, hogy a barbotindízes típusokat valószínűleg ugyanazok az észak-itáliai officinák gyártották, mint amelyek pl. L.M.V. és Q.S.P. áruját.³² Három — Drag. 35/36 formájú sigillatából vett — mintát (E, I, P) abból a célból vizsgáltunk, hogy választ kapjunk arra a kérdésre, vajjon a barbotindízes típusok a Pó-vidéki műhelyek egyik csoportjának késői termékei-e vagy gyárukat máshol kell keresni?

6. Az észak-itáliai barbotindízes sigillatákat csakúgy, mint a többi itáliai árut,³³ eddigi feltevéseink szerint Pannoniában is utánózhatták.³⁴ Egy rossz minőségű teljesen kopott bevonatú, az eddigi megfigyelések alapján utánzatnak tartható darabról vett mintát (X) abból a célból vizsgáltunk, hogy megállapíthassuk, összetétele lényegesen eltér-e a kétségtől észak-itáliainak tartható darabokétól, vagy velük azonos-e? Import-e vagy helyi áru a Zalalövön talált darab?

7. A mérési eredmények megbízhatóságát kívántuk ellenőrizni az M mintával, amelyet egy Zalalövön talált, felszíni gyűjtésből származó Drag. 32 formájú rheinzaberni töredékből vettünk. Minthogy ez az edény Észak-Itáliától több mint 500 km távolságra lévő műhelyben készült, az Alpoktól északra — kémiai, szerkezeti tulajdonságaiban lényegesen el kell térnie az eddigi példányokétól.

A felvetett kérdésekre a mérési eredmények birtokában az alábbi válaszokat adhatjuk:

1. Az A és I jelű darabok esetében mind a kémiai, mind az ásványos összetétel alapján biztosan vehetjük, hogy nem készülhettek a B—C, D vagy F, H, K, L, N, O, R minták (észak-itáliai) műhelyeinek egyikében sem; ezek valamennyitől lényegesen eltérnek. Az A mintával azonos árut (a magdalensbergi anyagban az A Fabrikat) M. Picon már vizsgálta³⁵ és azt egyértelműen az arezzoí műhelyhez kötötte. Az Árpásról származó I minta A-val

Scheffenecker 1982. jan. 29-i levelében arról tájékoztattott, hogy „alle als „arretinisch“ anzusehen”.

¹⁸ Az arretiumi sigillaták összetételéhez ld. Picon, M.—Vichy, M.—Meielle, E., *Archaeometry* 13,2 (1971) 191—208; Widemann, F.—Picon, M.—Asaro, F.—Michel, H. V.—Perlman, I., *Archaeometry* 17,1 (1975) 45—59. Eredményeinket nem tudtuk egy másik méréssel összehasonlítani, ahol a szerzők koncentrációértékeket nem adtak meg. Banterla, G.—Stenico, A.—Terrani, M.—Villani, S., *Archaeometry* 15 (1973) 209—220.

¹⁹ Schindler, M.—Scheffenecker, S. i. m. 18—20.

²⁰ RFZ 1980, Nr. 1—2, 5—6 *Acta ArchHung* s. a.

²¹ Schindler, M.—Scheffenecker, S. i. m. 27. A műhelyhez ld. Comfort, H., *RCRFA* 5—6 (1963—1964) 7—.

²² Schindler, M.—Scheffenecker, S. i. m. 341.

²³ Gabler D., *ArchErt* 104 (1977) 147.

²⁴ Ld. Graue, J., *Die Gräberfelder von Ornavasso. Eine Studie zur Chronologie der späten La Tène und frühen Kaiserzeit. Hamburger Beiträge zur Archäologie. Beih. 1. (Hamburg 1974) 147, Stufe VI.*

²⁵ Ld. Riccioni, G., *Faenza. Boll. del Museo Int. delle ceramiche in Faenza* 66 (1980) 60.

²⁶ Plinius, *Nat. Hist.* XXXV. 160 (Hasta, Pollentia, Hadria, Mutina).

²⁷ Stenico, A., *RCRFA* 5 (1963—1964) 51.

²⁸ Montanari, G. B., Pozzi a sud ovest di Ravenna e nuove scoperte di officine ceramiche. *Atti del convegno*

internazionale sui problemi della ceramica romana di Ravenna, delle Valle padana e dell' alto Adriatico. (Bologna 1972) 65—; Maioli, M. G., *Faenza. Boll. del Museo Int. delle ceramiche in Faenza* 66 (1980) 223.

²⁹ Stenico, A., *Frammento di matrice per coppa di terra sigillata trovata a Miradolo. Boll. della società pavese di storia patria* 1974—1975, 45—. A felsorolt műhelyek egyikéről sem tudjuk biztosan, hogy applikált díszű sigillatákat is gyártott-e?

³⁰ A dunai tartományokon kívül ezek a típusok újabban Korzikán is felbukkantak ld. Pallares, F., *Riv. di Studi Liguri* 40 (1974) 1979, 114—115. Újabb pannoni lelethelyek előfordulásaihoz ld. Brukner, O. i. m. Taf. 12, 1—13.

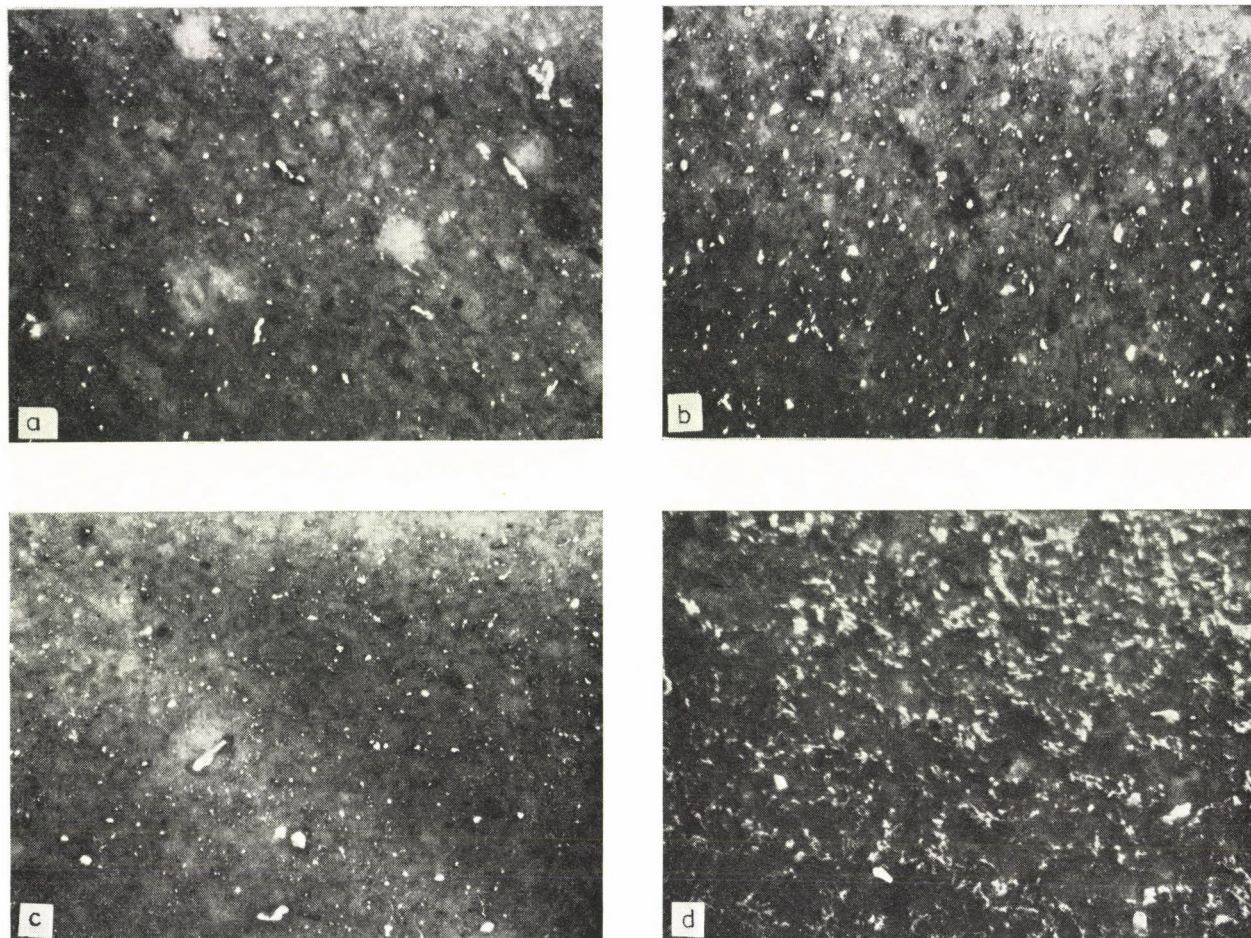
³¹ Gabler D., *Acta ArchHung* 30 (1978) 405—406; RFZ 1979 *Acta ArchHung* 33 (1981) 326

³² Gabler D., *Arrabona* 6 (1964) 11—12.

³³ Biró E., *Arch. Ért.* 88 (1961) 241; Bónis É., *FA* 14 (1962) 27; Curk, I., *Terra sigillata in sorod-ne vrste keramike iz Poetovija. Diss. 9 (Ljubljana 1969) 65—66; Póczy K., Atti del convegno internazionale sui problemi della ceramica romana di Ravenna, della Valle padana e dell' alto Adriatico. (Bologna 1972) 268; B. Vágó E., Acta ArchHung 29 (1977) 93—96; Grünwald, M., Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum (Grabungen 1968—1972) *RLÖ* 29 (Wien 1979) 27.*

³⁴ Buocz T., *ArchErt* 88 (1961) 234; Gabler D., *Arrabona* 6 (1964) 16; Ua., *Acta ArchHung* 28 (1976) 160.

³⁵ Schindler, M.—Scheffenecker, S. i. m. 196

2. kép. Néhány minta mikroszkópi-szöveti képe. a—c. Észak-itáliai sigillaták (C, L, O minták) d. Rheinzaberni sigillata (M minta)

Fig. 2. Microscopic-texture of some of the samples. a—c. North Italian sigillatas (C, L, O) d. Ware of Rheinzabern (M)

való egészen közeli rokonsága tehát — a tipológiai egyezéseket is figyelembe véve — azt jelenti, hogy a darabot teljes biztonsággal arretiuminak tekinthetjük. (Az 1. mintánál figyelemre méltó egyes elemek tökéletes mennyiségi egyezése a Picon-féle mérési eredményekkel³⁶) A többi

1 minta mérési eredményei (NAA)		Picon-Asaro stb. mérési eredményei (NAA)
Ti	0,45	0,477 ± 0,024
K	1,92	1,88 ± 0,31

mintából csak igen kis mennyiség állt rendelkezésünkre, ezért a G jelű mintánál pl. a kémiai elemzés és a röntgen-vizsgálat alapján eltérő csoportosítási lehetőséghez jutotunk. (Csak a Mn/Fe variációs diagramm szerint sorolható a másik két arezzo példánnyal azonos csoportba (3. kép). Az árpási 2 jelű minta is kvantitatíve kevésnek bizonyult, noha itt az eltérések esetleg abból adódhatnak, hogy L. Gelliusnak ez a tálja nem Arretiumban, hanem egy feltételezhető észak-itáliai filialében készült. Az észak-itáliai fiókvállalat létezésére vonatkozóan azonban ez az egy mérés nem szolgáltathat bizonyítékot.

³⁶ Vö. Widemann, F.—Picon, M.—Asaro, F.—Michel, H. V.—Perlman, I., *Archeometry* 17,1 (1975) 45—59

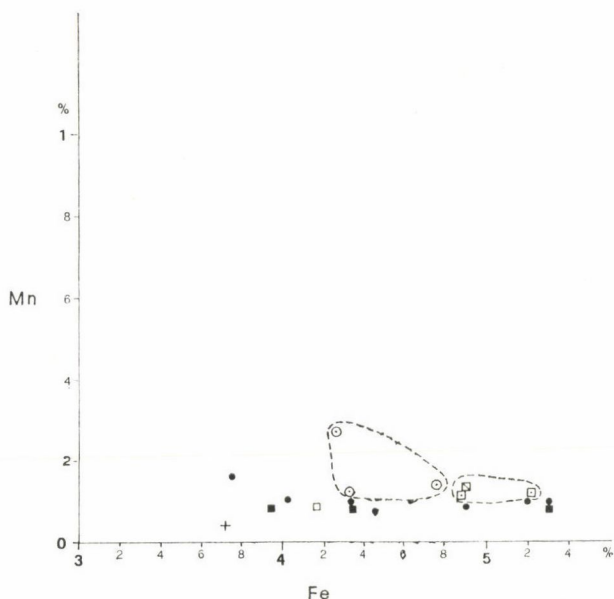
2. Az észak-itáliai termékek korai csoportjába sorolható áru (B—C minta a magdalensbergi B Fabrikat) — méréseink alapján — nem készülhetett az E, F, H, I, K, L, N, O, P jelű Pó-vidéki darabok műhelyében; egymással viszont a legszorosabb rokonságot mutatják. Kémiai összetételük, ásványos elegyrészeik, a készítés technikájára utaló szöveti típusaik alapján B és C minták azonos műhelyből származtathatók.

3. A D jelű minta (a magdalensbergi C Fabrikat) olyan közeli rokonságot mutat az észak-itáliai B és C jelű darabokkal (ld. 1. kép), hogy valamennyit azonos vagy egészen közeli észak-itáliai műhely termékének kell tekintenünk. A magdalensbergi C Fabrikatba sorolható darabok tehát nem dél-itáliai gyártmányúak, azaz a puteoli műhely nem szállított árut Noricumba és Pannoniába.

4. Vizsgálataink szerint a Claudius-, korai Flavius-kori Pó-vidéki sigillaták csoportján belül (F, H, K, L, N, O, R minták) legalább három műhely anyaga különíthető el csak a zalalövői leletek alapján; ezen belül K, L, N, O darabokat tekinthetjük egy officina termékeinek.

5. Az észak-itáliai barbotindízes sigillaták egy csoportja (E, I, P minták) méréseink alapján nem tekinthető különálló kerámiaüzemek termékének, hanem a Pó-vidéki sigillataműhelyek késői gyártmányának. A szorosan együttműködő Pó-vidéki officinák többségében a Flavius-Traianus korban valószínűleg barbotindízes tálat, csészéket is gyártottak (vö. a Ti/Mn variációs diagrammot) (4. kép).

6. Egy rossz minőségű, barbotindízes sigillata pannoni utánezatának tartható töredékből vett minta (X)

3. kép. Fe/Mn variációs diagram (a jelmagyarázatot ld. az 1. képnél)

Fig. 3. Fe/Mn variation diagram (see the symbols at fig. 1.)

kémiai összetétele nem mutat olyan mértékű eltérést az itáliai darabokétól (sőt a H jelű észak-itáliai darabbal igen közeli kapcsolatban áll), hogy annak alapján Itálián kívüli gyártóhelyet kelljen feltételezni. Ennél a töredék-nél tehát helyi, pannoniai eredeztetése nem bizonyítható

7. A kontroll céljából mért M jelű rheinzaberni mintát az optikai (általános szöveti kép) és röntgenvizsgálatok révén nyert sajátságok (egyedül ez a minta volt klorit-tartalmú) egyértelműen kiemelik az itáliai darabok közül (vö. a Ti/Mn variációs diagramot). Rheinzaberni eredeztetését a formai, minőségi jegyeken kívül kémiai nyomelemeloszlása is igazolja; a mérési eredmények a M. Picon által — rheinzaberni mintákon — nyert adatokkal egyeznek meg.³⁷

	M minta mérési eredményei	Picon mérési eredményei
Fe ₂ O ₃	5,21	4,5 – 6,75
Ti O ₂	0,75	0,7 – 0,84
K ₂ O	3,36	2,80 – 3,50
MnO	0,0465	0,047

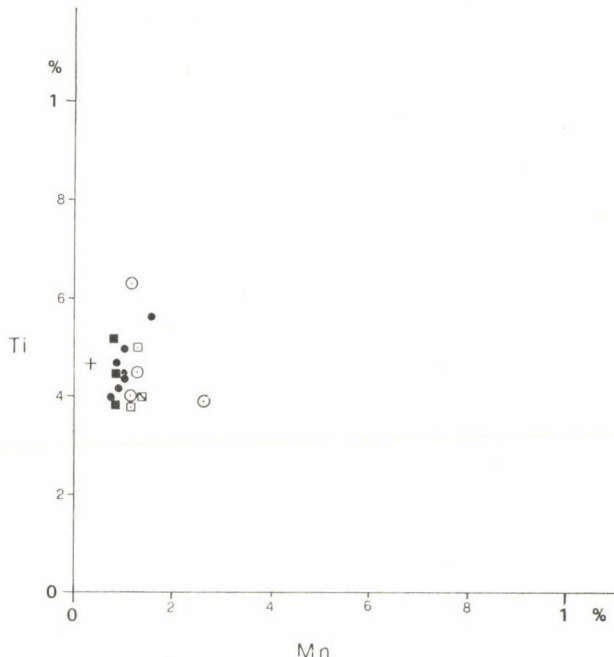
³⁷ Ld. Picon, M., BVBI 39 (1974) 185 —. Beil. VII Köszönettel tartozunk Dr. Bérczi János tudományos munkatársnak szakmai segítségéért és tanácsaiért.

PROVENANCE STUDIES OF SAMIAN WARES (TERRA SIGILLATA) BY NEUTRON ACTIVATION ANALYSIS

Summary

We have made an attempt at checking and completing some archaeological evidence concerning Samian wares (terra sigillata) provenances in this study. By using instrumental neutron activation analysis (INAA) for defining chemical fingerprints, X-ray diffraction analysis for studying structural and textural features of ceramic samples, we have tried to classify 19 pieces of Samian wares (terra sigillatae) into groups.

The basic problem was to determine the provenance of potteries, mainly of North-Italian origin, excavated in the territory of Pannonia, using cluster analysis for the grouping of samples.

4. kép. Ti/Mn variációs diagram

Fig. 4. Ti/Mn variation diagram

Összefoglalás

Az elvégzett vizsgálatok összességükben számos korábbi régészeti feltételezést igazoltak. Ezen túlmenően sikerült néhány vitatott kérdésre is választ adni. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban, hogy egyetlen anyagvizsgálati módszer sem képes „abszolút” érvényű következtetések levonására alkalmas eredményeket szolgáltatni. Az alkalmazott technikák a vizsgált anyagok szélsőségesen eltérő sajátságait (szerkezeti, kémiai, optikai) vizsgálták, így figyelembe véve e sajátságok bonyolult függését az eredettől, technológiától, kiégetéstől, nem is várhatunk mindig egybehangzó információkat.

Munkánk egy nagyobb mintaszámmal és igényesebb számítógépi technikával végzendő vizsgálat sorozat kiindulását képezi, melynek anyagi fedezetét a Művelődési Minisztérium által 1981-ben elfogadott „Régészeti korokból származó kerámiafajták eredetének vizsgálata” című állami megbízás biztosítja.

Balla Márta—Gabler Dénes

A rajzokat Szabó Jánosné (BME Tanrektora) és Dévainé Wolsky Mária készítették. Munkájukért ezúton mondunk köszönetet.

M. Balla—D. Gabler

F ü g g e l é k
A vizsgált minták

Je e	Lelőhelye	Stratigrafiai helyzete	Műhelye	Formája	Díszítése	Bélyege	Időrendje	Őrzési helye	Publikálva
A	Magdalens- berg	szórvány	Arezzo (Fabr. A) ⊙	Serie III	„Stri- chelring”	—	Tiberius	RI	Schindler Scheffenegger Taf. 69,14
B	Magdalens- berg	szórvány	É. Itália (Fabr. B) □	Serv. II.	— —	—	Tiberius	RI	Schindler- Scheffenegger Taf. 32,7
C	Magdalens- berg	szórvány	É.-Itália (Fabr. B) □	?	—	—	Tiberius	RI	publikálatlan
D	Magdalens- berg	szórvány	Itália (Fabr. C) ⊠	?	— —	—	Augustus	RI	Schindler- Scheffenegger Taf. 82,16 típus
E	Zalalövő		É.-Itália ■	Dr. 36	barbotin	—	Flavius — Trajanus	ZE 78.13. 10	
F	Zalalövő		É. Itália ●	Ohl. 3,8	appl.	—	Claudius — Vespasianus	ZE 78. 19.20	
G	Zalalövő 1977	F/IX ÉNy — DK út- átvágó árok	Arezzo ⊙		appl.		Tiberius — Claudius	RI	Acta Arch. Hung. 31 (1979) 375 Nr.2
H	Zalalövő	G/IX ÉNy — DK út- átvágó árok 250 — 300 cm	É.-Itália (Fabr. D) ●			C.T.S.	Claudius — Vespasianus	RI	Acta Arch. Hung. 31 (1979) 375
I	Zalalövő	III. helyiség DK sarok, 160 cm a téglasortól	É.-Itália ■	Dr. 36	barbotin	—	Flavius — Traianus	RI	Acta Arch. Hung. 31 (1979) 376 Nr.7
K	Zalalövő 1976	B/VIII sárga padlószint	É.-Itália ●			C.T.P	Claudius — Vespasianus	RI	
L	Zalalövő 1977	III. helyiség DK sarok 120 cm a téglasortól	É.-Itália ●	Ohl. 3,3	appl.	—	Claudius — Vespasianus	RI	Acta Arch. Hung. 31 (1979) 376
M	Zalalövő	szórvány	Rhein- zabern +	Dr. 32	—	—	II. sz. vé- ge — III. sz. első harmad	RI	—
N	Zalalövő 1976	C/VIII paticos szint elbont. 185 cm	E.-Itália ●	Ohl. 3,8	appl.	—	Claudius — Vespasianus	RI	Acta Arch. Hung. 30 (1978) 395 Nr. 41
O	Zalalövő 1976	B/VIII sárga padlósz.	E.-Itália ●	Ohl. 3,8	appl.	—	Claudius — Vespasianus	RI	Acta Arch. Hung. 30 (1978) 395 Nr. 39
P	Zalalövő 1976	B/VII 45 — 145	E.-Itália ■	Dr. 36	barb.	—	Flavius — Traianus	RI	Acta Arch. Hung. 30 (1978) 395 Nr. 55
R	Zalalövő	B/VII 45 — 145	E.-Itália ●	Ohl. 3,8	appl.	—	Claudius — Vespasianus	ZE 78. 18. 6	Acta Arch. Hung 30 (1978) 395
X	Zalalövő		É.-Itália ? □	Dr. 36	barb.	—	Flavius — Traianus	RI	Acta Arch. Hung. 28 (1976) 160
1	Árpás 1980	20. szelv. 79 cm égett, hamus réteg	Arezzo ⊙				Claudius	XJM	Comm Arch. Hung. 1 (1981)

A táblázat folytatása

Jele	Lelőhelye	Stratigrafiai helyzete	Műhelye	Formája	Díszítése	Bélyege	Időrendje	Őrzési helye	Publikálva
2	Árpás		Arezzo ?	Ohl. 3,8		GELLI	Tiberius — Claudius	XJM	Szőnyi E., Comm. Arch. Hung. 1 (1981) 11. kép 4

RI = MTA Régészeti Intézete

ZE = Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg

XJM = Xántus János Múzeum, Győr

GORSIUM TÉRKÉPES ÁBRÁZOLÁSA 1783-BÓL

Adatok a Gorsium környéki római kori úthálózathoz

I.

Tác-Gorsium római kori úthálózatával korábban egyetemi szakdolgozat és a belőle kiszűrt közlemény keretében foglalkoztam.¹ A topográfiai kutatás felújítása közben, amelynek célja Pannónia római úthálózatának felderítése,² régi jegyzeteimet és ábraanyagaimat elővéve egy eddig figyelemre nem méltatott anyagra bukkantam.

A II. József-féle I. katonai felmérés *Coll. XI. sect. 23.* jelzetű szelvénylapján — ez ábrázolja Tácsot és környékét — a Sárvíz keleti partján archeológiai érdeklődésre számot tartó ábrázolásra figyeltem fel.³ (1. kép) A szelvénylap fejlécének felirata szerint az ábrázolás 1783-ban készült.⁴

A Sárvíz keleti partján a Fehérvár, illetve Föveny-puszta felé elágazó utak szegletében egy kissé nyújtott négyzet alakú ábrát rajzolt a felmérő. A hossz tengely irányba ÉNY–DK. A vonal által körülzárt terület 100–130×150–200 méteres objektumnak felel meg.⁵

Jelen régészeti és történeti ismereteink szerint az ábrázolás azonosítására három lehetőség kínálkozik: 1. a római kori romváros területe, 2. középkori eredetű objektum, 3. a térképfelvétel korában álló építmény.

Kizárásos alapon visszafelé kutatva: a rajz korabeli objektumot nem ábrázolhat. A tizenöt éves háború után a korábbi Föveny falut pusztá, lakatlan helyként emlegették.⁶ 1650-ben III. Ferdinánd Zichy István palotai kapitányának adományozta a palotai váruradalom részeként. Az adománylevel 14 Fejér megyei falut sorol fel, amelyek

közül 10 lakatlan, pusztá — közöttük Föveny is.⁷ A XVII. században a táci jobbágyságok — Zichy-birtok ez is — bérelték a területet legelőnek és kaszálónak.⁸ Az 1696-os kamarauradalmi összeírás úgy említi, mint a török időkben lakott falut, „ez idő szerint azonban pusztá”.⁹ Egy 1716-ban keletkezett adat szerint: néhai Zichy István annak idején lakatlanul vette át, a lakatlan pusztát a táciak bérelték.¹⁰

A Föveny megnevezés valamikor a törökök kor végén, vagy azután ment át a közeli pusztá nevére, mint azt a térképlap is ábrázolja: „Föveny Schaf: H”. E pusztá az 1784-es összeírásban tekintélyes lakossággal szerepel: 11 ház, 18 család, 104 lakos, közöttük két nemes.¹¹

A hajdani Föveny helyén ez idő tájt csupán egy malom¹² és a vámház¹³ említtetik. Méretében és topográfiájában ezek egyike sem lehet azonos a tárgyalt ábrával.

A térképlap a falvakat, lakott helyeket, birkahodályokat (uradalmi tanyák!) megnevezi, csak ezt a rajzot hagyja nevezetlen (2. kép).

Az ábrázolás tárgya középkori eredetű sem lehet. Föveny falu első okleveles említése 1193-ból ismert.¹⁴ 1484-ben templomát és plébánosát említik.¹⁵ Az évtizedek óta folyó ásások nagy kiterjedésű falu nyomait hozták felszínre. 1975–76-ban előkerült a falu temploma és temetőjének java része is.¹⁶ A feltárt területen ilyen jellegű és méretű középkori objektum nem került elő, és nem is várható. A török idők alatti folyamatos írásos adatokból sem következtethetünk ilyesmire. A Fehérvár előváráként szolgáló, sárvízi átkelőt figyelő kis erődítés a területől ÉNY-ra, Csákváron állt (*Szabadbattyán-Kula*). A tö-

¹ *Fülöp Gy.*, Forschungsbericht über die römische Strassennetz bei Gorsium, Alba Regia 16 (1978) 281–285.

² A dr. Tóth Endre vezette munkaközösség tagjaként ezévből Fejér megyében is megkezdtek a munkálatokat. Az útkutatás módszeréről, pozitív tapasztalatairól: *Tóth E.*, Pannónia római útvonalainak kutatásáról, SomMK 2 (1976) 275–.; *Ua.*, A Savaria-Bassiana útszakasz, ArchÉrt 104 (1977) 65–.

³ Fejér megye területét ábrázoló szelvénylapok fényképmásolatai az István király Múzeum adattárában.

⁴ Felirata: „Theil Stuhlweissenburger Comitats. Aufgenommen in Jahr 783. von ober Lie-----ts Münichsmeyer von Ferdinand Toscana.”

⁵ Az eredeti felmérés térképlapjai 1 : 28 000-es léptékben készültek. Az István király Múzeum fényképmásolatai ennek kicsinyítései (30×40 cm). Az eredeti lapok nem ábrázolták a mértéket, így az a fotózáskor sem kicsinyíthetett. A felmérésen ábrázolt, ma is meglévő fix pontokból aránypárokkal visszámérve számítottam ki az új léptéket kb. 1 : 45 400. A méréseknél különböző eredmények adódtak, amiből az következik, hogy a II. József korabeli felmérés nem mindig valóságtükröző, az irányok eltérnek a valóságtól. Jól érzékelhető ez a tárgyalt szelvénylapon is: pl. Szabadbattyán és Tács esetében a falvak tengelyiránya a valóstól kissé É-ra tolódott el.

⁶ 1617. okt. 19-én OL. E. 156 U. et C. fasc. 37. no. 19; A Fejér megyei Levéltár jegyzete, itt köszönöm meg dr. Erdős Ferenc igazgatóhelyettes segítőkészségét, aki a Tács-Föveny-i kéziratot jegyzetanyagot volt szíves a rendelkezésemre bocsájtani.

⁷ *Farkas G.*, Nagyirtokosok Fejér megyében a török kiűzése után, Fejér megyei Történeti Évkönyv 5 (1971) 172..

⁸ 1680 : OL. 156 U. et C. fasc. 60/59, levéltári jegyzet.

⁹ OL. E. 156 U. et C. F. 7 no. 32., levéltári jegyzet.

¹⁰ Zichy 86 et A No. 13 fol. 292–93., levéltári jegyzet.

¹¹ A II. József-féle népességösszeírás. levéltári jegyzet.

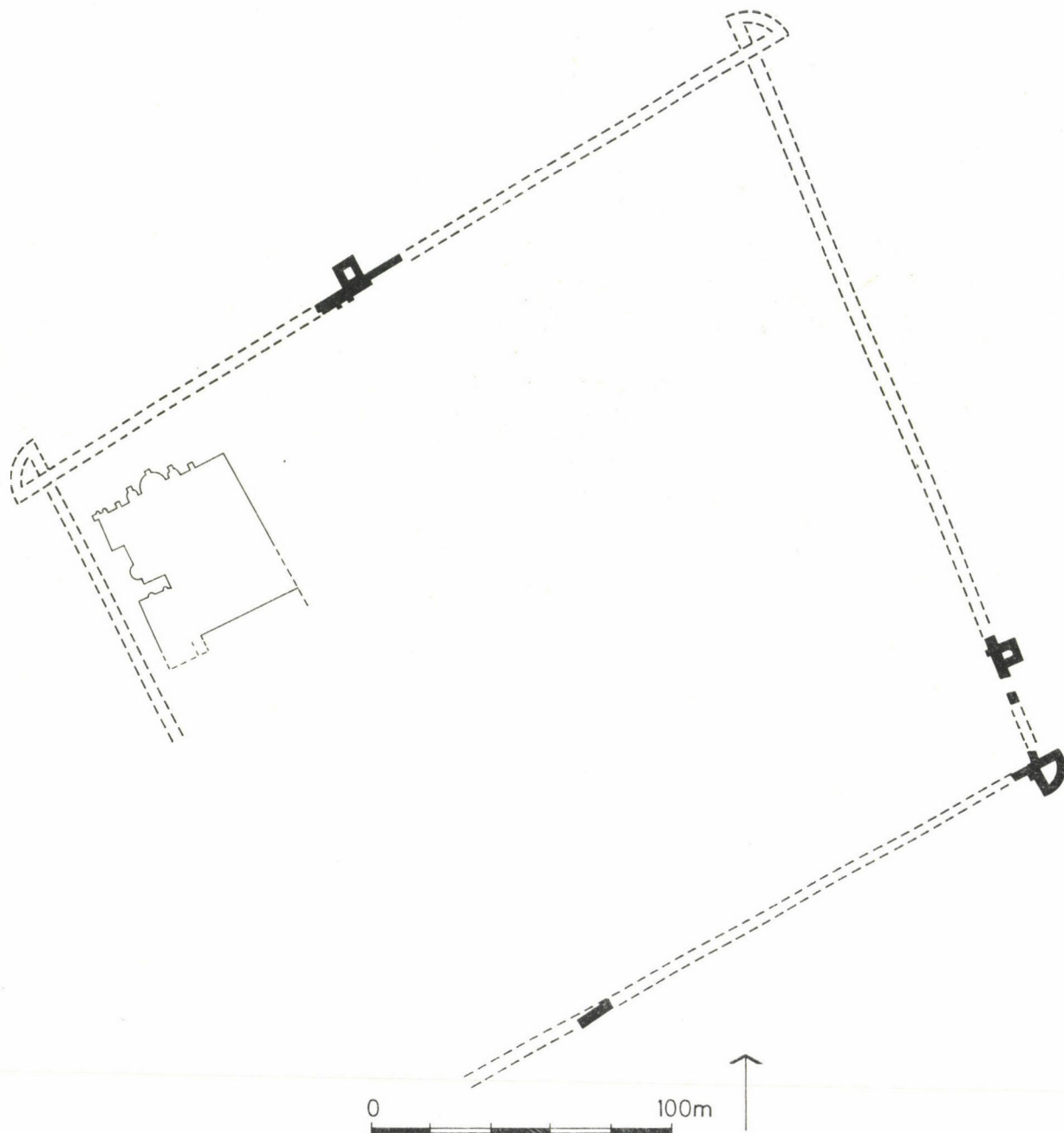
¹² 1696 : kamarauradalmi összeírás : OL. E. 156 U. et C. F. 7 no. 32 ; Az 1768. évi úrbéri összeírásban : OL. P. 707 Zichy cs. levéltára fasc. 86 et A. no. 16., levéltári jegyzet.

¹³ Fejér megyei Levéltár, 1724–32. évi közgyűlési jegyzőkönyvek, 1727. február 6, 1727. szeptember 1. — a vámszedésről.

¹⁴ *Érszegi G.*, Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magánlevéltárában, 1193–1542., Fejér megyei Történeti Évkönyv 5 (1971) 185.

¹⁵ *Csánki D.*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, Bp. (1897) III, 328 : „plebanus ecclesie parochialis de Fewen”.

¹⁶ *Fitz J.*, Kutatások Gorsiumban 1975-ben, I. Feltárások, Alba Regia 16 (1978) 174., 8. ábra.; a temető és templom közlése az Alba Regia XX–XXI. kötetiben várható.

3. kép. Gorsium 1980-ban felfedezett későrómai városfalai
Fig. 3. Late Roman city walls of Gorsium, discovered in 1980

mokkal folyamatos köelhordás folyt. Fehérvár építéséhez is felhasználták a római romterületek kőanyagát,²³ feltehető azonban, hogy csak a nagyobb faragott köveket, kvádereket szereztek be ilyen helyeken. A kor útviszonyainak és szállítóeszközeinek ismeretében valószínűbb, hogy az egyszerű építőköveket Fehérvárra is inkább a Dónátiszőlők (Öreghegy) ma is látható kőbányáiból nyerték (5 km), mint Gorsiumból (11 km) vagy más területek római

²³ Alföldi A., *Epigraphica* II., *ArchÉrt* 52 (1939) 103.; Fitz J., A Fejér megyébe hurcolt római kövek kérdéséhez, *IKMK* A. sor. 7. sz. Székesfehérvár (1958) 20.; *Ua.*, *Gorsium*, *AntTan* 9 (1962) 159.

omladékaiból. A fehérvári középkori épületek elmúlt évekbeli falkutatásai sehol sem bizonyítanak tömegesen felhasznált, másodlagosan beépített római kori kőanyagot (Zalka u. 6, Csók I. u. 19, Jókai u. 12, stb.), kivéve a bazilika körzetét és a várfalat, ezek azonban a tőkeerősebb központi hatalom építkezései voltak.

Gorsium városfalainak nagyobb arányú elhordása a XII–XIII. században valószínűsíthető. A terület ekkor a fehérvári johanniták birtoka, akik a *Szigetben* nagyszabású építkezéseket folytattak.²⁴ Ezidőben került sor az

²⁴ Kralovánszky A., *Velence község történetéhez*, *Alba Regia* 4–5 (1965) 230. 26. jegyzet.

I. villa falainak kiszédésére is, amit a kiszédés árkaiban elszórt XIII. századi szlavón báni éremlelet keltez.²⁵ Fehérvár török alatti építkezései és a város 1688 utáni újjáépítése a helyben talált romokból történt. A külvárosok gazdátlan épületeit az alapokig elhordták — így a szigeti Johanniták épületeit is.²⁶ A XVIII–XIX. század folyamán került sor a várfalak fokozatos elbontására, anyagának beépítésére is.²⁷

Gorsium köveiből tetemes mennyiség maradt helyben a török utáni időkre is. A kőanyag elhordása a Zichy-birtokok kiépülésével kapott újabb lendületet.²⁸ 1760-ban Zichy János engedélyezi Nagy Jánosnak, a fővenyi csárda építőjének, hogy „A (csárda) fundamentuma kőből legyen ... követ a pusztán található romokból áshatja ki”.²⁹ A tárgyalt térképfelvétel előtt alig negyedszázaddal keletkezett adat a tácfővenyi gát javítására rendelt munkáról (1767–1768): „Tácz robotban egyszer minden marhas 3–3 napon az elkezdett s közel levő régi épületek töredékében murvás és köves földjével megigazíttatja.”³⁰ Talán egy ilyen gátjavítás nyomát őriz az 1975-ben, az V. átvágásban előkerült építmény. A gátat a római telep elhordott építőanyaga, feliratos sírkőtöredék képezte, a késő középkori falu anyagával keverten.³¹

1864. július 14-én kelt levelében így ír a területről Bertalan Péter jegyző Pesty Frigyesnek: „Pusztá- vagy a hagyomány szerint *Főveny vára*, melytől a pusztá is nevét vevé, hol régi romok maradványai láthatók, s terjed fél mértföld hosszan, a Nádor csatornáinak keleti oldalán fekvő dombos helyen, jelenleg legelő és szántóföld. A legelőn régi rom-maradványok, s az épületeknek fekvései még most is kivehetők, míg szántóföldjében régi pénzek találhatók. — Két hagyomány létezik róla: egyik az, hogy római telepítvény lehetett, másik, hogy a török seregnek berontása alkalmával építettett védvárul, melynek azon időben, míg a Sárvíz lecsapolva nem volt, helyi fekvésénél fogva is megfeleltetett. Területe azt tanúsítja, hogy meglehetősen város lehetett.”³² Két évvel ezután Römer Flóris helyszíni szemléje alapján hasonlóképpen ír a látható romokról.³³

A kövek újabb elhordására 1898–1903 között került sor az uradalmi szőlő telepítése kapcsán végzett, mintegy 80 cm mély rigolirozáskor, amelyet erős gőzekével végeztek el.³⁴ Kőhordásra 1934-ben,³⁵ majd 1954-ben³⁶ is sor került még.

Az 1783-as térkép és a huszadik századi térképek területünkön áthaladó útjai eltérnek egymástól. A mai térképek, az ásásokat megelőző időben egy utat jeleznek Fehérvár irányában, amely átvág a romterületen. Fő-

venypusztá felé is csak a területtől É-ra, a 114-es magassági pont előtt ágazott el. A két térképes adat között nincs ellentmondás, nem elmérésről van szó. Az új útvonal kijelölése a szőlőtelepítéssel volt kapcsolatos, 1898–1903 között keletkezett, az ültetvény nyugati határát jelölendő.³⁷ A középkori, török utáni szekeresek egyse-
rűen kikerülték a kerékesorbító romokat, a római város nyugati és déli széle mellett haladva el. A Fejér megyei Levéltár két XIX. századi térképe is a kettős útvonalat ábrázolja, az egyiken a romváros helyét két bizonytalan magaslát-jelzés tölti ki.³⁸

De, ha ilyen világosan felismerhette a felmérő az ősiséget, miért nem nevezte meg valamilyen formában, miként az a korban szokásos volt?³⁹ A megnevezés nem szükségszerű velejárója a felmérésnek, erre bizonyosságot szolgáltatnak a megyét ábrázoló többi szelvénylapok:

1. A térképen nincsenek ábrázolva olyan jelezgetes, ma is látható régiségek, mint pl. Sárbogárd-Cifrabolondvár,⁴⁰ Zámoly-Kerekszenttamás kerektemplom falai,⁴¹ Intercisa,⁴² stb.

2. Pontosan felmérték Fehérvár erődítéseit, a Tolna megyében levő Felsőnyék sáncvárát,⁴³ amelyet felirattal tak is: „*alte Schanz*”.

3. Pontosan felmérték de nem nevezték a Szabadhídvégtől keletre, a Sió D-i partján magasan kiemelkedő, háromszög alakú őskori sáncot.⁴⁴

A térképlapok 1783-ban és 1784-ben, tehát különböző időben készültek. A felmérők a szelvénylapok fej-
lécein feltüntetett nevek szerint különböző személyek voltak. A régiségek leírásában, femérésében nem azonos elvek szerint jártak el.

II.

A Gorsium környéki római kori úthálózatot rövid lélegzetű 1975-ös terepbejárásaink során számos ponton azonosítottuk.⁴⁵ Az akkori eredményeket az újabb adatokkal kiegészítve itt, most csak a biztosan megismert útnyomokat ismertetem, amelyek a következő években meginduló, az egész megyére kiterjedő kutatás alappontjait képezik.⁴⁶ A városalon át kivező utakat számozásuk sorrendjében írom le (4. kép).

1. A *cardo maximus* folytatása É-felé. Az 1969-ben készült légifelvételken nyomvonala jól kivehető.⁴⁷ 1975-ben kutatóárokka-
l megtaláltuk (4. kép 1). Apró köves, kavicsos felülete a szántás alatt közvetlenül jelentkezett. Vastagsága 15–20 cm, szélessége 13 m volt, a kavicsozás kétoldalt az út menti árokba bemosódott.⁴⁸ A légifelvétel-
len sötét négyzetként, a felszínen épületet magában rejtő halomként látható objektumhoz vezet. Nyoma ettől É-ra

²⁵ Fitz J., AnTan 9 (1962) 159.; *Ua.*, Alba Regia 4–5 (1965) 206.

²⁶ Siklósi Gyula ásatásai: RégFüz 32 (1979) 100, 33 (1980) 86, 34 (1981) 80.

²⁷ A vonatkozó metszeteket közli: Fitz J., Székesfehérvár, Bp (1957) 5. kép: Werner-metszet (1730-as évek) még ép várfalakkal, 6. kép: Binder-metszet (1780-körül) már félig lebontott várfalakkal, 7. kép: Picklenhard-metszet (1830-körül) a várfalak már alapokig elbontva.; Újabb közlése: Kovács P., Művéd 14 (1970) 152–156.

²⁸ Fitz H., IKMK A. sor. 7. sz. (1958) 7–8.

²⁹ OL. P 707 Zichy cs. lt. 96 csomó fasc. 126 et E. 5, 1700. július 1., levéltári jegyzet.

³⁰ OL. Zichy cs. lt. fasc. 86 et A fol. 16. 1767/68, levéltári jegyzet.

³¹ Fülöp Gy., Alba Regia 16 (1978) 282. 19. jegyzet; a feliratot közli Fitz J., Alba Regia 16 (1978) 175.

³² Pesty F., Fejér megye helységnévtára. (Bevezette, jegyzetekkel ellátta Pánczky Józsefné), Fejér megyei Történeti Évkönyv 11 (1977) 283.

³³ Römer F., ArchKözl 6 (1866) 103.

³⁴ Marosi A., A tácfővenypusztai ásatás, SzSz 4 (1934) 54.

³⁵ *Ua.*, 55.

³⁶ Fitz J., SzSz 10 (1955) 72.; *Ua.*, Alba Regia 1 (1960) 154.

³⁷ Marosi A., i. m. 54.

³⁸ A Fejér megyei Levéltár Térképtára: T 80, T 258.

³⁹ Pl. Marsigli térképei az intercisai limesszakaszon: Fitz J., Örtornyok Intercisa és Annamátia között, ArchÉrt 82 (1955) 69–79.; *Visy Zs.*, Pannóniai limeszszakaszok légifényképeken, ArchÉrt 105 (1978) 235–.; más területen *Tóth E.*, Eöteven seu via antiqua Romanorum, MNy 73 (1977).

⁴⁰ Bándi G., Alba Regia 1 (1960) 149–152.

⁴¹ Gervers-Molnár V., A középkori Magyarország rotundái, Bp. (1972) 40–41.

⁴² *Visy Zs.*, Intercisa. Dunaújváros a római korban, Bp. (1977).

⁴³ Sándorfi Gy., A magyar várépítészet korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján, ArchÉrt 106 (1979) 251.

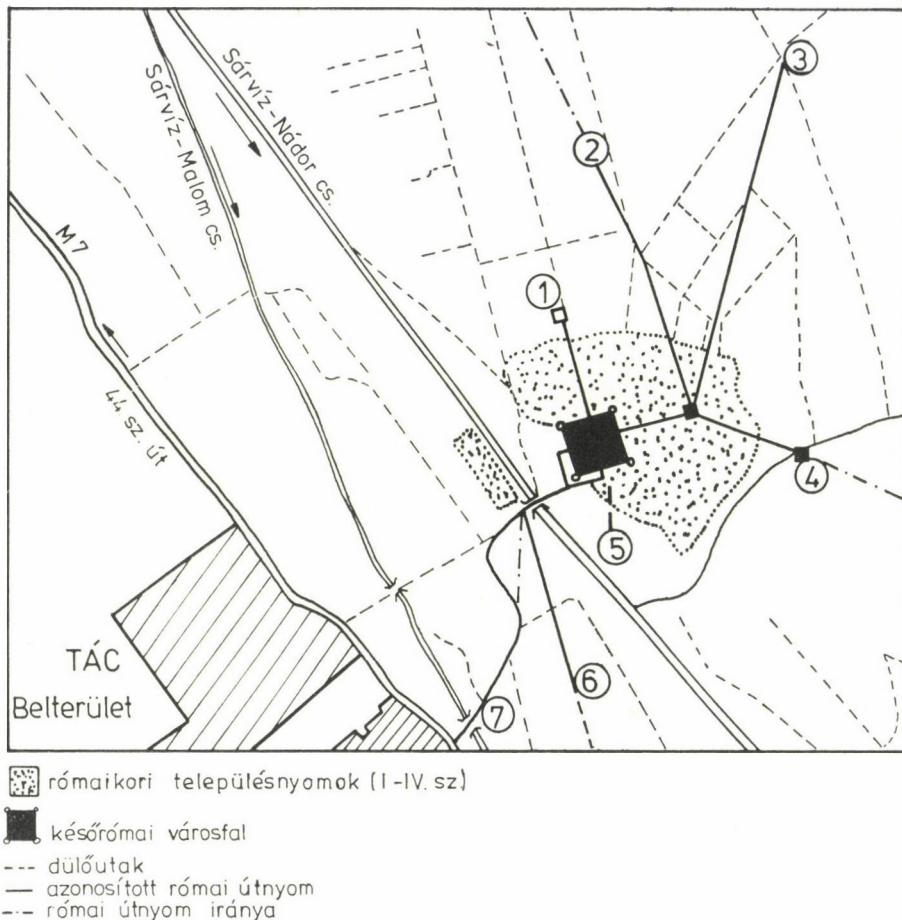
⁴⁴ Petres É., The Late Pre-Roman Age in Hungary with special reference to Oppida, Oppida in Barbarian Europe. ed. By B. Cunliffe and T. Rowley. BAR Supplementary Series II (1976) 57–80. fig. 8.

⁴⁵ Fülöp Gy., i. m.

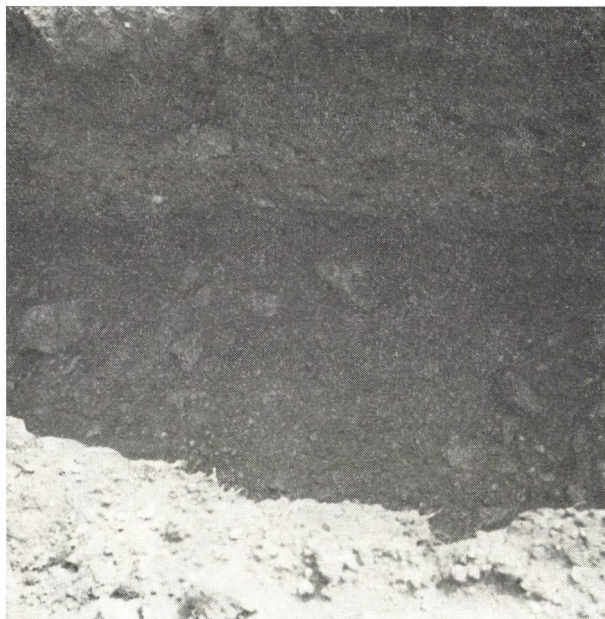
⁴⁶ *Ld.* 2. jegyzet.

⁴⁷ Színes légifelvételken az István király Múzeum Adattárában ltsz. 6527/68, 6532/69, 6538/69.

⁴⁸ Fülöp Gy., i. m. 282. Abb. 3.

4. kép. Gorsium településvázlata a kivezető, azonosított római útvonallakkal
 Fig. 4. The settlement sketch of Gorsium with the identified Roman roads leading out of the city

5. kép. A keleti út második periódusa (1975), kavicsozás az elszántott részek alatt
 Fig. 5. The second period of the eastern road (1975), graveling under the ploughed section

nem jelentkezik sem a szántásban, sem a légifelvételen.⁴⁹ Az úttest egyszeri építmény a megújítás különösebb nyomai nélkül.

2. A *decumanus maximus* keleti folytatásában kimenő út több rétegű. Az 1975-ös átvágásban két rétege különült el (4–5. kép) az alépítményekbe taposott Hádrianus-, illetve Antoninus Pius-érmekek alapján.⁵⁰ A szántásban jól követhető út enyhe ívet ír le és a város keleti részén egy nagyobb kavicsos-köves foltba torkollik. Itt háromfelé ágazik el. Az É-felé kimenő út vonalát 1977-ben az elágazástól néhány száz méterrel távolabb is megtaláltuk. (4. kép, 2).⁵¹ További nyomait 1982-ben követtem. A Fehérvár-Főveny dűlőút elágazásánál átvág a mai dűlőutak alatt és a Fehérvári út nyugati oldalán halad tovább. A szántás tetején szélesen kiterített kavicsozása mutatja irányát.

⁴⁹ Az épülettől és a római úttól K-re 1975-ben a napraforgó és a még meglevő szőlőtelepek miatt nem végezhetünk terepbejárást. Azóta a helyi tsz az egész területet egybeszántja, s ennek nyomán ezévből terepbejárás, majd átvágással is azonosíthatjuk Gorsium amphi-theatrumát. A légifelvételen látható épületben az amphi-theatrumhoz tartozó építményt sejtünk — gladiátorlak-tanya (?). Így érthető, hogy a széles út csupán idáig vezetett.

⁵⁰ Fülöp Gy., i. m. 282.

⁵¹ 1977 tavaszán az ásátás céljaira kisajátított területet árokkal-sövényekkel vették körül. Az árok ásásakor, közvetlenül a szántás alatt került elő az út kavicsfelszíne, diapozitív készült róla. Az árkot a tsz utóbb elszántotta.

3. Az útelágazástól a mai Fővenypuszta felé tartó utat korábban is ismertük, 1982-ben ismét bejártuk nyomvonalát. Nyoma a Fővenypuszta előtt kezdődő mocsaras rész feltöltéséig volt követhető.⁵²

4. Az útelágazást DK-irányban elhagyó utat korábban városi utcának véltem. Farkas Ferenc ásatási technikus az elmúlt évek szántásai után követte nyomvonalát. Felhívása nyomán magam is bejártam a kavicsos részt, amely széles sávban a közeli csatornáig vezet. Azon túl legelő borítja a felszínt, útnak nyoma nem látszik, iránya Pötölle puszta felé mutat. Folytatását Aba-Sárkeresztúr térségében légifelvételről ismeri a kutatás.⁵³

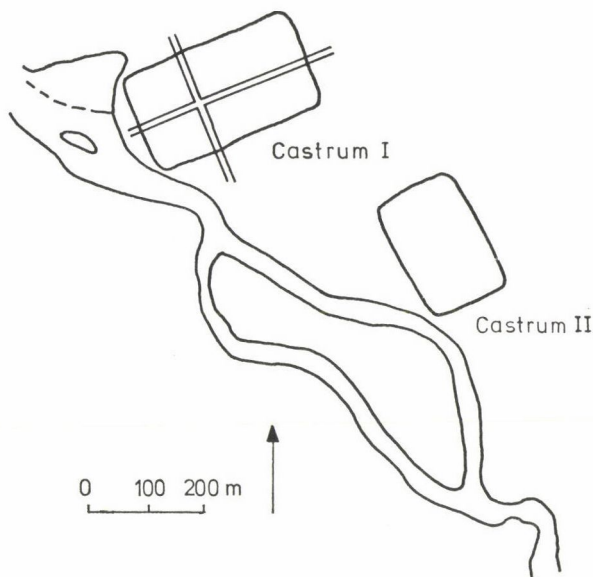
5. A *cardo maximus* déli folytatásában a légifelvétel mutatkozó nyomvonal a Sárvíz ősi medrénél megszakad. Feltehetően fahíd vezetett át egy szigetre, ahol 15–20 m-en látható, majd végleg eltűnik, miként az I. számú út esetében is.

6. A *decumanus maximus* nyugati folytatásában az út a légifelvétel nem rajzolódik ki. 1954-ben a Sárvíz hídjának átépítésekor Fitz Jenő figyelte meg a római kori út metszetét a mai hídtól néhány méterre északra.⁵⁴ A középkorban is használt, mocsáron átvezető, S-kanyart leíró töltést D-i irányban hagyja el egy útvonal.⁵⁵

*

A római hadsereg a kelták által használt földutakon vonult fel ÉK-Pannóniában is. Ezek mellett, illetve ezek nyomvonalán tiszták ki a kanyarokat levágó, a terepalakulatokat szögben törve kikerülő egyenes útjaikat.⁵⁶

Gorsium környékén a legfontosabb útvonal az I. század első felében-közepén a Poetovio-Zalavár-Tricciana-Gorsium-Aquincum útvonal lehetett.⁵⁷ A Sárvíz átkelőhelyén erre az útra települt rá az *ala I Scubulorum* 46–49. között emelt tábora.⁵⁸ Az első tartós, köves út ekkor épülhetett.⁵⁹ Egy már kész úttal, és a tábor helyén az út mellett álló épületekkel magyarázható az, hogy a II. katonai tábor az I.-től délebbre épült meg.⁶⁰ A második tábor ásatásakor sem az É-i,⁶¹ sem a Ny-i⁶² kapu feltárásakor nem került elő épített út nyoma. Ugyanezt figyelhetjük meg az I. tábor É-i kapujánál is.⁶³ (6. kép) Egy, az első század közepétől meglevő, az I. számú táboron átvezető, NY–K, pontosabban DNY–ÉK irányú köves út befolyásolhatta az évtizedekkel későbbi nagyszabású város-

6. kép. Az *ala* (I. castrum) és a *cohors* (II. castrum) táborok elhelyezkedése az útvonalakon (Fitz J. 1976. nyomán)

Fig. 6. The locations of the *ala* (castrum I) and the *cohors* (castrum II) military camps along the roads (as in J. Fitz, 1976).

központ-építés helyének kijelölését.⁶⁴ A korábbi utat Hadrianus alatt rendesen megépítették: kőágyba rakott kavicssal, terazzo-szerű felszínnel.⁶⁵ Az átépítésre csak a kijelölt városi területen került sor, a keleti csomópontig.⁶⁶ Attól kifele haladva az eddig ismert útnyomok kevesebb gondosságról vallanak: egyszerű, földágyba rakott kavics, nagyon kevés kővel. A feltételezett legkorábbi út nyomvanala a II. József-féle katonai térképen is főútvonalként jelentkezik. A Sárvízen átkelő S-kanyart követve Tácon át szinte nyílegyenesen vezet a Sió átkelőhelye, majd onnan Adándon át Ságvár-Tricciana felé.

Az eddig megismert útvonalnyomok alapján az *Itin. Ant.* 264,4 Sopianae–Aquincum útjai a 4–3. számú utakkal azonosíthatók, a 265,1 Sopianae–Brigetio útjai pedig az 7–2. számú utakkal lehetnek azonosak.⁶⁷

Fülöp Gyula

⁵² Terepbejárás dr. Tóth Endrével, 1982. június.

⁵³ Fitz J., The Excavations in Gorsium, Acta ArchHung 24 (1972) 24.—Neográdi S., Térképészeti Közöny (1950) 283.

⁵⁴ Fitz, J., SzSz 10 (1955) 72.; Ua., Acta ArchHung 24 (1972) 27.

⁵⁵ Elsőként Radnóti A., Sopianae-ből kiinduló római utak, Pécs szab. kir. város „Majorossy Imre Múzeumának” Értesítője, 1939/40, 36–37.

⁵⁶ Az útvonalak kitűzés módszeréhez legutóbb Tóth E., ArchÉrt 104 (1977).

⁵⁷ Gabler D., Az importált terra sigillaták forgalma Pannóniában, ArchÉrt 91 (1964) 105.; Ua., Pannónia megszállásának néhány kérdése a terra sigillaták tükrében, ArchÉrt 106 (1979) 213. — Attól függetlenül, hogy ÉK-Pannónia már Augustus korában avagy csupán az I. század közepén került a birodalom kebelébe, lásd. legutóbb Mócsy A., ArchÉrt 106 (1979) 177–186.; Tóth E., 108 (1981) 13–32. vitát, a területünkön áthaladó szóban forgó útvonal erőteljes használata és kiépítése a hadsereg megjelenésétől keltezhető, az I. sz. közepére.

⁵⁸ Fitz J., Acta ArchHung 24 (1972) 29.; Lőrincz B., Ala-bélyeges téglák Pannóniában, ArchÉrt 105 (1978) 7.

⁵⁹ Mint a Savaria-Bassiana út esetében Tóth E. írja ArchÉrt 104 (1977) 74.

⁶⁰ Fitz J., Acta ArchHung 24 (1972) 30.; Ua., Gorsium-Herculia . . . 2. ábra.

⁶¹ Fitz J., Alba Regia 17 (1979) 194–195, Abb. 8–9.

⁶² Fitz Jenő közvetlen ásatási eredménye, 1982, felhasználásáért köszönetet mondunk.

⁶³ Fitz J., Alba Regia 19 (1981).

⁶⁴ Fitz J., Acta ArchHung 24 (1972) 29–30.; Ua., Gorsium-Herculia . . . 90–92. Az I. számú katonai tábor helyének közterület voltával magyarázza.

⁶⁵ Fülöp Gy., i. m. 282. Abb. 1.

⁶⁶ Gorsium insula-rendszerének kialakítását Hadrianus korában inkább valószínűsíteni, mint bizonyítani lehetett: Fitz J., Acta ArchHung 24 (1972) 30.; Póczy K., Építész-Építészettudomány 5 (1974) 156. — mindenestre e témában is sokat hozhatnak a légifelvelelek következő elemzése, a városterület kitűzéséhez adalék a keleti csomópont és a város szélén előkerült amphitheatrum is.

⁶⁷ Elsőként Radnóti Aladár i. m. 35–37. tudósított a Gorsium környékén látható római kori útvonalnyomokról; Az útvonalnyomok azonosítása az *Itin. Ant.* útjai-val természetesen éppúgy hipotetikus, mint az eddigiekben. Itt elsősorban a 2. számú útvonal kérdéses, elképzelhető, hogy a florianai és az aquincumi út egy jó darabon együtt haladt a 3. számú úton, s a florianai csak később ágazott volna le belőle, mint pl. Savaria-Bassiana, Savaria–Aquincum utak esetében Tóth E., i. m.; ez esetben a 2. számú út a feltételezett Gorsium-Mór-Arrabona úttal lehetne azonos Fitz J., Septimius Severus-kori dénárlelet Mór-Felsődobosról, NK 58–59 (1959–60) 20.; További terepismerek hiányában egyéb variációk is elképzelhetők.

MAP REPRESENTATION OF GORSIUM FROM 1783
DATA TO THE ROMAN NETWORK OF ROADS IN THE GORSIUM AREA

Summary

I.

In the first part of the paper I am making an attempt to prove that the no. 1 military sketch, prepared in 1783, represents the area of the Roman city of Gorsium.

No literary documents from the Middle Ages, nor from times after the Turkish period provide any evidence to identify the sketch with any architectural structures from that period. The one quarter of a century of archaeological excavations did not turn up any traces of such structures.

The stones of the ruinfield had been carried off starting from the eleventh century on to the building of the royal seat of Székesfehérvár but the sources of the 18th and 19th century provide information concerning the use of the ruinfield as a quarry. A written document, from 1864, seventy years after the mapping speaks of wall remains still to be seen. (Fig. 1—2).

The late wall of the Roman city (Fig. 3) came to light in 1980—82. The area surrounded by the walls still shows through by stone material. The size of it is 210×250 m. with a NW — SE orientation. Its proportions and orientation is identical to the figure of the map made in 1783.

This part of the study is only to emphasize the help archaeological studies can get from medieval, modern local historical and archival sources.

II.

The second half of the study introduces Roman roads that are easy to identify on the surface or on aerial photographs. (Fig. 4). Road no. 1 leads to the earth and wood constructed amphitheatre east of the city, discovered in 1982. The road leaving the city the east had at least two, but most likely three layers. It follows to the stony fork, easily seen in the field in the east, then forks into three directions. Road no. 2 leads to Brigetio or Arrabona. Road no. 3 can be identified with the Aquincum road. The trace of road no. 4 could be followed to the small channel, its continuing part cannot be seen on the surface, grazing field covers it. Road no. 5, just as the first one, must have been an inside street, the traces seen on the aerial photo lead to a nearby island. Road no. 6 crosses the Sárvíz, then turning south continued in the direction of Sopianae. Road no. 7 is identical with the Peotovio-Tricciana-Gorsium road, dated by early Samian Wares.

The discovery of the Roman road network of the county had commenced this year by the cooperative headed by dr. Endre Tóth. Further results of wide range research are expected in the coming years.

Gy. Fülöp

AZ AVAR TÖRTÉNELEM FORRÁSAI VII. THESSALONIKÉ ELSŐ AVAR OSTROMA¹

BEVEZETÉS

Ez a közlemény folytatása forrásösszeállításunk korábban megjelent részeinek: Arch. Ért. 105 (1978) 78–90; 106 (1979) 94–111, 231–243; 107 (1980) 86–97, 201–214; 108 (1981) 81–88, 218–232; 109 (1982) 136–144. Az előző publikációkban mind a kútfők jelölésére, mind a fontosabb szakirodalmi művek idézésére rövidítéseket vezettünk be. Ezeket az itt következő cikkben is változtatlanul használjuk.

Az eddigiekben még szóhoz nem jutott (most először összeállításunkba bevont) kútfők a következők:

*Commemoratio S. Demetrii*² = Τῇ καὶ τοῦ αὐτοῦ (Ὁκτωβρίου) μηνὸς μηνίῃ τοῦ ἁγίου καὶ πανεπδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ θαυματουργοῦ Δημητρίου τοῦ Μυροβλήτου: Κ. Χρ. Δουκάκης, Μέγας Συναξαριστής, II., Αθήναι 1950 (?), 374–397.

*Gregorius Diaconus et Referendarius*³ = Γρηγορίου Διακόνου καὶ Περιεργασίου ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον: Theophilos Joannou, Mnemeia hagiologica nyn prōton ekdidomena. Volumen phototypice edendum praefatione instruxit J. Dummer, Leipzig 1973, 54–66. *Ioannes Caminiata*⁴ = Ioannis Caminiatae De expugnatione Thessalonicae. Recensuit G. Böhlh, Berolini et Novi Eboraci 1973.

¹ A Miracula S. Demetrii forrásösszeállításunkba felvett részeit Csillik Éva fordította s részben ő is kommentálta.

² Modern liturgia célját szolgáló hagiografikus összeállítás Doukakésé, amely azonban bizánci időkből öröklődött írásokon alapul s így régi hagyomány darabjait őrizi. — Lásd Petit, Acolouthies p. XXIII–XXIV. (NB. Az első kiadás [Athén 1889–1896], amelyet Petit ismeret, januárral indult és decemberrel fejeződött be. Ott Szent Demeter emlékezete a tizedik kötetben került sorra. Az újrányomás, amelyet mi idézünk, a bizánci egyházi évhez igazodva a szeptemberi kötettel kezdődik; így itt Szent Demeter okt. 26-i ünnepe a második kötetbe került.)

³ A szerző a X. század közepe táján működhetett Konstantinápolyban. — Beck 551; BHG No. 544. — Névváltozatok: Grégorios (Arch)diakonos ([kai] Repherendarios); Gregorius (Arch)diaconus.

⁴ A szerző valamikor 904 ősze után írta művét. — FBJ I 265–272 (Rajković, M.); FGHB V 19–59 (Vojnov, M.); Hunger I 357–359; Karayannopoulos 225 (Nr. 258); Tusculum-Lexikon 275–276. — Névváltozatok: Ióánnēs Kaminiatēs; Ióánnēs Kameniatēs; Io(h)annes Cameniata.

⁵ A szerzőre vonatkozó adatokat és szakirodalmat már feljebb megadtuk; lásd ArchÉrt 107 (1980) 86. — A most idézett textus Ióánnēs Staurakios művének egy népnyelvi beütésű későbbi átdolgozása.

*Iohannes Stauracius, De miraculis S. Demetrii*⁵ = Ἰωάννου Σταυρακίου λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου: Νέος Ἑλληνομνήμων 15 (1921) 189–216 (ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Σπυρ. Λάμπρου).

*Nicetas Thessalonicensis*⁶ = Α. Σιγάλας, Νικήτα Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου: Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 12 (1936) 317–360. *Plotinus Thessalonicensis*⁷ = Πλωτίνου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ἐγκώμιον εἰς τὸν πανένδοξον τοῦ Χριστοῦ μάρτυρα Δημήτριον: Theophilos Joannou, Mnemeia hagiologica nyn prōton ekdidomena. Volumen phototypice edendum praefatione instruxit J. Dummer, Leipzig 1973, 40–53.

A forrásokhoz irodalomtörténeti tájékoztatással szolgáló művek körét az alábbi könyvvel bővítjük:

Petit, Acolouthies = L. Petit, Bibliographie des acolouthies grecques, Bruxelles 1926.

A Miracula S. Demetrii I–II könyvének szövegéhez úgy is mint a bizánci hagiográfia kiemelkedő alkotásához s úgy is mint nagy jelentőségű történelmi események forrásához igen kiterjedt szakirodalom tartozik. Ennek azonban minden igazán fontos megállapítását mesteri összefoglalásban kapja a mai kutató az alábbi műben:

Lemerle, Miracles = P. Lemerle, Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I. Le text. II. Commentaire, Paris 1979, 1981.

Az egyes paragrafusokhoz szóló történelmi szakbibliográfiákban itt és forrásösszeállításunk következő közleményeiben rendszeresen idézni fogjuk a lenti alapvető munka megfelelő részleteit is (vö. feljebb a VI 2. közleményben az „Előzetes megjegyzések”-et):

Waldmüller = L. Waldmüller, Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland, Amsterdam 1976.

⁶ Az író Manuel császár (1143–1180) uralma idején működött. — Beck 580; BHG No. 531 m; Karayannopoulos 303 (Nr. 405); Moravcsik I 459. — Névváltozat: Nikétas Thessalonikeus.

⁷ Az auctor kora bizonytalan. Mindenesetre terminus ante quem a XII. század. Szövegünk kiadója, Joannou Phókas császár (602–610) idejére datálja Plótinost, Beck viszont a IX. század derekára. A kérdésre lásd *Täpkova-Zaimova, V.*, La tradition écrite des „Miracula S. Demetrii”: Plotin après Jean: Byzantinobulgarica 3 (1970) 119–123 (= Byzance et les Balkans à partir du VIe siècle, London 1979, Nr. XXVIII.). — Beck 559; BHG Nr. 534. — Névváltozat: Plótinος (Thessalonikeus). — Lásd még lejjebb a 10. lábjegyzetet.

EGY KAGÁNELLENES FELKELÉS HALVÁNY EMLÉKEZETE⁸

Plotinus Thessalonicensis 9

Abban az időben Maurikios kezében volt a rómaiak kormánypalcája. Az avarok vezére követséget küldött hozzá fegyveres együttműködése kieszközlésére. Ezt azonban a senatus állásfoglalása folytán nem érte el; kudarcán feldühödve elfordult tőle. Otthon más módon (értsd: a császár támogatása nélkül) legyűrte a felkelt barbárokat. S aztán megszületett a harag mérges kígyója, amelyen visszatüszítetése óta vajúdott a lelke: fegyverét a rómaiak ellen fordította. Alkalmas ponton akart csapást mérni; így Thessalonikét választotta hadakozása leendő díjául és zsákmányául.

Plótinus elbeszélése Thessaloniké Maurikios korabeli avar ostromáról (aminek bevezetése a fenti részlet) minden bizonnyal János érsek (Iohannes Thessalonicensis) Szent Demeter csodáit tárgyaló írására (*Miracula S. Demetrii* I 13–15) épül, mint főforrásra. Ám ebben a kútfőben (lásd lejjebb) sem a senatusról, mint az avar szövetekezési ajánlat elutasítójáról, sem otthoni felkelő barbárokról mint a kagán ellenfeleiről nincsen szó. S ezek az adatok konkrétabbak annál, semhogy pusztán a forrás szónokias átstilizálásából, felcicomázásából származhatnának. Éppen ezért fel kell tételeznünk, hogy Plótinusnak a *Miracula S. Demetrii* mellett más kútfő is rendelkezésére állott, s onnan merítette a bennünket itt foglalkoztató híradást. Az persze egzaktnak nem eldönthető kérdés, vajon mikor írt Plótinus. Ha a szöveg kiadójának Th. Joannounak a következtetését elfogadjuk, akkor szerzőnk Phókas uralkodása idején (602–610) élt, és így idősebb kortársaktól értesülhetett a szóban forgó eseményekről. Ebben az esetben közlésének a történelmi hiteletjes értéke. (Magam hajlok erre az elgondolásra, még ha az nem is több hipotézisnél.) Már kevésbé bízhatunk a híradás pontosságában akkor, ha pl. Beck (559) IX. század derekára szóló datálásából indulunk ki (bár persze két és fél évszázaddal a történetek után is olvashatott Plótinus azóta elveszett hiteles közlést). — A kagán elleni felkelés 597-ben vagy közvetlen előtt történt akkor, ha Thessaloniké rákövetkező avar ostroma 597 szeptember

22–29 napjain zajlott le. Ha viszont az utóbbi eseményt a másik számításba vehető esztendőhöz, 586-hoz kapcsoljuk, akkor ezzel az itt szóban forgó megmozdulást is tizenegy évvel korábbra kell tennünk.

Biztosan megállapítani, hogy kik keltek fel az avar fejedelem ellen, nem tudjuk. Legfeljebb való-

színűnek tarthatjuk, hogy az Al-Duna vidéki szlávok voltak, akiket a kagán végül is legyőzött. E szlávok ellen viselt ugyanis már korábban (578-ban) császári segítséggel hadat az avarság (23. §). S egy másik történelmi pillanatban is előfordult, hogy a nomádok és bizánciak osztottak a kérdéses szláv törzsektől szerzett zsákmányon (40. §). Ugyanígy azt is láttuk Sirmium ostromának előzményeként, hogy az avar diplomácia (igaz, akkor félrevezető szándékkal) az al-dunai szlávok ellen közös avar–bizánci expedíció tervét emlegette (24. §).

Nicetas Thessalonicensis 12 in.

A XI. századi thessalonikéi érsek, Nikétas Szent Demeter csodáiról szóló homiliájába szó szerint átvette távoli elődjének, Plótinus érseknek a feljebb idézett mondatait.

Miracula S. Demetrii (I 13) 117 in.

Mondják, hogy az avarok akkori fejedelme valamilyen ügyben követeket küldve kívánsággal fordult a megboldogult kegyes emlékezetű Maurikioshoz, aki akkor a rómaiak feletti uralom kormánypalcáját a kezében tartotta. Midőn kérése nem teljesült, fékezhetetlen haragra lobbant. Aki nem hallgatott rá, az ellen közvetlenül semmit sem tehetett ugyan. Viszont kigondolta a módját, ahogyan, mint gyanította, a legeslegnagyobb fájdalmat okozhatja neki.

János érsek további elbeszéléséből, amelynek fordítását a következő (49.) paragrafus tartalmazza, kitetszik, hogy Thessaloniké elfoglalása lett volna az, ami Maurikioszt a legnagyobb fájdalommal töltötte volna el (ha a kagán terve meg nem hiúsul).

49. §

THESSALONIKÉ AVAR OSTROMA MAURIKIOS CSÁSZÁR KORÁBAN⁹

Miracula S. Demetrii I. (13) 117–130; (14) 136–140, 143, 145–161, 163; (15) 166, 172

(117) Mondják, hogy az avarok akkori fejedelme valamilyen ügyben követeket küldve kívánsággal fordult a megboldogult kegyes emlékezetű Maurikioshoz, aki akkor a rómaiak feletti uralom kormánypalcáját kezében tartotta. Midőn kérése nem teljesült, fékezhetetlen haragra lobbant. Aki nem hallgatott rá, az ellen közvetlenül semmit sem tehetett ugyan, viszont kigondolta a módját, ahogyan, mint gyanította, a legeslegna-

gyobb fájdalmat okozhatja neki. Ez teljesen meg is felelt a valóságnak. Megfigyelte ugyanis, hogy Trákiában és egész Illyricumban minden várost messze megelőz a thessalonikéi metropolisz változatos gazdagságával s embereivel, akik szemrevalók, értelmesek s a legkeresztényibbek. Egyszóval elmondhatni, felismerte, hogy a

⁸ Az eddigi szakirodalom számomra hozzáférhető része Plótinus thessalonikéi érsek közlésének az önálló (a *Miracula S. Demetrii* információján túlmenő) mondani-
valójára nemigen figyelt fel. (A szerző elhanyagoltságára mi sem jellemzőbb, mint hogy Moravcsik Byzantinotur-
cicája meg sem említi, holott az avar népnév előfordul a szövegben.) Mostanáig csak Thessaloniké ostromának történetébe ágyazva citálták e kútfőt, ha egyáltalán tekintettel voltak rá. Éppen ezért a következő (9) lábjegyzetben idézett szakirodalom az, ami ide is tartozik bizonyos mértékig.

⁹ Avenarius 92–94, 97–99, 243–245; Charanis 1953, 96, 101; Grafenauer 88, 124; Hauptmann 158; Kollautz I 249, 284, II 8, 24; Kollautz, Balkan. 140; Kovacević 53–54; Kulakovskij II 463; Lemerle 1954, 293–294; Lemerle, *Miracles* I 130–165, II 46–69, 182 (alapvető!); Lex. Ant. Slav. V (1975) 336–340 (*Stawski Pr., Swoboda, W.*); Nystazopulu 172–174, 199; Pernice 94–95; Stratos I 33; Szádeczky 74; Szymański 38, 81; Thiess 305; Waldmüller 172–180. — Az alábbi források helyeket, amelyek Thessaloniké mindkét avar ostromára egyként utalnak, lejjebb a Hérakleios uralkodása alatti ostrom forrásai között hozzuk majd fordításban: Nicolaus Mysticus, *Oratio de expugnatione Thessalonicae* (Makedonika I [1940] 244–245) és *Inscriptio Thessalonicensis de S. Demetrio* (A. Xyngopoulos, *Les mosaïques de l'église de Saint Démetre à Thessalonique*, Thessalonikē 1969, 21).

esászársz szívébe zárta az említett metropolist, mert az mindenféle előnyökkel fényesen kiválik, s felismerte azt is, hogy így bármi váratlan csapást szenvedne ez a város, az saját gyermekei lemészárlásánál nem kisebb fájdalmat okozna annak, aki a római hatalom koronáját viseli. Éppen ezért magához szólította a szlávok egész vadállatias törzsét, — hiszen akkoriban az egész nép neki engedelmessékedett, — s hozzájuk csatolt bizonyos másfajta barbárokat is. Valamennyiüket arra hívta fel, hogy szálljanak hadba az istenővta Thessaloniké ellen. (118) Szeretteim, a mi időnkben mind közül ezt láttuk a legnagyobb hadseregeknél. Egyesek ugyanis úgy ítélték, hogy százezer felett volt a fegyveres férfiak száma, mások azt kicsivel kevesebbre, ismét mások sokkal többre becsülték. A határtalan tömeg miatt az igazi létszám nem volt megállapítható, ezért oszlott meg a szentanúk véleménye. Úgy láttuk, mintha ez Xerxész egy új serege volna avagy az etiópoké és libyaiaké, amelyek még előbb a zsidók ellen öltözött fegyverbe. Azt hallottuk tudniillik, hogy a folyók és források vize, amelyek mellett táboruk letelepedett, teljesen elapadt, s minden földet, amelyen átvonultak, a próféta szavaival élve kietlen sivatagrá változtattak. S egy ekkora tömeg kapott parancsra olyan gyorsasággal tette meg az utat, hogy mi nem is tudtunk jöveteléről, csak egy nappal előbb, mintsem megérkeztek. (119) Vasárnap, szeptember hónap huszonkettedikén jelezték ezeket s a városunkbeliek afelől bizonytalankodtak, hogy vajon érkezhetnek ide négy vagy valamivel több nap után. Emiatt nemtörődöm módon maradtak csak a város őrségén, holott még az éjszaka folyamán, mikor éppen csak pirkadt a hétfői nap, máris csendben a városfalakhoz érkeztek. Tüstént megtörtént ekkor a dicsőséges Démétriosz vértanú első oltalmazó beavatkozása: azon az éjszakán homályossá vált a látásuk, jó néhány órát töltöttek el a győzedelmes mártírnól, Matróna erődtített szenthelyénél, mert úgy hitték arról, hogy a város ott áll. Amint aztán a hajnalcsillag felfénylött, és magát a közelben levő várost felismerték, egy szívvel-lélekkel ellene indultak, mint zsákmányra éhes ordító oroszlán. A falnak állították a létrákat, mert ezeket előre elkészítve hozták magukkal. Rajtuk szándékoztak a fegyveresek felmászni. (120) Ekkor következett aztán a diadalmas vértanú híres nagy csodatette. Mert most már nem csupán értelemmel felfogható oltalmazást, hanem szemmel is látható cselekvést hajtott végre, nehézfegyverzetű katona alakjában jelenvén meg a falon. Aki elsőként mászott fel a létrán és már jobb lábát rá is tette a falra, azt két mellvéd között lándzsával megdöfte és holtan kiteszította. Ez a létrán legördülve az utána jövőket magával rántotta. Holtteteje a földre zuhant, de vérenek cseppjeit a mellvédek körül hagyta vissza, hogy látható legyen, hova mászott fel és honnan zuhant ki. (121) Hogy a sikeres haditettet a diadalmas vértanú hajtott végre, ez világos. Mindmáig senki sem merésztelt ugyanis az igazságtól eltérni, nem merészelte holmi dicsvágyból azt hazudni, hogy ő ott akkor akárcsak harcolt volna is, s így nem merte a vakmerő barbár megölésének a férfias tettet önmagának tulajdonítani. Pedig hát a város akkori urai sokat keresték a barbár elpusztítóját és számára megtiszteltetést helyeztek kilátásba. Senki se hitetlenkedjék tehát arra vonatkozóan, hogy egyedül a diadalmas vértanú hajtotta végre a sikeres haditettet. Először abból látható ez, hogy az összes éppen ott lévő barbárokat, bár elég nagy tömegben voltak, hirtelen mérhetetlen félelem fogta el s messzire távolodtak a városfalaktól. Aztán pedig tény, hogy azon az éjszakán a város férfiai közül nemigen voltak a falon, legfeljebb egészen elenyésző számban, s ezek is hamarabb mentek haza hajnalban, ott pihentek, mert, mint mondtunk, vélekedésük szerint a barbárok sokasága csak néhány nap múlva állíthatott volna be. Ki kételkedhetne így, hogy az isteni döntésnek és a szentek oltalmának hatására támadt hirtelen a legnagyobb felbolydulás városszerte, amikor egytől egyig minden nehézfegyverzetű katona a falra rohant? (122) Amint aztán nappal lett, ama vadállatok az egész városfalat körbe kerítették biztosítván, hogy a szólásmondás szerint még a madarat se engedjék a kapukon kijönni

vagy kívülről a városba bemenni. Ekkor már láthatóvá vált a távolból a megszámlálhatatlan sokaság. A tenger felől húzódó fal keleti csücskétől a tengeri fal nyugati részének végéig, mint halált hozó kosszorú, fogták körbe a várost. A földnek nem látszott olyan helye, amelyet bárbar ne taposott volna. Föld, fű, fa helyett csak az ellenségnek fejei voltak láthatók, akik egymás hegyin-hátán szorongtak, s másnapra kikerülhetetlen halált készültek ránk zúdítani. (123) Csodálatosképpen aznap nemcsak a falat fogták körül, mint főveny a tengert, hanem igen sokan közülük elfoglalták a város körüli erődtített helyeket, az elővárosokat és a szántóföldeket is. Mindenkit kifosztottak, mindent megették és felemészttettek, a maradékot pedig lábukkal tiporták szét Dániel félelmetes és borzasztó vadállata módján. Nem volt szükségük ekkor árkot vagy sáncot vonni a város körül. Árokul szolgált egymás mellett levő pajzsaik áthatolhatatlan összefonódása, sáncul pedig testeik zsúfolt halmazája, amely sűrű hálót utánozott. (124) Milyen beszéd volna képes szemetek elé idézni e tettek folytán előállott körülményeinket, amelyek nem maguktól, hanem valójában bűneink miatt szorongattak? Helyénvaló ugyanis, testvéreim, megvallani az igazságot. Talán most is számon száll reánk az úr színe előtt, hiszen azt mondja: Ha megvalljuk bűneinket, ő olyan hű és igaz, hogy megbocsátja bűneinket és megtisztít minket minden hamisságtól. Kimondhatatlan félelmet keltett akkor a városban az is, hogy első ízben láttak barbár hadat. Ugyanis soha még ott ilyen közel körbetelepedve nem mutatkozott ellenség. Ilyesmink még a pusztá látványát sem tapasztalta eddig a polgárok sokasága, kivéve azokat, akik katonai egységekbe voltak rendelve és akik messze városuktól valami más módon szoktak hozzá az ellenféllel szemben fegyveresen csatarendbe sorakozni. A bátrabbak és a féltékenyebbek szíve ekkor egyformán érzett. A megmenekülés kilátástalansága miatt nem volt különbség észrevehető közöttük. Mindenkinél folyamként omlott a könnye az arcára. Szörnyű levertség és bódultság vetett sötét árnyat mindnyájukra. Így teljesedett be akkor a próféta jóslata, mely ezt mondotta: Minden arc hamuszínű, mint agyagüst alja. (125) Tudniillik mindenki úgy vélte, a lehetetlenségek sorába tartozik, hogy a város megmenekülhessen. Ezzel kapcsolatosan emberileg tökéletesen reménytelennek látszott a helyzet. Így volt ez először azért, mert egészen július haváig félelmetes pestis pusztított a városban, majd miután isten a maga kegyelméből már mintegy ötven napnyi fellélegzésre tartotta méltónak a lakosságot, szeptember huszonkettedikén, miként mondtunk, hirtelen elérkezett a barbárok istenrendelte rohama. Így szám szerint csak kevesen voltak a városban találhatók, s azok is halálos ernyedtségben a friss gyásztól, amely elföldelt hozzátartozóik miatt szakadt rájuk. (126) A második oka a reménytelenségnek az ostromlók óriási száma volt, akkora ahány a homokszem; hiszen ha nemcsak az összes makedóniaikat, hanem ezenfelül a thessaliakat és achájokat is mind Thessalonikébe gyűjtötték volna tömegestül, akkor sem jött volna ki több, mint a várost kívülről körülfogó embertömegnek egy sokszorta kisebb hányada. (127) Minden egyénél inkább okozott azonban nálunk tehetetlenséget a harmadik ok, az tudniillik, hogy a járványt túlélő civilek és katonák közül csak egy nagyon kicsiny rész tartózkodott akkor éppen a városban, s az is a kevésbé használhatókból. A többség kívül az elővárosokban és a földeken el volt zárva a várostól, nem tudott oda bejönni, mert eljött a szűret ideje, s az ellenség tömegesen és meglepetésszerűen szorosan a városfalhoz tapadva telepedett le köröskörül. Így persze a külső területek irányába futók inkább tudtak megmenekülni, mint azok, akik a városba akartak befutni. (128) A katonaság válogatott fiataljainak s a legmagasabb praetoriumnál szolgálatot teljesítőknél a többsége azzal együtt, aki akkor kézben tartotta a praefectusi hatalmat, távol volt éppen Hellas földjén bizonyos hivatalos tennivalók intézésére. (129) A mindezek után visszamaradtak színe-virága, azok, akik gazdagságukkal, értelmességükkel, erős és harcban jártas szolgahadukkal kitűntek s Illyricum praefecturájának a hivatalaiban az első helyeket töltötték be, barátjaik nagyobb

részeivel s egész szolgaszemélyzetükkel a császárvárosba távoztak és ott petíciót nyújtottak be a császárnál az ellen, aki az idő tájt az itteni praefectusi tisztelet ellátta. (130) Így tehát a városban a legkülönbözőbb okokból kifolyóan igen kevés volt a férfi s az emiatti tehetetlenség a megmenekülés minden reményét elvette

(131) Hogy az idő tájban a várost valóban nagy, szinte elviselhetetlen szerencsétlenség, bajzón tragédiája környékezte, erre vonatkozóan hallgassátok meg, minő látomást látott álmában az akkori főpap; a boldogságos Eusébios volt ő. (136) Ámbár csak mérsékelt számú férfi tartózkodott a városban, mégis az tűnt szemünkbe, hogy a fal tele van ismeretlen fegyveresekkel, akiket a városbeliek közül eddig még senki sem látott. Nos ezután ugyan ki állítaná, hogy nem isteni oltalom és segítség műve a harci sikerünk? Netán csak a képzelet játéka volt, amit megpillantottunk? Dehát a barbárok nem ugyanazt látták? Nos, a következő napokon sok barbár, aki már nem reménykedett győzelmében, városunk főembereihez járult. Beszédüket tolmács fordította. Egy-behangzóan állapították meg, hogy „az avarok vezére, miután többektől pontos értesülést szerzett a várost védő harcosok igen csekély számáról, aminek oka a röviddel előbb itt dúló pestis volt, ide küldött bennünket, a városnak még aznap végrehajtható elfoglalásáról beszélve. Amióta ideértünk, a falakon annyi és olyan harcosokat láttunk, akik mind számbelileg, mind bátorságban messze fölülmúlják a mi seregünket; így elvesztettük reményünket, hogy feldúlhatjuk városokat. Körületekintéssel úgy határoztunk, hogy inkább nálatok van kilátásunk a megmenekülésre”. (137) Mindez azonban később történt. Aznap, amikor a barbárok megjöhettek, a kívül található dolgokkal voltak elfoglalva, élelmet, foglyokat és egyéb javakat gyűjtöttek össze, mindenféle gabonát és egyéb termést vettek birtokba. Mert a megművelt földek akkori hozama és korábbi esztendőket eltett terméstartaléka a falakon kívül volt. Amint elegendő számukra arra az egyetlen napra s a másnapi reggelire. Ezután a fák termését, hajtását, gyökerét és a zöldségféléket ették, utóbb a termesztett füvet, a vadon burjánzó növényeket, valamint az úgynevezett zöld bogáncsköröt; végül pedig magát a föld porát falták, s így is éhesek maradtak: „A föld nem volt képes elviselni terhüket”, mint írva vagyon. (138) Első napjuk estéjén rőzsét hordtak össze és a város körül máglyákat raktak úgy, hogy ez a Dániel könyvében leírt tűzfolyamot idézte elénk. Ilyenről mondta Habakuk: „Folyam hasít a Földbe”. Azzal a félelmetes tüsszel egyidőben még a tűznél is félelmetesebb hangot hallattak egy szívvel-lélekkel, amitől „megrendült a föld, és szétfolytak az egek”, miként ezt magunk tapasztaltuk, és ezért világosan kimondhatjuk a próféta szavaival élve. (139) Aztán körben mindenünnen zajokat hallottunk egész éjjel és másnap. Várostromgépeiket, vas faltörőkosaik, hatalmas kőhajítókat készítették elő másnapra, és a teknőpáncélokknak nevezett ostromtetőket. Ezeket mint a kőhajítókat is száraz bőrökkel borították be, majd mást gondolván frissen vágott marhák és tevék még véres bőrt szegezték ezekre a szerkezetekre, hogy a tűz, vagy a fortyogó szurok kárt ne tehessen bennük. A fal közelébe vonszolták gépeiket, és arra vetették a köveket az ostrom harmadik napjától kezdve folyamatosan. Ezek a kövek nagyságuk folytán talán inkább sziklaúcsoknak voltak mondhatók. Továbbá: fűszazik téli hózivatarra emlékeztető nyílzónt árasztottak ránk úgy, hogy a falon tartózkodók veszélytelenül még csak ki sem hajolhattak megnézni valamit abból, ami odakint történt. Eközben a barbárok a „teknőpáncélok”, amelyek száma, gondolom, eznél is több volt, a külső falhoz vitték, s az alapzatot emelőrudakkal és fejszékkel ugyancsak meg rongálták. (140) Miután ezek történtek, ugyan milyen szavak írhatnák le azt, ami a városbeliek szívében rejtőzött, a félelmet, a reménytelenséget, a szemük előtt lebegő halál előérzetét, vagy a bajok összevetése során cseppnyi vigasznak tűnő teljes szolgaság, fogság képzetét? S mindezt vad, vérszomjas uraknak kiszolgáltatta, akik, ez a legszörnyűbb, nem ismerik az egy igaz istent (143) A szörnyű látványtól és az árnyát előrevető

még nagyobb borzalomtól a védők testben és lélekben szinte holtá válnak. Am az ostrom harmadik napján és azt követően váratlanul nekibátorodtak, attól fogva nevettek, sőt kinevettek ellenfeleiket s közülük sokakat rábeszéléssel és ígéretekkel a városhoz való csatlakozásra bírtak. Így a használaton kívüli közfürdők a barbár tömegből átváltó katonákkal teltek meg, és mindez örömet és bátorságot plántált a városbeliek lelkébe. S ugyan ki vonhatná kétségbe, hogy ezek a sikerek az isten közreműködéséből fakadtak . . . ? (145) Miután sokatok lelke óhajtja, hogy néhány további megtörtént esemény elbeszélését is csatoljam az elmondottakhoz, eseményekét, amelyek tanúsága szerint egyedül isten keze és a vértanú közbenjárása mentette meg annak idején a várost, kívánságokat teljesítése nem ütközik részemről nehézségbe. Csak ti magatok igyekezzetek aztán fületeket istenszeretően és híven szavaim felé fordítani. S most beszéljem el egyenként a város északi és nyugati oldalain történeteket? Igaz, mint mondják, ellenfeleink ott hatékony és nagy számú hadiszerkezetet vonultattak fel, és mint tudjuk, a barbárok közül a legbátrabbak s a legállatiasabb vadságúak ott táboroztak; így volt ez akkor is, amidőn egy fapadozat és fajárda tengerre fektetésén mesterkedtek, hogy az öblön keresztül hatolhassanak a városba, s egyedül istennek, nem embernek volt köszönhető az a leleményes találmány, amely az említett falalkalmatosságot a nyílt tengerre vonta, ahol aztán szétszakadt. Am éppen ezek a dolgok hosszú beszédet, rengeteg fejtegetést igényelnének, ami meghaladná jelenlegi szerényebb célkitűzésemet. Gondoskodnom kell ugyanis arról, hogy e beszéd túlságos elnyújtásával unalomba ne fullasszam hallgatóim buzgó érdeklődését, miért is csak azt beszélem el s azt is csak részlegesen, amit a város keleti oldalánál saját szememmel láttam s szinte kézzel foghattam az ellenség tevékenységéből, és aminek a fenyegető veszedelemét egyedül az isten oltatta el felőlünk. Mert kitűzött célom éppen csak annak felmutatása istenszerető hallgatóságom előtt, hogy a város megmenekülése annak idején sehonnan máshonnan nem származott, csakis istentől; ezúton kívánom felébreszteni mindenki elméjében az istenes lelkiismeret-vizsgálatot, az istennek tetsző hitvallást és a dicsőítményes vértanú iránti folytonos haládatagságot. (146) Beszéltünk már arról, hogy az ostrom első és második napján az ellenség élelmet gyűjtött magának, és a város ellen nagyszámú és sokféle íjesztő szerkezetet vonultatott föl. A harmadik napon aztán egészen a falakig vontattak mindent, várostromszerkezeit, faltörőkosait, kőhajítókat és a „teknőpáncélok” faágból készített és földön húzható vázszerkezeit; mindez a hetedik napig tartott, azon túl ugyanis a dicső mártír nem tűrhette többé a város ostromlását. Az ostromlók először a vasfejű faltörő kost készítették elő az úgynevezett Kas(s)andreiai Kapu ellenében. Amint azonban megláttak azon egy vaskampót, amit a városbeliek függesztettek föl, bár a tárgy kicsiny volt, s mint valami gyermekijesztő lógott ott, mégis félelem tartotta vissza őket a nagy szerkezet, azaz a faltörőkos használatától. Még aznap megrémülve dolgukvégezetlen vonultak vissza sátraikba, s azt a kost, meg a hozzá hasonló darabokat elégették. A város ereje érte el ezt az eredményt, vagy kizárólag isten hatalma, aki képes a bátrakat is úgy megrémíteni, mint a gyermekeket? (147) A barbárok később a bőrborítású „teknőpáncélok” alá bújva, mint a félelmetes kígyók láttak hozzá a külső fal lerombolásához, az alaplapon kezdve a munkát fejszékkel, mint mondják, és emelőrudakkal. Művüket céljuk eléréséig végbe is vitték volna, ha az égi gondviselés fényessége a polgárookra rá nem világított volna, szívüket bátorsággal nem verteze volna fel s azt nem sugalmazta volna, hogy történjen ki a külső falra és riasszák el a „teknőpáncélok” védelme alatt kis híján az egész falrészt aláadásával elkészült ellenséget. A fal tetejéről ugyanis lehetetlen volt az ostromtető belsejében elbújtakra bármit is rádobni, hiszen maga a külső fal eltakarta őket s így a falakon fent levők nem láthattak rájuk. Kis számú fegyveres férfi, akinek a harc készségét azonban isten tüzelte föl, kitört a kapun át, amelyen az úgynevezett függő ajtó csüngött. Am ezt most felhúzták

s a külső falra felvonulók pusztá megjelenésükkel megdöbentették az ellenséget. Az kimondhatatlan félelemben esve minden a külső fal aláaknázására készült eszközét otthagyták, bár az ellene kivonuló férfiak kezében nem volt egyéb, mint dárda és pajzs; ugyanakkor mint tudjátok, a „teknőpáncélok” frissen leölt szarvasmarhák és tevék bőrével voltak takarva és így nemcsak oszlopnyi kövek reájuk dobása nem árthatott nekik szilárdságuk folytán, hanem a tűz és a fortyogó szurok rázúdítása sem a bőrtakarók nedvessége okán. Még kevésbé árthatott volna kis számban fellépő férfiak, akik, mint természetesen, csak dárdaikkal vagy íjakkal voltak felszerelve. (148) Ítélt meg a józan gondolkodású istenfélő hallgatóság: árthatott volna-e a külső falakon megjelenő lándzsások vagy íjászok azoknak, akik a „teknőpáncélok” védelmét élvezték, és emelőrúdjakkal a talapatot ásták alá? Miért és ki okozta a megfutamodásokat? Nem kétséges, hogy az, aki bátorságot öntött a makedónok szívébe: itt az isten elhatározása folyt ebbe bele, az ellenség viszont teljesen híjával volt az isten segítségének. Hogy az ördög éppen akkor tevékenykedni kezdett, ez is azt mutatta: városunkat az isten gondviselésére méltatta. Hiszen tudjátok, ő (az ördög) tüstént szennnyel, veszedelemmel és egymást követő szorongatásokkal környékezte Ádámot is, Jóbót is és az összes szenteket is, mielőtt méltóknak bizonyultak az isteni támogatásra. Ekkor is, mielőtt a megtörtént csodákból megértette, hogy a nagyon dicsőséges vértanú közbenjárásai az isteni kegyelmet városunk felé fordították, ez a kárörvendő és irigy démon azon mesterkedett, hogy bánatra változtassa azt az örömet, amelyet a „teknőpáncélok” alatt felvonuló barbárok veresége okozott városunknak. (149) A nála szokásos visszasszággal azt tette, hogy egyik oldalt magasabbra húzódott a feljebb már említett függőkapu, amely igen nagy felületű volt, két kapuszárny együttes magasságával és szélességével bírt. Így azután amidőn a kitörés résztvevői visszatértek, hiába eresztették volna, nem ment le, mert bal oldala hozzászorult a függőlegesen álló kőajtófélhez. Sokan összegyűlve fel akarták volna húzni, de egyáltalán nem voltak képesek akár csak rövidkényit is a felső részt megemlíni, mert ekkor viszont a jobb oldal éle a másik függőleges kőajtófélbe akadt bele. Sem felhúzni, sem leengedni nem lehetett egy egész napon át. Még a következő éjszaka jó részén is nyitva maradt. De aztán isten jó szíve megszánt bennünket, megszánta ottan patakokban ömlő könnyeinket. Egyik mesterember isteni ihletésre így kiáltott fel: „Krisztus velünk!” Erre sikerült felhúzni, s aztán egy vonalba hozva a két oldalt, leereszteti ismét. Ezzel a kétségbeesett emberek szíve megnyugodott. (150) Miután pusztán isteni döntéssel kifolyóan a „teknőpáncélok”, az emelőrúdjakat és a kapákat hátrahagyva elfutottak ellenségeink, a következő napon a kőhajító gépeket vették használatba. (151) A kőhajító gépek négyoszögűek voltak, a szélesebb alapzattól a keskenyebb csúcsok felé elvékonyodóak. Itt, a tornyok tetején helyezkedtek el a két végükön erősen megvasalt zömök hengerek. Eme hengerekre nagy házgerendákhoz hasonló faalkatrészeket szegtek. Ezek hátul felerősítve a parittyaszerű kőtartókat hordozták, elől pedig azokat az erős köteleket, amelyekkel lehúzza és megfeszítve a levegőbe kirepítették a sívítva elszálló köveket. Ezek a követők sűrűn egymás után emeltek fel és lőttek ki olyan nagy köveket, hogy azok becsapódását sem a föld nem volt képes elviselni, sem emberalkotat építmény. A négyoszögletes kőhajító gépek három oldala volt csak deszkákkal bekerítve, hogy a bennük tartózkodó kötélmegfeszítőket a falakról ne sebesíthessék meg nyilakkal. Egy e szerkezetek közül gyújtónyílvesztéstől találva deszkakerítésével egyetemben széné égett, mire a többi magukkal vonszolva visszahúzódtak a támadók. Majd kőhajító gépeiket a deszkaborítással együtt a már leírt módon frissen nyüzött bőrökkel takarták s így hozták utóbb vissza azokat, hogy még közelebb állítsák a városfalhoz. Valóságos hegyeket és sziklaszirteket lőttek ki ránk. Mert mi másnak nevezhetné valaki azokat az óriási köveket? (152) Hogy mit tettek erre a városbeliek? Megmondom. Nem bátoratlanodtak el annyira, hogy

megfutamodtak volna az ellenük bevetettek elől. Mint már jeleztem, valami bátorságot öntött beléjük az isteni döntés. Mert miféle emberi erő lehetett volna, amely nem retten holtra a kőhajító jégesőként hulló lövedékeinek a láttán s az emberkéz okozta mennydörgés elviselhetetlen zaja hallatán? Ennek ellenére istentől nyerve lelkiért elhatározták az ostromlottak, hogy a mellvédek elé vékony vesszőkből font függőnyfélélt akasztanak s papiruszból meg kecskeszőrből való takarókat, amelyeket az ebédlőkben a vendégek alá szoktak teríteni. Hadd enyhítsék ezek a kövek becsapódásakor az ütésnek mintegy a feszítő erejét, elbánnván vele úgy, hogy az ellenálló anyag vagy megosztja vagy lágyabbá teszi a lökést. (153) Mindezeket a városbeliek gondolták ki és hajtották végre mint emberek. Ám valójában isten lépett fel segítőként isten mivoltában, ő nem emberi elme létre adta az ötletet nekünk. Az írás szava szerint egyedül „az ő jobbja és az ő szent karja mentette meg” a várost. Mert mi is történt? Jóllehet nap nap után virradattól hét óráig lőtte ki az ellenség ezeket a hatalmas köveket, közülük jóformán egy sem érte a falat, hanem vagy a falon kívülre vagy azon belülre jött, s ahova jött, ott gödröt csinált. A városból kidobott számos kő viszont, mintegy parancsszóra, a barbár kőhajító gépek tetejének keskeny nyílásán ment keresztül s a bent levőket megölte. (154) De hogy a történetből senki se juthasson arra a következtetésre, miszerint nem isten, hanem a barbárok járatlansága okozta a köveknek a falakon belülre vagy kívülre való lövését, s hogy azt se mondhasssa senki, miszerint találat esetén sem károsodtak volna az igen szilárd és nagy szélességűre épülten erőteljes falak, evégből (tehát hogy mindenki tartózkodjék a fenti gondolatoktól) a gondviselés úgy rendelte, hogy egyetlen egy kő mégis törjön reá a fal mellvédjére s egyetlen csapással rombolja azt le egészen a körbehaladó út szintjéig. Persze az isten az ember iránti szeretetből, látván, hogy a falon levőket kimondhatatlan rettenetes fogta ismét el, nem engedte többé egy további kőnek a becsapódását sem. Az mind, miként mondtuk, a falon belülre vagy kívülre jött. Pedig a városnak pusztán a keleti oldalán az említett kőhajítókból ötvennél több volt található. (155) Amint a kövek lövöldözésében kifáradtak, azon a napon is visszahúzódtak táborhelyükre semmit el nem érve, Krisztus láthatatlan oltalma nyomán hiába erőlködve. Akik pedig előbb holtra ijedtek, azokat olyan bátorságra ébresztette az úr, hogy aztán kirohanást hajtottak végre a tengerhez közeli úgynevezett Aranykapun át. A tengerben fürdő barbárok közül néhányat meg is ölték, majd mielőtt tömegeik megtudták volna, hogy mi történt, rövidesen visszatértek. Félelemre adhatott ugyanis okot bármelyik kapu reteszének már a cseppnyi felnyitása is, hogy a rajtuk át történő kitörésről ne is beszéljek. Mindezeket a sikereket ki ne mondaná isteni elhatározásból fakadónak? Ki ne ismerné el, hogy egy nagyobb erő jóakarata áradt ki akkor a városra? (156) De miért nem ragadom meg az alkalmat és nem adom elő a dicső mártír napnál világosabb hadi segítségének a megtörténtét, amely még a legkétkelkedőbbeket is a tett elismerésére és a vértanú dicsőítésére kell hogy ösztönözze? Persze nem vagyunk híjával ezer más elbeszélésnek, amelyek a láthatatlan égi segítséget nyilvánvalóvá teszik számunkra, még ha nem is olyan világosan, mint a most elmondandó eset. Miután azonban ez vetette végét magának a háborúnak, a háborúról szóló elbeszélésnek is ez jelenti a végét. Ezt a nagy és ellenségeinkkel szemben végleges eredményt hozó csodát ugyanis az úr az ő vértanúján keresztül cselekedte, miként az elsőszülöttek pusztulását is az ő szolgáján át küldötte az egyiptomiakra. (157) Éppen szent vasárnap volt, az ostrom hetedik s egyben utolsó napja. Az előző napok fáradalmi után pihent az ellenség. S azt mérlegelte, hogy a következő napon hatalmas élet-halál harcot indít a város ellen. Mindenki körben együttesen támad teljes erővel a falakra. Így vagy a rácsapás hevéssége lesújtja és visszaszorítja a mellvédeknek örködőket, vagy, ha ez a célkitűzésük mégsem valósulna meg, tapasztalatból tudják meg, hogy nem szükséges továbbfolytatni az eredménytelen harcot. Ezekről a tervekről a hozzánk

ővő szökevényektől értesülhettünk, s mindannyiunkat szörnyű félelem fogott el a következő napra várható veszedelem miatt. (158) Ám még aznap nyolc óra körül a barbárok körben mind együtt hirtelen felkiáltottak, futva távoztak a hegyekbe, s otthagyták sátraikat felszereléseikkel. Akkor volt az őket elbátortalanító rémület, hogy egyesek fegyvertelenül vagy éppen ruhátlanul menekültek. Aztán körülbelül három óra hosszat a közeli hegyek tetején maradtak látván, amit láttak, miként ezt később megtudtuk. Mikor aztán a nap immár lemenőben volt, visszamentek sátraikba. A dicső vértanú gondoskodott arról, hogy egymást fosztogassák, miközben igen sokan megsebesültek, s néhányan el is estek. (159) Az ezutáni éjszaka nagy nyugalomban telt el, nem úgy mint a megelőzőek. A hajnal feltűntekor elég sok ellenség a kapuk felé haladva mutatkozott. Ugyanakkor a mérhetetlen tömegből senki sem volt már látható. A városbeliek óvatoskodtak, hátha valami csel vagy lesvetés áll fenn. Ezért nem nyitották ki a kapukat s nem fogadták be akkor azokat, akik az ellenségek közül hozzájuk jöttek. Azok sokat kiabáltak, s esküdöztek, hogy az éjszaka folyamán csendben elfutottak mind az ellenfelek. Mégis csak nehezen szánták rá magukat a nap ötödik órája körül, hogy kaput nyitván befogadják az említetteket. Mikor aztán megkérdezték őket, hogy őszintén jelentsek, miket terveztek az ellenség és maguk miatt jöttek hozzájuk, ezt mondták: (160) „Mi hozzátok menekültünk, hogy éhen ne haljunk. Különben is tudjuk, hogy a háborúban ti győztetek. Pontosan tájékozódhattunk, hogy hadseregeketek mostanig a város közepén rejtettétek el. Azt csak a tegnapi nap nyolcadik órájában állítottátok egyszerre fegyverbe miellenünk, az összes kapukon át kivonultatva. Akkor láthattátok, hogy mi egymás hegyén-hátán menekülünk a hegyekbe. Mikor megtudtuk, hogy az a hadsereg a kapukon át ismét bement a városba, este visszajöttünk, meghasonolva egymással és rabolva egymás javait. Amazok tanácsot tartva az egész éjszaka folyamán csendben menekültek. Azt mondták ugyanis, hogy virradat előtt az a hadsereg ismét ellenük indulna. Míg amazok így menekültek, mi itt visszamaradtunk.” (161) A városbeliek megértették, hogy isten küldött nekik kimondhatatlan jószágában anyagi szövetségest. Csendben elgondolkoztak ezen. S szívből jövő háláénekeket zengtek az istennek . . . mindannyian egy szívvel-lélekkel magasztalták a dicsőséges vértanút, mert felismerték, hogy ő volt a láthatatlan hadsereg vezére (163) a városbeliek lovasokat küldöttek ki, s ezek megtudták, hogy az ellenség valóban elmenekült, s az éj folyamán nagy távolságnyi utat tett meg. Félelem és megzavarodás okozta a futást úgy, hogy az út mentén ruhákat és felszerelési tárgyakat hagytak vissza, sőt állatokat és embereket is.

(166) Az említett háború harmadik napján, amidőn mint mondtam, a városba isten rendelése folytán bátorság költözött, egy nemes, jeles életű, még jelesebben igaz szívű és az illustris nevezetű ranggal megtisztelt férfiú (róla szólhatna az írás így: „ártatlanok és tiszta szándékúak kísérnek engem”) álmában, mint elbeszélte, vagy pontosabban eksztázisba esve, mint a hozzá közelebb állóknak mesélte, ott látta magát a hírneves vértanú, Démétriosz szent templomának előcsarnokánál.

(172) Ezeket látta látomásában ama derék és istenszerető férfiú. Tüstént végig futott a falakon egész hosszukban s bátorította polgártársait, csak ennyit szólva hozzájuk: „Legyetek bátorsággal, testvéreim: a dicső vértanú velünk van. Bízunk Krisztusban és nem érhet bennünket baj.” Ettől fogva, mint feljebb már leírtuk, a városbeliek férfias bátorságot öltöttek magukra, s megpróbálkoztak elhárítani az ellenséggel őket, akik előbb nagy rettegésükben megszólalni is alig tudtak. Később közelebbi ismerőseinek magánemberként világosan leírta a feljebb elbeszélte látomását. Tette ezt azért, mert mi szorongattuk és kényszerítettük annak megokolására, hogy miért haladt végig a falak mentén és erősítette mindenki hallatára városunk megmenekülését.

János a 610-es évek táján, a Thessaloniké elleni második avar támadás idején (vö. *Miracula S. Demetrii* [II 2] 195–215) volt a város érseke (vö. Beck

458–459), s e főpapi tisztség betöltőjeként írta meg a *Miracula Sancti Demetrii* I. könyvét, amelynek 15 caputja a vértanú tizenöt kiemelkedő csodatételét beszéli el. Az előadás itt–ott homiliára emlékeztet, jámbor keresztény hallgatóközönséghez fordul. E csodák közül három (13., 14., 15.) több kisebb földöntúli beavatkozással egyetemben ahhoz a Maurikios császár korabeli ostromhoz kapcsolódik, amelyet az avar fejedelem segédnépeivel (szlávokkal és másokkal) vagy 586 (vö. forrásgyűjteményünkben a 30. §) vagy pedig 597 szeptember 22-én, vasárnap kezdett és hét napig folytatott a bizánci birodalomnak Konstantinápoly után a legnagyobb európai városa ellen. A szerző (akkor még fiatal ember) az ostrom idején Thessaloniké keleti falain tartózkodott. Közönsége is szemtanúja és résztvevője volt a támadás elhárításának. Így mindaz, ami nem a hagiográfia műfajából fakadó sablon, ami nem a homília sematikus tartozéka, az hiteles és életközelségű híradás Baján idősebb, trónra került fiának mint avar kagánnak egy hadjáratáról: nagy értékű történelmi kútforrás. A harcok némelyik mozzanatát ismételtelen felbukkan az elbeszélésben. — Az alábbiakban a *Miracula* egyes paragrafusaihoz adunk ott, ahol ez kívánatosnak látszik, néhány rövid magyarázatot. E jegyzetek összeállítására P. Lemerle korszerű kommentált szövegkiadására (Paris 1979, 1981) támaszkodunk elsősorban. A tényleges történelmi tanulással nem szolgáló részleteket kihagytuk a lefordított szövegekből. Ezeknek az elhagyott részeknek a tartalmára is a jegyzetekben utalunk röviden. *Ad 117.* A hivatalos terminológia szerint Thessaloniké a praefectura Illyrici székhelye (a praefectus praetorio és kísérete távollétéről az ostrom idején lejjebb 128. és 129. szől majd). Illyricummal határos a (praefectura per Orientem részét képező) dioecesis Thraciarum és a dioecesis keretébe tartozó Thracia provincia. — Figyelmet érdemel, hogy a kortárs szerző határozottan kijelenti: a szlávok egész népe az avar kagán alattvalója volt. Kijelentése a balkáni és az Al-Duna vidéki szlávviszágra vonatkozóan (a thessalonikéi pap ezekről lehetett jól tájékozott) szavahihetőnek tekintendő. — *Ad 118.* Xerxés seregére vö. Hérodotosz VII 58, az etiópokéra és a libyaiakéra Jeremiás 26 (46), 9. (NB. A bibliai idézetek a bizánci szövegekben általában, így itt is a Septuaginta textusára értendők, mert a görög anyanyelvű szerzők ezt, nem pedig a mi mai Ószövetség-fordításaink alapjául szolgáló héber eredetit olvasták és citálták. A forrásgyűjteményünkben felhasznált kiadás: Septuaginta . . . edidit Alfred Rahlfs, I., II., Stuttgart 1935, Repr. 1950, 1952. Persze közhasználatban lévő bibliaink általában [a jelen passzus kivétel] nem térnek el jelentősebben a Septuagintától.) A „prófétá”, akire hivatkozas történik, Józ (2, 3). — *Ad 119.* Szent Matróna megerősített templomának a helyét a Thessaloniké melletti síkságon biztosan megállapítani még nem sikerült. — Az oroszlán-hasonlat bibliai előképe a 22. (21.) zsoltár 14. mondata. — *Ad 123.* Dániel 7, 7 írja le az Ószövetségben a János érsek említette vadállatot. — *Ad 124.* Istennek a töredelmes bűnvalló iránti szánalmáról szólva két bibliai helyet tartott szeme előtt a szerző; ezek: Jeremiás 49, 2 (a Septuaginta szerint) és János I. levele 1, 9. A „prófétát” citáló utolsó mondat: Józ 2, 6, ill. Nahum 2, 11. — *Miracula Sancti Demetrii* (I 3) 29–45 beszéli el részletesen az avar ostrom előtti (júliusig tartó) pestisjárványt. — *Ad 126.* Makedónia, Thessalia és Achaia (az utóbbi egész Dél- és Közép-Görögországot felölelően) három keletrómai provinciát jelent az adott összefüggésben. — *Ad 128.* A praetorium szó itt Illyricum (vö. „Ad 117”) praefectus praetorio-jának a népes hivatalát, hivatali személyzetét jelöli. — *Ad 129.* *Miracula Sancti Demetrii* (I 11) 94–99 bántóan gőgös férfiúként mutatja be a (meg nem nevezett) praefectus praetoriót. Indokolt a feltevés, hogy ez ellen a pöffeszkedő nagyúr ellen tettek panaszt a császárnál azok, akiknek, úgy

látszik, elégük volt fennhéjázásából. — *Ad 130.* E paragrafus kihagyott része keneteljes áradozás az elbeszélte csodákról. — *Ad 131.* Eusebios thessalonikéi érsekre vonatkozóan lásd: Beck 383–384; feljebb forrásgyűjteményünk 30. §. — A fordításunkból kihagyott (I 14) 131 fin.—135 szövegrész tartalma röviden ez. Az érsek azt álmodja, hogy Thessaloniké színházában van. Egy előadóművész mindenáron tragikus siratót kíván mondani a főpapról és „leányáról” (ez utóbbi jelképesen Thessaloniké városára értendő). Eusebios istent segítségül híván, végül is távozásra kényszeríti a tolakodót. Ezt az álmot felébredése után értelmezni tudja: őt és városát valami nagy veszedelem fenyegeti, mert a „tragédos” (tragédia éneke, színésze) megjelenése az álomban veszélyek előjele szokott lenni. Az érsek ettől fogva éjjel-nappal imádkozik, s isten ezért Szent Demeter közbenjárására végül is megkönnyíti a városon. Az álmólátás után 8–10 nappal jelenik meg a félelmetes nagyságú barbár sereg Thessaloniké falai alatt, ahonnan az isten azért távoztatta el a fegyverforgatásra alkalmas lakosság jó részét, hogy annál világosabb legyen, miszerint nem emberi, hanem csakis földöntúli erő menti meg a várost a pusztulástól. — *Ad 137.* A bibliai idézet a valóságban nem valamelyik prófétától, hanem Judith könyvének (7, 4) ismeretlen szerzőjétől való. — *Ad 138.* A három bibliai idézet: Dániel 7, 10; Habakuk 3, 9; Zsoltárok 67 (68), 9 (az utóbbi részletet tehát tévesen mondja próféta szavainak szövegünk). — Ami az ellenség félelmetes harci kiáltását illeti, Lemerle a szlávok Maurikios Stratégikonjában (XI 4, 11) említett ilyen hadi szokásra utal. Ennél is kézenfekvőbb azonban az adott összefüggésben az avarok más forrásból (így Menandros Protiktórtól) ismert „farkasüvöltésére” rámutatni; lásd feljebb forrásközleményünk 18. paragrafusát (ArchErt 106 [1979] 110). — *Ad 139.* Itt és lejjebb más helyeken is beszél kútfőnk valamiről, ami külső falként (proteichisma) értelmezhető. Ennek maradványai a Kassandreiai Kaputól északra kb. tizenkét méter távolságra húzódnak a tulajdonképpeni („belső”) városfalaktól, s szélességük két méter körül mozog. — A tevéket, amelyeket frissen nyúzott bőrrel a kőhajító gépek és az ostromtetőket a felgyújtástól védtek a támadók, valószínűleg Thessaloniké vidékén zsákmányolták az avarok. Persze teljesen az sem zárható ki, hogy sok lovuk mellett kisebb mennyiségben talán (?) tenyésztették is ezeket az állatokat a kagán népei (vö. S. Bökönyi, History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe, Bp. 1974, 228–229). — *Ad 140.* Ennek a paragrafusnak a jó része s a következő két paragrafus (141–142) a thessalonikéi áhítatos néma fohászáról s ennek isten általi meghallgatásáról szól. — *Ad 143.* E paragrafus vége a következővel (144) együtt az isteni beavatkozás szerepét hangsúlyozza a thessalonikéi nekibátorodásában az ostrom harmadik napjától kezdve. — *Ad 145.* Ez a részlet tartalmazza a legvilágosabb tanúságtételt arról, hogy az író személyesen volt ott az avar ostrom harcaiban a város keleti falszakaszán, beszámolója tehát a kagáni sereg viselt dolgairól hitelt érdemlő, szemtanútól származó. — *Ad 146.* A Kassandreiai Kapu (Kassandreótiké Pylé) elnevezése a Thessalonikét megalapító Kassandros diadochusszal illetőleg az ő nevét viselő Kassandreia várossal tartozik össze (Kassandreia az antik Poteidaia utódja volt és nem messze feküdt Thessalonikétől). Ez a kapu a keleti városfal főkijáratának látszik. — *Ad 147.* A külső falra és a tevékre vonatkozóan lásd feljebb az „Ad 139” adott megjegyzéseket. — *Ad 148.* Az öröm bánatra változásának a leírásánál újszövetségi minta (Jakab levele, 4, 9) lebegett a szerző szeme előtt. — *Ad 149.* E paragrafus végét és a következő (150.) elejét kihagytuk, mert a csodák nagyságának, ill. nagy számának a jámbor emlegetése igazi történeti mondanivalót nem tartalmaz. — *Ad 150.* Az üldözés nélkül is menekülőkről szólva bibliai mintákat (Levi-

ták 26, 17; Példabeszédek 28, 1) követ a szerző. — *Ad 151.* A kőhajító gép leírása nem ad teljesen világos képet a szerkezetéről. Azon a helyen, ahol mi „parittyaszerű kőtartókat” írunk (a görög sphendoné bizonytalan értelmezéseként), ott Lemerle a „cuillers de fronde” fordulatot használja parafrázisában. — *Ad 153.* A bibliai idézet helye: Zsoltárok 97 (98), 1. — *Ad 155.* Az Aranykapu a város délnyugati bejárata lehetett. A mai városleírásokban Axios (ill. Vardar) Kapu néven emlegetik. — *Ad 156.* Az egyiptomi elsőszülöttek pusztulásáról Mózes korában az Exodus 11–12 fejezetei szólnak a Bibliában. — *Ad 157.* Azt itt említett vasárnap, az ostrom hetedik napja szeptember 29-re esett. — *Ad 158.* Az avar sereg, mint 160–161 mutatja, egy nagy létszámú félelmetes hadat látott a város összes kapuin keresztül haragra készen maga ellen kivonulni élén a vezérrel, akiben a thessalonikéi Szent Demeterre ismertek. — *Ad 161.* A kihagyott mondatokból arról van szó, hogy a városba fogadott egykori ellenfelek leírják az őket elretentő látomásbeli hadsereg vezérének az alakját és ruházatát. Az ugyancsak elhagyott 162. paragrafus lelkendező hálaadás a csodatételért. — *Ad 163.* A fordításunkból kihagyott 164–165 paragrafusok a csodatételről szóló jámbor elmélkedések. — *Ad 166.* A bibliai idézet helye: Zsoltárok 24 (25), 21. — 166 vége és 167–171 a következőket beszéli el. Két fennkölt alak (angyal) az Úr küldöttként felszólította thessalonikéi nagytemplomában Szent Demetert, távozzon Thessalonikéből, mert a városnak ellenség kezére kell kerülnie. A vértanú erre azt válaszolta, hogy ő, történjen bármi, nem megy el, együtt él és hal városának lakóival. Bizott benne a Szent, hogy az Úr haragja lecsillapul. E látomás után tért újra magához álmából, illetve ekstázisából az illusztris rangú férfiú. (Az illusztris e korszakbeli jelentésére lásd P. Koch, Die Byzantinischen Beamtentitel von 400 bis 700, Jena 1908, 5, 41.) — *Ad 172.* Feljebb a 143. paragrafus szövege a városvédők nekibátorodásáról az ostrom harmadik napján. — A hátralévő 173–175 paragrafusok a történettudomány számára jelentőséggel bíró mondanivalót nem tartalmaznak. Jámbor reflexiók és megjegyzések zárják a fejezetet, amelyeket a szerző a csodatételekhez fűz. *Ad 158–60.* L. még 11. lábjegyz.

Plotinus Thessalonicensis 9–12 (= Nicetas Thessalonicensis 12–13)

Abban az időben Maurikios kezében volt a rómaiak kormánypálcája. Az avarok vezére követtséget küldött hozzá fegyveres együttműködése kieszközlésére. Ezt azonban a senatus állásfoglalása folytán nem érte el; e kudarcán feldühödve elfordult tőle. Otthon más módon (értsd: a császár támogatása nélkül) legyűrte a felkelt barbárokat. S aztán megszületett a harag mérges kígyója, amelyen visszautasítása óta vajúdott a lelke: fegyverét a rómaiak ellen fordította. Alkalmas ponton akart csapást mérni; így Thessalonikét választotta hadakozása leendő díjául és zsákmányául. Makedónia és Illyria metropolisa ez a hely. Ide gyűlt össze mindennek a legjava, ami nemcsak másokat, de magukat a császárokat is arról győzte meg, hogy a legnagyobb városok sorába tartozik s ez meg is látszik rajta; így a legtöbbször becsülték. Az átkozott és rosszindulatú avar ez ellen a város ellen szállott hadba, a lehető legutódképesebb sereget vezetve ellene. Létszámát tízszer tízezerre tette hozzávetőlegesen valaki az előtűnk születettek közül. Az ostrom nagyságát már annak elérkezte előtt jelezte s előre megmondotta egy férfi, miután rendkívüli látomást látott. Theodosios volt ez, a város akkori püspöke. Elbeszélte, hogy egy tragikus színész volt a látomás, aki, amint a színháznál ült, melléje állott s valami tragikusakat akart szavalni a püspöknek meg a leányának; ő erre sokszor nekifogott és sokszor visszakozott, mígnem fáradtságosan és nagy későn éppen hogy eltávolíthatta magától.

Ilyen rossz előjelek és éppen nem reményteljes kilátások közepette szállott hadba az avar. Serege tömegével az

egész várost köröskörülzárt. Az ellenség katonáiból még a pirkadat félhomályában pántot vont az egész hely köré, s amint feljött a napfény, előhozta az ostromgépeket, létrákkal próbálta megmászni a falakat s felkészült a létrák dárdákkal, nyilakkal és parittyákkal való védelmezésére, egyszóval minden rendelkezésre álló katonaságával s a fal minden szakaszán egyidejűleg kezdett vakmerő és félelmetes ostromba. S mindez akkor történt, amikor nem volt bent s nem vett részt a védekezésben senki olyan, aki képes lett volna a kirohanásra. Egyesek ugyanis Hellas felé voltak útban, mert vezérünk oda vonta őket, mások pedig a császárhoz indultak útnak a kívánsággal, hogy visszaszerezze a városnak idők múltával elvesztett jogi kedvezményeit. Azok meg, akik két kezük munkájával teremtettkék elő a megélhetéshez szükséges javakat, kevés kivétellel ragályos vészben pusztultak el röviddel előbb.

Ekkor aztán, midőn a megmenekülés reményéről már mindenképpen lemondtak, a város legéberebb őrizője, a haza legszilárdabb védelmezője, Krisztus győzhetetlen vértanúja, a nagy Démétrios egyedül jelent meg a falaknál, és egymaga a sok tízezerrel szemben egyenrangú ellenfélként állott ki. Aki elsőnek ment fel a falra a létrán és már szilárdan a mellvédre tette a lábát, azt dárdával találta el, borította vérbe s váratlanul úgy taszította le, hogy a mögötte felkapaszkodókra zuhant. Vele így amazokat is mind letaszította; valamennyien egyként szakadtak el a faltól és életüktől. A kérdéses falszakasz megtámadóit ilyenformán visszaverte, pusztulást és rémületet szabaddítt reájuk, s ezzel messze űzte őket. Azokat viszont, akik másutt, más szakaszokon próbálkoztak az ostromszerkezetekkel, a következőképpen tartotta távol. Olyan képzelődést támasztott bennük, mintha azokon a szakaszokon férfiak tömege állana szemben velük, elszántsán s vakmerően vállalná a harc veszedelmeit és gondoskodna a védelemről. Ekként tartotta vissza ama ostromlókat, félelmet ébresztve bennük s teljesen megakadályozva így rajtaütésüket. Azt sugalmazta nekik, hogy mindnyájan adják fel a küzdelmet s várakozás ellenére ők fordítsanak hátat abban a hiszemben, miszerint legyőzhetetlen haderő állomásozik a városban. Nagy megfélemlítéssel futásra kényszerítette a barbárokat, sőt egyeseket dezertálásra is. Ezek az átpártolók közvetlenül hozták megbízható hírt a falakon belüli lakosoknak a csodálatos eseményekről, s ez az ellenség oldaláról érkező tájékoztatás különösen hitelt érdemlően mutatta meg a csoda nagyságát. A természetfeletti csodatételeket rendszeresen hitetlenkedés és becsmérlő elutasítás kíséri nyomon. Ez történt ekkor is. Egyesek ugyanis fürkésző utánjárásal azt próbálták kimutatni a barbárok megfutamításáról és elkergetéséről, hogy ez emberi cselekedetre és nem isteni beavatkozásra vezethető vissza, a természet és emberi kéz műve volt, nem pedig természetfeletti szentséges esemény. Az okvetetlenkedők nem vették észre, hogy hitetlenkedésük végül is még inkább megerősíti a csoda híret. Mert sokat keresték azt, hogy ki is mérte a csapást a mellvédet először megmászó ellenségre, ám temételen fáradozásuk ellenére ilyent nem találtak sem az élők, sem a holtak között; csak azt állapíthatták meg, hogy érzékelhető anyagú dárda ontotta ki a vért, de azt nem, hogy (bárkitől is) a célpontra irányítottan talált volna a fegyver. Pedig éppen ezt a férfit nem szüntek keresni: azt mondogatták ugyanis, hogy az ellenséget megsebző harcos minden valószínűség szerint mindjárt maga is halálos sebet kapott és így a lezuhanó ellenfelekkel együtt ő is a mélybe hullt. Ám egyáltalán nem akadtak olyanok, akik (annak idején) az ellenségre sújtottak volna. Leginkább éppen ez a körülmény vitte rá végül a kételkedőket is a csoda megtörténésére az elismerésére. A kérdéses éjszakán a falak őrzését ellátó emberek ugyanis esküvel erősítették vallo-másukat. Így jelentették ki, hogy az ellenség rajtaütésének időpontjára senkit sem hagytak vissza a falakon, mindannyian hazamentek kialudni magukat, miután a virradat beállta szokás szerint ilyen pihenést enged meg az egész éjszaka őrszolgálatot teljesítőknél. Ehhez jött, hogy a dezertőrök közül néhányan leírták a minden tekintetben a szentre hasonlító arcot és alakot; őt pillantották meg, mondták, először s ő volt az, aki az első

lesből támadókat leverte. Ez most már mindenki lelkében kételkedésméntessé tette a (csoda)hitet. Így hát mindenki együtt tisztelt a nagy vértanúnak a megmentésért és megőrzésért hálát adó himnuszok éneklésével, mindenki együtt ünnepelte a nem remélt megmenekülést, s az egész nép az istent és a szentet magasztalta.

A bizánci irodalomban egyáltalán nem példátlan hogy egy későbbi szerző elődjének írását változtatás nélkül beépíti saját művébe. (Iskolapéllda, ahogyan Kedrénos Skylitzés munkáját a maga történelmébe bekebelezte.) A két szöveg összehasonlítása világosan mutatja, hogy így foglalta bele a maga Szent Demeter csodáiról szóló elbeszélésebe Nikéas thessalonikéi érsek azt a leírást székvárosa Maurikios császár korabeli avar ostromáról, amelyet főpapi tisztségének egyik régebbi betöltője, Plótinios írt egykor. Az elmondottak alapján indokoltnak láttam itt egészében annak a görög szövegnek a fordítását adni, amelyet a kéziratok Nikéas írásába ágyazva őriznek. Indokoltnak találtam ezt először és főképpen azért, mert minden jel arra mutat: a Nikéas-kódexek írnoai kevesebb másolatát hibát véstettek, mint a két Plótinios-manuscriptumét. Ehhez jön másodlagos alárendelt szempontként, hogy Sigalas kiadói munkája sokkal alaposabb, mint Joannoué; az előbbi edíciójában ezért gondozottabb textust találunk mint az utóbbiában. (Ez a megállapítás még akkor is igaz, ha Joannou publikációját Nikitin utólagos korrekcióival¹⁰ együtt használjuk.) — Thessaloniké főpaját alighanem tévesen mondja Theodosiosnak Plótinios. Valójában Eusébios lehetett a neve, mint feljebb a *Miracula S. Demetrii* tanúsította. — Az első mondatokhoz az előző (48.) paragrafusban fűztünk kommentárt. — A Plótinios-féle elbeszélés egyébként lényegében nem más, mint az idézett „*Miracula S. Demetrii*”-részlet erősen lerövidített (s ezzel itt-ott nehezen érthetővé torzult) kivonata. — A *Miracula Sancti Demetrii* (I 13) 129 szerint, láttuk, a praefectus ellen panaszt tenni mennek előkelő thessalonikéiek Konstantinápolyba. Ez a beállítás talán (?) úgy egyeztethető össze jelen forrásunk elbeszéléssel, hogy a pöffeszkedő praefectus nem tartotta tiszteletben Thessaloniké városának törvényes privilégiumait, az ellene benyújtott panasz célozta a jogi kedvezmények visszaszerzését.

Nicetas Thessalonicensis 28

A mi megszokott körünkől volt egy férfi, akit az átlagosnál inkább ékesített az erény. Illustrisség rangjával tisztelték meg; a rómaiak nevezték őt illustrisnak, míg a hellén nyelv ezt a prótopatharios méltósággal fejezte ki. Az illető mindig a Szent (ti. Demeter) hajlékával tördött és ama erény művelőjének ismerték, amely az embereket az isten . . . közelségébe juttatja. Ilyennek mutatta őt az előtünk fekvő kinyilatkoztatás nagyszerűsége is, amelyet beszédünk most fületekbe bocsát, a tőle kölcsönvett szavakat visszhangozva. A Maurikios korabeli avar háború alkalmával, amelyről beszédünk már ezt megelőzően világosan szólott, az illustris személy elmondotta, hogy két kitűnő külsejű és termetű férfit látott. Olyanok voltak, mint akik a császár színe előtt megbecsülésben részesültek s az ő oldalán állottak. Ezek a templomon kívülről mentek befelé és az úgynevezett előtérben termettek . . . A szentséges illustris férfiú nyíltan terjesztette híret, hogy eksztázisba esvén látomásában mindezt megpillanthatta és hallhatta. Egyben azt is elmondotta, hogy elment bátorítani a város lakosságának megmaradt részét . . . Azt ti. tehetetlenné változtatta a feljebb elbeszélrt ragályos pestis, teljesen megbénította a reátámadó nép, s ezért gyámoltalanul ült ott. Most azon-

¹⁰ Nikitin, P., O nekotorych grečeskich tekstach žitij svatyh: Zapiski Imperatorskoj Akademii Nauk, po Istoriko-filologičeskomu Otdeleniju, VIII ser., tom I, No 1, Sankt-Peterburg 1895, 53—54.

ban a férfi meggyőzte őket szavával arról, hogy a Szent velük van, biztosította őket arról, hogy hála az ő közbenjárásának (az istennél) megmenekültek, amit egyébként az események kimenetele később meggyőzően igazolt is. Az elmondottak erőt adtak a városbeli férfiaknak, ugyanígy Isten vértanújának azok a csodajelei is, amelyek akkoriban a városlalakon mutatkoztak meg. A városvédők fölmentek a falakra, s fegyvert ragadtak az ellenség leküzdésére, miközben a Szent is harcolt értük és oltalmazta őket. A barbárok tömegét így verték el, s az így vonult vissza.

A szövegben három helyet jelölnek pontok, hogy valami hiányzik a kontextusból. Az első és harmadik lakúna oka az, hogy a kéziratban egy szó olvashatatlanná vált az adott ponton. A második helyet az illusztráció látomásának körülményes leírását hagyjuk ki. Ennek rövid tartalmát közli feljebb a *Miracula Sancti Demetrii* (I 15) 166–171 paragrafusairól szóló kommentárunk. — A latin illusztráció és a görög prótopatharios (dísztestőrparancsnok) tisztviselnek az összekapcsolása a szövegben önkényesnek látszik.

Iohannes Stauracius, De miraculis S. Demetrii (12) 22
(p. 357–358 ed. Ioakeim Iberites)

Duna környéki barbár nép szállott táborba ellenünk. S volt akkor a mi honfitársaink közt egy istenfélő férfiú, szorosan tartotta magát az isteni parancsokhoz, lévén a Vértanú templománál jogtanácsos, rangját tekintve illusztris. A hellén szóhasználat prótopathariosnak nevezhette őt. Úgy tűnt neki, hogy a rómaiak kormánypálcáját kézben tartó Maurikios idején szokása szerint a Vértanú templomába érkezett s akkor fényességek külsője hírnököket (angyalokat) látott... Ezeket látta eksztázis állapotában az a szentséges illusztris rangú férfi, s ennek híre terjedt a városban. A lakók érezték a Nagy Vértanú közbenjárását, gyorsan eljutottak a megjavuláshoz és tévedéseik megbánásához, így felbátorodtak, talpra szöktek a barbárok ellenében s erővel megfutamtították őket. Tapsoltak a Vértanú együttérzésének és magasztalták az isten engesztelékenységét.

A fordításunkból kihagyott részlet az illusztráció férfi látomását beszéli el arról, hogy Szent Demeter, bármi veszedelem fenyegetse is azt, szeretett városában marad, s kieszközi a haragvó isten irgalmát a thessalonikéik számára. Ez a látomás *Miracula Sancti Demetrii* (I 15) 166–171 tanúsága szerint (tartalmát lásd forrásgyűjteményünk jelen paragrafusának az elején) beletartozik a Maurikios kori avar ostrom történetébe. Ióannes Staurakios azonban tévesen úgy állítja be a dolgot, mintha egy az avartól különböző másik barbár nép Thessaloniké elleni támadásakor esett volna meg az álomlátás és a városbeliek nekibátorodása a látomás ama üzenetén, miszerint Szent Demeter nem hagyja cserben védekezőiket. — A késői szerzőnek csak zavaros fogalma lehetett arról, hogy századokkal saját kora előtt, Maurikios idején mit jelentett a jogtanácsos (scholastikos) és a dísztestőr (prótopatharios) tisztsége. Még kevésbé lehetett tisztában az író az illusztráció cím mivoltával a VI. századi Bizáncban. — Staurakios elbeszélésének forrása alighanem Nikétas feljebb fordításban adott 28. fejezete volt, vagy esetleg egy ezzel rokon, de ma már elveszett szövegváltozat; a *Miracula Sancti Demetrii* eredeti textusát a késői redaktor valószínűleg nem használta fel előképként. Kiemelendő, hogy míg Nikétas tisztában van avval, miszerint az itt szóban forgó „csoda” a Maurikios-kori avar ostrom történetébe tartozik, addig Staurakios egy az avarokkal nem azonos népre gondol ebben az összefüggésben.

Iohannes Stauracius, De miraculis S. Demetrii (13) 23–24
(p. 358–359 ed. Ioakeim Iberites)

A csodának milyen csúcsát felül nem múlja az, ami az avarok ellenében történt (ti. Szent Demeter részéről)?

Ezek vezére a kagán, s a nép maga hun is, bolgár is. Ez a barbár Krisztus vértanújának öröksége ellen indult. Óriási nagy volt a tömege, elérte körülbelül a százezer főt, sötét felhőként jött szembe, táplálta s növelte az indulat köde s az örület füstje. Először hirtelen tört a városra, amely semmi előzetes hírt nem kapott róla, s az lett volna az ambíciója, hogy létrák segítségével hatoljon be a városba. A létrákon teljes bátorsággal fel is rohantak, ám ekkor megjelent a Vértanú, megölte őket s labdákként hullottak le a magosból. Köröskörül felütötték sátraikat s minden hadiintézkedést előkészítettek, gyátrván mérhetetlen mennyiségű nyersbőrrel bevont ostromtetőt (szó szerint: teknőpáncélt), faltörő kosokat és fatornyokat, amelyek a város magasabb falrészei fölé emelkedtek, és igen sok kemény, hareban jártas katonát hordoztak; készítettek még a város előtt elegendő fedett városvívó szerkezetet, gépezetet s tízezernyi egyéb kőhajítót. A sűrűn egymás után hajított kövek jégesőként hullottak a városra és a falak arculatán szörnyű sebhelyeket ütöttek. A kőhajítótól így nagyon megrendültek a város bástyái, valaki azt mondhatná, lelkileg is; mindenki rettegést és tehetetlenséget érzett, amidőn a város lakói minden egyebet elhagyva egyedül a vértanút hívták segítségül. Az gyorsan jött a támogatásra. Közeli volt. Most már rögtön hallható kiemelkedő csodatétele, amely elragadó s az Úr jobbajához méltó.

A Nagy Démétrios arra indít egyet a polgárok közül, hogy ellenszert eszeljen ki, valamit, ami, mondhatni, homlokát szembeszegezi a kőhajító gépből a falakra irányított hegyesűcsőhöz hasonló óriás kőnek. Az illető férfi vett egy kis kavicsot s ráírta: „Istenünk, Krisztus nevében segíts, ó Szent Démétrios”. Amint az ostromgép elhajította azt a szinte tízezer talentum súlyú követ, ő ennek ellenében pusztá kézzel eldobta a maga kővesekéjét, amely azonban teljes fegyverzetként a Vértanú nevét viselte. És ő Krisztus, királya a kegyelemnek és a hatalomnak, amely által te a szolgálodat felmagasztaltad, az a kis kavics, mondhatni, a legegzenesebb vonalon szembe haladva beleütközik ama nagy süvítéssel ellenünk repülő súlyos kővédékbe, s azt nagy erővel visszafelé indítja. A Nagy Mártír hatalmas rálehel, s így az a szekérnyi óriás kő a kőhajító gépezetet reázuhanva összeeszik. Ez a csoda sokszor egymás után újra és újra megismétlődött. A barbárok harci fáradozása saját fejükre sújtott vissza. Szándékaik megghiúsultak. Látták a mellvédekről kihajított köveket. Kézbe vették azokat. Meglátták rajtuk a betűket. Buzgón vizsgálták őket. A kint fogságukba esettek közül egy ismerte a betűket s ettől megtudták a feliratok értelmét. Tudatára ébredtek a dolog mivoltának. Megrettentek és elbámultak a Nagy Vértanú erején, amely már nevének pusztá megjelenéséből is áradt. Aztán rövidesen abba is hagyták az ostromot.

Utóbb ama megszámlálhatatlan hadsereg egész tömege együttesen ismét azt tervezte, hogy a város ellen indul. A Nagy Vértanú erre tüstént olyan közpeldést támasztott bennük, mintha sok-sok csapat volna ott s vonulna ki ellenük a városból. Ezért tüstént a sátrakkal és fegyverzetekkel egyetemben minden készletüket hátrahagyták, és bár fegyveres erővel senki nem üldözte őket, mégis futva menekültek. A város lakói pedig így megszabadultak a háborútól, a borzasztó ostromtól s a támadó népek fagyasztó telétől. Helyette a tavasz, a derűs és s az ünnep hangulata köszöntött rájuk. Hálaünnepet ülték a Vértanú tiszteletére.

A szöveg folytatása igazi történelmi tájékoztatást immár nem nyújt. Különböző őszövétségi háborús elbeszélésekkel (Jozsue 10, 6–15; Királyok II. könyve 19, 9–37) hasonlítja össze azt, ami Szent Demeter csodatételének köszönhetően Thessaloniké falai alatt megtörtént. Ennek a részletnek így alig volna helye az avar történelem forrásai között. — A fordításban közölt szöveg a *Miracula S. Demetrii* két teljesen különálló részletét keveri össze konfúzus egyveleggé. A jelen paragrafusunk tárgyát képező Maurikios-kori avar ostrom leírásából vette Staurakios egyebek mellett az ellenséges sereg százezer fő körüli létszámát és annak érzéki csalódását, amidőn

nagyszámú kitörni készülő csapatot vélt látni a városban, holott ott a valóságban éppen a katonahiány nehezítette az ellenállást. A Szent Demeter nevével megjelölt kis kő csodás üttöréjének a leírását viszont teljesen önkényesen és anakronisztikusan vonja itt be előadásába Staurakios; Szent Demeter eme csodatétele ugyanis ténylegesen (a *Miracula S. Demetrii* II. 2. fejezete szerint!) Thessaloniké Hérakleios idejére datálható (nem pedig Maurikios-kori!) avar ostromához fűződött. — Hogy Ióánnés Staurakios közvetlenül is merített-e a *Miracula S. Demetrii* két könyvéből, vagy csakis közvetve (egy más forráson keresztül), biztosan nem dönthető el; de az utóbbi alternatíva a valószínűbb. Könnyen lehet, hogy a két avar ostrom momentumainak az összekeverése már ebben a közvetítő kútfőben megtörtént. Nikétasznál, láttuk, a kérdéses konfúzió még nincs meg. Ezért ő nem, inkább egy mára elvesztett redakció vehető számításba mint a fő közvetítő Stauracius és a *Miracula* között.

Iohannes Stauracius (ed. Sp. Lampros) p. 195–197

Ez a szöveg a megelőzőtől eltérő és történelmileg jelentőséggel bíró híradást nem tartalmaz. A Ioakeim Iberites közlésében megjelent textus irodalmi nyelvezetű s minden bizonnyal ez Staurakios valódi fogalmazása. A Lampros által publikált változat tele van népnyelvi (a dimotiki felé mutató) fordulatokkal. Itt nyilvánvalóan a Staurakios-féle írás késői redakciójával (parafrázisával) állunk szemben, amelynek szerkesztője azonban semmi más vagy többet nem tudott az avar ostromról, mint maga Staurakios. Így a fordítás lenyomatatása felesleges. Felesleges, mert az eltérések, amennyiben nem nyelvi, hanem tartalmi jellegűek, szemmel láthatóan vagy félreértésből vagy az erőteljesebb átsziszteázásból fakadnak, de soha nem jól értelmezésből. Példaképpen egyet említenék: ebben a parafrázisban groteszkül maga Szent Demeter írja fel a saját nevét is tartalmazó szöveget a kis kőre, amelynek a csodás erejéről az elbeszélés szól (Staurakios eredeti előadásában, mint a többi forrásban is egy thessalonikéi férfinak jut eszébe a kavics felirattal való ellátása).

Constantinus Acropolita 44–45

(44) ... megmozdult ellenünk (a thessalonikéiek ellen) egy szkíta és északi nép, állatiasnak és kíméletlennek mondható, amely közvetlen a városfalak mellett ültötte fel sátrait. Ha elfoglalta volna a várost, az elfoglaltat a föld színével tette volna egyenlővé s a lakosokat kardélre hányta volna. Ez történt volna, ha a polgártárs és városvédő vértanú (ti. Szent Demeter) a lakosság iránti szeretetét hatékonyan sorompóba nem állította volna istennél, és nagy ragaszkodását nem nyilvánította volna ki. Ezt ama látomás tette világossá. (45) A helybeliek közül egy kiváló életű és illusztris rangú férfi álmában bement a vértanú templomába ... miután látta a látomást a rangos és tiszteleltre méltó férfiú, félénk örömmel eltelve felugrott. Aztán összehívta a városbeliek válogatott embereinek gyűlekezetét, elmondotta látomását s ezzel a legeslegjobb hírt hozta nekik. Megismertette velük azt, hogy a vértanú nem szűnik polgártársaiért közbenjárni Istennél. Erre ők eltelték bátorsággal, a kapukon át kiözönlöttek, kezük súlyosan csapott le a barbárokra s tehetetlenségükből kiszabadulva fényes győzelemnek állíthattak emlékművet. A győzelem nem volt kevésbé nagy, mint amennyire váratlan, nem volt kevésbé váratlan, mint amennyire nagy, s váratlansága abban állott, hogy nagy, sőt a valaha is emlegetettek sorában a legnevezetesebb diadal volt.

Arra a téves beállításra, mely szerint az itt említett támadás Thessaloniké ellen egy az avaroktól különböző nép hadította volt, holott valójában (lásd *Miracula Sancti Demetrii* [I 15] 166–171) a Maurikios-kori avar, ostrom egy epizódjáról van szó, lásd feljebb a Iohannes Stauracius (ed. Ioakeim Iberites) (12) 22 fejezetéhez adott kommentárunkat.

Constantinus Acropolita 46–47

(46) Nem szabad azonban mellőznünk az avarokkal történeteket sem. Ez az említetthez hasonló harcias vérszomjas nép, lehelete gyilkos, szomjazza a vért. Ezek olyanok voltak mint a régen Xerxésszel a hellének ellen hadrakelt katonaság; a sokat emlegetett lovasságról beszéltek. Szinte számtalanul gyűltek össze. Mert százezer főt tett ki a sereg, miként a hír járta róla. Vagy, amint jobban reáfigyelők és nagyobb pontossággal számolók mondták, fölényes számban még annál is többen voltak. Am ilyen óriási tömeg létükre is megelőzték azokat, akik előre hírtüket hozták volna. Előre vágtak a felderítőknél, lefogva őket, s a szólásmondás szerint szárnyaló madárnál és a gondolatnál gyorsabban beállítottak. Őrségment fogták körül a várost, és tüstént a dologba kezdtek. Egyesek létrákon igyekeztek felmenni; mások a vakmerőek közül nekifogtak felkapaszkodni: kardjaikat szúrták be a falba s váltott kézzel fogódzva haladtak felfelé. Kiki más irányból sietett a mellvédeken keresztül behatolni. Voltak, akik mindenféle gépezetekkel a falakat próbálták a földig rombolni. Egyszóval ki így, ki amúgy fogott neki, vadállat módjára üvöltve a városbeliek. (47) Mit tehetett mindegyik a jó hadvezér, a városbeliek nemes előharcosa (ti. Szent Demeter)? Mindenfelől visszatartotta, mindenfelől elűzte a támadókat. Voltak, akiket kardélre juttattak, voltak, akiket letaszított vagy megölt, s voltak olyanok is, akiket kézre kerített s más támadókra dobva használt fegyverül. Így a bátrak is visszafordultak. Am visszavonulva csak a tusát szüneteltették, a város ostromától nem állottak el. A közelben üttettek sátrát s még jobban nekidühödtek. A szólásmondás szerint minden eszközt igyekeztek megmozgatni. Mit ki nem találtak a cél érdekében? Mi került volna el figyelmüket, ami az ostromra összpontosítható? Milyen szerkezetet ne készítettek volna talpraesetten? Milyen városvivő alkotmányt ne ácsoltak volna meg hozzáértően? Mégis a valóságban ezeket önmaguk ellen találták ki és ácsolták meg. Mert azok közül, akiket a vértanú vezetett vagy legalábbis őrzött a harcban, az egyik egy kicsike kőre ráírta a vértanú nevét. Isten indította erre és magasabb sugallatra fogott ehhez. Tüstént elhajította a követ az ellenfelek irányában. S ettől egy kis híján malomkő nagyságúnak mondható kődarab, amelyet hadigép dobott kintról a városra, visszafordult az őt kirepítő vesztere: szétzúzta a hadigépet és annak kezelői közül sokakat elpusztított. Aztán másik lövedék indul útnak, s amaz bent az előbbiekhöz hasonlóan cselekedve ellenirányba indítja a követ; így ismét ugyanaz a csoda megy végbe. Megint másik lövedék jön, amaz bentől ugyanazonmód mesterkedik ellenében, s hasonló csodatételt ér el. Azután mindegyik hosszú ideig tovább folyik mindkét oldalról. Mikor végül a barbár sereg megértette, hogy milyen váratlan módon érte őt csapás csapásra, tehetetlenséget érzett, s abbahagyva a harcot úgy döntött, kis időre nyugton marad. Merészségeért azonban bűnhődnie kellett. Így történt, hogy utoljára a legvégzetesebb veszélyeket is vállalva, mondhatni, egyesült erővel indultak a város ellen. Mindnyáján azon a véleményen voltak, hogy most vagy elfoglalják azt vagy elesnek. Mert ilyen a barbárság, merész akkor is, ha hasznát húzhat, ám vakmerő marad úgy is, ha károsodás fenyegeti. De ő, a vértanú őszinte szava az istenhez! Ő, onnan nyert hatalma! Csapatok tömegét mutatja fel, amint azok elővonulnak a városból. Felfoghatjuk úgy, hogy a nálánál is erősebb (isten) adta segítségül angyalok sűrű tömegét. De felfoghatjuk úgy is, hogy a vértanú saját hatalma, amelyben isten rendelkezései gazdagodnak bővelkedett, ez vehette fel a versenyt teljes tízezrek sokaságával. Annyi részre tagolódtott ez az erő, amennyire a szükség kívánta, s olyan változatos tarka formában jelentkezett, amilyent az események diktáltak. Úgy szalasztotta meg az ellenséget mint erős pásztor a farkasokat, mint a szélfuvallat oszlatja el a kődpárat s mint napfény tünteti el a sötétséget. A szabadság ragyogó fénye tette lehetővé, hogy a város meglássa és ujjongó dallal üljön meg a győzelem ünnepét.

Az események valódi menetének azok a torzulásai, amelyek a megelőzőleg idézett feldolgozások-

ban, legszélsőségesebben Ióannés Staurakiosóban már fellelhetők voltak, jórészt Kónstantinos Akropolítésnél is megvannak. S a hatásvadászó retorika (mert számunkra elveszett hiteles forrás aligha állott a szerző rendelkezésére) további kitalált mozzanatok csempészett az avar ostrom leírásába. Ilyennek kell tekintenünk például azt a beállítást, miszerint az avar sereg katonáinak egy része falba szúrt kardjának a segítségével igyekezett volna a városfalakra felkapaszkodni. A túlhajtott szónokiasság olyan mondatok konstruálásához is vezet szerzőnkél, amelyekben az értelem elhomályosul a keresett frázisok közepette. Ez a körülmény nem maradhat észrevétlen fordításunk tükrében sem.

Gregorius Diaconus et Referendarius 13

... sikerült legázolni az ellenségek ezer fegyverrel felszerelt várívó gépeit s összezúzni a szkíta fjakat. És él a hit, hogy a diadalmas vértanú ott volt hazája megmentésénél.

A Szent Demeter dicsőítését szolgáló homília röviden megemlékezik arról, hogy a mártír segített az ostromgépek és a „szkíta” (!) fjak leküzdésében. Ez a megjegyzés minden bizonnyal Thessaloniké avar ostromaira (így a Maurikios korabelire) is visszamutat, az ezekről szóló hagyományt is emlékeztetbe idézi.

Ioannes Caminiata 8, 6–9

A város (Thessaloniké) gyakorta sok és igen heves háborút viselt a barbárok és a szomszédos szkíták támadásai folytán. Ezek mindenféle fegyvert kitaláltak ellene, olyan tömegű sereggel törtek rá, mint amennyi a homokszemek száma, s azt erősítették, hogy fenyegető fellépésüket senki-semmi el nem viselheti (egyébként lendüle-

tük valóban fékezhetetlen volt s mindenféle fegyverrel állig fel voltak szerelve). Am mert a harc egészében a szárazföldön folyt, a lakosság megmenekült a lesvetések-től, a biztonságos falak mögé húzódván a roham elől. S ott volt az, aki szokott társként hévvel harcolt érette; a nagyhírű Démétrios vértanúról szölok. Óréa bírta a város a maga megmentését. S ez a honőrző sok-sok veszedelemből mentette ki Thessalonikét; együtt érezvén vele, gyakran biztosított számára diadalt úgy is, hogy igazában még csak meg sem kellett tapasztalnia a hadakozást. Mi azonban hagyjuk most mindezeket: elmondják őket a szent csodákról szóló könyvek. Mi a már elmondottak utáni eseményekre térjünk rá.

904 júl. 31-én arab kalózflootta vette be és fosztotta ki Thessalonikét. A szerző, aki megélte az eseményt és több családtagjával együtt egy időre a muzulmánok foglya lett, megírta a történeteket. Műve elején röviden visszapillantott arra az időre is, amikor hála erős falainak és Szent Demeter hatékony oltalmának a város még megmenekülhetett az ellenségek, köztük az avarok ostromaitól.

Commemoratio Sancti Demetrii p. 387–389

A görög rítusú istentisztelet különös hangsúllyal ünnepli október 26-án Szent Demeter vértanú napját. A szentek ünnepeit rögzítő ősi eredetű tradíció egyebek mellett a synaxariumokban ölt testet. S az egyházi hagyomány liturgikus rendeltetésű megemlékezése Thessaloniké védőszentjéről szól azokról a csodatételekről is, amelyek az avar ostrom történetébe tartoznak. Am Nikétas és Staurakios előadásához képest semmi újat nem vall a synaxarium szövege az avar történelemről. Így fordításának lenyomtatása itt felesleges.¹¹

Szádeczky-Kardoss Samu Csillik Éva közreműködésével

DIE QUELLEN DER AWARENGESCHICHTE VII.: DIE ERSTE AWARISCHE BELAGERUNG VON THESSALONIKE

Auszug

Die bisher erschienenen Teile der Artikelserie „Die Quellen der Awarengeschichte” befinden sich in *Archaeologiai Értesítő* 105 (1978) S. 78–90; 106 (1979) S. 94–111, 231–243; 107 (1980) S. 86–97, 201–213; 108 (1981) S. 81–88, 218–231; 109 (1982) S. 136–144. Der gegenwärtige Artikel enthält zwei Paragraphen: 48. §. „Blasse Erinnerung an einen Aufstand gegen den Awarenkhanen”. 49. §. „Die Awaren belagern Thessalonike

¹¹ Pótlólagos megjegyzések a fenti 49. § *Miracula S. Demetrii* részletéhez: *Ad 158-9.* A bizánciak a nappal egy-egy óráján a mindenkori napkeltétől napnyugtáig terjedő idő egytizenkettédét értették. — *Ad 160.* Lemerle kiadása a kézirati olvasatok valószínűbbikének számító *limos* „éh(in)ség” szót vette a szövegbe, s mi ezt fordított-

ke im Zeitalter des Kaisers Maurikios”. Die lateinische Anführung der benützten Autoren und Werke ermöglicht das Auffinden der betreffenden Quellenstellen auch für jene Leser, die der ungarischen Sprache nicht mächtig sind.

*Samuel Szádeczky-Kardoss
unter Mitarbeit von Eva Csillik*

tuk („... hogy éhen ne haljunk”). A korábbi kiadások a *a loimos* „pestis, (dög)vész” lectiot fogadták el azzal, hogy a Thessalonikében július óta elült járvány a kagan seregében kezdett pusztítani, s ezért dezertáltak onnan a ragálytól rettegő katonák.

EGY AVARKORI FÜLBEVALÓTÍPUSRÓL

Az utóbbi évtizedekben az avarkori leletanyag robbanásszerűen megnövekedett. E nagy anyagmennyiségnek a közlése mellett azonban szükséges a múlt század végi és e század elejei ásatások leleteinek új szempontok szerint való, Corpus-jellegű teljes közlése és újraértékelése. A diplomamunkaként elkészített závodai és regölyi temető feldolgozása során figyeltem fel arra, hogy a kárpát-medencei avarkori temetőkből ritkábban előkerülő, a karikára húzott egy, vagy három lemezgömbbel díszített fülbevalók pontos időhöz és helyhez kötése még nem történt meg. Összegyűjtve e fülbevalótípusra vonatkozó adatokat nyilvánvalóvá vált: e téma megérdemli, hogy külön is foglalkozzunk vele, pótolva az eddigi hiányt, kitérve a fülbevalótípus időbeli formaváltozásaira és eredetének tisztázására.¹

1. Lelőhelyek²

1. Alsógellér (Holiare, Csehszlovákia) 30, 41, 52, 80, 157, 158, 171, 172. sír³;
2. Alsópáhok (Zala m.)⁴;
3. Andocs-Temető utca (Somogy m.) 4, 5, 147. sír⁵ (1. kép 10);
4. Aradka (Aradac-Mecka, Jugoszlávia) 16 (2. kép 9), 68. sír⁶ (2. kép 12);
5. Cíkó (Tolna m.) 91 (4. kép 1), 193 (5. kép 4), 239 (3. kép 3), 265 (1. kép 6), 306 (1. kép 11), 423 (4. kép 2), 448 (3. kép 1), 551. sír⁷;
6. Dunaszekeső (Baranya m.) 20. sír (1. kép 9) és szórvány⁸ (2. kép 5)
7. Dunaszekeső-Várhegy (Baranya m.)⁹ (1. kép 3);
8. Érsekújvár (Nové Zámky, Csehszlovákia) 145, 310 (3. kép 8), 370, 510. sír¹⁰ (2. kép 15);

¹ Jelen munkám lerövidített formában elhangzott a III. Nemzetközi Régészeti Diákkonferencián (Pécs, 1982. november 9–12.).

² Gyűjtésben főleg a szakirodalomra és a Magyar Nemzeti Múzeum Népvándorlaskori Gyűjteményének anyagára támaszkodtam, így az nem mondható teljesnek. Nem tudtam felhasználni továbbá az eddigi két legnagyobb lelőhely anyagát (Gyöng, Tiszafüred), lévén ezek még közöletlenek.

³ Točík, A., Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. (Bratislava 1968). XXVIII. t. 20, 21, 23; XXX. t. 18; XXXI. t. 13; XXXIV. t. 3; XLV. t. 13, 16, 17; XLVI. t. 12, 14.

⁴ Közöletlen. MNM. 30/1885. 10.

Garam É., Avar temetők Andocsán, FA 23 (1972) 7. ábra 20, 21, 28, 29; 25. ábra 13, 14.

⁶ Nagy S., Nekropola kod Aradca iz ranog sredneg veka. RAD 8 (1959) IV. t. 2–3; XII. t. 6.

⁷ Wosinsky M., Tolna vármegye története II. (Bp. 1896) CC. t. 4–5; CCVIII. t. 1–2; CCX. t. 1–2; CCXXIII. t. 3–4; CCXXVII. t. 12–14; CCXXXV. t. 6.

⁸ Cs. Sós Á., A dunaszekesői avar kori temető. FA 18 (1966–67) 46. és 54. ábra.

⁹ Kiss A., Some archaeological finds of the Avar period in County Baranya. JPMÉ 19 (1974) 132; 4. ábra.

¹⁰ Čilinská, Z., Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. (Bratislava 1966). XXXII. t. 2; LII. t. 2–3; LXIII. t. 1–2; LXXV. t. 5.

9. Gyöng-Vásártér út (Tolna m.) 131. sír¹¹ (5. kép 11);
10. Gyöng és Szárazd között (Tolna m.)¹² (3. kép 6);
11. Győr-Téglavető-dűlő (Győr-Sopron m.) 616, 756. sír¹³;
12. Ismeretlen lelőhelyről a Magyar Nemzeti Múzeumban¹⁴ (3. kép 2)
13. Jutas (Veszprém m.) 138. sír¹⁵ (2. kép 14);
14. Keszthely (Zala m.)¹⁶ (1. kép 8, 14; 2. kép 6; 3. kép 5; 5. kép 8);
15. Keszthely-Sörkert (Zala m.) 9. sír¹⁷ (1. kép 13);
16. Kőtelek (Szolnok m.)¹⁸ (1. kép 4);
17. Marosgombás (Gímás, Románia)¹⁹ (2. kép 11);
18. Mezőfalva-Vasútállomás (Fejér m.) 152. sír²⁰;
19. Münchendorf (Ausztria) 13. sír²¹ (2. kép 13);
20. Nagygáj (Velki Gaj, Jugoszlávia)²² (1. kép 10);
21. Nagyharsány (Baranya m.) szórvány (1. kép 12) és 60 (1. kép 7), 65. sír²³ (5. kép 7);
22. Nagyvázsöny-Baráti dűlő-Csapár II. (Veszprém m.) szórvány²⁴;

¹¹ Rosner Gy., Előzetes jelentés a Gyöng-Vásártér úti avar temető feltárásáról. SzekMÉ II – III (1971–72) I. t. 52.

¹² Közöletlen. MNM. 8/1887. 95. b.

¹³ Tomka P., A Győr-Téglavető-dűlői avar temető belső csoportjai. Arrabona 13 (1971) 76.

¹⁴ Közöletlen. MNM. 1962. 1. 3.; Hampel J., Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn III. (Braunschweig 1905). 259. t. 8.

¹⁵ Rhé Gy. – Fettich N., Jutas und Öskü. Zwei Gräberfeld in der Völkerwanderungszeit in Ungarn. (Prag 1931). VI. t. 8.

¹⁶ Lipp V., A keszthelyi sírmezők. (Bp. 1884). 83; 265, 270–273. rajz.

¹⁷ Kovrig I., Újabb ásatások a keszthelyi avarkori temetőben. ArchÉrt 87 (1960) 141; 15. kép 2–3.

¹⁸ Supka G., Bericht vom Jahre 1913 über die Erwerbungen des Ungarischen Nationalmuseums. JbKDAI 30 (1915) Beiblatt I. 43–44. Tévesen tisztácsolásuk közli Garam É., 7. századi aranyékszerek a MNM gyűjteményében. FA 31 (1980) 166; 4. ábra 8–9. Itt köszönöm meg Bóna Istvánnak, hogy felhívta figyelmemet az eredeti publikációra.

¹⁹ Állítólag honfoglaláskori magyar női sírból származik: Roska M., A honfoglalás és Erdély. in: A történeti Erdély. szerk. Asztalos M. (Bp. 1936) 166; 2. kép. „Mivel azonban a marosgombási leletanyagban különböző korú – így avar kori tárgyak is vannak, föltételezhető, hogy a függőpár véletlenül keveredett a honfoglaló magyar leletek közé.” Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan I (1962) 51; 477–478. jegyzet; X. t. 6.

²⁰ Bóna I. szóbeli közlése.

²¹ Mitscha-Märheim, H., Die frühmittelalterlichen Gräberfunde von Mistelbach, Katzelsdorf und Schwechat. (Wien – Leipzig 1941). 14. t. 15.

²² Közöletlen. MNM. 87/1898. 4.

²³ Papp L., A nagyharsányi avarkori temető. JPMÉ 1963, I. t. 1–2; IX. t. 11–12; XI. t. 1–2.

²⁴ Németh P., Újabb avarkori leletek a történeti Veszprém megyéből. VMMK 8 (1969) 161.

23. Nemesvarbók (Zemianský Vrbovok, Csehszlovákia)²⁵ (1. kép 5);
 24. Óbuda (Budapest)²⁶ (1. kép 2);
 25. Orsova vidéke (Románia)²⁷ (2. kép 10);
 26. Osztópán (Somogy m.)²⁸ (2. kép 1);
 27. Pécsvárad-Fullermalom (Baranya m.) 1. sír²⁹ (2. kép 3);
 28. Regöly (Tolna m.) 8 (2. kép 7), 21, 22, 23, 27 (4. kép 9), 51 (4. kép 4), 52, 56 (5. kép 6), 60/A, 61 (4. kép 6), 65, 69, 72, 79, 82, 89 (4. kép 5), 95–100, 101, 102. sír³⁰; az ugyaninnen származó „kupavári” leletben;³¹ 1902/10, 11. sír³²; 1902 évi szórvány;³³ 1904/II, X, XIII. és I. sír;³⁴ valamint regölyi szórvány³⁵ (3. kép 9; 5. kép 2);
 29. Somogyacsa (Somogy m.)³⁶ (3. kép 4);
 30. Szebény I. temető (Baranya m.) 176. sír³⁷ (5. kép 1);
 31. Szekszárd-Bercsényi utca (Tolna m.) A, 4, 8. sír;³⁸
 32. Tiszaderzs (Szolnok m.) 39, 44 (1. kép 9), 81. sír³⁹ (3. kép 7);
 33. Tiszafüred-Majoros (Szolnok m.)⁴⁰;
 34. Tolna megye;⁴¹
 35. Toponár-Fészerlakpuszta (Somogy m.)⁴² (3. kép 10);
 36. Zamárdi (Somogy m.) szórvány⁴³ (2. kép 4);
 37. Závod (Tolna m.) 7 (5. kép 5), 17 (5. kép 3), 20, 70, 78. sír;⁴⁴
 38. Zsély (Želovce, Csehszlovákia) 622. sír⁴⁵ (2. kép 8).
 Hasonló típusúak ugyanebből a korból, de nem avar

²⁵ Svoboda, B., Poklad byzantskeho kovotepee v Zemianském Vrbovku. PA 54/I (1953) 4. ábra.

²⁶ A Jankovich M. gyűjteményéből származó darab római fülbevalóként került beletárolásra (Orn. Jank. III. 4–5.), állítólag „Vetere Budae in urna lapidea detectae” került elő, ami eleve gyanússá teszi a lelőhelyet, noha teljesen kizárni ezt nem lehet. Ezért mint Óbudáról származó példányt vesszük számba. Az adatot Bóna István-nak köszönöm meg. Közli még Hampel J., i. m. III. 286. t. 2.

²⁷ Közöletlen. MNM. 2/1927. 2.

²⁸ Garam É., FA 31 (1980) 6. ábra 1.

²⁹ Kiss A., Avar Cemeteries in County Baranya. (Bp. 1977). LXI. t. E. 1.

³⁰ Hampel J., i. m. II. 240. 27. sír/10–13; 243. 52. sír/5; III. 185. t. 8. sír/3; 190. t. 21. sír/2, és 22. sír/5–6; 191. t. 3–4; 193. t. 51. sír/3–4, és 53. sír/6–7; 199. t. 15–16.

³¹ Hampel J., i. m. III. 182. t. 13–18.

³² Közöletlen. MNM. 4/1902. 45–47.

³³ Haugh B., A szekszárdi múzeum újabb szerzeményei. ArchÉrt XXII (1902) 366–367.

³⁴ Kovács A., Regölyi ásatásáról. ArchÉrt 24 (1904) 256–260.

³⁵ Közöletlen. MNM. 62. 3. 15–16.

³⁶ Közöletlen. MNM. 9/1926. 1. — elveszett.

³⁷ Garam É., The Szebény I–III. Cemetery. in: Avar Finds in the Hungarian National Museum. (Bp. 1975). 65; 14. ábra; XVI. t. 1–2.

³⁸ Közöletlen. Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum N. 11. 933. 36–37; N. 11. 933. 11–12; N. 11. 933. 23–24. Az adatokat Rosner Gyulának köszönöm meg.

³⁹ Kovrig I., The Tiszaderzs Cemetery. in: Avar Finds. . . 217 (7. ábra); 220 (10. ábra); XXIX. t. 2–4.

⁴⁰ A temető feldolgozás alatt. Garam É., Spätawarenzeitliche durchbrochene Bronzescheiben. Acta Arch Hung 32 (1980) 74–75. A Tisza II. régészeti leletei. (Szolnok 1973). 28–32. A temetőről való többi felvilágosítást itt köszönöm meg Garam Évának.

⁴¹ Közöletlen. MNM. 51/1895. 241.

⁴² Simonova, E., MittArchInst 4 (1973) 58. t.

⁴³ Bakay K., Az avarkor időrendjéről. SomMK 1 (1973) XIII. t. 1.

⁴⁴ Wosinsky M., i. m. II. CCXLI. t. 10–11; CCXLVIII. t. 5–6. alatt közöl két párat.

⁴⁵ Čulinská, Z., Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. (Bratislava 1973). XCVIII. t. 9–10.

területről ismertek még Konstantinápolyból⁴⁶ (1. kép 1) és Kirchenheimből⁴⁷ (2. kép 2) egy alemann sírból.

2. Leírás

A felhúzott lemezgömbös fülbevalókat két alcsoportra oszthatjuk. Az egyikbe tartozókat csak egy nagy, a másikba sorolhatókat pedig egy nagyobb és két kisebb, két préselt félből összeformasztott lemezgömb díszíti.

a, *Egygömbös fülbevalók*: Aranypéldányokat csak ebből a csoportból ismerünk (Dunaszekcső) (1. kép 2), Kőtelek (1. kép 4), Óbuda (1. kép 2), Tiszafüred-Majoros). Gömbjüket líra, pápaszem alakú, valamint körbe futó vonalban elhelyezett filigrán, vagy granuláció, karikájukat a nyitott oldal alsó részén és ezzel szemben, a másik oldalon egy-egy gyöngydrótból tekert muff díszíti. E muffokat az óbudai darabon gyöngydrótok kötik össze a gömbbel. Az itt felsorolt arany fülbevalók átmérője 3,0–3,8 cm.

Hasonló ezekhez két Konstantinápolyból származó arany (1. kép 1) és egy Nemesvarbókról (Zemianský Vrbovok) való ezüst fülbevaló (1. kép 5). Mindkettő granulált, az előbbi karikája sodort aranyhuzal. Feltehetően a bizánci birodalom területén készítették őket.

Az említett magyarországi aranypéldányokra nagyságban és díszítésben legjobban a cikói 265. (1. kép 6) és a nagyharsányi 60. sírből (1. kép 7) származó, valamint a Keszthelyen előkerült (1. kép 8) fülbevalók emlékeztetnek. Ezeken líra alakú gyöngyözött filigrándrót díszek vannak. A nagyharsányin a gyöngydrótból tekert muff is megtalálható.

Nagyjából hasonló méretű, de filigrándísz nélküli a nagyágaji (1. kép 10) és a tiszaderzsi 44. sír (1. kép 9) fülbevalója. A karikán levő muffokon kívül ezeken, a gömb szélén és középen egyszerű gyöngydrótabroncs húzódik. Ez a díszítési mód sokszor a háromgömbös fülbevalók kisebb gömbjein is feltűnik (lásd 5. kép 1–6), de a nagyobb méretű egygömbösöknél is megvan (Cikó 306. (1. kép 11), Keszthely-Sörkert 9. sír (1. kép 13)).

Félkör alakú álgranulációs pánttal díszített a nagyharsányi szórványdarab (1. kép 12).

A többi egygömbös fülbevaló díszítetlen, néhányat kivéve általában a muff sincsen meg rajtuk (1. kép 14; 2. kép 6–15). Az egygömbösök jellemzője továbbá a gömbön középen végighúzódo borda (Aradka 86. sír (2. kép 12), Orsova vidéke (2. kép 10), Marosgombás (2. kép 11)).

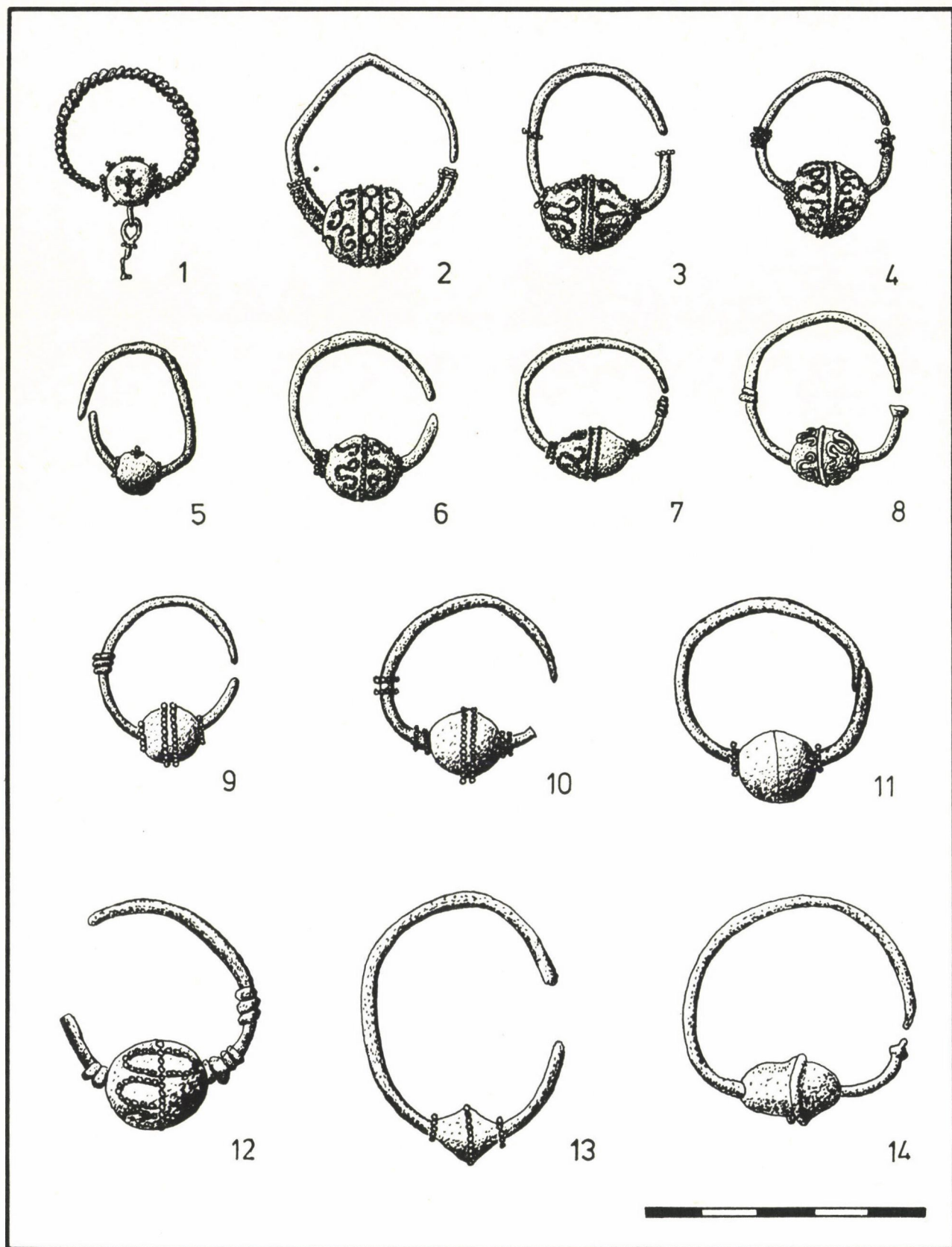
Átmeneti csoportot alkotnak azok a nagyméretű, silányabb anyagból (rosszezüstből, bronzból) készült darabok, amelyek nagyságuk és főleg díszítési jellemzőik alapján a háromgömbösökkel rokoníthatók. Megvastagodó muffjaik nemegyszer gömbszerűek (Cikó 448. (3. kép 1), 239. sír (3. kép 3), Gyöng-Szárazd (3. kép 6), ismeretlen lelőhelyről (3. kép 2), Keszthely (3. kép 5), Somogyacsa (3. kép 4)).

A fent említett aranypéldányoktól elütő, némileg szerkezetében, de főleg kivitelében és nagyságában (átm.: 6,5–7 cm) az osztópáni arany fülbevaló (2. kép 1), amely valószínűleg bizánci készítmény. Gömbje rátétes rekeszekkel díszített, csakúgy mint fonást utánzó hirtönt karikájának alsó fele, melynek egyik oldalán hurkkampós kapcsolószerkezet van. Ezzel szerkezetében rokon a Pécsvárad-Fullermalom 1. sír kisebb méretű bronz fülbevalója (2. kép 3). Hasonló kapcsolószerkezetet találunk a kirchenheimi darabon is (2. kép 2). A pécsvárad példányhoz hasonlóan alul díszített karikája van még a dunaszekcsői (2. kép 5) és zamárdi (2. kép 4) szórvány egygömbös bronz fülbevalóknak, ám ezeken nem volt kapcsolótárg.

b, *Háromgömbös fülbevalók*: Ebből a fajtából ezidáig nem ismerünk aranypéldányt. Többnyire rosszezüstből, vagy bronzból készültek. E fülbevalóknak főleg a nagyobbik gömbjét díszítik, a kisebb gömböknek csak a közepén és két szélén húzódik gyöngydrótabroncs (Regöly 56. sír (5. kép 6) és szórvány (5. kép 2), Szebény I. 176.

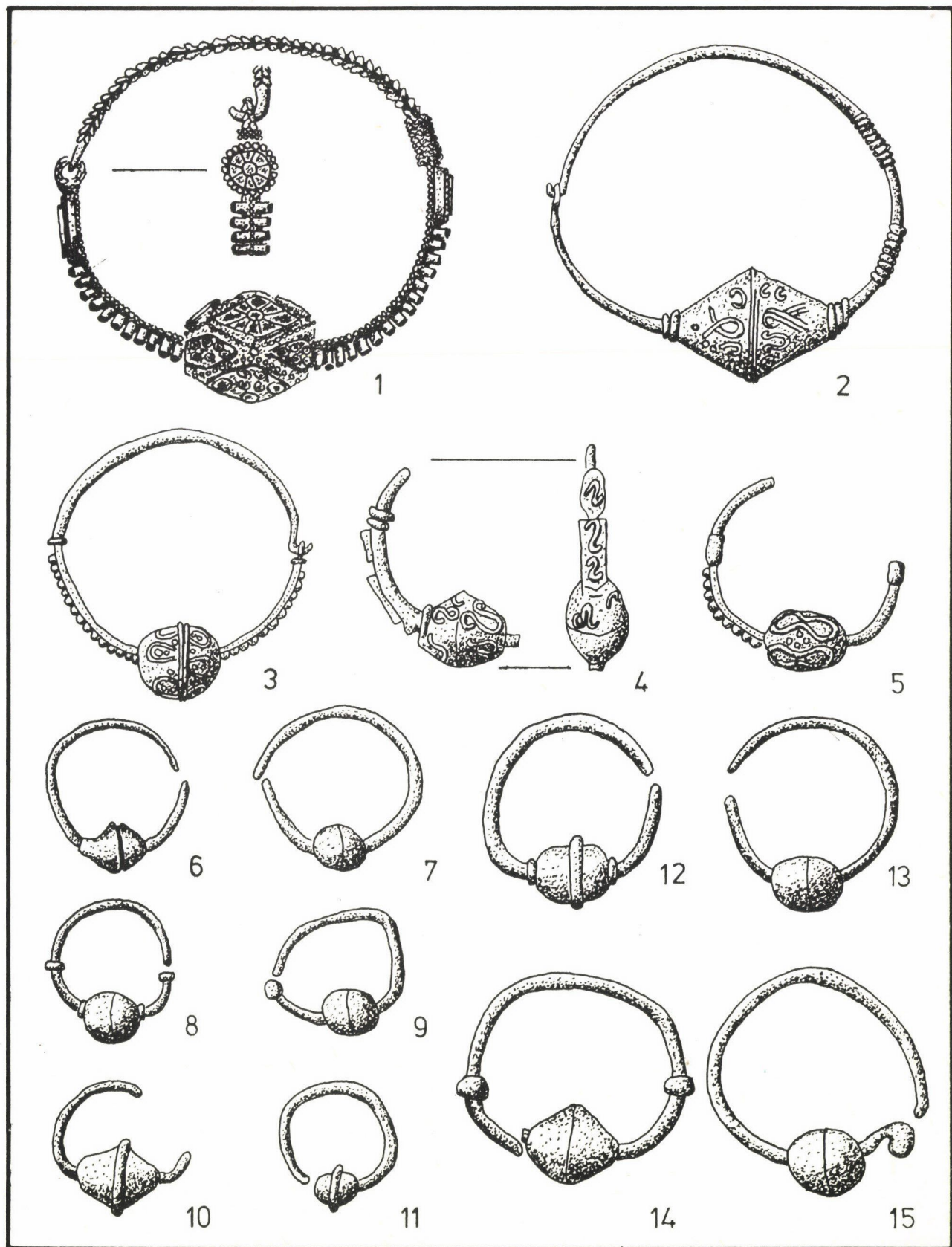
⁴⁶ Garam É., FA 31 (1980) 6. ábra 2. alatt közli újr M. C. Ross után.

⁴⁷ Christlein, R., Die Alamannen. (Stuttgart-Aachen 1979). 101. t.

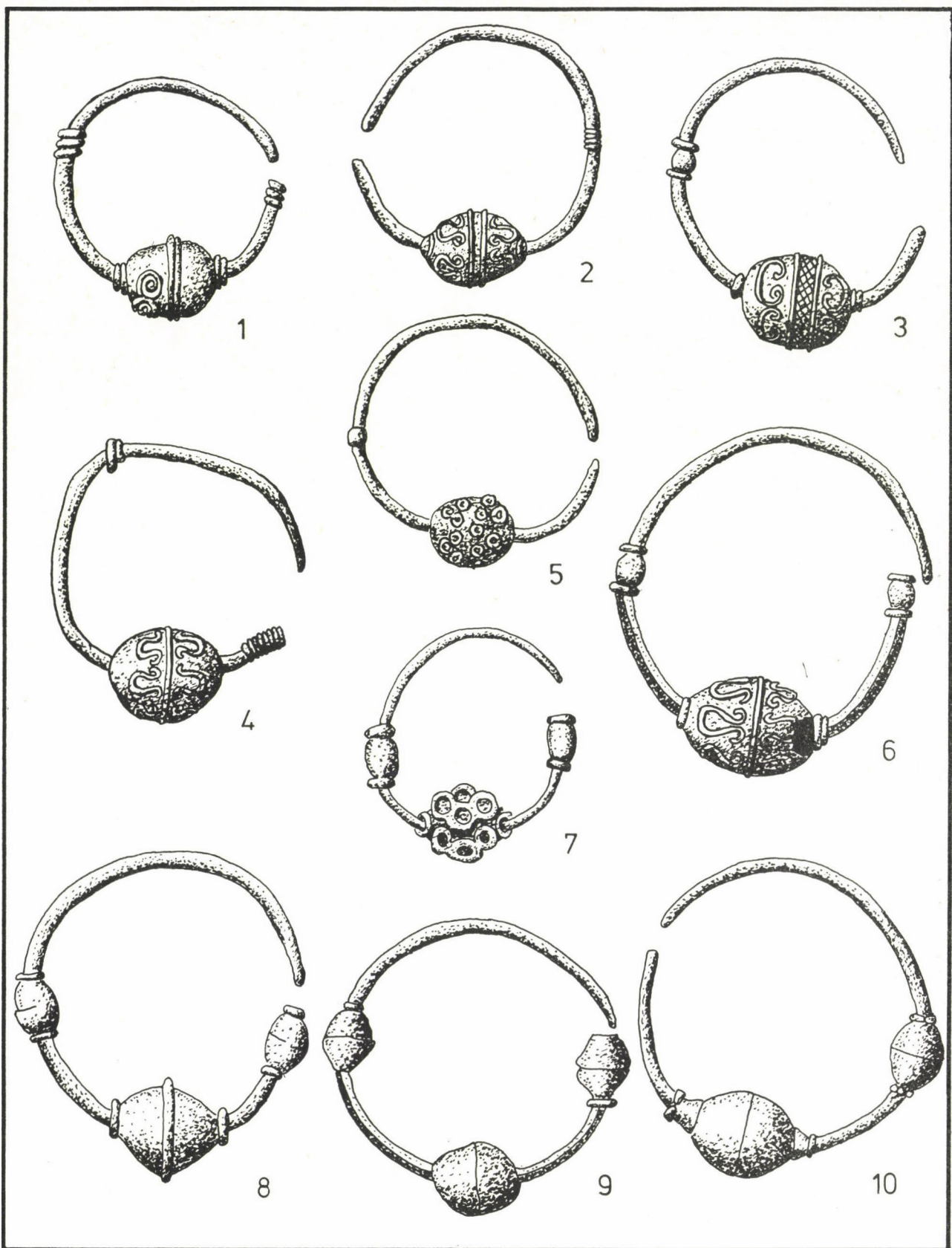
1. kép. 1. Konstantinápoly. — 3. Óbuda. — 3. Dunaszekeső-Várhegy. — 4. Kőtelek. — 5. Nemesvarbók (Zemianský Vrbovok). — 6. Cikó 265. sír. — 7. Nagyharsány 60. sír. — 8. Keszthely. — 9. Tiszaderzs 44. sír. — 10. Nagygáj (Velki Gáj). — 11. Cikó 306. sír] 12. Nagyharsány szórvány: 13. Keszthely-Sörkert 9. sír. — 14. Keszthely

Abb. 1. 1. Konstantinopel. — 2. Óbuda. — 3. Dunaszekeső-Burgberg. — 4. Kőtelek. — 5. Nemesvarbók (Zemianský Vrbovok). — 6. Cikó Grab 265. — 7. Nagyharsány Grab 60. — 8. Keszthely. — 9. Tiszaderzs Grab 44. — 10. Nagygáj (Velki Gáj). — 11. Cikó Grab 306. — 12. Nagyharsány Einzelgrab. — 13. Keszthely-Sörkert Grab 9. — 14. Keszthely

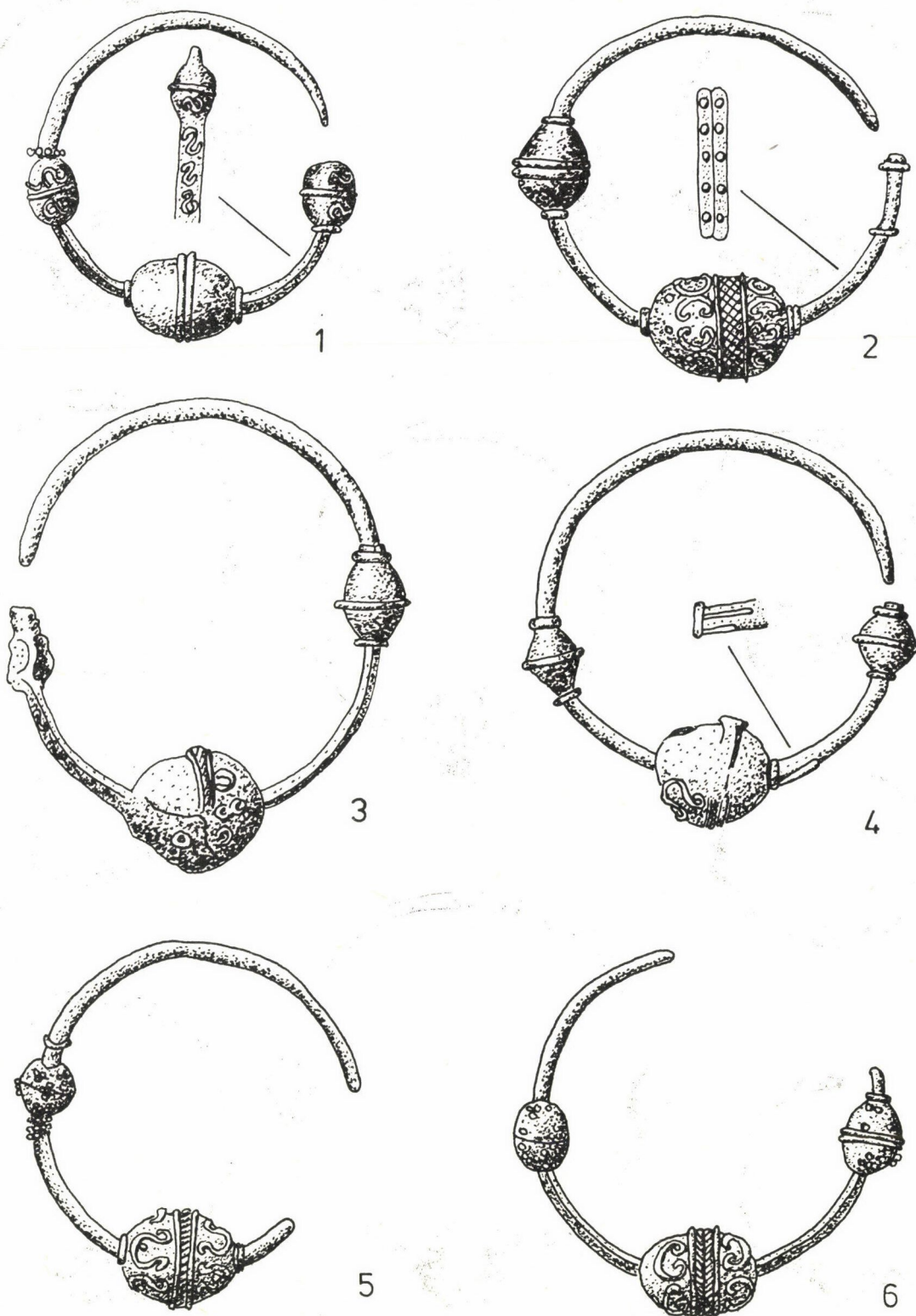
2. kép. 1. Osztopán. — 2. Kirchenheim. — 3. Pécsvárad-Fullermalom 1. sír. — 4. Zamárdi szórvány. — 5. Dunaszekeső szórvány. — 6. Keszthely. — 7. Regöly 8. sír. — 8. Zsély (Želovec) 622. sír. — 9. Aradka (Aradae) 16. sír. — 10. Orsova vidéke. — 11. Marosgombás (Gimbas). — 12. Aradka (Aradae) 68. sír. — 13. Münchendorf 13. sír. — 14. Jutas 138. sír. — 15. Érsekújvár (Nové Zámky) 510. sír

Abb. 2. 1. Osztopán. — 2. Kirchenheim. — 3. Pécsvárad-Fuller-Mühle Grab 1. — 4. Zamárdi Einzelfund. — 5. Dunaszekeső Einzelfund. — 6. Keszthely. — 7. Regöly Grab 8. — 8. Zsély (Želovec) Grab 622. — 9. Aradka (Aradae) Grab 16. — 10. Umgebung von Orsova. — 11. Marosgombás (Gimbas). — 12. Aradka (Aradae) Grab 68. — 13. Münchendorf Grab 13. — 14. Jutas Grab 138. — 15. Érsekújvár (Nové Zámky) Grab 510,

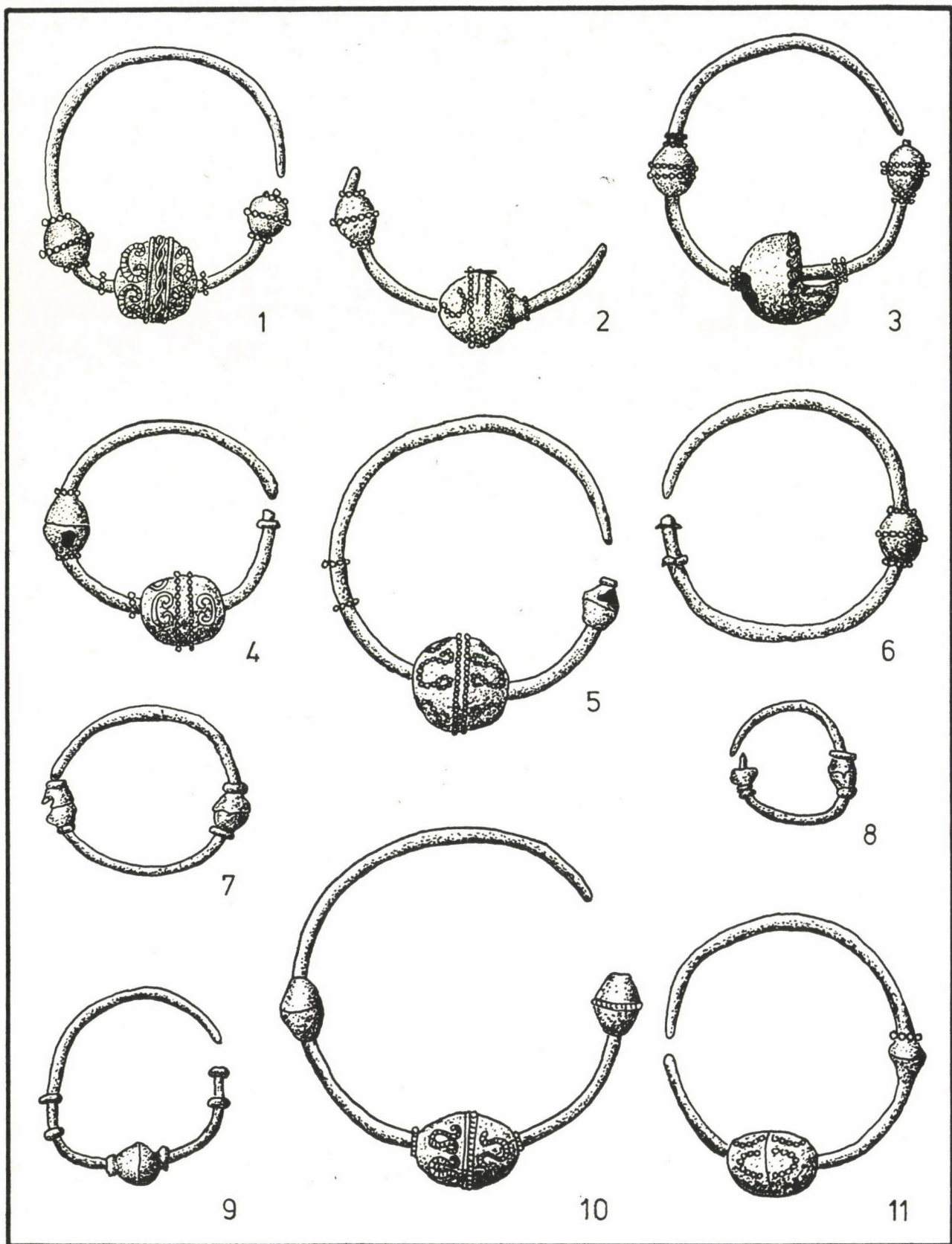
3. kép. 1. Cikó 448. sír. — 2. Ismeretlen. — 3. Cikó 239. sír. — 4. Somogyacsa. — 5. Keszthely. — 6. Gyöng-Szárazd. — 7. Tiszaderzs 81. sír. — 8. Érsekújvár (Nové Zámky) 310. sír. — 9. Regöly szórvány. — 10. Toponár-Fészerlakpuszta

Abb. 3. 1. Cikó Grab 448. — 2. Unbekannt. — 3. Cikó Grab 239. — 4. Somogyacsa. — 5. Keszthely. — 6. Gyöng-Szárazd. — 7. Tiszaderzs Grab 81. — 8. Érsekújvár (Nové Zámky) Grab 310. — 9. Regöly Einzelfund. — 10. Toponár-Fészerlakpuszta

4. kép. 1. Cikó 91. sír. — 2. Cikó 423. sír. — 3. Regöly 27. sír. — 4. Regöly 51. sír. — 5. Regöly 89. sír. — 6. Regöly 61. sír

Abb. 4. 1. Cikó Grab 91. — 2. Cikó Grab 423. — 3. Regöly Grab 27. — 4. Regöly Grab 51. — 5. Regöly Grab 89. — 6. Regöly Grab 61

5. kép. 1. Szebény I. 176. sír. — 2. Regöly szórvány. — 3. Závod 17. sír. — 4. Cikó 193. sír. — 5. Závod 7. sír. — 6. Regöly 56. sír. — 7. Nagyharsány 65. sír. — 8. Keszthely. — 9. Dunaszekeső 20. sír. — 10. Andocs 147. sír. — 11. Gyöng-Vásártér út 131. sír

Abb. 5. 1. Szebény I. Grab 176. — 2. Regöly Einzelfund. — 3. Závod Grab 17. — 4. Cikó Grab 193. — 5. Závod Grab 7. — 6. Regöly Grab 56. — 7. Nagyharsány Grab 65. — 8. Keszthely. — 9. Dunaszekeső Grab 20. — 10. Andocs Grab 147. — 11. Gyöng-Vásártér út Grab 131.

(5. kép 1), Závod 17. sír (5. kép 3)), vagy ehelyett csupán kiemelkedő perem (Andocs 147. (5. kép 10), Cikó 423. (4. kép 2), Regöly 27, 61. sír (4. kép 3–4)). Előfordul néha granuláció is (Regöly 61, 89. sír (4. kép 5–6)). A kis gömbökön filigrándísz csupán egy esetben találtam (Cikó 91. sír (4. kép 1), itt viszont valószínű a nagy gömböt nem díszítették.

A középső nagyobb gömböt legtöbb esetben két egyszerű sima vagy gyöngyözött drótból készült pánttal választották ketté, amelyek között néha négyszög átmetsetű megtekert huzal (Regöly 61, 89. sír (4. kép 5–6)), vagy két sodort (Szebényi I. 176. sír (5. kép 1.)), esetleg fonott drótszalak húzódnak (Cikó 239, 423. (3. kép 3, 4. kép 2), Závod 17. sír (5. kép 3)). A két féltekén sima, vagy gyöngyözött drótból, kör, S, líra, pápaszem, esetleg spirál alakú filigránnal (Cikó 448. sír (3. kép 1)). Félkör alakú pántdíszre van a gyónki 131. sír fülbevalójának (5. kép 11), hasonlóan a már említett nagyharsányi szörványdarabhoz (1. kép 12). Elégge szokatlan a tiszaderzsi 81. sír fülbevalójának négyes kör díszre is (3. kép 7).

Több esetben találkozunk azzal a jelenséggel, hogy míg a karika felső része kerek, addig alsó fele négyszögletes keresztmetsetű és erre (vagy a kerek átmetsetű karika alsó felére) vékony lemezt forrasztanak és ezt a lapot, vagy ennek hiányában magát a karikát díszítik dudorokkal, párhuzamos drótszalakkal, vagy S alakú filigránnal (Cikó 91, 423. (4. kép 1–2), Regöly 27, 51. sír (4. kép 3–4)), hasonlóan az osztópáni fülbevalónál felsorakoztatott párhuzamokhoz (2. kép 3–5).

Számos, teljesen díszítetlen példányt ismerünk mind a két csoportban. Elképzelhető, hogy ezek egy részén eredetileg volt valamilyen dísz, ám ez a földben lemállott és ma már nyomaiban sem látható. Mindenesetre számolnunk kell az egyszerű díszítetlen formával is mind a két csoportban.

3. Viseleti összefüggések

A koponya két oldalán talált háromgömbös darabokat néhány esetben vékony bronzlánc kötötte össze (Cikó 423, Závod 7. sír és Regöly 1902 évi szörvány). Hasonló szokást késő avar temetőkből ismerünk (Abony 97, 101, ⁴⁸Bágyog-Gyűrhegy 7, ⁴⁹Halimba 483, ⁵⁰Kiskőrös-Pohibuj Mackó-dűlő 40, ⁵¹Pilismarót 3, ⁵²Regöly 13, ⁵³Szentes-Kaján 226. sír ⁵⁴stb.). E láncsal összekötött fülbevalók többségükben ovális karikájúak, hosszú üvegyöngyűcsüngők, amelyeket a 8. század második felére szokás keltezni. Így tehát a hasonló láncsal összekötött felhúzott gömbös fülbevalóknak szintén divatban kellett lenniük még ebben az időben.

Kovrig Ilona, Haugh Bélához hasonlóan ⁵⁵a láncsal való összekötést kaukázusi példák alapján úgy rekonstruálta, hogy a fejtetőn átvetett láncról két oldalon függnek le a fülbevalók. ⁵⁶De az a körülmény, hogy a lánc minden esetben a fülbevalók karikájának alsó felére van erősítve és hogy az soha sem olyan hosszú, hogy a fejen átvetve a fülekig leérjen, másra látszik utalni.

Pontos sírbeli helyzetüket csak ritkán figyelték meg, ⁵⁷akkor viszont minden esetben a nyakcsigolyák mögött

haladt át a lánc. Tehát a fej mögött, nyilván a lelógó haj, vagy hajfonat fölött, a két fülbevalóról lecsüngve, azt összekötve viselték.

Számos, főleg háromgömbös fülbevaló mellett találunk a sírban egyszerűbb fülönfüggőket, karikákat (Cikó 423, Nagyarsány 65, Pécsvárad-Fullermalom 1, Regöly 21, 53, 56. sír). Van olyan eset is amikor ezeket a nagyobb fülbevaló karikájába akasztották (Andocs 5, 147, Regöly 22, 23. sír). Ezt a szokást más típusú fülbevalóknál is megtaláljuk. Abban az esetben, ha a más típusú fülbevalókat külön, egymás mellett találták nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy amíg a fülben a kisebbeket hordták addig a nagyobbakat a hajfonatba akasztották, vagy a hajból, esetleg valamiféle sapkáról lelógó szalagra varrva viselték.

4. Időrendi kérdések

Ha megnézzük a felhúzott lemezgömbös fülbevalókat kísérő többi sírmellékletet, akkor ezek földbe kerülésének hozzávetőleges ideje nagyjából a következő lehet:

7. század első fele:

- Aradka (Aradac) 16. sír (2. kép 9): öntött, fogazott szalagfonattal díszített bronz szíjvég.
- Aradka (Aradac) 68. sír (2. kép 12): öntött, bizánci (?) bronzcsat, négyszögletes lemezveretek, nyolcas alakú szemekből álló bronzlánc.
- Mezőfalva-Vasútállomás 152. sír: szemesgyöngyök.
- Szekszárd-Bercsényi utca 4. sír: világosszürke korongolt fazék.
- Szekszárd-Bercsényi utca 8. sír: világosszürke korongolt szilke.

7. század középső harmada:

- Keszthely-Sörkert 9. sír (1. kép 13): szemesgyöngy, plasztikus sávokkal díszített gyöngy, apró gömbölyű gyöngyök.
- Nagyarsány 60. sír (1. kép 7): Szt. György (?) ábrázolásos korongfibula, bizánci csat, ezüstveretes csont késtok, dudoros, berakott nagy szemes és gömbölyű gyöngyökből álló füzér.
- Nagyarsány szörvány (egy sír leletei) (1. kép 12): szárnyas angyalalakot ábrázoló, görögbetűs felirattal díszített korongfibula, római gemma, nyolcas alakú szemekből álló bronzlánc, borostyángyöngyök, üreges fémgöngyök, torques bullája.
- A konstantinápolyi darabot M. C. Ross a 7. századra keltezi ⁵⁸(1. kép 1).
- R. Christlein véleménye szerint a kirchenheimi sír 7. század közepi ⁵⁹(2. kép 2).

7. század utolsó harmada:

- Nemesvarbóki kincs (Zemianský Vrbovok) (1. kép 5): az utolsó érem IV. Konsztantinosz.
- A még közöletlen tiszafüredi arany fülbevaló jellegzetes középvaskori leletekkel került elő. ⁶⁰
- Andocs-Temető utca 5. sír: üvegyöngy csüngős fülbevalók, bronz huzalkarperecek.
- Andocs-Temető utca 147. sír (5. kép 10): lemezgömb csüngős fülbevalók, berakott díszű és kölesgyöngyök, orsógomb.
- Cikó 193. sír (5. kép 4): kis dudoros szemesgyöngyök.
- Cikó 265. sír (1. kép 6): apró köles és poliéderes gyöngyök.
- Érsekújvár (Nové Zámky) 145. sír: kölesgyöngyök, kettőskónikus orsógomb.
- Jutas 138. sír (2. kép 14): harci fokos.
- Münchendorf 13. sír (2. kép 13): orsókarika, benyomott oldalú vascsat.
- Nagyarsány 65. sír (5. kép 7): kis üvegyöngy csüngős fülbevalók, kölesgyöngyök.

8. század:

- Cikó 91. sír (4. kép 1): nagy dinnyemag alakú gyöngyök, pántkarperecek végükön üvegherakással.

⁴⁸ Éber L., Abonyi sírleletek a régibb középkorból. ArchÉrt 22 (1902) 254–255.

⁴⁹ Lovas E., A bágyog-gyűrhegyi népvándorláskori temető. ArchÉrt 43 (1929) 255; 124. kép 25.

⁵⁰ Török Gy., Quelques réflexions sur certains groupes de sépultures avars. MittArchInst sup. I (1972) 28. t. 1, 3–4.

⁵¹ Török Gy., The Kiskőrös-Pohibuj Mackó-dűlő Cemetery. in: Avar Finds... 288; 3. ábra 1–2, 5.

⁵² Szabó J. Gy., The Pilismarót Cemetery. in: Avar Finds... 246; 3. ábra.

⁵³ Hampel J., i. m. III. 187. t. 3.

⁵⁴ Korek J., A szentes-kajáni avarokori temető. Dolg 19 (1943) 28.

⁵⁵ Haugh B., i. m. 366–367.

⁵⁶ Kovrig I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyan. AH XL (1963) 110.

⁵⁷ Abony 97. sír; Bágyog-Gyűrhegy 7. sír.

⁵⁸ Garam É., FA 31 (1980) 168. idézi.

⁵⁹ Christlein, R., i. m. 101. t.

⁶⁰ Garam É., FA 31 (1980) 166.

- Cíkó 239. sír (3. kép 3): dinnyemag alakú és nagy lapos gyöngyök, kettőskónikus orsógomb.
- Cíkó 423. sír (4. kép 2): bronz huzalkarperec, kis dudoros szemes-, köles- és dinnyemag alakú gyöngyök. A fülbevalók láncsal voltak összekötve.
- Cíkó 448. sír (3. kép 1): dinnyemag alakú gyöngy, kettőskónikus orsógomb.
- Pécsvárad-Fullermalom 1. sír (2. kép 3) üveggyöngy csüngős fülbevalók, melyeknek karikáját több csüngő díszíti.
- Regöly 56. sír (5. kép 6): rombusz átmetszetű bronz fülbevalókarika, dinnyemag gyöngyök.
- Regöly 65. sír: rombusz átmetszetű poncolt bronz huzalkarperec.
- Regöly 69. sír: szemes-, köles-, poliéder és dinnyemag alakú gyöngyök, párhuzamos vonalakkal díszített kettőskónikus orsógomb.
- Regöly 79. sír: kis üveggyöngy csüngős fülbevaló, rombusz átmetszetű fülbevalókarika.
- Regöly 89. sír (4. kép 5): poncolt bronz huzalkarperec.
- Regöly 101. sír: rombusz átmetszetű bronz fülbevalókarika.
- Regöly 1902 évi szórvány: a két fülbevaló bronzláncsal volt összekötve.
- Regöly 1901/11. sír: hengeres csüngőjű bronz fülbevaló.
- Szebény I. 176. sír (5. kép 1): bronz huzalkarperec lapított végekkel, dinnyemag alakú és kölesgyöngyök.
- Závod 7. sír (5. kép 5): a két fülbevaló bronzláncsal volt összekötve.
- Závod 17. sír (5. kép 3): szemes-, köles-, poliéder- és dinnyemag alakú gyöngyök, kis üveggyöngy csüngős fülbevaló töredékei, öntött bronzesörgő.

Zlata Čilinská használati idejüket az egész 7. századra keltezi és csupán a díszítetlen példányokat teszi a 7. század második felére⁶¹ (pl. Érsekújvár (Nové Zámky)). A legkorábbiak szerint (6–7. század fordulója) az aradkai (Aradac) 16, 68., valamint a környei 88. sír fülbevalója. (Az utóbbi nem lemezgömbös, így nem tartozik e típushoz!) A 7. század első felére teszi a zsélyi (Želovce) és regölyi példányokat, a 7. század második felében pedig lassú eltűnésükkel számol.⁶² Čilinská szerint egyik utolsó feltűnésük a nemesvarbóki (Zemianský Vrbovok) kincsen levő ezüst fülbevaló lenne, ahol már csak alapanyagként szerepelt volna, több más bizánci ékszer mellett. A leletet közlő B. Svoboda 677–681 tájára határozza meg a kincs földbe kerülésének idejét.⁶³ Ezzel kapcsolatban Garam Éva felhívja a figyelmet, hogy a kincslelet szorosan kapcsolódik a bizánci ékszerekben gazdag közép-avar sírokhoz, melyek a 7. század utolsó harmadában tűnnek fel, ráadásul a kincs záróérme IV. Konsztantinosz pénze.⁶⁴

Ezek és a felsorolt síregyüttesek alapján az időrendet tekintve, Čilinskával ellentétben a következőket mondhatjuk: Igaz, már megjelennek az egy felhúzott lemezgömbbel díszített fülbevalók a korai avarokban (Aradka (Aradac), Mezőfalva-Vasútállomás, Szekszárd-Bercsényi utca), nagyobb számban azonban csak a 7. század közepe után, a század utolsó harmadában tűnnek fel. Erre az időre keltezhetjük az aranypéldányokat (a tiszafüredi darab alapján), a nemesvarbóki (Zemianský Vrbovok) kincset és több egyszerűbb fülbevalót is. Ekkor, a 7. század közepén kerülhetett a kirchenheimi alamann nő sírjába egy hasonló fülbevaló. Megvannak a Dunától északra eső terület közép avarokban nyitott új temetőiben is (Alsógellér (Holiare), Érsekújvár (Nové Zámky), Zsély (Želovce)).

⁶¹ Čilinská, Z., Nové Zámky 143–144.

⁶² Čilinská, Z., Frauenschmuck aus den 7–8. Jahrhundert im Karpatenbecken. SIA 23–1 (1975) 74.

⁶³ Svoboda, B., PA 54/1 (1953) 108.

⁶⁴ Garam É., ArchÉrt 105 (1978) 215; 27. jegyzet.

Használatuk folytatódik a század végén is. Anyaguk azonban egyre romlik, nagyságuk pedig nő. (Hasonló folyamatot figyelhetünk meg a Keszthely-kultúra kosaras fülbevalóinál is!) A muffok helyén egyre többször két kisebb gömb jelenik meg. A 8. században is viselik őket dinnyemag alakú gyöngyökkel, rombusz átmetszetű poncolt huzal-, és üvegberakásos pántkarperecekkel. A 8. században már legtöbbször a háromgömbös példányok vannak forgalomban. Nagyságuk most már kb. duplája a régi egygömbös aranyokénak. A század második felében is használják őket, néha láncsal összekötve, az ovális karikájú, hosszúkás üveggyöngy csüngős fülbevalókkal párhuzamosan. A 8. század vége felé tűnhetnek el lassan.

5. Elterjedés

Lelőhelyeiket térképre vetítve (6. kép) három nagyobb csoport bontakozik ki:

1. A legnagyobb csoport a Balaton környékén és ettől délre; Somogy, Tolna és Baranya megye területén.
2. A Tisza középső folyása mentén: Kőtelek, Tiszaderzs, Tiszafüred.
3. A Dunától északra; Alsógellér (Holiare), Érsekújvár (Nové Zámky), Zsély (Želovce), Nemesvarbók (Zemianský Vrbovok). Többségükben díszítetlen darabok. E csoportokon csak néhány lelőhely esik kívül, egy-két darabbal képviselve.

6. Eredet

Eredetüket tekintve a kutatás egységes állásponton van.

Hampel József foglalkozott velük először, aki görög-római formára vezette vissza őket.⁶⁵ Kádár Zoltán a tokaji kincs előzményeiként bizánci eredetűeknek véli a fülbevalókat.⁶⁶ Cs. Sós Ágnes a závodi 104. sír görög-feliratos keresztjével bizonyítja ezek bizánci voltát.⁶⁷ Zlata Čilinská a bizánci eredetűeknek mondott csillag-díszű fülbevalók és a felhúzott lemezgömbökkel díszített fülbevalók közti hasonlóság alapján tartja ez utóbbiakat is bizáncinak.⁶⁸ Kiss Attila⁶⁹ és Nagy Sándor⁷⁰ szintén hasonló véleményen van. Legutóbb Garam Éva, az M. C. Ross által közölt darab alapján szintén ilyen eredetre gondol.⁷¹

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a bizánci birodalom területéről ebből a korból, a M. C. Ross által közölt egyetlen, a bizánci ékszerművelésben unikális jellegű fülbevalópár kivételével nem ismerünk ilyen darabokat. (Senki nem is hivatkozott ilyenekre!) Ez elgondolkodtató, noha ez önmagában még nem zárja ki a fülbevalótípus bizánci eredetét. Maga a karikára húzott gömbös forma ismert lehetett már korábban is a birodalom területén. Erre mutatnak a Théba mellett előkerült 3. századi kincslelet ezüst és arany, egy-, illetve háromgömbös (mind a három gömb egyforma nagyságú) filigrándíszes fülbevalói.⁷² A 4. század második feléből származó, római tárgyakat is tartalmazó sztárcsovai (Starčevo) leletben a háromgömbös formát láthatjuk viszont.⁷³

⁶⁵ Hampel J., i. m. I. 367–370.

⁶⁶ Kádár Z., Bizánci emlékek Magyarországon. in: Magyarország régészeti leletei. (Bp. 1957). szerk. Thomas E. 396.

⁶⁷ Cs. Sós Á., Avarok. in: Magyarország régészeti leletei 332.

⁶⁸ Čilinská, Z., Nové Zámky 143–144.

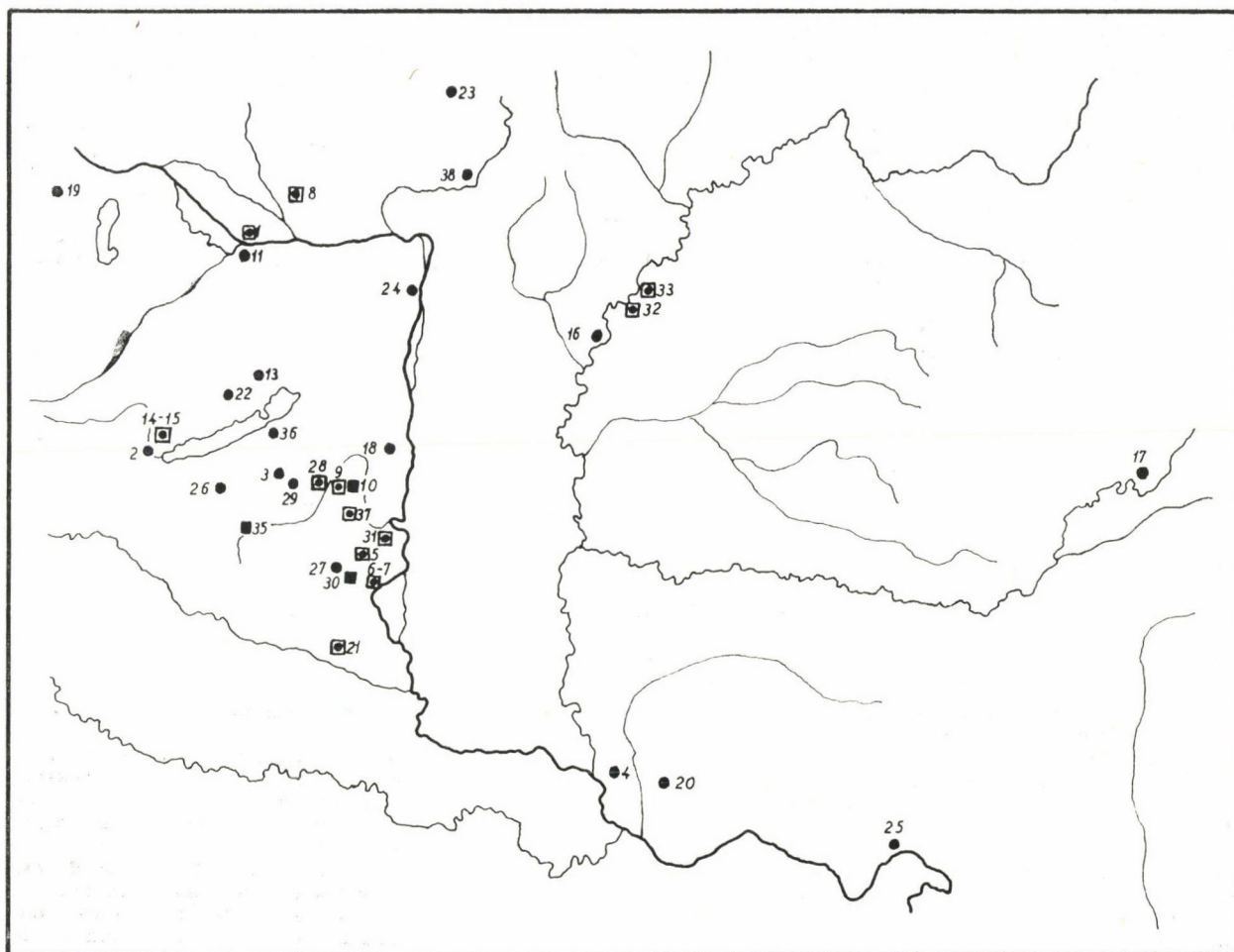
⁶⁹ Kiss A., JPMÉ 19 (1974) 129.

⁷⁰ Nagy S., Mecka – Ein frühmittelalterliches Gräberfeld beim Dorfe Aradac. StudZv 16 (1968) 165.

⁷¹ Garam É., FA 31 (1980) 168.

⁷² Marshall, F. H., Catalogue of the jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Departments of antiquities British Museum. (London 1911). 296–297; LIII. t. No. 2565–2568.

⁷³ Noll, R., Vom Altertum zum Mittelalter. (Wien 1974) 69; 41. kép.

6. kép. Az avarkori felhúzott lemezgömbös fülbevalók elterjedése a Kárpát-medencében. ● Egygömbös fülbevalók. — Einkugel-Ohrgehänge. ■ Háromgömbös fülbevalók. — Dreikugel-Ohrgehänge

Abb. 6. Die Verbreitung der awarenzeitlichen, mit aufgezogenen Kugeln verzierten Ohrgehänge im Karpatenbecken. ● Einkugel-Ohrgehänge ■ Dreikugel-Ohrgehänge

Az avarkoriak közül bizánci területen készülhetett a nemesvarbóki (Zemianský Vrbovok) és az osztopáni darab, valamint az aranypéldányok és a bizánci tárgyakat tartalmazó síregyüttesekben előkerült fülönfüggők, illetve azok egy része. A nemesvarbóki (Zemianský Vrbovok) kincsben bizánci tál, fülbevaló, karperecek, stb., az aradkai (Aradac) 68. sírban bizánci (?) bronzcsat, a nagyharsányi 60. sírban Szent György-ábrázolásos korongfibula, bizánci bronzcsat, az ugyaninnen származó egy sír leleteit tartalmazó szórványleletben a középmezőben szárnyas angyalalakkal és görögbetűs felirattal díszített korongfibula, valamint egy torques bullája utalhat fülbevalóink eredetére. A závodi temetőben pedig egy görög-feliratos bronz mellkereszt is előkerült.⁷⁴

Fülbevalóink filigrándíszait nézve feltűnik, hogy ezek mennyire emlékeztetnek a Keszthely-kultúra kosaras fülbevalóin láthatóakra. Darabjainkat ezekkel továbbá a kiszélesedő, filigránnal, vagy dudorokkal díszített lap meglátta (Cikó 91, 423. (4. kép 1–2), Pécsvárad-Fullermalom 1. sír (2. kép 3) Zamárdi (2. kép 4) és Dunaszekcső szórvány (2. kép 5)) és a karikára tekert drótdíszek alakalmazása (pl. Kőtelek (1. kép 4)) is összeköti.

Az említett hasonlóságokat valószínűleg már Hampel József is észrevette. Munkájának első kötetében ugyanis e

kétfajta fülbevaló táblái egymás után következnek, noha a szövegben nem szól erről.⁷⁵ Zlata Čilinská volt az első, aki felvetette, hogy e két típus díszítése és előállítási technikája összefügg egymással.⁷⁶ A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításán, az antik kultúra továbbélését a népvándorlás korában bemutató vitrinben is együtt szerepel néhány cikói példány kígyófejes karperecekkel, kosaras fülbevalókkal, stílustűkkel és korongos fibulákkal.

A felhúzott lemezgömbös fülbevalók és a Keszthely-kultúra leletanyagának területi elterjedése Keszthely és Pécs térségében esik egybe.⁷⁷

A Keszthely-kultúra körébe sorolható tárgytípus fülbevalóinkkal egy sírban csak Nagyharsányon volt (Nagyharsány 60. sír és szórvány), azonos lelőhelyen, vagy egymáshoz közeli területen azonban már több esetben. A cikói 33, 339, 366, az előszállás-öreghegyi 36, a jutasi 165. 196. sírban stílustű került elő, Dunaszekcsőn és a jutasi 116. sírban pedig korongos fibula. Az elszigetel-

⁷⁵ Hampel J., i. m. I. 365–369.

⁷⁶ Čilinská Z., Nové Zámky 143.

⁷⁷ A Keszthely-kultúra leletanyagának elterjedéséhez: Kiss A., A Keszthely-kultúra helye a pannóniai római kontinuitás kérdésében. ArchÉrt 95 (1968) 93–101.

⁷⁴ Hampel J., i. m. III. 252. t. 104. sír/1–1a.

tebbnek látszó Tisza-menti csoport közelében, Tiszaburán szintén egy stílusú.⁷⁸

Ezen egyezések ellenére fülbevalóinkat nem lehet a Keszthely-kultúra körébe sorolni, lévén nem tipikus lelet-típusa annak, valamint elterjedése is más.

A kosaras fülbevalókkal fennálló hasonlóságok inkább annak bizonyosságául szolgálnak, hogy a felhúzott lemezgömbös fülbevalóforma eredetét a Keszthely-kultúra tárgytipusaihoz hasonlóan déli irányban kereshetjük.⁷⁹ A bizánci területről idekerült darabokat a későbbiekben az avar mesterek, több más bizánci eredetű tárgyhoz hasonlóan leegyszerűsítve, silányabb anyagból utánoztak és tettek olcsó népi ékszerré, amely azonban csak Avaria egyes területein terjedt el és vált divattá a viseletet kiegészítő ékszerként. Ez továbbá azt is jelzi, hogy hol működhettek ilyen fülbevalókat előállító műhelyek. A felhúzott lemezgömbös fülbevalók legnagyobb számban

a Keszthely–Pécs vonal mellett, attól északkeletre kerültek elő, azon a területen ahol az avarok legnagyobb számban érintkezhetek a Balaton és a Mura között élt antik eredetű népesség tömbjével.⁸⁰ Talán ez a feltételezhető kapcsolat is hozzájárult fülbevalóink elterjedéséhez.

A felhúzott lemezgömbös típus a 9–10. században, nyilván ismét Bizáncból elterjed a Balkánon, különösen Pannóniától délre és az Alpok előterében,⁸¹ majd széles körben egész Kelet-Európában.⁸² Nálunk a 10. századi tokaji kincsben találjuk ezt az új formát,⁸³ amelyet nem lehet levezetni a későavarkori fülbevalókból. Használják őket még a 15. században is, sőt a dalmáciai népi ötvösségben még a 18. században is divatos ékszer.

Kiss Gábor

⁷⁸ Uo. 99–101.

⁷⁹ Bóna I., Ein Viertel Jahrhundert der Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn. Acta ArchHung 23 (1971) 296–297.

⁸⁰ Uo. 295–296.

⁸¹ Kovrig I., ArchÉrt 87 (1960) 160; 51. jegyzet.

⁸² E fülbevalótípus későbbi elterjedéséről jó irodalmat ad Szőke B., i. m. 51–52; 479–485. jegyzet.

⁸³ Hampel J., i. m. II. 493, 1–7. ábra.

ÜBER EINEN AWARENZEITLICHEN OHRGEHÄNGENTYP

Auszug

Das Ziel dieser Arbeit ist die genauere Datierung und Lokalisierung eines awarenzeitlichen Ohrgehängentypes und die Klärung seiner Formwandlung und Herkunft.

Die, aus den awarenzeitlichen Gräberfeldern selten ausgegrabenen, mit auf den Ring gezogenen Bronzblechkugeln gezierten Ohrgehänge werden in zwei Gruppen eingeteilt. Zur der ersten Gruppe gehören die, nur mit einer grossen Kugel gezierten Ohrgehänge, zu der zweiten die, mit einer grossen und zwei kleineren Kugeln gezierten. Goldexemplare kennen wir nur aus der ersten Gruppe (Dunaszekeső, Kőtelek, Óbuda, Tiszafüred). Ähnlich der erwähnten sind ein Paar aus Konstantinopel stammendes Gold-, sowie in Schatzfund von Zemianský Vrbovok aufgefundenes Silberohrgehänge. Es ist anzunehmen, daß alle drei erwähnten Schmuckstücke auf dem Territorium des Byzantinischen Reiches verfertigt wurden, gleich wie das Goldohrgehänge von Osztopán. Diese Ohrgehänge sind klein, ihr Material ist gewöhnlich gutes Silber, manchmal Bronze. Eine Übergangsgruppe bilden die aus minderwertigem Material verfertigten Stücke, welche auf Grund ihrer charakteristischen Verzierungen mit den dreikugligen Exemplaren in Verwandtschaft gebracht werden können. Ihre, sich verdickende Muffe sind öfters kugelförmig. Zwischen den dreikugligen Ohrgehängen kennen wir bis zur Zeit kein Goldexemplar. Am meisten wurden sie aus Bronze oder aus schlechtem Silber verfertigt, sie sind größer als die vorigen.

Bei den, mit drei Kugeln gezierten Ohrgehängen kommen die Fälle vor, wo die Ohrgehänge an den zwei Seiten des Schädels mit einer dünnen, bronzenen Kette zusammengebunden sind. Diese Sitte kennen wir aus den späwarenzeitlichen Gräberfeldern. Zu diesen, mit Ketten zusammengebundenen Ohrgehängen gehören ovalförmige Ringe, lange Perlenanhänger, die in die zweite Hälfte des 8. Jhs datiert werden. Also ähnliche, mit Ketten zusammengebundene und mit aufgezogenen Kugeln gezierte Ohrgehänge wurde noch in dieser Zeit getragen. Neben zahlreichen, besonders mit drei aufgezogenen Kugeln gezierten Ohrgehängen, wurden einfachere Ohrgehänge oder glatte Ohrhinge gefunden. Es gibt auch Fälle, wo diese Ohrhinge auf die großen Ohrgehänge gehängt wurden. Diese Sitte finden wir auch bei den anderen Typen der Ohrgehänge vor.

Zlata Čilinská datiert ihre Anwendungszeit auf das 7. Jh. und nur die ungezierten Stücke setzte sie auf die zweite Hälfte des 7. Jhs und rechnet mit ihrem Verschwinden zu dieser Zeit. Sie ist sogar der Meinung, daß

ihr letztes Auftauchen der Schatzfund von Zemianský Vrbovok bildet.

Wenn wir aber die chronologische Tabelle anschauen, die auf Grund der weiteren Beigaben der Gräber zusammengestellt worden ist, können wir gegen Čilinská folgendes behaupten: Es ist wahr, daß die, mit aufgezogenen Kugeln gezierten Ohrgehänge in einigen Fällen in der Frühawarenzeit erscheinen (z. B. Aradac, Mezőfalva, Szekszárd), dieselben tauchen aber in großer Zahl nur am Anfang des letzten Drittels des 7. Jhs auf. In diese Zeit können wir die Goldexemplare, den Schatzfund von Zemianský Vrbovok und mehrere einfache Exemplare datieren. In dieser Zeit, in der Mitte des 7. Jhs gelangte ein Paar ähnliches Ohrgehänge ins Grab der alamannischen Frau von Kirchenheim. Die Anwendung dieser Ohrgehänge wird am Ende des Jhs fortgesetzt. Ihr Material wird jedoch immer schlechter und ihre Größe nimmt immer zu. Anstatt der Muffe erscheinen immer mehr und mehr zwei kleinere Kugeln. Auch im 8. Jh. trägt man sie mit melonenkernförmigen Perlen, mit punzierten Armringen romischen Querschnittes und mit Glaseinsätzen ausgestatteten Armbändern. Im 8. Jh. werden die, mit drei Kugeln verzierten Stücke am meisten getragen. Ihre Massen sind jetzt schon die doppelten als die der alten, mit einer Kugel gezierten Goldohrgehänge. In der zweiten Hälfte des 8. Jhs werden dieselben manchmal mit Ketten zusammengebunden, parallel mit den langen Glasperlenanhängern versehenen ovalen Ringohrgehängen getragen. Gegen Ende des 8. Jhs verschwinden sie langsam.

Wenn wir uns die Fundstellen auf einer Karte ansehen, treten drei größere Gruppen hervor.

1. Die größte Gruppe befindet sich in der Umgebung des Balatons und südlich von diesem, im Gebiet der Komitate Somogy, Tolna und Baranya.
2. Die zweite Gruppe im mittleren Theißgebiet.
3. Die dritte nördlich von der Donau, im Gebiet der heutigen Slowakei.

Außer diesen Gebieten gibt es nur einige Fundstellen. Diese sind durch einige Stücke vertreten.

Was ihre Herkunft anbelangt, vertreten alle Forscher denselben Gesichtspunkt, u. zw. ihre byzantinische Herkunft. Es soll aber erwähnt werden, daß wir keine solche Stücke im Gebiet des Byzantinischen Reiches aus dieser Zeit kennen. Auch das einzige, von M. C. Ross publizierte Paar Ohrgehänge ist nur ein Einzelstück in der byzantinischen Schmuckkunst. Das ist nachdenklich, aber diese

Tatsache schließt die byzantinische Herkunft noch nicht ganz aus. Die, auf Ring aufgezugene Kugelform könnte schon früher auf dem Gebiet des Reiches bekannt gewesen sein (Schatzfund bei Theba — 3. Jh.; Schatzfund von Starčevo — zweite Hälfte des 4. Jhs).

Unter den awarenzeitlichen Ohrgehängen wurden wahrscheinlich das Stück von Osztopán und eventuell die Goldohrgehänge, oder wenigstens ein Teil dieser im Byzantinischen Reich erzeugt. Byzantinische Gegenstände enthalten der Schatzfund von Zemianský Vrbovok und mehrere Grabfunde mit ähnlichen Ohrgehängen (Aradac, Nagyharsány), die auf die Herkunft unseres

Ohrgehänges hinweisen können. Die Ähnlichkeit der Verzierung der mit aufgezugenen Kugeln gezierten Ohrgehänge mit den Korbohrringen und die Tatsache, daß sie in einigen Gräbern (Nagyharsány) und an mehreren Fundstellen mit den charakteristischen Gegenständen der Keszthely-Kultur vorkommen, weisen auch auf die südliche Herkunft hin. Die awarischen Meister ahmten diese Ohrgehänge ähnlich wie die anderen, hierhergelangten byzantinischen Schmuckstücke aus schlechterem Material nach.

G. Kiss

TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK VERESEGYHÁZ HATÁRÁBAN

Veresegyház neve a régészeti szakirodalomban nem tartozik az ismertek közé. Az 1971-ben megtalált éremlelet előkerülése régészeti szempontból gyakorlatilag terra incognitának számított.¹ 1976-tól azonban tervszerű településtörténeti kutatások kezdődtek a község déli határában.² A topográfiai munkák újabb területre való kiterjesztésével a régészeti lelőhelyek felderítése és feltérképezése is megkezdődött. A következőkben felsoroljuk az általunk kutatott fontosabb lelőhelyeket. A földrajzi meghatározások mellett röviden jellemezzük az ásatások és terepjárások anyagát, majd a felvetődő időrendi és településtörténeti kérdéseket foglaljuk össze.

Kutatási tevékenységünk a budapest–veresegyházi vasútvonal és a Veresegyházról Gödöllőre vezető út által határolt területre terjedt ki, lényegében a község DNY-i részére. E terület egy kisebb medence részének

fogható fel, melyet nyugatról a fői Somlyó (289 m), DNY-ról és D-ről a mogoródi Berek tető, DK-ről és K-ről a Margita és a szadai dombok, ÉNy-ról a csomádi Magashegy (277 m) vesznek körül. Csupán ÉK felé, tehát Veresegyház felé nyitott a táj. A dombokról lefutó patakok vize gazdagon öntözi a mély fekvésű réteket. Köztük homokos talajú hátságok és dombok emelkednek ki, melyek még a múlt században is alig voltak feltörve. A táj adottságai állattenyésztésre kiválóan alkalmasak, földművelésre kevésbé. Az egykori határhasználat módjára utalnak a helynevek is: Leshely, Kis bikarét, Kisarét, Álomhegy, Innenső és Tulsó Göbölös, Kisréti legelő Álomhegytő (1. kép). Az Árpád-korban csupán két falu települt meg a legnagyobb hátságon: Szentjakab és Ivacs. Ezeket is felhagyták lakóik a XIV. században vagy a XV. század elején.

1. Ivacs falu Veresegyház mai belterületének déli szögletén feküdt. A Folyás és Szód-Rákosi patak között fekvő, homokos talajú, terméketlen területet 1974-től felparcellázták hétvégi telkek számára. A 3824. hrsz. telken, amely a Magyar Pamutipar Horgászegyesületének tulajdona (az Ivacs és Harangkút utca sarka), kőépület nyomai látszóttak, és a Szód-Rákosi patak mentén É-ra kb. 500 m hosszan a felszínen Árpád-kori cserepeket is lehetett találni (1. kép 1. lh.).

1976-ban az alaposan feldúlt lelőhelyen leletmentő ásatást végeztünk, melynek során egy egyenes szentély-zaródású templom kiszedett alapfalainak helyét és egy korábbi település hat félig földbemélyített házát tártuk fel. A templom a településnek már korábban felhagyott része felett épült valamikor a tatárjárás után. A templom déli fala egy földház betöltését vágta át, a szentély fala alatt pedig egy kemence maradványai voltak. A szentélytől keletre 10 m-re tártuk fel a hat házból álló „házsor”. Valamennyi építmény a szokásos méretű félig földbe mélyített ház volt, a rövidebb oldalon elhelyezett ágasfa helyével és a DK-i sarokban levő kőből rakott vagy agyagból tapasztott kemencével. A házak betöltésében talált cserépanyag alapján az egyes objektumokat a X–XII. századra keltezhetjük.³ Az Ivacs u. 1. sz. telek (hrsz. 3914) beépítésekor, ásatásunktól 340 m-re É-ra a munkások bukkantak egy objektumra, melynek leletei a XIII. század elejére keltezhetők.

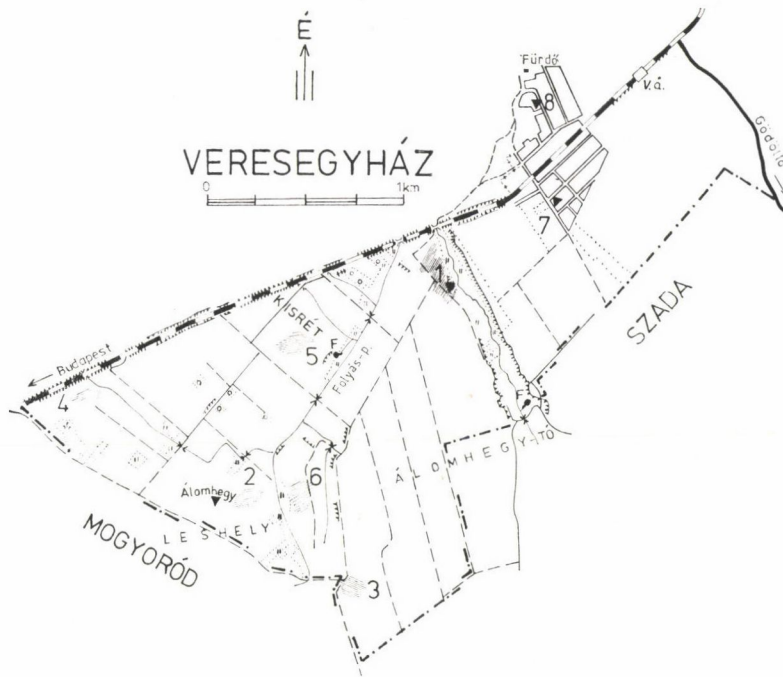
2. Álomhegy vagy Leshely. A mogoródi határ közelében, a budapest–veresegyházi vasútvonal és a község határ metszéspontjától, ahol a vasútvonal iránya kissé megtörik, DK-re 1100 m-re van az Álomhegy. A homokos felszíni domb oldalában szarmata kori leletek, római kori ezüst denárok mellett embercsontokat is szokott felszínre hozni az eke. Az Álomhegy keleti oldalán egy alacsonyabb hátság emelkedik ki a lapályból, amely a Folyás-patak felé lejt. A kis hátságot és az Álomhegyt kb. 30 m széles mélyedés választja el egymástól. A homokos hátság Álomhegy felé eső felének DNY-i szélén (1. kép. 2. lh.) X. századi köznépi temető 29 sírját tártuk fel 1977–78-ban. A rendkívül szegényes temetőrészben a sírok meglehetősen távol voltak egymástól. A leletek

¹ A Magyar Nemzeti Múzeumba már 1876-ban kerültek Veresegyházról leletek (egy köpűs bronz nyílhegy 278/1876.18; egy kelta fibula, melyet Hunyadi Ilona Tolna megyei leletként közöl: RégFüz Ser. I/2 (Bp. 1957) 106, MNM ltsz. 278/1876.22; egy szarmata fibula, MNM ltsz. 278/1876.23.). Veresegyház-Fekete-pusztáról két kelta vaskarperec Palotai Andor ajándékaaként került a MNM-be, ltsz. 17/1943.1–2. Hunyadinál ezek hiányoznak. Valószínűleg régi leltározatlan anyagból került nyilvántartásba két db. háromlú bronz szkíta nyílcsúcs, ltsz. 16/1961.123. A korai leletek közül egy avar sírlelet emelkedik ki, melyet 1934 nyarán találtak. A Fürdő u. 19. sz. telken, melynek dr. Scholz Géza miniszteri tanácsos, budapesti lakos volt a tulajdonosa, a kert végében kavicsot termeltek ki. A gödör fenekén sírt találtak. A leletbejelentést követő helyszínelést Gallus S. végezte. Megállapították, hogy a kb. 3 m mélyen fekvő magányos sír fejjel DNY-nak feküdt. A tulajdonos szerint csak a beszolgáltatott tárgyak voltak benne, két arany gömbcsüngős fülbevaló, egy ezüst szíjvég és egy íjersíto csontlemez. Gallus azonban a kulcsosonton, továbbá a felkar és egy alkarcsonton zöld patinanyomokat talált, tehát egyéb leletek is voltak. MNM Adattár 50. V. I. Ma már csak a két fülbevaló van meg a MNM gyűjteményében. Az 1971-ben talált éremleltre: *Gedai I.*, RégFüz Ser. I/25 (1972) 105.

Veresegyházról számos leletet őriz a váci múzeum is. Főleg a régészeti topográfia terepjárási munkái során előkerült leletekre gondolunk. Az általunk és főleg Horváth Lajos által gyűjtött anyagból is számos cserép került a váci gyűjteménybe, így a szentjakabi lelőhelyről a 2. kép 5, 7–8. sz. darabok is: Vác, Vak Bottyán Múzeum ltsz. 80.290.5; 80.290.29; 80.290.3.

² A feltárásokat a Veresegyházi Nagyközségi Tanács VB és Pásztor Béla tanácselnök anyagi és erkölcsi támogatása tette lehetővé. A község helytörténete megismerésének igényéből fakadt a község vezetőinek az az elhatározása, hogy régészeti kutatások végzésére kérték a Nemzeti Múzeumot s e sorok szerzőit. 1976 óta minden évben végeztünk terepbejárásokat, kisebb-nagyobb feltárásokat. Három lelőhelyen folytattunk ásatást és több kora középkori lelőhelyen végeztünk felszíni anyaggyűjtést. E kutatásokról és a felvetődő kérdésekről kívánunk e helyen beszámolni.

³ Mesterházy K., RégFüz Ser. I/30 (1977) 119.; *Ua.*, ArchÉrt 104 (1977) 271.

1. kép. Veresegyház. A község déli része és a lelőhelyek

Рис. 1. Вереседьхаз. Южная часть окрестности села с указанием местонахождений

Abb. 1. Veresegyház. Der südliche Teil der Gemeinde und die Fundstätten

között nem fordult elő az S végű hajkarika.⁴ A temető helyén pilinyi kultúrák telep is található. A hátságnak a Folyás-patak felé lejtő oldalában szarmata kori és talán VIII–IX. századi cserepeket is gyűjtöttünk.

3. Szentjakab. Az Álomhegytől DK-re 800 m-re 1980-ban végeztünk szondázó ásatást előzetes terepjárási adatok alapján. A lelőhely tulajdonképpen a mogyoródi határba eső Szentjakab-pusztától É-ra van, pontosabb megnevezése nincs. A Folyás-patak keleti partján, a mogyoródi határ mentén kb. 600 m hosszan húzódó (1. kép 3. lh.) avar kori településnyomok kutatása a kezdeteknél tart.⁵ De már az első évi ásatás is oly eredményes volt, hogy a leletanyag megérdemli a bővebb ismertetést.

4. A budapest–veresegyházi vasútvonal déli oldalán, a mogyoródi határ és a vasútvonal metszéspontjától, ahol a Csomád felől egyenes vonalban jövő sínpár iránya megtörik, kb. 300–350 m-re kelet felé fiatal telepítési fenyves található. A terület többszöri terepjárásakor az előbbi helyekre is jellemző avar kori cserepeket is találtunk (1. kép 4. lh.; 2. kép 1–4).

5. Kis rét (Kis bikarét). Az előbbi lelőhelytől K-re 1 km-re újabb avar kori lelőhelyet fedeztünk fel. A település cserépanyagában a szentjakabi határban talált avar kori falu jellegzetes bepecsételt díszű edénytöredékei kerültek elő (1. kép 5. lh.; 2. kép 6; 4. kép 4–7). Az avar település helyén szarmata kori, és mellette K-re péceli kultúra cserepeket gyűjtöttünk.

6. Az Álomhegytől K-re 500 m-re, a Folyás K-i oldalán levő hátság egy kiemelkedő részén is találtunk avar kori településnyomokat (1. kép 6. lh.).

7. Arany János utca. A község déli szögletében levő utca középső részén, a páros oldal telkein avar kori temető van.⁶ (1. kép 7. lh.)

A viszonylag jól átkutatott 3 km² területen, a korábbi emlékeket most nem számítva, egy avar temető, öt avar kori telepre utaló lelőhely, egy X. századi temető és egy X–XIV. századi falu helyét rögzítettük. A X. századi temető és az Árpád-kori falu a közöttük levő 1,5 km-es távolság alapján valószínűleg két különböző közösséghez tartozott. Az avar temető és a hozzá legközelebb levő avar kori telep között szintén másfél km a távolság, a messzebb levő 3-as és 4-es sz. lelőhelyek pedig 2,5 km-re vannak. Az egymáshoz rendkívül közel fekvő avar település helyek ugyanannak a közösségnek is lehetnek szállásai, de az avar temető népével való kapcsolatuk kérdéses. Ezért a továbbiakban csak az avar településekkel kerámiajában sajátossága indokolja. Érintőleg szólunk kell azonban az Árpád-kori falu emlékeiről is. Meg kell ugyanis vizsgálnunk, van-e kapcsolat a legkorábbi Árpád-kori és a késő avar kori fazekasság emlékei között.

A X–XIV. századi Ivacsról a 2. sz. ház leletei tartoznak a legarchaikusabbak közé. A ház is a leginkább elpusztultak közé tartozott, elrombolt kemencéjének csak néhány kövét találtuk meg a padló szinten. A betöltés cseréptöredékei között van egy kézi korongon készült, okkersárga színű, helyenként sötétbarna foltos kis bögre darabja. Peremének átmérője 10 cm körül lehetett, magassága sem volt 6–7 cm-nél nagyobb. Finoman iszapolt, nagyon kevés csillámos homokkal soványított anyagból készült. Elvékonyodó, lekerekített, kihajló peremének belső oldalára finom, sűrű 5-ös hullámvonalok köteg van karcolva, vállán és hasán pedig három hullámvonal köteg látható (3. kép 3). Egy másik, okkersárga színű kis fazék, melynek alapanyaga alig tartalmaz soványító anyagot, és ezért szinte krétaszerűen puha, szintén hullámvonal köteggel díszített (3. kép 5). A töredékek között egy nagyobb fazék hasi részét is őrizzük. Nagyon jó minőségű, korongon készült edény töredéke. Finom,

mentett meg Horváth L. Arany J. u. 14. hrsz. 1384. Kocsis S. tulajdona. E telek területére átnyúlnak a szomszédos telek sírjai.

⁴ Mesterházy K., RégFüz. Ser. I/32 (1979) 56.

⁵ Mesterházy K., RégFüz. Ser. I/34 (1981) 59.

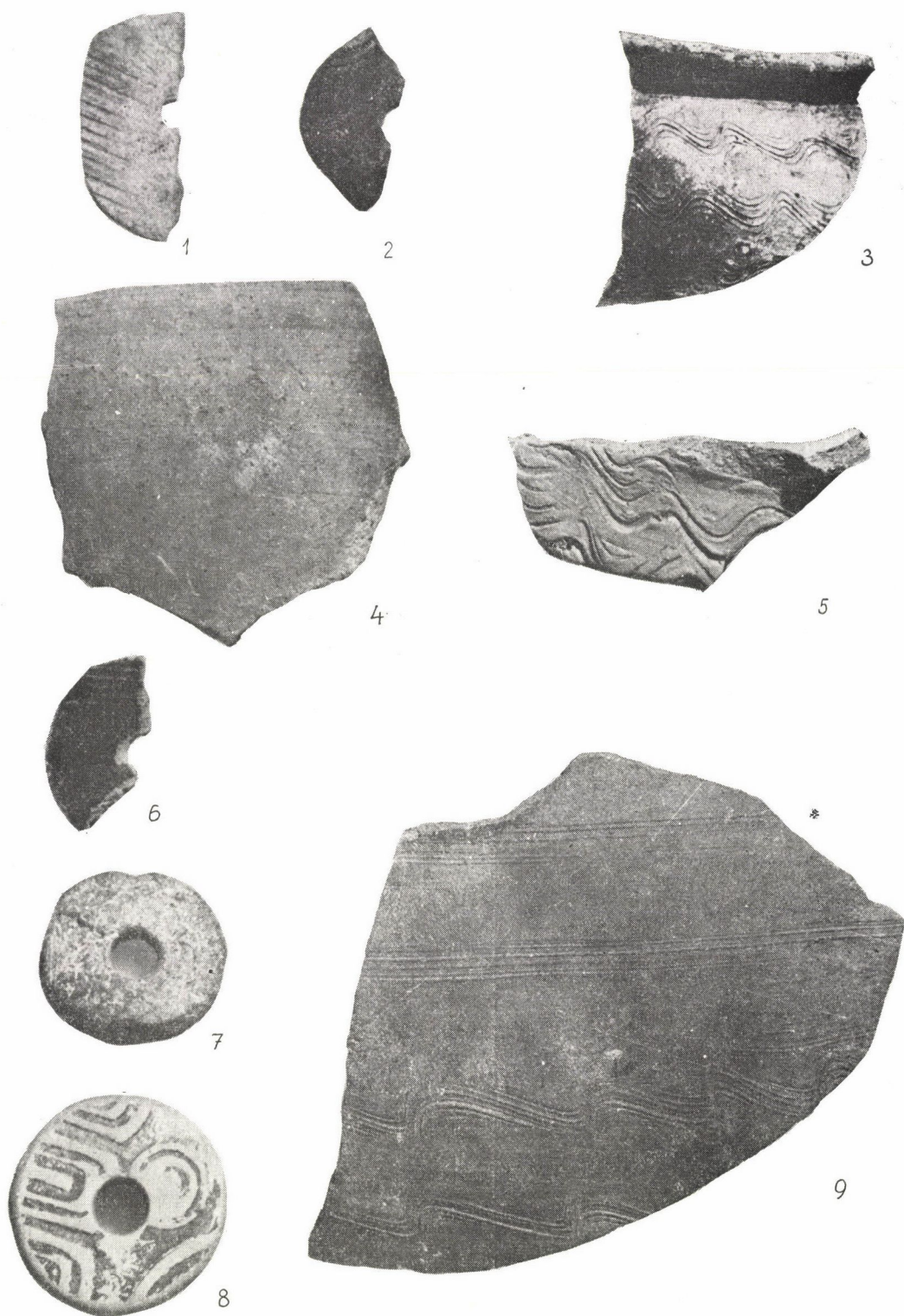
⁶ Arany J. u. 8. hrsz. 1387. Csapó S. tulajdona. A ház építésekor találtak sírokat. Arany J. u. 10. hrsz. 1386. Leviczki J. tulajdona. Arany J. u. 12. hrsz. 1385. Fogarasi M. tulajdona. Ez utóbbi két telekről avar sírokat

2. kép. 1—4. Veresegyház 4. lh., 5, 7—8. Veresegyház-Szentjakab, 6. Veresegyház-Kis rét. 2 : 3

Рис. 2. 1—4: Верешедьхаз, местонахождение № 4; 5, 7—8: Верешедьхаз-Сентякаб; 6: Верешедьхаз — Кишрет. М: 2 : 3

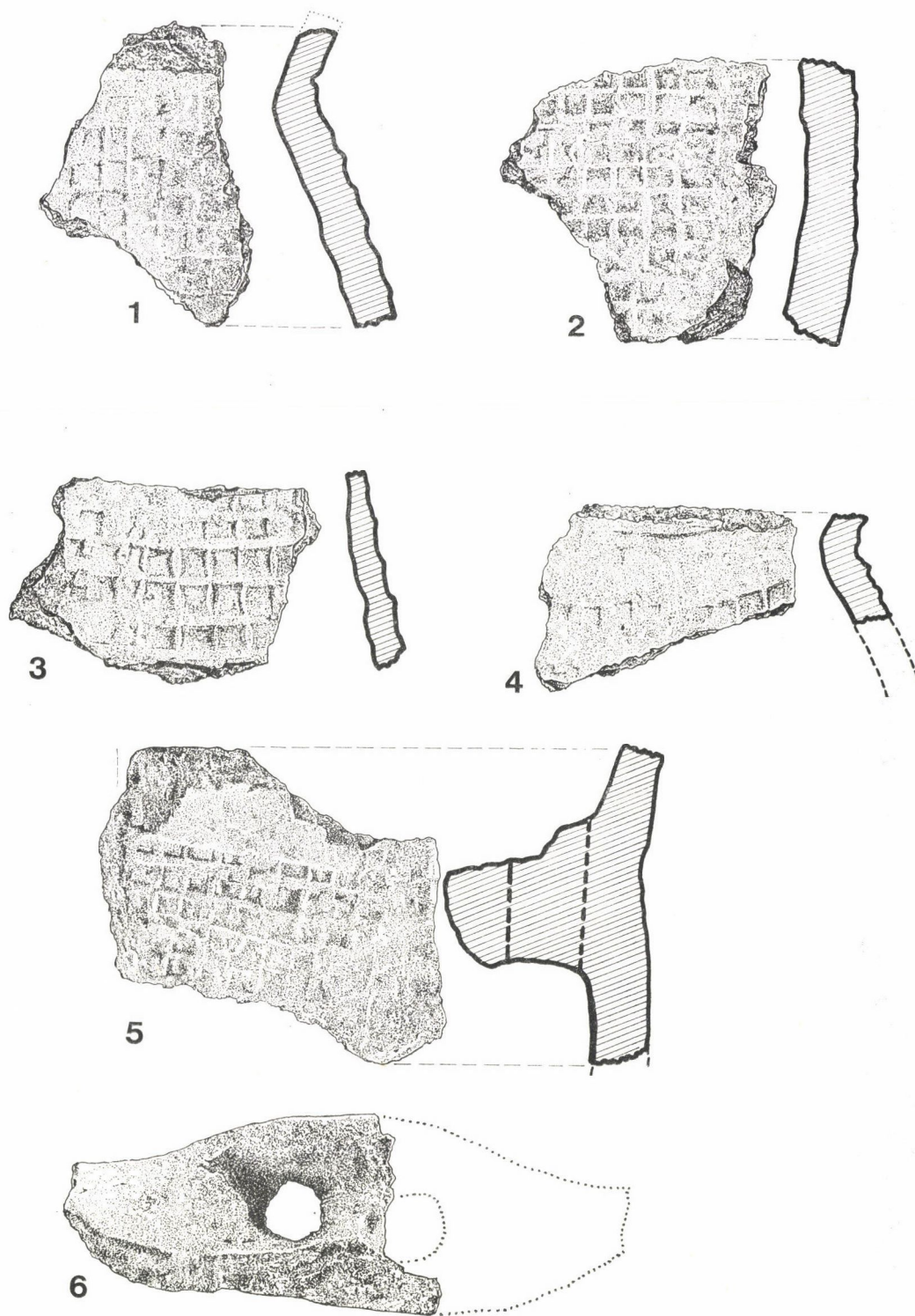
Abb. 2. 1—4. Veresegyház 4. Fo., 5, 7—8. Veresegyház-Szentjakab, 6: Veresegyház-Kis rét. 2 : 3

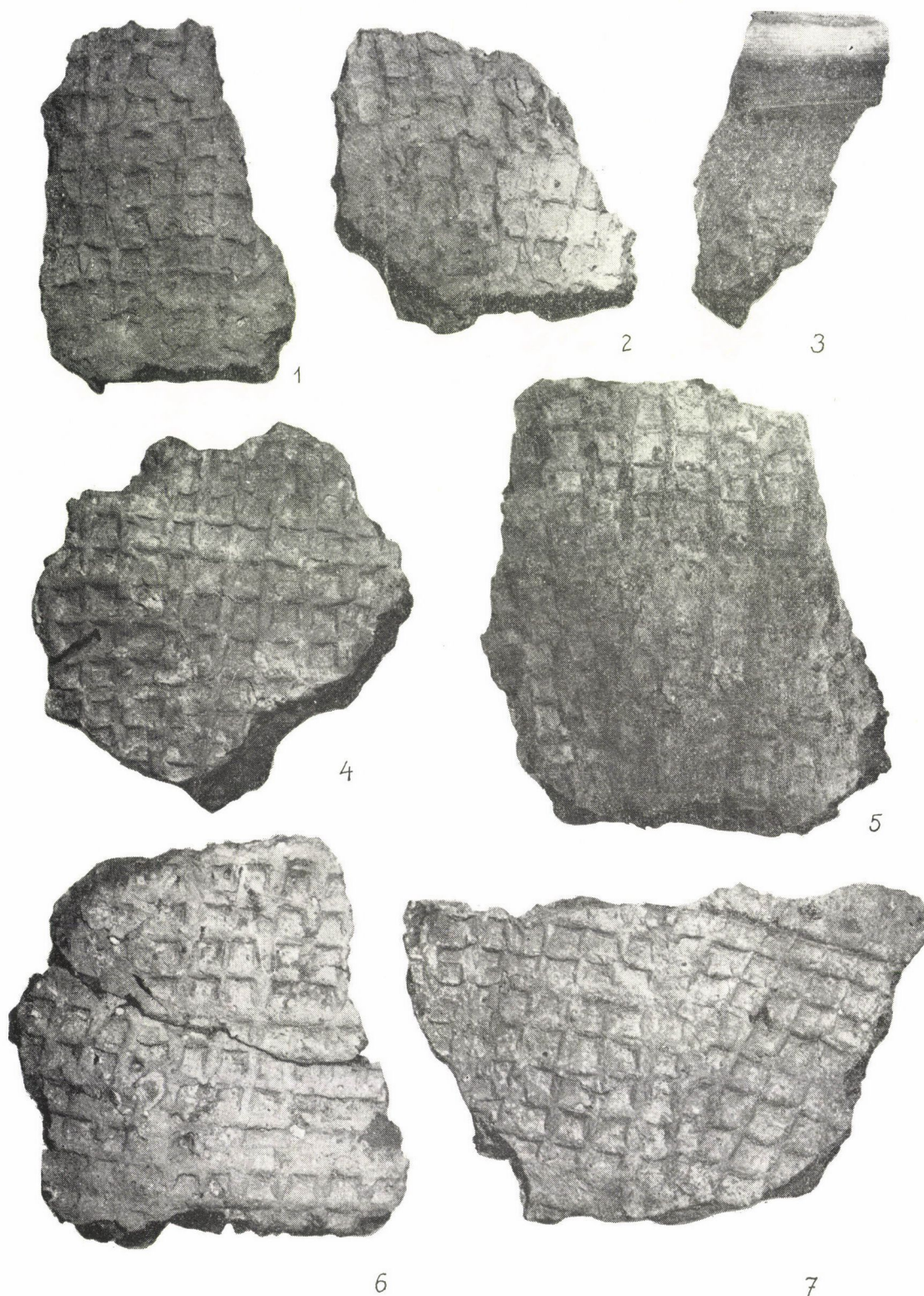
3. kép. Veresgyház-Ivacs. A 2. ház leletei. 1 : 1
 Рис. 3. Верешедьхаз-Ивач. Вещи из землянки 2. 1 : 1
 Abb. 3. Veresgyház-Ivacs. Die Funde des 2. Hauses. 1 : 1

4. kép. 1–3. Veresegyház-Álomhegy, 4–7. Veresegyház-Kis rét. 1 : 1
 Рис. 4. 1–3. Верешедьхаз-Аломхедь; 4–7. Верешедьхаз-Кишрет. 1 : 1
 Abb. 4. 1–3. Veresegyház-Álomhegy, 4–7. Veresegyház-Kisrét. 1 : 1

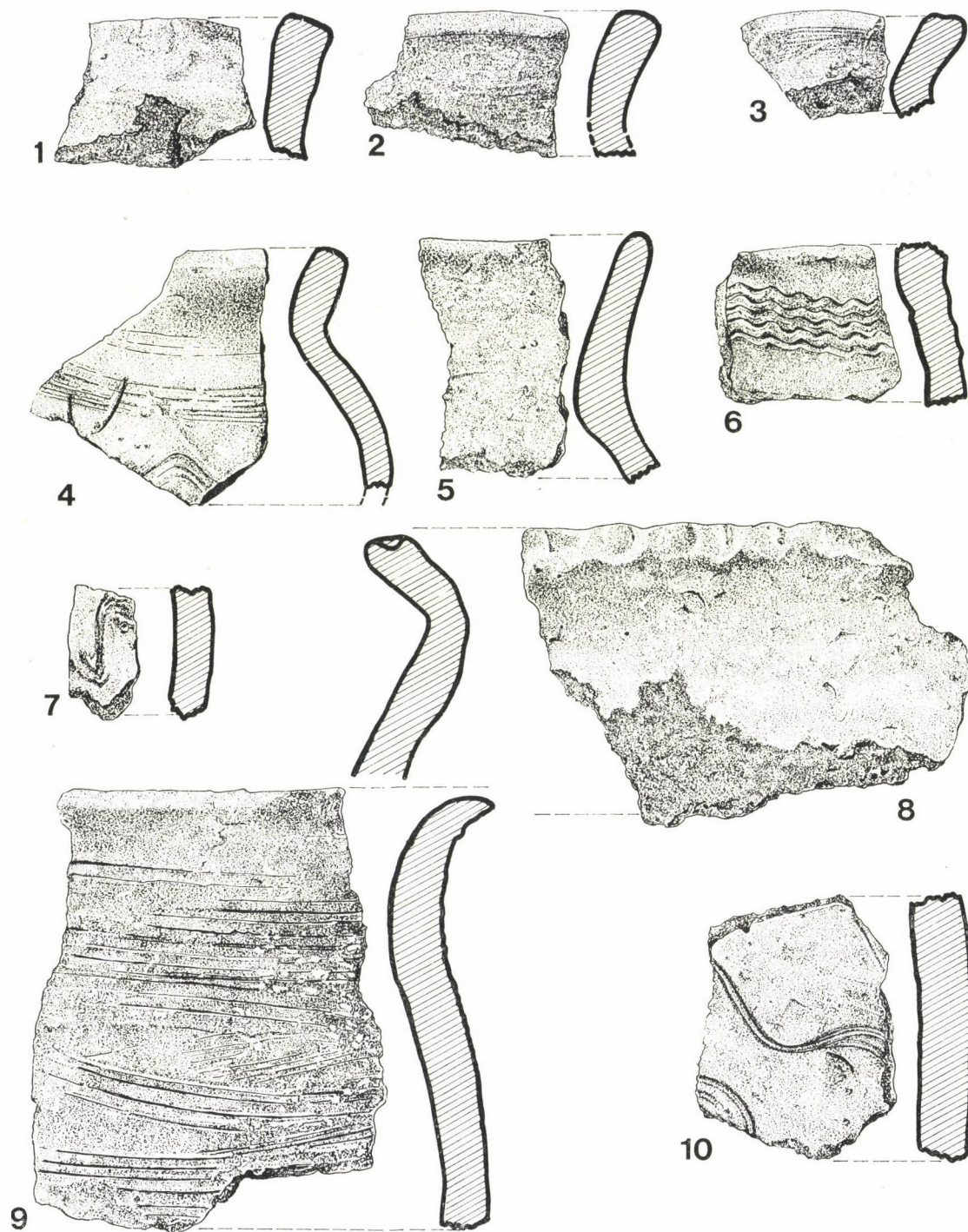
5. kép. 1–5. Veresegyház-Szentjakab 2 : 3
 Рис. 5. 1–5. Верешедьхаз-Сентякаб. 2 : 3
 Abb. 5. 1–5. Veresegyház-Szentjakab 2 : 3

6. kép. 1–7. Veresegyház-Szentjakab 1 : 1
 Рис. 6. 1–7. Верешедьхаз-Сентякаб. 1 : 1
 Abb. 6. 1–7. Veresegyház-Szentjakab 1 : 1

7. kép. 1—7. Veresegyház-Szentjakab 1 : 1
 Рис. 7. 1—7. Верешедьхаз-Сентякаб. 1 : 1
 Abb. 7. 1—7. Veresegyház-Szentjakab 1 : 1

8. kép. 1—10. Veresegyház-Szentjakab 2 : 3

Рис. 8. 1—10. Верешедьхаз-Сентякаб. 2 : 3

Abb. 8. 1—10. Veresegyház-Szentjakab 2 : 3

csillámos homokkal soványított alapanyaga van, díszítése két-két sűrűn bekarcolt ötös vonal és hullámvonal-kötegekből áll (3. kép 9). Ritkán előforduló típus képvisel egy galambszürke színű felálló peremtöredék (3. kép 4), amely egy kb. 18 cm széjtmérőjű és kb. 7–8 cm magas tálhoz tartozik. A ház betöltéséből több orsókarika is előkerült. Valamennyi fazekak oldalából készült, három darabon az edények oldalát díszítő vonal és hullámvonalköteg díszítés részlete is látszik. A legszebb példányt terra sigillata oldalából faragták ki (3. kép 8). A későbbi leletek közül kiemelkedik az Ivaes u. 1. sz. telken előkerült kengyel, lóvakaró és az ezeket keltező fazéktöredék.

Mind a kerámia jellege, mind a kőkemencés fűtőberendezés a legkorábbi magyar falvakra jellemző. A Duna-kanyar környékéről is több helyről ismerjük e házak párhuzamait (Visegrád-Várkert, Pilismarót-Szobi rév, Bag⁷). A hat ház közül csupán a hatodikban találtunk cseréptüst-töredéket. Nem találtunk viszont egyetlen korongolatlan edényt sem. A település általunk feltárt részlete a legváltozatosabb keltezéssel is a XI. század elejére tehető, és számolnunk kell a korábbi keltezés lehetőségével is.

Az Áomhegy mellett, a Folyás-patak nyugati oldalán levő szórványos telepnyomok kora minden bizonyítással megelőzi a honfoglalást, hiszen a X. századi sírok mellett nem lehet szó X–XI. századi településmaradványokról. De a cseréptöredékek jellege is eltér a szokásosan X–XI. századra keltezett kerámiától. Elsősorban azáltal, hogy sok a szabadkézzel készült erdénytöredék, másodsorban a díszítés is nagyon archaikus. A durva, sűrű hatos vonalköteghez közvetlenül csatlakozó ötös – hatos hullámvonalköteggel díszített korongolt válltöredékek mutatnak erre. Nem hallgathatjuk viszont el, hogy XIII–XIV. századi cserépeket is gyűjtöttünk a területéről. A két korszak leletei között szerintünk kizárólag topográfiai kapcsolat van (4. kép 1–3).

A legizgalmasabb leleteket a szentjakabi földeken találtuk. A jelenségek itt nagy felszíni szürke foltok formájában jelentkeznek, s ezeken a foltokon belül kerülnek elő a leletek. Földbe ásott háznak eddig nem akadunk a nyomára, de egy gödörrendszer már előkerült. A szántott réteg alatt helyenként 20–60 cm vastagságban találtunk sok hamut tartalmazó földet, patietöredékeket, égetetlen sárga agyagtömböket. Néhány öntvény-salak talán vasolvasztó közelségére utal. A hamus rétegben, azaz az egykori felszín feletti feltöltésben nagyon gazdag cserép- és állcsontanyagot találtunk. Mivel e lelőhely anyagát döntően fontosnak tartjuk a VIII–IX. századi kerámia megismeréséhez, nagyobb sorozatot mutatunk be a főbb típusokból.

A település kerámiájában két nagy csoportot különíthetünk el. A legnagyobb számban a szabadkézzel készült edények töredékeit találjuk meg: a teljes anyagnak megközelítőleg 80–90 %-a korongolatlan.

A korongolatlan edények között három vagy négy fő formát tudunk a töredékesség ellenére is megkülönböztetni. Legnagyobb számban a különböző nagyságú fazekak fordulnak elő (2. kép 5–6, 6. kép 1–7, 7. kép 2, 8. kép 5, 8, 9). Gyakori a sütdoharag, bár sütdoharagfület még nem találtunk (7. kép 1, 7). Cseréptüst peremtöredéke egyetlen darab került elő (5. kép 5). Ez a típus

azonban kétségtelenül gyakoribb lehet, mert ha nem a jellegzetes belső füles darabot találjuk meg, akkor ma nem is számolnánk jelenlétével. Kis számban bögrék is előfordulnak.

A fazekak között egy olyan formával találkozunk, melynek az alig kihajló, meredek állású perem a jellemzője. Ez a perem lehet lekerekített, vagy megközelítőleg szögletes is, gyakran határozottan látszik a szögletes kialakításra való törekvés. E peremek lehetnek díszítetlenek (8. kép 5), ujjbenyomással tagoltak és bepecsételéssel díszítettek (2. kép 5). Az alacsonyabb, kihajló peremű változat szintén lehet díszítetlen (2. kép 2, 6), körömbenyomással tagolt (8. kép 8) és bepecsételt díszű (7. kép 2). A fazekak vállán, néha az egész felületén találunk díszítést. Előfordul a függőlegesen lehúzott körömbenyomás, amely fekvő téglalap alakú benyomásra emlékeztet (2. kép 5), a seprűs bekarcolt díszítés (8. kép 9), de leggyakoribb a szinte teljes felszínt beborító négyzetes, téglalap alakú, ritkábban rombikus elemekből álló bepecsételt díszítés, amely nemcsak a peremeken és az edény oldalán, de néha a fenékén is előfordul. E díszítést láthatjuk a három legjellemzőbb edény fajtán (5–7. kép). A fazekak mérete nagyon különböző. Találunk közöttük 10–15 cm széjtmérőjű darabokat, de a 30–40 cm-es átmérő sem ritka. Többnyire éppen ezek a bepecsételt díszűek. E sajátosságra még visszatérünk a keltezés kérdésénél. Az edények anyaga cserépzúzalék és agyag keverékből áll, a sütdoharagok esetében a cserépzúzalékot pelyva is helyettesítheti. E miatt az edények fala gyakran egy cm-nél is vastagabb. Törésfelületük többnyire fekete, a széleken vékonyan barnára égett.

A sütdoharaghoz hasonlító formák (egy részük valószínűleg tál) még vastkosabbak, még durvábbak. Peremük lekerekített, néha megközelítőleg szögletes, oldaluk ívelt, falvastagságuk 1,5 cm körül van, átmérőjük 35–40 cm között lehet. Van közöttük díszítetlen és bepecsételt díszítésű is.

Az egyetlen kétségtelenül cseréptüst perem alapján az üstök belső fülesek, peremük felálló, szögletes, falvastagságuk megegyezik a fazekakéval. Az üstök falának állása valószínűleg a fazekakéhoz hasonló, viszonylag meredek. Aljukról, magasságukról semmi adatunk sincs. Átmérőjük 30 cm körülnek látszik. Az üsttöredékeknek a fazekaktól való elkülönítését az is megnehezíti, hogy külső oldalukat ugyanúgy bepecsételt díszítés borítja, mint a fazekakét.

Számszerűleg jóval kevesebb a korongolt kerámia. E csoportból kizárólag fazekak vagy kis csuprok, bögrék töredékeit ismerjük. Formáik sem túl változatosak. Főleg alig kihajló peremű, megnyúlt, tojásdad formákkal találkozunk, és néha egy-egy kisebb gömbölyded testű bögrével. A peremek egy része vastkos, széles a nyak felé vékonyodó (8. kép 1,2), mások pedig szögletes (2. kép 8). Többnyire vonal- és hullámvonalköteggel díszítettek az oldalfalak, de a perem belső oldalán is előfordul a hullámvonalköteg (2. kép 8). Egy esetben a széles, a külső oldalon letüremelő perem felületén fésűs mintára emlékeztető benyomott díszítést is találtunk (2. kép 1), de nem ritka a perem becsipkedése sem (2. kép 7).

A korongolt kerámiának azonban nem a díszítés milyensége a legfeltűnőbb sajátossága, hanem az anyag minősége és a korongolás magas szintű technikája. E tekintetben a legjellemzőbb darabok a 8. kép 1–4. számú töredékei. Ezek kivétel nélkül apró szemű, csillámos homokkal soványított, jó iszapolású agyagból készültek, s csak vastkosságuk vagy formájuk miatt térnek el a XI–XII. századi kerámiától. Falvastagságuk ugyanis gyakran 9–12 mm, és a kisebb darabok némelyikének válla gömbölyded formára enged következtetni (8. kép 4). Ezek a jó minőségű edények azonban tökéletesen elválaszthatatlanul és együtt kerülnek elő a korongolatlan darabokkal.

Ezek a jó minőségű darabok okozzák a keltezés egyik nehézségét, a másikat pedig a bepecsételt kerámia dunaújvárosi előfordulása.⁸ Nem segítik a keltezést a

⁷ Visegrád-Várkert: *Méri I.*, RégFüz Ser. I/14 (1961) 79.; *Ua.*, ArchÉrt 88 (1961) 297.; *Kovalovszki J.*, RégFüz Ser. I/34 (1981) 83.; *Pilismarót-Szobi rév: Kemenczei T. – Stanczik I.*, RégFüz Ser. I/32 (1979) 19.; *Ua.*, ArchÉrt 106 (1979) 276.; *Kemenczei T.*, RégFüz Ser. I/33 (1980) 17.; *Ua.*, ArchÉrt 107 (1980) 240. Bag: *Kalicz N.* közöletlen ásatása, RégFüz Ser. I/14 (1961) 11. A kőkemencés házakhoz gazdag összehasonlító anyagot tartalmaz: *Skrúžny, L.*, PamArch 54 (1963) 234–62.; *Donat, P.*, Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7.–12. Jahrhundert. Berlin 1980.; *Pannonopt, П. А.*, Древнерусское жилище. САИ вып. Е1-32. (Ленинград 1975); Древнее жилище народов Восточной Европы. Ред. Рабинович, М. Г. (Москва 1975) ism. Fodor I., ArchÉrt 104 (1977) 285–288.

⁸ *Bóna I.*, VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. (Budapest 1973) 13. kép 10., 32. t. 21.

hasonló anyaggal rendelkező Békés és Pest megyei lelőhelyek sem. A Békés megyében végzett topográfiai munkák során 17 településhelyet találtak, melynek anyaga rokon vagy azonos a veregyeház—szentjakabi leletekkel. A Pest megyei terepjárásokon Miklós Zsuzsa és Kvasay Judit talált egy fél tucatnyi hasonló lelőhelyet.⁹

E települések (kerámiaegyüttesek) esetében nagyon fontos, hogy keltezésük mennél hamarabb nyugvópontra jusson. Nem mindegy ugyanis, hogy a VII. századra,¹⁰ a VIII–IX. századra,¹¹ vagy éppen a X–XI. századra¹² keltezzük-e ezeket a településeket. Látszólag a későbbi korszakhoz való tartozást támogatják a korongolt edénytípusok. Elméletileg kétségtelen, hogy egy leletegyüttest a benne előforduló legkésőbbi tárgyakkal kell datálni. De mi bizonyítja, hogy e későinek tartott típusok nincsenek-e meg korábban? Sajnos az erre vonatkozó kutatások éppen csak kezdődőben vannak. Pontos választ a késő népvándorlás kori településkutatásoktól várhatunk. A szórványos eredmények még közöletlenek.

A szentjakabi település korának megállapításánál egy másik szempont is érvényesítenünk kell. Nevezetesen azt, hogy kerámiatípusainkat előbb a maguk szűkebb környezetében kell megvizsgálnunk, s csak ezután fordulhatunk távolabbi párhuzamokhoz.

Nagyon feltűnő, hogy az ivacsi, kezdeti tekintve minden bizonnyal a X. századra visszanyúló falu hat feltárt házában egyetlen szabadkézi edénytöredéket sem találtunk, de hiányoztak a szentjakabi korongolt fazék-típusok is. Márpedig Ivacs és a szentjakabi település szélei között alig lehet 1 km-nél nagyobb a távolság (a két ásatási felület is csak 1500 m-re van egymástól). Ha a szentjakabi település X. századi lenne, akkor Ivacson is meg kellene lenni a szentjakabi edénytípusoknak és ott is meg kellene találni a bepecsételt kerámiát. Mivel a két település kerámiaja teljesen különbözik egymástól, ezért a Szentjakabon feltárt településrészletet nagy valószínűséggel nem lehet a honfoglaló vagy kora Árpád-kori lakossághoz kapcsolni. Marad tehát inkább az avar kori keltezés lehetősége.

Veregyeház beépített belterületi részének szélén, az Arany János utcában levő avar temetőből majd egy tucat edény került elő. Ezek között azonban nem találtunk sem bepecsételt kerámiát, sem a kora Árpád-kori fazekakhoz hasonló edényeket. A Duna-kanyar temetői közül a pilismarót-basaharciban azonban van egy edény, amelyen hasonló díszítést találunk. A 29. sír edényén, a perem belső oldalán három sorban egymás alatt fekvő téglalapokból álló bepecsételést láthatunk. Ahol a pecsétet gondosan illesztették egymás mellé, és egyenletesen is nyomták bele az agyagba, ott olyan hatásúvá válik a díszítés, mintha nagyobb pecsételővel készült volna. Szinte teljesen megegyezik a településeinken jelentkező bepecsételt díszítéssel. Mivel az edény felülete mészlerakódásos, így publikációhoz a legjobban látható részt fényképezték és nem a legszebben egymás mellé helyezett pecsétlénymintákat. De még így is jól látszik, hogy a díszítés jellege azonos a településekről ismert bepecsételéssel.¹³ Mivel a basaharci temető a legkésőbbi avar temetők közé tartozik, így településeink legalább részben egyidősek a basaharci temetővel, azaz a VIII–IX. századi keltezésük a legvalószínűbb.

Továbbra is kérdéses azonban, hogy milyen időhatárok közé kielvezhető a bepecsételt kerámia. A dunajvárosi szórványos előfordulás mintája a viszonylag korai

feltűnés mellett bizonyítana (VII. század vége). A díszítésmód alkalmazásának végét a fenékbélyeges késő avar edények időszaka, majd a IX. századi korongolt kerámia erőteljes térhódítása jelzi. Hogy e tág időhatárok között hol és mikor tűnik fel a bepecsételés adott formája, arra csak újabb terepjárások és ásatások adhatnak feleletet. Ugyancsak ásatások bizonyíthatják a szabadkézi és vele együtt a bepecsételt avar kerámia esetleges X. századi továbbélését, melyet természetesen az avar lakosság továbbélésével magyarázhatunk. E kérdésben a dobozi ásatás eredményei igazíthatnak el minket legjobban.¹⁴

A többi kerámiatípus keltezése a bepecsételt kerámia alapján szintén a késő avar korra tehető, bár itt is számolnunk kell eltolódásokkal. A különböző típusok használata nem szükségszerűen korlátozódik ugyanarra az időszakra. Így nagyon valószínű, hogy a perem belső oldalán feltűnő hullámvonalköteg nemcsak a IX. században volt szokásos, hanem a X. század elején is tovább él, amint azt az Ivacsról bemutatott töredéken kívül a szobvendelini temető I. sírjában talált edénytöredék is bizonyítja (MNM ltsz. 20/1933.50). Ugyanezért találkozunk a X. században azokkal a formákkal is amelyeket éppen a továbbélésük miatt, másrészt pedig a népvándorlás kori telepkutatások hiánya miatt kelteznek a X–XI. századra. Érdemes azonban elgondolkodni azon, hogy ezek a formák leginkább ott bukkannak fel, ahol a késő avar vagy szláv lakosság tovább élése is gyanítható (Szob, Visegrád-Várkert, Perse¹⁵).

A távolabbi párhuzamokat egyelőre jobban ismerjük. Békés megyéből gyakorlatilag azonos anyagot mutat be Kovács L. és Szőke B. M.¹⁶ A szeghalmi és szarvasi járás lelőhelyein legfeljebb az egyes edénytípusok előfordulásának aránya más. A szarvasi járásban pl. gyakoribb-nak látszik a cserépiüst és a sütőharang. A díszítéseket tekintve a Békés megyei lelőhelyek mindegyikére jellemző ugyan a bepecsételés, de lényegesen ritkább, mint Veregyeházon. A Békés megyei anyag kormeghatározásában Szőke B. M. a bepecsételt kerámiának főleg arra a változatára támaszkodott, amely Visznekről és a párkányi 81. sírből ismert.¹⁷ Ez a bepecsételés azonban nagyon sekély. A minta néha csak gondos vizsgálat során rajzolódik ki, és a parketta padló egymás mellé és egymásra merőlegesen elhelyezett léceinek tábláira emlékeztet. A közzétett anyagból ez a díszítés hiányzik. Közelebb áll a teljes felületen bepecsételt kerámiához a Szőke által is hivatkozott zsélyi 680. sír edénye, és a párkányi 7, 30, és 62. sírből származó fazekak díszítése.¹⁸ A zsélyi fazék

¹⁴ Kovalovszki J., Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról 1962–1974. ArchÉrt 102 (1975) 204–222.

¹⁵ Szob, Visegrád-Várkert, melyre Kovalovszki J. szíveségéből hivatkozhatok, Perse: *Rejholcová, M.*, SlovArch 19 (1971) 115. 8. ábra 6, 8.

¹⁶ A szeghalmi járásból 5 lelőhelyet ismerünk: Bucsa-Kis-Keckés 2/13. lh., Bucsa-Kismonostor 2/16. lh., Füzesgyarmat-Gara lapos 5/55. lh., Kertészsziget-Barnasziget 6/5. lh., Szeghalom-Cséfan 11/212 lh. *Ecsedy I.*—*Kovács L.*—*Maráz B.*—*Torma I.*, i. m. 32, 91, 99–100, 174.; a szarvasi járás ismertett lelőhelyei: Hunya-Csárdavölgy, Békésszentandrás 3. lh., Szarvas 137. lh., Endrőd 108. lh., Hunya 33. lh., Endrőd 6. lh., Szarvas 110. lh., Szarvas 93. lh., Békésszentandrás 28. lh., Örménykút 8. lh., Szarvas 53. lh., Endrőd 101. lh., *Szőke B. M.*, i. m. 196–203. A kelet-európai párhuzamokkal külön tanulmányban foglalkozunk.

¹⁷ *Garam, É.*—*Kovrig I.*—*Szabó, J. Gy.*—*Török Gy.*, Avar Finds in the Hungarian National Museum. Budapest 1975. XXXVII. t. 7, 8. Az utóbbi edényen kétféle bepecsételést látszik. A bizonyításban a fazék oldalán levő mintára esett a hangsúly, és nem a vállán levőre. Párkányhoz: *Točík, A.* Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo. (Bratislava 1968) ArchSlov-Catalogi 2. XXIV. t. 20.

¹⁸ *Čilinská, Z.*, Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Bratislava 1973. ArchSlov-Catalogi 5. 106. t.; *Točík, A.*, i. m. XIV. t. 20., XXII. t. 21., XIX. t. 12.

⁹ *Szőke B. M.*, Acta ArchHung 32 (1980) 187. A Vác környékéről származó leletekre Miklós Zs. szóbeli közlése alapján hivatkozhatok.

¹⁰ *Bóna I.*, i. m. 84.

¹¹ *Szőke B. M.*, i. m. 188.

¹² *Ecsedy I.*—*Kovács L.*—*Maráz B.*—*Torma I.*, Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás. MRT 6. Budapest 1982. 32, 174, 91.

¹³ *Fettich N.*, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. (Budapest 1965) VI. t. 4. MNM Népvándorláskori gyűjt. ltsz. 69.4.112.

raján olyan pecsétlő lenyomata látszik, amellyel a teljes felület díszítése is lehetséges, és amelynek összképe a veregyházi felületdíszítéssel volna azonos.

A párkányi edényeken a pilismarót-basaharci bepecsételéshöz hasonló díszítést láthatunk. A legkezdetlegesebb minta a 7. sír edényén látható, ahol négy egymás alatt szabálytalan közzel elhelyezkedő szabálytalan négyszög alkotja a benyomott alampintát, amely az edény hasának teljes felületét beborítja. Hasonló, de már szebb bepecsételést látszik a 62. sír edényén, és végül a 30. sír fazekán három egymás alatt fekvő négyszögből áll össze a lenyomat. Zárt felületdíszítés csak a basaharci edény peremének belső oldalán látható, ott is csak kis felületen. A szinte csak beszúrkált, de geometrikus rendszerben elhelyezett díszítéstől a pecsétek alkalmazásán át a pecsétek egymás mellé helyezésével és a teljes felület bepecsételésével kialakított díszítésrendszer egyelőre csak a Duna-könyök mindkét oldalán és az Ipoly mentén figyelhető meg. Békésben már a zárt, a teljes felületet beborító bepecsételést figyelhető csak meg. Így nem lehetetlen, hogy a máshol felbukkanó bepecsételést belső migráció során terjedt el éppen a Duna-kanyar tájáról. A kérdés megválaszolását inkább a Körös-vidéki késő avar temetőik feltárásától várhatjuk.

Szólnunk kell arról is, hogy a bepecsételt kerámia sírokból való előkerülésére, s így a pontosabb keltezésre alig-alig számíthatunk. Mint már említettük, ez a díszítés a korongolatlan kerámia vastag falú, nagyméretű edényein fordul elő. A nagyobb, vagy összetartozó edénytörödékek legalább 6–10-es, gyakran 25–30 cm átmérőjű edényekből származnak. Píleneket pedig nem szoktak sírba tenni. Találunk ugyan nagyon ritkán erre

is példát, pl. az avar kori sírok amforáit említhetjük, de e példákat szinte egy kezünkön megszámolhatjuk.

A bepecsételt kerámiát használó veregyházi közösségekre a mozgékony életforma volt a jellemző. Csupán a szentjakabi lelőhely jellegzetességei utalnak hosszú egyhelyben lakásra. A többi lelőhely csak felszíni szórványok alapján ismert. Mégis arra kell gondolnunk, hogy egymáshoz való viszonylagos közelségük ellenére sem számolhatunk sűrű településhálózattal, mert korántsem biztos, hogy valamennyit egyidejűleg lakták. E véleményünk kialakításába belejátszik az a körülmény, hogy az Árpád-kori települések is életképtelennek bizonyultak e sovány, homokos földeken. A körülmények az extenzív állattenyésztés felvirágzását segítették elő. Így az egymástól legfeljebb 1–1,5 km távolságban levő településekben kisebb szállásokat, vagy egy nagyobb lélekszámú település helyváltoztató csoportjait kereshetjük.

Pontosabb adatokat mind a települések jellegéről, mind a VIII–IX. századi fazekasságról újabb és kiterjedt ásások alapján nyerhetünk. A viszonylag jobban ismert Békés megyei települések számos kérdést vetettek fel. Ezek egy részére a Dunakanyar lelőhelyein nyert tapasztalatok is feleletet kínálnak. Késő avar kori településeink kutatásának e kezdeti szakaszában olyan területen sikerült e munkába bekapcsolódnunk, ahol Békés megyéhez viszonyítva jobban ismerjük mind az avar kori temetőket, mind a X–XI. századi magyar településeket és temetőket. Ezért azt reméljük, hogy településtörténeti kutatásaink egyaránt gyarapítani fogják a VIII–IX. és X–XI. századra vonatkozó ismereteinket.

Mesterházy Károly — Horváth Lajos

ИЗУЧЕНИЕ ДРЕВНИХ ПОСЕЛЕНИЙ И МОГИЛЬНИКОВ В ОКРЕСНОСТИ С ВЕРЕШЕДЬХАЗ

Резюме

В югозападной части окрестности с. Верешедьхаз авторами уже 6 лет ведутся исследования древних поселений и могильников. Путем разведки было выявлено 7 местонахождений, из них на трех были проведены раскопки. (Местонахождение № 1: Ивач, № 2: Аломхедь, № 3: Сентякаб.) Из семи местонахождений одно (Ивач) является селищем эпохи Арпадов (X–XIII вв.), одно могильником X в. (Аломхедь), одно аварским могильником (№ 7: ул. Арань), и пять аварскими поселениями (в урочище Аломхедь имеется и аварское поселение). Нам ни в одном случае не удалось доказать связь могильников и поселений.

На поселении Ивач открыто 6 полуземлянок X–XII вв. и церковь XIII в. В полуземлянках найдены печкаменки и вещи X–XII вв. Керамика изготовлена на ручном гончарном круге. (Рис. 3.) В данной статье говорится только об исследовании аварских поселений. Материал поселения X–XII вв. в некоторой степени представлен только для того, чтобы доказать отсутствия связи аварских и венгерского поселений.

Самыми типичными для керамики аварских поселений являются лепные горшки, колоколовидные жаровни и котлы с внутренними ушками, составляющие 80–90 % всей керамики. Самым типичным орнаментом для всех

трех типов являются отпечатки ячеистого штампа. Данный орнамент почти не встречается на керамике из аварских погребений, т.к. он наносилось лишь на поверхность сосудов большого размера. Однако подобный орнамент расположен на внутренней стороне венчика сосуда из погр. № 29 аварского могильника Пилишмарот-Башахарц, и отдельные элементы этого орнамента встречаются на сосудах из аварских погребений могильников Желовце (Жей), Штурово (Паркань) и Виснек. Подобная керамика уже известна из двадцати поселений. Самые ранние экземпляры найдены на аварском поселении Дунайварош VII в., большинство же датируется VIII–IX вв. В некоторых местах эта керамика видимо доживает до X в. (Добоз.) Круговая посуда хорошего качества, и поэтому ранние поселения, где была найдена, исследователи иногда датировали X–XI вв. Орнамент в виде волнистых и прямых линий встречается только на круговой керамике.

На исследованной нами территории аварские поселения расположены очень близко друг к другу, поэтому они вероятно не являются одновременно. Эти поселения небольших размеров были оставлены небольшими подвижными группами населения большого поселения.

К. Мештерхазу — Л. Хорват

SIEDLUNGSGESCHICHTLICHE FORSCHUNGEN IN DER GEMARKUNG VON VERESEGYHÁZ

Auszug

Im südwestlichen Winkel der Gemarkung von Veregyház setzen wir seit 6 Jahren siedlungsgeschichtliche Forschungen fort. Durch Geländebegehungen haben wir 7 Fundstätten erforscht und von diesen an drei Stellen Ausgrabungen durchgeführt (1. Ivacs, 2. Álomhegy, 3. Szentjakab). Unter den 7 Fundstätten befinden sich

ein árpádenzeitliches Dorf (Ivacs), ein Gräberfeld aus dem 10. Jh. (Álomhegy), ein awarisches Gräberfeld (7. Fundstätte, Arany János-Straße) und fünf awarenzeitliche Siedlungen (am Álomhegy gibt es auch eine awarische Siedlung). Es kann weder die Zusammengehörigkeit der awarischen Siedlungen und des Gräberfeldes,

noch die des árpádenzeitlichen Dorfes und des aus dem 10. Jh. stammenden Gräberfeldes bewiesen werden.

Im Gebiet des árpádenzeitlichen Dorfes Ivacs haben wir 6 halb in die Erde eingetiefte Häuser aus dem 10–12. Jh. und eine Kirche aus dem 13. Jh. freigelegt. In den Häusern fanden wir Steinöfen und ein Fundmaterial aus dem 10–12. Jh. Sämtliche Scherben stammen von scheibengedrehten Gefäßen her (Abb. 3). Im vorliegenden Bericht befassen wir uns bloß mit den awarenzeitlichen Siedlungen. Die Vorführung des Materials des árpádenzeitlichen Dorfes ist nur soweit notwendig, um zu veranschaulichen, daß zwischen der spätawarischen und der ungarischen Siedlung keine Verbindung besteht.

Die charakteristischsten Gefäßtypen der awarenzeitlichen Siedlungen sind die mit der Hand gefertigten Töpfe, Backglocken und Tonkessel, die 80–90 % des gesamten keramischen Materials ausmachen. Das häufigste Ziermotiv aller drei Gefäßarten ist die Einstempelung mit Gittermuster. Diese Verzierung kann in der awarenzeitlichen Grabkeramik kaum angetroffen werden, da sie hauptsächlich an großen Gefäßen vorkommt. Jedoch können auf dem aus Grab 29 stammenden Gefäß

des Gräberfeldes von Pilismarót-Basaharc, an der Innenseite des Randes, ferner in Želovce (Zsély), Šturovo (Párkány) und Viznek ihre Elemente wahrgenommen werden. Von Siedlungen ist uns heute schon von fast 20 Stellen diese Keramik bekannt. Ihr frühestes Vorkommen wurde auf der awarischen Siedlung des 7. Jhs von Dunaújváros konstatiert, ist zum größten Teil aber aus dem 8–9. Jh. bekannt. Vielleicht läßt sich stellenweise auch das Weiterleben im 10. Jh. nachweisen (Doboz). Die scheibengedrehte Keramik der Siedlung ist auch sehr interessant. Sie ist von derart guter Qualität, daß man diese Siedlungen früher wegen den scheibengedrehten Gefäßen auch auf das 10–11. Jh. datiert hat. Allein auf der scheibengedrehten Keramik finden wir die Wellenlinien- und Linienbündelverzierung vor.

In dem von uns durchforschten Gebiet liegen die awarenzeitlichen Siedlungen sehr dicht nebeneinander und darum ist es wahrscheinlich, daß sie nicht alle zur gleichen Zeit existiert haben. Die kleinen Siedlungen gehörten wahrscheinlich den ihren Platz wechselnden Gemeinschaften einer größeren Siedlung an.

K. Mesterházy—L. Horváth

GEREVICH TIBOR ÉS HEKLER ANTAL EMLÉKEZETE

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat szombathelyi vándorgyűlésén 1982. szeptemberében a résztvevők kegyelettel emlékeztek meg Gerevich Tibor és Hekler Antal professzorok 100 éves születési évfordulójáról. Az alkalom erre természetesen adódott, hiszen Gerevich Tibor elnök, Hekler Antal pedig másodelnöke volt a Társulatnak. Ez utóbbi pedig évekig az Archaeologiai Értesítő szerkesztői tisztségét is ellátta. A megemlékezést azonban nemcsak a hivatalos elfoglaltságok indokolták. Sokkal inkább azok a sokrétű kulturális érdemek, amelyek személyükhöz fűződtek. A művészettörténet, klasszika-archeológia, muzeológia és műemlékvédelem ma elért eredményei nélkülük nem képzelhetők el. Évtizedes egyetemi tanári működésük alatt jelentős szakemberek tucatjait indították útnak, a mostani 50 éven felüliek szinte valamennyien tanítványaik voltak. A két világháború között Budapesten működő két művészettörténeti tanszék szervesen kiegészítette egymást. A klasszikus ókort, a közép-európai művészetet Heklernél, Itália művészetét Gerevichnél lehetett hallgatni. Mindkettő adott elő magyar művészettörténetet az első főként barokk, az utóbbi a középkor és a reneszánsz stílusok tárgyköréből. Munkásságuk külön-külön áttekintése az elmondottakat egyértelműen világítja meg.

Gerevich Tibor egyetemi tanulmányait Kodály Zoltánnal egy időben az Eötvös-kollégium tagjaként végezte. Pályáját múzeumi körben kezdte. Kutatásai egyrészt a középkori magyar művészet, majd később az itáliai reneszánsz területén bontakoztak ki. E kettős érdeklődésből fakad az a törekvése, hogy a hazai művészetet ne önmagában, hanem európai összefüggésében vizsgálja. Természetes, hogy főként az itáliai kapcsolatok kötötték le figyelmét annál is inkább, hiszen évtizedekig a római Magyar Akadémia vezetője volt. E minőségében nagyszámú tanítványa tehetségesebbjei számára széles körű itáliai tanulmányokat tett lehetővé. E fiatalok tapasztalatok a kiválasztottak számára egész életre szóló élményt és szakterületükön alapvető tanulságokat jelentettek. Gerevich Tibor e tevékenységével legalább egyenértékű, ha nem még több az, amit a műemlékvédelem terén tett. Nevéhez fűződik a Műemlékek Országos Bizottságának az első világháború utáni megváltozott viszonyok szerint történt átszervezése, új feladatkörének kialakítása s nem utolsósorban kiváló szakemberek munkába állítása. Az ő elnöksége idején készült el a harmincas évek folyamán a szükséges tudományos feltárás, illetve kutatás alapján az esztergomi királyi palota és a székesfehérvári bazilika helyreállítása. E munkák minden tekintetben nemcsak akkor, ma is példái a korszerű műemlékvédelemnek. A „Magyarország román kori emlékei” című, 1938-ban megjelent hatalmas kötet nemcsak az első, teljességre törekvő, európai távlatú feldolgozása Árpád-kori művészetünknek, hanem megindítója a magyar műemlékek módszeres feldolgozásának, amelyet Budapest művészetét, a magyar kastélyokat és az esztergomi mű-

vészeti gyűjteményeket feldolgozó kötetek követtek. A legutóbbi már a magyar műemléki topográfia első kötetének volt szánva. E munkák valóban megalapozták és előkészítették a Gerevich tanítvány Dercsényi Dezső által 1953-ban megindított és azóta nem kis erőfeszítéssel folytatott szoros értelemben vett műemléki topográfiákat.

Hekler Antal előbb jogot végzett, de rövidesen hajlamát követve a klasszika-archeológia tanulmányozásába kezdett. Münchenben a neves Adolf Furtwängler professzor tanítványaként korán széles körű ismeretekre tett szert. Tudományága korszerű módszereit ő honosította meg Magyarországon. Működését először múzeumi területen fejtette ki. A Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményének kialakításában döntő szerepet játszott. Ugyanakkor a római provinciális művészet kutatásának is egyik úttörője lett. Tudományos munkásságának ma is világszerte elismert eredményeit jelentik az antik arcképszobrászatra vonatkozó tanulmányai és a téma nagyszabású összefoglalása. A magyar régészet számára Konstantinápolyban kutató intézetet kezdeményezett, ezt azonban megindulása után az első világháború elfojtotta. Az antik művészettel való foglalkozása egész életét végigkísérte, de egyetemi tanársága két évtizedében érdeklődése az egész európai művészetre kiterjedt. Nemcsak számos magas színvonalú előadássorozata, hanem tudományos közleményei is tanúskodnak erről. Esztétikai kérdésekkel is foglalkozott, főként a szobrászattal kapcsolatban. Egyetemi előadásait elmélyült előkészítés és kiváló előadókészség jellemezte. Élete utolsó évtizedében előszeretettel foglalkozott a magyar művészettel. Elsősorban a gótika és a barokk kötötte le figyelmét s téren jelentős eredményeket ért el. Utolsó nagyszabású műve, a német nyelven megjelent magyar művészettörténet, számos ma is érvényes felismerését tartalmaz nemcsak a részletek, hanem az összefüggések tekintetében is. Ő is európai keretekben gondolkodott és arra törekedett, hogy a hazai műalkotásokat ne elszigetelten, hanem európai fejlődésbe ágyazottan mutassa be és magyarázza. Tanítványait is ilyen irányban indította el s gondja volt arra, hogy a magyar művészettörténet fehér foltjaira fordítsa figyelmüket. Ösztönzésének és módszeres irányításának köszönhető a hazai reneszánsz alapvetése és számos, a gótikára és a barokkra vonatkozó kutatás és feldolgozás.

Gerevich Tibor és Hekler Antal századunk első felében éltek és alkottak. A mai idősebb nemzedék jól tudja, hogy közöttük sok ellentét feszült. Ezeket az idő elmosta. Koruk emberei voltak, akiknek felfogása, szemlélete ma már sokban nem állja meg helyét. De a megemlékezésnek az a feladata, hogy a maradandó értéket emelje ki, azt ami követésre, folytatásra méltó. S e tekintetben mindkettőjük életműve bő termést hozott.

Entz Géza

EMLÉKEZÉS TOMPA FERENCRE

Amikor megemlékezünk születésének 90. évfordulójára alkalmából Tompa Ferencről, az első magyar ősrégész professzorról, először is az életrajzát tekintjük át röviden, ugyanis ezt nekrológjainak egyike sem tette meg.

Budapesten született 1893. január 6-án. A gimnázium 4. alsó osztályát Keszthelyen, a 4. felsőt Esztergomban járta és 1910-ben érettségizett le. Történeasz szeretett volna lenni, de ehhez nem nyerte el az édesanyja anyagi támogatását. 17 éves korában Szabadkára ment el újságírónak, majd egy év múlva az összegyűjtött pénzen beiratkozott a budapesti Egyetem Bölcsészettudományi Karára.

Úgy tűnik, révbe jut. De Szarajevóban eldördül Gavrilo Princip pisztolya és Tompát behívják katonának. Szinte az egész háborút a fronton tölti és mint főhadnagy éri meg annak a végét. Befejezi tanulmányait és 1919. augusztus 9-én doktorrá avatják. Szigorlatának főtárgya a magyar történelem, melléktárgyai: általános középkori történelem és oklevéltan; disszertációjának témája: a szabadságharc hadbírósa.

Az újdonsült történész a Magyar Nemzeti Múzeumnál nyert elhelyezést. Hamarosan, 1920-ban a Kultuszminisztérium a háború alatt összezilárdított szombathelyi múzeum újjárendezésével bízta meg. Itteni tartózkodása alatt döntő hatással van a pályájára a múzeum igazgatója, Miske Kálmán. A kapcsolat közöttük szinte az atya és fiú viszonyává fejlődik. Az autodidakta Miske fel is kelti benne az érdeklődést az ősrégészeti iránt és közös ásatásaikon megismerteti vele az „ásó tudományát”. Miske hatása teljesen át is formálja és mire három év alatt elvégzi Szombathelyen a feladatát, már mint vérbeli ősrégész tér vissza a Nemzeti Múzeumba, ahol a Régészeti Osztály őre, az őskori gyűjtemény kezelője lesz.

Tompa az ismereteit idehaza ásatások, külföldön tanulmányutak során egyre gyarapítja, miközben szoros személyes és több esetben igazi baráti kapcsolatot épít ki az őskori kutatás számos nagyjával, de mindenképpel az angol G. Clarkkal. Közben az ásatásainak eredményei tanulmányokká, sőt monográfiává érlelődnek és azok igen rövid idő alatt mind a határokon belül, mind azokon kívül komoly elismertést váltanak ki. A budapesti Tudományegyetem 1931-ben magántanárnak habilitálja, majd a Magyar Tudományos Akadémia 1935-ben levelező tagjának választotta meg.

Számos külföldi tudományos egyesület is kitüntette levelező, rendes, tiszteletbeli, ill. tanácsadó tagságával, a legnagyobb elismerést azonban Tompa Ferenc és rajta keresztül a magyar őskorkutatás azzal nyerte el, hogy őt választották meg az 1940-ben rendezendő, de soha meg nem tartott III. Nemzetközi Ős- és Koratörténeti Kongresszus elnökének, Budapestet jelölve ki a Kongresszus székhelyül.

Nem sokat késett a hazai legnagyobb elismerés sem: a budapesti Tudományegyetem meghívta az újonnan létesített ősrégészeti tanszékre tanárnak; 1938. szeptember 1-től mint nyilvános rendkívüli, egy évre rá már mint nyilvános rendes tanár működött.

Úgy látszott, teljesen az a vágya, hogy egy új, immár szakképzett ősrégész generációt nevelhet ki. Ebbéli tevékenységét azonban a sors még sarjadó állapotában kettétörte és akit az első világháború mint katonát, megkímélt, annak, mint civilnek, a második nem kegyelmelt. 1945. február 9-én egy három nappal korábbi, aknazsilánk okozta sebesülése idő előtt kioltotta az életét.

Tompa Ferenc pályája múzeumban indult el. Már a kezdet kezdetén, szombathelyi működése idején rájött arra, hogy a legtöbb múzeum abban az időben csak „a néma tárgyak temetője” volt. Éles szemmel rövid idő alatt átlátta, hogy a múzeumok esetében „a legfőbb cél az ismeretterjesztés, az oktatás” kell legyen, amihez nélkülözhetetlen a múzeum és a közönség szoros kapcsolata. Vagyis „élő múzeumra” van szükség. Már 1922-ben, az első szakmai folyóiratban megjelent cikkében is a következőt állapította meg: „Vidéki múzeumnak a helyi kultúra kifejezése és bemutatása mellett ugyanis az a legfontosabb hivatása, hogy tanítson és neveljen. Nem

elegendő az, ha a még műveltnék nevezhető látogató is egyszerűen látja a kiállított tárgyakat, ha a meglevő ismeretei között nem tud azoknak helyét adni.” Ezek az immár 60 évvel ezelőtt írt sorai ma is helytállóak.

Múzeumi munkássága során arra is hamarosan rájött, hogy oktató, ismeretterjesztő kiállítást ásatásból származó anyag nélkül nem lehet felállítani. A nem ásatásból származó anyag szerinte „legfeljebb csak sejtet valamit”.

Amikor a Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményét átvette, bizony kevés ilyen „hiteles” leletet talált abban. Éppen ezért rövid időn belül arra törekszik, hogy a raktárt ásatásból származó leletekkel töltsze fel. Az ásatáshoz azonban pénz kell. És azzal a két világháború között a Nemzeti Múzeum ugyancsak szűkösen rendelkezett. Tompa azonban megtalálta annak a módját, hogy azt is előteremtse. Magánszemélyek, városok, vármegyék, az Akadémia Vigyázó Ferenc-alapítványa, néhány esetben külföldi kollégák intézményeinek anyagi támogatásával sikerült is 15 év alatt több mint 30 ásatást lebonyolítani, amelyek közül nem egy jelentékeny volumenű is volt. Ezek az ásatások nagymértékben elősegítették azt, hogy 1937-ben a Nemzeti Múzeum új régészeti kiállításánál zömében már hiteles anyag állt Tompa rendelkezésére.

Tompa Ferenc oktatói tevékenysége tulajdonképpen nem is az egyetemi katedrán kezdődött. Még mint múzeumi őr realizálta, hogy még a műveltnék nevezhető emberek is vajmi keveset tudnak az emberiség, vagy akár hazánk történelme azon hosszú korszakáról, amely az írás megismerése előtt zajlott le. Holott — az ő szavait idézve — „ennek a földnek a történelme nem a honfoglalással és nem is a római hódítással kezdődött, hanem akkor, amikor az első őslakó tűz mellé telepedett a Bükk és a Kárpátok rengetegében.”

Ugyanakkor a külfölddel fenntartott szoros kapcsolataiból kifolyólag azt is realizálta, hogy a Kárpát-medencének Európa őskorát illetően kulcs helyzete van. De az itteni gazdag anyag feldolgozására nincs elegendő szakember. Az ebből adódó veszélyt is világosan látja: a külföldi, elsősorban német kutatók „elvégeznek azt a munkát, amely mindenképpen a mi feladatunk volna”. „Iskolát kell teremtenünk az őskori kutatás számára” — ebben látja a kiutat a kátyúból.

Az általa ilyen módon kitűzött cél eléréséhez az első lépést számára a magántanári habilitáció jelenti. E címet kötelező feladatnak tekinti. Az őskor anyagát heti 2 óras kollégiumban rendszeresen 8 félévre osztva adja elő, hogy hallgatói egyetemi éveik során az őskor egészéről tájékozódást nyerjenek. Emellett heti 1 órában ősrégészeti gyakorlatot is tart.

Az ősrégész-képzés terén kifejtett fáradozásai végül is teljes sikerhez vezettek. 1938. szeptember 1-én felállt a budapesti egyetemen, egyben Magyarországon az első — és azóta is egyetlen — önálló ősrégészeti tanszék. Tompa még nagyobb energiával igyekszik most az új munkakörét ellátni. A főkollégiumot heti 3, 1941-től 4 órára bővíti ki. Heti 2, ill. 1 órában mellékkollégiumot, 2 órában szemináriumi gyakorlatot is tart. Hallgatóit az Alföldi-féle tanszékkel együtt — annak gyakorlatát követve — kül- és belföldi tanulmányutakra óhajtja vinni. Mivel meggyőződése, hogy a régészeti kutatás alapját az ásatás képezi, tanácsátokat igyekszik szervezni. Hogy mindebből csak egyetlen görögországi és egyetlen felvidéki tanulmányút valósult meg 1939-ben és mindössze két ásatás, az a közben kitört háború következménye volt.

Az előadásait rendszeresen 12–15 hallgató látogatta, de ezek zömének csak mellékszaka volt az őskor. Hat évi professzori működése idején főtárgyból hárman szigorlatoztak nálánál.

A maga elé kitűzött feladat megvalósítását Tompa csak elkezdte; szándékát keresztülhúzta a háború. Egy ősrégész generációnak és számos ősrégészetet is tanult, más korszakkal foglalkozó régésznek az útnak indítása mégis az ő nevéhez fűződik.

Tompa Ferenc kutatói munkásságával kapcsolatban itt csak azt szeretném megjegyezni, hogy eredményei két irányban elévülhetetlenek. Az egyik érdeme az, hogy amint utóda, Banner János megállapította, „ő volt nálunk az első, aki az ősrégészetet tisztán őstörténelemnek tartotta.” A másik az, hogy visszaszerelte a nemzetközi fórumokon a magyar ősrégészeti kutatás már-már hanyatló tekintélyét.

Tompa Ferenc mint ember ízig-vérig magyar volt. A múzeumban, az egyetemi katedrán tudatosan szolgálta a magyar kultúrát, a magyar tudományos kutatást. Magyarsága azonban ment volt mindennemű sovinizmustól. Magyarságáért viszont akkor is bátran kiállt, ha az esetleg hátrányt is jelenthetett a számára. A román fronton történt egy alkalommal, hogy a k. u. k. hadosztály — amelyhez a honvédelakulata be volt osztva — új parancsnokának tiszteletére rendezett díszében, mint annak történetesen egyetlen magyar résztvevője, az osztrák és idegen nemzetiségűek gyűjtőjében, mint „Kossuth-kutya” ki volt téve a többiek gúnyolódásának. Tompa felállt, engedélyt kért a távozásra, mert nem hajlandó egy asztalnál ülni olyanokkal, akik a hazáját és az ő magyar voltát ócsárolják.

Ebből az epizódból is kitűnik, hogy szangvinikus temperamentumú volt. Könnyen felhevült. De ezt tudta magáról és úrrá is tudott lenni magán. Ismerve magát, csak miután az első hevülete elmúlt, ítélkezett. Erről nem

egy tanítványa tanúskodhat. Nem vetett gátat annak, hogy meggyőzzék és nem is szégyellte, ha meggyőzték. De még ha nem is tette magáévá mások véleményét, akkor is tiszteletben tartotta azt. A szigorlatomon, amikor a badeni kultúrával kapcsolatban feltett kérdésre a saját elgondolásomat adtam elő, ez volt a válasza: „Bár az én véleményem nem egyezik a jelölt úréval, de minthogy ő érvekkel támasztotta alá a sajátját, mint feleletet, elfogadom.”

Egyéniségének egyik jellemző oldala a segítőkészség volt. Hogy erre is felhozzak egy példát: amikor barátját, Antoniewiczet a németek a krakkói egyetemről eltávolították és kenyér nélkül maradt, gyűjtést szervezett a segélyezésére. A Magyarországon keresztül nyugatra szökött Sulimírski és a Lengyelországban maradt családja az ő közvetítésével kapott híreket egymásról. És amikor a háború utolsó évében az emberi gyűlölet pokla Magyarországon is elszabadult, vállalva a kockázatot, igyekezett segíteni azokon, aki súlyos megpróbáltatásoknak néztek elébe.

Segíteni akarása idézte elő a halálát is. A háznak, amelynek légoltalmi parancsnoka volt, a lakóit akarta megmenteni attól, hogy a németek az óvóhelyet elfoglalják előlük. Ezért lépett ki az utcára és ezért lett a még sokra hivatott magyar régész egy akna áldozata.

Patay Pál

TOMPA FERENC, A KUTATÓ

Hatvan esztendeje, 1923. április 7-én tartotta az akkori Országos Magyar Régészeti Társulatban első előadását a fiatal Tompa Ferenc Velemszentvid bronzöntő iparáról.¹ Az előadó már kiforrott kutató, aki beszámol az ásatásról, értékeli az eredményeket, rendszerezi a leleteket és kísérletet tesz megszólaltatásukra. Hogyan válhatott néhány év alatt az újkortörténész a magyar ősrégészet avatott kutatójává? Azzá érlelték a körülmények és a feladatok: az ásatások, a sokoldalú múzeumi tevékenység, de mindenekelőtt egyéni képességei, érdeklődése, tudásszomja és tettvágya.

Ekkorra már megjelent első írása a szombathelyi múzeum tevékenységéről az Archaeologiai Értesítő 1920—22. évi kötetében.² Ezt a cikket harmincnál több további dolgozat és három nagyobb mű követi, 25 éves pályája során. Utolsó tanulmányának megjelenését már nem érthette meg.³

Velelem volt az első ásatása, amelyen Miske Kálmán oldalán vett részt, az utolsó a bárcái telephalmon. Meghaladja a harmincat azoknak a lelőhelyeknek a száma, amelyeken ásatott a közben eltelt két évtizedben. Kutatói-ásatási-múzeumi hármas tevékenységét 15 éves Nemzeti Múzeumi szolgálatának második felében oktató munkával gyarapította egyetemi magántanárként. De csak az 1938-ban felállított tanszék biztosította a megfelelő kereteket az ősrégész utánpótlás neveléséhez. Fájdalmasan korai halála következtében mindössze hét esztendőre. Képességei, kutatási tapasztalatai és egyéni tulajdonságai úgyszólván predesztinálták erre a pályára. Rendkívüli emlékezőtehetsége, erőteljes és világos kifejezőkészsége kiváló előadónak avatták. Szívesen és lelkesen tanított. Örömmel adta át tudását és cserébe csak fegyelmet, kemény, becsületos munkát és önállóságot követelt. Kutatói és nevelői tevékenységén egyaránt a legmélyebb nyomokat az a meggyőződése hagyta, hogy a tudományos kutatás egyetlen célja a valóság megismerése.

Rövid pályája ellenére elért eredményei rendkívüli hatást gyakoroltak elsősorban a magyar, de a nemzetközi

őskorkutatásra is. A jelenség okait keresve ezen megemlékezés keretében megkísérlek rávilágítani néhány olyan tényezőre, amelyek — megítélésem szerint — leginkább hozzájárulhattak ahhoz, hogy más lett a magyar ősrégészet Tompa után, mint amilyen őt megelőzően volt.

Már munkássága korai szakaszában kialakította koncepcióját, kitűzte célját, a magyar föld őstörténetének megírását, és következetesen haladt a megvalósítás felé. A cél egyértelműen jelölte ki a megvalósítás útját. Megismerni a leleteket, helyzetüket, környezetüket. Megfigyelni a velük kapcsolatos jelenségeket, keletkezésük körülményeit, előzményeiket, párhuzamaikat, hatásait, utóéletüket és megszűnésüket. Végül mindezt rendszerezni. Fejlett kritikai érzékkel párosult áttekinthetősége és szigorú logikája avatták kiváló rendszerezővé. A vizsgálat nem öncélú, hanem annak érdekében folyik, hogy megismerjük a kultúrát, kultúráján keresztül a népet és a nép történelmét. Az őskorkutatás önálló tudományág, történelemkutatás, azonos céllal, de eltérő forrásokkal. Míg a történész írott emlékeket vizsgál, az őstörténész kutatása a földből kiásott leleteken alapszik. Az utóbbi források előnye, hogy objektívek. A régész feladata nemcsak és nem elsősorban gyűjteni a leleteket, hanem megszólaltatni, megfigyelni stratigráfiai helyzetüket, környezetüket és osztályozni, rendszerezni az anyagot.

Tompa célkitűzése félreérthetetlenül bizonyítja, hogy új irányban haladt, céltudatosan. Az ősrégészet akkorra már évszázados történetében túljutott a gyűjtési, a természettudományok hatása alatt kialakult tipológiai-osztályozási és nagyrészt a művészettörténeti-stíluskritikai irányzatokon — legalábbis a kutatás élvonalában —, de természetesen megőrzött valamit múltjának minden fázisából. Tompa mindezeket irányzatként elvetette és csupán módszerként alkalmazta. A jellemző és korszerű nemzetközi kutatási irányzatok közül legszorosabban a települési archeológiához kapcsolódott és híve maradt élete végéig. Ebben a keretben látta megvalósíthatónak az őstörténetírást, amelyet — történészként indulva — mindig is főcéljának tekintett. Történésziskolájából magával hozott szemléletmódja elhatározó szerepet játszott abban, hogy túlhaladja elődeinek, Pulszky Ferencnek,⁴

¹ Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve 2 (1925—5) 41—53.

² Hírek a Vas megyei Múzeumból. ArchÉrt (1920—2) 117—8.

³ Adatok Budapest őskorához. BpR 14 (1945) 9—25.

⁴ Magyarország archaeológiája 1 (1897) 1. 342.

vagy Bella Lajosnak⁵ a magyarországi őskort összefoglaló kísérleteit. Pulszky műve az egykorú kutatás színvonalán álló régészeti tipológiai osztályozás. Tompa viszont szintézist alkotott, ugyancsak felzárkózva a nemzetközi szinthez, amelyet akkoriban olyan kutatók munkássága fémjelzett, mint pl. V. G. Childe, W. A. Heurtley, G. Karv, D. Fimmen, N. Åberg, P. Reinecke, O. Menghin, vagy a nagyszabású közel- és közép-keleti feltárások vezetői.

Miben tért el Tompa Ferenc munkássága a kortárs magyar régészekétől, Hillebrand Jenőétől, Roska Mártontól, Banner Jánosétól? Hiszen mindegyikük a települési ősrégészet hatása alatt állt és az ásatásokat tekintette az őskutatás alapjának. Mindenekelőtt abban, hogy csak ő vállalkozott a magyarországi őskor szintézisére. De azért azt is, hogy a történelem alakulása, a fejlődés az ő szintéziséből tűnik ki a legvilágosabban. Ezt a végeredményt elsősorban a felhasználott módszerek jellege, és nem alkalmazásuk súlya biztosította. A mérlegelésnek ezt a sajátos változatát ismét Tompa Ferenc szintetizálókészsége, történeti szemlélete, a realitásokat előtérbe helyező alaptermészete és kivételes forráskritikai érzéke magyarázza meg. Olyan tulajdonságai ezek, amelyek megnyilvánulnak a kutatásai során alkalmazott módszerek kiválasztásában is. Így válik a hazai kutatás első rendszerezőjévé és alkotja meg Magyarország őskorának első szintézisét.

Az őskorkutatás nélkülöz számos olyan vizsgálati lehetőséget és eredményt, amelyek a későbbi korszakokban már adóttak. Következésképpen a források szegényebbek, kevésbé sokrétűek és mindenekelőtt megismerhetőségük nehezebb, mégis az egyetlen lehetőség az egykori valóságot kutató vizsgálatoknak. A lehetőségek kiaknázásának mélységét és szélességét viszont az alkalmazott módszerek határozzák meg. Így ír erről már 1931-ben: „... az őskori régészet más tudományágak, a geológia, antropológia, etnológia, paleontológia vagy a filológia segítségére szorul. De támogatására lehet a színhagyományon alapuló protohistoria, sőt nem egy esetben az írott emlékekkel rendelkező történetírás is.”⁶

Tompa Ferenc, a települési ősrégészet szilárd híveként, az ásatást tekintette a kutatások kiindulópontjának és a feldolgozás alapjának. Összhangban állt ezzel a gazdag ásatási tevékenysége,⁷ amelyből itt csak néhányat emelhetek ki. Így bodrogkeresztúri feltárása lett a magyarországi neolitikum stratigráfiájának első alapvetése, amelyhez Aggtelek és Borsod járultak. Az őskor későbbi periódusait képviselő lelőhelyek közül kiemelkednek bronz kori feltárásainak eredményei, mindenekelőtt hatvani és füzesabonyi ásatásai, Tószegen, Dömsödön és Lengyelen a modern feltárások olyan kiváló szakértőivel dolgozott együtt, mint A. E. van Giffen, ill. G. Bersu.

Miután az ásatások célja a problémák tisztázása, így maga az ásatás is eszköz, kutatási módszer, amelyhez országos, sőt távolabbi régiók leletei és forrásanyagai ismereténél kell csatlakoznia — lehetőleg autopsziából —, hogy kellő kritikai rostálás után lehetővé váljék a rendszerezés. Így egyesült Tompa személyében az ásató és a rendszerező.

Mit várt Tompa az egyes ásatásoktól? Hipotézisek bizonyítását, vagy cáfolatát. Megbízható, objektív adatokat a feldolgozáshoz, a szintézishez. Természetesen a leletek gyarapodását, de olyanokét, amelyeknek stratigráfiai helyzete és környezeti összefüggése tisztázott, hogy választ adhassanak relatív kronológiai kérdésekre, az

életmóddal, a gazdálkodással, a háztípussal és a településformával összefüggő problémákra. — És mit várt ezek összességétől a szintézisalkotás fázisában? Lehetőséget az egyes kultúrák határainak megvonására, elterjedésük körvonalazására, valamint a távolabbi összefüggések, a kultúrák körök vázolására. Egyszersmind adatokat a kulturális egységek elhelyezésére a földrajzi környezetben, a tájegységekben, bepillantást a földrajzi tényezők és a kultúrák közötti összefüggésekbe, hogy általuk lehetőséget nyerjen a kultúrák/népek helyváltoztatásának és azok okainak kikövetkeztetésére. Ezen a ponton ment legmesszebb Tompa az interdiszciplináris módszerek birodalmában. Különösen szembevetődően utolsó összefoglalásában. Az antropológiától várt még meghatározó értékű segítséget etnikai kérdések megoldásához a kultúra/nép fogalomazonosítás értelmében. Bármennyire féltem is a csak most igazán történetivé váló ősrégészeti kutatást a divatos etnológiai és a még virágzó művészettörténeti, stíluskritikai irányzatoktól, maga sem maradhatott mentes attól, hogy helyenként alkalmazzon, hasonlóan a rendszerezésnél nélkülözhetetlen tipológiához, amelyhez óhatatlanul hozzájárulnak stíluskritikai feltevések is.

Nem is a források multidiszciplináris faggatása veszeléztette az ősrégészeti kutatás történeti célkitűzéseit, hanem az egyes kutatók szelekciós és arányérzékének, mérlegelési képességeinek, forrás- és önkritikájának hiánya. Hillebrandot a Tompától eltérő jellegű előképzettsége éppen úgy nem akadályozta meg abban, hogy az ásatásokat tekintse kiindulópontnak a hazai őskorok rendszerezéséhez, mint amennyire a természetudományokból kölcsönzött módszerek alkalmazása, vagy hogy bőségesen merített etnológiai forrásokból, sem térítették el attól, hogy az őskorkutatás céljának az őstörténet felvázolását tekintse. Banner János intenzív etnográfiai-etnológiai érdeklődése csak színezte munkásságát, de hosszú évtizedek ásatótevékenységével és eredményeinek publikálásával ugyancsak a települési archeológia töretlen híve maradt.

A történelem és az őstörténelem gerincét ugyanaz a három kérdés képezi: a „mikor?”, a „hol?” és a „milyen összefüggésekben?” Már utaltam Tompának az utóbbi két kérdésre adott válaszáira. Az első, azaz az időrend kérdése minden történelmi szintézis kiinduló pontja és vezérfonala, útmutatója az analíziseknek és integráns része az eredményeknek. Tompa a kérdést elsőrendűen fontosnak ítélte. Válaszokért ismét a települési archeológiához fordult. De az ásatási eredmények természetesen hézagosak voltak — hiszen ilyenek még ma is — és ha válaszoltak, akkor is csak relatív értelemben. A hézagokat nagy anyagismeretén nyugvó kombinációkkal kényyszerült kitölteni, többségükben sikeresen. De mindenképpen ki kellett töltenie, hogy szintézist alkothasson. Ez a relatív kronológiai váz alkalmasnak bizonyult a szélesebb kitekintéshez a környező régiókra, sőt rokon kultúrák esetében távolabbi összefüggések feltételezésére is. De valójában széles áttekintésre csak az abszolút kronológia biztosíthat lehetőséget. Ez csak az írott forrásokkal megerősített történelemre épülhetett, így Magyarország szinte teljes őskorára évszámok megjelölése csak hatalmas térbeli távolságok áthidalásával volt megkísérélhető. Ettől pedig érthetően idegenkedett, hiszen hiteles importleletek hiánya és a Délről Északra, Keletről Nyugat felé áramlás felvetésének elutasítása következtében kevésbé érdeklődött az egykorú írott források régiói iránt. Abszolút kronológiája így a legvalószínűbbnek látszó évszámok átültetése a legkorszerűbb külföldi kutatások eredményeiből. Ami természetesen nem nélkülözhetett feltevéseket rokonságról, népmozgásokról, centrumokról.

Nem tagadta Tompa a népmozgások, a kisebb mértékű vándorlások lehetőségét. Más esetekben hangsúlyozta, hogy a stílusvándorlás nem takar feltétlenül népmozgást, lehet barátságos érintkezés, kereskedelem eredménye is. Egy kultúra, vagy csoport megszűnéséből nem népi alapjának kipusztulására, hanem elvándorlására vagy beolvadására következtetett. A népi-kulturális és a tárgyi-technikai migrációval kapcsolatban ahhoz a — napjainkban ismételten térthető — nézethez csatlakozott.

⁵ Hillebrand J., — Bella L. Az őskor embere és kultúrája. (Budapest 1921) 1—312.

⁶ Régészet. A magyar történetírás új útjai (Budapest 1931) 361.

⁷ A már említetteken kívül ásatott még Áporán, Ároktőn, Békásmegyeren, Berettyóújfalun-Herpályon, Felsődobozán, Hernádkakon, Iváncsán, Kenézlőn, Kiskunlacházán, Megyaszón, Meszesen, Nagyréven, Sarkadon, Sátoraljaújhelyen, Tiszakesziben, Tiszapolgár-Basatanya és Vaskúton. Egy-egy lelőhelyen gyakran több alkalommal és néhány község határának több lelőhelyén is.

kozott, amely sem a kultúrák, sem a technikák származását nem vezette vissza egyetlen centrumra, hanem azt vallotta, hogy azonos körülmények és szükségletek azonos kultúrákat hozhatnak létre térben és időben egymástól függetlenül.

Három szintetikus művében teljesednek ki Tompa Ferenc kutatásainak eredményei, amelyeket két és fél évtizedes pályája során szinte időarányosan alkotott: 1929-ben, 1937-ben, ill. 1942-ben jelentek meg. A három mű egymásra épült és együttesen tárja az olvasó elé a magyar föld őstörténetének nagyvonalú keretét.

Az első a neolitikum szintézise.⁸ A könyvben már megmutatkoznak a szerző azon erényei, amelyek munkásságát mindvégig jellemzik: az a törekvés, hogy a feldolgozást ásatásokra alapozza; felhasználjon a rendszerezéshez minden fontos leletet és adatot; meghatározza a kultúrák időrendjét, súlyt helyezve az azokon belüli fejlődési fázisok elválasztására; elemezze származásuk és elmúlásuk körülményeit; vizsgálja elterjedésüket, kapcsolataikat és azok minőségét; végül kijelölje helyüket és szerepüket az egykorú európai környezetben.

A második mű már a magyar föld őstörténete az újkőkortól a La Tène-kor végéig.⁹ Első könyve az újkőkori fejezet alapja, de kiegészül azokkal az eredményekkel, amelyeket a kutatás időközben létre hozott. A mű kiemelkedő fejezete a bronzkor szintézise. Relatív kronológiája és csoportbeosztása itt is az ásatások eredményeire támaszkodik, de példásan elemzi és használja fel azokat a lehetőségeket, amelyeket a kerámia idő- és tértérzékenysége felkínál a fémek korszakokban is. Ebben a vonatkozásban is új mederbe terelte a hazai őskorkutatást.

Harmadik művének őskőkori fejezete Hillebrand rendszerezésére épül, az őskor későbbi korszakainak összefoglalása ismét elsősorban a saját műveire és újabb kutatásaira.¹⁰ Itt foglalkozik a legbehatóbban a korai vaskor őstörténeti problémáival. Így áll össze az az országos keret, amelybe beágyazza a főváros és környékének fontosabb ásatásait, leleteit. Feltűnő az a figyelem, amelyet különösen ebben a művében szentel a földrajzi környezetnek és azon hatások értékelésének, amelyeket földrajzi tényezőknek tulajdonít az egyes kultúrák gazdálkodásának formálódásában, elterjedési területének és ezen nagyobb egységek kapcsolódásának meghatározásában.

Három főművéhez több, mint harminc kisebb dolgozata¹¹ csatlakozik, részben mint azokat előkészítő meg-

előző, részben mint utólagos kiegészítő tanulmányok, áttekintések, részletproblémák fejtegetései, ásatási és leletcsoport-publikációk. Vannak közöttük múzeumi kérdésekkel foglalkozók, nekrológok és van vitáirait is.

A magyarországi őskorkutatás célját és jellegét nemcsak szűkebb értelemben vett régészeti tanulmányaiban fejtegette, hanem néhány olyan közleményben is, amelyek nézeteit szélesebb tudományos közvéleménnyel voltak hivatva megismertetni.

Tompa Ferenc következetesen úttörő, az ásatástól a szintézisig, a múzeumi tevékenységtől az oktatásig terjedő munkássága meghatározó volt szakterületünk fejlődésére és ezzel szorosan összefüggő értékelésére mind a hazai tudományos életben, mind a nemzetközi őskorkutatásban. Nem volt egyedül, voltak hasonló eszméktől és törekvésektől fűtött barátai, küzdőtársai, kollégái. Nem nélkülözhetette Hillebrand Jenő alapvető munkásságát az őskőkor és a rézkor területén. Márton Lajosét a késői vaskorban és támaszkodnia kellett a fáradhatatlan Roska Márton és Banner János ásatásainak eredményeire is. Nem utolsó sorban mindazokra az értékekre, amelyeket elődei felhalmoztak. Mindezt egyetlen ember nem hozhatta volna létre. De Tompáé volt a szelektálás feladata, a forráskritika, amit kiválóan oldott meg, ha nem is tévedhetetlenül. És mindenekfelett övé a felismerés érdeme, hogy észrevette: újra beköszöntött a szintézisalkotás ideje!

Így lett Tompa Ferenc a két világháború közötti időszak magyar őskorkutatásának legkiemelkedőbb alakja. Mindezt művein túl tanúsítja az is, hogy alapvetése beleépült és benne él ma is a magyar őskorkutatásban.

Mint minden hasonló életmű, az ő alapvetése is kiegészítésekre, módosításokra, helyenként átértékelésekre szorult. Művei sorsával tisztában volt Tompa is. Így írt erről élete utolsó éveiben:

„Kétségtelen, hogy a további kutatások úgyszólván napról-napra újabb adatokkal fogják gyarapítani ismereteinket.” „Természetes tünet az egyes tudomány-
szakok fejlődésében. Ugyanez lesz a sorsa az új megismerésnek és a kutatási módszer fejlődésének következtében nem egy mai megállapításunknak is.”¹²

Valóban „természetes tünet”, velejárója minden fejlődésnek. Tisztában van vele a tudományok természetének minden ismerője és értője, mindenki, aki szem előtt tartja, hogy nem vele kezdődött és nem is vele szűnik meg a tudomány. De vannak mérőföldkövek a múltból a jövőbe vezető úton. Ilyen mérőföldkő Tompa Ferenc életműve, amely új irányt szabott a magyar őskorkutatásnak.

Bognárné Kutzián Ida

⁸ Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükker- und die Theisskultur. (Budapest 1929) 1–70.

⁹ 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. BRGK 24–25 (1937) 27–114., 117–127.

¹⁰ Budapest az ókorban I. Őskor (Budapest 1942) 1–134.

¹¹ A hivatkozottakon kívül l. még Banner J.—Jakabffy I., A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája

(Budapest 1954) 971, 978, 1073, 1082, 1322, 2287–2294, 2542, 2544, 2598, 3525, 3527, 3863, 4224, 4719, 4720, 4951, 5083, 5084, 5086, 5347, 5391, 5502.

¹² Budapest az ókorban I. Őskor, 1–8. — Bárány Miske Kálmán. Dunántúli szemle 10 (1943) 257–261.

BESZÁMOLÓ AZ INQUA XI. KONGRESSZUSÁRÓL

50 éve alakult a negyedkorkutatás teljes keresztmetszetét átfogó nemzetközi szervezet, az INQUA (International Union for Quaternary Research). Ez évi ülését Moszkvában tartotta. A kongresszus mintegy 1000 résztvevője a negyedkorkutatás különböző ágaival foglalkozik, a jégkorszak és a jelenkor földtani, földrajzi, biológiai, régészeti vizsgálatának eredményei a kongresszus rendkívül sokszínű programjában tükröződtek. A bőség zavara folytán a kongresszus teljes munkájáról képet adni szinte lehetetlen. A 24 tudományos szekció, 9 szakszimpozion, számos munkabizottság munkájában a régészet igen fontos szerepet kapott; a 23. szekció, (Archaeology and Environment of the Stone Age) a kongresszus leghosszabb programját nyújtotta mintegy 90 meghirdetett előadással; ezzel párhuzamosan folyt a paleo-

antropológia szekció és az „Environment and Hunting in the Stone Age” szakszimpozion munkája. Mivel a negyedkor túlnyomó részét a pleisztocén (jégkorszak) teszi ki, indokolt, hogy a régészeti előadások is elsősorban a jégkorszak régészetével, az őskőkor kutatásával foglalkoztak. Az előadások jelentős része új vagy kevésbé ismert lelőhelyek anyagát ismertette, számos szerző foglalkozott a régészeti leletek természettudományos vizsgálatával, emellett áttekintő, egyes területek anyagát összefogó, elméleti jellegű előadásokat is hallottunk.

Az igen korai időszakra keltezhető európai és ázsiai emberleletek és régészeti lelőhelyek különösen nagy érdeklődést váltottak ki. E. Bonifay előadásában (Pattern of an Oldowan Epoch Elephant Hunters' Camping in the Massif Central (France): the site of Solihac) nemcsak azt az

izgalmas, 900 000 évesre datált, összehordott kövekből emelt fallal védett vadász-(!) települést ismertette, de utalt azokra a korai keltezésű lelőhelyekre, amelyeket a közelmúltban tártak fel Franciaországban (Solihac, Vallon barlang, Sinzelles, Blassac — ez utóbbi lelőhelyet 2 millió évesre teszik). A hasonlóképpen millió években mérhető korú jávai hominidákról elsősorban emberani és kronológiai szempontú előadásokat hallottunk.

A paleontológiai szekcióban a kínai kutatók szintén ismertettek korai emberleleteket (Deng Shaohua). Az alsópaleolitikum új európai lelőhelyei közé tartozik az olaszországi Isernia (Cremaschi, M.—Peretto, C.—Sala, B.) ahol jól datálható tufarétegekkel határolt édesvízi mészkőben 700 000 évre keltezett kavicsiparos települési felszínt tártak fel, gazdag faunával. Számunkra különösen fontos a kárpát-ukrajnai Korolevo lelőhely, amelyet V. N. Gladilin és L. V. Soldatenko ismertetett, különálló előadásban. A lelőhely 8, korban különálló egységre osztható, alsó rétegei alsópaleolit (acheuléen), középső 5 rétege középsőpaleolit (mousterien), legfelső rétege középső paleolit/felső paleolit átmeneti jellegű anyagot tartalmaz. Az alsópaleolitikum anyagi és szellemi kultúrájának, a korabeli ember életmódjának kérdéseivel is többen foglalkoztak (Wymer, J. J., *The Cultural Level of Man in the Middle Pleistocene of Britain*, Liubin, V. P. Barishnikov, F. G., *Hunting activity of the most ancient (Acheuléan-Mousterian) inhabitants of the Caucasus*, Müller-Beck, H., *Evidences for Palaeolithic elephant hunting as a cultural complex*, Yeritsian, B. G.—Melkumian, A. M. *Natural environment and Palaeolithic culture*). Az előadások fő mondanivalója, hogy az ember aktív, támadó szerepét a vadászatban, valamint a környezethez való adaptációját, például a tudatos nyersanyag-kiválasztást az eddig feltételezettnél jóval korábbi időre kell tenni. Az alsó és középső paleolit szilánk- és hulladéktárgyak méretarányok szerinti feldolgozásának lehetőségéről tartott előadást Th. Weber és D. Schäfer. A középső paleolitikummal foglalkozó előadásokban elsősorban a középső paleolit/felső paleolit átmeneti időszak kérdéseit és leleteit tárgyalták (Valoch, K., *Bohunician, new industry from the transition period between the Middle and Upper Palaeolithic in Moravia*, Ivanova, I. K. Chernysh, A. P. és Anisiutkin N. K. előadásai). Áttekintő jellegű, stratigráfiai szemléletű előadások hangzottak el a szomszédos és környező országok paleolitikumáról (Madeyska, T., *Environment evolution and stratigraphy of Stone Age in Southern Poland*, Pashkevich, G. A. *Environment of Habitats of Palaeolithic and Mesolithic Tribes within Ukraine*, Bárta, J. *Palaeolithic finds in Slovakia*). Felsőpaleolit lelőhelyeket elsősorban a Szovjetunió területéről (Grigorieva, G. V., Boriskovsky, P. I., Tarasov, L. M. az orosz síkság területén, Abramova, Z. A. Astakhov, S. N. az Uralon túli területekről) valamint francia és belga területekről (J. Combier, P. M. Vermeersch) ismertettek. Mezolit és korai neolitikum anyagot főleg Közép-Ázsia és a Közel-Kelet anyagából, é-iráni, afgán és tadzsik területekről (Bader, N. Ö., Amosova, A. G. és Vinogradov, A. V. előadásai) láthattunk. Különösen érdekes volt T. Noy előadása a Holt-tenger vidékének betelepüléséről (Late Quaternary sites in the Jordan Valley). Általános, elméleti jellegű kérdésekkel foglalkozott Dolukhanov előadása (Paleogeography, Palaeoeconomy and adaptation pattern of prehistoric man in Pleistocene, Early and Middle Holocene) valamint a konferencián részt vevő indiai kutatók (Ghosh, A. K., Ray, R., Chatterjee, P. G.). A régészeti

anyagvizsgálat, kormeghatározás és kísérleti régészet témakörében szintén számos érdekes előadásra került sor. Külön hangsúlyt kapott a csontanyag — mind emberi, mind állatesontok — sérüléseinek, rajtuk megfigyelhető törés, vágásnyomoknak vizsgálata (Ullrich, H., *Artificial injuries on fossil human bones*, Porter, L.—Hopkins, D. M. *Butchered Caribou skulls of the Pleistocene and recent from Eastern Beringia*). Kőeszközök készítése, használata, a használati kopásnyomok és a különböző munkafolyamatokra való alkalmazás kérdéseiről is szó esett (Korobkova G. F.—Skakun, N.—Sharovskaya, T. A., Matiukhin, A. E.). A pattintott kőeszközök nyersanyagának származási helyét obszidiánnál ma már hatékonyan meg lehet állapítani: az obszidián elterjedésén alapult R. L. Carlson tanulmánya az ÉNy-Amerika területén feltehető kereskedelmi hálózatról (*Prehistoric trade in Northwestern North America*). Az obszidián lelőhely-azonosítás hasadási nyomvonal detektálás módszeréről, valamint az obszidián régészeti datálásra való felhasználásáról is szó esett (Bigazzi, G.—Radi, G., és T. Biró, K.). Az obszidiánnál jóval nehezebben meghatározható kovalelőhelyeken végzett azonosítási eredményekről számolt be Selivanova, N. B. és Galibin, V. A. (*Determination of flint sources for Stone Age sites in the Upper Volga area*).

Sajnálatos módon, a kongresszus többi szekciójában elhangzó, régészeti szempontból érdekes — elsősorban kronológiai, stratigráfiai, valamint az egykori környezet-foglalkozó—előadásokat a szekciók párhuzamos munkája miatt nem tudtam meghallgatni. A kongresszus magyar résztvevőinek előadásairól azonban beszámolhatok, mivel az előadások anyagát „Quaternary Studies in Hungary” címmel az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet jóvoltából az INQUA Magyar Nemzeti Bizottsága kiadta. A magyar előadók többsége kormeghatározási vagy régészeti jellegű kérdésekkel foglalkozott (Szőőr Gy.—Kordos L., *Chronostratigraphic evaluation of Quaternary and Pliocene Terrestrial Strata by Palaeobiogeochemical method*, Pécsi M., *Lithological and Chronological subdivision of Hungarian Loesses*, Pécsi M.—Scheuer Gy.—Schweitzer F., *The role of Travertines in geomorphological and chronological research*, Borsy Z.—Csongor É.—Szabó I., *The periods of sand movement in the North-Eastern part of the Great Hungarian Plain*, Krollop E., *A new scheme for dividing the Hungarian Pleistocene formations on the basis Molluscan faunas*). Ezek az előadások tükrözik a magyarországi kronológiai és stratigráfiai kutatás fejlettségét, a löszhorizontok, biostratigráfia, travertin kutatás, valamint az „abszolút” kronológiai módszerek (C 14, és a Szőőr Gyula által kifejlesztett „paleobiogeochemiai” módszer — azaz a gerinces csontanyag kémiai összetételéből és környezetének vizsgálatából nyerhető koradatok) szerepét. Ide sorolható a régészeti szekciónál már említett obszidián hidrációs kronológia is (T. Biró K., *Hydration rate of the Carpathian Obsidians*), amely jelenlegi pontosságában inkább relatív kronológiai eszköznek tekintendő. A további magyar előadások a negyedkor régészeti szempontból kevésbé érdekes mérnökeológiai és talajtani vizsgálatával foglalkoztak (Rónai A., Cserny T.). A magyar előadások anyagán kívül valószínűleg nyomtatásban üdvözölhetjük majd a szakszimpóziumok anyagát, amelyek közül számunkra a már említett „Environment and Hunting in the Stone Age” témakör lesz jelentős.

T. Biró Katalin

NEMZETKÖZI TANÁCSKOZÁS A DÉLKELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPAI KORAI NEOLITIKUM KÉRDÉSEIRŐL HANNOVERBEN 1982-BEN

A hannoveri Landesmuseum és az alsó-szászországi régészeti bizottság rövid nemzetközi tanácskozást rendezett Hannoverben „A délkelet-európai neolitikum jelentősége Közép-Európa neolitikizálódása szempontjából” című témáról. A tanácskozásra az a kiállítás adott alkalmat, amelyet Bulgária kulturális bizottsága szervezésében

H. Todorova és M. Čochadziev rendezett, bemutatva Bulgária neolitikumának és rézkorának legjelentősebb és legszebb leleteit, több város között, Hannoverben is. A tanácskozás nemzetközi szempontból némileg szűk körű volt, mert a 6 francia és 3 bolgár résztvevőn kívül az NDK-ból, Romániából és Magyarországról csak 1–1 meg-

hívott régész volt jelen a 46 belföldi vendégen kívül. Másfél nap alatt 10 előadás hangzott el, melyeket első-sorban a külföldi meghívottak tartottak. A bolgár kollégák közül G. Georgiev a karanovói tell-ásatásról adott gazdagon illusztrált beszámolót. M. Čochadziev a perniki ásatáson (és azóta több lelőhelyen is megtalált) eddig ismeretlen típusú nyugat-bulgáriai korai neolitikus leletanyagot mutatta be, míg H. Todorova az északkelet-bulgáriai Duran Kulak rézkori településén és a hozzá csatlakozó várnaihoz hasonló temető területén végzett ásatásáról számolt be. G. Lazarovici a romániai Bánátban a középső neolitikus Vinča és szakálhái kultúra közötti kapcsolatokat, kölesönhatásokat fejtegette. E sorok írója a Körös-Starčevo kultúra szerepét emelte ki a közép-európai és alföldi vonaldiszes kerámia kultúrájának létrejöttében. Inkább a kapcsolattrendszerek tulajdonított nagyobb szerepet, mint népmozgásoknak az új kultúra létrejöttében. A német kutatók közül G. Schwarz (NSZK), J. Lüning (NSZK) és D. Kaufmann (NDK) a közép-európai vonaldiszes kerámia legidősebb fázisához kapcsolódó új ásatási eredményeiket ismertették. Ezek között legjelentősebb, hogy a tipikus „bandkerámias” hosszú házak már a legidősebb fázisban megjelentek. Lüning és Kaufmann nagy jelentőséget tulajdonítottak a

Duna-vidék irányából érkező népmozgásoknak is. H. Behrens (NSZK) középső neolitikus (már a mi rézkorunkhoz közel álló) leleteket és déli kapcsolatokat ismertetett. M. Seferiades a Dikili Tash-i ásatásokon talált idegen típusú kerámia alapján Dikili Tash alsó rétegének és a szakálhái kultúrájának a hasonlóságát és időrendi összefüggéseit fejtegette, amely nem látszott teljesen meggyőzőnek.

A téma érdekessége miatt természetesen élénk viták alakultak ki, főleg a belső fejlődés és a népmozgások lehetőségeiről-korlátairól. A tanácskozáshoz két kitűnő kirándulás kapcsolódott, melyek során két eltérő földrajzi táj régészeti emlékeit tanulmányozhattuk. Hannovertól északra a Lüneburgi Pusztá megalitikus kőemlékeit tekinthettük meg. Hannovertól délre pedig a teljesen eltérő löszvidékek vonaldiszes kerámia leleteit és egy a fiatalabb vonaldiszes kerámia emlékeit felszínre hozó erődtített településen folyó leletmentést látogattuk meg.

A mindvégig jó hangulatú tanácskozás és kirándulás megszervezése H. Schirnignek, a hannoveri Landesmuseum őskori osztálya igazgatójának köszönhető.

Kalicz Nándor

A XII. NEMZETKÖZI TANÁCSKOZÁS A RÉZKOR ÉS BRONZKOR KÉRDÉSEIRŐL ÚJVIDÉKEN (NOVI SAD) 1982-BEN

1971 óta tizenkettedszer került sor annak a nemzetközi tanácskozásnak a megrendezésére — ezúttal az Újvidék közelében fekvő Vrdnicken —, amelyet B. Novotný kezdeményezése óta váltakozva mindig más országban szervez a résztvevők egyike vagy kisebb csoportja. Szabályok és szervezethez nélkül működik ez a szimpózium-sorozat, amelynek fő célkitűzése az európai (főleg a közép- és délkelet-európai) korai bronzkor problémáinak megvitatása volt kezdetben, majd a terminológia többféle értelmezés következtében kiegészült a rézkor problematikájával. Jellemzőnek mondható, hogy egy-egy tanácskozás legtöbb előadása kapcsolódik a szimpóziumot megrendező ország problematikájához (pl. Budapest—Velem 1977, Xanthi 1981). Sor került már egy központi téma megvitatására is (Verona-Lazise 1980). Újvidék-Vrdnicken a tanácskozás megrendezését az újvidéki egyetem történeti intézete és a belgrádi balkanológiai intézet vállalta. 13 országból 38 résztvevő volt jelen és 34 előadás hangzott el. Az előadások elsősorban a magyar terminológia szerinti rézkor és korai bronzkor köré csoportosultak, de volt néhány neolitikus és középső bronzkori beszámoló is. A korábbiakhoz hasonlóan ezen a tanácskozáson is sokoldalúan közelítették meg a résztvevők a központi problémát. Most is túlsúlyban voltak az időrendet valamilyen formában érintő előadások (V. Bzsanija, B. Bagolini, P. Biagi, M. Buchvaldek, M. Novotná, B. Novotný, V. Pavuková, E. Pleslová, A. Dodd-Opritescu, G. Lazarovici, P. Roman, Z. Benkovsky, E. Ruttkay, B. Brukner, M. Girič, B. Govedarica, Z. Marković, Bándi G., Kalicz N., Schreiber R., Trognayer O., J.—P. Demoule, M.

Seferiades, J. Larroque-Roussot). Ezek az előadások azonban nem maradtak meg a kronologizálás szűk korlátai között, hanem foglalkoztak többek között új típusú leletek bemutatásával, településtörténeti és származási kérdésekkel, összefüggések, távoli kapcsolatok boncolgatásával. Elhangzottak a művészetet és a gazdálkodást (Classon, E. Comşa, Kovács T., N. Tasić), a technológiát és módszertani kérdéseket átfogó előadások is (B. Bagolini, Ecsedy I., M. Kaczanowska, J. Kozłowski, M. Seferiades, S. Stehli, R. Tringham). Mindezek között hallottunk számos új információt nyújtó előadást is. Mivel a tanácskozás, étkezés és elszállásolás egy épületen belül bonyolódott le, ezért az előadásokat követő jó hangulatú viták és információcsere tovább folytatódhattak a napi programok hivatalos lezárása után is.

A tanácskozást követő másfél napos kiránduláson megtekinthettük a gomolavai ásatás színhelyét, a rumai múzeum alkalmi kiállítását, amely elsősorban a gomlavai leleteket mutatta be, a Bosut folyó mellett a több rétegű tell-települést, amelynek ásatása több éve folyamatban van, a híres vučedoli lelőhelyet, s Vukováiban a főleg vučedoli leletekből készített kiállítást, végül Illokban (Újlak) a múzeum raktárában tanulmányozhattuk az új illoki ásatás gazdag kora bronzkori (Somogyvár-Vinkovci kultúra) leletanyagát, a múzeum állandó kiállításán kívül.

A tanácskozás barátságos hangulatát a kirándulások és a fogadások erősítették. A kitűnően sikerült szimpózium szervezését B. Brukner és N. Tasić végezte.

Kalicz Nándor

A REI CRETARIAE ROMANAE FAUTORES 13. NEMZETKÖZI KONGRESSZUSA MÜNCHENBEN 1982-BEN

A római kerámiautatók nemzetközi egyesülete 25 éves fennállásának jubileumi konferenciáját Münchenben tartotta ez év szeptember 12—15-ig. Erre az alkalomra a Prähistorische Staatssammlung nagyszabású terra sigillata kiállítás rendezett (Hans-Jörg Kellner és Jochen Garbsch munkája), amely ezer sigillata edény és negatív forma bemutatásával a Római Birodalomban gyártott luxus-edények fejlődésének egészét ölelte fel. A „Terra Sigillata, ein Weltreich im Spiegel seines Luxusgeschirrs” című kiállítás pompás kiállítású vezetőjét J. Garbsch írta.

Az ülésszak első napján nagyjából kronológiai sorrendben plenáris ülésen számoltak be a kutatók a legújabb eredményeikről. A magdalensbergi C Fabrikat (M. Schindler) a halterni és lyoni (S. v. Schnurbein) sigillaták ismertetése után a legio I Minervia sigillatagyárával (M. Gechter) majd az amfóra és az arezzoi bélyegek hasonlóságával ismerkedtünk meg (E. L. Will). A Roma-városi Olcott gyűjteményi edényei (E. Schindler-Kaudelka) és egy auerbergi SARIVS csésze (G. Ulbert) bemutatása után az asciburgiumi (T. Bechert), a wetterau

(B. Oldenstein-Pferdehirt) sigillátakat ismertettek. Műhelykérdéseket tárgyaltak Chémeryből (M. Lutz), Trierből (I. Huld-Zetsche), Rheinzabernből (Ch. Fischer), Augsburg környékéről (W. Cysz) és Poetovióból (I. Curk, M. Gulic, I. Tusek).

Kronológiai kérdéseket vetett fel a 3. századi sigillata anyagra nézve A. C. King, a hispániai terra sigillaták tipológiáját hallhattuk A. Mezquiriztől. A plenáris ülés nagy sikerű záróelőadása Gabler Dénes összefoglalása volt a pannóniai westerdorfi sigillatákról. A következő napon az „A” szekcióban csehországi germán sírok sigillatát mutatták be (T. Kolník), majd a Dáciába irányuló sigillata importot és helyi műhelyeket (N. Gudea, C. L. Băluță, Gh. Popilian). Moesia terra sigillataival és egyéb kerámiájával C. Preda és A. Dimitrova-Milčeva foglalkozott. J. Gunneweg a keleti terra sigillata eredetét M. Mackensen Invillino (Friaul) késő antik sigillatáinak problémáit kutatta. A „B” szekcióban Usk (Wales) legios táborának kerámiája (K. Greene), a worms arcok korsók (M. Grünewald), Augusta Raurica kerámiaproduktója (T. Tomasevic-Buck) és Raetia I–II késői kerámiája (K. Roth-Rubi) került bemutatásra. F. Bürgin a fazekasok szerepét a római jog megvilágításában tárgyalta. Több előadás

foglalkozott a sigillaták bevonatával technikai szempontból (R. P. Symonds, B. Hofmann, V. Naceva). Galliai mécseskészítőkről C. Bémont, Herculesről, mint a keletgalliai sigillaták szívesen ábrázolt alakjáról M. Demarolle adott elő.

Az Alte Pinakothekban rendezett fogadás után a kongresszus résztvevői esti világításban szemlélhették meg az újjáalakított képtár remekait. A római kerámiaművelők egyesülete közgyűlésén az elnök H.-J. Kellner végigtekintette az elmúlt 25 év eseményeit, külön kiemelve a Budapesten 1967-ben rendezett konferencia jelentőségét. Üdvözölte az alapító tagokat H. Comfort és E. Ettlinger professzorokat s további jó munkát kívánt a jelenlegi vezetőségnek T. Tomasevic-Buck titkárnak és S. L. Wynia pénztárosnak. A konferenciát záró kirándulás folyamán Auerberg hegyen épült kelta-római telepét, Kempten ásatásait és múzeumát, Füssen római fürdőjét és a nauschansteini kastélyt tekintettük meg. Magyar résztvevők voltak B. Bónis Éva (MNM), Póczy Klára (BTM), Thomas Edit, Topál Judit (BTM), Gabler Dénes (MTA Régészeti Intézete).

B. Bónis Éva

SZIMPOZIUM A KÖZÉPKORI PUSZTÁSODÁSRÓL ALSÓ-AUSZTRIÁBAN GROß-RUBBACHBAN, 1982

A Niederösterreichisches Institut für Landeskunde 3. tanácskozási — a korábbi, újkori történeti és gazdaságtörténeti témakörök után — az alsó-ausztriai középkori települések pusztásodásáról tartotta. A résztvevők és előadók köre az Intézet és a hasonló nevű egyesület profiljának megfelelően elsősorban történetészekből és a helytörténet különböző területeivel foglalkozókból állt és csak négy régész (ebből két külföldi) tartott ezen kívül előadást. Mindez nagyon jól jelzi egyrészt az osztrák középkori régészet fejletlenségét, másrészt azt a megkülönböztetett figyelmet, melyet a történészek ma már itt is a középkori régészetnek szentelnek.

Az előadások a középkori pusztásodás kérdéskörét sokoldalúan világították meg: a történeti földrajz és a pusztásodás-kutatás (Klaus Fehn), 14–15. századi írásos források statisztikai kiértékelése (Kurt Klein), a pusztálfalvak helyének felkutatása (Hermann Margl), középkori képes ábrázolások forrásértéke a paraszti világ megismeréséhez (Gerhard Jaritz), valamint az egész tanácskozási problémakörének összefoglalása (Helmuth Feigl). Régészeti részről az osztrák eredmények ismertetése (Fritz Felgenhauer), a régészeti leletanyag értékelhetősége

(Sabine Felgenhauer), a magyar Sarvaly falu ásatásának kiértékelési lehetőségei (Holl Imre) és a morvaországi faluásatások településtörténeti eredményei (Vladimir Nekuda) széles képet adtak azokról a témakörökről, amelyek a középkori régészet oldaláról adóttak. Ez utóbbi előadások jól bizonyították: a régészeti munka eredményei sokkal több kérdésre — és több tudományág számára — adhatnak (szerencsés esetben és kitartó munka eredményeként) választ, mint azt a történészek oldaláról várták volna.

A szimpozion eredményességét segítették a megrendezett kirándulások: alsóausztriai (Stillfried, Hard¹) és dél-morvaországi (Pfaffenschlag, Mstěnice) faluásatások megtekintése.

Holl Imre

¹ A helytörténeti érdeklődés szép eredménye ez az ásatás: a lelőhelyet a helyi, falusi múzeumbaráti kör segítségével tárták fel, de megtalálása és II ház helyének kitűzése is a helyi értelmiség munkája volt.

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1982. ÉVBEN

1982-ben a régészeti szakosztály programjában két tudományos ülésszak szerepelt; az előző évben elmaradt pótlására májusban a pannóniai pénzforgalom kérdéseiről, míg decemberben, az az évi szokásos időpontban, a zala-lövői ásatásokról szóló ülésszak rendezésére került sor.

A tavaszi ásatási beszámolón négy őskori, egy római, egy honfoglalás kori és két középkori témájú előadás szerepelt a programban.

A két ülésszak miatt kevesebb régészeti témájú felolvasó ülést szerveztünk, az év folyamán két alkalommal, három előadás hangzott el.

Az 1982. évi vándorgyűlés gazdája Vas megye volt. Szombathelyen a régészeti szekció ülésén öt előadó számolt be a megye régészeti eredményeiről. Szombathely múzeumi mellett, gazdag régészeti, műemléki, néprajzi látnivalót nyújtott a kirándulás programja: Gutatöttös, Csempezkopács, Kőszeg, Velem, Cák útvonallal.

Havi felolvasóülések:

Június 14. Horváth Ferenc, A gorzsi tell-lepel késő neolitikus rétege

Október 29. Gerelyes Ibolya, Egy XVI. századi török palánkvár feltárása

Gaál Attila, Idegen népesség temetője a Dombóvár melletti Békátópusztán (XVI–XVII sz.)

Szakosztály ülések:

Április 28. Beszámoló az 1981. év fontosabb régészeti ásatásairól.

Dobosi Viola, Pilismarót-Diós, új őskori telep. Gaál István, Kismórágy-Tűzkődomb, neolitik lelőhely. Patay Pál, Tiszaluc–Sarkadpuszta, rézkori telep. Galántha Márta, Sándorfalva–Eperjes, székelyi temető.

Nádorfi Gabriella, Csákvár, későrómai temető.
Fodor István, Sándorfalva—Eperjes, honfoglaláskori temető.

Kovács László, Tiszaluc—Sarkadpuszta, XI. századi temető.

Sándor Mária, Pécs, a középkori egyetem helye.

Tudományos ülésszakok :

Május 13. A pannoniai pénzforgalom kérdései

Fitz Jenő, A pannoniai pénzforgalom kérdései a III. században.

Bíróné Sey Katalin, Egy Septimius Severus-kori pannóniai verde.

Lányi Vera, Nagytétény—Bikic-Do. Két egykorú éremlelet vizsgálata.

Soproni Sándor, Megjegyzések Pannonia késői pénzforgalmához.

Vitavezető : Mócsy András.

December 15. Ásatások Zalalövön

Redő Ferenc, Ásatások Zalalövön, 1973—1982

Korreferátumok : Gabler Dénes, Sigillaták

Lányi Vera, Pénzek
Katona-Győr Zsuzsa, Üvegek
Bezeckzy Tamás, Amphorák
Balla Márta, Neutronaktivizációs
anyagvizsgálatok

Vitavezető : Mócsy András

Szombathelyi vándorgyűlés szeptember 15—17

A régészeti szekció előadásai :

Kalicz Nándor—Károlyi Mária, A Sé-i késő neolitikus település.

Károlyi Mária, Újabb adatok a Nyugat-Dunántúl neolitikumának kutatásához (Kisunyom—Nádassy tábla).

Fekete Mária, Kora vaskori halomsírok Vaskeresztesen.

Tóth Endre, A Savaria-kutatás eredményei és feladatai

Valter Ilona, Késő román téглаépítészet a Nyugat-Dunántúlon.

F. Petres Éva

Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. XXXI. kötet. Bp. 1980. Népművelési Propaganda Iroda. 286 lap, 94 ábra.

A megszokott színvonalon, a szokásos terjedelemben, 8 régészeti és 6 történelmi tanulmány átfogóan ismerteti a múzeum tudományos tevékenységének főbb irányvonalait.

Losits Ferenc, Neolitikus település Krasznokvajdán. címen 1978-ban végzett leletmentéséről számol be. A feltárt két, felszínre épített, sövényfallal tapasztott tetőkunyhó a település északi szegélyét jelezte. Mindkét építményhez egy-egy hulladékgyűjtő tartozott, amelyeknek az anyaga, mint pl. csőtálpas tálak töredékei, obszidián eszközök, őrlőkövek, agyagnehezékek, a települést a tiszadobi csoport időszakára keltezik. A leletek a bükk-i kultúrával való kapcsolatokra is utalnak.

Vörös István, Zoológiai és paleoökonómiai vizsgálatok a korai neolitikus Körös-kultúra archaeológiai anyagán címen érdekes áttekintést ad az i. e. 6. évezredben, a Kárpát-medencében megtelepült égei-balkánieredetű népcsoport domesztikált és vadászott állatfajtaíró. Vizsgálataiból kitűnik, hogy a Körös-kultúra mobilis népessége az Égeikumból nem a juh-dominanciájú háziállatfaunát hozta magával, mert az Alföldnek különösen a déli része, — a folyóvölgyekből kiemelkedő platók árteri, mocsaras területe —, a juh tartására nem volt alkalmas. Ezért itt a szarvasmarha volt elsődlegesen fontos az élelemfogyasztás szempontjából. A juhot és kecskét főként bőre és prémje miatt tenyésztették, a kutyát házőrzőként, nyájterelőként tartották. A nagyállattartás döntően a középső, illetve a késő neolitikum száraz-meleg időszakában alakulhatott ki. Figyelemre méltó, hogy az árterületek termékeny talaját állattartásra és élelemtermelésre is használták, ezért az állatokat bizonyos rendszer szerint terelték a téli és a nyári időszakokban, amire az egyes területeken felhalmozódott állatesont maradványok mutatnak.

Kemenzei Tibor, Székítakori lelet Balassagyermatról. című tanulmánya egy bronzesörgő és kolomp okán érdemben egészíti ki a szakirodalomban mintegy évtizede tartó, e tárgyakkal foglalkozó élénk szakmai vitát. Szerző véleménye szerint a balassagyarmati darabok nem importként kerültek Észak-Magyarországra, hanem a környéken készíthettek és sánán kellei lehetek. A területen mutatózó keleti tárgytípusok gyakoriságát azzal magyarázza, hogy itt már az i. e. 8. században steppevidéki pre-szkíták éltek, thrák-kimmér eredetű tárgyakat használtak. Később hozzájuk csatlakoztak a szkíták. A szóban forgó terület, a Csepel-szigeti átkelőhellyel az Alföld viszonylag kicsi, jól körülhatárolható, gazdasági szempontból legértékesebb része, amelynek politikai szempontból mindig fontos szerep jutott a történelem folyamán.

Burger Alice, Késő római éremlelet Márokról, című dolgozatával gyarapítja a Baranya megyében, a római kori Valeria tartomány déli részében, előkerült IV. századi éremgyűttesek publikációját. A mároki lelet 1971-ben mélyszántás során került felszínre, s kb. 7 kg súlyban, összesen 3509 darabot tartalmazott. A veretek az I–IV. századból valók, 2437 darabot 364–375 között, illetve 378-ban vertek. Szerző jelzi, hogy a leletgyűttes részletes értékelését, más, hasonló korú kincsleletekével együtt, önálló monográfiában készíti elő.

Tóth Endre, A Magyar Nemzeti Múzeum feliratos fémtárgyai címen a Folia Archaeologica előző számában

megkezdett publikációját folytatja, erre utalnak a cikkben szereplő katalógusszámok is. Jelen dolgozatban ezüstgyűrűk, ezüst és bronz hagymafejes fibulák szerepelnek, amelyek feliratai a tulajdonosok nevét vagy jókívánságait tartalmazzák. A dolgozat jelentősége főként a hagymafejes fibulák egyik csoportjának új datálási kísérletében rejlik. Ez a fajta ruhakapcsoló a késő császárkorban több, mint egy évszázadig használatban volt. A forma lassú átalakulásának nyomon követése, esetleg egy-egy műhelyhez köthető csoport körvonala, messzemenően segíti a régészeti kutatást.

Garam Éva, VII. századi aranyékszerek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben címen azokat a fibulákat, fülbevalókat, gyűrűket, aranyláncot mutatja be, amelyek közel azonos korúak, de vétel útján, nem hiteles ásatásból valók, és ha maradt is fenn róluk némi adat-szolgáltatás, az is egészen hiányos. Legértékesebb köztük az ún. Prónay-boglár, ékkövekkel kirakott korongos fibula, amit a 19. század közepén bedolgoztak egy díszmagyar ruha 16. századi ékszerkészletébe. A kevés adat ellenére, szerző érdekes csoportosításából kitűnik, hogy az ékszerek nagyobb része a Felvidékről, Szlovákiából való, s jelzik a terület avar megszállását a VII. században. A lelőhelyek egy kisebb csoportja szűkebb körre utal Dunapentele — Igar — Tótipusztá környékén, s egy akkoriban új fejedelmi szálláshelyet körvonala, amely erős bizánci befolyás alatt állt.

Póczy Klára

A Magyar Nemzeti Múzeum ásatási tevékenységének ismét néhány fontos eredményéről ad tájékoztatást e kötet. Másrészt a Múzeum középkori gyűjteményének feldolgozásában is előrelépés történik. *Cs. Sós Ágnes* zalavár-kövecsesi mentőásatása 1976-ban ismét gazdagította e jelentős honfoglalás előtti dunántúli település történetéről való ismereteinket. Az útpítés következtében szükségessé váló kutatás a Réceskúttól északnyugatra eddig még nem tisztázott alacsony dombon újabb kis település nyomait fedezte fel a IX. századból. Nyilván a település magját képezte a nyújtott szentélyű kisméretű templom a körülötte elég nagyszámú sírral teli temetővel, amelynek legkésőbbi sírjai Árpád-kori használatra engednek következtetni. A két megkutatott dombocskát az őskortól kezdve lakott volt. A IX. századból 15 tűzhelyes lakóház került elő. Szerkezetüket sikerült lényegükben meghatározni annak ellenére, hogy e gödörházak csak legalsó rétegükben voltak megfoghatók. Ez előzetes jelentés után várható a részletes feldolgozás, amely feltehetően hozzá fog járulni az egész zalavári kora középkori település jelentőségének növeléséhez.

Fodor István a verscei és tiszasülyi farkocsdíszként használt bronz, illetve rossz ezüsből készült korongok vizsgálatából olyan következtetésekre jut, amelyek a honfoglaláskori művészet és viselet szellemi hátterébe világítanak. A verscei korong a világfa előtt álló ló ábrázolásával a samanisztikus ősi hitvilághoz kapcsolható. A nők által hordott védő jelentőséű korongok párhuzamai a posztaszasszanida iráni és Kaukázus-vidéki művészet felé mutatnak, de kialakításuk már a magyar mestereknek köszönhető. A Kárpát-medencében készíthettek a X.

században. Különleges megoldás a tiszasülyi korong, amely csak lovast ábrázol és e nemben egyelőre társ nélkül áll, de ugyanabba a samanisztikus szellemi körbe tartozik, mint a verseci. A szerző e korongokat határozottan elválasztja az avar hagyatékától.

A Múzeum gyűjteményében található nagyszámú pecsétygyűrű Árpád-kori példányait elemzi *Lovag Zsuzsa* tanulmánya. E gyűrűk díszeti típus szerint lilomos, mértani és emberalakos, kereszt, Agnus Dei-vel ékesített és kettős kereszt csoportokra oszthatók. A pecsétygyűrűk a XII. század végétől a XIII. században váltak szélesebb körben használatossá főként a királyi felhatalmazás alapján működő alsóbb tisztségviselők körében s így gyakori a királyi hatalmi jelvények feltűnése. A pecsétygyűrűk ábrázolásainak az éremképekkel való összefüggése így természetesen. Az Agnus Dei és a kettős kereszt, valamint a lilom épületplasztikában, illetve kőfaragásban való elterjedtsége e díszítmények formai és tartalmi jelentőségét is világosan mutatják. Így a pecsétygyűrűk vizsgálata az Árpád-kori művészet szélesebb távlatára is ráirányítja a figyelmet.

Kolba Judit gazdagon illusztrált dolgozata a hazai vésett talpas keresztetek művészeti és történeti összefüggéseit körvonalazza az 1976-ban vétel útján a Múzeum tulajdonába került aranyozott ezüst gótikus kereszt feldolgozása során. A szép ötvösmű a Nyári család valamelyik felvidéki birtokának kápolnájából származhat. A stílusban rokon egykorú talpas keresztetek egymással méretben is megegyeznek. Magasságuk 15 cm körüli. A Múzeumban őrzött korábbi poprádi kereszt alapján valószínű, hogy a Nyári-kereszt eltűnt talpának mérete is 15–16 cm-re tehető. A XV. század hatvanas–hetvenes éveiből való Nyári-kereszt egy népes hazai körhöz tartozik, amely a lengyel, svájci, német párhuzamok alapján egy egykorú közép-európai gyakorlatra utal, amelybe a hazai példák szervesen beleillenek. Kellemetlen sajtóhiba a Somogy megyei Csicsónak a romániai Csicsóval való összekeverése a kereszt képaláírásában.

A XVI. századi budai török bőripar jelentőségét világítja meg *Dur Ali*, 1570-ben elhunyt budai török nyergesmester hagyatéki leltára, amelyet *Gerelyes Ibolya* dolgoz fel. A 107 tételt felsoroló leltár nemcsak arról tájékoztat, hogy a kézművességek ez a törökök által is előszerzetettel művelt ága milyen fejlettséget ért el, hanem arról is, hogy a török nyergek és egyéb bőrárak nemcsak behozatalként kerültek magyar tulajdonba és Erdély mellett ilyenek a hódoltság területén is készültek.

Kerek József német nyelvű jelentése a Múzeum 1978. évi ásatásairól kiemelkedő középkori eredményekről is beszámol. Elsősorban kell megemlíteni a visegrádi Várkertben Szőke Mátyás által végzett kutatást, amelynek során előkerült az ispánsági vár eszerei temploma XI. századi aránylag jó állapotú falképekkel. Ide kívánczik Kovalovszki Júlia feldebrői munkája is, amely nemcsak a templom építéstörténetéhez nyújtott igen fontos adatokat (pl. az altemplom és a felső egyház egykorúsága), hanem a XI. század gyéren ránk maradt építészetének ismereteit is lényegesen gyarapította. Horváth István esztergom-szentkirályi kutatásai e történetünkben nagy szerepet játszó városunk települése, Pálóczi Horváth András lászlófalvi ásatása pedig középkori falvainak élete tekintetében hoztak újabb eredményeket.

Entz Géza

Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve XXXII. kötet. Bp. 1981. Népművelési Propaganda Iroda. 256 lap, 92 ábra.

Az évkönyv legtöbb tanulmánya a szerzőknek egy-egy korábbi cikkét folytatja ugyanabból a tárgykörből. E sorozatok révén a kiadvány áttekintést nyújt a legutóbbi évek kutatási témáiról.

Dobosi Viola, Óskori telepek Bodrogkővára környékén. című dolgozatában új módszerrel kísérletezik. Részben statisztikai számításokkal igyekszik következ-

tetni olyan települések korára, ahol hiányoztak a meggyőző stratigráfiai—faunisztikai—botanikai érvek. Sorra veszi, és összehasonlítást végez, Zemplén megye déli tájain már korábban ismert hét őskőkori lelőhelyével, valamint az 1979-ben feltárt Bodrogkővára—Órhegy telepének a leletanyagával. Az eszközkészletet az Eger-kultúrához kapcsolja és megállapítja, hogy az anyag az árakai típusú felsőpaleolitikumhoz sorolandó.

Vörös István, Korai holocén vad equidák a Kárpát-medencében. címen az élelemtermelő gazdálkodás állatfajtainak sorából a vadlovakkal foglalkozik. A korai holocén mezolitikus és neolitikus korszakából Magyarországon 26 lelőhelyről 97 vad equida csontmaradványa ismert. Szerző vizsgálataiból kitűnik, hogy a nedvességtűrő, kisebb alkatú állatokkal szemben idővel a nagyobb csontú, a száraz éghajlatot kedvelő állatok száma növekedett. Kis egyedszámuk miatt a vad equidákat a Kárpát-medencében — a csordaállatoktól és a ragadozóktól eltérően —, a magányos állatok követése nyomán vadászták a kora ősi időszakban.

Kemenzei Tibor, Az alsóberecki késő bronzkori urna-temető című dolgozata, egy korábban Patek E. és Kalicz N. által végzett ásatás anyagát vizsgálja. Az előkerült sírokat a Felső-Tisza-vidék — mind ez ideig csak szórvány leletek révén ismert — berkeszi kultúrájához sorolja. Az Alsóberecki temető néhány agyagurnáján jellegzetes díszítőelemeket ismert fel, amelyeknek szív alakú mintaképei a bronzsüngők szokványos motívumai. Részben ennek az adatnak a segítségével a szerző az urnatemető korát a késő bronzkor első periódusára (Reinecke BC) teszi. Öt eddig ismert lelőhely nyomán felvázolja a kultúra elterjedési körét, amely megfigyelése szerint dél felé terjedt.

Bónis Éva, A kálózi I. számú „kocsisír” címen egy közel száz év óta, különböző részletekben előkerült lelet-együttes újjáértékelését adja. Meggyőzően azonosítja a sírok helyét. Kitér néhány közismert és a publikációkban többször megforgatott különleges tárgy típusra, mint pl. a bronz laterna, összecsukható vasszék, vas strigilis, stb. és számukra új datálást, új funkcionális jelentőséget javasol. A már publikált pannóniai kocsisírok és a legújabban előkerült, de közzé még nem tett hasonló temetkezések ismeretében, feltételezi, hogy a Fehér megyei Kálózon a három sír összetartozott. A lovat és fölöttük a személyeket, a kocsit és a kocsihúzó lovakat külön-külön, de egyszerre, voltaképpen egyetlen csoportban temették el a II. század elején.

Tóth Endre, A Magyar Nemzeti Múzeum feliratos római fémtárgyai. című sorozatának harmadik részében a fémlemezek, áttört veretek, pecsételők szerepelnek. A 21 tárgy közül, néhány ismeretlen lelőhelyű darabtól eltekintve, a legtöbb Intercisából és Brigetióból származik, de Ságvárról és Szalacsckáról is van néhány példány. A csoportba felvett darabok közös tulajdonsága, hogy feliratos a tárgyakkal együtt készült.

Fülep Ferenc—Burger Alice, Későrómai éremlelet Pécsről. címen egy 364 darabos együttest dolgoz fel. A pénzék Sopianae belterületéről valók, ahol a kincslelet egy korábban használatos úttest fölötti réteg egyik üregében rejtették el. Az érmekeket 330–375 között verték, a legkésőbbi darabok I. Valentinianus és Gratianus idejéből származnak. Az ásatók megfigyelése szerint ez után az időszak után a szóban forgó területen az épületek már romossá váltak, s az elhagyott városrészbe a lakosság halottait temette.

Kiss Attila, V—VI. századi leletek Brigetio területéről címen közzéteszi a római kori legiostábor, katonaváros és polgárváros területéről fennmaradt népvándorlás kori emlékeket. Három, időben egymást követő (V. század, VI. század eleje és langobárd kori) periódusba sorolja a leleteket. Korszakbeosztását a Kárpát-medence más forrásaiból valószínűsíthető eseményekkel indokolja. Megállapítja, hogy még a leletösszefüggések nélküli „mintavétel”, vagyis szórványos leletanyag nyomán is reálisan tükröződik az egykori római település utólete a népvándorlás-kor kezdeti időszakában. A dolgozat segítségével most már mind a lelet pannóniai limes-menti legiostábor V—VI. századi sorsáról jelzést kapunk, s ez

fontos alapot ad e korszak eddig teljesen ismeretlen sorsának a további kutatásához.

Póczy Klára

Bár a kötetben csak két középkori tanulmány található, ezek eredményei figyelemre méltóak. *Mesterházy Károly* a honfoglaló magyarok karoling-normann típusú kengyelelt gyűjti össze s ezek vizsgálatából von le általános következtetéseket. A villás kialakítású, egyenes talpallójú kengyeleket nem hozta a magyarság magával keletről, hanem már a honfoglalás után terjedhettek el német vagy esetleg viking közvetítéssel. Ennek alapján valószínűleg a X. század közepe táján honosodhattak meg, ha egyelőre számuk nem is nagy. A szerző feltételezi, hogy a szimmetrikus kialakításuk — ez hiányzik nyugaton és a vikingeknél is — már a helyi igényekhez való alkalmazást jelenti s így magyar sajátosság.

Michnai Áttila szakdolgozatának egyik fejezete, amely a középkori népi építészet régészeti emlékeivel foglalkozik, valóban méltó a közlésre. 1937-től kezdve foglalja össze a középkori régészeti kutatások e vonatkozású építményeit, elsősorban a lakóházakat. Meglepő, hogy e szinte félszázad alatt nemcsak számos épület maradványa vált ismeretessé, hanem az a körülmény is, hogy ezek rendszerezése lehetővé vált. E tény azért is érdemes kiemelni, mert az emlékek jelentős hányada nem rendszeres faluásatásokból, hanem egyéb ásatások, főként leletmentések járulékos elemei. Kár, hogy a szerző nem közölte a lelőhelyekről térképet, mert ez még szemléletesebbé tette volna, hogy az ország mely területei mikor milyen típusokat alakítottak ki. A cikkből az is kiténik, hogy mennyire előre vinnék az e vonatkozású ismereteket a nagyobb számú tervásatások, amelyek Tiszalök-Rázompusztán elindulva Bashalmon, Dobozon, Sarvalyon át vezettek és amelyek alapján ma már körvonalazhatók a korábbi és a későbbi középkor falusi lakóházainak főbb vonásai. Az Árpád-korban a földbe süllyesztett egy helyiségű lakóházak az általánosak 10 m²-es átlag alapterülettel. A két osztású és az ennél nagyobb alapterületű házak aránylag ritkák. A házak bejáratai nehezen állapíthatók meg. Berendezésük, főként a tűzhely, már inkább felismerhető. A XIV. századtól kezdve megnő az alapterület, két—három osztású házak is gyakoribbak és az állandó anyagú felszíni építkezések száma is egyre növekszik. A kőházak első sorban a Dunántúlon már nem ritkák. A helyiségek rendeltetése, elrendezése és berendezése szempontjából is sokasodnak a támpontok. A középkori magyarországi falvakról nyert kép a régészeti kutatások nyomán állandóan gazdagabb és változatosabb, de még jelentékenyen bővíthető az egykorú írott források felhasználásával. Lehet, hogy a szakdolgozat erre is kitér, de a közleményből ez nem derül ki. Itt csak a faépítkezésekre utalok beleértve a sövényépítkezéseket is, amelyek annak idején főként a kőszegény vidékeken nagy szerepet játszottak. Ezekről már most a történeti adatok alapján beleszóval a régészet tanulságait is, külön fejezetet lehetne összeállítani. Meg kellene különböztetni a nemesi udvarházakat a jobbágyházaktól. Az alsóörsi egyetlen épnek mondható példa aligha nevezhető népi építészetnek, noha ilyen vonatkozásai természetesen nem hiányoznak. A csepelyi, alsódörgicsei, ecséri házak — bár csak alaprajzuk ismeretes — szintén udvarháztípust képviselnek. Ezek természetesen hozzátartoznak a faluhoz, de abban az időben még nem számíthatnak a népi építészet körébe. Így a tanulmány címébe inkább a falu építésze, mint népi építészet kívánkozik. Vagy az udvarházak szerepeltetését ilyen értelemben kellene megindokolni.

Korok József régészeti beszámolója az 1979-i munkákról egyrészt hírt ad a korábban megkezdett kutatások folytatásáról (Esztergom-Szentkirály, Doboz, Lászlófalva, Sarvaly), illetve befejezéséről (Feldebrő), másrészt újabb ásatásokra hívja fel a figyelmet (a Lovag Zsuzsa vezette Benedek-rendi apácakolostor feltárása Esztergom-Alsószigeten, Győja falu felfedezése Simon Katalin által).

Entz Géza

Iparrégészeti kutatások Magyarországon (Égetőkemencék interdiszciplináris kutatása.) *Research in Industrial Archaeology in Hungary* (Archaeological and interdisciplinary researches on kilns and furnaces). Szerk. *Gömöri János*. Veszprém 1981. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Történelmi Szakbizottsága. 220 lap, 137 ábra.

A Liszt Ferenc Múzeum Sopronban 1980. július 28—30-án országos iparrégészeti tanácskozást rendezett mintegy 60 fő részvételével, a Magyar Nemzeti Múzeum szakfelügyeleti támogatásával és a Győr-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatóságának anyagi hozzájárulásával. A tanácskozás az iparrégészet széles kutatási területéről az égetőkemencéket, a föld ásványait a tűztechnika segítségével átalakító iparágak emlékeit vizsgálta, a régészeti és a különböző természettudományos, műszaki eljárások komplex alkalmazásával. Az elhangzott előadások — a vita tanulságai alapján módosított — szövegét tartalmazza a kötet.

A régészeti anyag feldolgozását elősegítő interdiszciplináris kutatások szervezeten eddig csupán az MTA Régészeti Kutató Intézetében folytak. Az ország valamennyi múzeumában megkísérelték azonban egy-egy kiemelkedően jelentős lelet műszaki vizsgálatát, személyi kapcsolatok révén keresve meg az erre alkalmas partnert, vagyis kutatóintézetet. A soproni tanácskozás ebből a szempontból is hézagpótló vállalkozásnak bizonyult: az összegyűlt régészek megtudhatták, hogy az égetőkemencék vizsgálata terén eddig milyen eredmények születtek, tájékozódhattak arról, hol érdemes bekapcsolódniuk egy megkezdett munkába. A gondosan szerkesztett kötet beosztása és az egyes témakörökön belül közreadott tanulmányok száma, realisan tükrözi a folyamatban lévő kutatások eredményeit. Egyben meg is jelölte a követendő utat.

I. Az *Edényégető kemencék* c. fejezet nyolc előadás szövegét közli. Elsőként *B. Bónis Éva*, a pannóniai római kori fazekaskemencék címen teljes tipológiai és kronológiai áttekintést ad az I.—IV. századról. Alapvető összefoglalása a helyi iparág rövid fejlődéstörténeteként fogható fel. *T. Szőnyi Eszter*, Kora római fazekaskemencék Mursellán, címen a Rába és a Marcal között fekvő településen az I. század közepétől, a municipium rang elnyerése előtti időszakban működő iparág fejlődését vázolja, a helyi kézművesség és itáliai hatások ötvöződésének izgalmas korszakában. *Horváth László*, A hosszúvölgyi római fazekaskemencék, címen, korban az előző tanulmányhoz kapcsolódik. A Nagykanizsától kb. 6 km-re délre előkerült római települést a II.—III. században kiszolgáló fazekasságról ad érdekes áttekintést. *R. Pető Mária*, La-Tène D-kora-császárkori fazekastelep a Gellérthegy felé elterülő síkságon, címen a Budapesten, a Duna bal partján húzódó kelta eraviszkusz település, korban egymást követő periódusaikból származó kemencéket ismerteti. Fontos, hogy ásatásai nyomán kirajzolódik az i. e. I. század végi, valamint az I. sz. I. század végi, II. század elejei település határa, s a műhelygyakorlat időbeni változása. *Póczy Klára*, Agyagégető kemencék fenntartása ipari műemlékként további vizsgálatok érdekében, címen a Parragi Györgyi által feltárt aquincumi katonai fazekasműhely kemencéinek műemléki helyreállításáról számolt be. *Rosner Gyula*, Fazekaskemencék a Szekszárd-Bogyiszlói úti avar faluban, címen igen hasznos technikai adatokat közöl a VI. század végén, VII. század elején megindult helyi fazekasságról, az avarokkal együtt érkezett mesterekről. A területen feltehetően még a VIII. században is termeltek, így hosszú időn át nyomon követő egy iparág lassú alakulása.

II. Az *Üveghuta* című fejezetben *Molnár László*: Régészeti kutatások a vétyemi XIX. századi üveghuta helyén címen egy 1806—1876-ig működő manufaktúra technikai kérdéseit boncolja. Megállapítja, hogy a XV. századtól funkcionáló kemencetípus csak a XIX. század 30-as éveiben váltja fel a kis hutákban a fejlettebb típusú. Jelezvé, hogy az üvegyártás ekkor tért át az üzemszerű termelés útjára.

III. *Mészégető kemencék* című fejezet első tanulmányaként *Müller Róbert*, Mészégető kemencék Magyar-

országon címen történeti keretbe ágyazza a magyarországi emlékeket. Feltárások nyomán csupán a római kortól vannak e tárgykörbe tartozó kemencék, szerző azonban a teljes topológiát érdeklő kitekintést ad az országhatárokon túli leletekre is. *M. Albecker Mária*, Középkori mészegető kemencék a Kaposvár-61. út mellett címen a kaposszentjakabi apátság, valamint az Árpád-kori Keszti falu környékén talált 5 kemencéről számol be, amelyek kétféle típushoz tartoztak és a XII.—XIV. században voltak használatban. *Vándor László*, a pókaszegető kemence címen egy XIII. századi emléket ismertet. A nagyméretű kemencében meszet és feltehetően téglát is állítottak elő a falu ekkor épülő temploma részére.

IV. *A Tégláégető kemencék* című fejezetet ugyancsak áttekintő tanulmány vezeti be: *Lőrincz Barnabás* Tégláégető kemencék Pannóniában, című dolgozata. A provincia területéről eddig 16 településről több, mint két tucat kemencét tart nyilván a kutatás: városokból, falvakból, legistáborokból és őrtornyok mellől. Ezeket rendszerezi felépítésük és használatuk szerint a kronológiai megállapításoknál messzemenően kiaknázva a bélyeges téglák nyújtotta segítséget. *Parragi Györgyi*, Az aquinumi katonaváros kerámia és tégláégető műhelye címen a legio ellátását biztosító üzem kemencéiről, ezek korszakonkénti használatáról számol be, összegezve korábbi ásatásai, illetve publikációi eredményeit.

V. *A Faszénégetés* fejezetben *Hegyi Imre*, Régi faszénégető boksák című tanulmánya a fémek előállításához, vagyis a tulajdonképpeni kohászat gyakorlatához szolgáltat alapvető ismereteket. Rekonstruálja a kétféle égetési eljárást, — az álló fa és a fektetett fa rendszere szerint felépített boksák technikai sajátosságait, s rávezet arra, hogy ez a faszéntermelési mód a nagyüzemi iparosítás idején sem szűnt meg teljesen.

VI. *Színesfém- és vaskohászat, valamint feldolgozás*. *Gömöri János*, A korai középkori vasolvasztó kemencék és az ékelt bucák kérdése, címen 25 régészeti megfigyelt műhely és közel félszáz kemence alapján vonja le következtetéseit. Az átfogó jelentőségű közlemény egyik érdeme, hogy az irodalomban eddig közzétett két kemence típushoz egy harmadik, ezeket időben megelőző korszakból származó kemencefajtaival gyarapítja a kutatást. Ezáltal a IX.—XIII. századon belül folyamatosan nyomozható a magyarországi vasolvasztás története. Az eltérő technológiák mögött szerző felvázolja a mestersegbeli gyakorlat átalakulását. *Valter Ilona*, Középkori kovácsműhely Csatáron című publikációjában mintaszerűen dolgozza fel Zalaegerszegtől délre végzett feltárásainak eredményeit. Patak mellett vasfeldolgozó hely kemencéit és hozzájuk tartozó munkagödöröket talált. A leletek és a megfigyelt jelenségek szerint, a vas kohását helyben végezték el a kovácsműhely működésével párhuzamosan. A metallográfiai vizsgálatok szerint az itt felhasznált vasérc importként érkezett a nyugat-magyarországi településre, egyenlőre még ismeretlen fejtől a XI.—XII. században. *Kozák Károly*, Az egri és a pécsváradi vár (kolostor) XV.—XVI. századi kemencéi, címen a kőbordás és a téglabordás kemencék működési elvét ismerteti saját feltárásain nyert tapasztalatai alapján. A kőbordás típusú az egri fegyvertár melletti kovácsműhelyben működött. *Gaál Attila*, Az ólommegmunkálás eszközei az úpalánki (Tolna megye) török palánkvár anyagában, című tanulmánya az irodalomban eddig még közöletlen emlékfajtaival foglalkozik. A törökök által épített és használt, majd visszavonulásukkor felgyújtott vár, jól datálható leletegyüttesében tüzelőhely és ebben puszkagolyók öntéséhez szükséges agyag és bronz negatív formák, valamint palaköből készült kétoldalú öntőminta és szerszámok voltak. E tárgyakat, az ásatási eredmények szerint, a XVI.—XVII. században használták.

VII. *Interdiszciplináris kutatások a régészetben, tekintettel az égetőkemencékre, melléktermékeikre és produktumaira*. A fejezet bevezető tanulmányában *Kisházi Péter*, Nyugatmagyarországi régi vaskohászati leletek vas-, ére- és salakmintáin végzett ásvány-kőzettani és teleptani vizsgálatok eredményei címen részletesen leírja az eddig vizsgált emlékek és jelenségek összetételét. Érdekesen tér ki a sikertelen olvasztás produktumaira,

ismérveire. *Vastagh Gábor*, Érecek és salakok vizsgálatának szempontjai és eredményei címen a középkori vaskohászat megismerésének a lehetőségeiről beszél. Sopronban, illetve környékén viszonylag sok kutatás folyt és így ismereteink is alaposabbak. Viszont a legtöbb magyarországi kohóhelynek ismeretlen az érebázisa. E hiány pótlásában segíthetnek a műszaki vizsgálatok, elemzések. *Költő László*—*Kis Varga László*, Röntgenemissziós analízis késő avarkori bronztárgyakon, címen a módszer alkalmazását egy egészen más oldalról mutatja be. Különböző lelőhelyekről származó övgarnitúrákon végeztek vizsgálatokat és megállapították, hogy pl. az ezüstözés helyett ónnal ötvözött ólommal vonták be felületüket. Jelentős eltéréseket figyeltek meg egyetlen övgarnitúrán belül is, anennyiben a díszítőmotívumok más-más műhelyből származnak, de egyszerre erősítették azokat szíjra. *Bíró Tamás*—*Pátkai György*, Röntgenfluoreszcenciás vizsgálatok a régészetben, című dolgozatában az eddig kipróbált módszer tapasztalatairól számol be. Sok éves kísérleteik során római kocsiemeltekből származó bronztárgyakat, más lelőhelyről való üvegeket, érmekeket, ékszereket, szobrokat elemeztek. A módszer gyors és mindenekelőtt nem rombol. *Verő József*, Geofizikai módszerek alkalmazása ipari régészeti kutatásokban címen ugyancsak tapasztalatait adja közzé. Vaskori telep, vaskohók, ispáni vár: tehát különféle jellegű emlékesorok révén ismerteti módszerét, ahol olyan anyagok mutatathatók ki, amelyek mágneses tulajdonságai eltérnek a környezettől. *Tóth Judit*, Archaeomágneses kormeghatározás címen ismerteti eljárását és az eddigi égetőkemencéken végzett vizsgálatának eredményeit. Felhívja a figyelmet, hogy jól datált, „in situ” kemenceleletekre van szükség összehasonlítható anyagként a munka még eredményesebb folytatásához. *Benkő László*, Termolumineszcens kormeghatározás, az alkalmazás lehetőségei kohók esetében címen beszámol kísérleteiről, téglá, kerámia csoportokon végzett kísérleteiről. Hangsúlyozza, hogy a minták ásatási körülményei döntően fontosak, s felsorolja az eredményt elősegítő, vagy kizáró okokat. Arra is kitér, hogy a módszer egyedi tárgyak vizsgálatára nem alkalmas.

Az iparrégészeti kötet méltó zárszavának tekinthető *Domonkos Ottó*, Az ipari néprajz kutatásának eredményeiről című dolgozata. A régészeket arra emlékezteti, hogy a néprajz legújabb kutatásai közvetlen segítséget nyújthatnak, ha tanulmányozzák a kovácsmesterségről, rézművessegről, a kerámiakészítésről, téglavetésről stb. ... megjelent publikációkat. Hiszen a műhelyek, a szerszámok, a technológia évezredek át alig változott.

A gondos szerkesztés, az egységesen ábrázolt ábrák, kiváltképpen a bőséges angol nyelvű kivonatokat révén a kötet a nemzetközi kutatás tekintetében is figyelemreméltó. A hazai kutatók érdeklődését a legjobban az bizonyítja, hogy az iparrégészeti tanácskozás második összefoglalóján, 1982 júliusában Veszprémben, már száznál több régész találkozott. A szerkesztő bizottság munkáját dicséri, hogy már a második kötet is nyomdában van.

Póczy Klára

É. Garam, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó. Fontes Archaeologici Hungariae. 106 lap, 25 szövegközi kép, 42 tábla, 1 térkép-melléklet.

A Heves megyei Kisköre határában, 1964-ben, halastó létesítésekor végzett földmunkák közben avarkori sírok kerültek elő. A leletmentő ásatást az alábbiakban ismertetett munka szerzője **Garam É.** vezette (előzőleg az 1—5. sírokat **Körök J.** a 6—18. sírokat **Vékony G.** tárta fel). A megmentett sírok száma 211, ami a temető becsült sírszámának 75—80 %-át jelenti. Kivéve egyik legjelentősebb leletegyüttest (47. sír), mely a Magyar Nemzeti Múzeumba került, a régészeti anyagot a szolnoki Damjanich Múzeum őrzi. Az embertani leletek őrzési helye a szegedi egyetem Embertani Intézete. („Helytörténeti adatok, ásatástörténet” c. fejezet).

A kötet katalógusrésze az 1–211. sírok és tárgyi anyaguk rövid leírását nyújtja. A méretarányos sírrajzok (összesen hatvanhat) jól dokumentált feltárással vallanak, csakúgy, mint az a válogatás, mely az ásatás folyamán készült fényképfelvételekből került közlésre (2–5. t.). A katalógusrészben kapja meg az olvasó az alapvető embertani adatokat is (a 180–211. sírok embertani anyagának meghatározása sajnos nem tekinthető egyenértékűnek a többiével, vö. 21. jegyzet), viszont az állatcsontanyag meghatározásai nem kerültek a sírleírásokba, csak a temetkezési szokások tárgyalásánál közül a szerző egy táblázatos összegeztet (a meghatározások *Bökönyi S.*-től származnak).

A hagyományos sorrendnek megfelelően a régészeti leletek taglalását a temetkezési rítus részletes ismertetése előzi meg („Temetkezési szokások” c. fejezet). A szerző összefoglalja mindazokat az adatokat, megfigyeléseket, melyek a sírgödörök sajátosságaira (méret, forma stb.), a halottak elhelyezési módjára és más rítusjellegzetességekre vonatkoznak. Három szövegközti ábraként közölt térkép segítségével válik szemléletessé néhány kiemelt jelenség temetőn belüli elterjedése. Megjegyezhető, hogy ezek közül néhány aránylag nagyobb hangsúlyt kap a megemlékezéskor: így a sírmélységek százalékos megoszlásának közléséből, illetve a leletanyaggal való összevetéséből sem kápeznek olyan eredményt, ami új szempontokat vetne fel. Szerkesztési szempontból megkérdőjelezhető, hogy a rítus és a temető belső kronológiájának összevetése megelőzi a datálási kérdésekkel foglalkozó fejezetet (vö. 50–51. o.).

A „Sírleletek értékelése” c. fejezetben a tárgyi anyag részletes elemzése azt a szerkesztést követi, mely az anyagot nemek szerint (férfi-, női, gyermeksírok) csoportosítja. Eltekintve a szükségszerűen bekövetkező ismétlődésektől, ez a szerkesztés az áttekintést is megnehezíti. Szerkesztési kérdéseket érint még, hogy az eleve „középvár” és „későavar” kronológiai csoportokra bontott elemzés bizonyos datálási problémáknak vág elébe. Itt főleg az eléggé nagy számú, finomabb kronológiához alkalmatlan mellékletű sír, illetve melléklet nélküli temetkezés „korai” besorolásáról van szó.

A fejezetben belül a szerző gondos tárgyelemzéssel, nagyszámú analógia bevonásával főleg a „középvár” kronológiai csoportra helyezi a hangsúlyt. Az egyes tárgytípusok temetőn belüli elterjedése világosan szerkesztett térképeken követhető (17–24. ábra). Kár, hogy a *Garam É.* által már korábban publikált és a temető legjelentősebb leleteihez tartozó üveg ivókürtre és pohárra (47. sír: *Acta Arch.* 25. 1973.) csak irodalmi adatot kapunk az ábrákon kívül és az értékelés eredményei nem épültek be a monografikus feldolgozásba. A késői avarkori kisköréi anyag többségében szokásos típus, viszont néhány ritkább veret elterjedésének követésével, konkrét analógiák bevonásával a temető feldolgozása gazdagodott volna, mint ahogyan az aránylag nagy százalékban előforduló ólomgarnitúrák, garnitúrarészek kérdésének részletesebb taglalásával is.

A tárgyi anyag vizsgálatai közül néhányat kiemelve, elsőnek a „középvár” és „későavar” fímaradványokat említhetjük mint olyan tárgyakat, melyek aránylag ritkák, illetve kevés a pontos ásatási megfigyelésekre alapuló következtetés. A „középcsoport” tartozó íjas sírok egyik jellegzetessége, hogy egyikben sem volt olyan öv-készlet, mely a temető legrangosabb halottaira vallana. A lemez, préselt verettípusok két csoportja, a kerek és négyszögletes veretek között kétségtelenül azok az aranylemezes övgarnitúrák emelkednek ki, melyek a korai közösség vezetőrétegéhez kapcsolható 27, 34, 121. fírsírokból kerültek elő. Jelentőségüket hangsúlyozza, hogy a 27. sírból (kerek veretekkel) és a 121. sírból (négyszögletes veretekkel) halotti obulusként értelmezhető arany éremtánczatok is származnak. Ami a halotti obulusok értékelésének szempontjából még külön is figyelmet érdemel, az, hogy a harmadik arany pénzútanczat késői (aranyozott öntött bronz övgarnitúra) sírban (41) volt. Itt lényegében a temető belső kronológiájának, egyben a két csoport közötti viszony alakulásának kérdése vetődik fel. Vagyis az a problémakör, melyet a szerző részletesen

munkájának utolsó fejezetében („A temető belső kronológiája és társadalmi szerkezete”) tárgyal. A Tótipusztai—Igar—Dunapentele-i kör, ahová a kisköréi temető korai sírjai kapcsolódnak, illetve a valamivel későbbre helyezett lemez csoport közötti kronológiai határ meghúzásában eddig nem alakult ki egységes vélemény. A kritikus korszakon, vagyis a 7. sz. második felén belüli ingadozásoknak megvan a reális alapja: az avarkori temetők közül alig van teljesen feltárt, vagy éppen a szükséges láncszemek hiányoznak ahhoz, hogy a benépesülés rendje világosan követhető legyen. Visszatérve a halotti obulus kérdésére, a hosszú századokon át követhető és szélesen elterjedt szokás tárgyi bizonyítéka egy késő avarkori sírban még nem érdemel különösebb figyelmet, viszont a kisköréi 41. sírt az emeli ki, hogy a korábbi szakaszra jellemző bizánci aranypénztánczatok egyikét helyezték a halott mellé, a sír pedig a legkorábbi gazdag temetkezések sorában, azok közelében jelentkezett. Többek között az embertani anyag részletesebb ismerete lenne szükséges ahhoz, hogy a korai és késői csoport között kialakult viszonyok a szerző által is felvetett kérdésben az itt vázolt jelenségre pozitívabban is építeni lehessen.

Már volt szó arról, hogy a rítusjelenségek, az egyes lelettípusok temetőn belüli elterjedését jó térképanyag illusztrálja. Ezeket az adatokat a szerző főleg az össze-foglaló értékelést nyújtó fejezetben használja fel, a kronológiai, társadalmi csoportok körülhatárolásakor. Az olvasó így joggal várhatja egy olyan térképmellékletet is, mely az egyes, tárgyi anyaggal jól datálható sírokat időrendi csoportok szerint összesíti, egyúttal feltüntetve a melléklet nélküli és a jellegtelen mellékletes temetkezéseket (periódusokat lehatároló térkép a szerző egyik korábbi tanulmányában jelent meg: *Angaben zu den archäologischen und historischen Fragen der Mittelawarenzeit. Problem seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Novi Sad 1978. 117.*—). A közreadott térképvázlatok közül főleg a korai garnitúratípusok elterjedése (17. ábra) illusztrálja azt a reális feltételezést, hogy egyrészt a legkorábbi sírok a temető ÉK—DNy-i középtengelyében vannak, másrészt, hogy a második generáció az ÉK-i részben nem temetkezett. Ez egy elnéptelenedési folyamattal is kapcsolatban lenne, amint az a jelenség is, hogy a keleti részben lépnék fel csoportosabban az „üres sírgödörök”, vagyis az idegenben elhunytak szimbolikus temetkezései. A telep teljes elnéptelenedése azonban nem következett be az új csoport (öntött övgarnitúrák) megjelenésekor. Itt merül fel temető 8. sz.-i használata és a népességkontinuitás közötti viszony problematikája és a szerző ebben a kérdésben számításba véve a rendelkezésre álló embertani adatokat is, úgy dönt, hogy az újonnan megjelenő nép-csoport a terület birtokbavételekor csaknem a teljes férfilakosságot kiirtotta. Döntő szót itt az embertani anyag teljes értékelése kaphatna. Amit a leletterjedési térképekről is világosan leolvashatunk: a jól datálható késői avarkori sírok a „középvár” síroktól Ny, ÉNy-ra, illetve DK-re jelentkeznek. (Itt kell megjegyezni, hogy a temető legdélebbi sírjait nem ismerjük a D-i határ feltáratlan), sem annak a kb. 70 × 10 m-es sávnak régészeti anyagát, mely a D-i részen ékelődik a feltárt területek közé. Az új csoport fellépésének körvonalazásához a szerző a tárgyi anyagon kívül a rítusra vonatkozó adatokat is hangsúlyozza; ezek a jelenségek azonban nem mindig jelentkeznek élesebb választóvonalaként (pl. a húsdado-mányra valló állatcsontok késői sírokban is előfordultak, ha sórványosabban is, vö. 46—47, 73, 79, 87, 89. old.).

Ami a temető struktúrájának társadalmi hátterét illeti, a részletes elemzésből két, a szerző által is kiemelt jelenséget említünk. Mindkettő a „középcsoport” sírjaival van kapcsolatban: az aranyveretes öv-mellékletek jelentősége és a fegyverek aránylag nagy száma. Az utóbbi, összevetve a lelőhely földrajzi helyzetével valószínűsíti, hogy olyan településről van szó, melynek elsődleges szerepe egyik tiszai átkelő védelme volt, a folyó jobb oldalán. Ennek a településnek rangjára az aranyveretes övek kapcsolatai a Tótipusztai—Igar—Dunapentele-i csoporttal világosan utalnak. Más kérdés, hogy mennyire lehet levonni a késői anyag alapján olyan általánosabb következtetéseket, miszerint ennek a közösségnek tagjai

nem teljesítettek katonai szolgálatot (91. o.). A fegyverek sírba kerülésének, vagy ennek ellenkezőjének háttérében több tényező állhat, mindenesetre nem érdektelen, hogy a kiskörei késői avarkori temető néhány fegyveres sírja olyan területre esik, mely közvetlenül határos a lemezes csoporttal és néhány „üres sírgödör” pedig jól datálható késő sírok közé is ékelődik a temető ÉNy-i szélénél. Az öntött veret típusokról nyújtott elemzés és a típusok temetőn belüli elterjedése (21. ábra) jól érzékelteti a késői temetőrészek növekedésének irányát, egyben használatát legalább a 8. sz. végéig, és így nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy a fegyverhiány háttérben legalábbis részben gazdasági tényezők (fokozatos elszegényedés?) állanak.

A kiskörei avarkori temető monografikus feldolgozásának fentebbi áttekinthetése nem tűzte célul, hogy minden részletre kitérjen. A könyv számos olyan adatot tartalmaz, mely jó ásatási megfigyeléseken és gondos elemzésen alapul. Az utóbbihoz tartozik a keleti analógiák kellő bevonása és kihangsúlyozása, mely az avarkori etnikum összetételének vizsgálatához nyújt komoly segítséget.

Cs. Sós Ágnes

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I–II.
Szerk. Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A. Bp. 1976–1977.
Tankönyvkiadó I/1. köt.: 307 lap; II. köt.: 111 tábla.

A magyarság őstörténetének szerteágazó forrásai ma már szinte áttekinthetetlenek. Éppen ezért tett nagy szolgálatot a szegedi JATE kutatógárdájára támaszkodó és más intézmények munkatársait is összefogó Szegedi Őstörténeti Munkaközösség, amikor a magyar őstörténet forrásait kiadta. Az egyetemi jegyzetként megjelent mű, melynek mi csupán a Kürti Béla és Bálint Csanád által írt régészeti fejezetet ismertettük, nemcsak az egyetemi oktatásnak alapkönyve, hanem a szakemberek számára is szakszerű eligazítást ad a sokrétű forrásanyagban. Az első két kötet (I/1, I/2 és II.) a régészeti, archeozoológiai, antropológiai, néprajzi, nyelvi és írott források gazdag tárháza, amely szinte minden lényeges kérdéssel tájékoztat, az adatok tengerében eligazít, és egyben felhívja a figyelmet a hiányokra is.

Az őstörténeti rész minden olyan kultúra rövid leírását tartalmazza, amely magyar őstörténeti elmélet részét képezte, amelyet valamilyen formában a finnugorokkal vagy a magyarsággal kapcsolatba hoztak. Áttekintést ad a sztyeppe európai részének népeiről, a magyarok szomszédairól. A honfoglaló magyarokkal foglalkozó fejezet a magyarság régészeti emlékeinek teljességre törekvő bemutatását tűzte ki célul. Egy ilyen munka fő erénye a pontosság, az adatok megbízhatósága. E követelményeknek a régészeti fejezetek nagyobb részben megfelelnek, s az elírások, pontatlanságok nem csorbitják a szerzők érdemeit.

A hibák néha nem is a szerzőket terhelik, mégis fel kell rájuk hívni a figyelmet, mert a jegyzet esetleges újrakiadásában jó lenne őket kiküszöbölni. A gorogyci és gyakovói kultúra esetében pl. helytelen textiltímről beszélni (I/1. köt. 70–71. o.), mert ez a díszítés bepecsételésével keletkezett (*Bobrinskij A. A.*, *Gonesarsztvo vosztocnoj Evropy*. Moszkva 1978. 235.). Ilyen hiba a CVIII. t. 9. sz. Isimbajból származó veretét ismeretlen lelőhelyűként közölni. Más pontatlanságok azonban elkerülhetők lettek volna. Pl. honfoglalás kori csuklós karperecet nem kettőt, hanem hármat ismerünk (Ártánd, DMÉ 1965 (1966) 64.). Ugyanitt olvashatjuk azt a hibás adatot, hogy a pántkarperecek anyaga ezüst, holott számos bronz példány is ismert. Az I/1. köt. 135. oldalon említ Bálint Csanád egy harcsahorgot Tiszasüllyről. Ugyanezt a tárgyat a táblakötetben (CXI. t. 8.) már Tiszajenőrről származónak írja. A valóságban az utóbbi lelőhely az igazi, de a tárgy maga kulcs. Kisebb elírás, hogy a hajdúböszörményi arany szemfedőlemezeket ezüstműből valónak írja (I/1. 145.).

A honfoglalók írásáról szóló címszóban betűket utánzó jelekről olvasunk. Azok a gyűrűk, amelyeken „rovásjeleket” vagy „betűket” ismernek fel a kutatók,

az ún. Thebalring-ek közé tartoznak. Amulet szerepük van és *W. Grohe* szerint bélbetegség elleni bajelhárítók. Nyugati eredetükre utalhat az a tény is, hogy nálunk a XI. század utolsó negyedében terjednek el (*Das Problem der Thebalringe*. *Alte Kostbarkeiten aus dem bremischen Kulturbereich*, 1956, 46.: *Neugebauer, W.*, Offa 21–22 (1964–65) 240.).

Nagyon bizonytalanok érezzük azt a megállapítást, amely a minuszinszki medence felől érkezett hatásról beszél a honfoglalók emlékein. Ezt az ötletet Fethich Nándor vetette fel főleg Németh Gyulának a törzsneveink eredetét magyarázó sorai nyomán (I/1. köt. 154.).

Több ízben felmerült az a kérdés, van-e a kalandozó magyaroknak Ny-Európában tárgyi emléke, és előfordulnak-e nálunk idegen eredetű tárgyak? Honfoglaló kengyeleket ismerünk Ny-Németország és a NDK területéről is (*Corpus arch. Quellen* III. 61 (31. lh.). Lengyelországban nemcsak szörványosan találkozunk magyar emlékekkel (pl. Igomia stb.), hanem honfoglaló magyar temetkezésekkel és temetőkkel is (Przemysl). Ugyanakkor néha idegen eredetű tárgyak kerülnek elő X–XI. századi magyar temetőkben: pl. köttlachi típusú gombos végű karikák (Halimba, Nádudvar), pasztaberakásos félhold alakú fülbevalók (Eger, Pétervására), morva lemezes gombok (Heves, Nyitra-Zoboralaja, Sellye, Pozsony, Dúcs, oroszvár, Szilaspusztas). Ismeretlen lelőhelyről Debrecenben), bizánci állatalakos csatok (Tiszabura, Malomszeg-Ondróhó: a CIII. t. 1. ábrán Vágtornóc lelőhely áll helytelenül, Kétpó, Szentlőrinc-pusztas, Tiszajenő, Rakamaz, Mindszent-Kosorjás dűlő), karoling-normann típusú kengyelek (Génye, Kisdobra, Bodrogvéc, Esztergom stb.), a törtezüst leletek köréből származó fémgöngyök (Halimba, Doboka) és nyakperekék (Galgóc, Sorokpolány, Nyitra-Zoboralaja).

A X–XI. századi temetők némelyikében szinte szisztematikus „sírablást” tapasztalunk (Derecske, Szabadikecs-tangazdaság, Bánkeszi, Szabolcs-Vontatópár.) Érdekes azonban, hogy pl. Derecskén, illetve Bánkeszin a leggazdagabb sírok érintetlenek maradtak, és Szabadikgyóson is olyan sírokat „raboltak” ki, amelyekből semmilyen nemesfém sem remélhettek. Feldúlt és kirabolt gazdag sírokat nem ismerünk a honfoglalás korából (ellenkezően I/1. köt. 143.). Ebből arra következtetünk, hogy nem sírablásról lehet szó, hanem a temetők felüljárásáról, meggyalázásáról.

A honfoglalás kori temetőket Szőke Béla nyomán szoktuk típusokba sorolni. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a felosztás, miként arra könyvének bírálói is felhívták a figyelmet, helyenként bizonytalanra vált, főként a köznépi temetők esetében. A X. század elején induló, és teljesen feltárt nagy temetők természetesen nemcsak köznépi sírokat tartalmaznak, hanem jelentős számban előfordulnak bennük a középréteg, vagy éppen a vezető réteg sírjai is. Ezért, ha csupán a három fő réteg valamelyikébe akarjuk beosztani a temetőket, besorolásuk sematikussá válik, félreérthető, és hamis következtetésekre ad alkalmat. Teljesen homogén, azaz egyetlen réteghez tartozó temetők rendkívül ritkák, gyakran csak a részleges feltárás következtében állnak elő. Ezért a „köznépi temető” meghatározás önmagában pontatlan, mindig meg kell mondanunk, hogy van-e fegyveres vagy vezető réteghez tartozó a temetőben. Ilyen félreértés mutatkozik meg abban a megfogalmazásban, hogy a rozettás lószerszámok a köznépnél is előfordulnak, holott mindig a köznépi sírcsoport előkelőiről van szó. Itt kell megjegyeznünk, hogy a rozettás lószerszámok nagy szíjvégei általában a szügyelő és nem a farhám díszei (I/1. köt. 137.), és az ezüstlemezekkel díszített nyergék egy bizonytalan kivétellel (Mezőtúr-Dohányosgerince) női sírokból származnak (I/1. köt. 135.).

Az újabb kutatásoknak köszönhetően ma már tudjuk, hogy a cserépüst a késő avarkorban is ismert, és nem a honfoglaló magyarokkal jelent meg a Kárpát-medencében. A kerámia sírokba helyezése a Tiszántúlon főleg a középrétegre jellemző, a köznépnél hiányzik, ill. ritka. A Dunántúlon viszont csak a köznépi sírokban találunk edényeket (Halimba, Majs), és a Felvidéken is a köznépi túlsúlyú temetőkre jellemző (Vágtornóc), bár a közép-

réteg sírjaiban is előfordul. Így aligha várhatjuk a kerámiától az etnikai elválasztás lehetőségét (I/1. köt. 141.).

Számos zavaró elírás találunk a táblák képaláírásaiban. A C. tábla 3-as edénye nem Bodrogszerdahelyről, hanem Bashalomról származik. A XLVI. t. 3. képek nincs sem lelőhelye, sem megnevezése megadva. Az XLV. táblán nincsenek lelőhelyek, csupán utalás az irodalomra. A LXXXII. tábla rendkívül zavaros, mivel a 13 tárgyhöz 18 meghatározást ad. Kimaradt a LXXXVIII. t. 13. és a XCV. t. 13-as tárgy lelőhelymegnevezése. Meg kell említenünk, hogy a tarsolyfüggeszítőket általában fordítva közli, hihetőleg Tankeevka példája nyomán (Arch.Ért. 105 (1978) 124.).

A címszavak irodalomjegyzéke általában tartalmazza a legfontosabb műveket, de azért szívesen láttuk volna a csernyahovi kultúra irodalmában a névadó temetők közleményeit (Csernyahov: MIA 116 (1964) 53–117.: Marosszentanna: Kovács I., Dolg. 3 (1912) 250–342.). a glodoszi lelet irodalmát, a szaltovói kultúrájánál Artamonov és Merpert nevét stb.

Hiányoznak a régészeti címszavak közül a ruházat, a ruházat anyagai, melyekről csak elszórtan lehet adatokat találni az irodalomban. Erre annál is nagyobb szükség lett volna, mert a néprajzi részben azt olvashatjuk, hogy a honfoglalók ruházata általában bőrből volt (I/1. köt. 225.), holott a régészeti anyagban alig tudunk bőrruhát kimutatni (Zemplén), míg finom textilmaradványok annál gyakrabban maradnak meg bronz karperecek belső felületén (pl. Nádudvar, Szabadkígyós), vagy vascsatokhoz oxidálódva (Szabadkígyós). Elszórva találjuk meg a kötetben a hitvilágra vonatkozó adatokat is, mások pedig hiányzanak (pl. csatok: hevedercsatok és a ruházat lant alakú és más kisebb csatjai, a szövés-fonás eszközei, erdítések, földsáncok, ipari létesítmények: kemencék, olvasztók, általában a településrégészet eredményei elnagyoltak).

Végezetül meg kell említenünk, hogy a régészeti fejezetekben felhasznált irodalom csak kivételképpen tartalmaz 1972 utáni munkákat. Ez a megjelenés idején még nem okozott problémát, ma azonban néhány keltezés vitatottá vált (turbaszli, karajakupovoi és bahmutyinoi kultúrák), így a mű újabb kiadásánál számos címszót át kell teljesen írni. Ennek ellenére az őstörténet kérdéseivel ismerkedő hallgatók számára e tankönyv semmi mással nem pótolható, rendkívül hasznos kézikönyv.

Mesterházy Károly-

A. Pohl, Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540. Bp. 1982. Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz. — Akadémiai Kiadó. 101 lap, 145 tábla.

Szerzőnek ez a könyve — a középkori magyar arany- és pénzek katalógusával (Ungarische Goldgulden des Mittelalters, Graz, 1974.) — munkásságának csúcsát jelenti; befejezve azt a kutatást, amit több mint 20 évvel ezelőtt kezdett Huszár Lajos útmutatásával, a késő középkori magyar pénzek verdejegyeinek feloldását. E témából több részletmunkája jelent meg, s közvetlen e könyv előzményeként végezte el a verdejegyek összegyűjtésének nagy munkáját.

Károly Róbert pénzverési decentralizációjával tűnik fel a különböző verdék és kamaragréfok jegyei. Ezek megfejtése nem csak a kor pénztörténetének ismeretét gazdagítja, hanem az évszám nélküli pénzek időrendjét is lehetővé teszi, valamint egyéb politikai és gazdasági kapcsolatokra is utal. Éppen ezért jelen munkának legnagyobb értéke a 145 táblán közölt verdejegyek és feloldásuk, ahol ez lehetséges volt. Az azonosítás egyszerű; minden típusnak közli a fényképét, katalógusszámát, rövid leírását, majd a típus valamennyi ismert verdejegyét (nagyított rajzban, az előfordulási formában) és feloldását, majd mint egyik leglényegesebbet, a verési időt.

Az egyes uralkodók vereteinek sora garassal kezdődik (ahol van), majd az aprópénzek következnek időrendben. Ez a könyv az aranyakat nem hozza, mert — mint utaltunk rá — azzal külön munka foglalkozott. Ez módszertanilag vitatható, szerintünk egybe kellett volna fogni az aranyakat és ezüstöket, uralkodónként csoportosítva.

A rendkívül értékes verdejegytáblázatok előtt ismerteti a kor pénztörténetét. Rövid fejezet fejti ki a verdejegyek megjelenésének körülményeit és rendszerét, első sorban Hóman Bálint munkásságának alapján.

Igen szerteágazó fejezet a középkori magyar pénzverés személyi és gazdasági háttéréről írt rész. A fejezet címe azonban többet mond, mert az ismertetés inkább csak a pénzverésre korlátozódik; néhol szinte elvész a részletekben, máshol pedig, éppen gazdasági jelenségeken átsiklik.

Külön fejezet foglalkozik a középkori magyar verdékkel, ismertetni röviden felállításuk körülményeit, működésük idejét, benne — a táblázatokkal gyakran átfedően — jegyeikkel.

Két kis (vitathatóan idetartozó) fejezet — a szlavóniai báni pénzverés és a középkori magyar aranyak — után név- és irodalomjegyzék van, majd különböző katalógusok azonosítása zárja a 100 oldalnyi szövegrészt.

Pohl Artur munkája (és munkássága) határkő lesz a késő középkori magyar pénztörténeti kutatásban. Horváth Tibor Antal, Huszár Lajos és Schulek Alfréd kezdő kutatásai után a téma, az eddig ismertek összefoglalása szükséges volt. Ezt a feladatot lényegében elvégezte a „Münzzeichen und Meisterzeichen” szerzője. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül a könyv néhány hibája sem. Igen nagy hibának tartom a hivatkozások fel nem tüntetését. Ismereteink a kamaragréfokról levéltári kutatásokon alapulnak. Szinte megkérdőjelezi a munka értékét, hogy a kamaragréfok jegyzékénél (74–85. o.) nem tünteti fel a levéltári jelzeteket, így az adatok ellenőrizhetetlenek. Akkor lett volna tökéletes, ha közölte volna az ide vonatkozó regestákat. A pénztörténeti résznél is kénytelenek vagyunk hiányolni a pontos jegyzeteket. Irodalomjegyzéket ugyan ad a szerző, amelyre néha a szövegben számmal hivatkozik, ez azonban nem pótolja a jegyzetanyagot. A hivatkozásnál kissé szokatlan módszer, hogy jegyzetszámmal hivatkozik a szerző az ábécérendben összeállított irodalomjegyzékre, így a jegyzet-számozás első száma: 50.

Értéke a munkának az időrend kísérlete; hogy megpróbálta a szerző az egyes vereteket évhez kötni. Ez fontos alap lesz a későbbiekhez, amelyeket majd az újabb kutatások nyilván módosítani fognak, de a jelen ismereteknek nagyjából megfelelnek. Célzerű lett volna azonban még komplexebb módszerrel dolgozni és a művészettörténeti vonatkozásokat is figyelembe venni. Már a XIII. század végén a király ábrázolása nem „a” király sematikus képe volt, hanem az életszerűsége, mondhatni portrészerűsége törekedtek. Károly Róbertnél, akinek pénzein itáliai hatás érvényesül, ez különösen megnyilvánul. A CNH. II. 21. egy kifejezetten gyermekarcú királyt mutat; egészen biztos, hogy Károlyt ezt uralkodásának elején verette, s nem 1332-ben, ahogyan ezt Pohl keltezi. Ugyanakkor 1334-re teszi a javakorbeli férfigirályt ábrázoló CNH. II. 37. sz. veretet, ami reális, de éles különbséget mutat a CNH. II. 21.-gyel.

Ekkora, összefoglalás igényével fellépő munkánál természetesen a véleményeltérés, kisebb részleteknél is. Például 1503-ra teszi a szerző (7. o.) évszám első feltűnését magyar pénzen. Igaz, hogy II. Ulászló guldinereit nem tartjuk forgalmi pénznek, mégis inkább az 1499-es évszátart guldinert szoktuk az első évszámú magyar pénznek tartani.

Összegezve véleményünket, a munkát pozitívan kell értékelnünk, mert Schulek Alfréd (Numizmatikai Közöny 1926., 1931–1932., 1941. számaiban) óta összefoglalta a nagyon is időszerű témát.

Gedai István

R. Rolle, Totenkult der Skythen. Teil I: Das Steppengebiet. Berlin—New York 1979. Walter de Gruyter. Vorgeschichtliche Forschungen 18. 1. kötet: 188 lap, 13 kép, 12 táblázat, 3 térkép, 45. tábla. 2. kötet: 155 lap, 183 kép, 15 melléklet.

A Szovjetunió európai területének déli részén fekvő sztyeppevidék régészete, története felé a magyar kutatás mindig rendkívüli érdeklődéssel fordult. A Kárpát-medencét ezzel a tájjal összekötő közös történeti múlt egyik lényeges szakasza a korai vaskorra esik. Az i. e. I. évezred elején játszódott le a sztyeppén az a jelentős természeti, gazdasági változás, amely a lovas nomád, állattenyésztő életmódot folytató törzsek nyugati terjeszkedését kiváltotta. A kimmer majd szkíta népesorok vándorlásairól a mai napig ellentétes vélemények születtek, elvetve vagy elfogadva a keleti népeknek a Közép-Európaig való eljutásának elméletét. A Kárpát-medence keleti felében és a sztyeppevidéken előkerült kimmer, szkíta típusú tárgyi emlékek anyag összehasonlításán túlmenően a teljes hagyatéék, így a két terület lakosságának szellemi elképzeléseiről, társadalmi szervezetéről valló temetkezési szokások elemzése a vitatott kérdésekben a meggyőzőbb álláspontok kialakítását teszik lehetővé. Ehhez jelentős segítséget nyújthat R. Rolle könyve, amely a sztyeppevidék szkíta népének sírformáinak, temetkezési rítusának leírásával, magyarázatával rendkívül fontos forrást tesz hozzáférhetővé.

A munka két kötetre tagolódik. Az első tartalmazza a temetkezések elemzését, a társadalmi szervezetre, hitvilágra vonatkozó következtetéseket, a különböző mutatókat, térképeket, táblákat, míg a második kötetben az egyes sírok leírását magába foglaló katalógus kapott helyet.

A katakombasírok ismertetése alkotja az első fejezetet. Az ilyen típusú sírokat tartalmazó temetőik leírása, elemzése, a temetkezési forma jellegzetességeinek, a mellékletek felsorolása teljes képet ad erről az emlékhagyatokról.

A második fejezet a szkíta társadalom vezetőrétegének temetkezéseit tárgyalja. A fejedelmi sírokra jellemző vonásokat külön-külön írja le, így a temetkezés módjára, a szertartásokra vonatkozó megfigyeléseket, az előkerült leleteket. A leírtak szemléltetését jól szolgálják az egyes halmok adatait összefoglaló táblázatok, a sírkamrák, a folyosók formáját bemutató rajzok. Helyet kapott itt a rendelkezésre álló antropológiai adatok felsorolása is. Az egyes kurgánokban a vezetőréteghez tartozó elhunyt mellé eltemetett kísért sírjainak leírása, a lovas sírok értékelése, a sírba helyezett kocsira utaló emlékek áttekintése teszi teljessé a temetkezési szokások bemutatását. Az adatok gondos összegzéséből, elemzéséből világos, kifejező kép rajzolódik ki a szkíta nép hitvilágáról, társadalmáról.

A temetkezésekből előkerült leletanyagot (pl. nemesfém edények, aranyveretek, nemesfémekkel díszített fegyverek, aranyékszerek, arannyal díszített öltözékek, textíliák) a munka harmadik fejezete mint az eltemetett méltóságára, gazdagságára következtetéseket nyújtó emlékeket tárgyalja, de kitér ennek a kereskedelmi kapcsolatok kimutató jelentőségére is.

Az elemzések eredményeiről a kötet végén tömör összefoglalást ad a Szerző, a halomsírokra vonatkozó adatokat pedig magyarázatokkal kísért táblázatban összegzi. Ezek alapján kísérli meg, Herodotos adatait is figyelembe véve, felvázolni a szkíta társadalom szerkezetét. 7–8 különösen gazdag, jelentős építményekből álló halomsírt a szkíta királyok nyugvóhelyének tekint, 23 kurgánt pedig fejedelmi temetkezésnek határoz meg. Véleménye szerint az i. e. 5–4. századból származó katakombákba a szélesebb vezetőréteghez tartozó elhunytakat temettek el.

A kötetet terjedelmes irodalomjegyzék, tárgymutató, szerzői és földrajzi jegyzék zárja. A táblaanyag jó áttekintést nyújt a jelentősebb kurgánok ásatairól, néhány kiemelkedő leletről.

A munka második kötetét alkotó katalógus a sztyeppevidéken feltárt halomsírok szerkezetének, leleteinek pontos leírását tartalmazza, ásati rajzok, térképek

kísérétével. Rendkívül érdeme ennek a résznek a szakirodalomban nehezen hozzáférhető adatok összegyűjtése, együttes közreadása. Ezzel a szkíta kor történetének kutatása nélkülözhetetlen forrássá válik, gyarapodott.

Kemenzei Tibor

A. Mallwitz, X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia. Frühjahr 1966 bis Dezember 1976. (Mit Beiträgen von P. C. Bol, J. Dörig, B. v. Freytag, stb.) Berlin 1981. Verlag Walter De Gruyter & Co. 398 lap, 130 szövegközi kép, 45 tábla.

A kötet dedikációja a 75 éves Emil Kunzének, a klasszika-archeológia egyik legnagyobb alakjának, az athéni Német Régészeti Intézet és az olimpiai ásati korábbi igazgatójának szól. Együttal ez a Kunze utáni korszak első Olympia-Berichtje, amely a kutatások irányítását átvevő Alfred Mallwitz nevéhez fűződik. (A pontosság kedvéért meg kell említeni, hogy E. Kunze beszámolója a szentély délkeleti részén 1962 és 1966 között végzett ásatakról, amely a sorozat IX. kötete lenne, egyelőre nem jelent meg.)

Az 1966 és 1976 között eltelt évtized, amelynek eseményeiről a kötet elején Mallwitz részletesen tudósít, Olympia történetében joggal nevezhető „csendes” korszaknak, amelyet elsősorban a leletanyag feldolgozása jellemez. Az eredményeket jórészt ismerjük, hiszen az „Olympische Forschungen” (OF) sorozat kötetei — Kunze koncepciójának megfelelően és személyes irányítása alatt gyors egymásutánban jelentek meg a geometrikus agyag-, ill. bronzszobrokról (OF VII és XII; W.-D. Heilmeyer), a geometrikus bronz háromlábakról (OF X; M. Maass), a griff- és oroszlánprotomékről (OF XI; H.-V. Herrmann), a figurális nagybronzokról (OF IX; P. C. Bol), a bronz ékszerekről és használati tárgyakról (OF XIII; H. Philipp), valamint a kutakból előkerült agyagedényekről (OF VIII; W. Gauer). Ez a felsorolás minden további kommentár nélkül is világosan tükrözi, hogy a feldolgozó munka mintegy tízéves időszaka célkitűzéseit szinte tökéletesen megvalósította.

De az előbbieken kívül sok más is történt. Az Olympiát sújtó földrengések következtében az új múzeum közelében új ásati házat kellett építeni. Ez a vállalkozás, amely 1968-ban zárult le, jelentősen megkönnyítette a német kutatóknak, hogy a leletanyagot a múzeum raktáraiba szállítsák át és ott elrendezzék. Ennek eredményeiről, személyes tapasztalat alapján, csak a legnagyobb elismeréssel emlékezhetünk meg.

Magában a szentélyben a hangsúly a mérnöki munkára tevődött át. Ez magába foglalta az elodázhatatlan „köznap” feladatok ellátásának az irányítását: sérült épületmaradványok konzerválását, kijavítását (a prytaneion nyugati fala, a stadion bejárata, a Zeus-templom rámpája stb.), ásati terület tereprendezését (a szentély délkeleti részén.) Ezen kívül azonban fontos felmérési és helyreállítási kampányokra is sor került. Az előbbieken kívül a legfontosabb a Léonidaion maradványainak köről köre való feltérképezése volt. Az utóbbiak jóvoltából a szentély látogatóinak vizuális élménye lett gazdagabb: ehhez járulnak hozzá a Héra-templom újonnan felállított oszlopai, a Niké-pillér látványa a Zeus-templom nyugati homlokzata előtt, vagy a Sikyóniak jelentősen restaurált kincsesháza. Az utóbbi feladatok némelykor kisebb ásásokat is igényeltek. Sondagera került sor a Héraionban, a Sikyóniak és a Megaraiak kincsesházának körzetében, továbbá a Visszhang — csarnok területén. (Az utóbbi melleleg érdekes leleteket — köztük Villanova-zablát — is napvilágra hozott.)

Mallwitz rendkívül precíz beszámolóját E. Kunze korábbi munkatársainak tanulmányai követik. A Bericht hagyományainak megfelelően a publikációk Olympiában végzett kutatások eredményeit tartalmazzák. Némelyikük az „Olympische Forschungen”-ben szerzője által monografikus keretek között kidolgozott probléma-

körhöz kapcsolódik (W.-D. Heilmeyer cikke a geometrikus kocsibrázolásokról, H.-V. Herrmanné egy etruszk (?) griffprotomékkal díszített üstről, vagy H. Philipp munkája egy ciprusi archaikus ló-csüngődíszről.) Másokban publikálatlan leletek, leletcsoportok közzétételére került sor (W. Gauer egy késő archaikus edényfogóról, P. C. Bol egy kora klasszikus gyermektorzóról ír; W. Schiering, U. Hausmann, F. W. Hamdorf és B. v. Freytag cikkeiben olympiai kerámiameleletek a főszereplők). Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek azok a közlemények, amelyek egy fontos emlékre vonatkozó ismereteinket lényegesen módosítják (W. Koenigs az ún. III. stadionról és a Visszhang-csarnokról), ill. azok, amelyek alapján egy készüléken levő nagyobb feldolgozás körvonalai, ill. részeredményei rajzolódhatnak ki (P. Grunauer a Zeus-templom keleti homlokzatáról).

Mindent összevetve, az ismertetett Bericht-kötet olyan évtizedről ad számot, amely egyfelől lényegében lezárta Olympia kutatásának Kunze nevével fémjelzett korszakát, másfelől viszont szisztematikusan munkálta előkészítette a lelőhely feltárásának 1977-ben megkezdett ötödik szakaszát.

Szabó Miklós

Christa Farka, Die römischen Lampen vom Magdalensberg. Klagenfurt 1977. Landesmuseum für Kärnten. Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 4. 336 lap, 82 tábla, 1 térkép.

Az 1867 óta tervszerűen vezetett magdalensbergi ásatások anyagának ismerete nemcsak a Noricum-kutatás szempontjából kiemelkedő jelentőségű, de ennek a nagymennyiségű leletanyagának ismerete nélkül nem lehet kellő képet alkotni a Duna menti provinciák fejlődéséről, azoknak kapcsolatáról Itáliával s különösen Pannonia provincia korai évtizedeinek történetéről. Az előzetes jelentések és az egész ásatási területről szóló időnkénti beszámolók mellett örömmel kell üdvözlönnünk azokat a köteteket, melyek részletes és összehasonlító feldolgozást adják az egyes anyagcsoportoknak. Christa Farka a mécesanyagot publikálta, mely a magdalensbergi feltárások területéről származik, 1930-ban F. Miltner publikálta a klagenfurti Landesmuseum római kori méceseit, s ezek között a Magdalensberggről származó méceseket is. A már publikált anyagot, az 1948 óta folyamatosan vezetett tervszerű ásatások jelentősen megerősítették olyannyira, hogy a jelenlegi feldolgozás már 1469 méceset és töredéket ismertethet. Magdalensberg feltárása folyamatosan tovább halad, s a jelen mű az 1966-ig felszínre került leleteket mutatja be. Szerencsés volt a feldolgozott anyag felvételét lezárni és a feldolgozást megkezdeni, mert Magdalensberg is azok közé a kiemelkedő értékű nagy feltárási területekhez tartozik, melyeknek kutatása több évtizedet, sőt jelen esetben több mint egy évszázadot vesz igénybe.

A tervszerű ásatásokból előkerült mécesek különösen értékesek a kutatók számára, mert a feltárt terület kronológiai meghatározásai még tovább finomítják az egyes típusokról már kialakult képet. Magdalensberg fénykora az i. e. 1. század közepétől időszámításunk 1. századának közepéig tart. Már az i. e. 1. század első negyedében oppidum állott itt. A korai mécesleletek azért különösen értékesek, mert betekintést engednek az Itáliából északra irányuló exportba. Magdalensberg épületeinek többségét Claudius császár uralkodása idején, i. sz. 50 körül töltötték fel s így az ásatások során ezekből a rétegekből előkerült mécesek is különös jelentőséggel bírnak. Az i. sz. 1. évszázad közepe éppen az az időszak, mikor megjelenik a firmaméces, mely néhány évtized után Itáliában és a nyugati, valamint északi provinciákban általánosan használt lesz, s még a Mediterrán világ keleti részén is ismertté válik. Gyér előfordulásuk Magdalensbergen arra mutat, hogy már az 1. század első felének végén az északi provinciákban is megjelenik, de használata általánossá ekkor még nem vált.

Értékes bevezetőjében a szerző súlyos akadályként jelöli meg, hogy az itáliai anyag még jórésben feldolgozatlan. A magdalensbergi mécesek feldolgozásának időszakában még így érezhették, azóta azonban már több munka foglalkozott az itáliai mécesekkel s különösen az aquileai mécesekkel.

A bevezető után a magdalensbergi mécesek típusainak leírása következik. A típusleírás rendszerének megfelelően osztotta be a szerző a katalógus részt is, lehetővé téve ezzel a gyors tájékozódást. A fő csoportokat részint kronológiai alapon, részint területi alapon, részint pedig típuscsoportok alapján alakítja ki. Két fő csoport különböztethető meg, az egyik az agyagmécesek, a másik a fémmécesek csoportja. A két csoport számaránya feltűnő. Az ismertetés 1465 agyagméceset és 4 fémméceset tartalmaz. A római kori bronzmécesek készítésének két virágzása kora van részint a császárkor első évszázada, részint pedig a negyedik évszázad, mely szervesen átnő az 5. század kopt és bizánci mécesének világába. Természetesen a tömegével gyártott és jóval olcsóbb agyagmécesek mellett ritkábban kerülnek elő fém, — főként bronzmécesek, azonban Magdalensbergen kirívó a fémmécesek kis száma, mely arra figyelmeztet, hogy a jövőben még várható oly lelethelyek feltárása, ahol nagyobb számban kerülnek elő bronzmécesek.

A szerző az irodalomban már ismert típusokon kívül újabb típusokat nem állít fel, hanem az osztályozás és a leírás adja a magdalensbergi mécesek helyi típusorát. Az egyes csoportok ismertetésénél a szerző a már ismert és a területhez legközelebb álló korábbi feldolgozások típusbeosztásait felemlíti s az elhatárolásoknál is felhasználja. Természetesen S. Loeschke és H. Dressel típuscsoportjai elhatárolóan hatottak a magdalensbergi anyag típusorba állításánál is.

A beosztás fő csoportjai:

- Agyagmécesek csoportja
- 1. Görög-hellenisztikus formaadású mécesek
- 2. Köztársaságkori mécesek
- 3. Császárkori ábrázolásos mécesek
- 4. Firmamécesek
- 5. Nyitott csészéjű mécesek
- 6. Különleges alakú mécesek
- Fém mécesek csoportja
- 7. Zárt csészéjű mécesek
- 8. Nyitott csészéjű mécesek
- 9. Háromszögletű mécesfogó
- 10. Kandeláber láb.

E rövid ismertetésben a gazdag anyagból csak részleteket lehet kiragadni. Figyelemre méltó problémát vet fel a köztársaságkori mécesek A típusa, mely a téglamécesek csoportjába tartozik s további jellemzői a kerek csésze, a hosszú orr és az orr egyenes végződése. Az ide sorolható 19 méces közül 9-nek az orr-részén felül benyomott bélyegzős felirat olvasható C. VIBI/TIBUR jelzéssel, mely TIBUR (tinus) C(ai) VIBI feliratra oldható fel, tehát Tiburtinust, Caius Vibius rabszolgáját jelöli mint készítőmestert. Az 1. század közepétől általánossá válik a mesterjelzés, de ekkor már a formába nyomják be a feliratot, s így az pozitívan jelentkezik az abból kiöntött mécesen. A téglaméceseket viszont korongon készítették s az orrot és a fogót is később illesztették rá és a korai firmajelzést pecsétlővel, az orr-rész felületébe nyomták be. E mécesek készítése idejét már H. Kenner az i. e. 1. század 20-as, 30-as éveire határozta meg. A lelőhelyek összevetése is igazolja ezt a datálást. Az e csoportba tartozó mécesek észak-itáliai készítésűek s így a bélyegző fontos betekintést enged a műhelyek szervezetébe is, ahol a rabszolgák jelentős szerephez juthattak. Másfél évszázaddal később, a 2. század elején hasonló jelenségek tapasztalhatók az aquincumi méceskészítés területén is.

Magdalensberg mécesanyagának ismerete a magyarországi Pannonia-kutatás számára is igen fontos. A romanizáció erőteljes hulláma közel egy évszázaddal korábban éri el Noricumot, mint Pannoniát. Ez a száz év éppen az az időszak, midőn a magdalensbergi település

virágzási korát éli. Az 1. század közepétől a súlypont a közeli Virunumba tevődik át. Ennek megfelelően a mécesanyagban is főleg olyan típusok szerepelnek, melyek Pannoniában mint legkorábbiak, csak szerényebb számban jelentkeznek. Az 1. század első felének végével záródó anyag egyben a magdalensbergi mécesek pontos datálását adja és az ott megjelenő egyes típusok virágzási korának. Tovább finomul és bővül az a megfigyelés, hogy Noricumhoz viszonyítva Nyugat-Pannoniában közel 30–40 évi késéssel jelennek meg az azonos típusok, s ezek használata pl. Aquincumban még további egy-két évtizeddel később tapasztalható.

A további gyors tájékozódást a függelék I–IV. fejezete biztosítja. Az I. fejezetben a különböző ábrázolások részletes felsorolását találjuk. A IV. fejezet a Magdalensbergen előkerült mécesek lelőhely szerinti csoportosítását adja. Sajnos az ehhez a fejezethez szervesen kapcsolódó alaprajzi térkép a nyomdai lekicsinyítés folytán alig ad kielégítő tájékoztatást, pedig a szakutatók, és különösen ezen belül az ásatásokat más területeken végző régészek számára a topografikus tájékozódás nyújthat legtöbbet.

A függelék IV. fejezete mellett a fenékbélyegek és az ábrázolások indexei értékes segítséget nyújtanak az olvasó számára.

Szentlélek Tyhamér

T. Bechert, Römische Germanien zwischen Rhein und Maas. Die Provinz Germania Inferior. München 1982. Antike Welt Hirmer. 290 lap, 365 ábra.

A római kori Germania inferior tartomány a mai Német Szövetségi Köztársaság, Belgium és Hollandia területének különböző nagyságú részleteivel azonosítható, amint a kiadvány címe is jelzi: a Rajna és a Maas vidékén. Nyugat-Európában az utóbbi évtizedekben ugyanezen a területen folyt a legtöbb építkezéshez kapcsolódó földmozgatás. Városfejlesztés, ipari beruházás, útpépítés nyomán jártak a régészek, s az ásatások eredményei jelentősen bővítették az ismereteket az egykori római kori provincia katonai megszállása, a helyi lakosság és az idetelepültek életmódja, vallása, foglalkozása tekintetében. A régészeti kutatások eredményeiről folyamatosan jelentek meg publikációk, cikkek vagy önálló monográfiák, részletes kiállítási katalógusok. E tanulmányok részeredményeiről szólnak, a hadtörténet-határvédelem, a településtörténet, a provincia igazgatása, a művészeti anyag egy-egy csoportja a témájuk. Bechert T. elsőként vállalkozott arra, hogy összefoglalja a részleteket, s áttekintést adjon Alsó-Germánia provinciáiról, a legújabb kutatások eredményeinek felhasználásával.

A teljesség igényére utalnak a fejezetcímek: *Bevezetés: történelem és régészet. A táj (Földrajzi adottságok) és a provincia határai. Hódítás és ellenállás. Kormányzat és közigazgatás. Népeség és társadalom. Római hadsereg. Katonai erődtípusok a limesen. Városi települések. Városi életmód. Mezőgazdasági települések és birtokok. Infrastruktúra és pénzforgalom. Foglalkozások és termékek. Művészet és kézművesség. Államvallás, többistenhit és kereszténység. Halál és a túlvilág. Kitekintés: a késő császárságkor.* Hiányérzetet csupán ennél az utolsó fejezetnél érzünk, hiszen a provincia teljes feladására az V. sz. közepe táján került sor, így mint egy másfél évszázad története maradt vázlatos. Szerző jegyzetben utal arra, hogy v. Petrikovits 1980-ban megjelent könyve a késő császárságkor és a provincia feladásának a körülményeit részletesen taglalja, ő ezért hagyta el a témát.

A könyv rendszere, a téma beosztása, a képek részletező magyarázata, a bőséges jegyzetanyag, amely súlyllyal az utóbbi évtized szakirodalmára és az egykori ókori auktorok vonatkozó szövegére támaszkodik, valamint a fejezeteket kiegészítő bibliográfiai utalások, mind a szakembereknek, mind az archeológia iránt érdeklődő laikusnak elegendő indítást nyújt a további kutatáshoz.

Értékelésünk végére hagytuk a könyv műszaki szerkesztésére, kiállítására vonatkozó dicséretet, az év leg-

szébb régészeti kiadványának kijáró elismerést. Nem is hangsúlyozzuk a színes képek jó minőségét, inkább a rajzokat, főként a rajzos rekonstrukciókat, az ásatási felméréseket, a kömlékekről készített egyértelmű megfogalmazást említjük. És nem utolsó sorban a szerző közismerten kiváló feltárási módszerét dicsérő ásatási felvételeket, amelyek első helyen érdemelnek elismerést.

Póczy Klára

E. M. Ruprechtsberger, *Terra Sigillata aus dem Ennsrer Museum, II. Kerbschnitt- und Barbotinesigillata. Unverzerte Sigillata. Töpferstempel und Ritzinschriften. Beiträge zur Landeskunde von Oberösterreich. Hist. Reihe I/7. Linz 1980. Selbstverlag Oberösterreichischer Musealverein, Gesellschaft für Landeskunde, 241 lap, 42 tábla.*

A szerző 1975-ben a salzburgi egyetemre nyújtotta be a lauracumi sigillatákról írt disszertációját. E munka gyakorlatilag a teljes leletanyagot tartalmazza, amely P. Karnitsch alapvető munkájából: „Die verzierte Sigillata von Lauriacum (Lorch-Enns)”. Fil 3. Linz 1955. ill. a „Münzdatierte Rheinabern- und Westerdorf Sigillata von den Grabungen 1951–1956 in Enns-Lorch” Fil 6/7 (1960) 119–131 és a „Listen der Töpfer und Töpferstempel auf verzierter und glatter Sigillata” Fil 6/7 (1960) 132–173 c. tanulmányaiból kimaradt. Míg a reliefdíszű sigillaták esetében e munka supplementum jellegű és főként az újabb leletanyagok közlésére szorítkozik, addig a domborműdísz nélküli daraboknál a disszertáció teljes feldolgozást jelentő úttörő vállalkozás hisz ezekkel a típusokkal P. Karnitsch alig vagy egyáltalán nem foglalkozott. A szerző munkája — terjedelmi okokból — csak két részletben jelenhetett meg; a reliefdíszes sigillatákat a JbÖÖ MusVer. 123. (Linz 1978) 9–102 hasábjain adhatta közre, míg a többi e kiadványban publikálta.

A munka két részből áll; az elsőben (1–93 o.) a vésett üvegedényeket utánozó technikával vagy a barbotine eljárással díszített terra sigillatákat ismerteti, míg a másodikban a díszítetlen edényeket adja közre. E munka során a szerző — legalábbis közép-európai viszonylatban — előzményekre alig támaszkodhatott, mivel a terra sigillata feldolgozások döntő többsége vagy eleve csak a domborműdíszes típusokkal foglalkozott, vagy csak röviden érintette az azonos mennyiségű vagy éppen többségben levő „sima” leletanyagokat. A közeli területekről származó előzmények hiányán kívül a szerzőnek meg kellett küzdeni még azzal az alapvető nehézséggel, hogy az általa feldolgozott anyag időrendjének meghatározásához nem álltak rendelkezésére megfelelő stratigráfiai megfigyelések. A főként az 1904–1919 közti évek — M. v. Groller, A. Gaheis majd R. Egger által végzett — ásatásai a díszítetlen sigillaták amúgy is túlságosan tág kronológiai határainak szűkítésére nem adtak lehetőséget; ez csupán az 1972–1976 közt a „Plocherbergfeld”-en folytatott feltárástól várható (előzetes jelentést l. H. Ubl, JbÖÖMus. Ver. 118 (1973)).

Az ún. „Kerbschnitt” díszítésű sigillaták száma Lauriacumban 35. Ez a technika ekkor vált jelentőssé, amikor a sigillatagyártás súlypontja a Rajna-vidékre, a híres üvegyárak közelébe tevődött át. Így főként a rheinzaberni manufaktúrának kellett megküzdnie a rajnai üvegyárak konkurenciájával. Rheinzabern az egyre rosszabb minőségű reliefdíszes áru mellett éppen ezekkel a gyorsabban gyártható, ennél fogva tömegesen piacra dobható áruval próbálta megtartani vevőkörét. A lauracumi anyagnak is csaknem 90 %-a a rajnai gyárból származtatható, mindössze két darab köthető a délgalliai manufaktúrákhoz. Véleményünk szerint hiba volt egy pécsettelt, Hayes 61 formájú tálat e csoporthoz sorolni (19. o.), mivel ez a nyugati (galliai–germaniai) sigillatákétól eltérő technikájú, eredetű (Földközi-tenger térsége) és

időrendű (IV. sz. második fele) áru semmiképpen sem tehető a rajnai—westerndorfi típusokkal azonos csoportba. Feltűnő, hogy a darab kimaradt a szerzőnek egy másik munkájából („Verbindungen zwischen Nordafrika und dem nördlichen Grenzgebiet von Noricum und Pannonien” Mitt. Ges. der Freunde Carnuntums 2/1981, 14. o.), amelyben az észak-afrikai kerámiát ismerteti a Felső-Duna-vidékről. Az itt bemutatott darab kétségkívül az „észak-afrikai sigillaták” közé sorolható, bár nincs kizárva, hogy egy részét más mediterraneumi műhelyek is gyártották.

Valószínűleg a felvevőpiac megtartásának igénye kényszerítette a rheinzaberni fazekasokat a barbotinos díszítésnek a korábbiaknál sokkal szélesebb körű alkalmazására (II. o.). Nem véletlen, hogy Lauriacumban — akárcsak másutt — a 109 barbotindíztűs darab túlnyomó többsége is a rajnai műhelyből származtatható (a Drag. 36 forma mellett itt gyártják tömegesen a barbotindíszes Drag. 43, Drag. 44, Drag. 52, Drag. 53 és Drag. 54 típusokat). A rajnai gyártmányok nagy számát azonban az is indokolja, hogy a lauriacumi legiotábor kiépítése Septimius Severus alatt fejeződött be és a polgárváros Caracalla uralkodása idején kapott municipium rangot. A szerző az egyes díszítőelemek típusonként is bemutatja és megállapítja, hogy egyes motívumok valószínűleg csak egyes mesterekhez köthetők. Az edényformák elemzésénél sajnos a szerző nem használta D. Baatz fontos tanulmányát („Reibschale und Romanisierung”) amely az Acta RCRF 17—18 (1977) 147 hasábjain jelent meg, de ha a szerző 1980 júniusában (96. o.) még be tudott illeszteni feldolgozásába újabb darabokat, sor kerülhetett volna e fontos tanulmány ismeretében a 23. oldalon kifejtett részek átdolgozására is. A monográfia fontos eredménye a Drag. 36 tálformán belül a késői típusok — profil, sőt díszítés alapján történő — különválasztása. A kelezéseknél (ugyanúgy, mint a díszítetlen sigillatáknál) sok esetben finomítást javasolnánk. A szerző P. Karnitsch megállapításaira támaszkodva általában a III. sz. első felére teszi a késői típusokat. A rheinzaberni domborműdíszes sigillaták B. Pferdehirt által végzett elemzése [”Die Keramik des Kastells Holzhausen.” Limesforschungen 16. (Berlin 1976) 24—25] azonban azt mutatta, hogy az első alemann betörések után a rajnai gyár csak minimális mennyiségben szállított a dunai piacokra, magába Lauriacumba is. Fejlesztéseinek helyességét azóta egy újabb összeállítás is bizonyítja [Germania 59 (1981) 150—156], ezért helyesebbnek tartanánk egyes rheinzaberni fazekasok működésének kelezésénél inkább a III. sz. első harmadát, pontosabban a Severus-kort adni meg.

Az osztrák publikációs gyakorlatba már régen bevezetett és másutt is követendőnek ítélt gyakorlatot alkalmazza a szerző, amikor az illusztrációk melletti oldalra szedeti a katalógusszöveget. (Kár, hogy a 62. táblát fordítva költötték!)

A díszítetlen anyagon belül kiemelkedő jelentőségűek a bélyeges darabok. Ezeknek közlését már a századforduló táján megkezdte W. Kubitschek (MZK 1904, 249—262), majd P. Karnitsch folytatta a Forschungen in Lauriacum 6/7 (1960) 113—131 hasábjain. Ez a csoport is világosan tükrözi, hogy a lauriacumi legiotábor csak a II. sz. végén építették ki, minthogy a 265 bélyeges darab 87 %-a késői rheinzaberni műhelyhez köthető, a fennmaradó 13 %-on belül is jelentős a Severus-kori westerndorfi fazekasbélyeg, s mindössze 9 tekinthető a lezouxi vagy valamelyik keletgalliai manufaktúra termékének.

A helyi stratigráfiai megfigyelések hiányában a rheinzaberni anyagot csak tág időhatárok szerint tudta csoportosítani (94. o.) — pl. II. sz. második fele — 310, III. sz. első fele ill. III. sz. első és harmadik negyede. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen — számos átfedést tartalmazó — kronológiai beosztás nem alkalmas arra, hogy a kutató akár a rheinzaberni import intenzitásának alakulását vizsgálhassa, akár a rajnai behozatal végének időpontját meghatározza. Célzerű lett volna a pontosabban kelezhető darabokat kiemelni, ezek ugyanis jobban tükrözik a leletanyagból kiolvasható tendenciá-

kat, mint azok, amelyekről lényegében csak annyit tudunk, hogy Rheinzabernben készültek. Fontos lenne pl. annak ismerete, hogy milyen mennyiségű Lauriacumban a markomann háborúk előtti időszakra keltezhető rajnai áru, és milyen mennyiségű a késő Antoninus-Severus-kori? A reliefdíszű sigillaták alapján valószínűleg az anyagnak több, mint 86 %-a a markomann háborúk utáni időszakra tehető. (Ennek az arálynak kialakulását az a tényező is befolyásolja, hogy a rajnai manufaktúra működésének csak egy harmada tehető a háborúk előtti évtizedekre.)

A 99. oldalt követően részletesen foglalkozik a lauriacumi sigillataanyagban feltűnő díszítetlen edényformákkal, nyomon kíséri fejlődésüket, korszakonkénti megoszlásukat, és megkísérli az egyes műhelyek jellegzetességeinek meghatározását. Ez utóbbit elsősorban az anyag és felületi sajátosságok teszik lehetővé, nem pedig az egyes formákon belül kimutatható, sokszor lényegtelen tipológiai eltérések. A Lauriacumban gyakori Drag. 33 formájú csészéknek több, mint 3/4 része rheinzaberni. A szerző megfigyelése szerint a rajnai manufaktúrához köthető csészék (acetabula) fala általában vastagabb, mint a lezouxiaké, ugyanakkor azonban kétségbevonja a korábbi kutatásnak azt az eredményét, miszerint az oldalfal kiképzése, ívelése stb. segítséget nyújtana a kelezéshez. Vonatkozik ez a másik gyakori rheinzaberni típusra a Drag. 32 tányérformára, amelyet a B. Pferdehirt által kidolgozott csoportokba sorol, de véleménye szerint e formavariációkat nem lehet időrendbe állítani. A leggyakoribb tálforma Lauriacumban is a Drag. 31, ill. ennek variációi a Lud 5 Sa, Sb, Tb. Közel 90 %-a rheinzaberni. A típus időrendi megoszlását a 106. oldalon mutatja be; amelynek hibái azonosak a fent említettékelével, vagyis túl sok a kronológiai átfedés (pl. II. sz., 140—180, II. sz. második fele — 210). Bélyegei alapján főként rajnaiak tartja a Drag. 39 és a Drag. 38 típusú edények jó részét is. Utóbbinál a 107. oldalon (100. j.) Alba Regia tévesen szerepel a lelőhelyek közt; a párhuzamot idéző adat nyilván Gorsiumra vonatkozik.

A 145. oldalt követően a karcolt feliratokat találja az olvasó, amelyek bár aránylag kevés eredménnyel kecsegtettek — L. Bakker és B. Galsterer-Kroll: Graffiti auf römischer Keramik im Rheinischen Landesmuseum Bonn. Epigr. Studien 10 (Bonn 1975) alapvető munkájanyomán, és az azóta felmerült új szempontok mégis érdemessé teszik ennek a forrásanyagnak megszólaltatását. Különösen a terra sigillatákon sok a karcolt felirat; Lauriacumban pl. a 83 edényfelirat közül 75 sigillatákon található. Ezek a feliratok nemcsak az ismert névanyagot bővítik, hanem a vallástörténet vagy a romanizáció kérdéseire is szolgáltatnak információkat, és hozzájárulnak az iskolázottságról, frásstudásról stb. alkotott ismereteinkhez (vö. Bilkei I., ArchÉrt 104 (1977) 89—93).

A névbélyegek és a karcolt feliratok katalógusszerű ismertetését alfabetikus rendben adja. Kár, hogy ez a lista sehol sem árulja el, hogy a bélyeg a peremen, a reliefmezőben vagy az edény alján található-e.

A számkokra különösen fontos katalógusrészhez az alábbi apróbb kiegészítéseket fűzhetjük; Abbo rheinzaberni fazekas neve (más bélyegvariációban) megtalálható Gorsiumban [Acta RCRF 9 (1967) 34], Aurelius és Coccilus Sallán [Acta ArchHung 28 (1976) 164—166], Fidelis és Ursinus a Pannoniával szomszédos barbaricumban [ArchÉrt 95 (1968) 234]. A Fato fecit bélyeges sigillatáknak — a szerző által helyesen megadott — kelezését azóta G. Rau Rheinzabernben végzett ásatásainak eredményei igazolták [G. Rau, Mitt. des Hist. Ver. der Pfalz 75 (1977) 61]. BF Attoni gyártmányainak időrendjénél i. sz. 190 helyett korábbi időpontot javasolnánk; ez a mester a korai és a középső Antoninus-korban működött.

A munka különösen a Duna-vidéki provinciák sigillatakutatói számára nélkülözhetetlen, számos párhuzamot kínáló forráskiadvány, de az onomasztika művelői számára is haszonnal forgatható.

Gabler Dénes

P. Selem, Les religions orientales dans la Pannonie Romaine. Partie de Yougoslavie. Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain. 85. kötet. Leiden 1980. E. J. Brill. 293 lap, 44 tábla.

M. J. Vermaseren szerkesztésében az EPRO kiadványaival két évtizede tudománytörténeti szempontból is rendkívüli jelentőségű sorozat indult meg. A száz felé haladó kötetszám rávilágít arra, hogy egy régészeti, történeti problémakör részletekbe menő, alapos átvizsgálása milyen sokrétű, az eddigi kutatásokat messze túlszárnyaló, sokszor új alapozást is megkívánó munkát igényel. A római kori keleti kultuszoknak a forrásanyaga olyan bőségesen tárul fel a kutatások nyomán, hogy azok kiértékelése nem is tekinthető véglegesnek. A sokrétű munka szükségyszerűen szétágazó módszerű feldolgozással járt. Különböző szerzők különböző tárgyú művei nem fakadhattak egységes szemléletből, de a szerteágazó irányvonalakat összekötő a római kori keleti kultuszok emlékanyagának teljességre törekvő feltárása. A feldolgozás módjában megalkuvást jelentett a földrajzi, politikai határok tekintetbe vétele is. A szakemberek hazai munkálkodása szerint elkerülhetetlen volt egyes eredetileg egységet képező terület részenkénti feldolgozása. Ez történt Pannonia esetében is. Pannonia fontosságának és a magyar régészeti kutatásnak egyaránt elismerését jelentette, hogy a nagyjelentőségű sorozatot Die Ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn (Leiden, 1961) és Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn (Leiden, 1962) indította el. Húsz évvel később került sor Pannonia jugoszláviai részének keleti kultuszemlékei rendszeres publikálására P. Selem tollából. Munkája első részét az egyiptomi kultuszemlékek méltatása képezi a földrajzi helyek, majd összefoglaló kultusztemakörök (istenek, hívők, szentélyek, kultusz tárgyak) szerint. Selem megállapítja, hogy a jugoszláviai területen kimutatható egyiptomi kultuszemlékek eredete a Magyarországon talált emlékanyaggal egyeztethető az Isis-kultusz híveinek nagyszámú polgári, romanizált elemei, és az itáliai kapcsolatok révén. Több fejezet foglalkozik elsősorban Mithras, majd a többi keleti istenség kultuszemlékeivel. Értékes adatokkal támasztja alá, hogy Mithras tiszteletének elterjedésében a rabszolgáknak és a szabadosoknak jelentős szerep jutott. Kiváló képnyag teszi még értékesebbé a munkát. Kíváncsnak tartjuk, hogy a pannoni keleti kultuszok emlékanyaga teljessé váljék az ausztriai részek feldolgozásával. A teljes kép fogja bizonyítani a pannóniai keleti kultuszok vallástörténeti, de ugyanúgy társadalmi jelentőségének fontosságát.

Wessetzky Vilmos

M. Richter, Hradiš't'ko u Davle. Monumenta Archaeologica T. XX. Praha 1982. Academia, 318 lap, 174 ábra, 64 tábla.

A dél-csehországi Hradiš't'ko az ostrovi bencés kolostor alapítása egy félsziget végén, két folyó találkozásánál a 13. sz. folyamán történt és az 1278. évi hadjárat során már el is hagyták lakói. Az ásatás egy sor földbe, illetve sziklába mélyített házat tárt fel: ezek négyzet, vagy téglalap alaprajzúak, egyetlen helyiség van, amelybe az egyik saroknál lépcső vezet le. A tűzhely közepén, vagy az egyik sarokban állt, mélységük (1,5–2 m) és kiképzésük (egyeseknél már kőfalakat használtak, melyek a fakonstruktúrákat kiegészítették, falépcső) fejlettebb a szokásos falusi veremházaknál. Két esetben pinceként használták őket a csatlakozó földszinti ház kiegészítéseként. Három

esetben a padló alatt építési áldozat (edény) volt, egyszer pedig elrejtett használatlan szerszámlelet (bányászcsákányok). A házak elhelyezése rendezett, elől egymástól 10 m-re álltak és trapéz-alakú üres teret vettek körül (152. kép). A félsziget belseje felé sánc, árok és védőfal zárta el a települést.

A leletanyag bemutatása a nagy mennyiség miatt elsősorban egyes típusok kiválasztásából áll, anyagfajtánként csoportosítva a feldolgozást. (Kár, hogy emiatt legalább egy leletegyüttes bemutatása sem történt meg.) A kerámia formagazdagsága szembeötlő; talák, kanecskék kiöntőcsővel, folyadéktartó edények, sokfajta díszítés jellemző. Külön csoport a sárgás és fehérszínű kerámia vörös festéssel. Bár ezek is hurkatechnikás felépítésűek, de már gyorsan forgó korongon készültek (illetve simították felületüket), s amíg a durvább kerámia 850 °C körül, ezeket 1000° fölért égették ki. Ezeknek és egyes idegen kerámiaformáknak feltűnése miatt vizsgálja a szerző a kolonizációs kérdést: a kerámia Dél-Németországra utal. A fenékbélyegek között előforduló egyező jegyek az objektumok egyidejű periódusait bizonyították. Egyes házak kerámiáit leletegyüttesként is ábrázolják.

A vasanyagban a kések a leggyakoribbak, ezeket 5 csoportba osztja. Rúgósszáru ollók, cipészárak, kanalak, tűzesiholók, övesatok (különböző típusokhoz tartozóak) kerültek elő. A gazdasági eszközök nem számottevőek, de nagyszámú a kézműves szerszám (kalapács, fejsze, fűrő, véső, öntőkanál) és bányász-szerszámok is voltak. Jelentős a kulcsok sorozata, lakat viszont csak 1 volt; a házak felszereléséhez egyszerű zárok tartoztak. Más anyagú tárgyak közül feltűnő gyakoriak a bronzból készíttetek, főleg csatok és 3 mérleg. A csont-, fa-, bőreletr ritka.

A régészeti forrásanyag a település jellegének meghatározásához is segít: más falutelepülésekkel összehasonlítva az itteni háztípusok eltérő, fejlettebb fokot képviselnek. Analógiáik elsősorban városi környezetből ismertek eddig, mégpedig ezeknek *első fejlődési fokozatából*, tehát a település kezdeti szakaszából; néhol feltételezik, hogy átmeneti hajlékok, melyeket a felszíni házak építése követett. (Ilyeneket tártak fel többek között Most városában; itt is jellemző, hogy a lépcsőlejárát az alaprajzból kinyúlik; relatív kronológiájuk szerint megelőzik a gótikus házépítést, de már a későbbi telkekhez igazodtak. Lásd: Klápšte – Velimsky, Arch. Historica 3. — K-Németországban inkább pincének határozták meg az eddig feltárt hasonló építményeket: C. F. Plate, AuF 27/1982, 89–94, városi környezetben.) Hradiš't'ko-ban dominált a kézműves tevékenység: kovács, bronzöntő (forma, tégely, hulladék), cipész, csontfeldolgozó mutatható ki; a kapcsolódó kereskedelmet mérlegek és súlyok bizonyítják. A mezőgazdaság mellérendelt jelentőségű volt.

Külön fejezetben és bőséges illusztrációs anyaggal dolgozza fel R. Pleiner a vastárgyak kovástechnikáját. 59 darabból vettek mintát csiszolatok számára, s nagyon sok esetben sikerült fejlett technológiát kimutatni (keményacél éllel ellátott kések általánosak, 7 esetben ún. damaskolt penge csavart vas- és acélrótt alkalmazásával). A szerszámok 70 %-ánál állapítható meg a hőkezeléssel történő edzés.

Összefoglalva, a háztípus, a telkek elrendezése, a védmű és a leletek alapján „városszerű” településnek határozzák meg a lelőhelyet, ahol már a kézművesség szerepe a döntő, és német telepések is feltételezhetőek. A közeli szigeten fekvő kolostornak a környéken 6 falva volt. Általános jellemző ekkor az összefüggő birtoktestek kialakítása, ahol mezővárosok és korai városmagok segítik a gazdasági fejlődést.

Holl Imre

FOLYÓIRATOK

<i>Hazaiak</i>	<i>Hungarica</i>
AHist	= Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged 23 (1981)
AHist (Szeged)	= Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 27(1981)
	= Acta Historica Universitatis Szegediensis, Szeged 71(1981)
AOr	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 27(1981)
AgrSz	= Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 35(1981)
	= Agrártörténeti Szemle, Bp. 24(1982)
ARegia	= Agria (Az Egri Múzeum Évkönyve), Eger 18(1981)
AnnHN	= Alba Regia, Székesfehérvár 19(1982)
AnthrH	= Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici, Bp. 73(1981), 74(1982)
AT	= Anthropologia Hungarica, Bp. 17(1980—81)
ArchÉrt	= Antik Tanulmányok, Bp. 28(1981)
	= Archaeologiai Értesítő, Bp. 108(1981):2, 109(1982):1
	= Ars Decorativa, Bp. 7(1982)
	= Ars Hungarica, Bp. 8(1980), 9(1981), 10(1982)
BékÉ	= Békési Élet, Békéscsaba, 17(1982)
	= „Budapest”, Bp. 20(1982)
BMHB	= Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, Bp. 56—57(1981)
ComAH	= Communicationes Archaeologicae Hungaricae, Bp. 1(1981)
DME	= Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen 1977 (1978 [1982])
	= Dunai Régészeti Közlemények, Bp. 1979 (1982)
	= Dunakanyar, Bp. 17(1980)
	= Dunatáj, Szekszárd 4(1981)
ÉT	= Élet és Tudomány, Bp. 37(1982)
ÉpÉptud	= Építés—Építészettudomány, Bp. 14(1982)
	= Az Érem, Bp. 36(1981):2, 37(1982):1
	= Ethnographia, Bp. 93(1982)
FA	= Folia Archaeologica, Bp. 33(1982)
	= Folia Historica, Bp. 9(1981)
	= A Hajdúsági Múzeum Évkönyve, Hajdúböszörmény 4(1980)
	= História, Bp. 4(1982)
	= Honismeret, Bp. 1982
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs 25(1980 [1982])
	= Kortárs, Bp. 26(1982)
	= Könyvtáros, Bp. 32(1982)
MÉp	= Magyar Építőművészet, Bp. 1982
MNy	= Magyar Nyelv, Bp. 77(1981), 78(1982)
	= A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve, Bp. 1982
MTud	= Magyar Tudomány, Bp. 27(1982)
MHOMK	= Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc 19(1981)
MAIU	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Bp. Beiheft 2(1981)
	= Mozgó Világ, Bp. 8(1982)
	= Múzsák, Bp. 1982
Művéd	= Műemlékvédelem, Bp. 25(1981), 26(1982)
	= Művészet, Bp. 23(1982)
	= Névteni Értesítő, Bp. 1979
NyK	= Nyelvtudományi Közlemények, Bp. 84(1982)
	= Oikumene, Bp. 3(1982)
	= Pénzügyi Szemle, Bp. 26(1982)
	= Pest megyei Múzeumi Híradó, Szentendre 1982
RFüz	= Régészeti Füzetek, Bp. I:34, 35, II:21, 22.
SSz	= Soproni Szemle, Sopron 36(1982)
SzabSzSz	= Szabolcs-Szatmári Szemle, Nyíregyháza 17(1982)
	= Századok, Bp. 116(1982)
SzekMÉ	= A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd 10—11 (1979—80 [1982])
	= Technikatörténeti Szemle, Bp. 12(1980—81)
TermV	= Természet Világa, Bp. 113(1982)
	= Új Írás, Bp. 22(1982)
	= Váci Könyvek, Vác 1(1981)
	= Valóság, Bp. 25(1982)
VSz	= Vasi Szemle, Szombathely 36(1982)
	= Világosság, Bp. 23(1982)
<i>Külföldiek</i>	<i>Externa</i>
AMN	= Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
AnzÖAW	= Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien
AR	= Archeologické Rozhledy, Praha
	= Archivo Español de Arqueología, Madrid
	= Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte, Berlin

BJ	= Bonner Jahrbücher, Bonn
BAR	= British Archaeological Reports, Oxford
	= Compte rendu, Commission Internationale de Numismatique
	= Germania, Mainz
	= Klio, Berlin
	= Listý Filologické, Praha
	= Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde Carnuntums, Wien
PA	= Památky Archeologické, Praha
PBF	= Prähistorische Bronzefunde, München
RVM	= Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
RA	= Revue Archéologique, Paris
RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes, București
SIA	= Slovenská Archeológia, Bratislava
	= Studii Clasice, București
SF	= Südostforschungen, München
	= Trierer Zeitschrift, Trier
UAJ	= Ural-Altaische Jahrbücher, Wiesbaden-Bloomington
	= Археологические Открытия, Москва
	= Природа, Москва
CA	= Советская Археология, Москва

ÁLTALÁNOSAK ÉS VEGYESEK – GENERALIA ET VARIA

- Aitken, M. J.*: Fizika és régészet. = Bp. Akadémiai 1982, 260 p. ill.
- Árendás Vera*: A magyarországi archeobotanikai adatok összehasonlító értékelése. — Comparative analysis of some archeobotanical data of Hungary. = AgrSz 24 (1982) 1–52, 268.
- Asztalos István*: Régészeti, történelmi és múzeumi egyesületek Pest megyében 1875–1949. — Archäologische, historische und Museumsvereinigungen im Komitat Pest 1875–1949. = Váci Könyvek I (1981) 7–87.
- Bándi Gábor* (szerk.): Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs 1979. = Rec. Korek József: ArchÉrt 109 (1982) 149–150.
- T. Bíró Katalin—Pozsgai Imre*: Obszidián hidrációs-kérgeinek vizsgálata korneghatározás céljából. — Анализ гидратной оболочки обсидиана для определения возраста. — Obsidian hydration rind measurement for archaeological dating. = ArchÉrt 109 (1982) 124–132. ill.
- Boglár, Lajos*: The formation of Pre-Columbian archaic civilizations, Chavin. = AOr 35 (1981) 351–363.
- Bóna István* (rec.): Alt-Thüringen 17. 1980. = ArchÉrt 109 (1982) 151–152.
- Sz. Burger Alice* (szerk.): Az 1980. év régészeti kutatásai. = Bp. 1981, 136 p. (RFüz I: 34)
- Sz. Burger, A.* (red.): Archäologische Forschungen im Jahre 1980. = ArchÉrt 108 (1981) 260–284.
- Czeglédy Ilona* (szerk.): Az 1981. év régészeti kutatásai. = Bp. 1982, 154 p. (RFüz I: 35)
- Dacik, T.* → *Nováki Gy.*
- Dankó Imre*: Jelentés a Déri Múzeum 1977. évi tevékenységéről. = DMÉ 1977/1978[1982] 567–573.
- Dinnyés István*: A táj a honfoglalás koráig. = Ikvai Nándor (szerk.): Cegléd története. Szentendre 1982, 45–64. ill.
- Ecsedy, Ildikó*: Nomadic societies and state formations. (A joint competence of the Committee for Oriental Studies of the Hungarian Academy of Sciences and the Csoma de Kőrös Society, Budapest, October 25–26 — Visegrád, October 27, 1978.) = AOr 35 (1981) 393–396.
- Ecsedy István—Kovács László—Maráz Borbála—Torma István*: Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás. = Bp. Akadémiai 1982, 320 p. ill. (Magyarország régészeti topográfiája 6.)
- Erdélyi I.*: Konferencia az Észak-Kaukázus régészetéről. *Erdélyi István*: Alekszej Popovics Okladnyikov 1908–1981. = Arch. Ért. 109 (1982) 146
- Fitz, Jenő*: Hans-Georg Pflaum 1902–1979. = ARegia 19 (1982) 283.
- Fitz, J.*: András Alföldi. = ARegia 19 (1982) 284.
- Fitz J.*: Jelentés a Fejér megyei múzeumok helyzetéről 1979. = ARegia 19 (1982) 293–295.
- Fodor István*: A régészeti néprajz módszerének bontakozása László Gyula műveinek tükrében. — Valóság 25 (1982): 3. 89–101.
- Gedai, István*: The Department of Coins and Medals of the Hungarian National Museum. = Commission Internationale de Numismatique, Compte rendu 28 (1981) 26–31.
- Hably Lilla*: Archeobotanikai kutatások Magyarországon. = TermV 113 (1982) 327–329. ill.
- Hoffmann, Tamás*: Viehhaltung, Nomadenwirtschaft und Bauernkultur Europas. = Die Nomaden in Geschichte und Gegenwart. Beiträge zu einem internationalen Nomadismus-Symposium am 11. und 12. Dezember 1975 im Museum für Völkerkunde Leipzig. Berlin 1981, 213–217.
- Jakabffy Imre*: A Közép-Duna-mecence régészeti bibliográfiája 1967–1977. Bp. 1981. = Rec. Székely Dániel: Könyvtáros 32 (1982) 624–625.
- Jakabffy, I.*: Bibliographia archaeologica hungarica. — Magyar régészeti irodalom 1981. = ArchÉrt 109 (1982) 164–176.
- Jungbert Béla*: Régészeti kutatások 1979. = ARegia 19 (1982) 295–297.
- Kelemen Pál*: Régi amerikai művészet. Ősi indián és spanyol gyarmati kor. = Bp. Corvina 1981, 207 p. ill.
- Korek J.* → *Bándi G.*
- Kovács L.* → *Ecsedy I.*
- Kovalovszki Júlia*: Településátalakítások Tiszaeszlár-Bashalmon. Bp. 1980. = Rec. Németh Péter: SzabSzSz 17 (1982): 3. 134–135.; *Točík, Anton*: SIA 30 (1982) 236–238.
- Kőhegyi M.* → *Nováki Gy.*
- Madaras László*: Szolnok megye a népek országútján. = ÉT 37 (1982) 1502. ill.
- Makkay J.* → ... Acta Archaeologica ...
- Maráz B.* → *Ecsedy I.*
- Marosi Ernő*: Dercsényi Dezső köszöntése. = Ars Hungarica 8 (1980[1981]) 191–194.
- Máté György*: A Nap verejtéke. Aranykönyv. = Bp. Miklós Zs. → *Nováki Gy.* Kossuth 1982, 188 p. ill.
- Mócsy András*: Alföldi András. Pomáz, 1895. aug. 27. — Princeton, 1981. febr. 12. = ArchÉrt 108 (1981) 259–260.
- Nádor Tamás*: Ex libris László Gyula. = Új Írás 22 (1982): 2. 119–128.
- Németh P.* → *Kovalovszki J.*
- M. Nepper Ibolya—Sőregi János—Zoltai Lajos*: Hajdú-Bihar megye halomkataszttere II. — Das Hügelkataster des Bezirkes Hajdú-Bihar. = A Hajdúsági Múzeum Évkönyve 4 (1980) 91–129.

- Nováki Gyula—Sándorfi György—Miklós Zsuzsa: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Bp. 1979. = Rec. Dacik, T.: AR 34 (1982) 332.; Kőhegyi M.: ArchÉrt 108 (1981) 285.
- Orbán Balázs: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. = Pest 1868—1873 (Reprint: Bp. 1982) ill.
- Paulinyi, Zoltán: Capitals in Pre-Aztec Central Mexico. = AOr 35 (1981) 315—350. ill.
- Pozsgai I. → Biró K.
- Raczky Pál (szerk.): „Szolnok megye a népek országútján”. Szolnok megye története a régészeti leletek tükrében. Állandó kiállítás vezetője, Damjanich János Múzeum. = Szolnok 1982, 129 p. ill.
- Sándorfi Gy. → Nováki Gy.
- Sőregi J. → Nepper I.
- Székely D. → Jakabffy I.
- Szilágyi Miklós: Régészeti leletek és leletmentések híre a szekszárdi újságokban (1897—1910). — Nachrichten über archäologische Funde und Fundrettungen in Zeitungen von Szekszárd (1897—1910). = SzekMÉ 10—11 (1979—80[1982]) 413—423.
- Szilágyi M.: Jelentés a Béri Balogh Ádám Megyei Múzeum 1979—1980. évi munkájáról. = SzekMÉ 10—11 (1979—80[1982]) 469—490.
- Tamás István: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1980. évi tevékenységéről. — Über die Tätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1980. = Folia Historica (9 1981) 259—271.
- Tardy Lajos: Régi feljegyzések Magyarországról. = Bp. Móra 1982, 207 p. ill.
- Točík, A. → Kovalovszki J.
- Torma István: Helynévazonosító tár az MTA Régészeti Intézetében. = Névtani Értesítő 2 (1979) 71—75.
- Torma I. → Ecsedy I.
- Tóth, Tibor: The Anthropological Department in the history of Hungarian anthropology. = AnthrH 17 (1980—81) 109—121.
- Trogmayer Ottó: Bálint Alajos 80 éves. = ArchÉrt 109 (1982) 145.
- Trogmayer O. → ... Mitteilungen ...
- Zelkó Zoltán: A kősvatag titka. A Nazca vonalak. = Bp. Magvető 1982, 107 p. ill.
- Zoltay L. → Nepper I.
-Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXI. 1979. = Rec. Makkay János: ArchÉrt 109 (1982) 147—148.
-Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 8/9. 1978/79. Bp. 1980. = Rec.Trogmayer Ottó: ArchÉrt 109 (1982) 149.
-A művészet ősi formái. = Bp. Gondolat 1982, 532 p. ill.

ŐSKOR—PRAEISTORIA

- Bándi, Gábor: Über die Entstehung der frühbronzezeitlichen Zivilisation von Transdanubien. = MAIU Beiheft 2 (1981) 21—27. ill.
- Bándi G. (rec.): Točík, A.: Výchapy-Opatovce und weitere altbronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. Nitra 1979. = ArchÉrt 109 (1982) 152—153.
- Beck, Curt W.—Sprincz Emma: A szegedi Móra Ferenc Múzeum bronzkori borostyánkő gyöngyeinek eredete. — The origin of the bronze age amber in the Móra Ferenc Museum. = ArchÉrt 108 (1981) 206—210.
- Benkovsky-Pivovarová, Zoja: Zum neuesten Forschungsstand über die Litztenkeramik in Österreich. = MAIU Beiheft 2 (1981) 29—38. ill.
- T. Biró Katalin: A Kárpát-medencei obszidiánok vizsgálata. — Анализ обсидиана в Карпатской котловине. — Archaeometrical study of the Carpathian obsidians. = ArchÉrt 108 (1981) 194—205. ill.
- B. Bónis Éva (rec.): W. E. Stöckli, Die Grob- und Importkeramik von Manching. = Arch Ért 109 (1982) 155—156.
- Brukner, Bogdan: Die äneolithischen Komponenten in den Vinkovci- und Mokriner Kultur-Gruppen. = MAIU Beiheft 2 (1981) 39—40.
- Buchvaldek, Miroslav: Das Karpatenbecken und die Schnurkeramik in Böhmen und Mähren. = MAIU Beiheft 2 (1981) 41—48. ill.
- Comşa, Eugen: Les relations des communautés du territoire roumain avec celles des territoires voisins pendant la période de transition et au début de l'âge du bronze à la lumière des rites funéraires. = MAIU Beiheft (1981) 49—61. ill.
- Crişan, I. H. → Jerem E.
- Csányi Marietta: A tiszazugi régészeti kutatások. = Szabó László (szerk.): 10 éves a Tiszazug kutatása. Szolnok 1981, 10—16.
- R. Csányi M.: Bronzkor. = „Szolnok megye a népek országútján” Szolnok megye története a régészeti leletek tükrében. Szolnok 1982, 32—46.
- Dämmer, H. → Kemenczei T.
- T. Dobosi Viola: Pilismarót-Dió: új őskőkori telep. — Pilismarót-Dió: eine neue Paläolithsiedlung. = ComAH 1 (1981) 9—27. ill.
- T. Dobosi, V.: Foreign finds in the Palaeolithic Collection of the Hungarian National Museum. — Külföldi leletek a Magyar Nemzeti Múzeum őskőkori gyűjteményében. = FA 33 (1982) 7—42. ill.
- T. Dobosi V. (rec.): Schlette, F. (red.): Die Entstehung der Menschen und der menschlichen Gesellschaft. Berlin 1980. = ArchÉrt 108 (1981) 288—289.
- Dzieduszycka-Machnikowa, A.: Aus dem Untersuchungen der Feuersteinindustrie im Neolithikum und der Frühbronzezeit. = MAIU Beiheft 2 (1981) 63—66. ill.
- Ecsedy István: Újkőkori falvak Szeghalom környékén. = Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok, Szeghalom 1979, 61—100. Rec. Korek József: ArchÉrt 108 (1981) 287—288.
- Ecsedy, I.: Angaben zur Frage der Somogyvár-Vinkovci-Kultur. = MAIU Beiheft 2 (1981) 67—77. ill.
- Erdélyi I. → Tutob, B. C.
- Gabler, Dénes—Patek, Erzsébet—Vörös, István: Studies in the iron age of Hungary. = Oxford 1982. 179 p. ill. (BAR 144)
- Gabler, D.: Aspects of the development of late iron age settlements in Transdanubia into the Roman period. (Evidence based upon the excavations at Szakály, in southern Hungary.) = BAR 144 (1982), 57—127. ill.
- Габору (Gábori), M.: Палеолит и мезолит. = Титов, В. С. — Эрдели, И.: Археология Венгрии. Каменный век. Москва 1980, 29—72. ill.
- Galántha Márta: Előzetes jelentés a Csanytelek-újhalastói szkítakori temető ásátásáról. — Vorbericht über die Ausgrabung des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Csanytelek-Újhalastó. = ComAH 1 (1981) 43—58. ill.
- Girić, Milorad: Vinkovci-Schicht auf Gradina an dem Flüssen Bosut. = MAIU Beiheft 2 (1981) 79.
- Gyenis Gyula: A neandervölgyi ember kérdése az újabb adatok tükrében. = TermV 113 (1982) 280—282. ill.
- Häusler, A. → Patay P.
- Jerem Erzsébet (rec.): Crişan, I. H.: Burebista és kora. Bukarest 1980. = Mozgó Világ 8 (1982): 9. 91—93.
- Kalicz Nándor: A Balaton-Lásinja kultúra történeti kérdései és féleletei. — The historical problems of the Balaton-Lásinja culture and its metal finds. = ArchÉrt 109 (1982) 3—17. ill.
- Kalicz-Schreiber, Rózsa: Möglichkeiten zur feineren Gliederung der Nagyrév-Kultur in Budapest. = MAIU Beiheft 2 (1981) 81—86. ill.

- Kemenczei Tibor*: A prügyi koravaskori kincslelet. — Der früheisenzeitliche Hortfund von Prügy. = ComAH 1 (1981) 29–41. ill.
- Kemenczei T. — Stanczik Ilona*: A Pilismarót-szobi révnél végzett ásatás 1979-ben. — Die Ausgrabung bei Pilismarót-szobi rév im Jahre 1979. = Dunai Régészeti Közlemények 1979 (1982) 5–9. ill.
- Kemenczei, T.*: Nordostungarn in der Spätbronzezeit. = Hänsel, E. (red.): Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Berlin 1982, 305–320. ill.
- Kemenczei, T.*: Die Siedlungsfunde der Gáva-Kultur aus Nagykálló. = FA 33 (1982) 73–95. ill.
- Kemenczei T. (red.): Novotná, Mária*: Die Nadeln in der Slowakei. München 1980. (PBF XIII: 6); H. Dämmer, Die bemalte Keramik der Heuneburg. Die Funde aus den Grabungen von 1950–1973. Mainz. 1978. = ArchÉrt 109 (1982) 153–154.
- Kolníková, E.* → *Kőhegyi M.*
- Korek J.* → *Ecsedy I.*
- Kovács Gyöngyi*: Vaskor. = „Szolnok megye a népek országútján” Szolnok megye története a régészeti leletek tükrében. Szolnok 1982, 47–53.
- Kovács, Tibor*: Einige neue Angaben zur Ausbildung und inneren Gliederung der Füzesabony-Kultur. = Hänsel, B. (red.): Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Berlin 1982, 287–304. ill.
- Kőhegyi Mihály* (rec.): *Kolníková, Eva*: Keltské mince na Slovensku. Bratislava 1978. = Az Érem 37 (1982) 1. 10.; ArchÉrt 109 (1982) 154–155.
- Kőszegi, Frigyes*: Middle Bronze Age hoard from Budaörs (Pest county). = MAIU Beiheft 2 (1981) 87–89. ill.
- Krolopp, Endre*: A Pilismarót-diósi paleolit telep kultúrteréből származó minta malakológiai vizsgálata. = ComAH 1 (1981) 25.
- Krolopp, E.*: Malacological data of the loess exposures at Ságvár. = FA 33 (1982) 63–64.
- Lasak, I.*: Anfänge der Bronzezeit im Raum von Niederschlesien. = MAIU Beiheft 2 (1981) 91–98. ill.
- Losits, Ferenc*: Újkőkori leletek a Pilismarót-szobi révi terepfeltárásból. — Vorbericht über die neolithischen Funde des Fundortes Pilismarót-Szobi rév. = Dunai Régészeti Közlemények 1979 (1982) 10–20. ill.
- Machnik, Jan*: Bemerkungen über die Kulturentwicklung am Ende des Äneolithikums und am Anfang der Bronzezeit im Flussgebiet des oberen Dnestr. = MAIU Beiheft 2 (1981) 99–107. ill.
- Makkay János*: A magyarországi neolitikum rendszere és fejlődésének főbb vonásai. = Bp. 1981, 12 p. (Kandid. ért. tézisei)
- Makkay J.*: A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. Az időrend és a népi azonosítás kérdései. = Bp. Akadémiai 1982, 181 p. ill. (Korunk tudománya)
- Sz. Máthé Márta*: Berettyóújfalu környékének története az őskorban. = Berettyóújfalu története. Berettyóújfalu 1981, 11–39. ill.
- Medunová-Benešová, A.*: Die Jevišovice-Kultur Südwestmährens. = MAIU Beiheft 2 (1981) 109–114. ill.
- Moucha, Václav*: Südöstliche Elemente in der mährischen und böhmischen Gruppe der Glockenbecherkultur. = MAIU Beiheft 2 (1981) 115–123. ill.
- Mozsolics, Amália*: Gusskuchen aus wieder eingeschmolzenem Altmetall. = Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 1 (1981) 403–417. ill.
- Novotná, M.* → *Kemenczei T.*
- Ottaway, B. — Strahm, Ch.*: Die Beziehungen des nordalpinen Raumes und des Karpatenbeckens in der frühen Kupferzeit. = MAIU Beiheft 2 (1981) 125–143. ill.
- Pape, W.*: Zur Zeitstellung der Horgener Kultur. = MAIU Beiheft 2 (1981) 145.
- Patay, Pál*: Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld. Bp. 1979. = Rec. Häusler, Alexander: EAZ 23 (1982) 187–188.
- Patek, Erzsébet*: Recent excavations at the Hallstatt and La Tène hill-fort of Sopron-Várhely (Burgstall) and the predecessors of the Hallstatt culture in Hungary. = BAR 144 (1982) 1–56. ill.
- Patek E.* → *Gabler D.*
- Raczky Pál*: Újkőkor (neolitikum). = „Szolnok megye a népek országútján” Szolnok megye története a régészeti leletek tükrében. Szolnok 1982, 8–23. ill.
- Roman, Petre*: Zur rumänischen Frühbronzezeit (Der Forschungsstand). = MAIU Beiheft 2 (1981) 157–169. ill.
- Ruttikay, Elisabeth*: Jennyberg II. Beitrag zur Erforschung der Leitha-Gruppe. = MAIU Beiheft 2 (1981) 171–187. ill.
- Schlette, F.* → *Dobosi V.*
- Schreiber Rózsa*: A nagyrévi kultúra telepe Diósdon. — Die Siedlung der Nagyrev-Kultur in Diósd. = ArchÉrt 108 (1981) 135–156. ill.
- Schubert, E.*: Frühbronzezeitliche Kulturbeziehungen im Donaauraum im Spiegel der Metallanalysen. = MAIU Beiheft 2 (1981) 189–197.
- Schweitzer Ferenc*: Előzetes jelentés a pilismaróti felsőpaleolith lelőhely rétegtani, kronológiai vizsgálatáról. = ComAH 1 (1981) 26.
- Siklódi Csilla*: Rézkor. = „Szolnok megye a népek országútján” Szolnok megye története a régészeti leletek tükrében. Szolnok 1982, 24–31.
- Sprincz E.* → *Beck, C. W.*
- Stanczik L.* → *Kemenczei T.*
- Stöckli, W. E.* → *Bónis É.*
- Strahm, Ch.* → *Ottaway, B.*
- Szathmári Ildikó*: A halomsíros kultúra népének települése Pilismarót-szobi révnél. — Die Siedlung der Hügelgräberkultur bei Pilismarót-szobi rév. = Dunai Régészeti Közlemények 1979 (1982) 29–48. ill.
- Szathmári I.*: Újabb aranyleletek a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében. — Neuere Goldfunde in der prähistorischen Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums. = FA 33 (1982) 97–115. ill.
- Tasić, Nikola*: Die Vatin-Kultur und ihr chronologisches Verhältnis zu den Kulturen von Vinkovci und Moriš und zur Kultur der transdanubischen inkrustierten Keramik. = MAIU Beiheft 2 (1981) 199–206. ill.
- Tumos, B. C. — Эрдели (Erdélyi), И.*: Археология Венгрии. Каменные Век. = Москва, Наука 1980, 420 p. ill.
- Titov, V. S.*: A new group of the Early Bronze Age in Northern Moldavia (the Edintsy group). = MAIU Beiheft 2 (1981) 207.
- Točík, A.* → *Bándi G.*
- Torma, István*: Stelle eines Grabes in Balatonakali aus der Bronzezeit Transdanubiens. = MAIU Beiheft 2 (1981) 209.
- Tóth, Tibor*: Some anthropological problems of the neolithic Tisza-Basin population. = AnnHN 74(1982) 359–364.
- Vladár, Jozef*: Die Problematik der Frühbronzezeit in der Slowakei. = MAIU Beiheft 2 (1981) 211–221. ill.
- Vörös István*: A Pilismarót-Diós felsőpaleolit telep állatcsontleletei. = ComAH 1 (1981) 22–24. ill.
- Vörös I.*: Szarvasmarha áldozat a péceli kultúra pilismaróti telepén. — Rindopfer auf der Siedlung der Pécel-Kultur von Pilismarót. = Dunai Régészeti Közlemények 1979 (1982) 21–28. ill.
- Vörös, I.*: The animal bones from the late La Tène and Roman settlement of Szakály-Réti földék. = BAR 144 (1982) 129–179. ill.
- Vörös, I.*: Faunal remains from the Gravettian reindeer hunters' campsite at Ságvár. — A ságvári gravettirénszarvas vadásztábor faunája. = FA 33 (1982) 43–71. ill.
- Vörös I.* → *Gabler D.*
- Windelband, Arthur*: Emberösök, ősemberek. = Bp. Gondolat 1982. = Rec. Gyenis Gyula: TermV 113 (1982) 573–574.
- Wollik Katalin*: Hallstattkori leletek a Pilismarót-szobi révi terepfeltárásból. — Hallstattzeitliche Funde aus

der Erschliessung der Siedlung von Pilismarót-Szobi rév (1978). = Dunai Régészeti Közlemények 1979 (1982) 49–76. ill.

Zalai-Gaál István: Óskori gazdasági-társadalmi elemzések vázlata. = Dunatáj 4 (1981): 51–55.

Zalai-Gaál I.: A lengyeli kultúra a Dél-Dunántúlon. – Die Lengyel-Kultur im Südwest-Ungarn. = SzekMÉ 10–11 (1979–80[1982]) 3–58. ill.

Zalai-Gaál, I.: Die chronologischen Grundfragen des neolithischen Gräberfeldes von Zengővárkony. – A

zengővárkonyi neolitikus temető kronológiai kérdései. = JPMÉ 25 (1980) 101–110. ill.

K. Zoffmann, Zsuzsanna: Das anthropologische Material des bronzezeitlichen Bestattung von Vizić-Golokut (Syrmien). – Antropološka obrada bronzanodobskog groba sa lokaliteta Vizić-Golokut. = RVM 26 (1980) 65–68. ill.

.....Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten. Internationales Symposium 1977 Budapest–Velem. = Bp. 1981, 340 p. ill. (MAIU Beiheft 2)

KLASSZIKUS ARCHEOLÓGIA ÉS ÓKORI KELET–ARCHAEOLOGIA CLASSICA ET ORIENTALIA

Амусин, И. Д.: Отражение исторических событий IV до н. э. в кумранских комментариях. = Oikumene 3 (1982) 231–253.

Bíróné Sey Katalin: Mitológia és a pénzek. = Az Érem 37 (1982): 2. 2–4. ill.

Castiglione László: Az ókor nagyjai (4. kiadás). = Bp. Akadémiai 1982, 441 p. ill.

Diakonoff, I. M.: The structure of Near Eastern society before the middle of the 2nd millennium B. C. = Oikumene 3 (1982) 7–100.

Ecsedy, Ildikó: Nomads in history and historical research. = AOr 35 (1981) 201–227.

Fábián Zoltán Imre: Az órákulumok vallási és jogi jelentősége az Újbirodalom korában. = AT 28 (1981) 231–239.

Ferenczy, Mária: Numismatic data to the economic history of China. Some remarks on the economic role of money in Sung China (X–XIIIth cent. A. D.). = Actes du 9ème Congrès International de Numismatique, Berne 1979. Louvain-la-Neuve 1982, 873–880.

Gáspár Dorottya: Eskü a rómaiaknál és a sacramentum militiae. = Bp. Akadémiai 1982, 90 p. 5 t.

Gink Károly–Rubovszky Éva: A perzsa művészet évezredei. = Bp. Corvina 1982, 22 p. 112 ill.

Gink K. → *Horváth V.*

Hahn István: Hitvilág és történelem. Tanulmányok az ókori vallások köréből. = Bp. Kossuth 1982, 340 p.

Hahn I.: Külkereskedelem és külpolitika az archaikus Hellaszban. = Századok 116 (1982) 460–483.

Harmatta János: Egy nyugati türk uralkodó medaillona Toxaristānból. = AT 28 (1981) 21–29. ill.

Harmatta J.: I. Mithridates és Kammiskires. = AT 28 (1981) 111–131. ill.

Harmatta J.: A pártus írásbeliség kezdetei. = AT 28 (1981) 134–138.

Harmatta J.: Az utolsó Kabneškir. = AT 28 (1981) 155–166. ill.

Harmatta J.: Egy újabb elymaisi felirat Bard-e Neš-andeh-ről. = AT 28 (1981) 167–172. ill.

Hegyi Dolores: Ciprus az ókorban. = História 4 (1982), 1. 3–4. ill.

Horváth Vera–Gink Károly: Az indiai művészet évezredei (2. kiadás). = Bp. Corvina 1982, 57 p. 139 t. ill.

Kákósy, László: Decans in late-Egyptian religion. = Oikumene 3 (1982) 163–191. ill.

Kákósy L. →Ré fiai

Kárpáti Andrea: Hadsereg a föld alatt. = Múzsák 1982, 2. 36–37. ill.

Kertész István: Sabazios kultusza Pergamonban. = AT 28 (1981) 31–36.

Kertész, I.: Der Telephos-Mythos und der Telephos-Fries. = Oikumene 3 (1982) 203–215. ill.

Kertész, I.: A szuszai menyegző. = História 4 (1982), 4–5. 62–63.

Kertész, I.: Zur „Kulturgeschichte Roms“. = Klio 64 (1982) 579–582.

Komoróczy G. → *Oppenheim, A. L.*

Kovács András: Föld és ég alapköve. = Múzsák 1982: 4. 42–43. ill.

Kovács Tibor (rec.): *P. R. S. Moorey*, Ancient Persian bronzes in the Adam Collection. London 1974. = ArchÉrt (1982) 109 153.

László, Péter: Statue de Ptahankh au Musée des Beaux-Arts. – A Szépművészeti Múzeum Ptahankh szobra. = BMHB 56–57 (1981) 3–16, 189–200. ill.

Luft, Ulrich: Illahunstudien, I: Zu der Chronologie und den Beamten in den Briefen aus Illahun. = Oikumene 3 (1982) 101–156. ill.

Maróti Egon: Tanulmányok a Georgica prooemiumához. = AT 28 (1981) 1–9.

Maróti, E.: Silva Palaris. = Oikumene 3 (1982) 225–230.

Minuta, Gaetano: A riacei bronzszobrok. = Művészet 23 (1982): 4. 39–41. ill.

Moorey, P. R. S. → *Kovács T.*

Oppenheim, A. Leo: Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja. (A második, javított kiadást sajtó alá rendezte *Erica Reiner*. A magyar kiadást gondozta *Komoróczy Géza*.) = Bp. Gondolat 1982, 572 p. ill.

Pamer Nóra (rec.): *Audrey Topping*: Az első kínai császár agyag testőrei... = Művéd 26 (1982) 91–94. ill.

Pippidi, D. M. →Oikumene II.

Puskás Ildikó: Ételek és étkezési szokások az ókori Indiában. = História 4 (1982): 3. 3–4. ill.

Reiner, E. → *Oppenheim, A. L.*

Ritoók Zsigmond: Beszámoló a XIV. Eiréné kongresszusról. = AT 28 (1981) 59–61.

Rubovszky É. → *Gink K.*

Sain Márton: Ékek és számok. A papirusz titka. Kréta öröksége. = Múzsák 1982: 1. 20–21.; 2. 10–11.; 3. 14–15. ill.

Sarkady, János: Landownership relations in Pylos. = AOr 35 (1981) 291–313.

Szabó, Júlia: „Cedrus aeternitatis hieroglyphicum”. (Iconology of a natural motif.) = Acta Historiae Artium 27 (1981) 3–127. ill.

Szabó, Miklós: Phidias en Béotie. – Pheidias Boiótiában. = BMHB 56–57 (1981) 17–36, 201–211. ill.

Szabó M.: Hellasz fénykora: Görögország az i. e. V. században (3. kiadás). = Bp. Móra 1982, 162 p. ill.

Szilágyi, János György: Corpus vasorum antiquorum. Hongrie. = Bonn–Bp. Habelt–Akadémiai 1981, 117 p. ill.

Szilágyi J. Gy.: Impetiae modis saturae. = AT 28 (1981) 65–96. ill.

Szilágyi J. Gy.: Etruszkko-korinthosi kétnyelvűség. = AT 28 (1981) 103–110. ill.

Szilágyi J. Gy.: Paradigmák. Tanulmányok antik irodalomról és mitológiáról. = Bp. Magvető 1982, 337 p.

Topping, A. → *Pamer N.*

Tőkei Ferenc (szerk.): Óstársadalom és ázsiai termelési mód (2. bővített kiadás). = Bp. Magvető 1982, 729 p.

Török, László: The art of the Ballana culture and its relation to Late Antique art. = Africa in Antiquity. The arts of ancient Nubia and the Sudan. Proceedings of the Symposium held in conjunction with the exhibition, Brooklyn, September 29–October 1, 1978. Berlin 1979, 85–100.

Varga E. →Ré fiai ...

Vargyas, P.: Le cylindre Rassam et la Bible. Les parallèles du Dt. 29, 23–26. = Oikumene 3 (1982) 157–162.

Wessetzky V. → Ré fiai ...
 Oikumene II. Bp. 1978. = Rec. Pippidi,
 D. M.: Studii Clasice 19 (1980) 188–189.

..... Ré fiai nyomában. Beszélgetés Kákossy Lászlóval, Wessetzky Vilmosmal és Varga Edittel. = História 4 (1982): 3. 34. ll. i

PROVINCIAK ÉS BARBARICUM – PROVINCIALIA ET „BARBARICUM”

- Bándli K. → Kaba M.
 Bánki, Zsuzsanna: Heiligtum des Iuppiter Dolichenus in Vetus Salina. = ARegia 19 (1982) 95–133. ill.
 Bánki Zs. → Fitz J.
 Barkóczi, László–Soproni, Sándor: Die römischen Inschriften Ungarns (RIU) 3. Lieferung: Brigetio (Fortsetzung) und die Limesstrecke am Donauknie. Bp. 1981. = Rec. Tóth Endre: ArchÉrt 109 (1982) 150–151.; Vidman, Ladislav: Listy Filologické 105 (1982) 189–190.
 Barkóczi L.: A keletpannóniai sírsztélék ábrázolásainak délkeleti és keleti kapcsolatai. – Die südöstlichen und orientalischen Beziehungen der Darstellungen an den ostpannonischen Grabstelen. = ArchÉrt 109 (1982) 18–50. ill.
 Barkóczi L. → Salamon A.
 Беляев, С. А. → Fülep F.
 Biró-Sey, Katalin: Coins from identified sites of Brigetio. Bp. 1977. = Rec. Fitz J.: ARegia 19 (1982) 282.
 Biró-Sey, K.: Münzverkehr in Pannonien. = Actes du 9ème Congrès International de Numismatique, Berne 1979. Louvain-la-Neuve 1982, 503–509. ill.
 Biró-Sey K. → Fitz J.
 Bóna I. → Vágó E.
 B. Bónis, Éva: Das kaiserzeitliche „Wagengrab” Nr. 3 von Környe. – A környe császárkori 3. számú „kocsisír”. = FA 33 (1982) 117–161. ill.
 Bökönyi, Sándor: Untersuchung der Tierknochenfunde des römischen Gräberfeldes von Várpalota – Inota. = ARegia 19 (1982) 46–52. ill.
 Brulet, R. → Burger A.
 Bubics, I.: Mineral- und Gesteinskundliche Untersuchungen des Gesteinsmaterials des Hügelgrabes Nr. 2. von Inota. = ARegia 19 (1982) 55.
 Sz. Burger, Alice: Das spätrömische Gräberfeld von Somogyuszil. Bp. 1979. = Rec. Brulet, Raymond: Revue des Archéologues et Historiens d’Art de Louvain 13 (1980) 161.; Diez, Erna: SF 40 (1981) 358.; Motyková, Karla: PA 73 (1982) 252–253.; Périn, Patrick: RA 1981: 2. 337–340.; Pirling, Renate: Germania 60 (1982) 287–288.
 Sz. Burger, A.: Late Roman money circulation in South-Pannonia. = Bp. 1981, 231 p. (RFüz II: 22)
 Diez, E. → Burger A.
 Duma Gy. → Salamon A.
 Éry, Kinga: Untersuchung des anthropologischen Materials der römischen Hügelgräber von Inota. = ARegia 19 (1982) 45–46.
 Fernández, G. → Lengyel, A.
 Fitz, Jenő (red.): Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses. Székesfehérvár 1977. = Rec. Gabler Dénes: ARegia 19 (1982) 279–280.; Oldenstein, Jürgen: Germania 60 (1982) 650–651.
 Fitz, J.: Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts. Bp. – Bonn 1978. = Rec. Biróné Sey Katalin: AT 28 (1981) 44–45.; Mihăescu, H.: RÉSEE 19 (1981) 410.; Winkler, Iudita: Studii Clasice 19 (1980) 181–183.
 Fitz J.: Gorsium, Herculia, Tác (4. javított, bővített kiadás). = Bp. Corvina 1982, 32 p. 39 t. ill.
 Fitz J. Pannonok évszázada (Pannónia 193–284.) = Bp. Corvina 1982, 79 p. 48 t. (Hereditas)
 Fitz, J.: Das Jahrhundert der Pannonier (193–284.) = Bp. Corvina 1982, 86 p. ill.
 Fitz, J.: The great age of Pannonia (A. D. 193–284.) = Bp. Corvina 1982, 80 p. ill.
 Fitz, J.: Claudius Pompeianus gener Marci. = ARegia 19 (1982) 289.
 Fitz, J.: Notes 17. La legio IIII Flavia était-elle à Aquincum entre 178 et 180? 18. Legio XV Apollinaris in the East under Trajan. = ARegia 19 (1982) 291–292.
 Fitz, J. – Bánki, Zs.: Forschungen in Gorsium im Jahre 1979. = ARegia 19 (1982) 201–250.
 Fitz, J. (rec.): Weber, Ekkehard: Tabula Peutingeriana, Codex Vindobonensis 324. Vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat. Graz 1976. = ARegia 19 (1982) 281.
 Fitz J. → Biró-Sey K., Sági K.
 Fülep, F.: Roman cemeteries of Pécs. Bp. 1977. = Rec. Belyaev, C. A.: CA 1982: 2. 267–269.
 Gaál A. → Mócsy A.
 Gabler, Dénes: Zum Anfangsdatum des römischen Carnuntum. = Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde Carnuntums 1981: 3. 2–32. ill.
 Gabler D. → Fitz J.
 Gáspár Dorottya: A pannóniai krónikakutatás problémái. – Research problems of Pannonian small cases. = ArchÉrt. 109 (1982) 133–135.
 Gesztelyi Tamás: Ifjú szatír portrék gemmákon. – Portréts der jungen Satyrn auf Gemmen. = DMÉ 1977 (1978[1982]) 167–173. ll.
 Gudea, N. → Vágó E.
 Hankó Ildikó: A szőlősgyöröki római kori sír csontanyagának embertani vizsgálata. = ComAH 1 (1981) 82–85. ill.
 Horváth László: A szőlősgyöröki római kori sír. – Roman period grave et Szőlősgyörök. = ComAH 1 (1981) 59–81. ill.
 Kaba Melinda – Bándli Katalin: Milyen lesz a Flórián tér? = TermV 113 (1982) 425–427. ill. (Aquincum)
 Lengyel, A. – Radan, G. T. B. (red.): The archaeology of Roman Pannonia. Bp. – Lexington 1980. = Rec. Fernández, Gonzalo: Archivo Español de Arqueología 54 (1981) 278–279.
 Lőrincz Barnabás: Az Antoniniana jelző keltezéséhez. = AT 28 (1981) 211–215. ill.
 Lőrincz, B.: Some remarks on the history of the Pannonian legions in the late first and early second centuries A. D. = ARegia 19 (1982) 285–288.
 Mihăescu, H. → Fitz J.
 Mócsy András – Gaál Attila: Római sírkő Bátaszékről. – Römischer Grabstein aus Bátaszék. = SzekMÉ 10–11(1979–80[1982]) 407–411. ill.
 Mócsy A. (rec.): D. S. Neal, Roman mosaics in Britain. London 1981. = ArchÉrt 109 (1982) 156.
 Moosdorf-Ottinger, I. → Tóth E.
 Motyková, K. → Burger A.
 Nagy, Árpád Miklós: Deux plaques de bronze votives. – Két fogadalmi bronz tábla. = BMHB 56–57 (1981) 37–44, 213–218. ill.
 Nagy Tibor: Mikor volt Prastina Messal[i]nus Pannonia Superior helytartója? – Wann war Prastina Messal[i]nus Statthalter von Pannonia Superior? = ArchÉrt 109 (1982) 51–54.
 Neal, D. S. → Mócsy A.
 M. Nepper Ibolya: Berettyóújfalu környéke a keltáktól az avarokig. = Berettyóújfalu története. Berettyóújfalu 1981, 41–50. ill.
 Oldenstein, J. → Fitz J.
 K. Palágyi, Sylvia: Die römischen Hügelgräber von Inota. = ARegia 19 (1982) 7–93. ill.
 Périn, P. → Burger A.
 Pirling, R. → Burger A.
 Pólay, Elemér: The contracts in the triptychs found in Transylvania and their Hellenistic features. = Études Historiques Hongroises 1980 I. Bp. 1980, 17–32.

- Radan, G. T. B. → Lengyel, A.
 Sági, Károly: Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó. Bp. 1981. = Rec. Fitz J.: ARegia 19 (1982) 282.
 Salamon, Ágnes—Barkóczi, László: Pannonien in nachvalentinianischer Zeit (376–476). Ein Versuch zur Periodisation. = Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz 1982, 147–178. ill.
 Salamon, Á.—Duma, György: Alttertümliche Einstoff-Bleiglasuren. Angaben zur Herstellung der spätantiken glasierten Ware in Pannonien. = AnzÖAW 118 (1981[1982]) 45–60. ill.
 Soproni Sándor: Pilismarót-Duna melléke dűlő, 2. római őrtorony. — Pilismarót-Duna melléke-Flur. Römischer Wachturm 2. = Dunai Régészeti Közlemények (1979 (1982) 83–84. ill.
 Soproni S. → Barkóczi L.
 Szabó, Zoltán: Untersuchungsergebnisse des Bindematerials, Wandbewurfs der Inotaer Hügel. = ARegia 19 (1982) 54.
 Székely, L.: Untersuchung der Metallfragmente aus Inota. = ARegia 19 (1982) 53.
 T. Szőnyi Eszter: Kutatások Mursellában. (Beszámoló az Árpás-Dombföldön 1975–80 között végzett feltárásokról.) — Ausgrabungen in Mursella. = ComAH 1 (1981) 87–119. ill.
 T. Szőnyi, E.: Forschungen im Auxiliarkastell von Arrabona. = ARegia 19 (1982) 135–143. ill.
 B. Thomas, Edű: Das frühe Christentum in Pannonien im Lichte der archäologischen Funde. = Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz 1982, 255–293. ill.
 Tóth Endre: Vitas kérdések Pannonia 4. századi történetében. 2. Arrianis (ND OCC XXXIV 29). = AT 28 (1981) 219–229.
 Tóth E.: Pilismarót-szobi rév, római erődítmény. — Pilismarót-Szobi rév, römische Festung. = Dunai Régészeti Közlemények 1979 (1982) 77–82. ill.
 Tóth E.: Tetrarchia-kori Iovia-Herculia helynévadás Pannoniában? — Tetrarchiezeitliche Namensgebung von Iovia-Herculia in Pannonien? = ArchÉrt 109 (1982) 55–72.
 Tóth E. (rec.): I. Moosdorf-Ottinger, Der Goldberg bei Türkheim. Bericht über die Grabungen in den Jahren 1942–1944 und 1958–1961. München 1981. = ArchÉrt 109 (1982) 158–159.
 Tóth E. → Barkóczi L.
 Vágó, Eszter—Bóna, István: Die Gräberfelder von Intercisa I. Bp. 1976. = Rec. Gudea, Nicolae: AMN 18 (1981) 733–735.
 Vidman, L. → Barkóczi I.
 Visy Zsolt: Római gyorsmérleg a szentesi múzeumban. — Roman balance in the Szentes museum. = Technikatörténeti Szemle 12 (1980–81) 279–285. ill.
 Visy, Zs.: Neuere Militärdiplome aus Pannonien. — Újabb pannoniai katonai diplomák. = SzekMÉ 10–11 (1979–80 [1982]) 59–132. ill.
 Visy Zs. (rec.): Roman Frontier Studies 1979. Oxford 1980. = ArchÉrt 109 (1982) 156–158.
 Vörös Gabriella: Adatok a származatakorai női viselethez. — Angaben zur sarmatenzeitlichen Frauentracht. = ComAH 1 (1981) 121–135. ill.
 Weber, E. → Fitz J.
 Winkler, I. → Fitz J.

NÉPVÁNDORLÁS- ÉS KORAI KÖZÉPKOR—MAGYAR ŐSTÖRTÉNET AETAS MIGRATIONUM—PROTOHUNGARICA

- Bálint Csandd: Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése. — Некоторые вопросы обращения дирхемов в Европе. — Quelques questions de la circulation des dirham en Europe. = Századok 116 (1982) 3–32.
 Bálint Cs. → Golden, P. B.
 Bencze Zoltán: Battonya területén állt Attila fővárosa? = BékÉ 17 (1982) 91.
 Benkő Zsuzsanna: Cegléd a magyar honfoglalás időszakában és az Árpád-korban. = Ikvai Nándor (szerk.): Cegléd története. Szentendre 1982, 65–82. ill.
 Bierbrauer, V. → Garam É.
 Blazovich L. → Kristó Gy.
 Bóna, István: Die Hunnen in Norikum und Pannonien. Ihre Geschichte im Rahmen der Völkerwanderung. = Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz 1982, 179–
 Bóna I. (rec.): Baiern und Slawen in Oberösterreich. Probleme der Landnahme und Besiedlung, Symposium 16. November 1978. Linz 1980. = ArchÉrt 109 (1982) 160–161.
 Bóna I. (rec.): Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung 1978. Wien 1980. = Germania 60 (1982) 651–656.
 Budinskij-Krička, V. → Garam É.
 Chalikova, E. A.—Chalikov, A. H.: Altungarn an der Kama und im Ural. (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani.) = Bp. 1981, 132 p. ill. (RFüz II: 21)
 Csúcs Sándor: A magyar szókészlet finnugor elemeinek statisztikája. — A statistics of the Finno-Ugric elements of the Hungarian word-stock. = NyK 84 (1982) 258–63.
 Czegledy Károly: Még egyszer a magyarok 942. évi Spanyolországi kalandozásáról. = MNy 77 (1981) 419–42 2.
 Czegledy K.: A Terhin-i újgur rovásírástos felirat török és magyar történeti és nyelvészeti vonatkozásai. = MNy 77 (1981) 461–462.
 Czegledy K.: Megjegyzések a 942. évi magyar kalandozás forrásaihoz. = MNy 78 (1982) 456–457.
 Dienes István: A sámánok társadalmi szerepe a nomád államokban. = Világosság 23 (1982) 296–299.
 Donat, P. → Mesterházy K.
 Dömötör Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. (A magyar ősvallás kérdése 21–37). Bp. 1981. = Rec. Fejős Zoltán: Valóság 25 (1982): 4. 97–99.: Pócs Éva: Ethnographia 93 (1982) 341–343.
 Ecsedy I. → Mesterházy K.
 Erdélyi, István: Einige Bemerkungen über die Awaren-Gesellschaft im Lichte der archäologischen Quellen. = Die Nomaden in Geschichte und Gegenwart. Beiträge zu einem internationalen Nomadismus-Symposium am 11. und 12. Dezember 1975 im Museum für Völkerkunde Leipzig. Berlin 1981, 227–237.
 Erdélyi I.: Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében. — Авары и Восток в свете археологических источников. = Bp. Akadémiai 1982, 253 p. ill.
 Эрдели (Erdélyi), И.: Изчезнувшие народы. Авары. = Природа (Москва) 1982: 11. 50–58.
 Erdélyi I.: Ázsiai lovas nomádok. Régészeti expedíciók Mongóliában. = Bp. Gondolat 1982, 212 p. ill.
 Erdélyi I.: A magyar—szovjet régészeti együttműködés magyar őstörténeti vonatkozású munkálatai. = NyK 84 (1982) 271–274.
 Erdélyi I. → Tumas, B. C.
 Fejős Z. → Dömötör T.
 Ferencz, M.: Some data to the palaeoanthropology of the Avar period's population in Hungary. = AnthrH 17 (1980–81) 23–64.
 Fodor István: Honfoglaláskori sír Doroszlón. — Ungarisches Grab von Doroszló aus dem 10. Jh. = ComAH 1 (1981) 149–164. ill.
 Fodor, I.: Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien. = Bp. Corvina 1982, 373 p. ill.
 Fodor, I.: In search of a new homeland. The prehistory of the Hungarian people and the conquest. = Bp. Corvina 1982, 366 p. ill.

- Fodor I.: A hajdúdorogi botvég. = ÉT 37 (1982) 1183–1184. ill.
- Fodor I. → ... Congressus Quartus...
- Fülöp Gyula: Avarkori kemence Káloz-Nagyhőresökön. – Backofen aus der Awarenzeit in Káloz-Nagyhőresök. = ARegia 19 (1982) 251–258. ill.
- Garam, Éva: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. Bp. 1979. = Rec. Bierbrauer, Volker: BJ 181 (1981) 702–705.; Giles, Karl-Josef: Trierer Zeitschrift 43–44 (1980–81) 462–463.
- Sz. Garam É.: VIII–IX. századi telepnyom Tiszafüred határában. – Siedlungsspur aus den 8–9. Jh. in der Gemarkung von Tiszafüred. = ComAH 1 (1981) 137–147. ill.
- Sz. Garam É.: Római kori rézüstök korai avar sírokban. – Римские медные котлы в раннеаварских погребениях. – Römerzeitliche Kupferkessel in frühawarischen Gräbern. = ArchÉrt 109 (1982) 73–88. ill.
- Sz. Garam, É.: Der Fund von Vörösmart im archäologischen Nachlass der Awarenzeit. – A vörösmarti lelet helye az avarok régészeti hagyatékában. = FA 33 (1982) 187–213. ill.
- Sz. Garam É. (rec.): Budinský-Křička, V.: Král'ovský Chlmec. Bratislava 1980. = ArchÉrt 109 (1982) 159–160.
- Gedai, István: Commercial connections between Central and Northern Europe in the X–XIth centuries. = Actes du 9ème Congrès International de Numismatique, Berne 1979. Louvain-la-Neuve 1982, 799–803.
- Gedai I.: A magyar pénzverés első évszázada. = Pénzügyi Szemle 25 (1981) 930–934.
- Giles, K. J. → Garam É.
- Golden, P. B.: Khazar studies. Bp. 1980. = Rec. Bálint Csanád: AOr 35 (1981) 397–412.
- Gulya J. → ... Congressus Quartus...
- Györffy György: A jászok megtelepedése. = Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 30. évfordulójára. Túrkeve 1981, 69–72.
- Györffy, Gy.: Waren die landnehmenden Ungarn Nomaden oder Halbnomaden? = Die Nomaden in Geschichte und Gegenwart. Beiträge zu einem internationalen Nomadismus-Symposium am 11. und 12. Dezember 1975 im Museum für Völkerkunde Leipzig. Berlin 1981, 223–225.
- Györffy Gy.: Néppé válás Európában és az Északi Kárpátokban. = Kortárs 26 (1982) 296–302.
- Györffy Lajos: A Nibelungok útján. = Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 30. évfordulójára. Túrkeve 1981, 299–302.
- Herényi István: A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfői. = Századok 116 (1982) 62–92.
- Herrmann, J. → Mesterházy K.
- Horváth Ferenc: Ajtony vezér szerzeteseinek keresztje. = ÉT 37 (1982) 1119–1120. ill.
- Kazár L. → Mesterházy K.
- Kiss, Attila: Völkerwanderungszeitliches, germanisches Langschwert von Dunapentele/Dunaújváros. = ARegia 19 (1982) 145–165. ill.
- Kiss, A.: Germanischer Grabfund der Völkerwanderungszeit in Jobbágyi. (Zur Siedlungsgeschichte des Karpatenbeckens in den Jahren 454–568.) = ARegia 19 (1982) 167–185. ill.
- Kiss, A.: Die goldbeschlagenen Schalen der Fürstengräber von Szeged-Nagyszéksós und Apahida I–II. – A Szeged-nagyszéksósi és apahidai fejedelmi sírok aranyveretes csészéi. = FA 33 (1982) 163–185. ill.
- Kozák Károly: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása II. – Freilegung des Friedhofes aus der Árpádenzeit in der Burg von Eger II. = Agria 18 (1981) 5–46. ill.
- Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államig. Bp. 1980. = Rec. Blazovich László: BékÉ 17 (1982) 112–116.
- Kristó, Gy.: Konstantinos Porphyrogenetos und die Herausbildung des ungarischen Stammesbundes. = Acta Antiqua et Archaeologica 23 (1981) 77–89.
- Kristó Gy.: A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez. – On the question of the „nomadism” of Hungarians of the middle of the 10th century. = Ethnographia 93 (1982) 463–474.
- Kuun, G. (edited by): Codex Cumanicus. (With the prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis Ligeti). = Bp. MTA Könyvtára 1981, 395 p.
- László Gyula: A kettős honfoglalásról. = História 4 (1982): 1. 3–4. ill.
- László Gy.: 50 rajz a honfoglalókról. = Bp. Móra 1982, 105 p. ill.
- Lengyel Dénes: Álmos vezér születésének mondája. – The legend of the birth of chief Álmos. = Ethnographia 93 (1982) 259–268.
- Ligeti, Louis: Prolegomena to the Codex Cumanicus. = AOr 35 (1981) 1–54.
- Ligeti L. → Kuun G.
- Makk, Ferenc: Der ungarische Staat und Byzanz in der heimischen Forschung des letzten Jahrhunderts. = Acta Antiqua Archaeologica 23 (1981) 33–63.
- Matolcsi János: Állattartás őseink korában. = Bp. Gondolat 1982, 332 p. ill.
- Mesterházy Károly: Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980. = Rec. Ecsedy Ildikó: Ethnographia 93 (1982) 165–167.; Kazár, L.: UAJ 54 (1982) 153–154.
- Mesterházy K.: Berettyóújfalu földje a IX. századtól a XIII. századig. = Berettyóújfalu története. Berettyóújfalu 1981, 51–79. ill.
- Mesterházy K. (rec.): Herrmann, J.–Donat, P. (red.): Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jh.). Berlin 1973–1979. = ArchÉrt 109 (1982) 161–162.
- Müller Róbert: Karoling udvarház a Zala-völgyben. = ÉT 37 (1982) 1431–1433. ill.
- Nemes Pál: Attila tiszántúli székhelyének problémája. = BékÉ 17 (1982) 84–90.
- Olajos Teréz: Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról. – Données et hypothèses sur la carrière de Théophylacte Simocatta. = AHist (Szeged) (1981) 3–12.
- Olajos T. → Szédeczky-Kardoss S.
- Paládi-Kovács Attila: „Keleti hozadék” a magyar pásztorkultúrában. = Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 30. évfordulójára. Túrkeve 1981, 109–125.
- Pálóczi Horváth András: Régészeti adatok a kunok viseletéhez. – Archäologische Angaben zur Tracht der Kumanen. = ArchÉrt 109 (1982) 89–107. ill.
- Pap, I.: Anthropological investigation of the Arpadian age population of Szabolcs-Petőfi utca. = AnthrH 17 (1980–81) 65–107.
- Pócs É.–Dömötör T.
- Rédei K. → Róna-Tas A.
- Róna-Tas András: A nyelvrokonság. Bp. 1978. = Rec. Rédei Károly: NyK 84 (1982) 279–281.
- Sági Károly: A vonyarcvashegyi Szentmihálydomb. = ÉT 37 (1982) 1112–1114. ill.
- Selmeczi László: A kétpói honfoglaláskori lelet. = Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 30. évfordulójára. Túrkeve 1981, 9–31. ill.
- Selmeczi L.: A jászok és kunok története. = „Szolnok megye a népek országútján” Szolnok megye története a régészeti leletek tükrében. Szolnok 1982, 77–82.
- Simon László: Próbaásatás Nagykőrös Kálmánhegydűlőben. = Pest megyei Múzeumi Híradó 1982: 1–2. 15–16.
- Simon, Robert: Symbiosis of nomads and sedentaries on the character of the middle eastern civilization. = AOr 35 (1981) 229–242.
- Sinor Dénes: Tanulmányok. = Bp. Akadémiai 1982, 153 p.
- Szabó László: Az avarkori üst restaurálása. = ArchÉrt 109 (1982) 87–88. [Bölcske]
- Szédeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai VI: Az avarellenes bizánci hadakozás megélénkülé-

- sétől a másfél esztendő harci szünet végéig (kb. 592–597). 1. rész: Az 594 előttre datálható események. 2. rész: Az 594. és a következő évek eseményei. — Die Quellen der Awarengeschichte VI: Von der Belegung der antiawarischen Kriegsführung seitens Byzanz bis zum Ende der anderthalbjährigen Kriegspause (um 592–597). = ArchÉrt 108 (1981) 218–232; 109 (1982) 136–144.
- Szathmáry László: Populációdinamikai szempontok honfoglalás- és Árpád-kori etnogenezisünk kérdéseire. — Population-dynamische Untersuchungen der Populationen in Ungarn im 6–12. Jh. = DMÉ 1977 (1978[1982]) 143–165.
- Tardy János (szerk.): Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba IV. Történeti természettudományok és térképi források. = Bp. Tankönyvkiadó 1982, 319 p.
- Tumos, B. C. — Эрделю (Erdélyi), И.: Кестхей-Фенекпуста. = Археологические Открытия (Москва) 1980 (1981) 492.
- H. Tóth Elvira: Sajátos temetkezési szokások a Duna–Tisza közli avarkori temetőkben. — Погребальный обряд аварских могильников в междуречье Тиссы и Дуная. — Peculiar burial rites in Avar period cemeteries between the Danube and Tisza rivers. = ArchÉrt 108 (1981) 157–183. ill.
- Tóth Sándor: Megjegyzések Toynbee magyar őstörténeti koncepciójához. — Remarques sur la conception de préhistoire hongroise de A. Toynbee. = AHist (Szeged) 71 (1981) 13–19.
- Tóth, Tibor: Anthropological results concerning the ethnogenesis of Hungarians. = AnthrH 17 (1980–81) 5–22. ill.
- Tóth, T.: The odontological aspect in the ethnogenesis of Hungarians. = AnnHN 73 (1981) 305–312; 74 (1982) 351–357.
- Trugly Sándor: A nagyszentmiklósi kincs párhuzama? Késő avar kori temető Észak-Komáromban. = ET 37 (1982) 983–985. ill.
- Vekerdy, József: On the social prehistory of the Gypsies. = AOr 35 (1981) 243–254.
- Visy Zsolt: 5. századi sír Intercisában. — Ein Grab aus dem 5. Jh. in Intercisa. = ArchÉrt 108 (1981) 211–217. ill.
-Congressus quartus internationalis fenno-ugristarum Budapestini habitus 9.–15. Sept. 1975. Pars II. Acta sessionum. Curavit János Gulya. Bp. 1980. = Rec. Fodor István: ArchÉrt 108 (1981) 286–287.

KÖZÉPKOR, MŰEMLÉKEK—MEDIUM AEVUM, MONUMENTA

- Ágostházi László: Építészeti együttesek és antik maradványok megőrzése Óbudán. = Művéd 26 (1982) 242–251. ill.
- M. Antalóczy Ildikó: A nyíri izmaeliták központjának, Böszörmény falunak régészeti leletei I. — Archäologische Funde im Dorf Böszörmény, dem Zentrum der Ismaeliten in der Nyír. = Hajdúsági Múzeum Évkönyve 4 (1980) 131–170. ill.
- Balogh Jolán: Későrenaissance kőfaragó műhelyek. = Ars Hungarica 8 (1980[1981]) 25–101, 216–280.
- Bariska István: Erődítési munkálatok Kőszeg városfalain a 16. században. = VSz 36 (1982) 245–259. ill.
- Benda Kálmán—Fügedi Erik: A magyar korona regénye. Bp. 1979. = Rec. Boggyay, Th.: SF 39 (1980) 286.
- Bodor Ferenc (rec.): Egy régi adósság törlesztése. Dávid László: A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei, Kriterion, 1981. = Művészet 23 (1982): 4. 36–38. ill.
- Bodor F. → Soproni O.
- Bodor Imre: A magyar korona legkorábbi ábrázolásai. = Ars Hungarica 8 (1980[1981]) 17–24. ill.
- Boggyay T. → Benda K., Gutheil J.
- Bökönyi Sándor: Mende-Lányvár Árpád-kori — 13. századi — állatmaradványai. — Arpadenzeitliche (13. Jh.) Tierreste aus Mende-Lányvár. = ArchÉrt 108 (1981) 251–258.
- Buza, János: Der Kurs der Löwentaler in Ost-Mittel-europa (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen und Ungarn). = AHist 27 (1981) 335–358. ill.
- Cheptea, S. → Holl I.
- Cifka Anna: A szekszárdi településcsoport általános rendezési tervének településtörténeti tanulmányából. = Művéd 26 (1982) 167–176. ill.
- Császár L. → Kriszt Gy.
- Cser István: A magyar kastély- és kúriaállomány vizsgálata. = Művéd 26 (1982) 216–222. ill.
- Cser I.: Tömbrekonstrukciók Pécs belvárosában. = Művéd 26 (1982) 232–241. ill.
- Черныгов, А. В. → Kádár Z.
- Csorba Cs. → Fügedi E.
- Czeglédy Ilona: A diósgyőri vár Nagy Lajos kori épülete. = A művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Bp. 1982, 234–241. ill.
- A. Czétényi Piroksa: Az utolsó száz év műemlékeinek védelme a fővárosban. = Művéd 26 (1982) 140–145. ill.
- Dacik, T. → Feld I.
- Dávid Ferenc: A soproni ó-zsinagóga. Bp. 1978. = Rec. Tóth Melinda: Ars Hungarica 10 (1982) 145–146.
- Dávid László: Nagyalambfalva temploma és a középkori székelyföldi művészet. = Ars Hungarica 8 (1980[1981]) 195–203. ill.
- Dávid L. → Bodor F.
- Dragonúts Tamás: Történeti szemlélet fontossága a városrendezésben. = Művéd 26 (1982) 161.
- Egg, E. → Köhegyi M.
- Entz Géza—Szalontai Barnabás: Nyírbátor (4. átdolg. kiad.) = Bp. Corvina 1982, 52 p. 41 t. ill.
- Entz G.: Kiállítás a feldebrői templom műemléki helyreállításáról. = Művéd 26 (1982) 153–154. ill.
- Entz G. (rec.): Paul Niedermair: Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert. Bukarest 1979. = AHistA 27 (1981) 364–365.
- Entz G. → Feuerné
- Éry Kinga: Balkáni eredetű, török kori népesség csontmaradványai Dombóvár határából. — The osteological remains of a Turkish period Balkan population in the vicinity of Dombóvár. = SzekME 10–11 (1979–80[1982]) 225–298. ill.
- Fazakas P. → Szilágyi I.
- Fehér Géza: A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokban. = Bp. Akadémiai 1982, 250 p. ill.
- Feld István—Jakus László—László Csaba: Csővár. Szentendre 1979. = Rec. Dacik, T.: AR 34 (1982) 329.
- Ferenczy Károly: Tűnődés a szalonnai ref. templom helyreállításán. = Művéd 26 (1982) 27–36. ill.
- Feuerné Tóth Rózsa: Reneszánsz építészeti Magyarországon. Bp. 1977. = Rec. Entz Géza: Ars Hungarica 8 (1980[1981]) 342–344.
- Frodl, Walter: Europapreis für Denkmalpflege an Ernő Szakál (Budapest, 12. Mai 1982). = SSz 36 (1982) 225–227.
- Frodl, W.: A „Műemlékvédelem Európa díja” — Szakál Ernőnek. = Művéd 26 (1982) 312–314.
- Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. = Rec. Csorba Csaba: Századok 116 (1982) 153–157.
- Fügedi E. → Benda K.
- Fülep Ferenc: A magyar koronával és koronázási jelvényekkel foglalkozó nemzetközi tudományos ülés. = MTud 27 (1982) 59–61.
- Gaál Attila: A Dombóvár-békatói XVI–XVII. századi temető. — The 16th–17th century cemetery of Dom-

- bóvár-Békató. = SzekME 10–11 (1979–80[1982]) 133–223. ill.
- Gál Éva: Az óbudai zsinagóga. = „Budapest” 20 (1982): 8. 36–37. ill.
- Gazda Anikó: Falusi településeink vizsgálata. = Művéd 26 (1982) 223–231. ill.
- Gazda A.: Bács-Kiskun megye építészeti és faluképi értékeiről. = Művéd 26 (1982) 287–292. ill.
- Gedai István: Tinó helyett ezüstpénz. = Bp. Móra 1982, 31 p. ill.
- Gedai I.: A magyar aranypénzverés rövid áttekintése. = Pénzügyi Szemle 26 (1982) 294–300.
- Gedai I.: A magyar aranypénzverés története (kiállítási katalógus). = Bp. Népműv. Prop. Iroda 1982, 55 p.
- Gedai I.: A pénzverés Nagy Lajos korában. = Művészeti I. Lajos király korában 1342–1392. Bp. 1982, 153–154.
- Gerelyes Ibolya: Beszámoló a békési török palánk ásatásáról. = BékÉ 17 (1982) 39–48. ill.
- Gerevich L. → Németh F.
- Gerő László: A budai Várnegyed. Bp. 1979. = Rec. Hajnóczy Gábor: Ars Hungarica 9 (1981) 138.
- Gerő L. → Szilágyi I.
- Gömöri János: Középkori szobortöredék Sárospatakról. = ÉT 37 (1982) 1023–1024. ill.
- Gutheil Jenő: Az Árpád-kori Veszprém. Bp. = Rec. Bogyay, Th.: SF 39 (1980) 287–289.
- Győrffy György: Bevezető. = A tatárjárás emlékezete. Bp. M. Helikon 1981, 7–31.
- Gyurkó János–Győrffy György: Hozzászólás Feldebrő kérdéseiről. = Művéd 26 (1982) 64–67.
- H. Gyürkő Katalin: A budai domonkos rendház főiskolájának épülete. = A művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Bp. 257–263. ill.
- Hajnóczy G. → Gerő L.
- Holl Imre: Középkori desztilláló készülékek cserépből Kőszeg várában. – Mittelalterliche Destilliergeräte aus Keramik in der Burg von Kőszeg. = ArchÉrt 109 (1982) 108–123. ill.
- Holl, I.–Parádi, Nándor: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. = Bp. Akadémiai 1982, 144 p. ill. (Fontes Archaeologicae Hungariae)
- Holl I. (rec.): U. Lobbedey, Borgholzhausen. Archäologie einer westfälischen Kirche. Bonn 1981.; E. Neamțu–V. Neamțu–S. Cheptea, Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII. Iași 1980. = ArchÉrt 109 (1982) 163–164.
- Horváth Alice: A pesti Rókus-kórház. = ÉpÉrtud 14 (1982) 321–371. ill.
- Horváth István: IV. Béla király sírja nyomában. = Dunakanyar 17 (1980) 88–89.
- Horváth I.: Esztergom-Szentkirály, középkori falu, temető. = Dunai Régészeti Közlemények 1979 (1982) 85–87. ill.
- Hulyák Anna: Esztergom műemléki belváros rehabilitációs, részletes rendezési tervének előzményei. = Művéd 26 (1982) 177–182. ill.
- Huszár Lajos: A magyar pénzverés története a 16. és 17. században. = Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből I. Miskolc 1982, 67–92. ill.
- Huszár, L.: Deutsche Guldiner in Ungarn im 17. Jahrhundert. = Actes du 9ème Congrès International de Numismatique, Berne 1979. Louvain-la-Neuve 1982, 975–980.
- Jakus L. → Feld I.
- Jávör A. → Heves megye . . .
- Kádár, Zoltán: Survivals of Greek zoological illuminations in Byzantine manuscripts. Bp. 1978. = Rec. Чернецов, А. В.: CA 1980: 3. 325–330.
- Kapocs N.–Kőhegyi Mihály: Szeremle középkori oklevelei a Zichy okmánytárban. Baja 1980. = Rec. Parádi Nándor: ArchÉrt 109 (1982) 151.
- Kerner Gábor: Beszámoló a műemléki albizottságok XI. országos értekezletéről. = Művéd 26 (1982) 87–90.
- Kertész Pál: A műemléki kőanyagok bányahelyeinek kutatása. = ÉpÉrtud 14 (1982) 193–228. ill.
- Kiss László: Magyarország ipari műemlékei. – Industrial monuments in Hungary. = Bp. Orsz. Műszaki Múzeum 1981, 237 p. ill.
- Komjáthy Attila: Hegyeshalom, r. k. templom műemléki helyreállítása. = MÉp 1982: 1. 42–45. ill.
- Korompay János: Esztergom palotája. = Műzsák 1982: 4. 6–8. ill.
- Korompay Katalin: Mezőkövesd – egy „hadas település” létrejötte és ami belőle megóvható. = Művéd 26 (1982) 201–209. ill.
- Kovács Ernő: Budapest belvárosában az egykori Péterffy palota helyreállítása. = Művéd 26 (1982) 49–53. ill.
- Kovács Gyöngyi: A XIV–XVII. század története. = „Szolnok megye a népek országútján” Szolnok megye története a régészeti leletek tükrében. Szolnok 1982, 83–90.
- Kovács Tibor: Középkori pártaöv restaurálása. = MHOMK 19 (1981) 170–175. ill. [Boldva]
- Kozák Károly: A herpályi apátsági templomrom építészeti története. = Berettyóújfalu története. Berettyóújfalu 1981, 121–139. ill.
- Kőhegyi Mihály (rec.): Erich Egg: Der Tiroler Taler. Innsbruck é. n. = Az Érem 38 (1982): 1. 4.
- Kőhegyi M. → Kapocs N., V. Székely Gy.
- Kőszegi Tivadar: Új verdejegy. = Az Érem 38 (1982): 1. 6. ill.
- Kralovánszky Alán: A székesfehérvári Anjou-sírkápolna. = A művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Bp. 1982, 164–174. ill.
- Kristó Gyula: Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben. – Données relatives aux sépultures dans nos chartes pré-médiévales. = AHist (Szeged) 71 (1981) 21–28.
- Kriszt György: Nagycenk. = Bp. Corvina 1982, p. ill. = Rec. Császár László: Művéd 26 (1982) 318.
- László Cs. → Feld I.
- Laszlovsky József: A Tiszazug középkori emlékeinek régészeti kutatása. = Szabó László (szerk.): 10 éves a Tiszazug kutatása. Szolnok 1981, 17–29.
- Laszlovsky J.: Az államalapítástól a tatárjárásig terjedő kor története. = „Szolnok megye a népek országútján” Szolnok megye története a régészeti leletek tükrében. Szolnok 1982, 73–76.
- Lénárt Andor: Az egri vár feltárásának története 1949-ig. = Eger 1982, 152 p. ill. (Studia Agrensensis 2)
- Lobbedey, U. → Holl I.
- Lovag Zsuzsa: Előzetes jelentés az Esztergom-alsószigeti középkori apáca kolostor feltárási munkáiról. – Vorbericht über die Ausgrabung des Nonnenklosters bei Esztergom-Alsósziget. = Dunai Régészeti Közlemények 1979 (1982) 87–93. ill.
- Lovász Emese: A diósgyőri pálos kolostor 1973. évi feltárása. = MHOMK 19 (1981) 67–77. ill.
- Magyar Kálmán: Nagyecsed-Sárvár nemzeti emléktája. = Művéd 26 (1982) 9–16. ill.
- Majdán János: Jakováli Haszán dzsámija. = ÉT 37 (1982) 858. ill.
- Marjai Márton: Temetők műemléki védelme. = Művéd 26 (1982) 17–20. ill.
- Máté Zsolt: Csongrád belvárosi műemléki jelentőségű területe. = Művéd 26 (1982) 252–254. ill.
- Matolcsi, János: Tierknochenfunde von Sarvaly aus dem 15.–16. Jahrhundert. = Holl, I.–Parádi, N.: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Bp. 1982. 231–253. ill.
- Mezősiné, Kozák Éva: A vértesszentkeresztii bencés apátság gótikus kálvácsempéi. – Die gotischen Ofenkacheln der Benediktinerabtei von Vértesszentkereszt. = ComAH 1 (1981) 179–197. ill.
- Miklós Zsuzsa: Árpád-kori földvár Mende-Lányváron. – Die arpadenzeitliche Erdburg von Mende-Lányvár. = ArchÉrt 108 (1981) 233–250. ill.
- Misóczki Lajos: A gyöngyösi műemlék könyvtár. – Die Denkmal-Bibliothek (Buch-Museum) in Gyöngyös. = Agria 18 (1981) 193–218. ill.
- Módy György: Berettyóújfalu és környéke a XIII. századtól a török hódoltság koráig. = Berettyóújfalu története. Berettyóújfalu 1981, 83–119.

- Módy Gy.: A debreceni Nagytemplom körüli ásátás eredménye. = Honismeret 1982: 3. 10–11.
- Muszik L.-né Faltin Vera: Településvizsgálat az általános rendezési tervek készítéséhez (történeti, szerkezeti és településképi szempontból). = Művéd 26 (1982) 183–193. ill.
- S.Nagy Anikó: Egy XVIII. századi aranymérleg a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban. (A magyar aranyforint jelentősége a XIV–XVIII. sz.-ban.) — Un trébuchet du XVIIIe siècle au Musée Hongrois de Commerce et de l'Hotellerie. (L'importance du florin or hongrois.) = A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve 1982. 52–70. ill.
- E. Nagy, Katalin: Die Tracht eines vornehmen ungarischen Mädchens aus dem 16. Jahrhundert. Restaurierung und Rekonstruktion des Boldvaer Fundes. = Ars Decorativa 7 (1982) 29–79. ill.
- Nagy Lóránt: Mária királynő hibrid denára. = Az Érem 38 (1982): 1. 7–8. ill.
- Neamtu E. & V. → Holl I.
- Németh Ferenc: Medium Hungariae feltárása. Beszélgetés Gerevich László régésszel. = ÉT 37 (1982) 875–878. ill.
- Németh István: A dozmati templom (Vas m.). = Művéd 26 (1982) 21–26. ill.
- Niedermaier, P. → Entz G.
- Olajos Csaba: Borsod-Abaúj-Zemplén megye népi építészeti emlékei és azok védelme. = MHOMK 19 (1981) 10–22. ill.
- Orcsik É. → Zádor M.
- Páll István: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei pecsétnyomók a nyíregyházi Jósza András Múzeum gyűjteményében. = MHOMK 19 (1981) 89–92. ill.
- Parádi N. → Holl I., Kapocs N.
- Pásztor Tibor: A magyar tallér. = Múzsák 1982: 2. 14. ill.
- Perehazy Károly: A budavári lakónegyed fémművesége az eklektikától napjainkig. = Művéd 26 (1982) 54–63. ill.
- Petrovics István: Volt-e Szegeden bencés apátság? — Y avait-il une abbaye bénédictine à Szeged? = AHist (Szeged) 71 (1981) 37–43.
- Pohl Artur: I. Ferdinánd király budai ezüstpénzei. = Az Érem 37 (1981): 2. 4.
- Pohl A.: A magyar pénzverés korszerűsítése Anjou Károly király alatt. = Az Érem 37 (1981): 2. 5–7; 38 (1982): 1. 1–4. ill.
- Pohl, A.: Münzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540. = Bp. — Graz, Akadémiai 1982, 101 p. 145 t. = Rec. Kovács Éva: Ars Hungarica 10 (1982) 145.
- Polgár Zoltán: Mi lesz a pápai vízimalmok sorsa? = Művéd 26 (1982) 295–303. ill.
- Pomozsi István: Tarpai szárazmalom helyreállítása. = Művéd 26 (1982) 276–281. ill.
- Ráday Mihály: Unokáink sem fogják látni, avagy Városvédő Pallasz Athéné kezéből időnként ellopják a lándzsát. = Bp. RTV-Minerva 1982, 192 p. ill.
- Rajna György: Elszámolás a külső kerületek műemlékeiről, emlékműveiről. = „Budapest” 20 (1982): 11. 8–10; 12. 37–39. ill.
- G. Sándor Mária: A baranyai művészet a reneszánsz stílusáramlatában. A reneszánsz kezdetei és kibontakozása Pécsen és környékén. — Die Anfänge und die Entfaltung der Renaissance in der Umgebung von Pécs (Ungarn). = JPMÉ 25 (1980) 111–142. ill.
- Sándyné Wolf Katalin: Településtörténeti munkarész Szentendre általános rendezési tervéhez. = Művéd 26 (1982) 194–200. ill.
- Sassi Nagy Béla: A C. N. H. II. 89a. szerezsenfejes névtelen denár. = Az Érem 38 (1982): 1. 5–6.
- Sedlmayr János: Minorita templom előterének helyreállítása, Nyírbátor. = MÉp 1982: 2. 40–41. ill.
- Sedlmayr J.: Utalások elpusztult homlokzati elemekre. = Művéd 26 (1982) 262–275. ill.
- Sedlmayr Jánosné: A VÁTI műemléki irodájának városrendezési feladatai. = Művéd 26 (1982) 162–166. ill.
- Selmeczi László: A négyszállási jász temető. (Előzetes jelentés az 1980. évi feltárásról.) — Могильник язов в местности Недьсалаш. = ComAH 1(1981) 165–187. ill.
- Siklósi Gyula: Török konyha Isztolni Belgrád belvárosából. = Székesfehérvár 1982, 49 p. ill.
- Simányi F. → Sisa B.
- Sisa Béla: Békés megye műemlékei 1–2. = Békéscsaba. Békés megyei Tanács 1981, 340; 311 p. = Rec. Simányi Frigyes: MÉp 1982: 4. 62.; Művéd 26 (1982) 318–320.
- Sisa B.: A tési szőlőmalmok helyreállítása. = Művéd 26 (1982) 37–43. ill.
- Sisa József: A Kazinczy utcai zsinagóga Miskolcon és az evangélikus templom tornya Sopronban, Ludwig Förster alkotásai. = Művéd 26 (1982) 257–262. ill.
- Soproni Olivér: A magyar művészi kerámia születése. A török hódoltság kerámiaja I. = Bp. Népműv. Prop. Iroda 1982, 243 p. ill. = Rec. Bodor Ferenc: Művészet 23 (1982): 9. 45–47.
- Szakál Ernő: A székesfehérvári Anjou síremlékek és I. Lajos király sírkápolnája. (A rekonstrukciók adatai és lehetőségei.) = A művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Bp. 1982, 175–182. ill.
- Szalontai B. → Entz G.
- V. Székely, György: Slawonische Banalmünzprägung. Bp. 1980. = Rec. Kőhegyi Mihály: ArchÉrt 109 (1982) 162–163.
- Szilágyi István: Kálváriák. Bp. 1980. = Rec. Fazakas Péter: VSz 36 (1982) 138–140.; Gerő László: Művéd 26 (1982) 155.
- Szőcsik András: Sátoraljaújhely, a Kossuth téri tömb rehabilitációja. = Művéd 26 (1982) 210–215. ill.
- Tardy Lajos: A keleti magyarok madzsar neve egy 1310. évi kaffai olasz okiratban. = AT 28 (1981) 205–210. ill.
- Temesváry Ferenc: Fegyverkincsek, díszfegyverek. = Bp. Corvina 1982, 60 p. ill.
- Temesváry, F.: Waffenschätze, Prunkwaffen. = Bp. Corvina 1982, 71 p. ill.
- Timár László: Villard de Honnecourt, a XIII. századi francia építész és Magyarország. — Villard de Honnecourt and Hungary. = Technikatörténeti Szemle 12 (1980–81) 167–182. ill.
- Tóth M. → Dávid F.
- Trogmayer Ottó—Zombori István: Szer monostorától Ópusztaszerig. Bp. 1980. = Rec. Wehli Tünde: Ars Hungarica 9 (1981) 137–138.
- Urbán István: Szerkezettervezési (statikus) munka a műemlékek helyreállításánál. = Művéd 26 (1982) 70–83. ill.
- Valkó Arisztid: Újabb adatok a fertői (eszterházi) kastély építéstörténetéhez. = Ars Hungarica 10 (1982) 75–84.
- Vass Előd: Cegléd az Árpád-kortól a török kor végéig. = Ikvai Nándor (szerk.): Cegléd története. Szentendre 1982, 83–120. ill.
- Vukov Konstantin: Nógrád megye fatornyairól. = Művéd 26 (1982) 44–48. ill.
- Wehli Tünde: A magyarországi késői román épületszobrászat ikonográfiai jelenségei. = Ars Hungarica 8 (1980[1981]) 7–15.
- Wehli T. → Trogmayer O., Zolnay L.
- Zádor Anna: A klasszicizmus és romantika építésze Magyarországon. = Bp. M. Helikon—Corvina 1981, 193 p. ill.
- Zádor Mihály—Orcsik Éva: A kőhomlokzatok, műemlék kőfaragványok korszerű konzerválási módszerei Magyarországon. = ÉpÉptud 14 (1982) 517–527.
- Zakar János: Egy soproni vonatkozású ikonográfiai tévedés helyreigazítása. = Művéd 26 (1982) 68–70. ill.
- Zoffmann Zsuzsa: Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjának embertani vizsgálata. = Bp. Natura 1982, 83 p. ill.
- Zolnay László: A budai vár. Bp. 1981. = Rec. Wehli Tünde: Ars Hungarica 9 (1981) 138–139.

Zolnay L.: A garamszegi vízivár. = *Ars Hungarica* 9 (1981) 7–15. ill.
Zolnay L.: Az elátkozott Buda. Buda aranykora. = Bp. Magvető 1982, 606 p. ill.
Zolnay L.: Egészen a szűztalajig. 3. A fűtés és világítás emlékei. 4. Buda középkori anyagi kultúrája. 5. Mecenások, városépítők a középkor alkonyán. 6. Kő- és képfaragók, festők, szövőmesterek remekei. =

„Budapest” 20 (1982): 2. 35–37; 3. 39–41; 4. 39–41; 5. 39–41. ill.
Zolnay L.: Három kísérlet. = „Budapest” 20 (1982): 12. 39–41. ill.
Zombori I. → *Trogmayer O.*
.....Heves megye műemlékei III. Bp. 1978. =
Rec. Jávora Anna: *Ars Hungarica* 8 (1980[1981]) 344–345.

Jakabffy Imre

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1983. IV. 7. — Terjedelem: 20 (A/5) ív
84.11960 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

IRODALOM

<i>Entz Géza—Póczy Klára: Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. XXXI—XXXII. kötet</i>	134
<i>Póczy Klára: Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Égetőkemencék. Szerk. Gömöri János</i>	136
<i>Sós Ágnes: Garam Éva, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre</i>	137
<i>Mesterházy Károly: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I—II. Szerk. Hajdú P., Kristó Gy., Róna-Tas A.</i>	139
<i>Gedai István: A. Pohl, Münnzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300—1540.</i>	140
<i>Kemenczei Tibor: R. Rolle, Totenkult der Skythen I. Das Steppengebiet</i>	141
<i>Szabó Miklós: A. Mallwitz, X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia</i>	141
<i>Szentlélek Tihamér: Chr. Farka, Die römischen Lampen von Magdalensberg</i>	142
<i>Póczy Klára: T. Bechert, Römisches Germanien zwischen Rhein und Maas</i>	143
<i>Gabler Dénes: E. M. Ruprechtsberger, Terra Sigillata aus dem Ennser Museum. II.</i>	143
<i>Wessetzky Vilmos: P. Selem, Les religions orientales dans la Pannonie Romaine. Partie de Yougoslavie</i>	145
<i>Holl Imre: M. Richter, Hradištko u Davle (Monumenta Archaeologica XX.)</i>	145
<i>Jakabffy Imre: Magyar régészeti irodalom 1982-ben</i>	146

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Т. Абамик: Quisquis eris post me (CS 578)</i>	3
<i>Ж. Миклош: Раскопки в Марияногра—Биберау</i>	10

СООБЩЕНИЯ

<i>Бь. Голдман: Находки изучения поздней фазы культуры алфельдской линейной керамики в комитате Бекеш</i>	24
<i>А. М. Чойк: Предварительный отчет о костяных орудиях из раскопок в Тисауг-Кеменьето</i>	35
<i>А. С. Каллаи: Находки курганной культуры эпохи поздней бронзы в окрестности г. Баттоня</i>	42
<i>Т. Кеменцеи: Клад бронзовых изделий из Татабана-Банхиды</i>	61
<i>Ю. Кишфалуди: Погребение скифского времени из Мезотура</i>	69
<i>М. Белла—Д. Габлер: Методы нейтронно-активационного анализа для выяснения происхождения терра сигиллат</i>	74
<i>Дь. Фюлоп: Карта Горсиума 1783 г.</i>	82
<i>Ш. Садеуки-Кардош: (при участии Е. Чиллика): Источники по истории авар, VII. Первая осада Фессалоники аварами</i>	89
<i>А. Киш: Об одном типе аварских серег</i>	100
<i>К. Мештерхазы—Л. Хорват: Изучение древних поселений и могильников в окрестности с. Верешедхаз</i>	112

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Г. Энц: В. память Т. Геревича и А. Хеклера</i>	125
<i>П. Патаи: Ф. Томпа — первый профессор археологии в Венгрии</i>	126
<i>И. Б. Кутуцян: Ф. Томпа, как археолог</i>	127
<i>К. Т. Биро: XI-й конгресс ИНКВА</i>	129
<i>Н. Калли: Международное совещание о связях Юговосточной и Средней Европы в эпоху раннего неолита в Ганно-верде в 1982 г.</i>	130
<i>Н. Калли: XII-ое международное совещание по вопросам энеолита и бронзы д. Новом Саду (Уйвидек) в 1982 г.</i>	131
<i>Е. Б. Бониш: Конференция Rei Cretariae Romanae Fautores в Мюнхене в 1982 г.</i>	131
<i>И. Холл: Симпозиум о причинах гибели средневековых поселений в Гроссрусбахе (Нижняя Австрия) в 1982 г.</i>	132
<i>Е. Ф. Петреш: Отчет об археологической деятельности Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества за 1982 г.</i>	132

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>Г. Энц—К. Поци: Фolia Archaeologica. Ежегодник Венгерского Национального музея, тт. XXXI—XXXII</i>	134
<i>К. Поци: Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Égetőkemencék. Szerk. Gömöri J. (Археологические исследования по истории техники в Венгрии. Обжигательные печи. Под ред. Я. Гомори.)</i>	136
<i>А. Шош: Garam Éva, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre (Е. Гарам: Аварский могильник в д. Кишкоре)</i>	137
<i>К. Мештерхазы: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. Szerk. Hajdú P., Kristó Gy. Róna-Tas A. (Введение в источниковедение древней истории венгерского народа. Под ред. П. Хайду, Дь. Кришто, А. Рона-Таш)</i>	139
<i>И. Гедай: A. Pohl, Münnzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters, 1300—1540.</i>	140
<i>Т. Кеменцеи: R. Rolle, Totenkult der Skythen, I. Das Steppengebiet</i>	141
<i>М. Сабо: A. Mallwitz, X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia</i>	141
<i>Т. Сентлелеки: Chr. Farka, Die römischen Lampen von Magdalensberg</i>	142
<i>К. Поци: T. Bechert, Römisches Germanien zwischen Rhein und Maas</i>	143
<i>Д. Габлер: E. M. Ruprechtsberger, Terra Sigillata aus dem Ennser Museum, II.</i>	143
<i>В. Вешечки: P. Selem, Les religions orientales dans la Pannonie romaine. Partie de Yougoslavie</i>	145
<i>И. Холл: M. Richter, Hradištko u Davle (Monumenta Archaeologica XX.)</i>	145
<i>И. Якабфи: Венгерская археологическая литература за 1982 год</i>	146

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

T. Adamik: Quisquis eris post me (CE 578)	3
Zs. Miklós: Excavations at Márianosztra-Bibervár	10

REPORTS

Gy. Goldman: Finds of the early phase of the linear pottery of the Great Plains in the county of Békés	24
A. M. Choyke: Preliminary report on the bone tools from Tiszaug-Kéménység	35
A. Sz. Kállay: Finds of Late Bronze Age Tumulus Grave Culture in the area of Battonya	42
T. Kemenczei: Bronze find of Tatabánya-Bánhida	61
J. Kisfaludi: Scythian grave from Mezőtúr	69
M. Balla-D. Gabler: Provenance studies of Samian Wares (terra sigillata) by neutron activation analysis	74
Gy. Fülöp: Map representation of Gorsium from 1783	82
S. Szádeczky-Kardoss with the cooperation of É. Csillik: Sources of the Avar history VII. The first Avar siege of Thessaloniki	89
G. Kiss: About an Avar earring type	100
K. Mesterházy-L. Horváth: Settlement historical studies in the area of Veresegyház	112

REVIEWS

G. Entz: In memoriam T. Gerevich and A. Hekler	125
P. Patay: F. Tompa, the professor of prehistoric archaeology	126
I. B. Kutzián: F. Tompa the researcher	127
T. K. Biró: Reporting on the INQUA XI Conference	129
N. Kalicz: International conference on the contacts of the South-Eastern and Central European early Neolithics, in Hannover, in 1982	130
N. Kalicz: The 12th International conference on the questions of the Copper and Bronze Ages, in Novi Sad (Újvidék), in 1982	131
É. B. Bónis: The conference of „Rei Cretariae Romanae Fautores”, in Munich, in 1982	131
I. Holl: Symposium about the changing into steppe of the Middle Ages, in Lower Austria in Gross-Russbach, in 1982	132
É. Petres: Report on the 1982 activity of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society	132

BOOK REVIEWS

G. Entz-K. Póczy: Folia Archaeologica. Annual of the Hungarian National Museum. Vol. XXXI-XXXII.	134
K. Póczy: Industrial archaeological research in Hungary. Edited by J. Gömöri	136
A. Sós: É. Garam, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre (The Avar cemetery of Kisköre)	137
K. Mesterházy: Introduction to the sources of Hungarian prehistory. Vol. I-II. Ed. by P. Hajdu, Gy. Kristó, A. Róna-Tas	139
I. Gedai: A. Pohl, Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300-1540	140
T. Kemenczei: R. Rolle, Totenkult der Skythen I. Das Steppengebiet	141
M. Szabó: A. Mallwitz, X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia	141
T. Szentlélek: Chr. Farka, Die römischen Lampen von Magdalensberg	142
K. Póczy: T. Bechert, Römische Germanien zwischen Rhein und Maas	143
D. Gabler: E. M. Ruprechtsberger, Terra Sigillata aus dem Enns-Museum. II.	143
V. Wessetzky: P. Salem, Les religions orientales dans la Pannonie romaine. Partie de Yougoslavie	145
I. Holl: M. Richter, Hradiš'ko u Davle (Monumenta Archaeologica XX.)	145
I. Jakabffy: Hungarian archaeological bibliography, 1982	146

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.) Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90 Ft

1 szám ára: 45 Ft

Index szám: 25.106

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 149.

Törk.

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

110. kötet (teljes sorozatban) 1983

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 90 Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest, Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Raczky Pál</i> : A korai neolitikumból a középső neolitikumba való átmenet kérdései a Közép- és Felső-Tiszavidéken	161
<i>Nagy Tibor</i> : Nem Ignotus, hanem L. Vespronius Candidus	195
<i>Holl Imre</i> : Középkori kályhacsempék Magyarországon III.	201

KÖZLEMÉNYEK

<i>Zalai-Gaál István</i> : A mórágypécs-félszigeti horog. A neolitikus „aktív” halászat kérdései a Kárpát-medencében	231
<i>G. Szénászkó Júlia</i> : A Délkelet-Alföld neolitikumának néhány időrendi kérdéséről	243
<i>Patay Pál</i> : Gondolatok a rézkor fémművességéről és társadalmáról	247
<i>Póczy Klára</i> : Az aquineumi katonaváros utcahálózata és fontosabb épületei a II. és a III. században	252
<i>Kiss Attila</i> : Egy Baldenheim-típusú sisak a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Gyűjteményében	274

SZEMLE

<i>Valter Ilona</i> : Entz Géza köszöntése	282
<i>T. Dobosi Viola</i> : Les premiers habitants de l'Europe 1 500 000–100 000 ans kiállítás Párizsban	283
<i>Nagy Tibor</i> : A VIII. Nemzetközi Görög–Latin Epigráfiai Kongresszus	286
Archäologische Forschungen im Jahre 1982. Szerk. <i>Özge Özlü</i>	287

IRODALOM

<i>Makkay János</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXII. 1980.	317
<i>Mesterházy Károly</i> : Chuvash Studies. Szerk. Róna-Tas András	319
<i>Nagy Emese</i> : K. H. Gyürky, Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda	320
<i>K. Zoffmann Zsuzsanna</i> : Ž. Mikić, Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji. Preistorijski periodi	321
<i>Patay Pál</i> : H. Todorova, Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien. PBF IX. 14.	322
<i>Kőszegi Frigyes</i> : G. Gallay, Die kupfer- und altbronzezeitlichen Dolche und Stabdolche in Frankreich. PBF VI. 5.	323
<i>Ecsedy István</i> : P. K. Schmidt–G. B. Burgess, The Axes of Scotland and Northern England. PBF IX. 7.	324
<i>Kiss Attila</i> : M. Weidemann, Kulturgeschichte der Merowingerzeit	325
<i>Holl Imre</i> : Adelige Sachkultur des Spätmittelalters	326
<i>Holl Imre</i> : Städtische Versorgung und Entsorgung im Wandel der Geschichte Szerk. J. Sydow	327
<i>Holl Imre</i> : Keramische Bodenfunde aus Wien (Mittelalter–Neuzeit) Szerk. O. Harl.	327

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ 110. KÖTET 1983

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Raczky Pál</i> : A korai neolitikumból a középső neolitikumba való átmenet kérdései a Közép- és Felső-Tiszavidéken	161
<i>Nagy Tibor</i> : Nem Ignotus, hanem L. Vespronius Candidus	195
<i>Adamik Tamás</i> : Qisquis eris post me (CE 578)	3
<i>Holl Imre</i> : Középkori kályhacsempék Magyarországon III.	201
<i>Miklós Zsuzsa</i> : Ásatás Márianosztra-Biberváron	10

KÖZLEMÉNYEK

<i>Zalai-Gaál István</i> : A mórágyp-tűzkődombi horog. A neolitikus „aktív” halászat kérdései a Kárpát-medencében	231
<i>G. Szénászkó Júlia</i> : A Délkelet-Alföld neolitikumának néhány időrendi kérdéséről	243
<i>Goldman György</i> : Az alföldi vonaldiszes kerámia fiatal szakaszának kérdései Békés megyében	24
<i>Alice M. Choyke</i> : Előzetes jelentés a Tiszaug-kéménytetői ásatás csontszerszámainak	35
<i>Patay Pál</i> : Gondolatok a rézkor fémművességéről és társadalmáról	247
<i>Sz. Kállay Ágota</i> : A későbronzkori halomsíros kultúra időszakának leletei Battonya határában	42
<i>Kemenzei Tibor</i> : A Tatabánya-bánhidai bronzlelet	61
<i>Kisfaludi Júlia</i> : Szkítakori sír Mezőtúrról	69
<i>Póczy Klára</i> : Az aquincumi katonaváros utcahálózata és fontosabb épületei a II. és a III. században	252
<i>Balla Márta-Gabler Dénes</i> : Terra sigillata-k eredetének vizsgálata neutronaktivációs analitikai módszerrel	74
<i>Fülöp Gyula</i> : Gorsium térképes ábrázolása 1783-ból	82
<i>Kiss Attila</i> : Egy Baldenheim-típusú sisak a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Gyűjteményében	274
<i>Szádeczky-Kardoss Samu, Csillik Éva</i> közreműködésével: Az avar történelem forrásai VII. Thessaloniké első avar ostroma	89
<i>Kiss Gábor</i> : Egy avarkori fülbevalótípusról	100
<i>Mesterházy Károly-Horváth Lajos</i> : Településtörténeti kutatások Veresegyház határában	112

SZEMLE

<i>Entz Géza</i> : Gerevich Tibor és Hekler Antal emlékezete	125
<i>Patay Pál</i> : Emlékezés Tompa Ferencre	126
<i>B. Kutián Ida</i> : Tompa Ferenc, a kutató	127
<i>Valter Ilona</i> : Entz Géza köszöntése	282
<i>T. Dobosi Viola</i> : Les premiers habitants de l'Europe 1 500 000—100 000 ans kiállítás Párizsban	283
<i>T. Bíró Katalin</i> : Beszámoló az INQUA XI. Kongresszusáról	129
<i>Kalicz Nándor</i> : Nemzetközi tanácskozás Délkelet- és Közép-Európa korai neolitikum kérdéseiről Hannoverben 1982-ben	130
<i>Kalicz Nándor</i> : A XII. Nemzetközi tanácskozás a rézkor és bronzkor kérdéseiről Újvidéken (Novi Sad) 1982-ben	131
<i>Nagy Tibor</i> : A VIII. Nemzetközi Görög—Latin Epigráfiai Kongresszus	286
<i>B. Bónis Éva</i> : A Rei Cretariae Romanae Fautores 13. nemzetközi kongresszusa Münchenben 1982-ben	131
<i>Holl Imre</i> : Szimposium a középkori pusztasodásról Alsó-Ausztriában Groß-Rußbachban 1982.	132
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1982. évben	132
Archäologische Forschungen im Jahre 1982. Szerk. <i>Czeplédy Ilona</i>	287

IRODALOM

<i>Makkay János</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXII. 1980.	317
<i>Entz Géza-Póczy Klára</i> : Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. XXXI—XXXII. kötet	134
<i>Póczy Klára</i> : Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Égetőkemencék. Szerk.: Gömöri János	136
<i>Sós Ágnes</i> : É. Garam, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre	137
<i>Mesterházy Károly</i> : Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I—II. Szerk.: Hajdú P., Kristó Gy., Róna-Tas A.	139
<i>Mesterházy Károly</i> : Chuvash Studies. Szerk. Róna-Tas András	319
<i>Gedai István</i> : A. Pohl, Münnzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300—1540.	140
<i>Nagy Emese</i> : K. H. Gyürky, Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda	320
<i>K. Zoffmann Zsuzsanna</i> : Ž. Mikić, Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji. Preistorijski periodi	321
<i>Patay Pál</i> : H. Todorova, Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien. PBF IX. 14.	322
<i>Kőszegi Frigyes</i> : G. Gallay, Die kupfer- und altbronzezeitlichen Dolche und Stabdolche in Frankreich. PBF VI. 5.	323
<i>Ecsedy István</i> : P. K. Schmidt—G. B. Burgess, The Axes of Scotland and Northern England. PBF IX. 7.	324
<i>Kemenzei Tibor</i> : R. Rolle, Totenkult der Skythen I. Das Steppengebiet	141
<i>Szabó Miklós</i> : A. Mallwitz, X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia	141
<i>Szentlélek Tihamér</i> : Chr. Farka, Die römische Lampen von Magdalensberg	142
<i>Póczy Klára</i> : T. Bechert, Römische Germanien zwischen Rhein und Maas	143
<i>Gabler Dénes</i> : E. M. Ruprechtsberger, Terra Sigillata aus dem Ennser Museum. II.	143
<i>Wessetzky Vilmos</i> : P. Selem, Les religions orientales dans la Pannonie Romaine. Partie en Yougoslavie	145
<i>Kiss Attila</i> : W. Weidemann, Kulturgeschichte der Merowingerzeit	325
<i>Holl Imre</i> : M. Richter, Hradištko u Davle. Monumenta Archaeologica T. XX.	145
<i>Holl Imre</i> : Adelige Sachkultur des Spätmittelalters	326
<i>Holl Imre</i> : Städtische Versorgung und Entsorgung im Wandel der Geschichte. Szerk. J. Sydow	327
<i>Holl Imre</i> : Keramische Bodenfunde aus Wien (Mittelalter—Neuzeit) Szerk. O. Harl	327
<i>Jakabffy Imre</i> : Magyar régészeti irodalom 1982-ben	146

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

П. Рауки: Вопросы перехода от раннего неолита к среднему в области Верхнего и Среднего Потисья	161
Т. Надь: Не Игнот, а Л. Веспроний Кандид	195
Т. Адамик: Quisquis eris post me (СЕ 578)	3
И. Холл: Средневековые изразцы в Венгрии III	201
Ж. Миклош: Раскопки в Марияностра-Бибераваре	10

СООБЩЕНИЯ

И. Залаи-Гал: Крючок из Морадь-Тузкодомб. Вопросы «активной» рыбной ловли в Карпатской котловине в эпоху неолита	231
Ю. Г. Сенански: Некоторые вопросы неолита юго-востока венгерской низменности	243
Дь. Голдман: Проблемы изучения поздней фазы культуры алфельдской линейной керамики в комитате Бекеш	24
А. М. Чойк: Предварительный отчет о костяных орудиях из раскопок в Тисауг-Кеменьтето	35
П. Патаи: О металлургии и обществе энеолита	247
А. С. Каллаи: Находки курганный культуры эпохи поздней бронзы в окрестности г. Баттоня	42
Т. Кеменцеи: Клад бронзовых изделий из Татабана-Банхиды	61
Ю. Кишфалуди: Погребение скифского времени из Мезотура	69
К. Поци: Система улиц и наиболее важные постройки 2—3 веков военного города Аквинкума	252
М. Балла—Д. Габлер: Методы нейтронно-активационного анализа для выяснения происхождения терра сигиллат	74
Дь. Фюлоп: Карта Горсиума 1783 года	82
А. Киш: Шлем балденгейского типа в археологической коллекции Венгерского Национального музея	274
Ш. Садецки-Кардош (при участии Е. Чилика): Источники по истории авар, VII. Первая осада Фессалоники аварами	89
Г. Киш: Об одном типе аварских серег	100
К. Мештерхази—Л. Хорват: Изучение древних поселений и могильников в окрестности с. Верешедьхаз	112

ОБОЗРЕНИЕ

Г. Энц: В память Т. Геревича и А. Хеклера	125
П. Патаи: Ф. Томпа, первый профессор археологии в Венгрии	126
И. Б. Кутцман: Ф. Томпа, как археолог	127
И. Вальтер: Приветствие Г. Энца	282
В. Добози: Выставка «Первые обитатели Европы 1 500 000—100 000 лет назад» в Париже	283
К. Т. Биро: XI-й конгресс ИНКВА	129
Н. Калиц: Международное совещание о связях Юговосточной и Средней Европы в эпоху раннего неолита в Ганно-верде в 1982 г.	130
Н. Калиц: XII-ое международное совещание по вопросам энеолита и бронзы в Новом Саду (Уйвидек) в 1982 г.	131
Т. Надь: VIII-й международный съезд греческой и латинской эпиграфии	286
Е. Б. Бонизи: Конференция Rei Cretariae Romanae Fautores в Мюнхене в 1982 г.	131
И. Холл: Симпозиум о причинах гибели средневековых поселений в Гроссрусбахе (Нижняя Австрия) в 1982 г.	132
Е. Ф. Петреш: Отчет об археологической деятельности Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества за 1982 год	132
Археологические открытия в Венгрии 1982 года. Под ред. И. Цегледи	287

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

Я. Макаш: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, XXXII. 1980	317
Г. Энц—К. Поци: Фolia Археологика. Ежегодник Венгерского Национального музея. тт. XXXI—XXXII	134
К. Поци: Ipratézészet kutatások Magyarországon. Egetőkemencék. Szerk. Görömi János. (Археологические исследования по истории техники в Венгрии. Обжигательные печи. Под ред. Я. Гомори)	136
А. Шош: E. Garam, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre (Е. Гарам, Аварский могильник в д. Кишкоре)	137
К. Мештерхази: Bevezetés a magyar őstörténet forrásaiba, I—II. Szerk. Hajdú P., Kristó Gy., Róna-Tas A. (Введение в источниковедение древней истории венгерского народа. Под ред. П. Хайду, Дь. Кришто, А. Рона-Таш)	139
К. Мештерхази: Chuvash Studies. Ed. A. Róna-Tas	319
И. Гедди: A. Pohl, Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300—1540	140
Э. Надь: K. H. Gyürky, Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda	320
Ж. К. Цофман: Ž. Mikić, Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji. Preistorijski periodi	321
П. Патаи: H. Todorova, Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien. PBF IX. 14.	322
Ф. Косеги: G. Gallay, Die kupfer- und altbronzezeitlichen Dolche und Stabdolche in Frankreich. PBF VI. 5.	323
И. Эчеди: P. K. Schmidt—G. B. Burgess, The Axes of Scotland and Northern England. PBF IX. 7.	324
Т. Кеменцеи: R. Rolle, Totenkult der Skythen, I. Das Steppengebiet	141
М. Сабо: A. Mallwitz, X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia	141
Т. Сентмелеки: Chr. Farka, Die römische Lampen von Magdalensberg	142
К. Поци: T. Bechert, Römische Germanien zwischen Rhein und Maas	143
Д. Габлер: E. M. Ruprechtberger, Terra Sigillata aus dem Enns Museum. II.	143
В. Вешецки: P. Selem, Les religions orientales dans la Pannonie Romaine. Partie en Yougoslavie	145
А. Киш: W. Weidemann, Kulturgeschichte der Merowingerzeit	325
И. Холл: M. Richter, Hradištko u Davle. Monumenta Archaeologica Г. XX.	145
И. Холл: Adelige Sachkultur des Spätmittelalters	326
И. Холл: Städtische Versorgung und Entsorgung im Wandel der Geschichte. Hrsg. J. Sydow	327
И. Холл: Keramische Bodenfunde aus Wien (Mittelalter—Neuzeit). Hrsg. O. Harl	327
И. Якабфи: Венгерская археологическая литература за 1982 г.	146

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>P. Raczký</i> : Questions of transition between the Early and Middle Neolithic in the Middle and Upper Tisza region	161
<i>T. Nagy</i> : Not Ignotus but L. Vespronius Candidus	195
<i>T. Adamik</i> : Quisquis eris post me (CE 578)	3
<i>I. Holl</i> : Medieval stove tiles in Hungary. III.	201
<i>Zs. Miklós</i> : Excavations at Márianosztra-Bibervár	10

REPORTS

<i>I. Zalai-Gaál</i> : The hook from Mórágý-Tűzkődomb. The question of "active" fishing in the Carpathian Basin	231
<i>J. G. Szénásky</i> : About the questions chronological of the Neolithic of the southeastern Great Plains	243
<i>Gy. Goldman</i> : Questions of the early phase of the linear pottery of the Grat Plains in the county of Békés	24
<i>A. M. Choyke</i> : Preliminary report on the bone tools from Tiszaug-Kéménytető	35
<i>P. Patay</i> : Ideas about the metallurgy and society of the Copper Age	247
<i>Á. Sz. Kállay</i> : Finds of Late Bronze Age Tumulus Grave Culture in the area of Battonya	42
<i>T. Kemenczei</i> : Bronze find of Tatabánya—Bánhida	61
<i>J. Kisfaludi</i> : Scythian grave from Mezőtúr	69
<i>K. Póczy</i> : The streets and more important buildings of the military town of Aquineum in the 2nd and the 3rd century A. D.	252
<i>M. Balla—D. Gabler</i> : Provenance studies of Samian Wares (terra sigillata) by neutron activation analysis	74
<i>Gy. Fülöp</i> : Map representation of Gorsium from 1783	82
<i>A. Kiss</i> : A Baldenheim type helmet in the Archaeological Collection of the Hungarian National Museum	274
<i>S. Szádeczky-Kardoss</i> with the cooperation of <i>É. Csillik</i> : Sources of the Avar history VII. The first Avar siege of Thessaloniki	89
<i>G. Kiss</i> : About an Avar earring type	100
<i>K. Mesterházy—L. Horváth</i> : Settlement historical studies in the area of Veregyház	112

REVIEWS

<i>G. Entz</i> : In memoriam T. Gerevich and A. Hekler	125
<i>P. Patay</i> : F. Tompa, the first professor of prehistoric archaeology	126
<i>I. B. Kutzián</i> : F. Tompa the researcher	127
<i>I. Valler</i> : In honor of G. Entz	282
<i>T. V. Dobosi</i> : "Les premiers habitants de l'Europe 1 500 000—100 000 ans" exhibit in Paris.	283
<i>T. K. Biró</i> : Reporting on the INQUA XI Conference	129
<i>N. Kalicz</i> : International conference on the contacts of the South-Eastern and Central European early Neolithics, in Hannover, in 1982	130
<i>N. Kalicz</i> : The 12th international conference on the questions of the Copper and Bronze Ages, in Novi Sad (Újvidék), in 1982	131
<i>T. Nagy</i> : The 8th International Greek and Roman Epigraphic Congress	286
<i>É. B. Bónis</i> : The conference of „Rei Cretariae Romanae Fautores”, in Munich, in 1982	131
<i>I. Holl</i> : Symposium about the changing into steppe of the Middle Ages in Lower Austria, in Gross Russbach, in 1982	132
<i>É. F. Petres</i> : Report on the 1982 activity of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society	132
Archaeologische Forschungen im Jahre 1982. Ed. by <i>I. Czeglédy</i>	287

BOOK REVIEWS

<i>J. Makkay</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXII. 1980	317
<i>G. Entz—K. Póczy</i> : Folia Archaeologica. Annual of the Hungarian National Museum. Vol. XXXI—XXXII	134
<i>K. Póczy</i> : Industrial archaeological research in Hungary. Kilns. Ed. by J. Gömöri	136
<i>Á. Sós</i> : É. Garam, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre (The Avar cemetery of Kisköre)	137
<i>K. Mesterházy</i> : Introduction to the sources of Hungarian prehistory. Vol. I—II. Ed. by P. Hajdu, Gy. Kristó, A. Róna-Tas	139
<i>K. Mesterházy</i> : Chuvash studies. Ed. by A. Róna-Tas	319
<i>I. Gedai</i> : A. Pohl, Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300—1540	140
<i>E. Nagy</i> : K. H. Gyürky, Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda	320
<i>Zs. K. Zoffmann</i> : Ž. Mikić, Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji. Preistorijski periodi	321
<i>P. Patay</i> : H. Todorova, Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien. PBF IX. 14	322
<i>F. Kőszegi</i> : G. Gallay, Die kupfer- und altbronzezeitlichen Dolche und Stabdolche in Frankreich. PBF VI. 5	323
<i>I. Ecsedy</i> : P. K. Schmidt—G. B. Burgess, The Axes of Scotland and Northern England. PBF IX. 7	324
<i>T. Kemenczei</i> : R. Rolle, Totenkult der Skythen I. Das Steppengebiet	141
<i>M. Szabó</i> : A. Mallwitz, X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia	141
<i>T. Szentlélek</i> : Chr. Farka, Die römischen Lampen von Magdalenberg	142
<i>K. Póczy</i> : T. Bechert, Römisches Germanien zwischen Rhein und Maas	143
<i>D. Gabler</i> : E. M. Ruprechtsberger, Terra Sigillata aus dem Enns Museum. II.	143
<i>V. Wessetzky</i> : P. Salem, Les religions orientales dans la Pannonie Romanie. Partie en Yougoslavie	145
<i>A. Kiss</i> : W. Weidemann, Kulturgeschichte der Merowingerzeit	325
<i>I. Holl</i> : M. Richter, Hradištko u Davle. Monumenta Archaeologica T. XX.	145
<i>I. Holl</i> : Adelige Sachkultur des Spätmittelalters	326
<i>I. Holl</i> : Städtische Versorgung und Entsorgung im Wandel der Geschichte. Ed. by J. Sydow	327
<i>I. Holl</i> : Keramische Bodenfunde aus Wien (Mittelalter—Neuzeit) Ed. by O. Harl	327
<i>I. Jakabffy</i> : Hungarian archaeological bibliography, 1982	146

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta AntetArch	— Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)
Acta Anthung	— Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta ArchHung	— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta HistArtHung	— Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AAC	— Acta Archaeologica Carpathica (Krakow)
AAu	— Archaeologia Austriaca (Wien)
AÉp	— L'Année Épigraphique (Paris)
AH	— Archaeologia Hungarica
AIug	— Archaeologia Iugoslavica (Beograd)
AJA	— American Journal of Archaeology
AK	— Archaeologiai Közlemények
AntJ	— The Antiquaries Journal (London)
AMold	— Arheologia Moldovei, Jași
ArchÉrt	— Archaeologiai Értesítő
APreg	— Arheološki Pregled (Beograd)
ASPh	— Archiv für Slavische Philologie
ASF	— Archaeologia Slovaca Fontes (Bratislava)
AV	— Arheološki Vestnik (Ljubljana)
BAM	— Beiträge zur Archäologie der Mittelmeerkulturen
BAR	— British Archaeological Reports
BJ	— Bonner Jahrbücher
BpR	— Budapest Régiségei
BpTört	— Budapest Története
BRGK	— Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Frankfurt a.Main)
BSA	— Annual of the British School at Athene
CSIR	— Corpus Signorum Imperii Romani, Corpus der Skulpturen der römischen Welt
DissPann	— Dissertationes Pannonicae
DME	— Déri Múzeum Évkönyve
Dolg	— Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
EAZ	— Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift (Berlin)
Etn	— Ethnographia (Budapest)
EgriMÉ	— Egri Múzeum Évkönyve
FA	— Folia Archaeologica (Magyar Nemzeti Múzeum)
FÖ	— Fundberichte aus Österreich
GZMS	— Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Arheologija
HOMÉ	— Herman Ottó Múzeum Évkönyve
JAMÉ	— Jósza András Múzeum Évkönyve
JPMÉ	— Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
JRGZ	— Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
JÖAI	— Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
LA	— Laureae Aquincenses
MAG	— Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MittArchInst	— Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. MTA Régészeti Intézetének Közleményei
MFME	— Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MMűvéd	— Magyar Műemlékvédelem
MNy	— Magyar Nyelv (Budapest)
MRT	— Magyarország Régészeti Topográfiája
NK	— Numizmatikai Közlöny
OZb	— Osječki Zbornik, Osijek
PA	— Památky Archaeologické (Praha)
PAR	— Pro Austria Romana (Wien)
PIR	— Prosopographia Imperii Romani
PPS	— Proceedings of the Prehistoric Society (London)
PBF	— Prähistorische Bronzefunde
PWRE	— Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)
PZ	— Prähistorische Zeitschrift (Berlin)

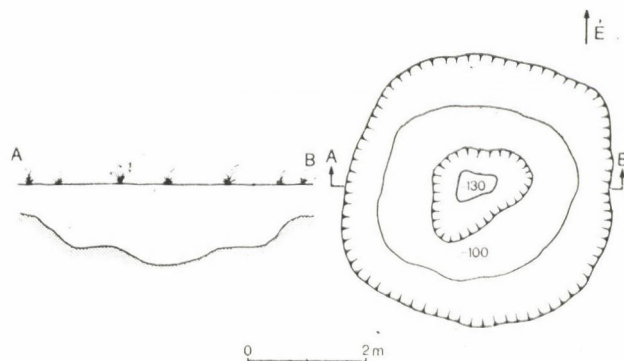
RégFüz	— Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
RégTan	— Régészeti Tanulmányok
RCRFA	— Rei Cretariae Romanae Fautores Communicationes
RCRFA	— Rei Cretariae Romanae Fautores Acta
RIU	— Die römische Inschriften Ungarns
RFZ	— Römische Forschungen in Zalalövő (=AAH Budapest)
RGF	— Römisch-Germanische Forschungen
RLiÖ	— Der Römische Limes in Österreich
RVM	— Rad Vojvodjanskih Muzeja (Novi Sad)
Sla	— Slovanská Archeológia (Bratislava)
Savaria	— Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője
SCIV	— Studii și Cercetări de Istorie Veche (București)
SomMK	— Somogyi Múzeumi Közlemények (Kaposvár)
StCom	— Studia Comitatusia (Budapest)
StudArch	— Studia Archaeologica (Budapest)
ŠtZ	— Študijné Zvesti AU SAV (Nitra)
SzekMÉ	— A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
SzSz	— Székesfehérvári Szemle
VHAD	— Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva
VMMK	— Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
WMBHL	— Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums (Sarajevo)
WPZ	— Wiener Prähistorische Zeitschrift
Zfa	— Zeitschrift für Archäologie (Berlin)
ZNM	— Zbornik Narodnog Muzeja (Beograd)
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
СА	— Советская археология
САИ	— Свод Археологических Источников

**A KORAI NEOLITIKUMBÓL A KÖZÉPSŐ NEOLITIKUMBA VALÓ ÁTMENET KÉRDÉSEI
A KÖZÉP- ÉS FELSŐ-TISZAVIDÉKEN**

1. kép. Kőtelek-Huszársarok. A lelőhely topográfiai helyzete a Tiszavidéken
Fig. 1. Kőtelek-Huszársarok. The topographical position of the site in the Tisza region

Rendkívül fontos terület a Közép- és Felső-Tiszavidék az egész Alföld korai és középső neolitikuma szempontjából, hiszen többek közt itt húzódik a Körös kultúra északi elterjedési határvonala (Kunhegyes–Berettyóújfalu vonal), s ugyancsak e tájegységekre tehető az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának (AVK) kialakulása. Ezt követően innen kiindulva terjedt el az AVK az Alföldön, létrehozva itt a középső neolitikum elejének igen egységes anyagi kultúráját, amely egyben a kora neolitikus Körös kultúra fejlődésének végét is jelentette a Kunhegyes–Berettyóújfalu vonaltól délre.¹ E vázolt események pontosabb történeti rekonstrukcióját egyre több régészeti tanulmány tűzi ki célul, bár legtöbbjük rámutat a Közép- és Felső-Tiszavidék bizonytalan régészeti adataira, a kutatás itteni hiányosságaira.² Mindenképp fontos tehát olyan zárt leletgyűjtések közzététele,

2. kép. Kőtelek-Huszársarok. A Körös kultúra hulladék-gödrének (1. gödör) rajza
Fig. 2. Kőtelek-Huszársarok. The pit of the Körös culture (pit 1)

amelyek a fenti vonatkozású régészeti „fehér foltok” kitöltését eredményezhetik. E szempontból ítéljük fontosnak Kőtelek-Huszársarok néhány leletmentési eredményének ismertetését, s a feltárt leletanyag kapcsán felmerülő néhány probléma tárgyalását. Az említett lelőhelyről származó régészeti forrásanyag közzététele már csak azért is sürgető adósság, mert kulturális és kronológiai hovatartozásával kapcsolatban már előzetes megállapítások, találgatások jelentek meg a szakirodalomban.³ Jelen közleménnyel lehetőség nyílik arra, hogy a korábban felvázolt elméleteket a szélesebb régészeti közvélemény is szembesíthesse a tárgyi valósággal.

Kőtelek-Huszársarok lelőhelye a Tisza egykori árterének magas partján, Kőtelek községtől DNy-ra, mintegy 4 km-re található (1. kép). Az 1974-ben itt végzett leletmentés jelentősége abban van, hogy korai és középső neolitikumunk igen fontos kronológiai támpontját szolgáltatta: Az 1. gödörből (2. kép) a Körös kultúra leletei kerültek elő (5–7. kép, 8. kép, 9–14), míg a 8. gödör (9. kép) a Kalicz N.–Makkay J. által körvonalazott Szatmár-II csoport⁴ emlékanyagát tar-

¹ Kalicz, N.–Makkay, J., Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene (Budapest 1977) 18–20., 114–115.; Makkay J., A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei (Budapest 1982) 26–74.

² Pavuk, J., SA 28 (1980) 71–77.; Makkay J., i. m. (1982) 119–121.

³ Makkay J., i. m. (1982) 47–48.

⁴ Kalicz, N.–Makkay, J., In: Aktuelle Fragen der Bandkeramik (Székesfehérvár 1972) 77–81.; *Uő.*, i. m. (1977) 18–20., 22–29.; Lényegesnek tartjuk megjegyezni, hogy a Felső-Tiszavidék Szamosvidéki-Sonkád típusú leletanyaga nem a Szatmár-II csoportot, hanem a korai, illetve klasszikus AVK korú Szamosvidéki festett kerámia csoportját képviseli: Korek, J., Acta ArchHung 29 (1977) 3–52.

Kőtelek-Huszársarok 1. gödör	Kehely			Csésze			Fazék			Tál			Palack			Bikónikus edény			Meghatározhatatlan forma				
																			Alj				
	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Lapos	Butyok-láb	Talp-gyűrű
Díszítetlen	3	—	—	3	—	—	4	1	—	12	1	—	1	—	—	4	1	—	—	30	2	1	4

3. kép. Kőtelek-Huszársarok. A Körös kultúra hulladékgödréből (1. gödör) feltárt finom kerámia típus- és díszítésbeli megoszlása

Fig. 3. Kőtelek-Huszársarok. The distribution according to type and ornamentation of the fine wares from the Körös culture pit (pit 1).

Kőtelek- Huszársarok 1. gödör	Hombár			Fazék			Tál			Puttony			Bomba alakú edény			Meghatározhatatlan forma				
																Alj				
	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Lapos	Butyok- láb	Talp- gyűrű
Barbotin																				
Klasszikus	2						1										13			
Schlickwurf																	1			
Csípett																				
Sima csípett																—	10	2	—	—
Sorba csípett					1											—	10	—	—	—
Köröm bevagdolás																—	1	—	—	—
Díszítetlen	1			7	7		10			1			7				89	13	1	—
Csípett és Hálóminta						1														
Együtt																				

4. kép. Kőtelek-Huszársarok. A Körös kultúra hulladékgödréből (1. gödör) feltárt durva kerámia típus- és díszítésbeli megoszlása

Fig. 4. Kőtelek-Huszársarok. The distribution according to type and ornamentation of the coarse wares from the Körös culture pit (pit 1)

talmazta (8. kép 1–8, 12–24. kép). Ezek mellett a 6. gödörből néhány jellegzetes AVK edénytöredék is származik.⁵ Ennek megfelelően ez az első közvetlen stratigráfiai megfigyelés a Körös kultúra, a Szatmár-II csoport és az AVK között. Ez az adat egyrészt — a későbbi tipológiai érvekkel együtt — azt bizonyítja, hogy e lelőhelyen a Szatmár-II csoport leletegyüttese a Körös kultúra itt feltárt emlékanyagánál fiatalabb. (Ez az eredmény nem általánosítható azonban a teljes Körös-Szatmár-II viszonyra!) Másrészt az AVK emlékanyaga időben követi a Körös kultúrát és a Szatmár-II csoportét is.

Mai ismereteink szerint Kőtelek-Huszársarok, Nagykörű—TSZ-gyümölcsös⁶ lelőhellyel együtt a Körös kultúra legészakibb telepei a Tisza jobb partján. Ezek meglehetősen jól illeszkednek a Körös kultúra északi kiterjedéséről korábban alkotott képbe.⁷ Ugyanakkor, a fenti megfigyelések

szerint, Kőtelek a Szatmár-II csoport eddig ismert legdélebbi előfordulását is jelzi, s e topográfiai sajátosság mögött, véleményünk szerint, a Körös kultúra egy bizonyos szakaszával való egyidejűség húzódik meg. A Kőteleken megállapított Körös-Szatmár-II közötti időrendi viszony éppen azért nem általánosítható az Alföld egészére, mert a lelőhely a két anyagi kultúra elterjedési területének szélén, azok érintkező részén található, s az itteni stratigráfiai eredmények így igen félrevezetőek lehetnek.

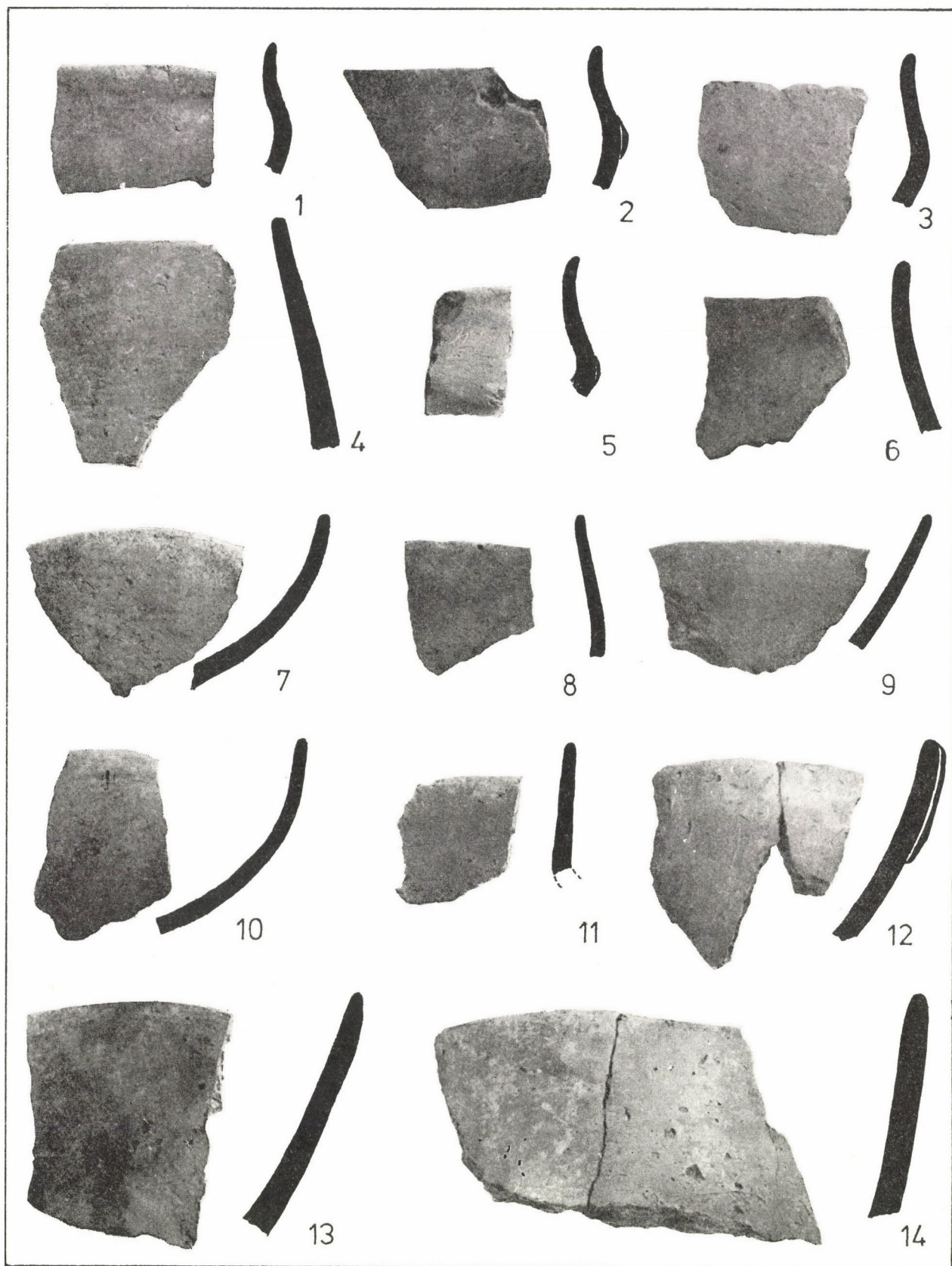
Kőtelek-Huszársarok 1. gödör

A kerámiatípusok jellemzői: A Körös kultúra kőteleki gödréből 245 db cseréptöredék került elő, ebből 67 db finom és 178 db a durva kerámia kategóriába sorolható. Ezek típus- és díszítésbeli meg-

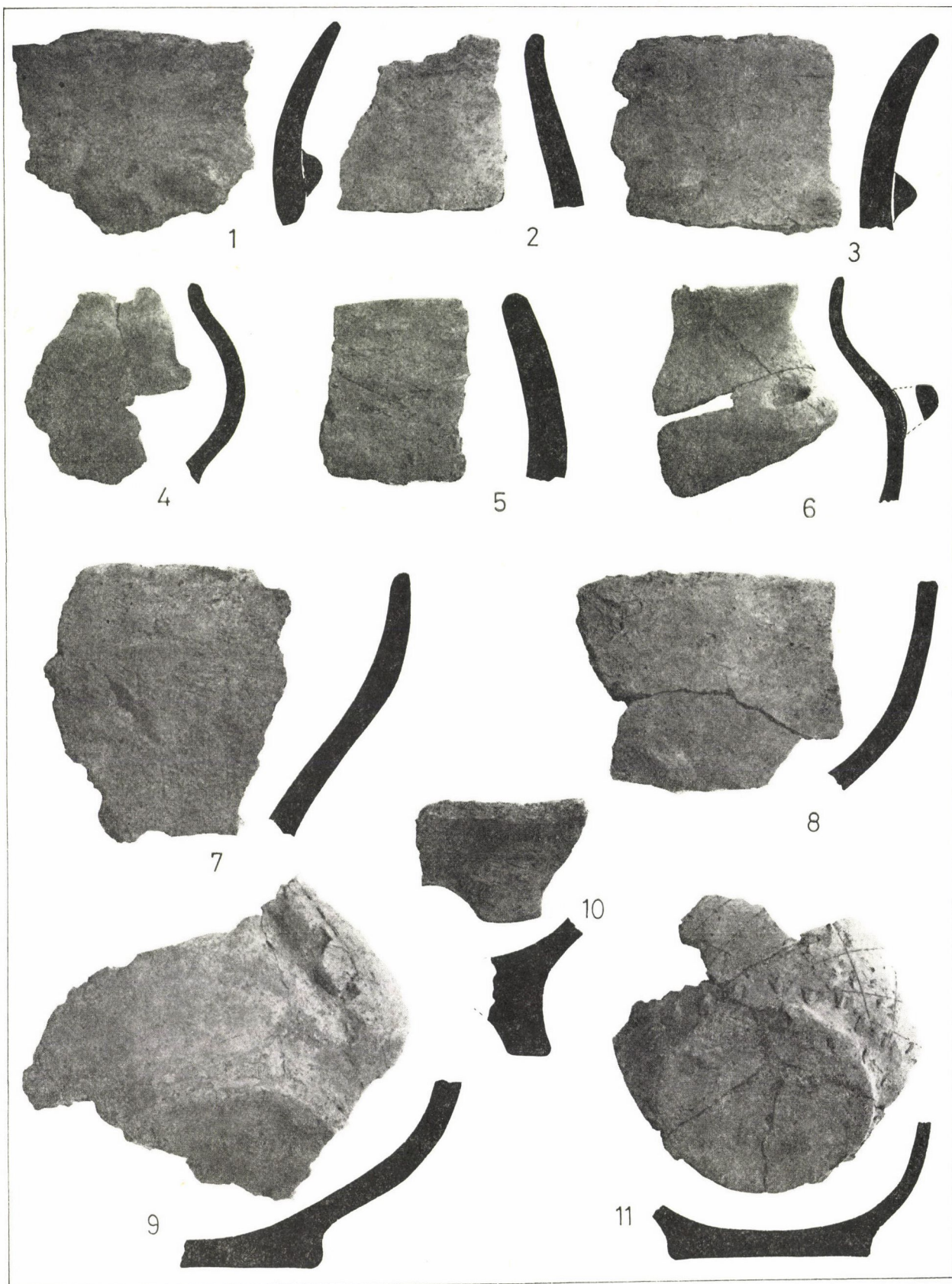
⁵ Jelen munkánkban, terjedelmi okok miatt, csak a Körös és Szatmár-II leletegyüttesek közlése lehetséges. A lelőhely fiatalabb (AVK, Szakálhát) típusú emlékanyagát a jövőben több más adat együttesében dolgozzuk fel.

⁶ Raczky P., Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 1978. 7–14.

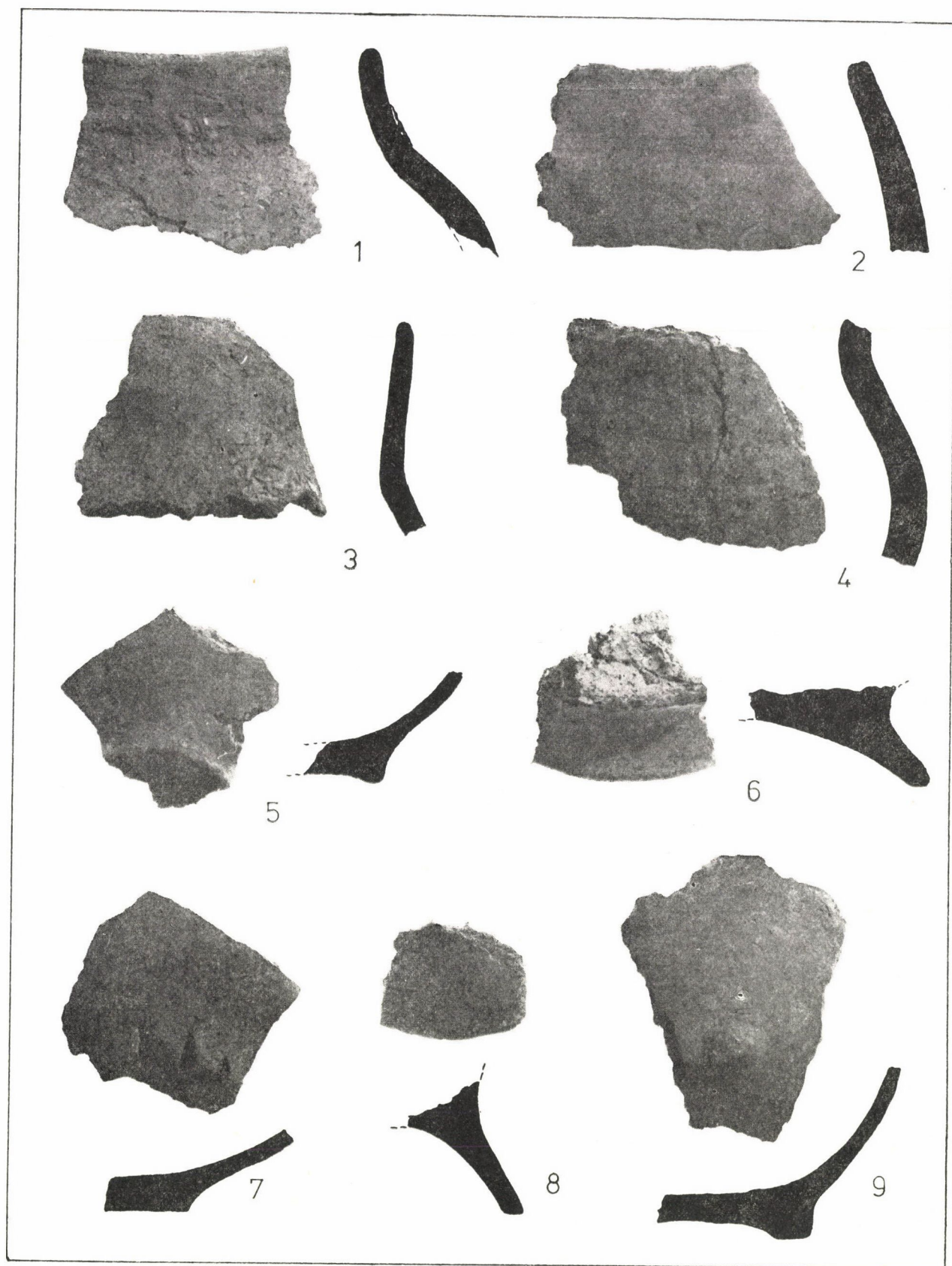
⁷ Kalicz, N.—Makkay, J., i. m. (1972) 78.; Uő., i. m. (1977) 20.; Raczky P., Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 1979–80 14.; Makkay J., i. m. (1982) 18 és 1. térkép.

5. kép. Kőtelek-Huszársarok. 1–14. A Körös kultúra hulladékgödréből (1. gödör) feltárt finomkerámia 1–11. = 1 : 2.
 Fig. 5. Kőtelek-Huszársarok. 1–14. The fine wares found in the Körös culture pit (pit 1). 1–11 = 1 : 2.

6. kép. Kőtelek-Huszársarok, 1–11. A Körös kultúra hulladékgödréből (1. gödör) feltárt durva kerámia. 1 : 3
 Fig. 6. Kőtelek-Huszársarok. 1–11. The coarse wares found in the Körös culture pit (pit 1). 1 : 3

7. kép. Kőtelek-Huszársarok. 1–9. A Körös kultúra hulladékgödréből (1. gödör) feltárt finom és durva kerámia. 1 : 2
 Fig. 7. Kőtelek-Huszársarok. 1–9. Fine and coarse wares found in the Körös culture pit (pit 1). 1 : 2.

oszlását egy-egy táblázat tartalmazza (3–4. kép). A finom kerámiánál leggyakoribbak a tálakból (5. kép 9, 12–14), bikónikus edényekből (5. kép 1–3, 5) és egyenes vagy ívelt nyakú fazék (5. kép 6) típusából származó töredékek. Néhány darabbal a gömbös hasú csésze (5. kép 7, 10), kehely (5. kép 4, 8), palack (5. kép 11, 6. kép 6) formák is képviselve vannak. Az aljtöredékek között a lapos (7. kép 5), bevagdálással tagolt lapos (7. kép 7), bütyöklábas (7. kép 9), alacsony talpgyűrűs típusok fordulnak elő (7. kép 6, 8).

A durva kerámiából azonosítható formák közül a hombár (6. kép 1, 3), az egyenes vagy ívelt nyakú fazék (6. kép 2, 4, 7. kép 1, 4), a tál (6. kép 7, 8), a bomba alakú edény (6. kép 5, 7. kép 2) töredékei a leggyakoribbak. A kőteleki Körös-gödör anyagából csak egy „sorba csipéssel” díszített, ívelt nyakú fazék és egy díszítetlen puttony alakú edény rekonstruálható (18. kép 3, 1). A durva kerámia aljtöredékei között a profilált lapos (6. kép 9, 11) és bütyöklábas változatok (6. kép 10) fordulnak elő.

Mindezeket a fentebb felsorolt sajátosságokat összegezve megállapíthatjuk, hogy a kőteleki 1. gödör kerámiaanyagának formakincse jól megfelel a Körös kultúra edénytípusainak.⁸

A finom és a durva kerámia díszítése: A finom kerámiánál általában a felület jól simított és színben a sötétebb tónusok dominálnak. Díszítésnél csupán az edények hasasodásánál alkalmazott lapos bütykök (5. kép 2, 5), valamint a függőleges borda (5. kép 12) említhető. A durva kerámiánál lényeges, hogy a klasszikus barbotinos töredékekből 16 db, míg a rákent barbotin „Schlickwurf” változatúakból csak 1 db került elő. Többször előfordult a csipett díszítésnek az a fajtája, amikor a csipések sorba rendezve (kalászminta) jelennek meg az edény felületén (7. kép 5, 18. kép 3), néha ezek határozott mintát alkotnak. Előfordul, hogy a csipett dísz hálómintával együtt jelentkezik (6. kép 11). A kőteleki 1. gödör 245 edénytöredékének formai és díszítésbeli megoszlása a további statisztikai összehasonlító vizsgálatokra alkalmatlan, mivel általában csak az 500-nál nagyobb mennyiséget fogadjuk el reprezentáns értékűnek. Ennél kisebb számú töredékből ugyanis csak igen kis valószínűséggel következtethetünk a reális arányokra. A kőteleki Körös-gödör leletegyütteséről talán annyi állítható, hogy nem egyidős Röske-Lúdvár 1. gödrének anyagával, hiszen ott a barbotinos kerámia száma igen csekély, nincsenek bikónikus töredékek, s a festett kerámia típusai alapján is utóbbinak korai datálása valószínű.⁹ Ugyanakkor a szóban forgó kőteleki leletanyag nem helyezhető a

„Protovinča” korúnak tartott Maroslele-Pana 3. gödrével sem egy horizontba, mert ott általánosabb a fiatalabb jellegzetességként számon tartott „Schlickwurf” és a mélyen bevagdalt vonalak használata, továbbá a besimitott díszítés is előfordul.¹⁰ A bikónikus, a törésvonal felett homorúan ívelt edénytöredékek jelenléte a kőteleki 1. gödörben (5. kép 2, 3, 5) mégis a „Protovinčának” definiált időszakhoz való közelséget jelzi a Körös kultúra fejlődésén belül.¹¹

A kőteleki 1. gödörben a Körös kultúra szokványos paradicsom alakú (8. kép 9, 11–14) és „gurgulya” formájú (8. kép 10) hálónéhezékeinek töredékei is előkerültek.

Az előbbieken bemutatott kőteleki Körös-leletanyag tágabb kulturális összefüggéseire, kronológiai kapcsolataira a későbbiek során még visszatérünk, s annak régészeti jelentőségét is akkor világítjuk meg részletesebben.

Kőtelek-Huszársarok 8. gödör

A kőteleki 8. gödör már kitöltésében is eltért az 1. gödörtől, amelyben a Körös kultúrára oly jellemző gazdag hamus, faszenes, kagylós maradványokat találtuk (9. kép). A 8. gödörben ezzel szemben homogén, tömör töltelékföldet és jóval kevesebb szervesanyag-maradványt figyeltünk meg. Az itt talált változatos edénytípusok első megítélésre is szorosan kapcsolódnak a Körös kultúra tradícióhoz, de sok olyan új vonást is mutatnak, amelyek egy új időszak megváltozott anyagi kultúráját körvonalazzák.

A kerámiatípusok jellemzői: A 8. gödör finom kerámiájánál új sajátosságként jelenik meg a homokkal való soványítás, amely az 1. gödör Körös-anyagára még nem jellemző, ott a pelyva használata általános. Az égetési technika, a felületkezelési eljárások változásaira utalnak a kőteleki 8. gödörben feltűnő fekete, igen jól fényezett edénytöredékek (pl.: 14. kép 7, 15. kép 11), a foltosra égetett darabok (pl.: 12. kép 7).

A kőteleki 8. gödörben összesen 1313 db edénytöredék került elő, ebből 393 db a finom és 920 db a durva kerámia. Ezek forma és díszítés szerinti megoszlását egy-egy újabb táblázat foglalja össze (10–11. kép).

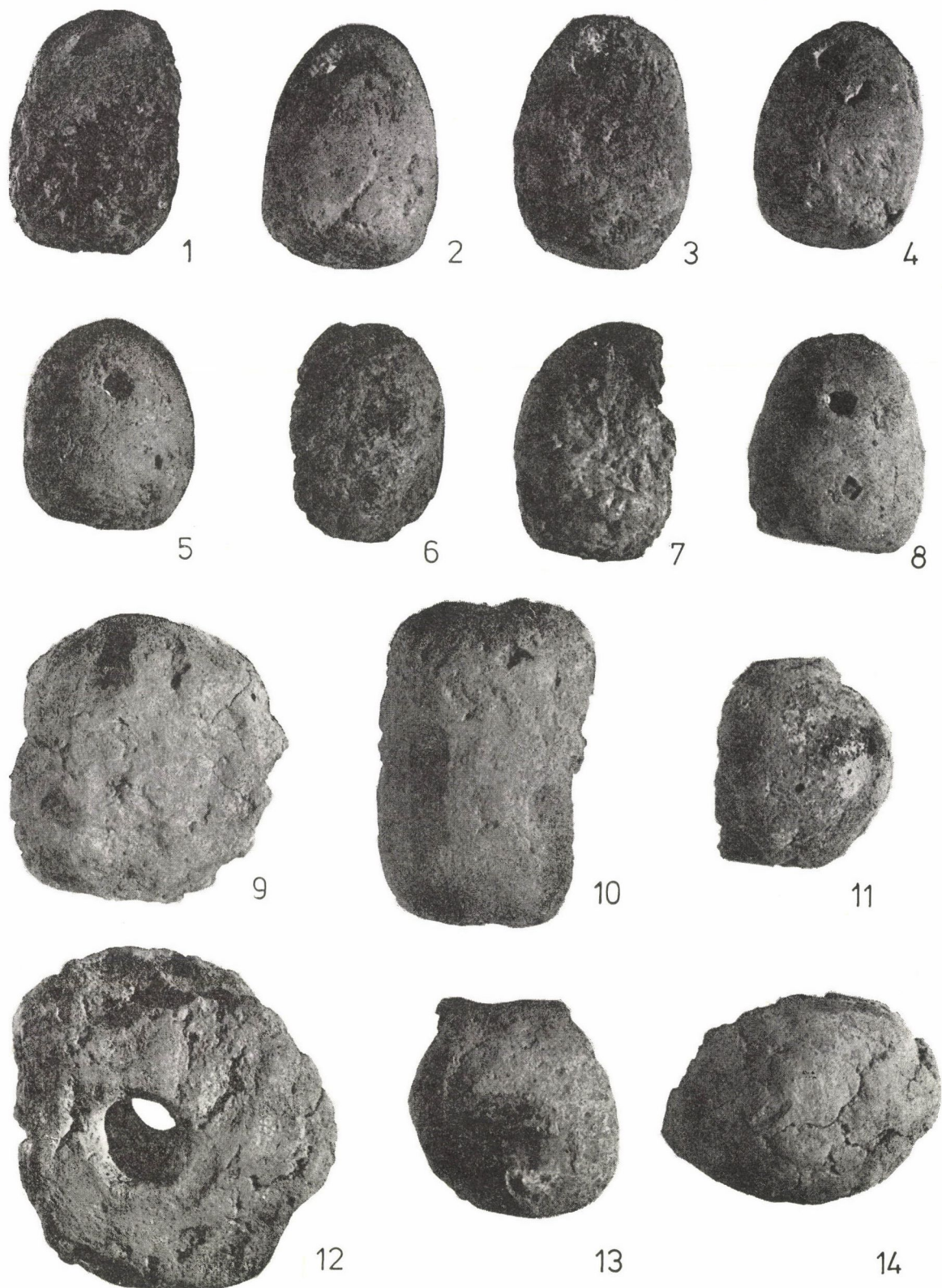
A finom kerámia típusai: E leletegyüttesben a finom kerámia Körös kultúrában is gyakori típusai mellett (kehely: 15. kép 1–6, tál: 13. kép 2, 4, 17. kép 3, 9, 15. kép 11–14) igen nagy számban találhatók bikónikus edények, illetve ezek töredékei, néha a törésvonalon kis bütyök ül. További lénye-

⁸ Kutzián I., A Körös kultúra Diss Pann. II: 23 Bp. (1944–1947) 46–82.; Trogmayer O., A Dél-Alföld korai neolitikumának főbb kérdései (Kandidátusi disszertáció. Szeged 1968) 136–158.

⁹ Trogmayer O., ArchÉrt 95 (1968) 10.; Ua. i. m. (1968) 189–207.

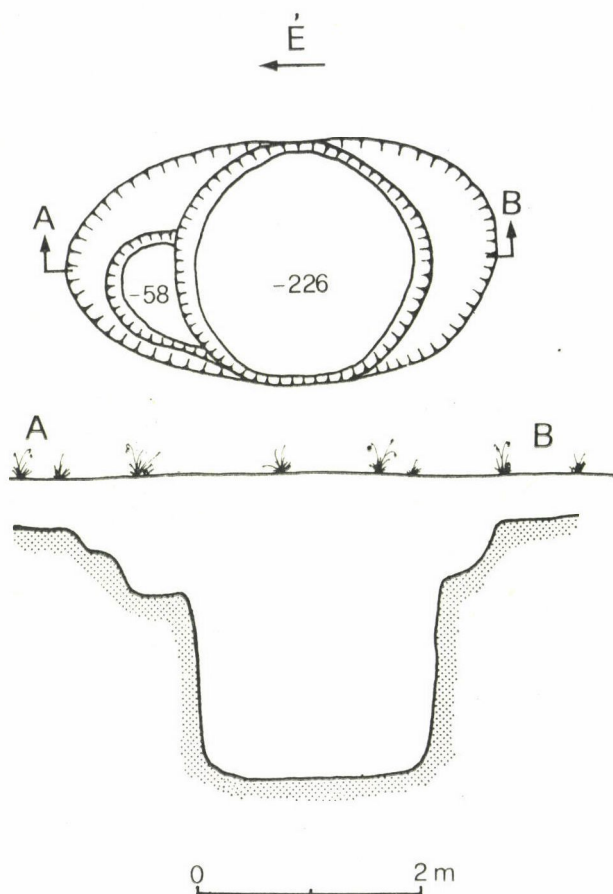
¹⁰ Trogmayer O., ArchÉrt 91 (1964) 70, 6. kép 5–6, 7. kép 2, 5.

¹¹ Makkay, J., Acta AntetArch 8 (1965) 10.; Uő., Acta ArchHung 21 (1969) 25.; Trogmayer, O., MFMÉ 1966–67. 136.; Chapman, J., The Vinča culture of South-East-Europe (Oxford 1981) 34–35.; Makkay J., i. m. (1982) 26–27.

8. kép. Kőtelek-Huszársarok. 9–14. A Körös kultúra hulladékgödréből (1. gödör) feltárt hálónéhezékek. 1–8. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt hálónéhezékek. 1 : 2

Fig. 8. Kőtelek-Huszársarok. 9–14. Net weights found in the Körös culture pit (pit 1). 1–8. Net weights found in the Szatmár II group pit (pit 8). 1 : 2.

9. kép. Kőtelek-Huszársarok. A Szatmár-II csoport (8. gödör) hulladékgödörének rajza.
Fig. 9. Kőtelek-Huszársarok. The pit of the Szatmár II group (pit 8)

ges sajátosság e típusnál, hogy a törésvonal a teljes edénymagasság felső részénél, sőt néha közvetlenül a perem alatt helyezkedik el (12. kép 1, 18. kép 8, 13. kép 1, 14. kép 1, 4–17). Esetenként a törésvonal feletti rész homorúan ívelt (12. kép 2, 14. kép 8). Ez a típus fenti változataival nem fordul elő ilyen nagy számban a Körös kultúra szokványos együtteseiben, csupán olyan bikónikus formák találhatók meg, amelyeknél a törésvonal lekerekített és az a teljes edénymagasság felénél helyezkedik el. A kőteleki 8. gödör bikónikus edényeinek párhuzamai a Szatmár-II leletei között, a „Protovinča” korúnak tartott Maroslele-Pana 3. gödréből, Tiszaug-Tópartról, Dévaványa-Atyaszegegről¹³ kerültek elő. Hasonlóan gyakori e forma a Starčevo kultúra végső, „Spiraloid-B” fázisában,¹⁴ a Criș kultúra IV. fázisában, illetve a Vinča-A időszakban,¹⁵ a Circea-Gradesnica típusú polichróm kerámia kíséretében (Karanovo II–III átmenetének kora),¹⁶ a Dudești kultúra korai szakaszában,¹⁷ a Tsonevo kultúra végén, illetve a Zlatarski kultúra elején,¹⁸ a Karanovo II–III-ban,¹⁹ Paradimi csoportban,²⁰ a görögországi késő neolitikum elejétől kezdődően,²¹ Makedónia területén a Vršnik-IV, Anza-III–IV időszakban,²² Bosznia vidékén a Protokakanj-Kakanj együttesekben,²³ az Adria partján a Danilo I-ben,²⁴ valamint Nyugat-Magyarországon és Nyugat-Szlovákiában a legrégebb vonaldíszes kerámián belül (DVK).²⁵ A szóban forgó bikónikus edények tárgyalásakor Kalicz N. is az előbbieken vázolt kulturális és kronológiai határokon belül állapította meg előfordulásukat.²⁶

A kőteleki 8. gödörben a finom kerámia egy új, a Körös kultúrában előzmény nélküli, jellegzetes formája a „tagolt peremű, befelé ívelt oldalú tál” (12. kép 4, 14. kép 2, 3, 17. kép 5, 7, 18. kép 4, 6),

¹² Kalicz, N. – Makkay, J., i. m. (1977) 163. t. 1, 11.

¹³ Trogmayer O., i. m. (1964) 4. kép 5, 6, 6. kép 1, 2, 7. kép 8, 8. kép 6; Kutzián I., i. m. V. t. 11, 13; Dévaványa-Atyaszege leletanyaga közöletlen (MNM leltári szám: 1949/55).

¹⁴ Brukner, B., RVM 9 (1960) VI. t. 19, 20, 22; Dimitrijević, S., Simpozij Neolit i Eneolit u Slavoniji (Vukovar 1969) 3. t. 2, 6. t. 6, 7, 11. t. 2, 4, 12. t. 1, 2, 8, 9; Ua., Materijali 10 (1974) XII. t. 3, XXI. t. 1, 8).

¹⁵ Lazarovici, G., AMN 8 (1971) 3. ábra A. 1–10, B. 1–9; Ua., AMN 7 (1970) 9. ábra 7, 8, 11, 16, 18; Ua., Banatica 2 (1973) 2–3. ábra 2, 3, 6, 6. ábra 3, 4; Ua., PZ 56 (1981) 3. kép B VIIa–VIIIb típusok; Comsa, E., Aluta 1 (1970) I. t. 17, 18.

¹⁶ Nica, M., Dacia 21 (1977) 19. kép 3, 7, 9–14; Nikolov, B., Gradesnica (Szófia 1974) 13. kép balra lent.

¹⁷ Nica, M., Dacia 20 (1976) 4. kép 6, 16.

¹⁸ Todorova, H., Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques (Belgrad 1973) 4. ábra 13; Ua., CA 1973/4 4. ábra 1, 6. ábra 2.

¹⁹ Detev, P., Annuaire du Musée National Archéologique Plovdiv 4 (1960) 12. ábra 6; Georgiev, G., L'Europe à la fin de l'âge de la pierre (Prague 1961) XIV. t. 4.

²⁰ Bakalakis, G. – Sakellariou, A., Paradimi (Mainz 1981)*például: 52. t. 1–5, 53. t. 1–7, 7. melléklet 1–3, 9. melléklet 1–4, 6–8, 10. melléklet 1, 4, 12. melléklet 3, 4.

²¹ Hauptmann, H. – Milojević, V., Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula Thessalien (Bonn

1969) 21–22, I. melléklet 1–20; Ridley, C. – Wardle, K. A., BSA 74 (1979) 12. ábra 47, 49, 51; Weinberg, S. S., Hesperia 6 (1937) 24. ábra; Kunze, E., Orchomenos, II. Die neolithische Keramik (München 1931) 4. kép; Blegen, C. W., Prosymna: The Helladic Settlement preceding the Argive Heraeum (Cambridge 1937) 621. kép 3; Theocharis, D. R., Nea Makri. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung 71 (1956) 33–34. kép; Görögországra nézve általában: Weinberg, S. S., The Stone Age in the Aegean. CAH I/X (Cambridge 1965) 44.

²² Garašanin, D. – Garašanin, M., Zbornik na Štip-skiot Narodni Muzej 2 (1960–61) 9, 11. ábra; Garašanin, M., Thracia 3 (1974) 10. ábra; Gimbutas, M., Neolithic Macedonia. As Reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia (Los Angeles 1976) 37. ábra, 83. ábra 1, 84. ábra 1, 2, 86. ábra 1, 2.

²³ Benac, A., Obre I–II. WMBHL (Sarajevo 1974) XXVII. t. 1, 2, 9, XXXIII. t. 10, 11.

²⁴ Korošec, J., Neolitska naseobina u Danilu Bitinju (Zágráb 1958) LXXXVI. t. 1–3, LXXXVII. t. 2–4, LXXXVIII. t. 3–5, XC. t. 2–4, 7; Ua., Danilo in Danilska Kultura (Ljubljana 1964) 39. t. 1–4, 40. t. 1–3.

²⁵ Makkay, J., Alba Regia 16 (1978) III. t. 1–4, IV. t. 4, VI. t. 1–4, XXI. t. 1, 2; Paruk, J., i. m. 4. kép 2, 3, 5. kép 1–4, 6. kép 1, 2, 11. kép 5–12, 17. kép 1–3; Kalicz, N., MittArchInst 8/9 (1978–79) 4. t. 5, 6. t. 11, 8. t. 7, 10. t. 1, 3, 4, 11. t. 1–3, 12. t. 3, 6.

²⁶ Kalicz, N., i. m. 17–19.

Kőtelek-Huszársarok 8. gödör	Kehely			Csésze			Négyszögletesedő edény			Tál			Fazék			Palack		
	Finom kerámia																	
	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj
Sima csipett				1														
Díszítetlen	22			1			2			60			6			5		
Festett	2																	

Kőtelek-Huszársarok 8. gödör	Bikónikus edény			Bomba alakú edény			Kihajló peremű edény			Tagolt peremű, befelé ívelt oldalú tál			Bikónikus testű cilindrikus nyakú edény			Meghatározhatatlan forma		
																Alj		
	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj
Sima csipett																		
Díszítetlen	26	9		1			1			4			1	10		212	14	1
Festett														1				13

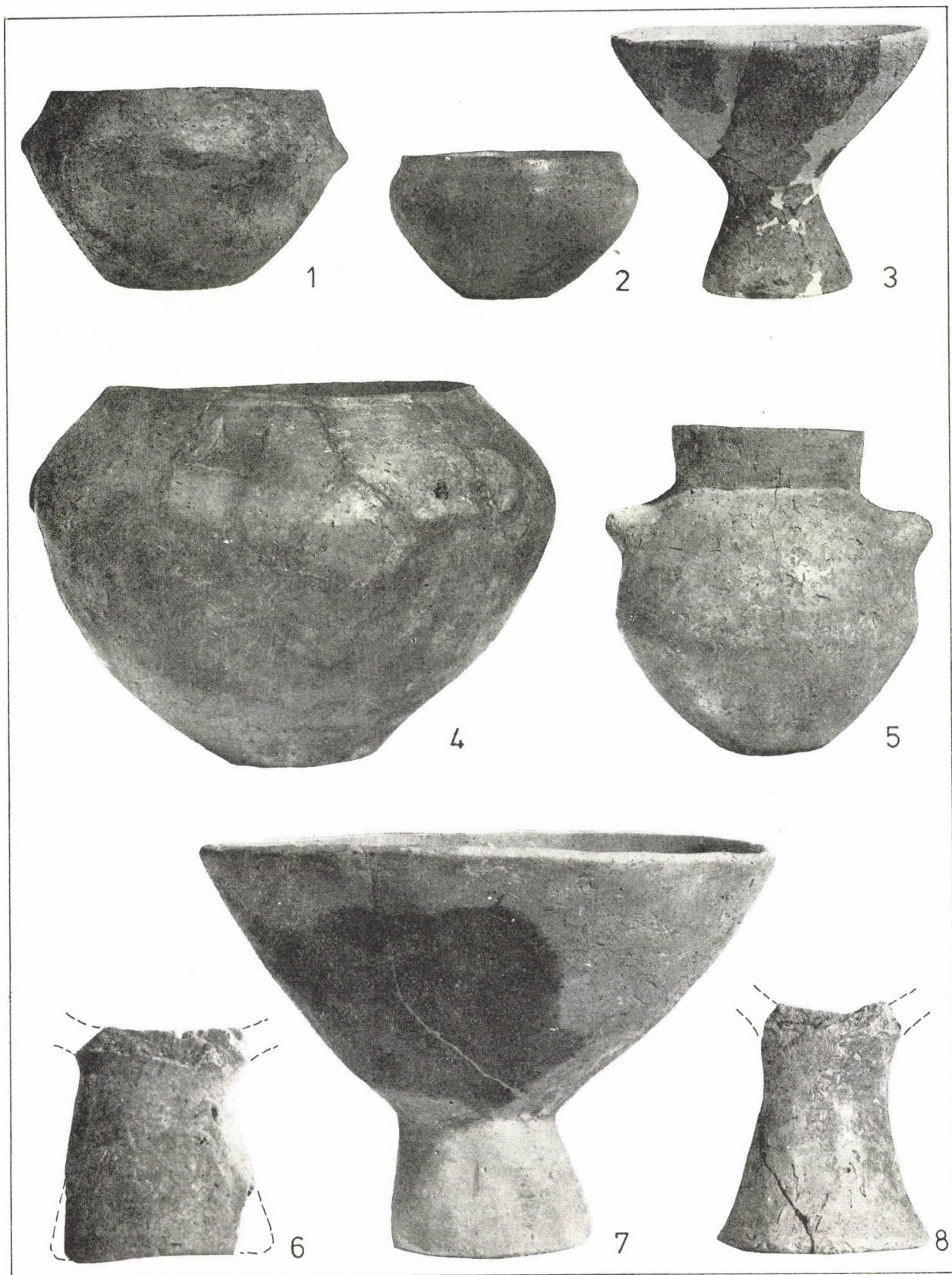
10. kép. Kőtelek-Huszársarok. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt finom kerámia típus- és díszítésbeli megoszlása

Fig. 10. Kőtelek-Huszársarok. The distribution according to type and ornamentation of the fine wares from the Szatmár II group pit (pit 8)

Kőtelek-Huszársarok 8. gödör	Fazék			Tál			Négyszögletesedő karéjos peremű edény			Puttony			Bikónikus edény			Meghatározhatatlan forma		
	Durva kerámia															Alj		
	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj	Perem	Oldal	Alj
Barbotin																		
Klasszikus Schlickwurf	2			4			1						1			97	4	
Csipett																		
Sima csipett	8			43						3			56	9		178	20	
Sorba csipett																1	1	
Ujjbenyomkodás													1					
Díszítetlen	8			16		1				5						447	26	2
Sima csipett és schlickwurf	1																	1
Bekarcolt				2									1			7		
Mélyen bekarcolt és klasszikus Barbotin																2		
Mélyen bekarcolt és sima csipett													1					
Karcolt hálóminta																5		
Bordadisz																4		

11. kép. Kőtelek-Huszársarok. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt durva kerámia típus- és díszítésbeli megoszlása

Fig. 11. Kőtelek-Huszársarok. The distribution according to type and ornamentation of the coarse wares found in the Szatmár II group pit (pit 8)

12. kép. Kőtelek-Huszársarok. 1–8. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt finom kerámia. 1 : 2
 Fig. 12. Kőtelek-Huszársarok. 1–8. The fine wares found in the Szatmár II group pit (pit 8). 1 : 2.

amely a Szatmár-II csoport minden leletgyűjtésében igen nagy számban található.²⁷ E különleges forma hiányzik a Starčevo kultúrából is, legelső nagy gyakoriságú megjelenése a Vinča-A időszakra tehető,²⁸ ugyanakkor a legkorábbi Duestiben,²⁹ a Zlatarski kultúrában,³⁰ Karanovo-III-ban,³¹ a Paradimi csoportban,³² az élesebb oldaltörésű változatok a Dimini kultúra kezdetén, a Tsangli fázistól általánosak³³ és ugyanilyen példányok Anza-IV-ben³⁴ és Zelenikovo ezzel egyidős rétegeiben,³⁵ a Kakanj³⁶ és Danilo³⁷ kultúrákban, valamint a legkorábbi DVK-ban fordulnak elő.³⁸

A bikónikus testű, hengeres nyakú edény (12. kép 5, 17. kép 8, 18. kép 25, 15. kép 7–9, 17. kép 2) – az előző típushoz hasonlóan – nem rendelkezik előképpel a Körös kultúra dél-alföldi leletanyagában. Ezzel szemben előfordul e forma a Felső-Tiszavidéken a Szatmár-I, azaz erdélyi Körös kerámiájában.³⁹ Hasonló darabok a késő Starčevo időszakból,⁴⁰ a Duesti kultúra kora fázisából,⁴¹ a Tsonevo, illetve Zlatarski kultúrákból,⁴² Karanovo-II-ből,⁴³ valamint Anza-IV időszakából⁴⁴ ismertek.

A Körös kultúrában általános, alacsony talpcsőves tálak típusa a köteleki 8. gödörben is több töredékkel, ép példánnyal van képviselve (12. kép 3, 7, 13. kép 4). A magas csótálpak jelenléte (12. kép 6, 8) fontos időrendi támpont, hiszen Kalicz N. megállapítása szerint ezek először a Vinča-A, Karanovo-II–III, Danilo-I, Protokakanj, Kakanj, Tsangli, valamint a legkorábbi DVK időszakokban lépnek fel.⁴⁵ Az áttört csótálpak (13. kép

3, 5) is csak a Körös kultúrában belüli fiatalabb szakaszban jellemzőek.⁴⁶ Az egyik áttört csótálpak (13. kép 5) kettős széles besimított díszítés található, ez hasonló a nagyecsed-i darabhoz.⁴⁷ Két négyszögletes edényből származó töredék (16. kép 4, 5), a magas csótálpakhoz hasonlóan, az AVK időbeli közelségét jelzi.⁴⁸

A finom kerámiánál a lekerekített, lapos edényalak a legáltalánosabbak (24. kép 1–5), s a Körös kultúrára jellemző profiláltság, illetve bütyökláb használatát ritka (24. kép 6, 16. kép 10).

A finom kerámia díszítése: A köteleki finom kerámia díszítésénél elsősorban egy fekete, ívelt gyöngyözéssel festésű, bikónikus testű edénykét (17. kép 6, 18. kép 2) és egy fekete, cikcakk festésű peremtöredéket (18. kép 9) kell megemlíteni. (Egy további köteleki peremtöredéken ugyan sötét festés lekopott nyomát lehet kivenni (14. kép 14), de az eredeti mintát nem lehet már rekonstruálni.) A fekete vonalas festés szokványos jelenség a Körös kultúrában,⁴⁹ illetve annak erdélyi változatában.⁵⁰ A fekete ívelt gyöngyözéssel festés példái azonban csak a Szatmár-II csoport lelőhelyeiről ismertek.⁵¹ Az itteni ívelt spirális festés párhuzamai Kalicz N. – Makkay J. megállapítása szerint a késő Starčevo időszakban találhatók meg,⁵² de előfordulnak a Criș-IV-ben is.⁵³ Ugyanez kevésbé gyakori a Karanovo-I – II-ben,⁵⁴ de a Karanovo-II – III átmenetének korára tehető Circea–Gradesnica – Tlacene festett kerámiájánál vezető motívum.⁵⁵ Makedóniában Vršnik-IV-ben, tehát korai Vinča időszaknak megfelelő horizontban vannak e festés-

²⁷ Kalicz, N. – Makkay, J., i. m. (1977) 5. t. 1–13, 11. t. 4–6, 8–11, 165. t. 12–15, 168. t. 1–3, 5–6.

²⁸ Dimitrijević, S., i. m. (1969) 19. t. 11, 20. t. 7–9; Lazarovici, G., i. m. (1973) 2–3. ábra 4–6; Ua., i. m. (1981) 2. kép B-VII/a típus, 3. kép B-VII/a típus kronológiai helyzete.

²⁹ Nica, M., Dacia 20 (1976) 6. ábra 3, 8, 14.

³⁰ Todorova, H., i. m. (1973-b) 2. ábra, 6. ábra 1.

³¹ Detev, P., i. m. 12. ábra 5.

³² Bakalakis, G. – Sakellariou, A., i. m. XXVIII. t. 3–4.

³³ Hauptmann, W. – Milojević, V., i. m. 1. melléklet 2, 5, 8. 1. t. 22.

³⁴ Gimbutas, M., i. m. 85. ábra 2.

³⁵ Garašanin, M. – Spasovska, G., Macedoniae Acta Archaeologica 2 (1976) 1. t. 1.

³⁶ Benac, A., i. m. XXXIII. t. 10, XXXII. t. 2.

³⁷ Korošec, J., i. m. (1958) LXXIV. t. 1, LXXX. t. 4, LXXXI. t. 1; Ua., i. m. (1964) 37. t. 2, 3, 43. t. 3, 52. t. 7.

³⁸ Makkay, J., i. m. (1978) XVII. t. 2, 12; Pavuk, J., i. m. 4. kép 3, 7. kép 3, 11, 17. kép 3; Kalicz, N., i. m. 5. t. 2, 5, 8. és ugyanitt további irodalom: 17–18.

³⁹ Kalicz, N. – Makkay, J., i. m. (1972) 2. ábra 21; Uők., 162. t. 21. A méhteleti ásatások után a korábban csak szóróanyag leletekkel képviselt Szatmár-I csoportot Kalicz-N. – Makkay J. határozottan a Körös kultúra erdélyi ágához sorolták: Kalicz N. – Makkay J., A méhteleti agyagistenek (Nyíregyháza 1974. kiállítási katalógus) 6–8, 23–24; Uők., MittArchInst 6 (1976) 20–24.

⁴⁰ Dimitrijević, S., i. m. (1974) XV. t. 13.

⁴¹ Nica, M., i. m. (1976) 6. ábra 5.

⁴² Todorova, H., i. m. (1973a) 3. ábra 14; Ua., i. m. (1973b) 4. ábra 2.

⁴³ Georgiev, G., AAu 42 (1967) 18. ábra 2.

⁴⁴ Gimbutas, M., i. m. 81. ábra 1; Garašanin, M. – Spasovska, G., i. m. 8. ábra.

⁴⁵ Kalicz, N., i. m. 20.

⁴⁶ Trogmayer O., i. m. (1968b) 8.

⁴⁷ Kalicz, N. – Makkay, J., i. m. (1972) 2. kép 33; Uők., 1. t. 16, 162. t. 33.

⁴⁸ Kalicz, N. – Makkay, J., i. m. (1977) 20–21.

⁴⁹ Makkay, J. – Trogmayer, O., MFMÉ 1964–65. 1. ábra 1, 2. ábra 1, 5; Trogmayer O., i. m. (1968a) XXI. t. 2–4.

⁵⁰ Kalicz, N. – Makkay, J., i. m. (1972) 2. ábra 20; Uők., i. m. (1977) 162. t. 20.

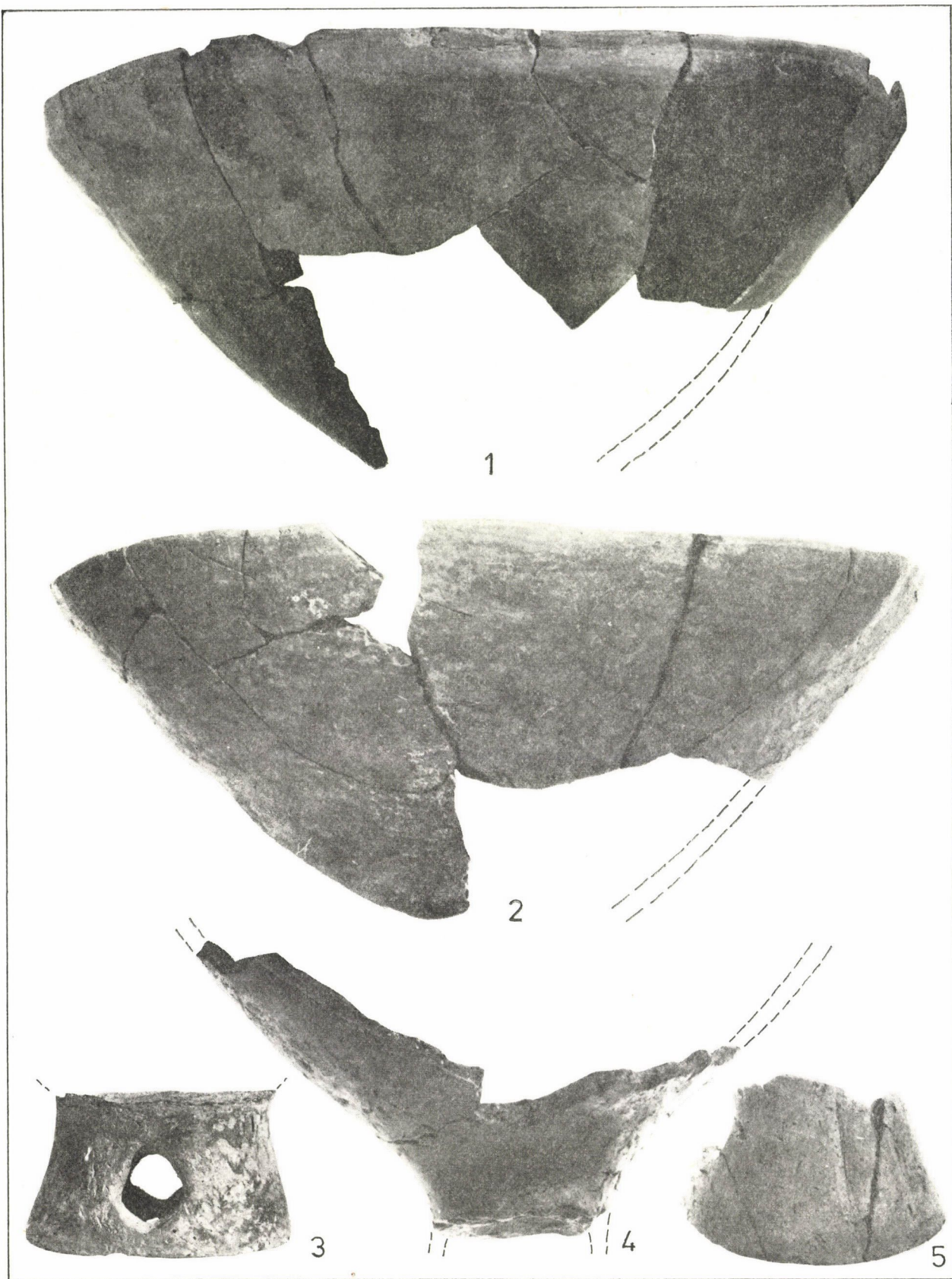
⁵¹ Kalicz, N. – Makkay, J., i. m. (1977) 163. t. 1–10, 12–18, 164. t. 8–12, 167. t. 1–6, 8.

⁵² Kalicz, N. – Makkay, J., i. m. (1972) 1. ábra 2; Dimitrijević, S., i. m. (1969) 7. t. 4, 5, 9. t. 2, 3, 6; Ua., i. m. (1974) XX. t. 1, XXI. t. 8; Brukner, B., i. m. V. t. 1–8; Tasić, N. – Tomić, E., Crnokolačka Bara (Krusevac–Belgrad 1969) 8–12. ábra; Galović, R., BRGK 43–44 (1962–63) 9. t. 1, 3; Comşa, E., SCIV 17 (1966) 2. ábra 5, 6, 9.

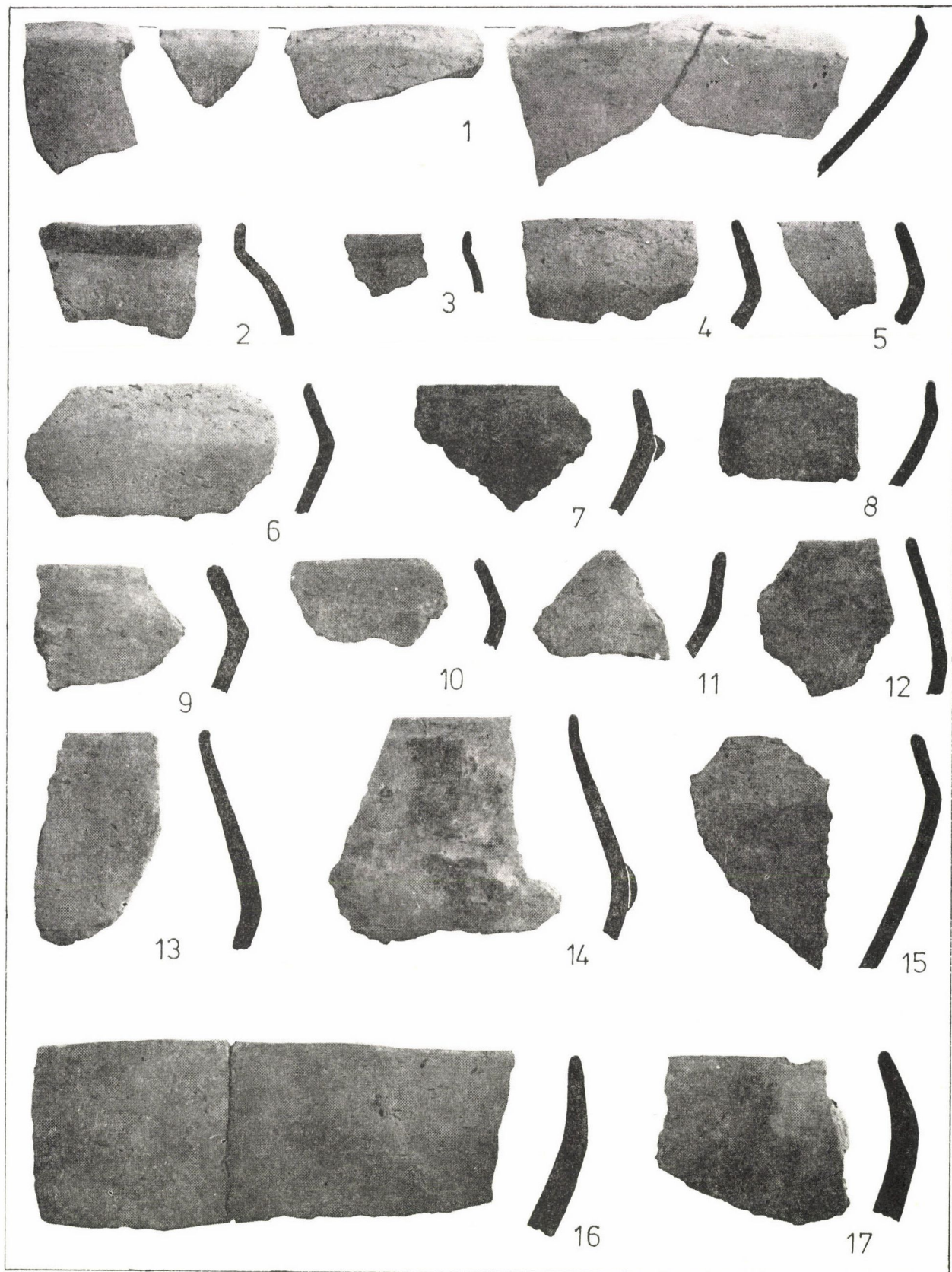
⁵³ Lazarovici, G., Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag (Wien 1976) 4. ábra 3, 9.

⁵⁴ Raduncheva, A., Prehistoric Art in Bulgaria (Oxford 1976) 16. ábra; Georgiev, G., Bulletin de l'Institut d'Archeologie 36 (1981) 37. kép a, b, 39. kép a, 46. kép, 47. kép; Busch, R., (szerk.) Jungsteinzeit in Bulgarien (Wolfenbüttel-Oldenburg – Hannover 1981) 66a.

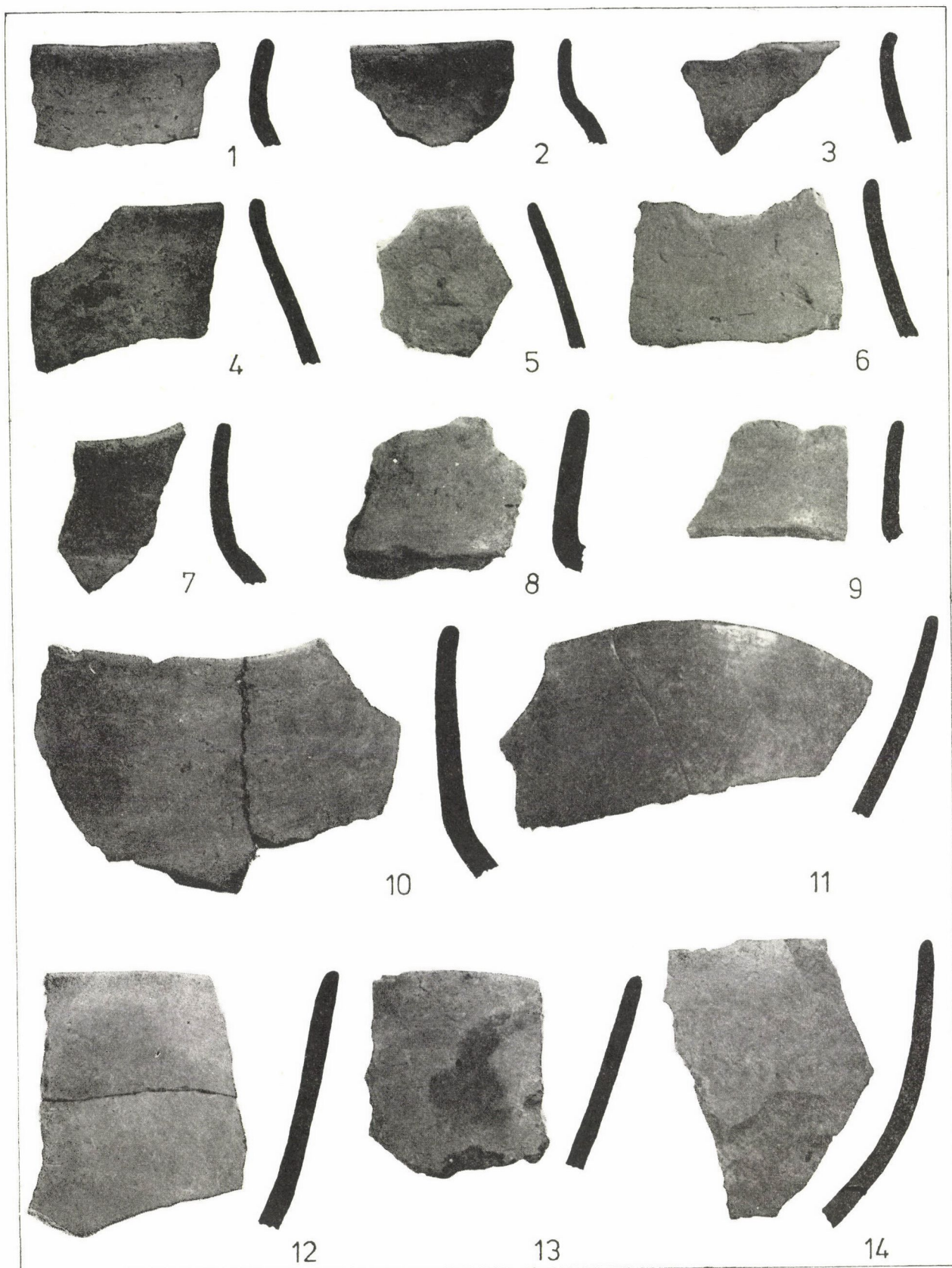
⁵⁵ Nica, M., i. m. (1977) 17. kép 1–5, 23. kép 1, 2, 24. kép 1, 2; Nikolov, B., i. m. 6–7. ábra; Nikolov, B., Archeologia 17 (1975) 1. 5. kép b, 6. kép a, 7. kép a–b, 8. kép, 12. kép c–d; Tlacene lelőhely anyaga közöletlen, említése: Nandris, J., Man 5 (1970) 2. 207.

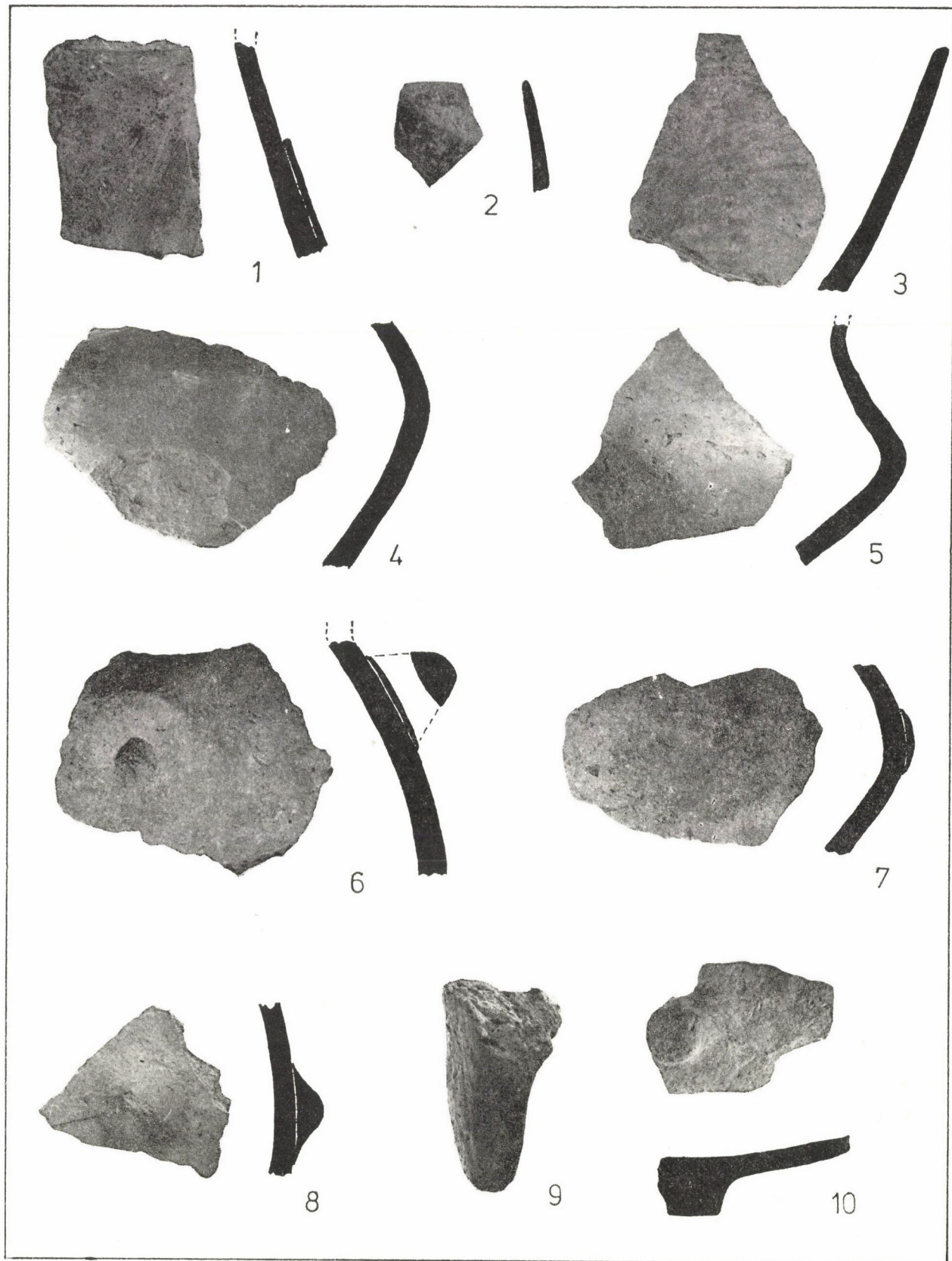
13. kép. Kőtelek-Huszársarok. 1–5. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt finom kerámia. 1 : 2
 Fig. 13. Kőtelek-Huszársarok. 1–5. The fine wares found in the Szatmár II group pit (pit 8). 1 : 2.

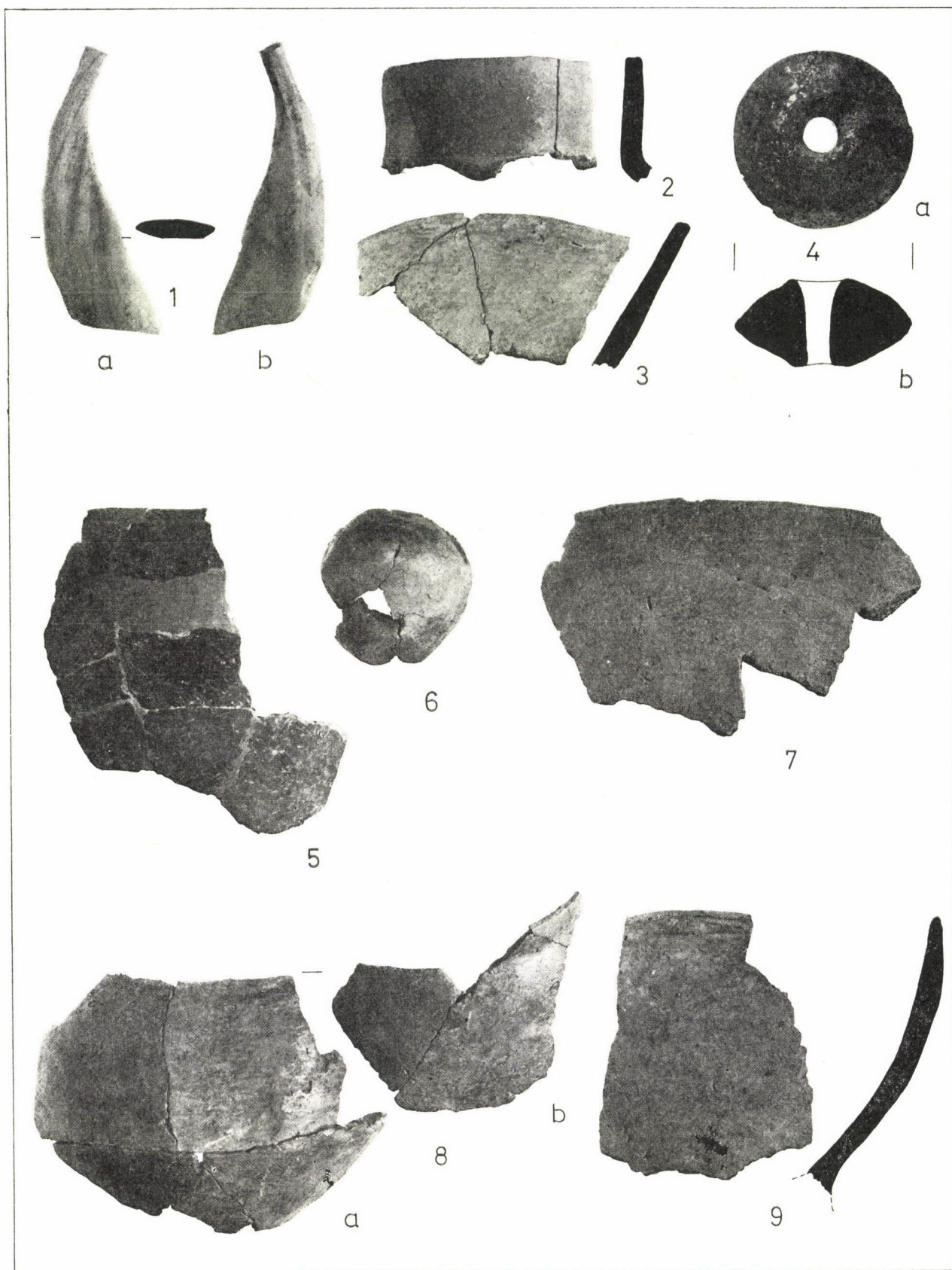
14. kép. Kőtelek-Huszársarok, 1–17. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt finom kerámia. 1 : 2
 Fig. 14. Kőtelek-Huszársarok, 1–17. The fine wares found in the Szatmár II group pit (pit 8). 1 : 2.

15. kép. Kőtelek-Huszársarok. 1–14. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt finom kerámia. 1 : 2
 Fig. 15. Kőtelek-Huszársarok. 1–14. The fine wares found in the Szatmár II group pit (pit 8). 1 : 2.

16. kép. Kőtelek-Huszársarok. 1–10. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt finom kerámia. 1 : 2
 Fig. 16. Kőtelek-Huszársarok. 1–10. The fine wares found in the Szatmár II group (pit pit 8). 1 : 2.

17. kép. Kőtelek-Huszársarok. 1—9. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt finom kerámia és egyéb leletek. 1 : 3
 Fig. 17. Kőtelek-Huszársarok. 1—9. The fine wares and other finds found in the Szatmár II group pit (pit 8). 1 : 3.

típusnak szórványos példái.⁵⁶ Mindezeket összegezve megállapíthatjuk, hogy a fekete spirális festés gyakoribb előfordulása a Starčevo, Criș és Karanovo-II–III kultúrák területére jellemző és ott egy határozott időszakot jelez.

A gyöngyözésszerű stílus már megállapított igen korai párhuzamai mellett⁵⁷ Anzán a II–III. periódusban⁵⁸ és Achilleion III/b fázisában⁵⁹ fordul elő ez a festésmód. Görögországban, Thesszália területén csak a késő neolitikum legelején, a Tsangli fázistól kezdve található meg a szóban forgó díszítési technika.⁶⁰ Elképzelhető, hogy a gyöngyözésszerű festés formái gyökerei a thesszáliai és a közép-görögországi középső neolitikum „fokozott stílusára” vezethetők vissza,⁶¹ s ennek ott késő neolitikus folytatása lehet a „matt-festésnél”⁶² alkalmazott, vékony vonalakat kísérő kis „fogak” vagy „pöttyök” mintája.

A széles, kanneluraszerű bemélyített díszítések előfordulását Kalicz N. a fiatalabb Körös–Criș–Starčevo, illetve a Karanovo-II időszaktól tartja jellemzőnek,⁶³ s Makkay J. és J. Pavuk ennek a legkorábbi DVK-ban való továbbélését bizonyították.⁶⁴

A kőteleki 8. gödör finom kerámiájánál az edényhasadásnál ülő kis bütyök vagy a felületen alkalmazott bordák a leggyakoribbak a plasztikus díszítések közül (12. kép 1, 4, 14. kép 7, 14, 16. kép 1, 7, 8).

Amint azt korábban már említettük, a kőteleki 8. gödör finom kerámiáján belül a fekete, fekete-foltos felület olyan új minőségbeli jegyek, amelyek korábban, a Körös kultúrában nem voltak jellemzők. Párhuzamos jelenségként említhető a Vinča kultúra kezdetével együtt fellépő új technológiájú kerámiafajták léte, mint pl. a „black topped” és a

„black burnished” „árak”.⁶⁵ A fekete fényezett kerámiafajták (Wace-Thompson-féle „A5x–A5y–I-árak”) az Égeikumban először a késő neolitikum elején váltak jellemzővé⁶⁶ és az egész késői neolitikumban használatosak voltak.⁶⁷ A „black burnished” kerámia éppen emiatt nem alkalmazható tipológiai kritériumként a Dimini kultúrát követő, V. Milojčić-féle Larissa fázis önállóságának bizonyítására.⁶⁸ Ebből következően a Vinča kultúra elején megjelenő fekete fényezett kerámia nem a Larissa kultúra hasonló jelenségeivel,⁶⁹ hanem a késő neolitikum eleji thesszáliai–makedóniai „black burnished” kerámiával (pl.: Servia⁷⁰) hozható közvetlen összefüggésbe.⁷¹ A fentebb felsorolt tények fontosak a kőteleki 8. gödör kerámiájának kronológiai megítélése szempontjából is.

A durva kerámia típusai: A gödör durva kerámiáján belül a tál (20. kép 1–8, 21. kép 1, 5, 6) és fazék (19. kép 1, 2, 21. kép 2, 22. kép 1, 3, 4) típusai mellett legáltalánosabbak a bikónikus, illetve bomba alakú edények variánsai (19. kép 3, 4, 21. kép 3, 4, 22. kép 2, 23. kép 2), amelyek a Szatmár-II csoport más lelőhelyein is előfordulnak,⁷² a Körös kultúra eddigi leletegyütteseiben azonban nem találhatók meg. Öcsöd-Kiritó anyagában a bikónikus és bomba alakú edények szintén igen gyakoriak, sőt meghatározó típusai a legfiatalabb Körös kultúrát reprezentáló egységnek.⁷³ Az említett jellegzetes formák a Starčevo kultúra „Spiraloid-B” fázisában,⁷⁴ a Criș kultúra fiatalabb időszakában,⁷⁵ a Dudești kultúra „Malul Rosu” vagy I. fázisában,⁷⁶ a Zlatarski kultúrában, a Karanovo-III-ban,⁷⁷ a Gradesnica-Circea-típusú polikróm kerámia kíséretében,⁷⁸ Photolivis-I-ben⁷⁹ és Paradimiben⁸⁰ rendelkeznek párhuzamokkal.

A kőteleki durva kerámiában a Körös kultúra

⁵⁶ Garašanin, M., *Thracia 3* (1974) 12. ábra; Galović, R., *Die Starčevokultur in Jugoslawien. Fundamenta A/3* (Köln 1968) 5. t. 1, 2, 5.

⁵⁷ Kalicz, N. – Makkay, J., i. m. (1977) 24.

⁵⁸ Gimbutas, M., i. m. 57. ábra 2, 4, 58. ábra 4.

⁵⁹ Gimbutas, M., *Journal of Field Archaeology* 1 (1974) 22. ábra alulról a 2. sor közepén.

⁶⁰ Hauptmann, H. – Milojčić, V., i. m. 2. melléklet 22, 23; Schachermeyr, F., *Die Ägäische Frühzeit I.* (Wien 1976) 5. ábra V.

⁶¹ Theoharis, D. R., *Neolithic Greece* (Athen 1973) X. t. 8, 13, XI. t. 3, 5, 7, 9; Mottier, Y., *Otzaki-Magula II. Das mittlere Neolithikum* (Bonn 1981) IX. t. 3, XVII. t. 13, 14, 17, XVIII. t. 5, XIX. t. 1–15. stb.; Weinberg, S. S., *Hesperia* 31 (1962).

⁶² Hauptmann, H. – Milojčić, V., i. m. 25–26, 33 7. t. 3; Wace, A. J. B. – Thompson, M. S., *Prehistoric Thessaly* (Cambridge 1912) 55. kép c; Theoharis, D., i. m. VII. t. 1; Weinberg, S. S., i. m. (1962)

⁶³ Kalicz, N., i. m. 23.

⁶⁴ Makkay, J., i. m. (1978) 23.; Pavuk, J., i. m. 26., 56–57.

⁶⁵ Garašanin, M., *BRGK* 39 (1958) 114; Benac, A., *BRGK* 42 (1961–62) 32.; Dimitrijević, S., i. m. (1969) 91.; Az egész Balkánra nézve további irodalommal: Lazarović, G., *Apulum* 15 (1977) 20–21.

⁶⁶ Weinberg, S. S., i. m. (1965) 44; Holmberg, E. J., *AJA* 68 (1964) 343–348.; Hauptmann, H. – Milojčić, V., i. m. 16–17.; Theoharis, D., i. m. 90; Schachermeyr, F., i. m. 53.

⁶⁷ Holmberg, E. J., i. m. 346.; French, D. H., *Notes on Prehistoric Pottery-Groups from Central Greece* (Athen 1972) 15.

⁶⁸ Milojčić, V., *JRGZ* 6 (1959) 24–26; Hauptmann, H. – Milojčić, V., i. m. 17; Hauptmann, H., *Otzaki-Magula III. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum* (Bonn 1981) 77–78.

⁶⁹ Holmberg, E. J., i. m. 346–347.; Milojčić, V., *Adriatica* 1970. kronológiai tábla, Hauptmann, H., i. m. (1981) 13. melléklet kronológiai tábla.

⁷⁰ Ridley, C. – Wardle, K. A., *BSA* 74 (1979) 12. ábra. 44–52.; Általában a „black burnished” kerámia északi kiterjedésére mutat rá: French, D. H., *ZNM* 6 (1970) 9 és 3. kép.

⁷¹ Schachermeyr, F., i. m. 139–140., további irodalommal; Lazarović, G., i. m. (1977) 23–24.

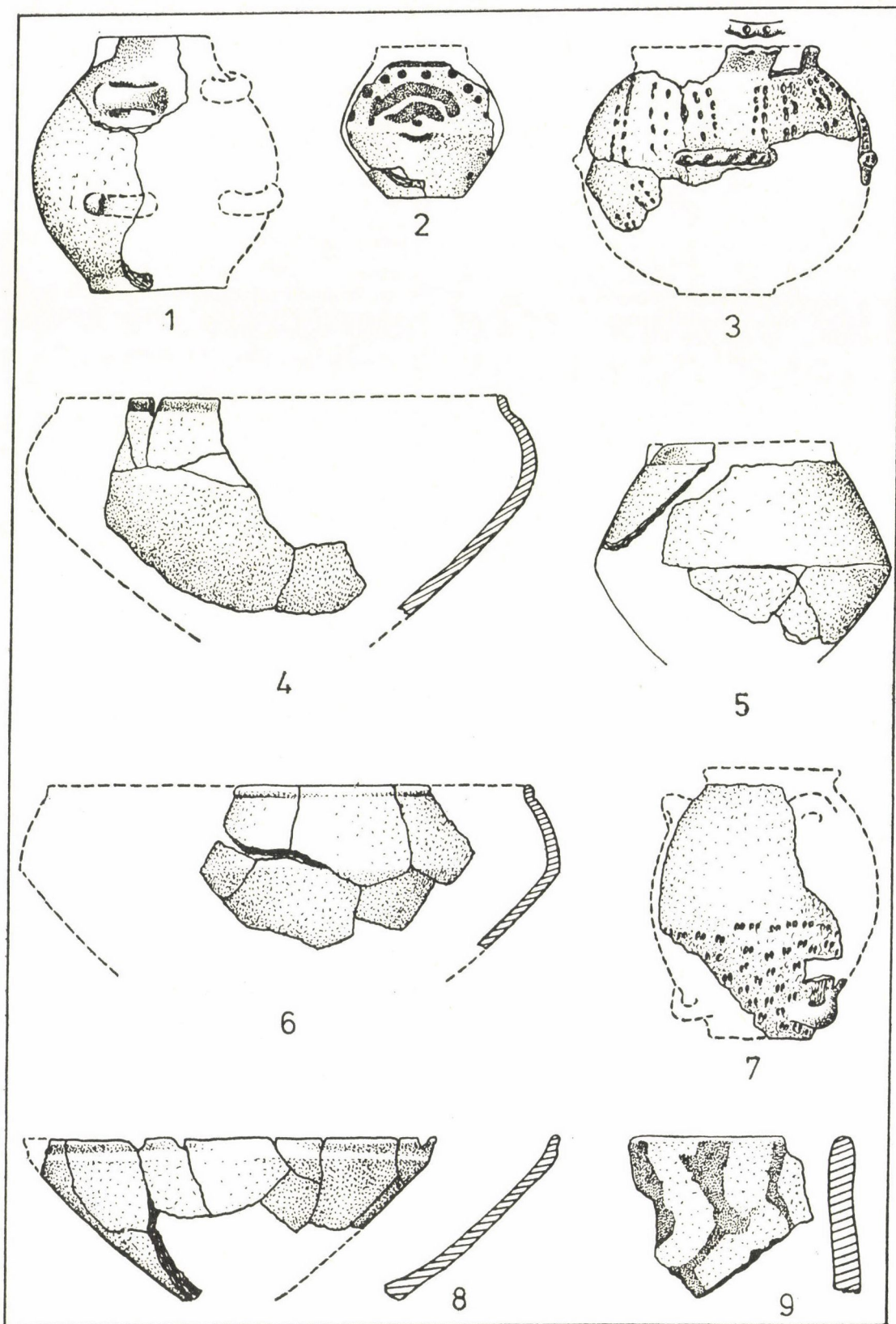
⁷² Kalicz, N. – Makkay, J., i. m. (1977) 166. t. 3, 5, 6. ⁷³ Raczky P., *RégFüz* 31 (1978) 18. A leletanyag közelebbi folyamatban van.

⁷⁴ Dimitrijević, S., i. m. (1974) XV. t. 1, XIX. t. 6.

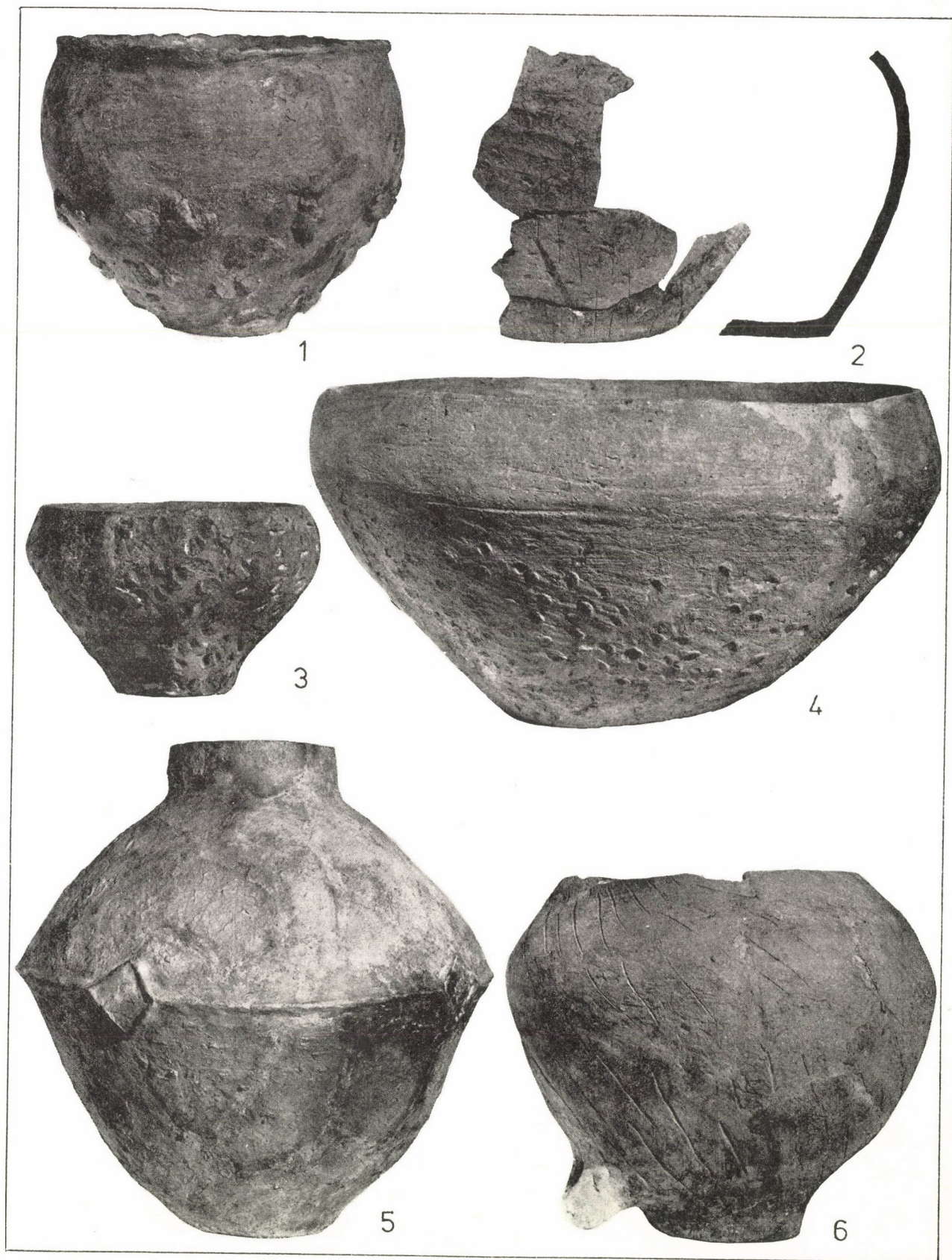
⁷⁵ Zaharia, E., *Dacia* 6 (1962) 15. ábra 2, 7; Lazarović, G., *Gornea Preistorie* (Resița 1977) XXXVI. t. 2, 12.

⁷⁶ Comsa, E., *PZ* 46 (1971) 2 13. ábra 4, 5; Nica, M., i. m. (1976) 4. ábra 1, 2, 4, 6, 7, 15.

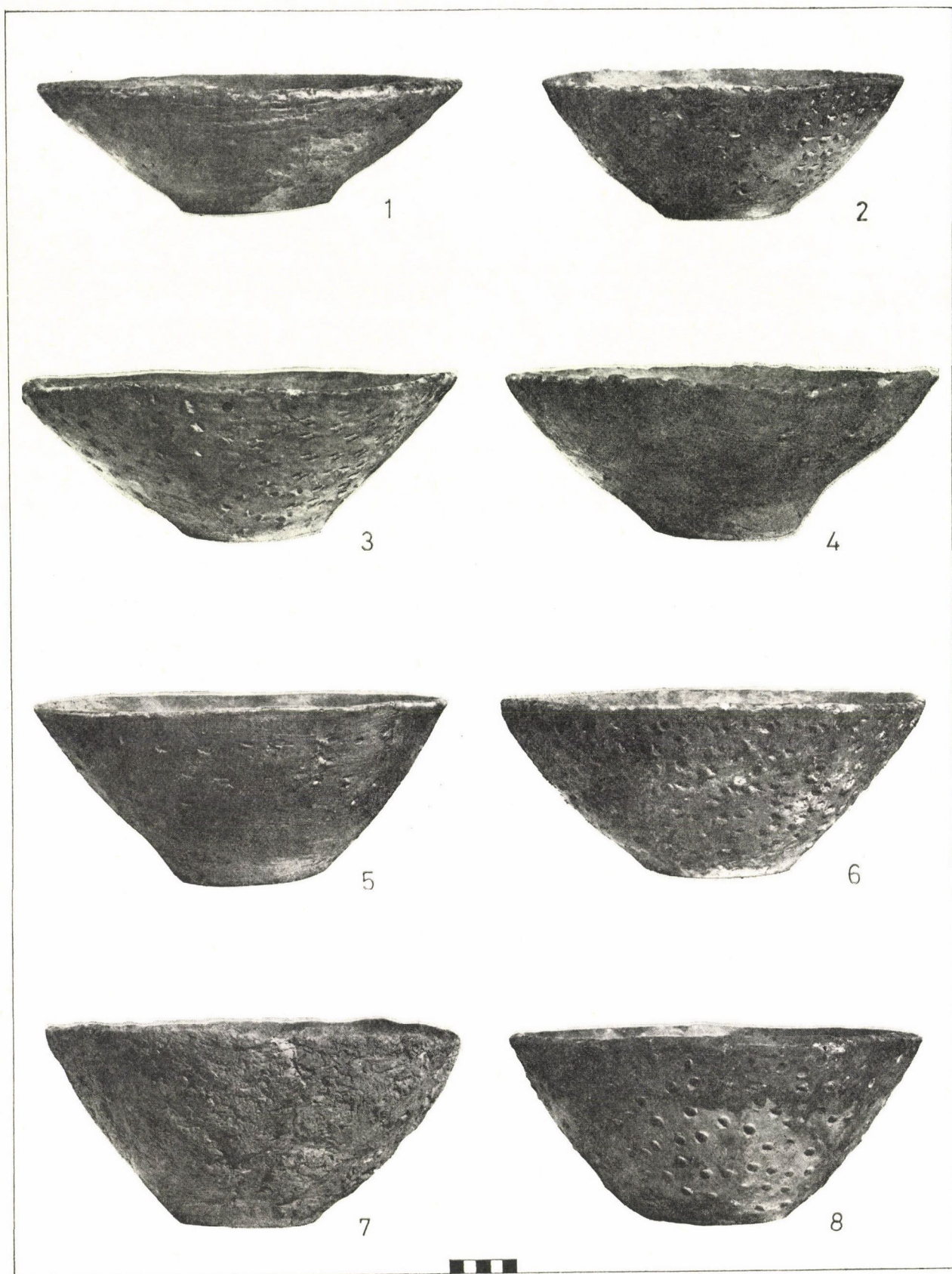
⁷⁷ Todorova, H., i. m. (1973b) 3. ábra 10, 5. ábra 6, 11, 6. ábra 2, 3; Georgiev, G., i. m. (1961) XI. t. 2; Detev, P., *Annuaire du Musée National Archéologique Plovdiv* 3 (1959) 22. ábra g.

18. kép. Kőtelek-Huszársarok. 1, 3. A Körös kultúra hulladékgödréből (1. gödör) feltárt edények. 2, 4–9. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt edények. 1, 3–6, 8 = 1 : 4,5; 2 = 3, 4; 7 = 1 : 6; 9 = 2 : 3
 Fig. 18. Kőtelek-Huszársarok. 1, 3. Vessels found in the Körös culture pit (pit 1). 2, 4–9. Vessels found in the Szatmár II group pit (pit 8). 1, 3–6, 8 = 1 : 4,5; 2 = 3 : 4; 7 = 1 : 6; 9 = 2 : 3

19. kép. Kőtelek-Huszársarok. 1–6. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt edények. 1–4, 6 = 1 : 3;
5 = 1 : 6
Fig. 19. Kőtelek-Huszársarok. 1–6. Vessels found in the Szatmár II group pit (pit 8). 1–4, 6 = 1 : 3; 5 = 1 : 6.

20. kép. Kőtelek-Huszársarok. 1–8. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt edények. 1 : 3
 Fig. 20. Kőtelek-Huszársarok. 1–8. Vessels found in the Szatmár II group pit (pit 8). 1 : 3

igen gyakori, puttony alakú edénytípusa is megtalálható (18. kép 7, 19. kép 6). Különleges darab az a nagyméretű, bikónikus testű, hengeres nyakú edény, melynek hasvonalán borda fut körül, s ezen szimmetrikusan, négy plasztikus, sarkán álló négyzet van (19. kép 5). Ennek pontos megfelelője jelenleg nem ismert, de a forma — a leírt plasztikus díszítéssel együtt — nem származtatható a Körös kultúrából, bár hasonló célt szolgálhatott, mint az ottani, töleséres nyakú, gömbös testű hombár.⁸¹ A szögletesen felemelkedő tál peremtöredéke, amely karéjosan ívelt volt (22. kép 5), már az AVK-ra jellemző forma.⁸²

A durva kerámiánál a lapos aljak között gyakoribbak a lekerekített, sima változatok (24. kép 10, 11) a Körös kultúrában korábban általános, profilált kiképzésűek mellett (24. kép 12). A bütyöklábon álló edényekből származó töredékek szintén a Körös kultúra örökségének tarthatók (24. kép 7–9).

A durva kerámia díszítése: A kőteleki 8. gödör durva kerámiájának díszítése jól megfelel a Sztarmár-II csoport korábban már összegzett sajátosságainak.⁸³

A díszítéseknel elsőként az a két edénytöredék említhető, amelyeken mélyen bevágott ívelt vonal, illetve fordított V alakban bekarcolt, tehát mintát alkotó vonaldísz van (22. kép 7, 8). Ez a „vonaldísz” technikailag még eltér az AVK lesimított szélű bekarcolásaitól, de mindenképpen az AVK korai, kialakuló szakaszát jelzi.

A kőteleki leletanyagban a barbotindíztetés két variánsa (klasszikus barbotin és „Schlickwurf”) közül uralkodó a „Schlickwurf”, összesen 111 db cseréptöredéken található meg (pl.: 19. kép 5, 21. kép 1, 6, 23. kép 1, 3, 4–7, 24. kép 10, 11). Ezzel szemben csupán 1 db a klasszikus barbotinos példány és még egy esetben, ép edényen látható ez a díszítési forma (19. kép 1). A klasszikus barbotinnak ez a csekély számú előfordulása, illetve a „Schlickwurf”-nak a túlnyomó többsége feltűnő jelenség és bizonyosan időrendi jelentősége van, amint arra korábban a Körös és Starčevo kultúrák hasonló díszítési tendenciái kapcsán utaltunk.⁸⁴

Hasonlóképpen figyelemre méltó, hogy a csipett dísz, a páros ujjbenyomkodás minden rendszer vagy minta nélkül borítja be az edények felületét (pl.: 20. kép 1–6, 8, 23. kép 2. stb.). A „sorba rendezett csipés” (kalászminta) csak 2 darabon volt megfigyelhető. Mindez együtt arra utal, hogy a csipett díszítéstípusok ilyen arányának is bizo-

nyos jelentősége van a kőteleki 8. gödör leletanyagában, de egyelőre nem tudjuk pontosan, vajon ez kulturális vagy kronológiai meghatározottságot jelent-e. Mindenesetre érdemes a további vizsgálatokban külön kezelni a csipett díszítések fenti két fajtáját más kapcsolódó leletegyütteseknél is.

A plasztikus bordák (19. kép 5, 23. kép 5), a lapos bütykök (22. kép 7, 8) és a mélyen bevágott, szaggatott vonalak (19. kép 2, 6, 21. kép 5) fordulnak még elő a díszítések között. Ezek közül az utóbbi a késő Körös-Starčevo, illetve Vinča-A-Dudesti-I időszak jellegzetességei közé tartozik.⁸⁵

Az egyik tálon olyan összefüggő, erősen ráégett vastag agyagbevonat (pelyvás soványítással) figyelhető meg, amely már az AVK durva kerámiájának egyik ismertetőjegye (20. kép 7).⁸⁶

Összefoglalva a durva kerámia díszítési sajátosságait, megállapíthatjuk, hogy a „Schlickwurf” kizárólagossá válása, a „sorba csipés” eltűnése, valamint a bevagdalt és a bekarcolt vonalak megjelenése együttesen jellemzik a kőteleki 8. gödör leletanyagát. Meghatározó tipológiai jegyek ezek, különösen ha figyelembe vesszük azt, hogy Öcsöd-Kiritó-Ny-i-parton feltárt fiatal Körös-együttes kerámiájánál ugyanezek a díszítésbeli tendenciák érvényesülnek összességükben.⁸⁷ Ez arra utal, hogy a fentebb körvonalazott nagyobb területen is érvényesülő sajátosságok nem annyira a kulturális hovatartozás, mint inkább a kronológiai helyzet függvényei.

Egyéb leletek: A kis leletek közül egy valószínűleg „oltárhoz” tartozó agyag láb (16. kép 9), egy orsógomb (17. kép 4) és 8 db kúpos hálónéhezék említhető (8. kép 1–8). Egy vadkanagyardból hasított és jelen formájára csiszolt lemez (17. kép 1) valószínűleg csüngődísz lehetett, amelynek felső része letört.

A kőteleki 8. gödör leletegyüttesének kulturális hovatartozását még világosabbá teszi az a 26 db obszidián eszköz, illetve hulladék, amely a gödör aljának töltélföldjéből került elő (25. kép 1–16 válogatás ebből). (E kőanyag vizsgálati eredményeit, rövid értékelését e cikk végén levő „Függelékben” Bácskay E. – Biró K. adja közre.) A Sztarmár-II csoport más lelőhelyein szintén nagyobb számban találhatók obszidiáneszközök,⁸⁸ s az előzménynek tekinthető erdélyi Körös kultúra méhteleki telepén is több száz került napvilágra.⁸⁹ Ezzel szemben a Körös kultúra dél-alföldi leletanyagában igen ritka az obszidián,⁹⁰ s ugyanez a

⁷⁸ *Nikolov, B.*, i. m. (1974) 12. ábra 3; *Nica, M.*, i. m. (1977) 20. ábra 9–13.

⁷⁹ *Renfrew, C.*, ZNM 6 (1970) 1. t. 2.

⁸⁰ *Bakalakis, G.* – *Sakellariou, A.*, i. m. XXXV. t. 1, 6, XXXVI. t. 4, 8, XXXVII. t. 1, 2, XXXVIII. t. 2–4, 7.

⁸¹ *Kutzián I.*, i. m. XX. t. 1–3, XXII. t. 1, 2.

⁸² *Kalicz, N.* – *Makkay, J.*, i. m. (1977) 66. t. 8.

⁸³ *Kalicz, N.* – *Makkay, J.*, i. m. (1977) 24–25.

⁸⁴ *Raczky, P.*, ArchÉrt 103 (1976) 186.

⁸⁵ *Trogmayer O.*, i. m. (1964) 6. kép 5, 6, 7. kép 6, 7; *Ecsedy, I.*, MittArchInst 3 (1972) 54. t. 1, 2; *Dimitrijević, S.*, i. m. (1974) XIX. t. 1–3; *Lazarović, G.*, i. m. (1977)

LI. t. 6–65, LIV. t. 7, 8, 15, LV. t. 16–19; *Nica, M.*, i. m. (1977) 20. kép 9–12, 22. kép 1–8; *Ua.*, i. m. (1976) 4. kép 1, 2, 15.

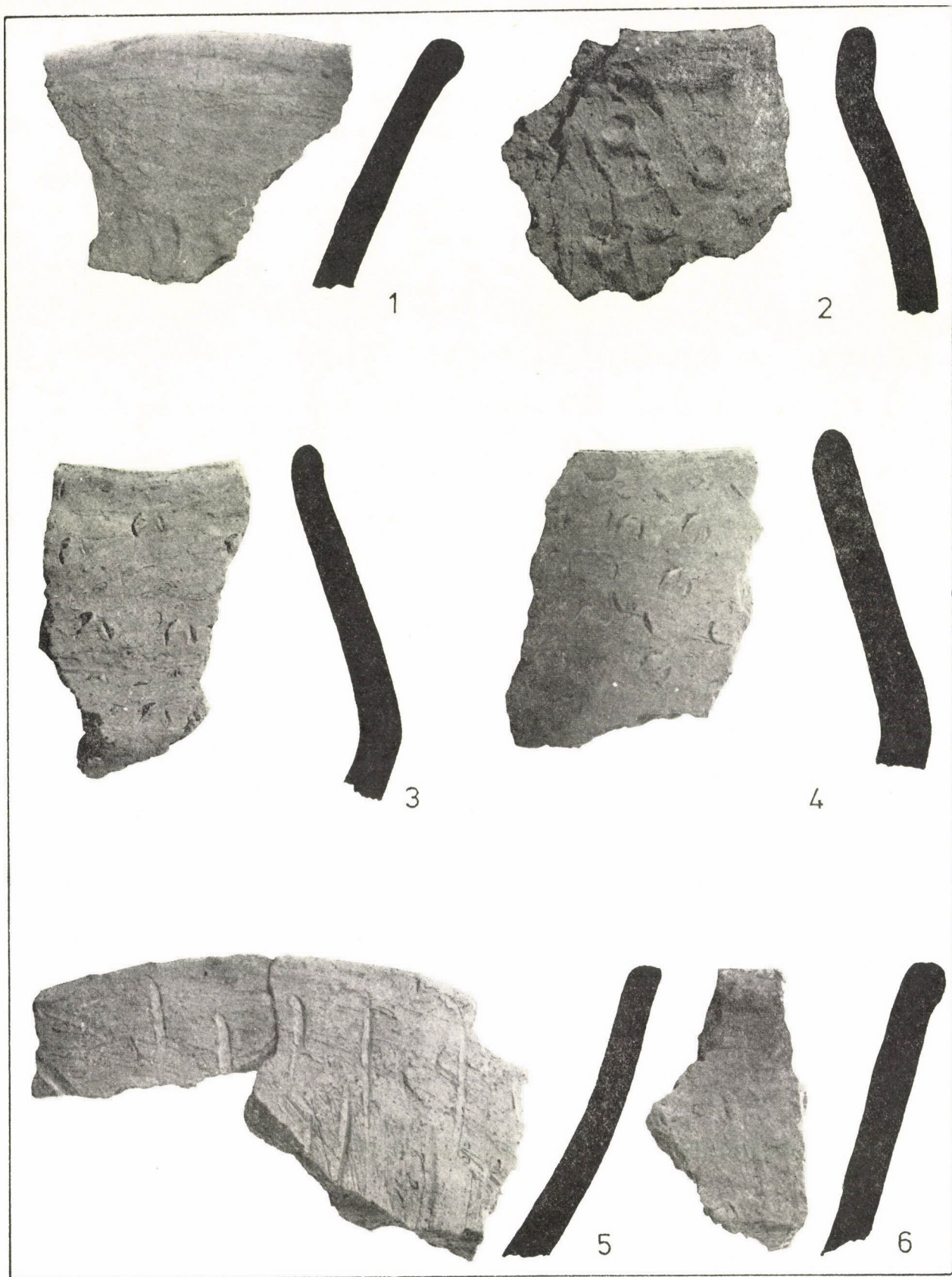
⁸⁶ *Kalicz, N.* – *Makkay, J.*, i. m. (1977) 50. t. 2, 81. t. 4, 5.

⁸⁷ Lásd 73. ljt.

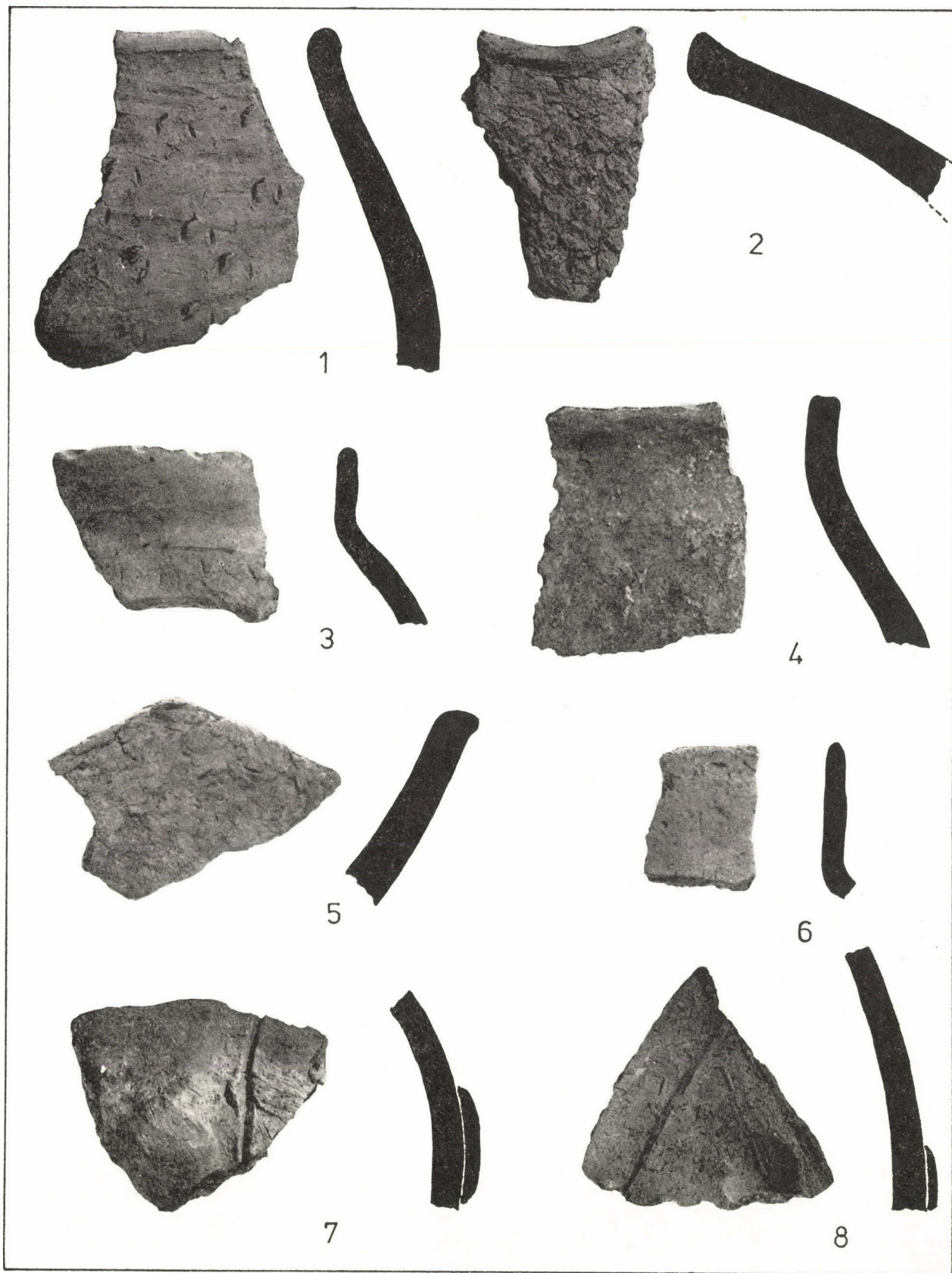
⁸⁸ *Kalicz, N.* – *Makkay, J.*, i. m. (1977) 26.

⁸⁹ *Kalicz, N.* – *Makkay, J.*, i. m. (1974) 9; *Uők.*, i. m. (1976) 23.

⁹⁰ *Bácskay, E.*, Early Neolithic chipped stone implements in Hungary (Budapest 1974) 5–15.

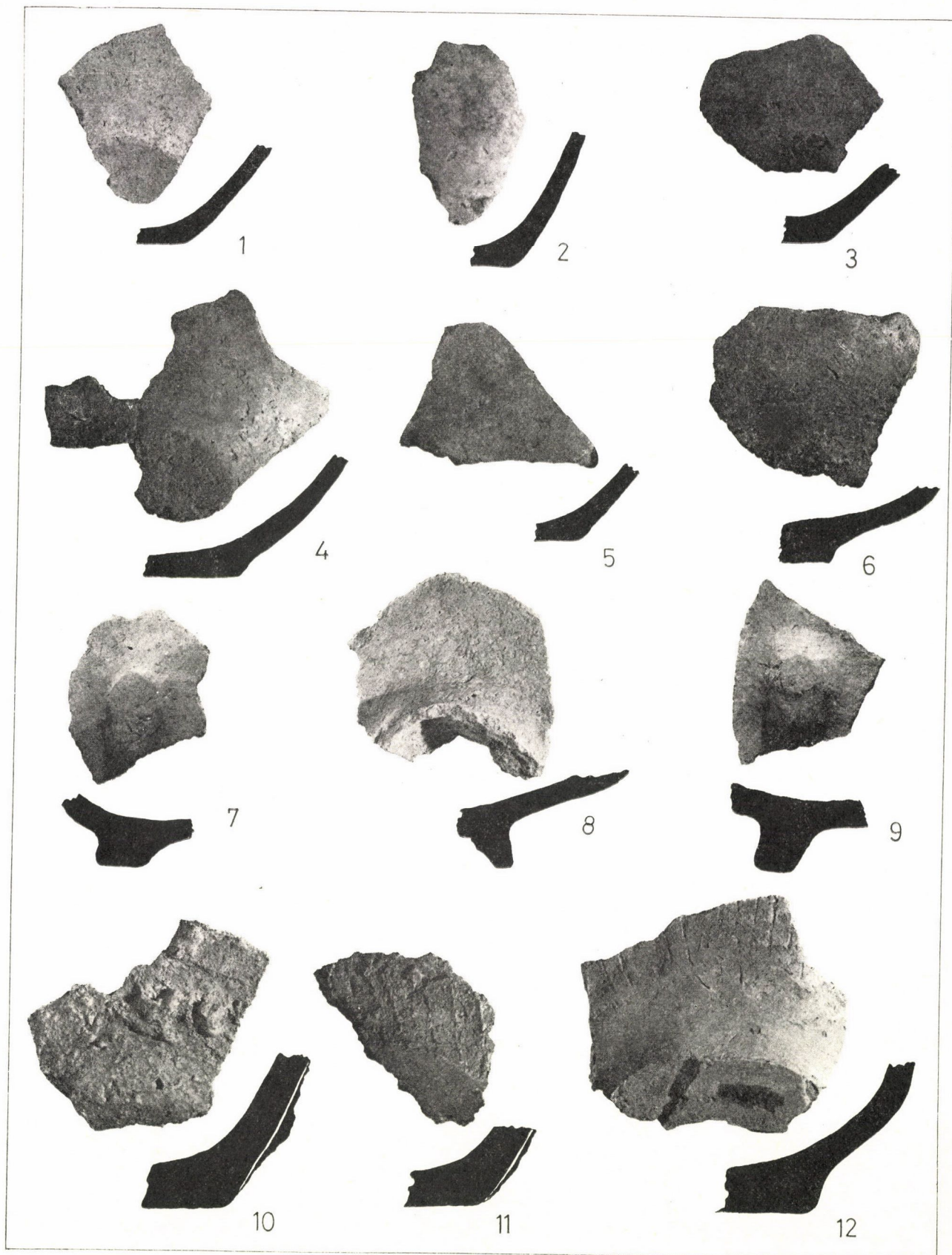
21. kép. Kőtelek-Huszársarok. 1–6. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt durva kerámia. 1 : 2
 Fig. 21. Kőtelek-Huszársarok. 1–6. Coarse wares found in the Szatmár II group pit (pit 8). 1 : 2

22. kép. Kőtelek-Huszársarok. 1–8. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt durva kerámia. 1 : 2
 Fig. 22. Kőtelek-Huszársarok. 1–8. Coarse wares found in the Szatmár II group pit (pit 8). 1 : 2

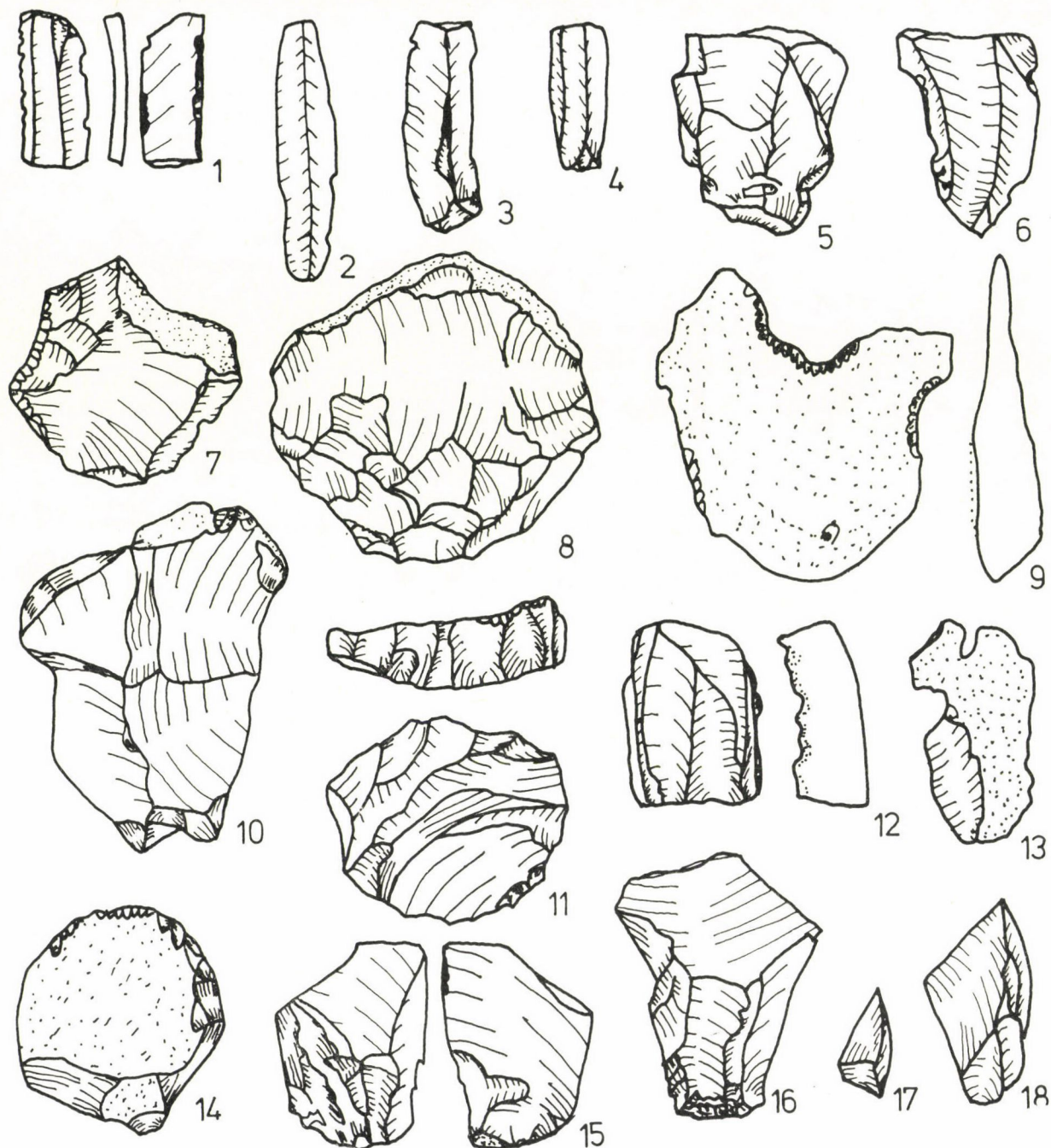

23. kép. Kőtelek-Huszársarok. 1—7. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt durva kerámia. 1 : 3
 Fig. 23. Kőtelek-Huszársarok. 1—7. Coarse wares found in the Szatmár II group pit (pit 8). 1 : 3

24. kép. Kőtelek-Huszársarok. 1–12. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt finom és durva kerámia.
1 : 3

Fig. 24. Kőtelek-Huszársarok. 1–12. Coarse and fine wares found in the Szatmár II group pit (pit 8). 1 : 3

25. kép Kőtelek-Huszársarok. 1–18. A Szatmár-II csoport hulladékgödréből (8. gödör) feltárt kőeszközanyag. 1 : 1
Fig. 25. Kőtelek-Huszársarok. 1–18. Stone implements found in the Szatmár II group pit (pit 8). 1 : 1

jellemző az itteni „Protovinča” együttesekre is. Mindezek alapján joggal gondolhatunk a szóban forgó két kulturális régió kapcsolatainak eltérő irányára és tartalmára. Ilyen megvilágításban az obszidián nagyobb számú kőteleki előfordulása a Szatmár-II lelőhelyekkel való összefüggés, az azokhoz való tartozás egyik megnyilvánulása.

A kőteleki 8. gödör leletanyagáról — az eddigi tények összegzéseként — megállapíthatjuk, hogy

az egyértelműen a Szatmár-II csoportba sorolható, s így az AVK igen korai, kialakuló szakaszát reprezentálja a Közép-Tiszavidék északi részén. Ugyanakkor a festett kerámia kis mennyisége, a vonaldisztetés szerény hányada (Tiszacsege, Tiszavalk, Ebes együtteseihez viszonyítva⁹¹), valamint néhány archaikusabb forma jelenléte együttesen azt sugallják, hogy a vizsgált anyag a Szatmár-II fejlődésének legelejére tehető.

⁹¹ Kalicz N.—Makkay, J., i. m. (1977) 25.

A kőteleki lelőhely e típuscsoportjának elemzése kapcsán leszögezhetjük, hogy általában a Szatmár-II csoport anyagi kultúrájának kulturális és időrendi helyzetét az alábbi körülmények határozzák meg:

1. A Szatmár-II leletgyűjtésekben igen sok az olyan formai és díszítésbeli sajátosság (pl.: tál, kehely, fazék formák, illetve csipett és barbotin dísz), amelyek általában a Körös kultúra örökségének tekinthetők.
2. A Szatmár-II leletkör olyan vonásokkal is rendelkezik, amelyeknek eredete csak a Körös kultúra erdélyi ágán keresztül magyarázható. Ilyen például az ívelt-spirális, gyöngyözésszerű festés. (Ennek gyökerei nem kereszthetők az Alföldön, a Körös kultúrában, hiszen ott a festésnek nincs komoly előzménye, de az obszidián előfordulásának sem.)
3. A Szatmár-II csoport edényformái között, illetve a kerámia technikai kivitelezésében több olyan jellegzetesség említhető (pl. a bikónikus edények, melyeknél a törésvonal a perem alatt helyezkedik el, a magas csótalpas tálak és a tagolt peremű befelé ívelt oldalú edények, illetve a fekete fényezett kerámiaminőség ilyenek), amelyeknek nincs előzménye a Körös–Starčevo–Criș leletanyagán. Ezek kizárólag a Ciumești – legkorábbi – Vinča-A – Dudești-I – Karanovo-III – Zlatarski – Paradimi – Dimini-I (Tsangli) – Protokakanj–Kakanj–Danilo-I – legkorábbi DVK időhorizonttól lépnek fel. E sajátosságok tiszavideki feltűnését tehát egy nagyobb területen érvényesülő egységes fejlődési tendencia eredményének és egy újabb fejlődés kiindulópontjának tekinthetjük. A régészeti jelenségek ezen időbeli párhuzamossága természetesen az említett kultúrák közötti szoros kulturális kapcsolatokat is bizonyítja. (A közelítőleg azonos ütemű fejlődés, illetve a kulturális összefüggések egyik hasonló megnyilvánulása a délkelet-európai korai neolitikumban a vörös alapon fehér festésű kerámia horizontjának egységes léte.)⁹²
4. A Szatmár-II csoport leletanyagában nagy számban ismert a vonaldíszítésnek az a típusa, amely tipológiailag nem különböztethető meg az AVK bekarcolt, lesimított szélű, névadó díszítéstől.⁹³ Ugyancsak az AVK jellemző formái a karéjos peremű tálak, a négyzetleghalmozott edények, a lekerekített (nem profilált) aljak.

Az anyagi kultúra ezen azonosságai mellett

néhány tény a Szatmár-II és AVK települési módjának, gazdálkodásának bizonyos hasonlóságára is utal: A Szatmár-II csoport ismert lelőhelyein csupán egy-egy hulladékgyűjtő és kevés felszíni lelet képviseli a telepjelenségeket,⁹⁴ s ez jól megfelel az AVK településmódjáról alkotott képnek.⁹⁵ Ez az összefüggés még hangsúlyosabbá válik, ha az alföldi Körös kultúra intenzív felszíni megjelenésű, nagy kiterjedésű telepeit állítjuk szembe az előbbiekkal.

Mindezen tények együttes figyelembevétele mellett a Szatmár-II csoportot – s így a kőteleki 8. gödör leletanyagát is – kulturálisan valóban helyesebb az AVK 1. szakaszának nevezni,⁹⁶ amely a Közép- és Felső-Tiszavidéken a középső neolitikum kezdetét jelenti. Már csak azért is tartjuk megalapozottnak ezt a kulturális és időbeli besorolást, mert a Szatmár-II-ben jelentkező új elemeket (3. pont) határozottan a Ciumești–Vinča-A–Dudești-I–Karanovo-III–Zlatarski–Protokakanj–Kakanj–Danilo-I – legkorábbi DVK hasonló sajátosságaival kell összefüggésbe hoznunk. E kulturális egységek a Balkánon mindenütt a Körös–Starčevo–Criș–Karanovo-I–II fejlődést lezáró, középső neolitikum eleji, új típusú leletgyűjtéseket képviselik. A Kárpát-medence szempontjából lényeges tehát az AVK kezdetét jelző Szatmár-II és a legkorábbi DVK-t hordozó Bicske–Becsehely-II–Nitra–Hurbanovo–Bina típusú leletkörnek az egykorúsága,⁹⁷ s e kettőnek a Vinča-A-val való időbeli párhuzamossága.⁹⁸ Kalicz N. meggyőző érvei szerint a DVK legidősebb szakaszának nyugat-szlovákiai lelőhelyei nem lehettek a Starčevo kultúra idősebb szakaszával egykorúak,⁹⁹ így a Szatmár-II csoportot sem előzhették meg időben.¹⁰⁰

Az eddig elfogadott relatív kronológiai kép szerint az Alföld északi részén a Szatmár-II csoport a Közép- és Dél-Alföldön olyan még határozottan Körös kultúrába sorolható leletgyűjtésekkel helyezhető egy horizontba, amelyeket „Protovinča” korúnak tartott a hazai kutatás, főként Makkay J. nyomán.¹⁰¹ Ezek jellemzőit a következőkben lehet összefoglalni:

1. Az edénytípusok és díszítéseik, valamint a települési mód mind kétségtelenné teszik a Körös kultúrához való tartozásukat.
2. Néhány alkalommal az AVK-nak tulajdonított vonaldíszes edénytöredékek fordultak elő bennük.¹⁰²
3. Az edénytípusoknál és azok díszítéseinél olyan új elemek is jelentkeznek, amelyek a Körös kultúra szokványos emléktárából idegenek,

⁹² Makkay, J., AAC 21 (1981) 95–102. Itt megtalálható a délkelet-európai előfordulások irodalma is.

⁹³ Makkay J., i. m. (1982) 44, 54.

⁹⁴ Raczkó P., i. m. (1979–80) 14.

⁹⁵ Makkay, J., In: Siedlungen der Kultur mit Lineareramik in Europa (Nitra 1983) 157–166.

⁹⁶ Makkay J., i. m. (1982) 54.

⁹⁷ Kalicz, N., In: Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe (Kraków 1980) 116.

⁹⁸ Kalicz, N., i. m. (1978–79) 26–28.

⁹⁹ Kalicz, N., i. m. (1978–79) 31–32.

¹⁰⁰ Pavuk, J., i. m. 71–76.

¹⁰¹ Összefoglalóan: Makkay J., i. m. (1982) 26–31.

¹⁰² Makkay J., i. m. (1982) 44. és 76. l.

de a Vinča kultúra korai jellegzetességeivel (és természetesen a Szatmár-II csoportéival is) megegyeznek.

A fenti 1–3. pontokban körvonalazott tények merőben új magyarázatot kapnak, ha a Szatmár-II és Vinča-A, valamint a Szatmár-II és a Maroslele–Pana-3. gödör–Dévaványa–Atyaszeg–Öcsöd–Kiritó-Ny-i-part típusú (korábban „Protovinčának” tartott) leletek egyidejűségének következményét tekintjük: a Vinča-A egykorú a Maroslele–Pana-3. gödör–Dévaványa–Atyaszeg–Öcsöd–Kiritó-Ny-i-part (a továbbiakban a Körös kultúra legfiatalabb szakasza) típusú emlékananyag is. Ezen az elméleti alapon tehát azt az eredményt kapjuk, hogy a Közép- és Alsó-Tiszavidéken a középső neolitikum elején élő Körös kultúra e legfiatalabb szakasza északon a Szatmár-II, míg délen a Vinča-A időbeli megfelelője. Ilyen értelemben anakronisztikus a „Protovinča” megjelölés a szóban forgó Körös-leletegyüttesekre nézve. Ezekben nem azért vannak Vinča edényformák és díszítéstípusok, mert belőlük fejlődött volna ki a Vinča kultúra, hanem éppen fordítva, a már kialakult Vinča kultúra hatásai öltének az említett sajátosságokban testet.

Az egységesnek vélt Körös-Starčevo kultúra (KS) területén feltételezett „Protovinča” típus, illetve kor pontos értelmezésében már jelen tudásunk szerint is több nehézség mutatkozik.¹⁰³ A „Protovinčának” tartott típusok nem csupán a Vinča kultúra területén, hanem jóval nagyobb körben találhatók meg (pl.: Tsonevo–Karanovo-II–III átmenet – Protokakanj kulturális összefüggésben), ott is, ahol a középső neolitikum elején nem a Vinča kultúra, hanem a Dudești Zlatarski–Karanovo-III–Kakanj kultúrák jelentek meg. Konkrét esetünkben az Alföldön, a Marostól északra, Körös kultúra leletegyütteseiben kimutatható új tipológiai, minőségi jegyeket Makkay J. úgy értékelte, mint egy Vinča irányú fejlődés kiindulópontjait, s ezért használta rájuk nézve a „Protovinča” elnevezést.¹⁰⁴ (Fentebb már említettük ezen új jelenségek másik magyarázati lehetőségét, nevezetesen a Vinča-A-val való egykorúságot, amely a jelen régészeti adatokat jól tömöríti egy egységes kronológiai sémába.) Az említett, Marostól északra eső területen azonban még elméleti alapon sem fogadhatjuk el a „Protovinča” típus, illetve időszak létét, mivel itt sosem alakult ki a Vinča kultúra, s e vidék soha nem is esett a Vinča kultúra elterjedési határán belül. Az Alföld szőben forgó részén a Körös kultúrát közvetlenül az AVK követte. Makkay J. a kőteleki 8. gödör leletanyagát is „Protovinča” típusúnak, illetve korúnak véli,¹⁰⁵

pedig a lelőhely a Marostól távol, az Alföld középső és északi részének határánál található. Makkay gondolatmenete szerint az Alföldön a „Protovinča” típuscsoportból csak azért nem alakult ki maga a Vinča kultúra, mert az északról délre terjeszkedő AVK még „időben” elfoglalta ezt a területet.¹⁰⁶ Ezzel szemben, mint fentebb láttuk, a kőteleki 8. gödör „Protovinča”-ként értelmezett leletegyüttese az AVK kialakuló, korai szakaszát képviseli, tehát semmiféle Vinča irányú fejlődéshez nincs köze.

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy a „Protovinčának” tartott típusok többsége nem annyira a név által takart szűkebb kulturális sajátosságokat jelentik, mint inkább a balkáni középső neolitikum felé mutató, nagy területen kimutatható általános jellegzetességeket. A „Protovinča” terminológiai megjelölés csak a Vinča kultúra tényleges területén elfogadható, de a Tiszavidéken ugyanúgy nem fejezi ki a helyi fejlődés tartalmát, mint pl. a „Protokakanj”. Makkay tiszavidéki „Protovinča” elmélete az általa állított Körös-Starčevo (KS) kulturális egységnek, mint kiindulási axiómának a következménye.¹⁰⁷ Értelmezése szerint ugyanis a Vinča kultúra a KS területén alakult ki, s ebben nyilvánvalóan benne van az Alföld is. Ezen az alapon, ha a Vinča kultúra fejlődését megelőző, átmeneti, az egységes KS-ből kialakuló típuskör („Protovinča”) létét elfogadja, akkor annak természetesen az Alföldön is elő kell fordulnia. Makkay J. Vinča kultúra eredetét magyarázó elmélete átsiklik azon fontos tény felett, hogy a tényleges Vinča kultúra kizárólag az egykori KS déli részén, azaz Starčevo területén, míg az AVK a KS északi felén, azaz Körös alapokon folytatja a kora neolitikus hagyományokat. Fordíthatnánk egyet Makkay logikáján, mely szerint a VK-k belső tagolódása a megelőző preneolitikus tagolódásokra vezethető vissza,¹⁰⁸ s az AVK és Vinča kultúrák jól elkülönülő földrajzi kiterjedése mögött mi is a Körös és Starčevo kulturális egységek eltérését állíthatnánk. Meggyőzőbb azonban hangsúlyoznunk, hogy a Körös és Starčevo közötti különbségeket a legújabb magyarországi¹⁰⁹ és jugoszláviai¹¹⁰ régészeti eredmények bizonyítják az edénytípusoknál és díszítéseiknél, valamint a települési módban is. Mindez a feltételezett KS egységet, illetve ebből következően ismételt a „Protovinča” elméleti létét kérdőjelezi meg az Alföldön.

Az alföldi „Protovinča” körül felmerült problémákat egy másik oldalról is megközelíthetjük: J. Chapmān Vinča kultúráról írott összefoglalásában a kultúra kialakulásának legvalószínűbb területét az Észak-Szómadia (Starčevo-Grad, Vinča-

¹⁰³ Lásd 101. ljt.

¹⁰⁴ Makkay J., i. m. (1982) 26–29, 51, 96.

¹⁰⁵ Makkay J., i. m. (1982) 47–48.

¹⁰⁶ Makkay J., i. m. (1982) 29.

¹⁰⁷ Makkay J., i. m. (1982) 20–21, 31–32 és 42. ljt.

A szerző e munkájában tulajdonképpen sehol sem indokolja meg alaposabban, hogy miért tekinti a Köröst és a Starčevot egy kultúrának, csupán az ellenkező nézeteket

kritizálja. Amennyiben ezt tekinti álláspontja bizonyítékának, úgy ez eléggé a „negatív definíció” formáját ölti.

¹⁰⁸ Makkay J., i. m. (1982) 14–25.

¹⁰⁹ Kalicz, N., i. m. (1980) 103–110.

¹¹⁰ Brukner, B., In: Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe (Kraków 1980) 49–55.

Belo Brdo lelőhelyek környéke) vidékben lokalizálja,¹¹¹ amelynek földrajzilag kitüntetett helyzete nyilvánvaló. Véleménye szerint e vidékről az átmeneti, valóban „Protovinčának” tartható elemek a stimulus diffúzió centrum-periféria elterjedési modelljének sémája szerint jutnak el más területekre.¹¹² Ez az elméleti kiindulás azt is jelenti, hogy az Alföld bizonyos késést szenved a Balkán délebbi területeihez képest az említett átmeneti típusú leletanyagok fellépését illetően. Másrészt a Délkelet-Magyarországon megjelenő „Protovinčának” tartott jellegzetességek nem önálló fejlődés eredményei, hanem az „elsődleges centrum” többszöri áttételen keresztül érvényesülő hatásai.

Az előző okfejtésekből kitűnik, hogy a Körös kultúra Maroslele-Pana-3. gödör—Dévaványa-Atyaszeg—Öcsöd-Kiritó-Ny-i part típusú leletkört nem a Balkán „Protovinča” időszakával, hanem a kialakult Vinča-A-val párhuzamosítjuk, amely az Észak-Alföldön az AVK 1. szakaszának, azaz a Szatmár-II csoportnak felel meg. Ebből következően a Körös kultúrában egy olyan szakasznak is kell lenni, amely valóban egyidejű a „Protovinča” korrallal, s benne a már körvonalazott új tipológiai, díszítésbeli elemek megtalálhatók. Véleményünk szerint ilyen fokozatot képvisel a Szajol-Felsőföld lelőhelyen feltárt ház és három hulladékgödör leletanyaga.¹¹³ Ebben tűnnek fel először a bikónikus formák változatai, a besimított, bevagdalt díszítések, de e sajátosságok nem olyan erőteljesek, mint például az Öcsöd-Kiritó-i együttesben, s a korjelző „Schlickwurf” is csekélyebb számban fordul elő az előbbiben. Mindezek alapján Szajol-Felsőföld leletanyagát a Maroslele-Pana-3. gödör—Dévaványa-Atyaszeg—Öcsöd-Kiritó-Ny-i-part horizontot közvetlen megelőző fázisnak tartjuk, amely az Alföldön a korai neolitikum végét jelenti.

A Felső-Tiszavidék korai neolitikumát Nagycsed-Péterzug, Tiszabezdéd-Servápa¹¹⁴ és Méhtelek¹¹⁵ lelőhelyek képviselik, amelyek a Körös kultúra erdélyi eredetű csoportjához tartoztak (korábban Szatmár-I csoport). Ezek az Ér és a Berettyó folyása mentén kapcsolódtak a Körös kultúra alföldi lelőhelyeihez,¹¹⁶ de azoktól a leletanyagban kimutatható sajátosságok el is különítik. Véleményünk szerint az alföldi Körös kultúra északi elterjedési vonala (Kunhegyes-Berettyóújfalú vonal) az előzőhöz hasonló érintkezést jelöl a Körös kultúra két változata között. Így itt nem a mezolitikus és a neolitikus népesség találkozásáról, hanem az északra hatoló alföldi Körös és a Tisza mentén délre terjedő erdélyi Körös egymást ki-

egészítő, egymással érintkező települési tömbjéről van szó.¹¹⁷ A kőteleki 1. gödör, kis mennyiségű kerámiájának korlátozott forrásértéke ellenére, Szajol-Felsőföld leletegyütteseivel helyezhető egy időszakba, s ezek képviselhetik a Körös kultúrában belül a Balkán tényleges „Protovinča” korának megfelelő horizontot. (A kőteleki stratigráfia alapján az 1. gödör leletanyaga mindenképpen idősebb, mint a Szatmár-II korai leletei!) A Körös kultúra leletanyagának kőteleki jelenléte így azt is jelenti, hogy a Kunhegyes-Berettyóújfalú határvonal már a jelzett időszakra, tehát a korai neolitikumban, bizonyosan kialakult.

A középső neolitikum kezdetén a legkorábbi AVK, azaz a Szatmár-II csoport lelőhelyeinek déli irányú kiterjedésében a Körös kultúra legfiatalabb szakaszának települési tömbje (Maroslele-Pana-3. gödör—Dévaványa-Atyaszeg—Öcsöd-Kiritó-Ny-i part fázis) meghatározó szerepet játszott. A Szatmár-II csoport déli határa, a kőteleki adatok alapján, nagy valószínűséggel húzható meg a Körös kultúra korábban kialakult (a korai neolitikumban) Kunhegyes-Berettyóújfalú vonalával azonos nyomon. Ilyen értelemben a középső neolitikumunk elejére jellemző kulturális földrajzi megosztottság a Közép- és Felső-Tiszavidék területén, a korai neolitikus erdélyi és alföldi Körös változatok egymásmellettségére vezethető vissza. Erre utal az a tény is, hogy e vonal közvetlen közelében elhelyezkedő kőteleki lelőhely Szatmár-II leletanyaga tipológiai jellegzetességeit tekintve igen korai, tehát itteni, középső neolitikum eleji megjelenése bizonyos korábbi előzményeket feltételez. Véleményünk szerint a Felső-Tiszavidéken ez az előzmény, illetve kulturális alap a Körös kultúra erdélyi változata volt, amelynek azonban egyelőre kevés lelőhelyét ismerjük. Ennek megfelelően nem érthetünk egyet Makkay J. álláspontjával, mely szerint: „Fontos tény, hogy KS területen VK sem a Dunántúlon sem az Alföldön nem alakult ki.”¹¹⁸ Ugyanakkor mégis lényegesnek tartja hangsúlyozni, hogy a Szatmár-I típusú emlékanyagot a Körös kultúra leletanyagának tekintik.¹¹⁹ Ezek szerint a Szatmár-II (legkorábbi AVK) mégiscsak a Körös kultúra területén, a Körös erdélyi és alföldi változatának egymásrahatásában, „kulturális interferenciájában” alakult ki.

Összegezve a kőteleki 8. gödör leletanyagáról fentebb mondottakat, megállapíthatjuk, hogy az a középső neolitikum eleji Szatmár-II csoportot képviseli a Felső-Tiszavidéken, de ugyanide sorolható az erdélyi Ciumesti típusú leletkör is.¹²⁰ Ez utóbbi területen keresztül kapcsolódhatott a Szatmár-II

¹¹¹ Chapman, J., i. m. 38.

¹¹² Chapman, J., i. m. 35, 39.

¹¹³ Raczkó P., Múzeumi Levelek 31–32 (1978) 5–7; *Ua.*, i. m. (1979–80) 5, A leletanyag feldolgozása folyamatban van.

¹¹⁴ Kalicz, N.—Makkay, J., i. m. (1972) 78–79; *Uők.*, i. m. (1977) 20–22.

¹¹⁵ Kalicz, N.—Makkay, J., i. m. (1974) 5–24; *Uők.*, i. m. (1976) 13–24.

¹¹⁶ Makkay J., i. m. (1982) 19 és 19. l.

¹¹⁷ Raczkó P., i. m. (1979–80) 14.

¹¹⁸ Makkay J., i. m. (1982) 47.

¹¹⁹ Makkay J., i. m. (1982) 51 és 91. l.

¹²⁰ Paunescu, A., *Dacia* 7 (1963) 467–475; *Comș. I. E.*, *Dacia* 7 (1963) 477–471; *Ua.*, *Acta AntetArch* 14 (1971) 33–36; *Ua.*, In: *Aktuelle Fragen der Bandkeramik* (Székesfehérvár 1972) 177; *Ua.*, *AAC* 13 (1972–73) 39–50; *Ua.*, *ZfA* 8 (1974) 6–7.

csoport a Vinča-A-hoz és a Dudesti-I-hez, amelyekben edénytípusainak legjobb formái és díszítésbeli párhuzamai találhatók. Ugyanekkor a Tiszavidék középső és déli részének fejlődése a környező területekhez képest megkésett: itt a kora neolitikus kulturális fejlődést folytató Körös kultúra tovább élt, de e legfiatalabb, középső neolitikum eleji szakaszában az általános balkáni középső neolitikus sajátosságok erőteljesen éreztetik hatásukat leletanyagában. Ezt követően, de még a Vinča-A időszakon belül, az AVK délre terjeszkedve elfoglalta az Alföldet, s a Maros mentén találkozott a Vinča kultúrával. Ez egyben az Alföld középső és déli részén továbbélő Körös kultúra életének végét is jelentette.

A kőteleki 8. gödör tágabb kulturális és időrendi helyzetét a kerámiaanyagának tárgyalásakor kiemelt párhuzamai határozzák meg. Ezek alapján a Vinča-A—Dudesti-I—Karanovo-III—Zlatarski—Paradimi—Dimini-I (Tsangli)—közép- és dél-görögországi matt festés—Kakanj-I—Danilo-I—legkorábbi DVK időszakokkal való egykorúság feltételezhető. E felsorolt kultúrák, illetve csoportok mindegyike elterjedési területükön egy újabb fejlődés kezdetét jelentik, megváltozott, a helyi előzményektől sokban eltérő leletgyűjtésekkel. Ebbe az egységesen érvényesülő történeti folyamatok körbe jól beleillik a Szatmár-II csoport új emlékeanyagával való megjelenése a Felső-Tiszavidéken. E vázolt időhorizont a Balkán középső és északi részén a középső neolitikum kezdetét, míg Görögország területén a késő neolitikum elejét jelenti. A fentebb vázolt időrendi megfeleltetést az alábbi tények teszik még határozottabbá:

1. A Vinča-A—Dudesti-I időszakot közvetlenül megelőző késő Starčevo—késő Criș—Karanovo-II—III átmenet lelőhelyein jelentkező polikrómspirális festés egységes horizontot jelez¹²¹ a Balkán középső részén, s ez egyben „terminus post quem” az itteni középső neolitikumra nézve. A balkáni polikrómspirális festés talán legdélebbi előfordulását, párhuzamát Achilleionból, a késői Sesklo korból említik.¹²² (Korábban V. Milojević és H. Hauptmann a késői Sesklo—Sesklo III—jellegzetességének tartották a polikrómspirális festést,¹²³ de az újabban Oztaki-Maguláról közölt lelet-

anyagban ennek nyoma sincs.¹²⁴) Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a szóban forgó festéstípusnak nincs köze a Dimini kultúra hasonló jelenségéhez,¹²⁵ csakis balkáni eredetű kora neolitikus sajátosságnak tartjuk.

2. A Karanovo-II egyfűlű csészék¹²⁶ és a Sesklo kultúra megfelelő formáinak¹²⁷ azonossága alapján joggal párhuzamosította V. Milojević e két kulturális egységet.¹²⁸ Igen valószínű, hogy az Alföld területén újabban előkerülő egyfűlű csészék¹²⁹ is a Körös kultúra azon időszakát jelölik, amely a Karanovo-II—Sesklo-val hozható összefüggésbe. Az egyfűlű csészék gombos fűlű változatai már csak az Égeikumtól északra Karanovo-III (Veselinovo),¹³⁰ Starčevo-Dudesti átmenet, illetve Vinča-A időszakban fordulnak elő.¹³¹
3. A kerámiaformák részletes elemzése és tipológiai összehasonlítása során G. Lazarovici meggyőzően érvelt a Vinča-A és a Dimini-I (Tsangli) kulturális és időrendi kapcsolatai mellett.¹³² Korábban hasonló eredményre jutott S. Dimitrijević is.¹³³ A felsorolt edénytípusok párhuzamainak további követésével általában a Közép- és Észak-Balkán középső neolitikumának e görögországi összefüggéséhez jutunk.
4. A fekete fényezett (black burnished) kerámia-típus széles körű elterjedése a Balkán középső neolitikumának elején a görögországi késő neolitikum kezdetének hasonló „árújával” hozható kapcsolatba¹³⁴ és nem valószínű a Larissa kultúrával való összefüggése.¹³⁵
5. a) A díszítések közül J. Pavuk, Makkay J. és Kalicz N. összefoglalásai¹³⁶ nyomán, a besimított díszítések a DVK legkorábbi szakaszának, a Körös kultúra legfiatalabb fázisának, illetve a valóban „Protovinča”-val párhuzamos időszakának, valamint a Starčevo kultúra fiatalabb szakaszának lelőhelyein találhatók meg.
- b) Kalicz N. a széles, kanneluraszerű besimításokat a késő Körös—Starčevo—Criș és legkorábbi DVK körben mutatja ki, s ezek eredetét a Karanovo-II hasonló díszítéstípusában látja.¹³⁷
- c) A legkorábbi DVK és Vinča-A fontos díszítési

¹²¹ Dimitrijević, S., i. m. (1974) 106; Zaharia, E., i. m. 10. ábra 1, 3, 12. ábra 2, 8 stb.; Georgiev, G., i. m. (1981) 40. kép b alsó sor jobb szélén, 46. kép bal felső és az alsó sor cserepei, 48. kép alsó sor bal szélén, 50. kép; Nandris, J., i. m. 207; Nica, M., i. m. (1977) 23–27. kép; Nikolov, B., i. m. (1974) 6. kép, 7. kép, 14. kép; Ua., (1975) 8. kép, 12. kép és 49. a polichrómspirális festés lelőhelyeinek pontos felsorolásával.

¹²² Gimbutas, M., i. m. (1974) 298.

¹²³ Milojević, V., i. m. (1959) 13; Hauptmann, H.—Milojević, V., i. m. 37.

¹²⁴ Mottier, Y., i. m. 20–36.

¹²⁵ Nica, M., i. m. (1977) 49, 52.

¹²⁶ Georgiev, G., i. m. (1961) VIII. t. 2, 6; Todorova, H., i. m. (1973a) I. ábra 1, 6, 3. ábra 13, 15.

¹²⁷ Mottier, Y., i. m. IV. t., VI. t. 1, 2, X. t. 1–3.

¹²⁸ Milojević, V., i. m. (1970) 83.

¹²⁹ Makkay, J., MittArchInst 8–9 (1978–79) 209–213; Szajol-Felsőföld közöletlen leletanyagában 2 újabb darab.

¹³⁰ Georgiev, G., i. m. (1961) X. t. 1, XI. t. 3–5, XII. t. 1, 2.

¹³¹ Nica, M., i. m. (1977) 19. kép 5, 6; Ua., i. m. (1976) 6. kép 15; Lazarovici, G., i. m. (1981) 173 és 66–68. l.

¹³² Lazarovici, G., i. m. (1977) 19–29.

¹³³ Dimitrijević, S., Sopotsko-Lendelska Kultura (Zágráb 1968) 119–121; Ua., i. m. (1969) 93–94.

¹³⁴ Lásd 71. l.

¹³⁵ Lásd 69. l.

¹³⁶ Makkay, J., i. m. (1978) 23; Pavuk, J., i. m. 24–25, 53–54; Kalicz, N., i. m. 22–23.

¹³⁷ Kalicz, N., i. m. (1978–79) 23.

jellegzetességei közé tartozik a mintába polírozás („Politurmuster”).¹³⁸ Ez az Égeikum-ban a Dimini-I (Tsangli) fázisban lép fel tömeges díszítőelemként és ettől kezdve a késői neolitikumban általánosan megtalálható.¹³⁹ Nyilvánvaló, hogy az Otzaki-Magulan Protosesklo rétegekben talált bepolírozott edénytöredékeknek¹⁴⁰ semmi köze nincs a Tsangli fázis nagy mennyiségű előfordulásához. Ez esetben nem a díszítési technika első megjelenése, hanem nagy területen történő általánossá válása a döntő tényező. Ennek megfelelően a legkorábbi DVK és Vinča-A „Politurmuster”-jének sincs köze a Protosesklo korhoz,¹⁴¹ ez csak a Dimini-I (Tsangli) időszakhoz hozható összefüggésbe.¹⁴²

d) A késő Körös – Starčevo – Criș, illetve a legkorábbi DVK – Szatmár-II – Vinča-A – Protokakanj-Kakanj – Dudesti-I időszak durva kerámiájának jellemző díszítése a „Schlickwurf”, amely így egy tágabb időintervallumot, azaz a korai és középső neolitikum váltásának szakaszát jelzi a Balkán északi és középső részén, valamint a Kárpát-medence déli felén.¹⁴³

6. Az Égeikumot a Balkánnal összekötő kulturális kapcsolatok egészen más irányára mutatnak rá azok a négylábú kultuszedények, amelyek már „áru-minőségüket” tekintve is jellegzetesek, hiszen a fekete fényezett kerámia egyik fajtájához tartoznak. Ezek Közép- és Dél-Görögországban több lelőhelyről,¹⁴⁴ Albániában a Cakran csoportból,¹⁴⁵ Jugoszláviában a Danilo és Protokakanj-Kakanj kultúrákból kerültek napvilágra.¹⁴⁶ Az Elateia-i első stratigráfiai adatok alapján S. Weinberg a Sesklo kor végével párhuzamos, közép- és dél-görögországi középső neolitikum végére keltezte e különleges lelettípust (Elateia-III – Bothros Phase).¹⁴⁷ A legújabb korinthuszi kutatások alapján világossá vált azonban, hogy a matt festes és a fekete fényezett kerámia együttesében előkerült kultikus edények töredékei a késő neolitikum elejére datálhatók.¹⁴⁸ Ez a Thesszáliában a Dimini-I (Tsangli) időszaknak felel meg a Korinthuszban talált „gray on gray áru” (Γ1β) thesszáliai importdarabok tanúsága szerint.¹⁴⁹ Az is nyilvánvaló

így, hogy a Tsangli – Korinthusz-I – Cakran – Danilo-I – Protokakanj-Kakanj kultúrák időben kapcsolódtak egymáshoz, s Bosznia területén keresztül a Protokakanj-Kakanj a Vinča-A – Dudesti-I – legkorábbi DVK – Szatmár-II – Karanovo-III-mal állt genetikus kapcsolatban. Kronológiai szempontú vizsgálatainkban most eltekintünk attól, hogy egyelőre viták vannak még a négylábú kultuszedények keletkezését illetően. Az azonban bizonyos, hogy az előbb körvonalazott formai csoportnak semmi köze nincs a thesszáliai Dimini-II – III – IV fázisok csótálon álló, csupán részsütös szájmegformálásában egyező edényeihez.¹⁵⁰

A négylábú kultuszedények által jelzett összefüggések nem lehetnek meglepőek, hiszen az Adria partvidékének kulturális fejlődésében a tenger mindig lényeges szerepet játszott, kapcsolatteremtő közeg, illetve a régészeti kultúrákat összefűző erő volt.

Az előzőekben áttekintett régészeti tények Délkelet-Európa tárgyalt korszakában az érintett kultúrák bonyolult belső összefüggéseit, közel azonos ütemű fejlődésmenetét valószínűsítik. Elhamarkodott volna azonban egy Balkán-Anatolia-i egységes kultúrkomplexumról beszélni, amelyet alapvetően nagy etnikus vándorlások alakítottak ki, s kötöttek össze genetikailag („tisztá”) diffúzív modell.¹⁵¹ A régészeti modellnek az a típusa sem írja le a balkáni középső neolitikum kialakulását, amely kizárólag a helyi, környezettől független fejlődésre épít.¹⁵² Általában a régészeti kultúrák fejlődésében, történetében a helyi fejlődés és a külső stimuláló hatások (akár etnikus vándorlás is) együtt játszottak szerepet, s ezeket nem szabad egymást kizáró tényezőkként egymással szembeállítanunk.¹⁵³ A régészettudomány legnagyobb szomorúsága, hogy e két elem egymáshoz viszonyított aránya változik, s ez az, ami a régészeti – történeti folyamatok egyediségét, megismételhetlenségét eredményezi. Általában minden olyan történeti rekonstrukciós kísérlet, amely a régészeti jelenségeket egy-egy előre kimódolt „tisztá” modell szerint igyekszik magyarázni, hamis nyomon jár és éppen a történelemhez nincs köze. Véleményünk szerint a Kárpát-medence déli részén és a Balkánon kialakult középső neolitikus kultúráknál,

¹³⁸ Makkay, J., i. m. (1978) 24; Pavuk, J., i. m. 26, 54–56; Kalicz, N., i. m. (1978–79) 27.

¹³⁹ Hauptmann, H. – Milojević, V., i. m. 23–25, 56–58; Szélesebb körben történő értelmezése: Fischer, F., IM 17 (1967) 22–33.

¹⁴⁰ Milojević-Zumbusch, J. – Milojević, V., Otzaki-Magula I. Das frühe Neolithikum (Bonn 1971) 26, 28, 36, 59.

¹⁴¹ Makkay, J., Acta ArchHung 26 (1974) 148; Pavuk, J., i. m. 54–55.

¹⁴² Lazarovici, G., i. m. (1977) 23, Kalicz, N., i. m. (1978–79) 27, 31.

¹⁴³ Kalicz, N., i. m. (1978–79) 23–24.

¹⁴⁴ Összefoglalóan: Lavezzi, J., Hesperia 47 (1978) 420 és 52–57. l.j.

¹⁴⁵ Prendi, F., Iliria 6 (1976) VII. t. 16–18, 60, 62.

¹⁴⁶ Összefoglalóan: Benac, A., i. m. (1973) 384–387, 410–415.

¹⁴⁷ Weinberg, S. S., i. m. (1962) 190–195.

¹⁴⁸ Lavezzi, J., i. m. 430–431.

¹⁴⁹ Lavezzi, J., i. m. 428, 431.

¹⁵⁰ Milojević, V., i. m. (1959) 22; Milojević, V. – von den Driesch, A. – Enderle, K. – Milojević-Zumbusch, J. – Kilian, K., Die Deutschen Ausgrabungen auf Magulen um Larisa in Thessalien 1966 (Bonn 1976) 16. t. 13–15, Milojević, V., i. m. (1970) 84; Hauptmann, H., i. m. (1981) 33; Benac, A., BRGK 58 (1977) 48.

¹⁵¹ Garašanin, M. V., GZMS 9 (1959) 5–39; Ua., i. m. (1958) 25–26.

¹⁵² Chapman, J., i. m. 3–4, 38–39; Makkay, J., i. m. (1982) 29.

¹⁵³ Chapman, J., i. m. 33.

illetve a görögországi késő neolitikum eleji kultúráknál a sajátos helyi fejlődésből fakadó eltérések mellett, általános összefűző erőként működő külső hatásokat (stimulus vagy etnikus diffúzió) és azoknak az anyagi kultúra azonosságaiiban megnyilvánuló jelenségeit is látnunk kell. Az érintett délkelet-európai kultúrák között ilyen külső kulturális kapcsolatrendszer akár a korai neolitikumban már tagadhatatlanul létező „kereskedelmi” kapcsolatok kísérőjelenségeként is kialakulhatott.

A fentiekben bemutatott Kőtelek-Huszársarok I. gödre a Körös kultúra, míg a 8. gödör a Szatmár-II csoport (kialakuló AVK) telepjelenségeit képviseli a Közép- és Felső-Tiszavidék határán. Ezek a korai, illetve középső neolitikum egy-egy szakaszát jelentik e területen. E cikkben a leletanyag közlésén túlmenően igyekeztünk annak kulturális, kronológiai helyét egy tágabb délkelet-európai összefüggésben is megvilágítani.¹⁵⁴

Raczky Pál

FÜGGELÉK

Kőtelek-Huszársarok, 8. gödör kőeszkőanyag

A vizsgálatra kapott 76.3.168 leltári számú, 26 obszidián eszköz és hulladék külső megjelenésében a „kárpáti I” néven elkülönített, a Tokaj-Eperjesi hegység szlovákiai részén előforduló obszidiánokhoz hasonlít. Áttetsző-átlátszó, tömegében fekete, esetenként víztiszta, illetve felhős-sávós mintázatú, üvegfényű. A vizsgált darabok 50%-án megtalálható az obszidián gumó természetes kérge (kortex), többnyire a szilánkokon és pengeszerű szilánkokon a teljes előlapot, vagy az előlap jó részét fedi. Emellett jelentős a gumószeletek aránya (23%), ahol a kéregből csak a szilánk szélén vagy a bázison maradt egy keskeny sáv. Az anyagban 1 tipikus kúpos pengemagkő (25. kép 12) található, hátlapja szintén a gumó természetes kérge, további pengemagkőre utal a magkőről lepatintott pengeszerű szilánk és magkőtalp. Az anyagban található pengék (25. kép 2–4), pengeszerű szilánkok (25. kép 6, 13, 15, 16) arra utalnak, hogy a kőeszkőkészlet jelentős része pengén készült, mint pl. a nyelezett csontkötött penge (25. kép 1) és a nyelezett oldalsó állású árvéső is (25. kép 5). A nyelezés a pengék és pengeszerű szilánkok jelentős részén is valószínű (25. kép 2, 6, 15, 16). Emellett határozott használati nyomokat, esetenként retust látunk a gumómegmunkálás előlépéseként leválasztott szilánkokon is (25. kép 9, 14, 7). Az obszidián megmunkálására

általában jellemző apró, sűrű leütési felszín-előkészítés is megfigyelhető egyes darabokon (25. kép 11, 15, 16). A pattintékok száma viszonylag kevés (5 db). Összképében az anyag kisebb, „házi” műhelyre utal, ahol természetes kéreggel rendelkező gumókból pengemagköveket, pengéket, majd pengén készült eszközöket állítottak elő, és a megmunkálás fázisainak hulladékait is felhasználták.

A leletanyag jelentőségét elsősorban az adja, hogy egy objektumból előkerült, ahhoz képest viszonylag nagy mennyiségű obszidián eszközt, illetve műhelytevékenységre utaló hulladékot tartalmaz.

Tipológiai szempontból az anyag két érdekesebb eszközt tartalmaz (25. kép 1, 5); az első egy finom, szép kidolgozású, egyik végén enyhén hajlítottnal csontkötött, két élén finoman retusált penge, a másik egy szilánkon kialakított oldalélű árvéső. Míg az előző elsősorban szép kidolgozása s nem annyira mint típus jelentős, addig az árvésők eddigi tapasztalataink szerint ritkák a neolitikum idősebb korszakaiban. Ugyanakkor az, hogy egy ilyen viszonylag kevés típusos eszközt tartalmazó leletanyagban két ilyen eszköz is előkerült, arra utalhat, hogy az általa képviselt időszak kőipara viszonylag gazdag és változatos lehetett.

Bácskay E.—T. Biró K

QUESTIONS OF TRANSITION BETWEEN THE EARLY AND MIDDLE NEOLITHIC IN THE MIDDLE AND UPPER TISZA REGION

Summary

The rescue excavations conducted at Kőtelek-Huszársarok in 1974 yielded important new evidence for the culture and chronology of the Early and Middle Neolithic in the Middle and Upper Tisza region (Fig. 1). Pit 1 (Fig. 2) yielded finds of the Körös culture (Figs. 5–7, Fig. 8. 9–14), pit 8 (Fig. 9) contained finds of the Szatmár II group (Fig. 8.1–8, Figs. 12–24), as defined by N. Kalicz and J. Makkay.⁴ Vessel fragments characteristic of the Alföld Linear Pottery (abbreviated as ALP in the following) were found in pit 6. This is the first direct stratigraphical evidence for the relation between the Körös culture, the Szatmár II group and the ALP.

According to our present knowledge, the sites at Kőtelek-Huszársarok and Nagykőrös-Co-operative orchard⁶ represent the northernmost settlements of the Körös culture on the right bank of the Tisza, while the Kőtelek site also marks the southernmost occurrence of the Szatmár II group; this topographical feature indicates the contemporaneity of the latter with a certain phase of the Körös culture.

Kőtelek-Huszársarok, pit 1

The pit of the Körös culture yielded 245 sherds, 67 of which were fragments from fine wares, the remaining 178 being from coarse vessels. Their distribution according to vessel types and ornamentation is shown in a chart (Figs. 3–4). The assemblage is younger than the material recovered from pit 1 of Röske-Lúdvár,⁹ moreover the Kőtelek material cannot be assigned to the same horizon as the so-called 'Proto-Vinča' assemblage from pit 3 of Maroslele—Pana since 'Schlickwurf' decoration and deeply incised lines, regarded as characteristic features of a younger phase, occur more frequently in the latter assemblage.¹⁰ The presence of biconical bowls with inward sloping sides above the carination line in pit 1 of Kőtelek (Fig. 5.2–3.5) nevertheless indicates a closeness to the period defined as 'Proto-Vinča' within the development of the Körös culture.¹¹

¹⁵⁴ A Kőtelekről származó állatesontanyagot Vörös István dolgozta fel: *Vörös, I.*, FA 31 (1980) 35–61.

The fill of pit 8 differs from that in pits of the Körös culture which are rich in organic material and is reminiscent of the compact fill of ALP pits. This pit yielded 1313 sherds altogether: 393 fragments from fine wares and 920 fragments of coarse pottery. Distribution according to vessel types and ornamentation is shown in Figs. 10–11. The material recovered from pit 8 of Kőtelek can be assigned to the Szatmár II group; it represents an early, evolving phase of the ALP in the northern area of the Middle Tisza region. The scarcity of painted fragments (Fig. 14, 14, Fig. 17, 6, Fig. 18, 2, 9) and linear motifs (Fig. 22, 7–8) as compared to the assemblages from Tiszacséze, Tiszavalk and Ebes,⁹¹ and the presence of archaic forms indicates that this assemblage can be assigned to the beginning of the Szatmár II group.

The cultural and chronological connections of the Szatmár II assemblage from Kőtelek

On the basis of the presently known material, the cultural and chronological position of the Szatmár II group can be defined as follows:

1. Certain vessel forms and ornamentations evidence the heritage of the Körös culture (e.g. bowls, chalices and cooking pots, piched and barbotine decoration).
2. The Szatmár II group displays features the origins of which can only be explained through the Transylvanian variant of the Körös culture (bold, sweeping spirals, beaded painting and the frequent occurrence of obsidian).
3. The technical execution of vessels and certain vessel forms have no precursors in the Körös culture (e.g. biconical bowls with the carination line running directly under the rim (Fig. 12, 1, Fig. 13, 1, Fig. 14, 4–17, Fig. 18, 8), high pedestalled bowls (Fig. 12, 6, 8), vessels with inward sloping sides and multifolied rim (Fig. 12, 4, Fig. 14, 2–3, Fig. 17, 5, 7, Fig. 18, 8)). These only make an appearance from the Ciumești–Vinča A – Dudești I – Karanovo III – Zlatarski – Paradimi – Dimini I (Tsangli) – Proto-Kakanj – Kakanj – Danilo I – earliest Transdanubian Linear Pottery (abbreviated as TLP in the following) chronological horizon. The presence of these features in the Tisza region can be linked to a uniform evolutionary tendency over a larger area and can be evaluated as the starting point of a new line of development. The contemporaneity of these archaeological features also indicates strong cultural ties between the cultures listed in the above.
4. A type of linear decoration which cannot be typologically distinguished from the incised linear decoration with smoothed-away edges of the ALP is fairly abundant in the Szatmár II group.⁹³ Bowls with multifolied rim (Fig. 22, 5), rectangular vessels (Fig. 16, 4–5) and vessels with rounded base (Fig. 24, 1–5) are all characteristic ALP forms.

Apart from these matching vessel types in the material culture, there is also evidence indicating similarities in the settlement pattern and economy of the Szatmár II group and the ALP. On the presently known sites of the Szatmár II group, settlement features are represented by a few refuse pits; traces of surface structures are practically lacking.⁹⁴ This corresponds to our present knowledge of ALP settlement pattern.⁹⁵ This connection becomes even more marked if it is contrasted with the extensive Körös culture settlements showing intensive traces of surface structures.

All this implies that it would be more correct to regard the Szatmár II group – and thus also the assemblage from pit 8 of Kőtelek – as representing the first phase of the ALP,⁹⁶ marking the beginning of the Middle Neolithic in the Middle and Upper Tisza region. The contemporaneity of the Szatmár II group marking the beginning of the ALP with the Bicske–Becsehely II – Nitra – Hurbanovo – Bina type assemblages representing the earliest phase of the TLP,⁹⁷ moreover, the contempora-

neity of both with the Vinča A period⁹⁸ is extremely important for the relative chronology of the Carpathian Basin. N. Kalicz has convincingly argued that the sites of the oldest phase of the TLP in Western Slovakia cannot be contemporary with the older phase of the Starčevo culture,⁹⁹ and they cannot thus have preceded the Szatmár II group.¹⁰⁰

According to the presently accepted chronological framework the Szatmár II group, inhabiting the northern areas of the Great Hungarian Plain, can be dated to the same chronological horizon as those assemblages of the central and southern areas of the Great Hungarian Plain which can definitely be assigned to the Körös culture, but are regarded as 'Proto-Vinča' in age after J. Makay.¹⁰¹

The characteristic features of the latter are the following:

1. The vessel types and the ornamentation thereof, coupled with the evidence of the settlement patterns definitely assign these assemblages to the Körös culture.
2. These assemblages often include ALP-like sherds with incised linear motifs.¹⁰² These sherds could in fact belong to the Szatmár II group.
3. Certain vessel types and their ornamentation display numerous new elements which are alien to the Körös culture, but are common in the early phase of the Vinča culture and the Szatmár II group.

The points listed above can be set in a new context if we consider the implications of the contemporaneity of Szatmár II with Vinča A and Szatmár II with the Maroslele-Pana, pit 3 – Dévaványa-Atyaszeg – Öcsöd-Kiritó, west bank type assemblages (formerly defined as 'Proto-Vinča'): the earliest Vinča A is thus also contemporary with the Maroslele-Pana, pit 3 – Dévaványa-Atyaszeg – Öcsöd-Kiritó, west bank type assemblages (regarded as the youngest phase of the Körös culture in the following). Consequently, this youngest phase of the Körös culture surviving in the Middle and Upper Tisza region at the beginning of the Middle Neolithic is the chronological counterpart of Szatmár II in the north and of the Vinča A period in the south. The designation 'Proto-Vinča' becomes anachronistic in this sense, if applied to the Körös assemblages in question. Vinča vessel forms and ornamentations occur in the latter not because the Vinča culture evolved from this type of material, but since they reflect influences from the already developed Vinča culture. Vessel forms regarded as 'Proto-Vinča' occur not only on the territory of the Vinča culture, but also over a larger area (e.g. in the Tsonevo – Proto-Kakanj – Karanovo II – III transitional assemblages), where at the beginning of the Middle Neolithic we find the Dudești – Zlatarski – Karanovo, III – Kakanj cultures instead of the Vinča culture. The designation 'Proto-Vinča' is only acceptable for the actual distribution territory of the Vinča culture, since in the Tisza region it does not express the real tendency of development (as neither would the term 'Proto-Kakanj').

The wider cultural and chronological position of pit 8 of Kőtelek is determined by the parallels indicated in the discussion of the ceramic assemblage. We can thus postulate a contemporaneity with the Vinča A – Dudești I – Karanovo III – Zlatarski – Paradimi – Dimini I (Tsangli) – Central and Southern Greek matt painted wares – Kakanj I – Danilo I – earliest TLP period. This period marks the advent of the Middle Neolithic in the Central and Northern Balkans, and the beginning of the Late Neolithic in Greece. This chronological framework is furthermore supported by the following evidence:

1. The polychrome spiral painting appearing on sites of the Late Starčevo – Late Criș – Karanovo II – III transitional period preceding the the Vinča A – Dudești period marks a uniform horizon in the Central Balkans,¹²¹ and is at the same time a 'terminus post quem' for the Middle Neolithic of this area. The southernmost occurrence and parallel to the polychrome painting of the Balkans has been reported from Achilleion, from a Late Sesklo context.¹²² (V. Milojević and H. Hauptmann regarded polychrome painting a characteristic

feature of Late Sesklo—Sesklo III;¹²³ however, the recently published finds from Otzaki magoula show no such features.)¹²⁴ It must be emphasized that this type of painting in the Balkans has no affinities whatsoever with the similar painting of the Dimini culture¹²⁵ and that it should consequently be regarded as a characteristic of the Early Neolithic of northern origin.

2. On the basis of the similarities between the one-handled cups of the Karanovo II culture¹²⁶ and the corresponding forms of the Sesklo culture,¹²⁷ V. Miložić correctly established a parallel between the two cultures.¹²⁸ It would appear that the one-handled cups which have recently come to light in the Great Hungarian Plain¹²⁹ mark a phase of the Körös culture which can be linked to the Karanovo II—Sesklo period. The button-terminalled variants of one-handled cups only occur in the Karanovo III period,¹³⁰ the Starčevo—Dudești transitional phase and the Vinča A period¹³¹ north of the Aegean.
3. G. Lazarovici has convincingly argued for a cultural and chronological connection between the Vinča A and Dimini I (Tsangli) assemblages on the basis of his detailed analysis and typological comparison of vessel forms.¹³² S. Dimitrijević reached a similar conclusion somewhat earlier.¹³³ If the parallels of the above vessel types are traced further, the similar connection of the Middle Neolithic of the Central and Northern Balkans becomes apparent.
4. The widespread distribution of black burnished wares at the beginning of the Middle Neolithic in the Balkans can be associated with the appearance of similar wares at the beginning of the Late Neolithic in Greece,^{67, 71} and not with the Larissa culture.^{68–69}
5. (a) Comprehensive studies by J. Pavuk, J. Makkay and N. Kalicz¹³⁶ indicate that smoothed in decoration first appears in assemblages representing the earliest phase of the TLP, the youngest phase of the Körös culture and the phase which is in fact contemporary with the 'Proto-Vinča' period, as well as the younger phase of the Starčevo culture.
- (b) N. Kalicz pointed out the presence of wide channel-like smoothed-in bands in Late Körös—Starčevo—Criș and earliest TLP assemblages; he traced their origin to the similar decoration of the Karanovo II culture.¹³⁷
- (c) The so-called pattern burnish ('Politmuster') is a characteristic feature of the earliest TLP and Vinča A assemblages.¹³⁸ In the Aegean this type of decoration first became generally favoured in the Dimini I (Tsangli) phase, and remained popular throughout the Late Neolithic.¹³⁹ It is fairly obvious that the burnished sherds found in the Proto-Sesklo layers of Otzaki magoula cannot be associated with the frequent occurrence of burnishing in the Tsangli phase. In this case it is the general appearance of this decorative technique over a large area which should be considered and not its first appearance. Accordingly, the 'Politmuster' of the earliest TLP and Vinča A cannot be related to the Proto-Sesklo period;¹⁴¹ it should rather be associated with the Dimini I (Tsangli) phase.¹⁴²
- (d) A characteristic ornamentation of the coarse vessels of the Late Körös—Starčevo—Criș and the earliest TLP—Szatmár II—Vinča A—Proto-Kakanj—Kakanj—Dudești I periods is

the 'Schlickwurf' which thus marks a longer period of time, namely the transition from the Early to the Middle Neolithic in the Northern and Central Balkans, and in the southern areas of the Carpathian Basin.¹⁴³

6. The four-legged cult vessels which represent but one variant of black burnished pottery indicate yet another aspect of the relations between the Aegean and the Balkans. Such vessels are known from several sites in Central and Southern Greece,¹⁴⁴ from settlements of the Cakran group in Albania¹⁴⁵ and from the Danilo and Proto-Kakanj cultures of Yugoslavia.¹⁴⁶ On the basis of the stratigraphical evidence from Elateia, S. Weinberg dated this peculiar vessel type to the close of the Central and Southern Greek Middle Neolithic which is synchronous with the end of the Sesklo period (Elateia III — Bothros phase).¹⁴⁷ Recent excavations in Corinth, however, indicate that the fragments of similar cult vessels, found together with matt painted and black burnished pottery, can be dated to the beginning of the Late Neolithic.¹⁴⁸ On the testimony of Thessalian 'gray on gray' (Γ 1 β) imports at Corinth¹⁴⁹ this corresponds to the Dimini I (Tsangli) phase in Thessaly. It is thus clear that the Tsangli—Corinth I—Cakran—Danilo I—Proto-Kakanj—Kakanj cultures were synchronous and that the Proto-Kakanj—Kakanj complex was genetically related to the Vinča A—Dudești I—earliest TLP—Szatmár II—Karanovo III type assemblages. In this chronological analysis we can disregard the fact that the exact place of origin of these four-legged cult vessels is still subject to debates. It is nevertheless certain that no relation whatsoever can be established between the pedestalled bowls of the Thessalian Dimini II—III—IV phases and similar vessels of the assemblages outlined in the above, since the only feature shared by both vessel types is the bevelled rim.¹⁵⁰

The archaeological evidence surveyed in the foregoing indicates a complex set of interrelations between these cultures and implies a similar rate of development. Nonetheless, it would yet be rash to speak of a uniform Balcano-Anatolian cultural complex which evolved as a result of large-scale ethnic migrations ('pure' diffusionist model).¹⁵¹ But neither does an archaeological model based on local independent development and achievements adequately explain the emergence of the Middle Neolithic in the Balkans.¹⁵² Generally speaking, the rise and development of archaeological cultures was stimulated by both *local developments* and *external influences* (including ethnic migrations); these should not be contrasted as mutually excluding each other.¹⁵³ It is the great misfortune of archaeological science that ever-changing ratio of these processes cannot be accurately determined; moreover, this ever-changing ratio underlies the uniqueness and unrepeatability of archaeological-historical processes. We are of the opinion that in the study of the Middle Neolithic cultures of the Balkans and the southern areas of Carpathian Basin, and the Late Neolithic cultures of Greece we should note not only the divergences arising from different local developments, but also those cohesive external influences (stimuli and ethnic diffusions) which manifested themselves in the similarities between the material culture of these cultural complexes.

P. Raczky

NEM IGNOTUS, HANEM L. VESPRONIUS CANDIDUS

E folyóirat legutóbbi számában¹ mellett érveltünk, hogy Prastina Messal(l)inus legkorábban a 185/6. hivatali évben vehette át Felső-Pannónia kormányzását. E dolgozatunkban azonban még nyitva hagytuk annak a lehetőségét, hogy nem Messal(l)inus váltotta közvetlenül C. Vettius Sabinianust a felső-pannoniai helytartóságban, hanem egy *Ignotus* és Messal(l)inus csak ezen ismeretlen legatus után 188/9 táján került Felső-Pannónia élére, ahol Septimius Severus közvetlen elődeként 190/1-ig működött mint császári helytartó. Jelen dolgozatunkban a fentebbiekben vázolt alternatívát kívánjuk feloldani egyrészt az *Ignotus* személyének meghatározásával, másrészt annak valószínűsítésével, hogy ez a most már ismert legatus követte C. Vettius Sabinianust Felső-Pannónia kormányzásában s következőleg Prastina Messal(l)inus Septimius Severus közvetlen hivatali elődjének ítéltető a felső-pannoniai helytartók sorában.

A javasolt új felső-pannoniai helytartó L. Vespronus Candidus Sallustius Sabinianus, akinek hivatali pályafutásából az irodalom mindmáig az alábbi három megbízatást tartja számon:²

1. a *legio III Augusta* parancsnokságával összekapcsolt numidiai helytartóság, amelyet három lambaesis felirat igazol.³

2. a daciai helytartóság, amelyet egy apulumi Liber pater-oltár felirata tanúsít,⁴

3. a proconsulatus Africában, amelyet röviden Tertullianus említ a 212/3. hivatali évben Africa proconsularist kormányzó P. Iulius Scapula Tertullus Priscus-hoz nyílt levélként intézett iratában.⁵

Az újabb biografikus irodalom megemlékezik ezenkívül még Cassius Dio történeti munkája, valamint Didius Iulianus életrajza nyomán⁶ arról az incidensről, amelyben Vespronusnak mint a Septimius Severus expedíciós seregéhez menesztett senatusi küldöttség tagjának 193 májusában Ravenna közeli része volt.⁷

Vespronus jelenleg ismert három hivatali tisztsége közül egyedül a daciai legatio keltezése nem jelent különösebb problémát, minthogy ezt aránylag szoros időhatárok közé szorítja a már említett apulumi felirat,⁸ ahol Commodus császári titulaturájában szerepel ugyan már a *Pius*, de hiányzik még a *Felix* jelző, ami e feliratot világosan a 182/3—184/5 közötti hivatali évek egyikébe utalja. További pontosítást tesz azután lehetővé e feliratban Caerellius Sabinus *legatus legionis XIII Geminae* említése, aki Vespronus utolsó hivatali évében vezényelte e legiót.⁹

¹ ArchÉrt 109 (1982), 51 sk.

² Összefoglalóan: PIR V 301. G. Barbieri, L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino, (Roma 1952) n. 520. R. Hanslik, PWRE VIIIA (1958), 1716 sk. — A numidiai helytartóságra: Bengt E. Thomasson, Die Statthalter d. röm. Provinz Nordafrikas von Augustus bis Diocletianus. II. (Lund 1960) 186.; Ua. Opuscula Romana, 7 (1969), 184. Fitz, J. Alba Regia 10 (1969) 77 és 120. jz.; Alföldy, G. Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. (Bonn 1977) 190., 210. jz. és 282. — A daciai helytartóságra: Stein, A. Die Reichsbeamten von Dazien (Diss-Pann I: 12 (Budapest 1944) 51.; Grosso, F. La lotta politica al tempo di Commodo (Torino 1964) 473, 512.; Thomasson, Bengt E. Laterculi Praesidum. Moesia, Dacia, Thracia (Gothoburgi 1977) 44. — Ua. Statthalter II. 90. és Opuscula Romana i. k. 174, továbbá Grosso, F. i. m. 598 és Fitz, J. i. h. az africai proconsulatusságra.

³ a) AÉp 1955, 136: [L. Vesp[ronio] [Sabatin]a [tribu] [Can]dido leg(ato) [—] b) CIL VIII 2752: L. Vesp[ron]ius . . . f. Saba] [tina] [tribu] [Can]didus Man] [tua] co[s. des., leg. Aug. pr. III. Aug. [restitui] iussit]. c) AÉp 1967, 575: [L.] Vesp[roni] [o] Candido Sal] [I]ustio Sabini] [ano] consuli] [s]peculatores [be]neficiari] [eius].

⁴ CIL III 1092: Libero patri sacrum. Pro salute Imp. Caes. M. Aur. Commodi Antonini Aug. Pii p(atris) p(atriciae) L. Calvisius L. f. Velina [tribu] Secun] dus [domo] Falerione p(rimus) p(ilus) leg. XIII

G. d. d. sub Vespronio [Can] dido co(n)s(ulari) dedic[ante] C[ae]rellio Sa[b]i[n]i[o] l[eg] (ato)]. Cf. Dobson, B., Die primipilares (37. Beih. d. BJ 1978), 158 és 358.

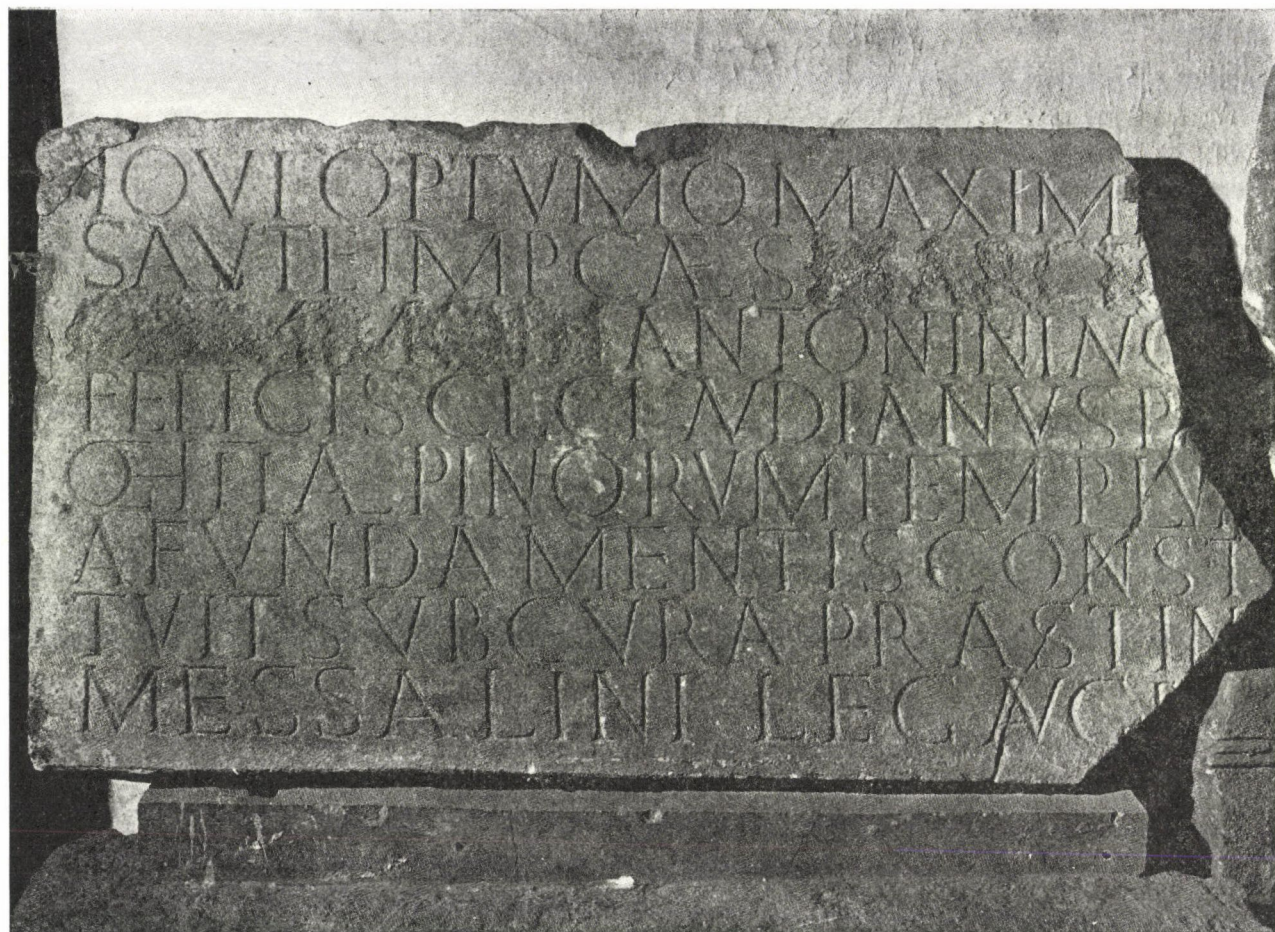
⁵ Tertull., ad Scapulam 4, 3 (CSEL 76, p. 13): *Quantum autem praesides et constantiores et crudeliores dissimulaverunt ab huiusmodi causis! ut Cincius (sic) Severus, . . . ut Vespronus Candidus, . . . ut Asper, . . . Pudens etiam . . . Christianos . . . dimisit.*

⁶ Dio-Exc. Val., 73. 17, 1 (Boissacain, III. 322): *Ὅτι οὐδὲ πρὸς τὸν Κάρδιος ἐκωδύνευσεν ἀποθαρσύνειν τὸν στρατὸν. V. DJ 5,5—6: missi sunt praeterea legati a senatu consulares ad milites, . . . inter ceteros legatus est Vespronus Candidus, vetus consularis olim militibus invissus ob durum et sordidum imperium.*

⁷ Hasebroek, J. Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus. (Heidelberg 1921) 32. Fluss, PWRE IIA (1923), 1951. Syme, R. Emperors and Biography (Oxford 1971) 44. Birley, A. Septimius Severus (London 1971) 162.

⁸ L. fentebb, 4. jz.

⁹ M. Val. Maximianus, aki 180 és 183 között egymást követően a V Macedonica, a I Italica és a XIII Gemina legatusa volt (AÉp 1956, 124) 183/4-ben már igazoltan Numidia helytartója. A leg. XIII G. élén tehát csak 182 s talán még 183 első felében állhatott (ezt szem elől tévesztette Grosso, F. i. m., 514). Utóda e posztón a dákok elleni hadműveletek idején, amelyek 183 második vagy

Prastina Messal(l)inus helytartósága idején épült dunabogdányi (*Cirpi*) Iuppiter-szentély építési felirata
Bauinschrift des zur Zeit der Statthalterschaft des Prastina Messal(l)inus erbauten Iuppiter-Heiligtums von Duna-
bogdány (*Cirpi*)

Már korántsem ilyen egyszerű a megelőző numidiai legatio szorosabb időhatárok közé rögzítése, amit az eddigi irodalom ingadozó állásfoglalása is egyértelműen tükröz.¹⁰ Vespronius eme helytartóságát említő három lambaesisi felirat relatív egymásutánja ugyan eléggé világos, de e legatio abszolút időmeghatározásához egyik felirat sem nyújt biztos támpontot.¹¹ Segítségünkre jön itt viszont Tertullianus hivatkozott szöveghelye,¹² ahol az apologéta négy africai proconsul, éspedig Cingius Severus, Vespronius Candidus, (C. Iulius) Asper és (C. Valerius) Pudens ottani bírói tevékenységéről e

consularisok africai helytartóságának időrendi egymásutánjában emlékezik meg.¹³ E négy consularis közül a jelen összefüggésben e névsorban elsőként, éspedig Vespronius előtt említett Cingius Severus érdemel különös figyelmet. Erről a férfiúról ismeretes, hogy 183-ban mint *curator aedium sacrarum* működött Rómában.¹⁴ Az Antoninusok korának általános gyakorlata szerint e curatorságot a consuli hivatal betöltése után közvetlenül vagy egy-két éves intervallum után vállalta az erre kijelölt consularis.¹⁵ Cingius ezek szerint a 180–182. évek valamelyikében, de inkább 180-ban mint

184 első felében játszódtak le, *Dio-Xiph.*, 73. 8, 1 (*Bois-sevain*, III. 288) utalása szerint Clodius Albinus vagy Pescennius Niger volt. Egyikük után vette át a legio vezetését Caerellius Sabinus és tartható nyilván mint e legio legatusa a 184/5. évben.

¹⁰ A numidiai legatio fontosabb irodalmát I. fentebb, 2. jz. *Thomasson*, B. E. 1960-ban megjelent összefoglaló munkájában még három változatot mérlegelt, úgymint a 169/71., a 174/6. és a 178/80. hivatali éveket, ez utóbbiakat tartva a legkevésbé valószínűnek; későbbi dolgozataiban a 174/6. évek mellett foglalt állást. Hasonlóképp *Alföldy*, G. i. m., 282 sk., egy jegyzetben megemlítve *Pflaum*, H. – G. állásfoglalásait, aki korábban a 169/71. évek mellett érvelt, majd a 174/6. éveket fogadta el.

Fitz, J. i. h. Vespronius consulatusa időpontjaként a 179. vagy a 180. évet javasolta.

¹¹ A CIL VIII 2752 *Wilmannstól* adott kiegészítésében a *co[s]* des még aránylag biztos, de hogy utána *leg. Aug.* vagy *Augg* (177–180!) következett-e, az már teljesen bizonytalan. Sajnos épp a *leg.* után tört le a felirat a fentebb, 3. jz. a) id. köemléken is.

¹² L. fentebb, 5. jz.

¹³ Felfigyelt erre már *Groag*, E. PIR² C 735.

¹⁴ Vele egyidőben egy bizonyos *Antonius* (*M. Antonius Iuvenis?* PIR² A 794) volt a *curator operum publicorum*: CIL VI 36 874.

¹⁵ *Nagy*, T. Acta ArchHung 7 (1956), 37 sk. *Alföldy*, G., Konsulat, 289 –.

később¹⁶ volt *cos. suff.* Africai proconsulatusa — az Antoninusok idején ugyancsak hagyományos 14–16 éves intervallummal számolva¹⁷ — legkorábban a 194/5., legkésőbb pedig a 196/7. hivatali évre keltezhető. Ez utóbbinál későbbi időpont már csak azért sem jöhet számításba, minthogy Cingius is áldozatul esett annak a nagyarányú tisztogatási akciónak, amelyet Clodius Albinus leverése után a győztes, egyeduralgoként Rómába visszatért Septimius Severus a senatorok sorában 197 nyarán végrehajtott.¹⁸ Vespronius mint Cingius Severus egyik utóda az africai proconsulátusban a consuli tisztség betöltésében sem előzhette meg e férfiút.¹⁹ Minthogy pedig Vespronius 182/3-ban már Dacia consularis helytartója, a megelőző numidai legatio utolsó félévében *in absentia* viselt consuli tisztsége 181-nél sem korábbi, sem későbbi időpontra nem tehető. Africai proconsulatusa megítélésénél a consulatust követő szokásos intervallum után pedig mindenképpen már csak Septimius Severus uralkodása évei jöhetnek számításba. Ezzel szemben már azért sem hat meggyőzően az a gyakorta hangoztatott vélemény, hogy t.i. Severus a pannóniai expedíciós seregtől gyűlölt és 193 májusában majdnem felkoncolt Vespronius pár évvel később még egy *provincia inermis* élére sem javasolhatta kormányzónak, s ezért e hivatalt Vespronius még Commodus utolsó éveiben tölthette csak be,²⁰ minthogy Vespronius — mint látni fogjuk — 193 májusában a követség többi tagjával együtt átállt Severus oldalára. Az africai proconsulok listája P. Corn. Anullinus (193/4) és L. Cossonius Eggius Marullus (198/9) kormányzósága közötti években jelenleg üres lapnak számít.²¹ E négyéves intervallumba javasolható elsőnek Cingius Severus a 194/5. vagy a 195/6., majd utána Vespronius a 195/6–197/8. hivatali évek egyike. Mindezek után az alábbiakban foglalnánk össze Vespronius eddig nyilvántartott hivatali tisztségeit:

<i>leg. Augg</i> (majd <i>Aug.</i>)	179/181
<i>pr.pr.leg. III Aug.</i>	
<i>Suff. (in absentia)</i>	181

<i>consularis trium Daciarum</i>	182/3–184/5
<i>proconsul Africae</i>	195/6–197/8 közötti évek egyike

*

A daciai legatio után 193-ban találkozunk újból Vespronius személyével, mint annak a senatusi küldöttségnek egyik prominens tagjával (*vetus consularis*), amelyet Didius Iulianus a Roma felé menetelő Septimius Severus expedíciós seregéhez menesztett. A senatus küldöttsége azt követően érte el Severust, amikor az már minden véráldozat nélkül (*ἀκοντι*) elfoglalta Ravennát, amit természetesen csak az ottani jelentős flottabázis katonáinak átállása tett számára lehetővé. Ennek az akkor Itáliában Rómától északra egyetlen számottevő haderőnek önkéntes uralomváltása, amely Didius Iulianus melletti helytállása esetén elzárhatta vagy legalábbis késleltethette volna a majd kizárólag pannóniai egységekből állt expedíciós sereg további előnyomulását,²² adta meg kétségkívül a hadi dolgokban nagyon is járatos senatusi követeknek a döntő impulzust ahhoz, hogy ők is a már biztos győztesnek tűnő Severus oldalára álljanak.²³ Ezt megelőzően játszódtott le az a jelenet, amelyet Cassius Dio annalista munkája, valamint Didius Iulianus életrajza egymást kiegészítve beszélnek el, hogy t.i. Severus katonái majd felkoncolták Vespronius, aki már régtől gyűlöletes volt szemükben kemény kezű és szűkmarkú katonai kormányzósága, azaz helytartósága miatt.²⁴ Korábban arra gondoltak, hogy Vespronius daciai helytartósága idején tanúsított magatartása miatt gyűlölték régtől fogva Severus expedíciós serege pannóniai alakulatainak katonái.²⁵ De ha ezek a katonák csak hírből ismerték Vespronius kemény kezű kormányzását, hogyan ismerhették fel a consularis személyét a senatusi küldöttek sorában? Amikor i. sz. 14 őszén a lázongó pannóniai legiók a Drusus Caesar kíséretében körükben megjelent Cn. Lentulus consularisra támadtak, s majd agyonkövezték, a katonák részéről ezt az incidenst sem kizárólag valami hirtelen tá-

¹⁶ Egy nemrég helyesbített olvasatban közölt és c. 180-ra keltezett daciai felirathatban (AÉp 1978, 666) szerepel május havában az *Aviola, Severus consulpár*. Az utóbbi *suff.* azonos lehet Cingius Severus-szal.

¹⁷ L. többek között Alföldy, G. i. m., 327 összeállítást.

¹⁸ *V. Sev.*, 13, 9; *Cincium (sic) Severum calumniatus est, quod se veneno adpetisset, atque ita interfecit*. A kivégzetek névsorára l. Alföldy, G., BJ 168 (1968), 1 sk.

¹⁹ *P. Salvius Iulianus Aemilianus suff.* 148, *procos. Afr.* 169/70 és *Sev. Cornelius Scipio Salvidienus Orfitus ord.* 149, *procos. Afr.* 163/4 példája nem lehet számunkra mérvadó, amikor mind Cingius, mind pedig Vespronius *cos. suff.* volt.

²⁰ Szembefordult ezzel a nézettel már Fitz, J. i. h. (2. jz.).

²¹ Cf. Thomasson, B. E. fentebb, a 2. jz.-ben id. munkáit.

²² A V. DJ 8, 4 közlése még egy további, Umbriában állomásozó haderőről kétségkívül egyike a biográfus kitálásaainak, aki nem lehetetlen, hogy Severus hadmeneté-

nek elbeszélésekor a 69. évi polgárháborúra emlékezett, amikor Vitellius valóban Umbriában összpontosította az Antonius Primus vezetésével Róma felé menetelő illyricumi sereg feltartóztatására még rendelkezésére álló tartalék-haderőt (*Tac.*, hist. 3, 60 sq.).

²³ E motiváció egészen világosan kitűnik *Dio-Xiph.*, 73. 17. 1 és a V. DJ 6,3 egymástól függetlenül Ravenna elfoglalását, majd a követek átállítását szorosan egymás utáni említéséből. Ebben az összefüggésben a *V. Sev.*, 5, 6 adata, hogy Severus a küldötteket megvesztegetéssel állította maga mellé, félremagyarázása lesz annak a korábbi idők gyakorlatában valóban példa nélküli ténynek, hogy Severus a már hozzá csatlakozott consularisoknak éppúgy valami komoly pénzösszeget adományozott, mint pár héttel később az Interamna-nál elébe járult és őt császárként üdvözlő senatusi küldöttség tagjainak, akik mintegy *donativum*-ként fejenként 75 *aureus*-t kaptak (*V. Sev.*, 6, 3).

²⁴ L. fentebb, a 6. jz.-ben id. két szöveghelyet.

²⁵ *Hanslik, R.* i. m., 1717.; *Grosso, F.* i. m. 520.

madt gyanú váltotta ki, mint Tacitus pszichológiai magyarázata sugallja, hanem főként az a körülmény, hogy e katonák közül számosan korábban saját bőrükön tapasztalhatták Lentulusnak beosztottjaival szemben tanúsított szigorát.²⁶ A még szaporítható párhuzamokra gondolva^{26/a} aligha kétséges, hogy azok a katonák, akik 193 májusában Ravennánál rátámadtak a helytartói ténykedése miatt általuk gyűlölt consularisra, valamikor ugyancsak Vespronius Candidus alatt szolgáltak.

Severus expedíciós serege Ravennánál — a csupán feltételezhető noricum *legio II Italica* és auxilii különítményeitől eltekintve, amelyek Aquileiánál csatlakozhattak a Severus vezette pannoniai sereghez²⁷ — teljes egészében pannoniai csapatokból állott. Sem a moesiai, még kevésbé a daciai alakulatok, amennyiben az utóbbiakat egyáltalában mozgósította Severus az itáliai hadmenetre,²⁸ a május 22/3 körüli időre keltezhető ravennai eseményeknél²⁹ nem lehettek jelen.³⁰ A minden kétséget kizáróan igazolható pannoniai csapatokon belül lehetséges viszont a Vesproniusra támadó katonák körének további szűkítése. Severus ugyanis Carnuntumtól kezdve a felső-pannoniai seregből, minden bizonnyal az ottani három legióból kiválasztott 600 főnyi testőrcsapat kíséretében tette meg az utat Rómáig, s mint az egyik kortárs történetíró megjegyzi, sohasem mutatkozott e fegyveres kíséret nélkül.³¹ Természetesen Ravennánál sem, ahol Vespronius és követtsárai elébe járultak. Amikor vagy két héttel később Severus a senatus újabb, immár 100 főnyi küldöttségét fogadta Interamnánál, egyik forrásunk megjegyzi, hogy a küldöttek testőrsége gyűrűjében üdvözölhették csak a senatustól már elismert császárt.³² Majdnem bizonyosra vehető, hogy a megelőző senatusi küldöttség fogadása Ravennánál ugyancsak hasonló körülmények között zajlott le Vespronius tehát eme testőrcsapat katonái részéről

találhatott olyan barátságtalan fogadtatásra, amely majdnem életébe került. E testőrcsapat, amely Carnuntumtól kezdve kísérte Severust, ha nem is kizárólag, de javarészből a tartományi székhelyen állomásozó és Severust elsőnek imperatorként üdvözlő *legio XIII Gemina* katonáiból kerülhetett ki. Ha mármost ezek a katonák régtől gyűlölték Vespronius helytartósága idején tanúsított keménykezűsége és szűkmarkúsága miatt,^{32/a} úgy az egyetlen ésszerű következtetés csak az lehet, hogy Vespronius egykor ugyancsak e tartományi székhelyen működött, mint Felső-Pannonia helytartója.

E *vetus consularis*, ahogy Didius Iulianus életrajza (5, 7) aposztrofálja, Daciában C. Vettius Sabinianust váltotta, aki viszont ekkor a kétlegiós Dacia után közvetlenül a háromlegiós Pannonia superior kormányzását vette át. Commodus uralkodása idején igazolt tehát egy közvetlen Dacia-Pannonia superior sorrend a császári tartományok vezető posztjainak betöltésében. A daciai legatio után, amelynek időtartama alatt Vespronius éppúgy, mint Vettius Sabinianus sikeres hadműveleteket irányított a szomszédos népek ellen,³³ Vespronius kinevezése Felső Pannonia élére megfelel a Commodus-kori kormányzat gyakorlatának. Vettius Sabinianus példáját szem előtt tartva az is valószínű, hogy a daciai legatio után Vespronius is közvetlenül nevezték ki a háromlegiós pannoniai tartomány helytartójának. Ez utóbbi hároméves legatio időtartama tehát a 185/6 – 187/8. hivatali évekre javasolható. Utána, Septimius Severus közvetlen elődeként számolhatunk Prastina Messalinus itteni kormányzásával, akinek suffekt-konsulátusa 181 vagy 182-re tehető. Az előbbi évben Commodus és egyik sógora, L. Antonius Burrus, míg az utóbbiban Commodus másik sógora, M. Petronius Sura Mamertinus³⁴ és a nagypapja visszamenőleg consularis ősökre visszatekintő Q.

²⁶ Tac., Ann. 1, 27 s hozzá T. Nagy, Acta ArchHung 21 (1969), 399.

^{26/a} Ezek közül különösen tanulságos Marius Celsus példája (Tac., Hist. 1. 31, 2 + 1. 71).

²⁷ Lauriacum-Aquileia: 272 mp (It. Ant. 276 sk.). Carnuntum-Aquileia: 325 mp (It. Ant. 262 + 129 + 128). A pannoniai csapatok ezt az útvonalat Emonáig (249 mp), amint az Herodianus adatából (2. 11, 3) kitűnik, erőltetett menetben, 24 napi átlagteljesítménnyel e. 10 nap, míg az Emona-Aquileia közötti 76 mp hosszú útvonalat már a normális napi 20 mp menetteljesítménnyel 4 nap alatt tehették meg. A leg. II Italica az Alpokon keresztül vezető útvonalon viszont mindvégig általában csak *militari passu* menetelhetett, s amennyiben egyidőben, április végén, mint Carnuntumból a Severus vezette pannoniai sereg indult el, azzal nagyjából egyidőben, ugyancsak 14 napos menetelés után érhetette el Aquileiát.

²⁸ A legio V Macedonica, ill. a legio XIII Gemina nevére 193-ban vert denárok (Cohen, 265, 269) nem tanúsíthatnak emellett. A két moesiai *exercitus* részleges mozgósítása viszont majdnem bizonyosra vehető a Severus oldalára 193 májusában átvált M. Aquilius Felix *centurio frumentarius* további pályafutása figyelembevételével. L. erre Pflaum, H.-G. Carrières... II (Paris 1960) 598 és Sauer, R. Untersuchungen zu den Vexillationen d. röm. Kaiserheeres (ES 1), 1967, 43.

²⁹ A *datum ante quem* június 1, amikor Severus seregével elérte már Interamnát (V. Sev., 6, 2), amely Ravennától a Via Flaminia-Aemilia-útvonalon 184 mp távolságra feküdt (It. Ant. 125.), s ez az expedíciós sereg 9 napi menetteljesítményének felel meg.

³⁰ Az It. Ant. 126 sk. + a Tab. Peut. (Miller, K. Itineraria Romana, (Stuttgart 1916) 308.) adatai szerint Singidunum kerekén 620 mp, míg Viminacium kerekén 680 mp távolságra feküdt Ravennától (Altinum és Ravenna között, ahol a Tabula is hiányos, 105 mp középtérrel számolva). A két felsőmoesiai legio, ill. különítményei még ha a pannoniai sereggel egyidőben is keltek hadba, 31, ill. 34 napi menetelés után csak május végén, június elején érhettek el Ravennát. A daciai *exercitus* esetleg hadrakelt különítményei természetesen csak még később.

³¹ Dio-Xiph. 73. 15, 3 (Boissevain, III. 319).

³² V. Sev., 6, 2. Cf. J. Hasebroek, i. m., 38.

^{32/a} E *mīlites*, illetve *στρατιῶται* nem szűkíthetők le néhány olyan *centurio*-ra, akik korábban esetleg Vespronius alatt szolgáltak Daciában.

³³ V. Comm. 13, 5: *victi Daci* + Dio-Xiph., 73. 8, 1 (Boissevain, III. 288), illetve Dio-Ecc. UG 73. 3, 3 (Boissevain, III. 284).

³⁴ V. Comm. 6, 11, illetve 7, 5.

Tineius Rufus voltak a *consules ordinarii*.³⁵ Így érthető, hogy Prastina Messal(l)inus, bár apja ugyancsak eponym consul volt 147-ben ezekben a években csak a *consules suffecti* sorában kaphatott helyet. M. Annius Libo (*suff.* 161) apja 32 évvel korábban, 128-ban volt *cos. ord.*³⁶ Ennek figyelembevételével a 33 éves intervallum M. Ulp. Pacatus Prastina Messallinus és fia consulatusa között egyáltalában nem rendhagyó. A 181 előtti évek viszont aligha vehetők figyelembe, amikor Prastina Messal(l)inus közvetlen elődje a helytartóságban 181-ben töltötte be a consuli hivatalát. A 183. és 184. évek ugyancsak figyelmen kívül hagyhatók, minthogy ezekből az évekből az első *cos. suff.* ismert. Felső-Pannonia Commodus-kori

helytartóinak listáját ezek után az alábbiakban vázolnánk fel:

- ? 179/180 – 181/182
P. Salvius Iulianus jr. *ord.* 175³⁷
- ? 182/183 – 184/185
C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes, *suff.* 176?
- ? 185/186 – 187/188
L. Vespronus Candidus Sallustius Sabinius *suff.* 181?
- ? 188/189 – 190/191
Prastina Messal(l)inus, *suff.* 181 vagy 182.
191/192 – 193. április
L. Septimius Severus, *suff.* 190

NICHT IGNOTUS, SONDERN L. VESPRONIUS CANDIDUS

Auszug

In der letzten Nummer unserer Zeitschrift¹ haben wir das Argument vorgebracht, daß Prastina Messal(l)inus die Verwaltung von Oberpannonien am frühesten im Amtsjahr 185/6 übernommen haben dürfte. (Abb. 1) In vorliegender Abhandlung hielten wir aber noch die Möglichkeit offen, daß nicht Messal(l)inus derjenige war, der C. Vettius Sabinianus in der oberpannonischen Statthalter-schaft unmittelbar folgte, sondern ein gewisser *Ignotus*. Unsere Abhandlung wünscht die Person dieses bisher unbekannten oberpannonischen Statthalters zu bestimmen. Unserer Beurteilung nach war dieser *Ignotus* kein anderer als L. Vespronus Candidus, von dessen amtlicher Laufbahn die bisherige Literatur² die Legation in Numidien,³ die Statthalter-schaft in Dazien,⁴ das Prokonsulat in Afrika⁵ registriert. Die biographische Literatur berichtet außerdem noch über den Zwischenfall, dem Vespronus im Mai 193 in der Nähe von Ravenna ausgesetzt war.⁶⁻⁷

Von den bisher bekannten drei Ämtern von Vespronus stellt allein die Datierung der Legation in Dazien kein besonderes Problem dar, da dieses letzte Amtsjahr die angeführte Inschrift von Apulum⁸ genau auf 184/5 datiert.⁹ Hält man die zur Regierungszeit von Commodus in der Statthalter-schaft der kaiserlichen Provinzen übliche 3 jährige Zeitdauer sowie die Laufbahn von C. Vettius Sabinianus vor Augen, so kann die dazische Legation von Candidus auf die Amtsjahre zwischen 182/3 – 184/5 gesetzt werden. — Die genauere Datierung der vorangehenden zweijährigen numidischen Legation ist bei weitem nicht so einfach, was auch die schwankende Haltung der bisherigen Literatur gut widerspiegelt.¹⁰ Keine von den sich auf diese Legation beziehenden drei Inschriften von Lambaesis¹¹ verrät eindeutig, ob Vespronus als Statthalter von Numidien zur Zeit der Mitherr-schaft von Marcus und Commodus (177–180) zum Konsulat vorgeschlagen würde, und lassen sie sowohl dessen frühere als auch spätere Datierung offen. Die angeführte Belegstelle von Tertullianus¹² hilft jedoch diese Alternative in dem letzten Sinn aufzulösen

und ermöglicht unter Berücksichtigung der Laufbahn des Cingius Severus das Suffektkonsulat von Candidus und hiermit auch die Festlegung der letzten Monate seiner numidischen Statthalter-schaft auf die erste Hälfte des Jahres 181.¹³⁻¹⁵ Das von hier gerechnete 14–16 jährige Intervall verweist hingegen das Prokonsulat des Vespronus in Afrika in eines der Amtsjahre 195/6 – 197/8.¹⁶⁻²⁰

*

Außer den oben überblickten 3 Statthalter-schaften begenen wir noch im Mai 193 der Person von Vespronus als einem prominenten Mitglied der Deputation des Senats, die Didius Iulianus zu dem nach Rom marschierenden Expeditionsheer des Septimius Severus geschickt hat. Diese aus Konsularen bestehende Deputation erreichte den nach Rom vordringenden Severus gerade dann, als er schon ohne Blutopfer Ravenna erobert hat. Dies gab den in Kriegssachen bewanderten Senatsdeputierten den entscheidenden Impuls ebenfalls an die Seite des schon als sicheren Sieger scheinenden Severus zu übertreten.²¹⁻²² Diesem Geschehnis vorangehend hat sich die Szene abgespielt daß nämlich die Soldaten von Severus den Vespronus, der von ihnen schon seit langem her wegen seiner — ihrer Meinung nach — zu strengen und engherzigen Statthalter-schaft verhaßt war, fast niedergemetzelt haben.²³⁻²⁴ Früher dachte man daran, daß Vespronus wegen seinem Verhalten als dazischer Statthalter von dem dem Expeditionsheer des Severus fast ausnahmslos zu pannonischen Truppen gehörenden Soldaten gehaßt wurde.²⁵ Jedoch wirkt dies — an den ähnlichen Empfang von Cn. Lentulus oder Marius Celsus denkend^{26-26/a} — nicht sehr überzeugend zu sein. Im Gegenteil, die noch anführbaren, weiteren Beispiele zeigen klar in die Richtung, daß diejenigen Soldaten, die bei Ravenna über den wegen seiner Tätigkeit als Statthalter durch sie gehaßten consularis hergefallen sind, einst unter Vespronus gedient haben.

Das Expeditionsheer von Severus bestand — abgesehen von den bloß vermutlichen norischen Abteilun-

³⁵ Q. Tineius Rufus *suff.* 127, Q. Tineius Sacerdos Clemens *ord.* 158: *Degrassi*, FC 37 és 44.

³⁶ Vö. *Alföldy*, Konsulat, 88 sk.

³⁷ Az ArchÉrt (1982) 53., 21. jz.-ben mondottakhoz még hozzáfűznénk, P. Salvius Iulianus jr. felső-pannoniai helytartósága mellett szól, hogy fia 180-ban ugyan-csak e tartományban, éspedig a császári főhadiszállás kör-nyezetében tartózkodott (*V. Comm.* 3, 1). Ismeretes már-most, hogy a császári tartományok helytartói milyen gyakran vették maguk mellé valamelyik alájuk rendelt

legio *tribunus laticlavius*-aként katonasorba felserdült fiú-gyermeküket. Az erre vonatkozó példák jelentős részét összeállította már *Ritterling*, E., JÖAI 10 (1907) 309., 18. jz. Salvius Iulianus fia, akit a Vindobonába vagy Carnuntumba lokalizálható császári főhadiszálláson Com-modus 180-ban „hiába próbált bevonni kicsapongásaiba” (*V. Comm.*, 1. c.) a *legio X G.* vagy a *XIII G. tribunus laticlavius*-ának ítélhető. Jelenléte Felső-Pannoniában határozottan édesapja akkori itteni helytartósága mellett szól.

gen²⁷ — gänzlich aus pannonischen Truppen. Weder die mösischen, noch die dazischen Einheiten konnten — insofern man sie überhaupt mobilisiert hat²⁸ — bei den auf die Zeit um den 22/23. Mai datierbaren ravennatischen Geschehnissen²⁹ zugegen gewesen sein.³⁰ Auch innerhalb der ohne jeden Zweifel nachweisbaren pannonischen Truppen ist die weitere Verengung des Kreises der Vespronius angreifenden Soldaten durchaus möglich. Severus hat nämlich von Carnuntum seinen Weg bis Rom im Geleite einer aus dem oberpannonischen Heer ausgewählten 600 Mann starken Leibgarde zurückgelegt und sich nie ohne diese bewaffnete Begleitung gezeigt.³¹ Sowohl bei Ravenna wie zwei Wochen später bei Interamna hat er die Senatsdelegierten von dieser Garde umnommen empfangen.³² Vespronius dürfte demnach von der Leibgarde des Severus eine solche Aufnahme gefunden haben, die ihm beinahe das Leben kostete. Diese Leibgarde hingegen, die Severus von Carnuntum begleitete, dürfte — wenn auch nicht ausschließlich — doch zum größten Teil aus den Soldaten der in der Provinzhauptstadt stationierenden Legion gestellt worden sein. Haben nun diese Soldaten seit langem her Vespronius wegen der zur Zeit seiner Statthalterschaft gezeigten Strenge und Engherzigkeit gehaßt,^{32/a} so folgt daraus logischerweise, daß Vespronius einst gleichfalls in der Residenz der Provinz als Statthalter von Oberpannonien fungiert hat.

Die *vetus consularis* löste in Dazien C. Vettius Sabinianus ab, der hingegen unmittelbar nach Dazien die Verwaltung von *Pannonia superior* übernahm. Zur Regierungszeit von Commodus ist also eine unmittelbare Reihenfolge *Dacia-Pannonia superior* in der Besetzung der leitenden Posten der kaiserlichen Provinzen bewiesen. Die nach Dazien erfolgte Ernennung von Vespronius an die Spitze Oberpannoniens entspricht der Praxis des commoduszeitlichen Verwaltungswesens. Das Beispiel von Vettius Sabinianus vor Augen haltend, ist auch wahrscheinlich, daß auch Vespronius unmittelbar nach Dazien, wo zwei Legionen stationierten, an die Spitze der über drei Legionen verfügenden Provinz *Pannonia superior* ernannt wurde. Als Zeitdauer der unter normalen Umständen dreijährigen Legatur können die Amtsjahre 185/6—187/8 vorgeschlagen werden und nach ihm ist in Oberpannonien mit der Statthalterschaft von Prastina Messallinus, als dem unmittelbaren Vorgänger von Septimius Severus zu rechnen. Den Suffektkonsulat des Messallinus setzen wir in das Jahr 181 oder 182.^{34–36} Die unter Berücksichtigung des Gesagten zusammengestellte Liste der commoduszeitlichen Statthalter dieser Provinz steht am Schluß unserer in ungarischer Sprache verfaßten Abhandlung.

T. Nagy

KÖZÉPKORI KÁLYHACSEMPÉK MAGYARORSZÁGON. III.

Bevezetés

A 15. század második felének kályhacsempéi a királyi udvarban — elsősorban Budán — változatos formáikkal, sok esetben díszítésük témáinak gazdagságával tűnnek ki. (Ez akkor is szembe-tűnő, ha a megelőző korszak, főleg a század első felének mennyiségben is jelentős alkotásait nézzük.) Legszebb darabjaik közül néhánynak feldolgozása megjelent már menet közben, az ásatás kényszerű lezárása előtt, nagy részük rendszeres számbavétele azonban nem történt meg. Kiállítások katalógusaiban és egyes szélesebb tárgykörű monográfiákban a szebb darabokból több megjelent, de ilyen helyen részletesebb összevetésre nincsen mód. A hazai anyag lassú gyarapodása, a külföldi kutatás egyre nagyobb érdeklődése szükségessé teszi, hogy egyes kérdésekkel újól foglalkozunk.

Az egyik legfontosabb kérdés a budai királyi műhely működése. Az udvari majolikaműhely létezésének gyarapodó bizonyítékait tárgyalva Voit P. a festett majolika padlótegglák után a kályhacsempéket vette sorra.¹ Okfejtése szerint a majolika technika, s az alkalmazott ónmáz megismerése a budai kályhás mestereket újfajta, addig nem ismert utakra vezette: nagyjából 1481–1490 között először vegyesmázas technikával (többfajta színű ólomház és ónmáz együttes alkalmazásával), majd ennek sikere után tiszta majolika technikával (fehér ónmáz alappal) készítették kályháikat. Mátyás halála után a felbomló műhely mestere Ausztriában folytatta tevékenységét,² és így terjedt el az újfajta kályhák és díszedények készítésének ismerete külföldön is.

Az érvelés legfontosabb támpontjai: a budai majolikaműhely; az egyik budai kályha (a „genre-képes kályha”) stílusösszefüggései ausztriai csem-

pékkel;³ a vegyesmáz, Mátyás királyt ábrázoló csempe korábbi, mint a hasonló technológiájú külföldi csempék; a Stephansdom tarkamáz, tetőcserepeit Mátyás király készítette (hiszen ilyenek Budán, Visegrádon és Esztergomban is voltak).

A budai királyi majolikaműhely első periódusának (1480–1484 körül) munkássága kétségtelen. De e bizonyítható tevékenység csak a padlótegglák és asztali díszkerámiák⁴ körére terjed, valamint a királyi paloták tetőcserepeire. Az utóbbi termékek közül azonban a bécsi Stephansdom tetőborítását sajnos ki kell zárunk. A Mátyás király donátor-ságára vonatkoztatott évszámok adat az új osztrák kutatás szerint ugyanis téves.⁵ Hozzáfűzhetjük még, hogy a templom színes tetőzetét nem 1490-ben ábrázolják először festményen, de már 1470 körül (azaz Mátyás ausztriai hódítása és a budai műhely tevékenysége előtt) a Schottenmeister bécsi táblaképén.⁶ Evvel nem csak a budai export bizonyítása esik el, de kitér az is, hogy Ausztriában már működtek a megfelelő műhelyek, a színes mázak alkalmazását ismerték. Hasonló jellegű színes tetőt 1482–83 körül tirolai festő is ábrázolt.⁷

Magam is úgy vélem, hogy a trónoló Mátyás királyt ábrázoló vegyesmáz, csempék egy Budán dolgozó mester alkotásai. Tevékenységi köréhez azonban egyelőre csak néhány további, hasonló színezésű töredéket kapcsolnánk. Munkássága nem okvetlenül folytatása a *festett majolika* téglákat és edényeket készítő műhelynek, s az sem bizonyos, hogy ekkori tevékenysége egyedülálló. Különböző európai múzeumokban egész sorozata található azoknak a vegyesmáz, kályhacsempéknek, amelyek késő gótikus stílusjegyeik alapján e korszakra tehetőek, csak általában pontosabban nem datálhatóak.⁸ A 15. sz. utolsó két évtizedében már számos különböző európai városban tevékenykedhe-

¹ Voit, 1956.

² Uo. 130–132. A Stephansdom kályhája 1500 körül és a volt Figdor-gyűjtemény egyes csempéi Felső-Ausztriából. L. még 118–121. — Az érvek egy részét a külföldi kutatás is átvette már: Franz, R., *Der Kachelofen*. (Graz 1969) 55.

³ Lásd az előbb említett csempéket.

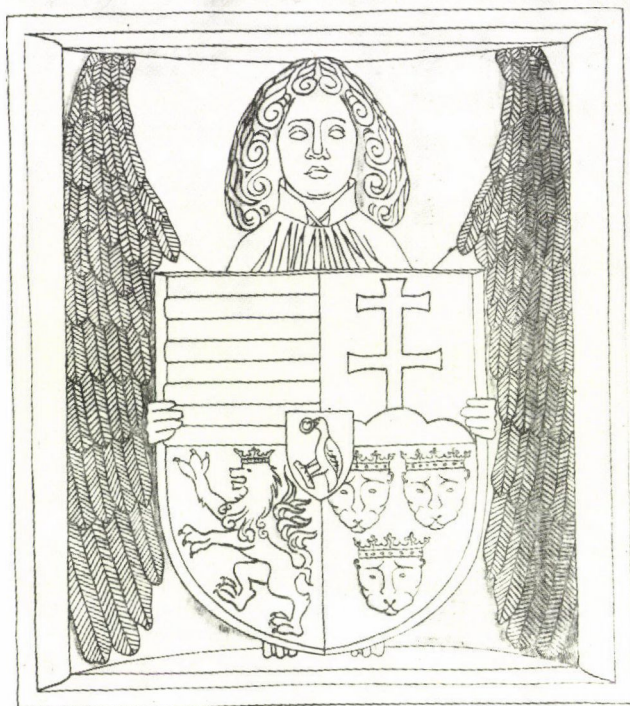
⁴ Utóbbiakról: Holl I., BpR 20 (1963) 357–359, 56–58. kép.

⁵ Perger, R., Matthias Corvinus und Wien. In: Matthias Corvinus, Schallaburg Katalog (Wien 1982) 247. A hivatkozott évszám 1440, azaz Tietze tévedett. A fedés már 1469 előtt kész volt.

⁶ Heimsuchung Maria, Bécs, Schottenstift. *Donin, R. K.*, *Der wiener Stephansdom und seine Geschichte* (Wien 1952) 58. A cserepek színei: zöld, piros, fehér, sötétbarna.

⁷ Michael Pacher, Szt. Lőrinc mártírja. München, A. Pinakothek. Képe: *Hempel, E.*, Michael Pacher. (Wien 1931) Tf. 67.

⁸ Így Bécs, München, Köln gyűjteményeiben. Néhány képe: *Strauss, K.*, *Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts*. II. Teil. (Basel 1972) Tf. 39–40, talán Erfurtból; Tf. 44–45. *Franz, R.*, i. m. 55. véleménye szerint Ausztriában és Dél-Németországban a vegyesmáz eljárást egy időben többen ismerték. Magunk ehhez még Svájcot kapcsoljuk, mint talán legelsőt.

1. kép. Mátyás címeres kályhacsempe rekonstruált rajza
Abb. 1. Rekonstruierte Zeichnung der Ofenkachel mit dem Wappen des Königs Matthias

2. kép. Az egyik csempe címere. Buda, palota
Abb. 2. Wappen der einen Kachel. Buda, Schloß

tett a vegyesmázás technikát alkalmazó kályhás-mester, egymástól nagyon is eltérő színvonalon és főként eltérő stílusban. Az bizonyos, hogy a budai modelljét elkészítő mester (aki nem feltétlenül azonos a kályhással⁹) kiemelkedő tudású.

A későgótikus kályhacsempék készítése idejének pontosabb meghatározása — ugyanúgy mind a korábbiaknál — nehéz, gyakran eredménytelen. Ez magának a csempéknek, mint általában másodlagos iparművészeti alkotásoknak létrejöttéből ered, hisz gyakran már meglevő művészi előképek (festmény, grafika, plasztika) felhasználásával, utánzásával készülnek. A nagy munkával létrehozott negatívkészletet a műhely hosszú ideig használja; modellek, lenyomatok útján még tovább élhetnek. A biztosabb meghatározáshoz a megrendelő, illetve a tulajdonos személyére utaló támpontok is szükségesek, ezek azonban viszonylag ritkák és sohasem láthatóak minden kályhacsempén. Így az egyes darabok egykori összefüggésének megállapítása segíthet (az eredeti kályha egésze), másrészt a műhelyhez kapcsolható, máshol előkerült kályha esetleges datálási támpontjai.¹⁰ E módszer segítségével a következőkben megpróbáljuk néhány csempecsoport bemutatását és a kormeghatározási támpontok felsorolását.

1. A Mátyás-címeres kályha

A budai és a visegrádi¹¹ palota ásatásai során kerültek elő azok a kályhacsempék, melyek egy része kétségtelenül összetartozik, azonos kályhából maradt meg, míg mások¹² ehhez tartozása ma még nem annyira biztos. Itt csak az előzőket tárgyaljuk, hogy rövid összefoglalásukkal részben a további kutatást segítsük, másrészt a bevezetésben felvetett kérdésekhez több összehasonlításra legyen lehetőség.

A kályha felső, sokszögletű torony részéhez egy egységes megfogalmazású csempesorozat készült. Valamennyi nagyméretű (m: 31–32 cm, sz: 27,7 cm, mélység: 10,5 cm), nyitott fülkájú, sima dongás hátú kályhacsempe, olivzöld, fűzöld, kékes-

⁹ Voit P. véleményével ellentétben ezek sokszorosított csempék, u.úgy, mint a többi. Csak a kályhák sarokdíszítései, lábai egyedi készítmények, külön megformázva. Más kérdés, hogy egyes lenyomatokon utólagos mintázás, javítás látható.

¹⁰ A régészeti adatokon alapuló meghatározás csak a pusztulás idejére vonatkozik, ez a legtöbbször nem elegendő. — A következőkben tárgyalandó leletek egy kivételével 1948–1960 közötti évek ásatásán kerültek elő.

¹¹ Visegrádon az anyag zöme Héjj Miklós ásatásából, a Beatrix palotából származik, de került elő néhány már 1936 után is a Mátyás palotából. Egyes darabokról: Pest megye műemlékei. I. k. Szerk. Dercsényi D. (Bp. 1958) 592. kép (Héjj M.); Balogh J., A művészet Mátyás király udvarában (Bp. 1966) I. k. 242; II. k. 669. kép; Matthias Corvinus, Schallaburg Katalóg (Wien 1982) Nr. 378, Nr. 691, (Héjj M.) a palotából és az Alsó várból.

¹² Balogh J., i. m. 667–668. kép; Schallaburg Katalóg Nr. 376–377, (Héjj M.). Ezekből Visegrádon sárgamázás példányok is vannak.

zöld árnyalatú ólommázzal sárgászöld cserépen, sárgászöld angob felett. A máz vastagsága különböző, így a zöld szín nem egyenletes.

Az egyszerű mély hornyolási keretben az egész hátteret kitöltő, címertartó angyalalak áll, kiterjesztett szárnyakkal. A kerek arcú, csigáshajú fej erősen kiemelkedik az alpból. Az angyal alakját majdnem teljesen eltakarja a kerek talpú címerpajzs. Tulajdonképpen ennek variációi adják a sorozat hat típusát, mert az angyal egyforma. A címerek: kettőskereszt, hét vágás, három orosz-lánfej (Dalmácia), álló orosz-lán (Besztercei gróf), kétfarkú orosz-lán (Csehország) — valamint egy négyelt egyesített címer. Utóbbinál a szív-pajzsban a Hunyadiak hollója (1–2. kép). Ezt az egyesített címet Mátyás már koronázása előtt is használta titkos pecsétjeként, csak a besztercei koronás orosz-lán a másik alsó mezőben szerepel. 1470-ben a Boldogasszony templom tornyán, 1480 körül Corvinában tűnik fel, a pénzekben is gyakori. A csak külön címerként szereplő cseh orosz-lán 1469 utánra keltezi a kályhákat, a hátralevő két évtizeden belül nincsen támpontunk.

Miután egyes csempékből kevés töredék került elő, a budai és a visegrádi anyag egyesítésével először rajzban rekonstruáltattuk a sorozatot, az itt bemutatott címer a Visegrádon meglevő más részletek alapján készült el. (Tavas Imre munkája.)

A kályha alsó részéhez horony- és hurkatagok kombinációjából készült sima párkányok, valamint nagy négyzetes csempék tartoznak. Utóbbiaknál a hornyolt keretben vékony pálcát; a belső sík mezőt centrális szerkesztésű inda és virágminta tölti ki. A jól mintázott dekoratív virágok mezőként váltakoznak, nem egyformák, ami fokozza a csempe gazdagságát. (Méret: 31×31 cm, 3. kép.) Ugyanevvel a mintával kerültek elő Budán melyített, doboz formájú keretelésű töredékek, valamint Budán és Visegrádon hajlított vályúformájú keskenyebb csempék (31×22 cm), a sorok végére. Igazi összeépített sarokcsempét viszont még nem ismerünk.

A virágmintás csempéből találtak egy töredéket Vajdahunyd várában is; sötétzöld ólommáz, egyszerű léckerete volt. A minta elmosódottabb, már kopott negatívából készült, az udvari kályhák felállítását után (4. kép).

A magunk részéről további bizonyító anyag előkerüléséig nem soroljuk ehhez a kályhához azt a töredéket, amely Visegrádon fehér ónmáz ki-vitelben került elő (vágásos címerpajzs töredéke). Ez ugyanis méretben nagyobb, plasztikája magasabb, ami más negatívra utal.

A Mátyás-címeres kályha mintáit készítő mester a figurális plasztika készítéséhez nem nagyon értett. Ez különösen az angyalalaknál szembetűnő, főleg ha összehasonlítjuk azokkal a hazai és külföldi csempékkel, amelyek hasonló témájúak. A fej ugyan szép, de a szárnyak lapos, vonalkás megoldása nem plasztikus hatású. A virágmintás csempe ugyanakkor műfajában kitűnő alkotás, mely gyakorlott faragó (asztalos?) mesterre vall. A késő-

3. kép. Virágmintás csempe, Visegrád
Abb. 3. Kachel mit Blumenmuster, Visegrád

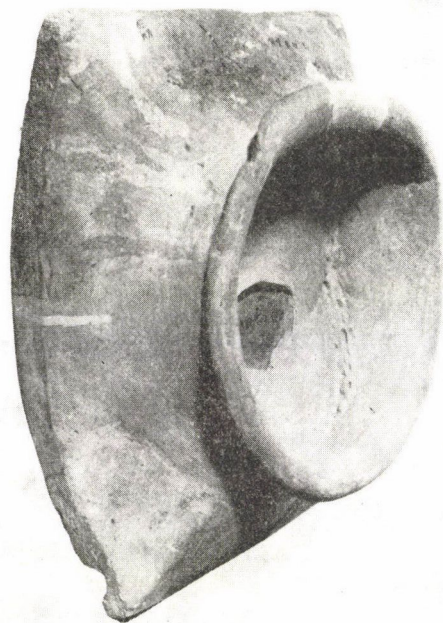
gótikus bútorokon gyakran találkozunk gazdag, a felületet elborító finom ornamentikával, de ezek a stilizált, változatos virágok a század 60-as éveinek német rézkarcain is feltűnnek.

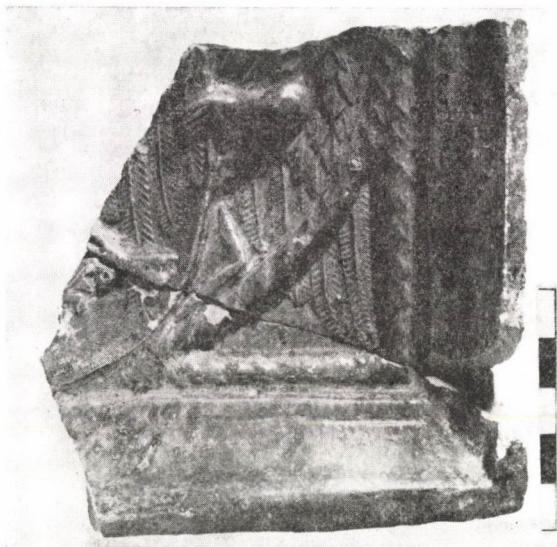
4. kép. Virágmintás csempe másolata Vajdahunyadról
Abb. 4. Kachelkopie mit Blumenmuster aus Vajdahunyd

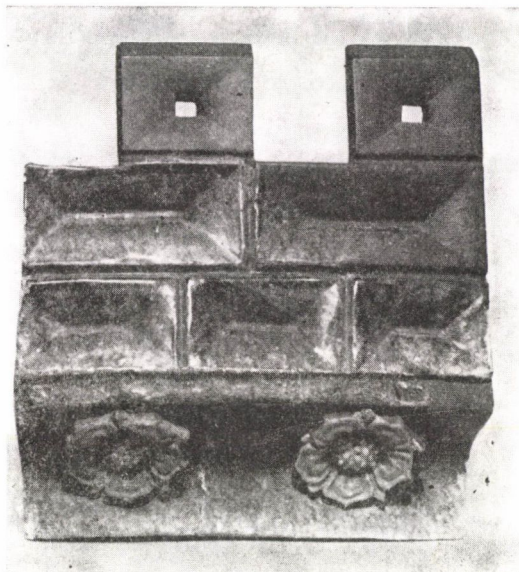
5—6. kép. Sárgamázaz csempék az Angyali üdvözlés képével. Buda
Abb. 5—6. Gelbglasierte Kacheln mit dem Bild des Englischen Grußes. Buda

7—8. kép. Az angyalalakos csempe részlete és háta
Abb. 7—8. Detail und Revers der Kachel mit Engelgestalt

9. kép. Kályhacsempe a német birodalmi címerrel
Abb. 9. Ofenkachel mit dem deutschen Reichswappen

10. kép. Zöldmázás párkánycsempe
Abb. 10. Grünglasierte Randkachel

A Budán felállított kályha a 16. sz. második felében pusztult el, sok más társával együtt, a két visegrádi sem állt tovább.

2. Egy svájci műhely Háromkirályok-kályhája

A budai palota leletei

A kályha alsó részét képező négyzet alakú csempek közül három típusnak töredékei kerültek elő. Eredeti formájuk csak az alább említendő svájci leletek nyomán ismerhető fel.

1. Angyal. Belső pálcataggal bővített hornyos keretben medalion, ebben jobb fele forduló angyal; szárnya és ruhájának alsó redői túlnyúlnak a belső körön. A medalion keretét két csavart köteldísz képezi, köztük ave. maria. gracia. plena — minusz-kula felirattal. M: 22,4 cm. A csempe jobb oldala hiányos. Háta rövid kerek fiókrész (5. kép).

2. Mária. A svájci analógiák szerint (21. kép) térdelő alak, baloldalt asztal, jobbról könyvtartóval. Csak a ruharedők töredéke, illetve a könyvtartó és a belső kerek csavart szalagja maradt meg (6. kép).

3. Két angyal a birodalmi kétfejű-sasos címerpajzsot tartja. A keret belső pálcatagja helyett csavart kötél, ugyanúgy a belső mintát keretelő medalion is. Csak jobb oldali saroktöredéke maradt (9. kép).

Az 1–3 típusok anyaga jól iszapolt vörös cserép, finom kvareszemekkel soványítva; az ólomház sárgásfehér angob felett az első kettőnél arany-

sárga, a 3. típusnál foltos világos fűzőld. Az 1. és két nem azonosítható típusból (3?) van fehér ónmáz alappal készített, kékkel díszített töredék is. A 3. típus hátkiképzése nem kerek, hanem dongás; nyilván más sorban, talán legalul helyezkedtek el.

A kályha felső részét nyitott, dongás kiképzésű téglalap alakú csempek képezték:

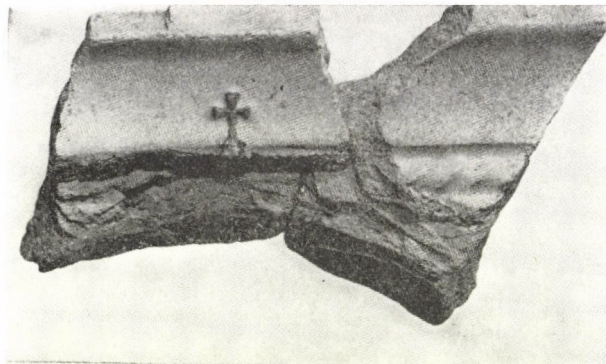
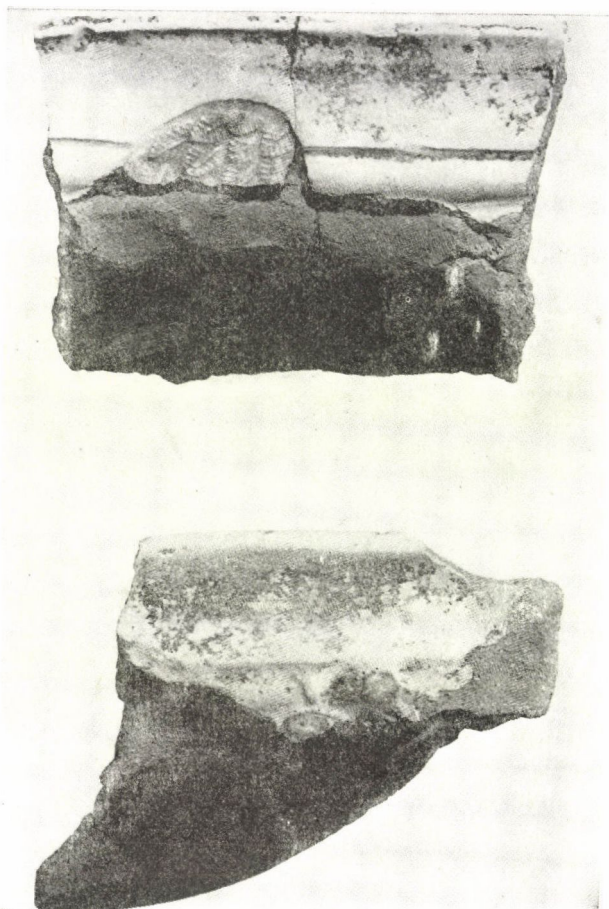
4. Király. Szembeforduló, gótikus vértbe öltözött szakállas férfi, pántos koronával, jobbában lobogós lándzsával, baljában pajzs. (A mellrész eredeti megoldását nem ismerjük.) A háttér elmosódott mintája a 6. típuséhoz hasonló lehetett. Angob felett zöld mázzal, a mustra mélyebb része angob nélkül, ezért sötétebb színű. M: 32,5 cm, sz: 24,5 cm (14. kép).

5. Szt. Mátyás.¹³ Szembeforduló alak, bokáig érő dúsan redőzött ruhában. Jobbjában lándzsa, baljában könyv. (Fejét és mellrészét nem ismerjük, a kiegészítés nem hiteles.) A háttér mély bekarcolással megrajzolt brokátmustra, melynél az alapot nem fedtek angobbal, ezért barna. Egyébként fehér angob felett ugyanolyan arany-sárga máz, mint az 1–2. típusnál. M: 33,4 cm, sz: 24 cm (13. kép).

6. Bibliai király. Szembeforduló szakállas alak, térdig érő redőzött köpenyben, baljában gótikus szentségtartó, jobbával erre mutat. (Az alak kiegészítése egy megmaradt későbbi csempemásolat alapján hiteles, lásd 28. kép. (A háttér plasztikus kivitelű brokátmustra. Színe fehér és kék ónmáz, eredetileg részben az alak is színezett lehetett. M: 33,5 cm, sz: 23,5 cm (12. kép). — Kis töredékek alapján bizonyos, hogy még más alakos csempek is tartoztak a sorozathoz.

¹³ A lándzsa és a könyv mint attribútumok jól meghatározhatók. Lásd pl. Szt. Mátyás apostol alakját T. von Villach táblaképén a 15. sz. végéről Karinthyából. A bal

kéz itt is együtt tartja a köpenyt és a könyvet. — Neues aus Alt-Villach. Jb. 19 (1982) Bd. 2. 46. (Máshol karddal ábrázolták.)

11. kép. Fehérmázás csempetöredékek, Buda
Abb. 11. Weißglasierte Kachelfragmente, Buda

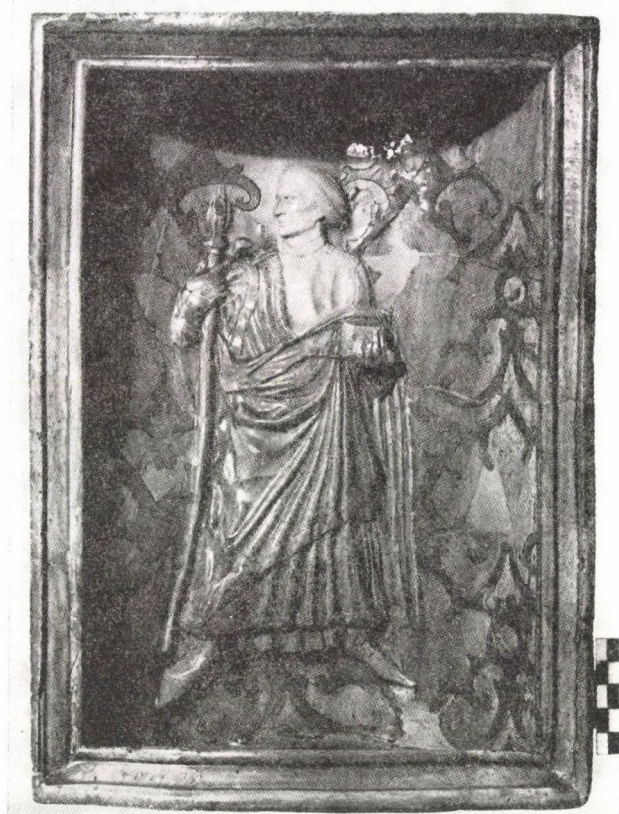
7. Pfalzi címer. A dongás csempe felső része maradt meg: nyitott rostélyos sisak felett korona, oroszlán két sasszárny között. Az alap fehér vastag ónmáz, sisaktakaró, sasszárny kékkel színezett. A bajor-pfalzi egyesített címer sisakdísz. Sz: 23,5 cm (17. kép).

8. Württemberg címere. A címerpajzsban eredetileg fehér alapon három kék szarvasagancs; felette sisak és takaró az előzőnek megfelelő kialakítással, sisakdísz: vadászkürt. Vastag fehér ónmáz, a plastikus részeken kék színezés. Sz: 23,5 cm (16. kép). Ilyen a címere Ulrik grófnak (1413–1480).

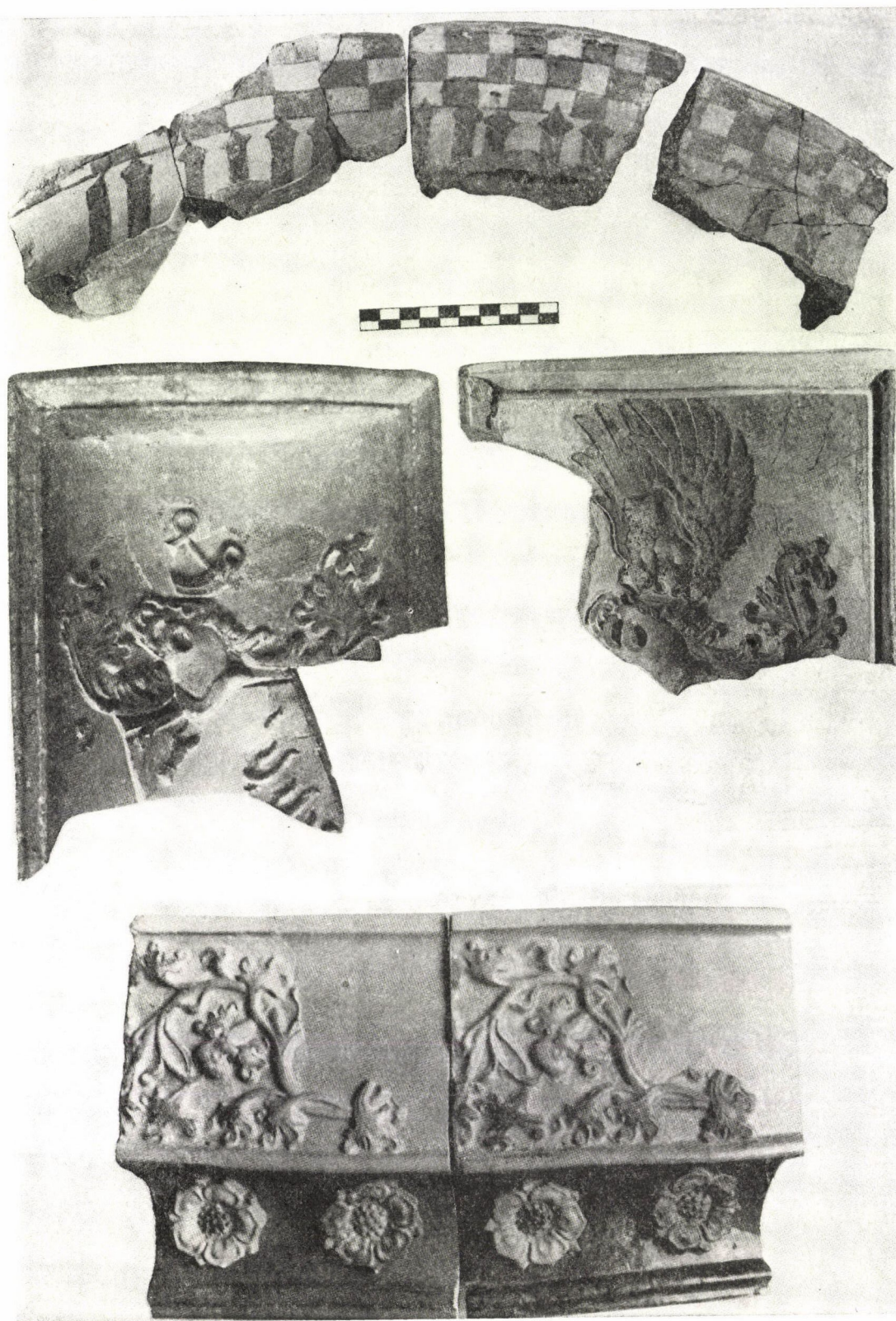
A kályhához háromfajta párkánymegoldást is ismerünk, lehetséges, hogy ezek közül a feliratosat a felső rész fölött használták. Az egyik párkány fehér alapon kék-zöld indadísz mutat, a másik kvádermustrás, pártázatos, zöld színű. Mindkettő alsó horonytagjára plastikus sárga és barna színű rózsákat ragasztottak (10, 15, 18. kép).

Az alsó és a felső rész csempéinek közös jellemzője, hogy valamennyi *köríves alaprajzra készített*, tehát a keret alsó és felső szegélye nem egyenes (30. kép). Ez a párkányokra is vonatkozik. Az ilyen megoldás már önmagában is feltűnő ritkaság, általában csak egyes típusok, elsősorban koronázó párkányok esetében szokásos, hogy a sokszögletű toronyrészt szebben lehessen zárni. Itt azonban az egész kályhatest gömbölyű (illetve az alsó részből nyilván csak a homlokzati oldal). Ilyen felépítést meglevő kályhánál eddig csak a 16. sz. közepéről ismerünk (Svájce), de korábbi ismeretét már egy 1517. évi fametszet bizonyítja.

Az összefüggésre mutat az egyező cserépanyag, valamint a máz színek kombinációja: sárga és zöld önállóan, vagy fehér alapon kék; a két párkánynál fehér alapon kék, alatta zöld és sárga. Az 5–8. típusoknál azonos a csempe külső keretelése két pálcataggal.

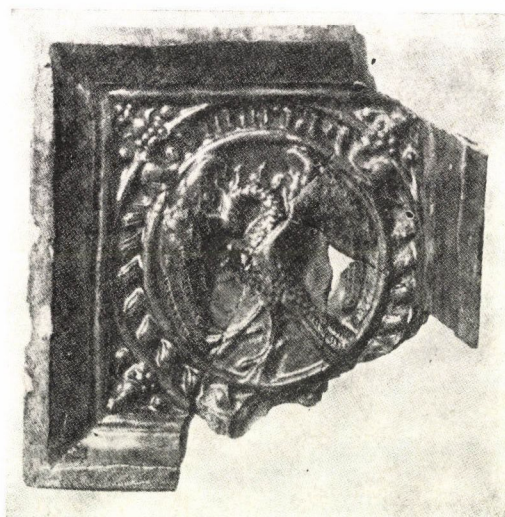
12–14. kép. A kályha felső részének csempéi: bibliai király, Mátyás apostol, páncélos király. Buda
 Abb. 12–14. Kacheln des oberen Teiles des Ofens: biblischer König, Apostel Matthias, geharnischter König. Buda

15–18. kép. Fehér-kék ónmázaz csempék: párkányok; württembergi és bajor címer. Buda
 Abb. 15–18. Weiß-blaue zinnglasierte Kacheln: Randkacheln; württembergisches und bayrisches Wappen. Buda

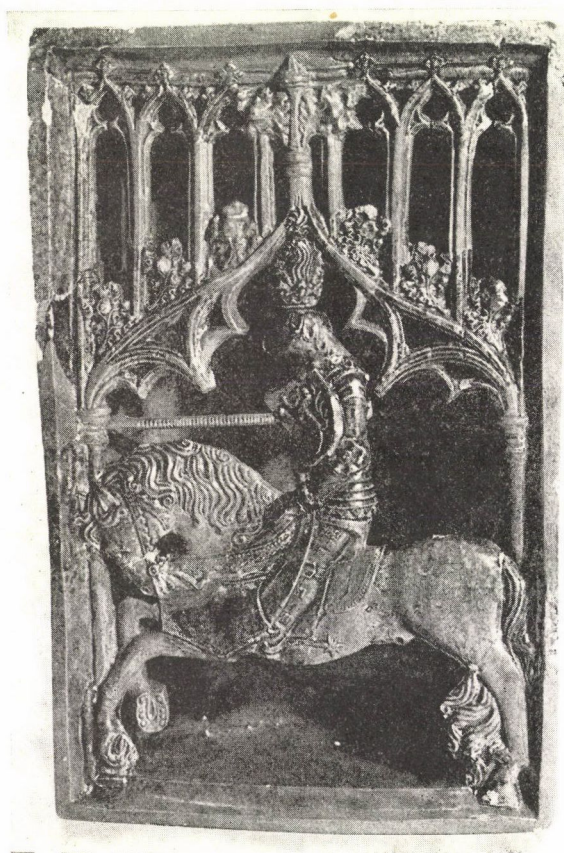
19. kép. Kályhacsempék Wädenswil várából, 1460 körül (Ziegler után)
Abb. 19. Ofenkacheln aus der Burg Wädenswil, um 1460 (nach Ziegler)

20. kép. Kályhacsempék, Stein am Rhein és Mülönen vára
Abb. 20. Ofenkacheln, aus Stein am Rhein und Burg Mülönen

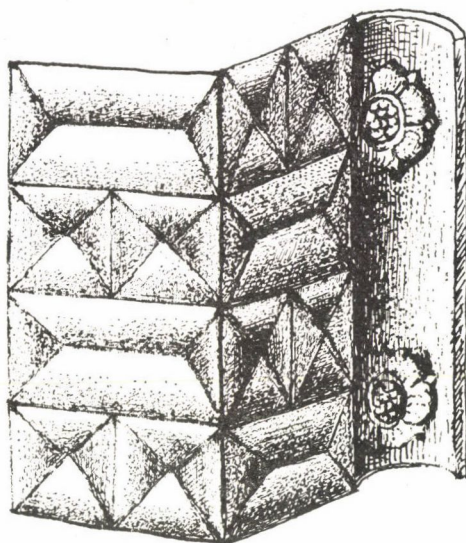
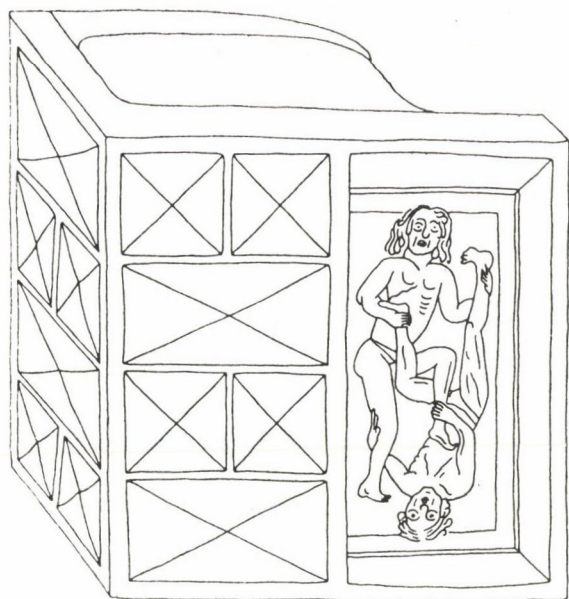

21. kép. Az Angyali üdvözlés csempéi, Hallwil kastélyból. (Zürich, Landesmuseum, Hallwil Sammlung)
Abb. 21. Kacheln mit dem Englischen Gruß, aus Schloß Hallwil. Zürich, Landesmuseum, Hallwil Sammlung

22. kép. A Lovagalakos kályha csempéje, Buda, 1454–57 (Vármúzeum) 1 : 3
Abb. 22. Ofenkachel mit Ritter, Buda, 1454–1457 (Burgmuseum) 1 : 3

23. kép. Lovagalak medalionban. Zürich, Hotel Bellevue (M : 19,2 cm), Zürich, Landesmuseum. 1 : 3
Abb. 23. Rittergestalt in Medaillon. Zürich, Hotel Bellevue (H : 19,2 cm), Zürich, Landesmuseum, 1 : 3

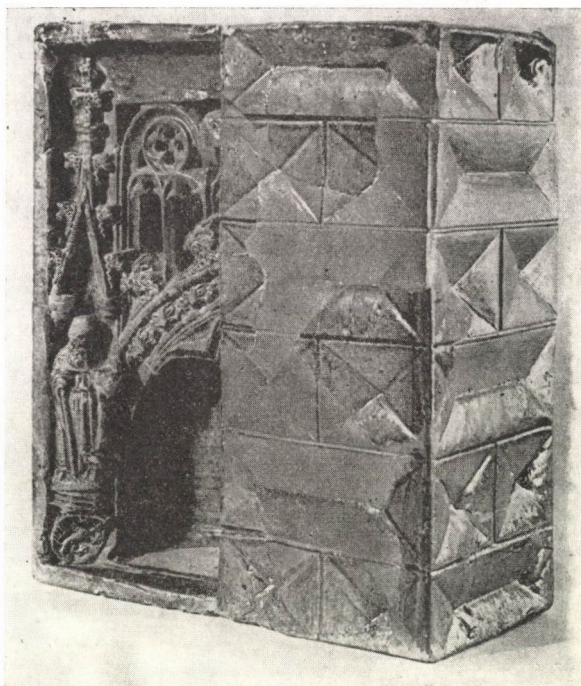
24—25. kép. Zöldmázos sarokcsempék Wädenswil és Hallwil kályhájából, 1460 körül
Abb. 24—25. Grünglasierte Eckkacheln aus dem Ofen von Wädenswil und Hallwil, um 1460

Stílusát tekintve szembevetendő a felső csempéken látható, frontális, dekoratív megoldású alakok szerepeltetése, az egyező terpesztett lábtartás; a vértbe öltözött király leginkább egy 15. századi főúri sírkő alakjához hasonlítható, a bibliai király (Melchior?) pedig a „Háromkirályok imádása” egy oltárkép jelenetének kiszakított, merev ábrázolása. Egyezik az alakos csempék hátterét beborító brokátmustra. Ez már magában is utal a felhasznált előképekre: a 15. századi oltárképek szárnyain szereplő alakokra, illetve ezek brokátmustrás arany hátterére.¹⁴ Az alsó kályhatestet alkotó négyzetes csempéknél az egységes hatás érdekében mindegyiknél medalionos ábrázolásokra törekedtek, még ha ezt kényszerű módon — mint például az angyal alakjánál — át is kellett törni. A csempék összefüggéseinek és a műhelykérdéseknek vizsgálatához azonban a külföldi leletek legalább néhány csoportját is ismernünk kell.

Svájci kályhák

Az irodalomban az analóg csempék szétszórót, különböző alaposságú feldolgozásai, sokszor csak rövid megemléítései találhatók; összefoglaló kiértékelésük — ami különösen a műhelyproblémák miatt volna fontos — nem történt meg. Néhány azonos csempetípus összevetéséből arra következtethetünk, hogy több, egymáshoz kapcsolódó, motívumokat egymástól lemásoló műhely dolgozott (az azonos típusok méretkülönbségei erre

mutatnak). Hangsúlyoznunk kell, hogy eddig csak a kályha alsó részét képező négyzetes csempék sorozatai kerültek elő, a felső részt másfajta csempékből rakták, mint Budán. (Ennek fő oka az

26. kép. A Lovagalakos kályha sarokcsempéje, 1454—57. Buda (A gyémántmetszéses kváder nem reneszánsz forma, már 14. sz.-i falfestményen szerepel)
Abb. 26. Eckkachel des Ofens mit Rittergestalten, 1454—57. Buda (Der Quader mit Diamantschliff ist keine Renaissance-Form, sondern kommt schon auf einem Wandgemälde aus den 14. Jh. vor)

¹⁴ Hasonló brokátmustrát találunk 1460—70 között Württembergi Ulrik grófot és feleségeit ábrázoló táblaképen (Ludwig Fries D. Á., Stuttgart, Schlossmuseum), valamint u. e mester 1450 körüli festményén is. Előbbin a gróf címere is.

lehet, hogy e rész tematikája a tulajdonos személyéhez igazodott.)

A két legteljesebb sorozat Wädenswil vára (Zürich közelében) és Hallwil kastélya ásatásából ismert, ezeken kívül azonban több-kevesebb darab került elő számos svájci várból, kolostorból és városból. Külföldi múzeumok gyűjteményeiben ismeretlen lelőhelyű vásárolt darabok találhatók (19., 21. kép).

A wädenswili sorozat azért fontos, mert négy típus kivételével teljesnek mondható. Ezenkívül feldolgozója¹⁵ először sorolta fel majdnem valamennyi párhuzamát, és ezek kormeghatározásait is összefoglalta. Ziegler ismerte fel, hogy az alsó négyzetes csempek témáit és megoldásait általában úgy választották ki, hogy két csempe mindig összefügg. A sorozat darabjai: angyal¹⁶ — Mária (angyali üdvözet); Gábiel angyal vadászata — Mária az egyszervúval (Hortus conclusus); Szt. Jeromos — Gergely pápa (egyházatyák); vértbe öltözött lovag jobb felé vágató lovon — párja bal felé fordulva (torna jelenet); szakállas király hosszú köpenyben, kezében ház formájú dobozzal jobb felé lovagol (ez itt önmagában fordul elő, de Hallwilban két társa is megtalálható: a Betlehembe lovagló három bibliai király). A sorozathoz tartozik (bár kisebb mérete miatt talán külön sorban helyezték el) egy rozettával díszített típus is, sarkaiban negy levellel, valamint egy különleges sarokcsempe típus prizma alakban bemélyedő kváder utánzásával. (19, 24. kép).

Ziegler a csempek analógiáit tíz svájci lelőhelyről sorolja fel, ezeket még további négygyel bővítette R. Schnyder,¹⁷ de magunk is növelhetjük Svájból további két lelőhellyel.¹⁸ Ezek szerint 16 helyen állt Svájcban többé-kevésbé egyező mintájú csempekből rakott kályha. Ezekből az ábrázolás-sorozat megismeréséhez Hallwil kastélyának leleteit kell hogy említsük.¹⁹ Itt mind a három király szerepel (egyik két változatban is), van egy medalionba foglalt pelikán ábrázolás *maria* felirattal és három címeres csempe is; az angyali üdvözet itt teljes (21. kép). Alkalmazták a rozettás típust is, sarokcsempeként pedig kétfajta változatot: a felbevágott rozettát, vagy íves bemélyedésbe ragasztott plasztikus rózsákat egyesítve a kvádermintás sarkokkal (25. kép).

¹⁵ Ziegler 1968.

¹⁶ Ez Wädenswilben hiányzik ugyan, de csempepárja bizonyítja, hogy itt is szerepelt, csak nem került elő. A többi típusból is van olyan, amely csak egyetlen példányban került elő, míg másokból 4–5 is.

¹⁷ Schnyder, R., Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, 28 (1971) 152.

¹⁸ Mülénen vára (pelikán és rozetta); Bern (német birodalmi címer). Meyer, W., Die Wasserburg Mülénen. Mitt. d. Hist. Vereins d. Kantons Schwyz. H. 63 (1970) B. 116–117.; Frei 1931, 82. Valamennyi zöldmázas.

¹⁹ Luthberg, N., Schloss Hallwil. (Stockholm, 1930) Bd. 3. Pl. 171–172. Frei 1931, Abb. 2–3, 10.

²⁰ Hasonló csempe: Holl 1958, 101. kép.

²¹ Schnyder, i. m. 152.

²² Frei 1931, 79–80. Bremgartenben működő fazekasmester említései. Schnyder uo. is átveszi az adatot.

Jellemzőnek tartjuk, hogy Wädenswilben és Hallwilban csak a kályha alsó része azonos (illetve 1–2 csempénél ez is eltérő), a felső toronyszécsen egészen különböző megoldásokból készítették. (Az első helyen alakos csempekből kerek alaprajzú tornyot, a másodiknál áttört mérműves csempekből²⁰ sokszögletűt raktak.)

A svájci kályhák felállításának idejét teljes bizonyossággal még nem lehetett meghatározni. Több esetben a várak helyreállításának éveit vették alapul, mint az új kályha elkészítésének szükségességét. Ez természetesen csupán terminus post quem (pd. 1448–61; 1458–67).²¹ Két esetben írott forrás tudósít kályhászmester működéséről (Neuenburg 1454; Hallwil 1464/66), amit a kutatás összekapcsolt kályháinkkal.²² Sajnos ez sem végleges bizonyíték, hisz lehetett ez egy másik kályha is.²³ Megbízhatóbb támpont a wädenswili kályha datálása:²⁴ az itteni johannita komtur 1458-ban építkezett, 1470-ben viszont a rend már pénzhíánnyal küzdött. Az 1460 körüli kormeghatározást ezért elfogadhatjuk. A Zürichben talált csempek egy része is meghatározható: a Lindenhofnál kiásott leletek a század közepére utalnak és 1474-ben a domb feltöltésén már nagy hársfák álltak.²⁵ Az itteni leletek a műhelykérdés szempontjából is döntőek: több mázatlan, illetve rontott példány is került ide egy fazekas törmelékanyagából, többek közt az Angyali üdvözet csempepárja és a rozettás csempe máz nélkül, valamint az utóbbi rontott példánya fekete-zöld-kék színben. Nyilván a század közepén és a 60-as években működő zürichi műhelyeké az érdem a széles körű mintakincs alkalmazásában és a technológiai fejlettségben, ezektől vesz át (negatívot, lenyomatot?) a híres bremgarteni fazekas és a Stein am Rhein-ben működő műhely. Utóbbi helyről többek közt a német birodalmi címeres csempe és a rozettás mázatlan mintája is előkerült (20. kép).²⁶

Ma még nem tudjuk, hogy a vezető műhelyek meddig alkalmazták a felsorolt összefüggő mintakincset, az azonban bizonyos, hogy néhány kedveltebb motívum divatja széleskörűen elterjedt és nem csak Svájcban. Különösen a lovagalakokkal díszített darabok egyre sematizáltabb variációi (pl. a lólabák levágva, a sarkokat kitöltő sarkányalakok elhagyása, másfajta modernebb páncél) még

²³ Az első dátumot nem fogadhatom el. A neuenburgi kályhánál egy későbbi címer is szerepel, R. Schnyder levelében utal erre.

²⁴ Ziegler 1968, 74.

²⁵ Vogt, E., Der Lindenhof in Zürich (Zürich, 1948) 138, 214; Tf. 42: 1–13.

²⁶ Rippmann, E., Anzeiger f. Schweizerische Altertumskunde. N. F. (1900) 16. A rozettás csempe színesmázas példánya is előkerült (fehér, kék, zöld, sárga). Ezek a mázatlan minták pozitív lenyomatok, de nem kályha-csempek (ném. Kachelmodel); alkalmasak egy új negatív elkészítéséhez. Lehet, hogy ilyenek segítségével terjedt el sok motívum. — Strauss, K., Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts (Strassburg 1966) 64. Tf. 14. — Strauss csak a steini műhelyről ír, tévesen ide köti az Angyali üdvözet csempejét is, és a 15. sz. fordulójára teszi. 41.

azonos lelőhelyen is többféle megoldásban szerepelnek. A kedveltebb csempék közül az angyali üdvözet darabját Augsburgban találták meg, a pelikánnal díszített pedig Észak-Olaszországban (Cavalese); lovagalakos-tondós csempéket egy sor elzászi vár újabb ásatása során, valamint Strasbourgban mutathatunk ki.²⁷

Műhelykapcsolatok

Az a — valószínűleg zürichi — műhely, mely a Háromkirályok kályha motívumkincsét megalakította, kétségtelenül kapcsolatban állt a Magyarországon és Csehországban felállított Lovagalakos kályhák ismeretlen helyen dolgozó műhelyével (1454–57). Ezt bizonyítja, hogy a *névadó lovagalakot használta fel medallionos csempéinek mintájaként* (22–23. kép). Változtatást a páncélon, a pajzs és a sisak megoldásánál találunk, teljesen egyezik viszont a ló alakja. A 15. századi lovagi torna felszereléséhez tartozó, a lovag lábát és a lovat is védő tornanyereg jellegzetes kiképzése is megmaradt.²⁸ De ugyanezeket a lóalakokat (illetve az eredeti csempépar lovát) használta előképként a három lovagló király esetében is. A két műhely között nemcsak ez a kapcsolat: A Lovagalakos kályha feltűnő sarokcsempe megoldása más-más kombinációkkal Zürichben, Hallwilben és Wädenswilben is szerepel (24–26. kép), ha nem is avval a szín ellentéttel (zöld-barna), mint Budán. Régebben már utaltunk arra, hogy a stuttgarti mérműves csempe leegyszerűsített változata az eredetileg sokkal gazdagabb sorozatnak,²⁹ ez a délnémet csempe viszont a hallwili kályha felső részén is szerepel.

A két műhely működése időben közel volt egymáshoz, részben talán fedte is egymást, ami közvetlen kapcsolatot is megengedhet.

A budai Háromkirályok kályha

A svájci kályhák ismeretében a budai kályha ikonográfiájának rendszere kikövetkeztethető: alul az Angyali üdvözet és a három bibliai király vonu-

lása, külön sorban a lovagviadal és legalább egy a címeres csempékből (német birodalmi sas); de szerepelnie kellett a pelikánnal díszített csempének is — amint a későbbi hatásból következik. Felül volt — valószínűleg egy Mária alakkal egy sorban — a három király már lováról leszállva ismét külön-külön csempéken. Ebből csak a 6. típus egyetlen példánya ismert eddig, ez viseletében (térdig érő ruha) az egyik lovagló királlyal, a kezében tartott késő gótikus szentségtartó viszont a másik svájci király ajándékával egyezik.³⁰

A budai kályha felső részének további csempéi valószínűleg olyan egyszeri alkotások, amelyek a kályha megrendelésének és felállítási helyének egyenes következményei. Ezért lehetséges, hogy más viszonylatban sohasem fordultak elő, ezért hiányzanak a svájci sorozatokból. A két majolika-csempe címere Bajorországra és Württembergre utal. Korábban a regensburgi püspök ajándék kályháinak feldolgozásakor már összefoglaltuk azokat a külpolitikai eseményeket, melyek *Mátyás király és a bajor hercegek közt 1469-től fennálló szövetség* folytonos megújulását bizonyítják.³¹ A Mátyás haláláig tartó szoros kapcsolat a kormeghatározás pontosítását e húsz éven belül nem teszi lehetővé.

A magyar–würtembergi viszony elemzése adhatna további támpontokat. Magunk erről csak annyit tudunk, hogy a würtembergi uralkodó ház a bajor–magyar szövetségben általában nem kerül említésre, sőt 1485-ben csapataival Frigyes császárt segíti, midőn ez a német rendektől Mátyás ellen segítséget kér; 1488 februárjában a császár támogatására alakult sváb liga tagjai közé lép.³² A Stuttgartban székelő würtembergi V. Ulrik gróf (1413–1480) címere is lehet támpont: egy adat szerint ugyanis a kormányzó würtembergi ház 1473-ban kibővíti címerét,³³ a budai csempe címerpajzsában pedig még csak az agancsok láthatóak. — Ezek az adatok az időhatárokat 1469–1473. legfeljebb 1469–1485 közé szűkítik.

Kisebbsúlyú esik latba az alsó csempesor kétfejú sasos címere. Ez Svájcban egyszerűen a birodalmi városok szabad rangját jelenti, nem tudjuk azonban, hogy Budán milyen címerpárja volt.³⁴

²⁷ Strauss, i. m. 64. Gerola, G., La stufa del castello di Merano. Dedalo 9/1 (1930) 88–101. Minne, J. P., La Céramique de Poêle de l'Alsace Médiévale. (Strasbourg 1977) Nr. 177–182. Néhány már az 1500-as évekre tehető, svájci kapcsolatukat nem ismerik.

²⁸ (Ném. Vordersteg, Fürburg.) E formája a 15. sz. e. felében fejlődött ki, bőrből készült. Gessler, E. A., Der Turniersattel aus Schaffhausen. Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde. 33 (1931) 1–37.

²⁹ Holl 1958. 101. kép, 276. — Strauss, K., Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts. II. Teil. (Basel 1972) 24–25, már elismeri a Lovagalakos kályha és a svájci csempék kapcsolatát, de utóbbiak későbbi voltát tagadja. A Lovagalakos kályha hatásának tagadását az válthatja ki, hogy magunk „a budai kályha mestere” megjelölést használtuk, ami mögött a külföldi kutatók valamilyen helyi gyökerű budai mestert sejtene, pedig ezt sohasem állítottuk. Sőt, a műhely szembevető különállóságát hangsúlyoztuk (stílus és technika újdonsága) a

megelőző Zsigmond-kori műhelyektől: Holl, 1958. 258–259.

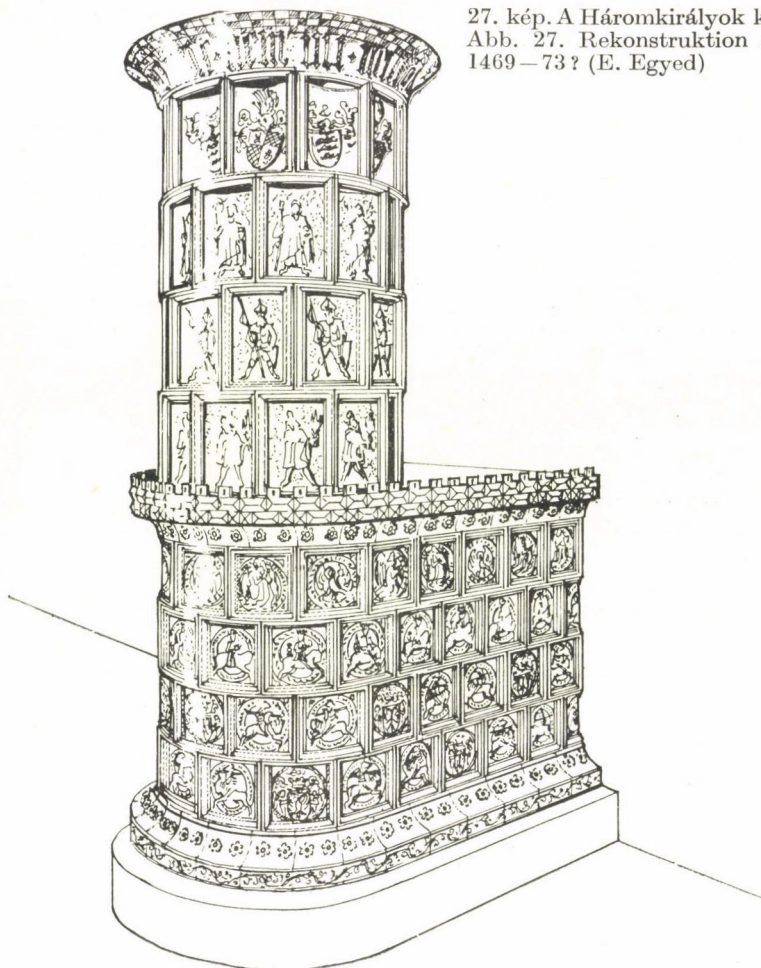
³⁰ Lásd: Lithberg, i. m. Pl. 173 B–C.

³¹ Holl I., ArchÉrt 107 (1980) 39. 1469: Frigyes pfalzi gróf, IV. Albrecht herceg (München), IX. Lajos herceg (Landshut) követsége Mátyáshoz szövetség kötésére. (A landshuti bajor birtok a cseh korona hűbérbirtoka, így ettől kezdve Mátyás a hűbérura!)

³² Teleki J., A Hunyadiak kora Magyarországon. (Bp. 1852) V. k. 334. Heyck, E., Kaiser Maximilian I. (Leipzig 1898) 49.

³³ Frank, E., Tübinger Forschungen. 1953, Heft 3. 8. — Sajnos nem tudjuk, hogy az új négyelt címer használatára mennyire lett általánossá.

³⁴ Hallwilban Bern címere kíséri. — A kétfejú sasos címer a kályhák felső részén Wädenswilben és Zürichben is szerepel másfajta, de a csoporthoz tartozó csempén. Ziegler 1968, 67.

27. kép. A Háromkirályok kályha rekonstrukciója. 1469–73? (Egyed E.)
Abb. 27. Rekonstruktion des Ofens mit den Heiligen Drei Königen.
1469–73? (E. Egyed)

Mátyás és a függetlenségre törekvő — ezért Habsburg ellenes — svájci kantonok kapcsolata kályhánk szempontjából nem ad elegendő magyarázatot, mert az értékelhető svájci címer hiányzik. Tudott ugyan, hogy a király 1479-ben a svájci tartományokkal 11 évre szövetséget köt, s ezt 1481-ben megújítják. Miksa frankfurti királyválasztása után Mátyás új követséget küld a svájciakhoz, de 1487-ben a 8 kanton közül 5 már Miksa oldalára állt.³⁵ Akár a szövetség ideje alatt, akár előbb, egy svájci mester számára megtisztelő volt a budai udvarral kapcsolatba kerülni.

A *Háromkirályok kályháját* ezek szerint 1469–1473 között, de mindenképpen még 1485 előtt felállították Budán. Ajándékozóját valamilyen bajor herceg személyében kereshetjük, aki az egyre szélesedő hatalmi harcban Mátyás mellé állt;

Az uralkodók közt e korban mindennapos személyi ajándékok a jóindulat megnyerésének eszközei. A megajándékozott személyére utalt a névadó szent, Mátyás apostol képének szerepeltetése. (A zöldmázas királyalak jelentését nem ismerjük, lehet pl. a „9 hős” kedvelt sorozatának egyike is, még inkább az ajándékozó fejedelem védőszentje: Szt. Lajos király, bár attribútumai hiányzanak.)

A megrendelést az egyik akkor jól ismert svájci műhely, illetve mester kapja. Nyitott kérdés, hogy a kályhát ott készítették, vagy negatívjait Budára hozva, helyben készült a kályha?³⁶ Az előbbi megoldást valószínűsíti, hogy úgy látszik, csak egy kályha készült ebben az összeállításban, de az alsó rész mintái Svájcban folyamatosan felhasználásra kerültek (zömmel már másolatokban) több műhelyben és számtalan kályhán.

³⁵ *Teleki*, i. m. 91. — A svájci kapcsolatok sorában sokatmondó lehetne Hallwill kastélya (ahol egy, részben ilyen kályha állt) lakóinak szereplése. Egy 1480–83 körül keletkezett okmány tanúsága szerint ugyanis Hans von Hallwill korábban Magyarországon tartózkodott és 1469 körül utazott haza. Ugyanez a személy lehetett az a

„nobilis a Bern”, aki 1476-ban a királyné koronázása előtti napon a templomban vendégek közt említették. *Brunner, C.*, Hans von Hallwil. (Aarau, 1872) 78–80, 105; az esküvőről: *Teleki*, i. m. IV. k. 521.

³⁶ A cserépanyag vizsgálata talán eldöntheti a kérdést.

28. kép. Királyalakos csempa másolata, 1482 után. Buda
Abb. 28. Kachelkopie mit der Gestalt eines Königs, nach 1482. Buda

A Háromkirályok kályha magyarországi hatása

Magyarországon a Háromkirályok kályha hatása nem volt jelentős. A szentségtartót nyújtó király alakját egy egyszínű, zöldmázas kályhához használták fel, ez Budán és Visegrádon is megvolt.

Nyitott fülkéjű, dongáshátú csempa, sárgás-vörös cserép, engobe felett sötét fűzöld (néha olivzöld) ólommázzal. Pereme egyszerű horonnyal vékonyított. M: 26,5–27 cm, sz: 21,4 cm. *Mintája 12%-kal kisebb, mint az eredeti* (28. kép). A csempa töredékei sarokcsempéként is előfordulnak, a hozzá ragasztott vékony vályú alakú csempét Karinthia címere díszítette. A két csempa találkozásánál a

sarkot képező hengertagon finoman mintázott szőlőinda domborműve látható.³⁷ Ez a címer, ilyen kereteléssel az 1487–90 között Budára, Visegrádra és Tatára küldött regensburgi kályhán is szerepel.³⁸ Alkalmazása Mátyás ausztriai hódításával kapcsolatos (1482 októberében kötnek Karinthia rendjei a királlyal különbékét). A királyalak-másolatos csempa készülése³⁹ tehát Mátyás uralkodásának utolsó éveire tehető: ez is bizonyítja, hogy a Háromkirályok kályha előbb került ide.

A Budán álló kályha hatása egy gyenge felkészültségű dunántúli fazekasmester munkájában is kimutatható. A nagyvázsonyi pálos kolostor ásatása⁴⁰ során két mázatlan kályhaszem került elő.

³⁷ Visegrád: Héjj M. ásatása. Mátyás Király Múzeum 1950. 242. ltsz.

³⁸ Holl I., ArchÉrt 107 (1980) 31; 11. kép.

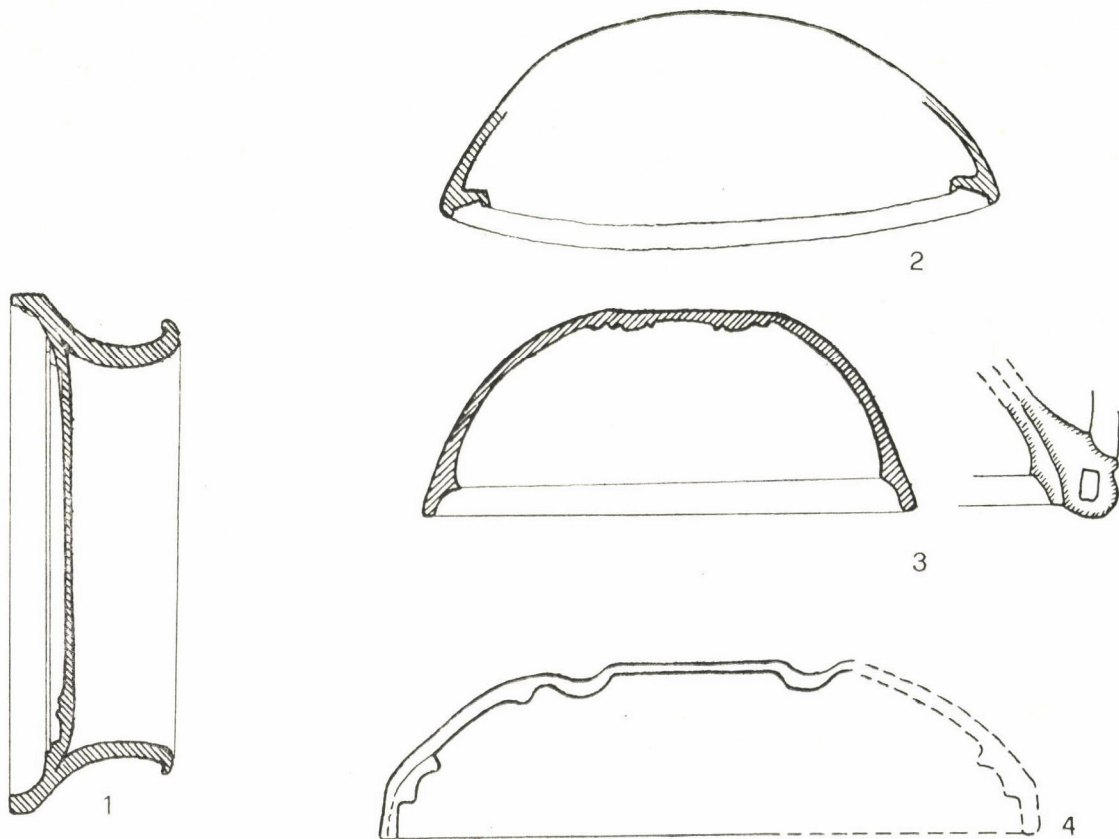
³⁹ Duma Gy. kémiai vizsgálata szerint e csempa zöld ólomháza nagyon közel áll, majdnem azonos, mint a színesmázas Mátyás alakos csempa ólomháza. Duma Gy.,

Középkori ólomházak. Építőanyag. 34 (1982) 393–395. (6. és 7. minta.) — Ez megerősíti véleményünket, miszerint mindkettő egy udvari műhely készítménye.

⁴⁰ Éri I., Magyar Műemlékvédelem. 1959–1960. (1964) 85–93; 65–66. kép.

29. kép. Máztatlan kályhaszemek. Nagyvázsony, kolostor. (Veszprém, Bakonyi Múzeum)
Abb. 29. Unglasierte Ofenkacheln. Nagyvázsony, Kloster. (Veszprém, Bakony-Museum)

FEHÉR – WEISS VÖRÖS – ROT SÁRGÁSVÖRÖS – GELBROT

30. kép. Kályhacsempék metszetrajza (Lásd: 5, 12, 28, 33. kép)
Abb. 30. Schnittskizze von Ofenkacheln (s. Abb. 5, 12, 28, 33)

31. kép. Dávid és Góliát
Abb. 31. David und Goliath

Kerek előlapjukon nagyon elmosódott kivitelben két minta szerepel: az egyik a Svájból jól ismert, kerek keretelésbe foglalt lovagalak, a másik az ugyane kályhához tartozó sorozat ritkábban előforduló darabja, a *maria* feliratos pelikán (29. kép; átmérő: 12 cm). Az egyszerűbb felépítésű szemeskályha, amelyhez ezek a darabok is készültek, 1483 (a kolostor alapítása) és a 16. sz. első negyede között állt itt. A magyarországi kályhacsempék értékeléséhez két fontos adatot nyújtanak: a Budán álló Háromkirályok kályha alsó részét a lovagalakok és a pelikános motívum is díszítették (mert a vidéki mester sokkal távolabbról mintakincshez, lenyomathoz nem juthatott), a királyi udvarban álló remekművek még provinciális kismesterek számára is jelenthettek ösztönzést.

⁴¹ Kalmár J., ArchÉrt 77 (1950) 132–133, parittyás Mátyás király ábrázolásnak vélte. — A csempét 1952-ben párosítottam a Góliát alak töredékeivel. A harcoló Dávi-

3. Egy vegyesmázás színezésű későgótikus kályha

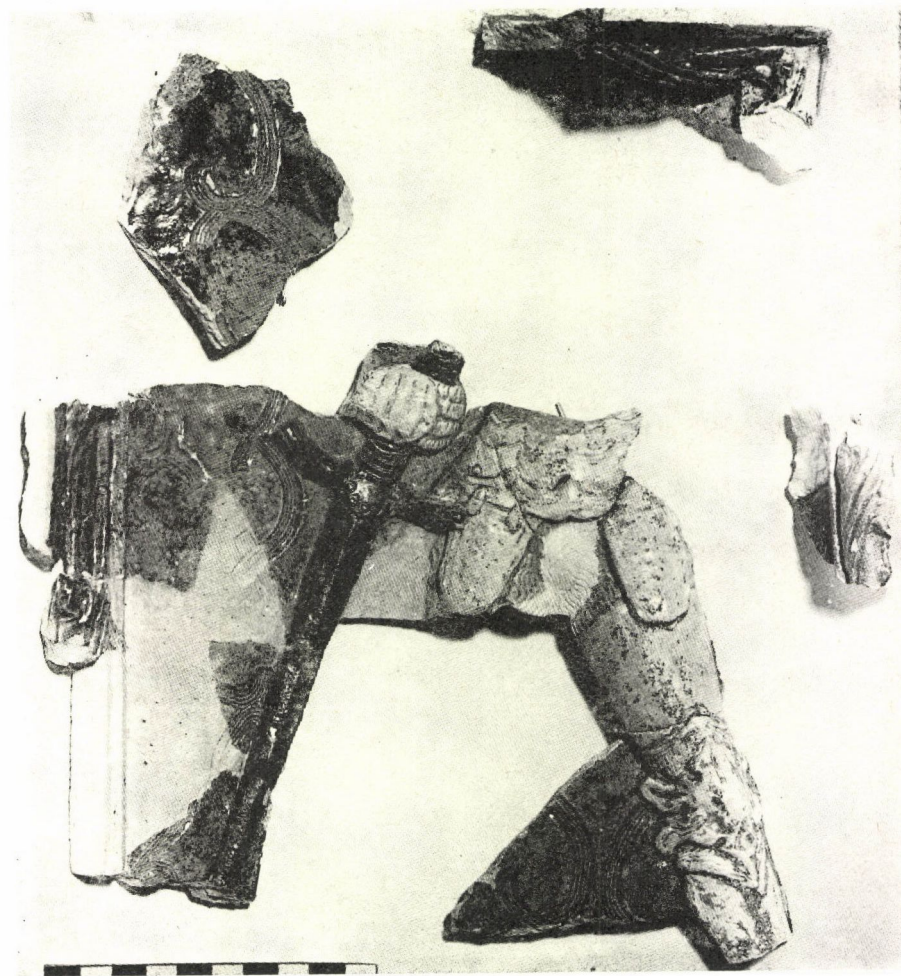
Nincs lehetőségünk itt valamennyi ide kívánczó darab felsorolásához, csak néhány jellegzetes és kétségtől azonos fazekasműhelyből származó darabot, töredéket tárgyalhatunk. Valamennyire jellemző az egyforma, *fehérreégő*, jól iszapolt, finom csillámhomokkal kevert cserép és az ezen jól érvényesülő, tüzes ólomázak, illetve az alakok egyes részeit fedő fehér ónmáz.

1. Dávid és Góliát.⁴¹ Vegyesmázás csempe, aransárga háttérrel, Dávid fűzőld ruhában, lilásbarna kihajtóval; Góliát páncélja fehér ólomáz, csizmája barnásfekete, kardgombja kék. Arcok, kezek is vékony fehér ónmázzal bevontak, a szemek kékeszölddel festve. Jellegzetes díszítőmotívu-

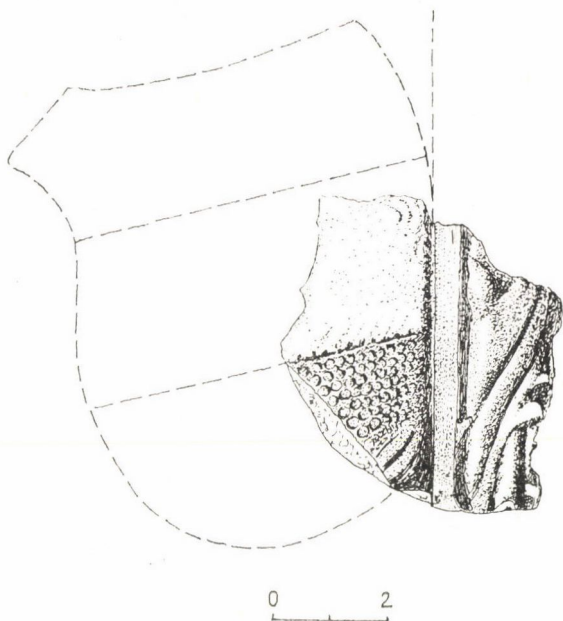
dot ritkán, de ábrázolják koronával is. — A színesmázás csempéket először Gerevich L. határozta meg Mátyás-korinak: ArchÉrt 79 (1952) 154; 37–39. tábla.

32. kép. Vadember. (A sarokesempe másik oldala)
Abb. 32. Wilder Mann (andere Seite der Eckkachel)

33. kép. Kályhasempe-töredék vértbe öltözött alakkal
Abb. 33. Ofenkachelfragment mit geharnischter Figur

34. kép. Alsó-Ausztria címere a csempe szélén
Abb. 34. Wappen Niederösterreichs am Rand der Kachel

35. kép. Arisztotelész és Phillis. (Bécs, Museum für Angewandte Kunst)
Abb. 35. Aristoteles und Phyllis. (Wien, Museum für Angewandte Kunst)

⁴² A hasonló alakú tatái csempe 30,7 cm magas. B. Szatmári S., ArchÉrt 101 (1974) 50; 8. kép.

⁴³ Voit, 1956, 52. kép; 125. birodalmi címernek tartja.

mok: a háttér 5 fogú fésűs eszközzel mustrázott (a gótikus festett oltártáblák háttérének utánzása), Dávid ruhakiajtóját, Góliát combját és zöld pajzsát (lába mögött eltakarva) apró, szabad kézzel benyomkodott köröcskékkal borították. A szélesen hornyolt keret 3 oldalát zöld színű, pálca köré csavarodó gótikus levelek — az akantuszlevél teljesen elsematizált formája — övezik (31. kép). A csempe lapos-dongás kivitelű és egy (ugyanilyen nagyságú) másik darabbal összeépített, tehát kályha sarokrész, melyet felül ferdén levágtak: a kályha alsó hasábjának egyik elülső felső sarka volt.

2. Vadember. Az előzőhöz hozzáépített darab, ez is dongás bemélyedésű. Sárga alapon halványkék (vsz. ónmázzal kevert) színű, szőröstestű vadember, bal kezében ugyanolyan zöld pajzs (és nem könyv), mint az előző darabon. A háttér és a pajzsfelület itt is úgy mustrázott, mint a másik oldalon (32. kép). A csempék eredeti méretét nem ismerjük, valószínűleg nagy, négyzetes alakúak voltak, legalább 30 cm szélességgel.⁴²

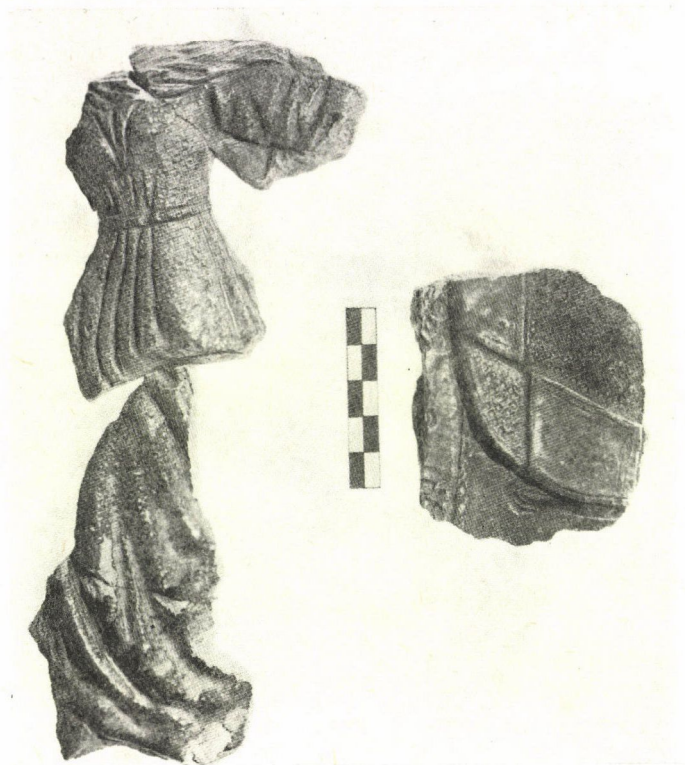
3. Páncélos vitéz. Vegyesmázos csempe, lapos-dongás formájú. Sárga, karcoldíszű háttér előtt talpig páncélba öltözött vitéz alakjának töredéke; szétterpesztett lábakkal, páncélkesztyűs jobbját hosszú kardjának markolatán tartja. A páncél fehér, a kard csokoládébarna. A csempét ugyanolyan, pálca köré csavarodó zöld színű gótikus levél-motívum keretezi, mint az előzőket. Ezt a keretdíszet külön ragasztották a csempéhez: nyilván külön negatívokat használtak e részhez. A csempe jobb oldalán egy címerpajzs töredéke: barna mezőben fehér pólya lehetett. Alsó-Ausztria címere, a barna máz a vörös színt pótolja (33–34. kép, sz: legalább 28 cm).

4. Páncélos vitéz címerrel. Füzöld olommázzal borított, lapos-dongás csempe. Bal felé menő alak, deréktól felfelé szembeforduló testtel. Az előzőekhez hasonlóan a páncél itt is aprólékosan kidolgozott; a térd és könyökvédő mustrája talán másfajta anyagra (bőr?) akar utalni. A hiányzó jobb kéz kardot, a bal címerpajzsot tart, kétféjű sassal.⁴³ A háttér itt is bekarcolt vonalköteggel díszített. A hornyos keret csavart levéldíszre másfajta, mint az előzőeknél. (Sz.: 30 cm; m: 39,5.) A csempe felső részéhez tartozó minuszcula felirattöredékek nem értelmezhetőek, sorrendjüket nem ismerjük (ml. .erst. .msd. .acie). Töredékek két példányból (38. kép).

5. Arisztotelész és Phillisz. Lapos-dongáshátú csempe, melynek mintáját csak a Bécsben őrzött példányról ismerjük: térdelő szakállas alak hátán ülő hosszú ruhás nővel, ki baljában tartott vesszőseprűvel üti a férfit. Pálcára csavarodó kúszólevél keret, a csempe háttérét benyomott mustra, rombuszban madár díszíti (35. kép).⁴⁴ Zöldmázos. —

Előfordul azonban a „9 hős” sorozat királyalakjainak címereként is.

⁴⁴ Bécs, Museum für Angewandte Kunst. Figdor gyűjteményből: Walcher von Moltheim, 1909. Abb. 94.

36—37. kép. Zöldmázus csempetöredékek Budáról. (Arisztotelész és Phillis, bajor címer, Sámson és Delila)
 Abb. 36—37. Grünglasierte Kachelfragmente aus Buda. (Aristoteles und Phyllis, bairisches Wappen, Samson und Delila)

38. kép. Zöldmázás csempe címertartó alakkal, Buda
Abb. 38. Grünglasierte Kachel mit wappenhaltender
Figur, Buda

Budán e típus két töredéke került elő a nőalakból. Ruhájának mustráját apró benyomkodott körökkel készítették; ez is zöldmázás (36. kép).

6. Sámson és Delila. Csak töredékekből ismert, melyek két példányhoz tartozva egészítik ki a jelenetet. Más középkori ábrázolásokkal összevetve a kompozíció kikövetkeztethető: Sámson a földön ül, fejét Delila ölébe hajtja. Ez jobb kezében kétágú nyíróollóval vág egy hajtincset. Sámson ruháját is

⁴⁵ Az életfa vagy beszélő fa ábrázolásának gyökere a keleti irodalomban és illusztrációiban található, Nyugaton is elterjedt. *Baltrušaitis, J., Le Moyen Âge Fantastique* (Paris 1955) 118–127.

39. kép. Indadíszes csempe, Buda
Abb. 39. Rankenverzierte Kachel, Buda

az előző csempéknél látható módszerrel díszítették (M: 16,5 cm, 37. kép).

7. Indadísz levélfejekkel: életfa. Színesmázás csempe, lapos előlappal, egyszerű hornyolt kerettel. Két, szimmetrikusan megtekert inda stilizált levelekkel, a két középső levél emberarcú. Sárga, zöld és kék színű mázzal (M: 24,5 cm, 39. kép). A Paradicsom fájának egyes középkori ábrázolásai levelekből kinövő emberfejeket mutatnak.⁴⁵ Az ábrázolás tehát nemcsak dekoráció. — Ugyanez a típus a tatari várkastélyból két példányban is előkerült, az egyik négyzetes csempe, a másik egy dongás kiképzésű sarokcsempe bal oldalán, itt már kúszóleveldíszes kereteléssel, zöld mázas.⁴⁶

8. Hegedűs zenész. Földön fekvő, térdét felhúva tartó alak, zöld csuklyás ruhában. Haja és a hegedű barna, arca és lába fehér (H: 30,5 cm; 40. kép). Az eddigi publikációk nem vették észre, hogy ez nem kályhafiók, hanem sima hátú párkánycsempe, erre utal a végeinél be nem fejezett pálcátág keret is. (Hasonló módon, fekvő alakok szegélyezik az ochsenfurti kályha lábazatát is.)

Számos további, zöldmázás vagy többszínű töredék ismerhető fel kályhánkból, így pl. iratszalg, címertöredék, vagy női alak ruházatának részlete (41. kép), illetve színesmázás kerettöredékek külön formából kinyomva (42. kép).

A csempék műhelyazonosságára utaló technikai jellegű adatokra már utaltunk (egyes csempék egyszínű, zöld kivitele ezeket nem zárja ki, ilyent

⁴⁶ *B. Szatmári S.,* uo. 8. kép és Schallaburg Katalógus Nr. 367–368.

40. kép. Udvari hegedűs; párkánysesempe. Buda
Abb. 40. Hofgeiger; Randkachel. Buda

szokás volt a kevésbé látható kályhaoldalhoz is készíteni). Stílusuk is arra mutat, hogy egy mester alkotásai: az alakok beállítása mozgalmassá, az elnagyolt arcok is kifejezőek; a ruha (csizma) redőkezelése egyszerű hornyolással történik, a kezek felületesen mintázottak. Sem a kályhászműhely, sem a mintákat szállító faragószobrász sem lehet azonos az előzőekben bemutatott kályhák készítőivel, technológiában, stílusban és az egyes csempék alapformáiban (30. kép) is akkora a különbség. Eltérő a kompozíció felfogása: a csupa nagyméretű csempét az alakok jobban kitöltik, testtartásuk változatos, gyakori a többalakos jelenet. Más kályhák esetében egy negatívból sok csempét készítenek és ezek váltakozva ismétlődnek a kályhán, itt gyakran csak 1–2 lenyomat szerepel ugyanazon a kályhán és így az ábrázolásainak gazdagságával is megragadja a szemlélőt. Amíg az első kályha esetében az udvar számára dolgozó helyi mesterre gondolunk, a másodiknál egy svájcira (aki ott folytatja műhelyének tevékenységét), itt egy harmadikra, akinek tevékenysége Buda, Tata és Esztergom egy-egy kályháján kívül Ausztriára terjed ki.

A kályha tematikáját udvari jellegű ábrázolások mellett (lovag, udvari zenész) nagymértékben a középkori egyházi-világi keveredésű gondolatvilág szolgáltatta. Valószínűleg sok csempe témája a profán és az egyházi művészetben egyaránt gyakran szereplő, az emberi balgaságot példázó bibliai és antik történetek jelenetei. Ilyenek sorába tartozik a szerelem hatalmának, illetve a női furfang (Weiberlist) történeteinek ábrázolása: Sámson, Dávid, Salamon, Arisztotelész, Vergilius nők által történt elbolondítása. A jelenetek a középkori

farsangi játékokba is átmentek; de ott elsősorban verses elbeszélésük történik egy nő és 10 bolond fellépésével,⁴⁷ a budai csempék nyilván faragványok vagy metszetek hatására készültek. Eddig Dávid, Sámson és Arisztotelész szerepeltetése bizonyítható. A középkori népi hiedelemvilág alakjai a vademberek (Wildleute): az erdőkben ható természeti erők megszemélyesítői.

E vegyesmázás színezésű gótikus kályha készítésének eddig egyetlen megfogható támpontja az egyik páncélos lovas kezében tartott alsó-ausztriai címer (34. kép). Ennek alapján legkorábban 1485-ben, vagy a következő években készülhetett, midőn Mátyás király ausztriai hadjáratai után ezt a pólyás címet használja.⁴⁸

A kályha mesterének ausztriai tevékenysége kétségtelen. Kizárva ebből az ún. bécsi kályhát (melyet magunk egészen eltérő, hideg színösszetétele és másfajta plasztikája miatt más, későbbi mester munkájának tartunk) egyrészt a volt Figdor-gyűjtemény hat csempéjét soroljuk ide.⁴⁹ Az Arisztotelész csempénél, mint láttuk, megvan a pontos budai párhuzama. De a többi is kétségtelenül ugyanebből a műhelyből származik: a vadember két címerrel, az Alraunvirág (mandragora) vademberkével (43–44. kép), a nyomorék,⁵⁰ Malachiás próféta és a pék arcképe.⁵¹ Valamennyi-nél egységes a csempék stílusa, de egyező kézre mutató részletek (például a budaiakon is látható poncolásos felületképzés három darabon; egyező stílusú levéldísz-keret öt példánynál) azonos fazekasműhelyre utalnak. A budai 7. típus leveleinek mintázása azonos megoldású a két címet mutató Figdor csempénél, de a budaiaknál gyakori karcolt háttérmutra is feltűnik az Alraunvirág csempéjén.

⁴⁷ A nürnbergi és tiroli játékokról: Garber, J., *Das Goldene Dachl* (Wien 1922) 52–53. — Az ábrázolások egyházi és világi környezetben egyaránt kedveltek: Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte Bd. 1. (1937) Sp. 1029–1034. Réau, L., *Iconographie de l'art chrétien*. I. (Paris 1955) 171–173.

⁴⁸ 1485–90 között számos Corvinában szerepel, kü-

lön vagy egyesítve; A Philostratus kódexben lapszálen ötször szerepel, más ausztriai tartományoké nem.

⁴⁹ Walcher von Moltheim 1909, 325–326, Abb. 90–95. Az első öt zöldmázás, 45, illetve 31 cm magasak.

⁵⁰ Voit, 1956, 46. kép.

⁵¹ Voit, 1956, 58. kép „udvari bohóc” megnevezéssel.

41. kép. Többszínű és zöldmázos csempetöredékek. Buda
 Abb. 41. Bunt- und grünglasierte Kachelfragmente, Buda

42. kép. Vegyesmázos csempék széldíszítései. Buda
 Abb. 42. Randverzierungen von buntglasierten Kacheln, Buda

43–44. kép. Zöldmázos kályhacsempék Raurisból. (Volt Figdor-gyűjtemény)
Abb. 43–44. Grünglasierte Ofenkacheln aus Rauris. (Einstige Figdor-Sammlung)

Az osztrák csempék nem későbbi lenyomatok,⁵² hanem a budaiakkal egyező korú alkotások, melyek egy ma már felderíthetetlen ausztriai kályhán, valahol Rauris (Salzburg) vidékén álltak.⁵³ Egyes negatívokat még továbbra is használtak: az Al-raunvirág és a Malachiás csempe ugyanis szerepel az 1501-ben felállított salzburgi színesmázos kályhán is — *de a falnak fordított, tehát alig látható oldalon*.⁵⁴ Ez a tény két szempontból is értékelhető. A budai kályha műhelyének öröksége néhány negatív, melyet a salzburgi kályhánál maradókként még felhasználtak: közvetlen műhelykapcsolat volt. A budai és raurisi csempék stílusa a salzburgi kályha többi csempéjén már nem folytatódik: a budai kályha mestere már nem dolgozik ekkor. Egy plasztikailag sokkal kiforrottabb mester szállít új mintákat az érsek kályhájához. A műhely azonban az előzőtől nemcsak néhány negatívot örökölt, de a kályha felépítésére, összhatására döntő tobzódó késő gótikus részletképzéseket is (nagy méretű csempék használata, késő gótikus díszítőrészek

gyakori alkalmazása, pl. azonos csempekeretelés; hasonló színösszetétel).

A budai késő gótikus kályha mestere az eddig ismert leletek szerint három kályhát készített, a budain kívül egyet-egyet Tata és Esztergom palotáiba. (Utóbbinál kisebb méretű csempéket használt.)

Az előbbieken meghatározott budai kályhán kívül még más, további színesmázos kályhák kell számolnunk Budán a század végén. Erre egyrészt más stílusú csempetöredékek utalnak, másrészt az a körülmény, hogy az előzőektől méretben egészen eltérő formátumú csempék is előfordulnak, pedig az effajta kályháknál nagyon kevés különböző méretet alkalmaztak (a párkányokat leszámítva a svájci kályhánál 2 formátum, a salzburginál 4, a meráninál 4). A töredékesség miatt csoportosításuk nagyon nehéz. A kormeghatározás szempontjából további támpontokat adó címerek sem mindig egyértelműek. Vannak, amelyek elsősorban Mátyás korszakához kapcsolhatóak (akár az előző kályhán

⁵² Walcher von Molthein datálása (1500 körül) csupán azt jelenti, hogy abban az időben kiindulópontnak csak a salzburgi kályha korát vehette.

⁵³ Walcher von Molthein 1909, 325. Ezt nem csak vásárlásuk helye bizonyítja, de az is, hogy a címereket

használó család Salzburg tartományi nemesfémhányák birtokosa.

⁵⁴ Walcher von Molthein, A., Kunst und Kunsthandwerk 8 (1905) 234.

45. kép. Színesmázás kályhacsempetöredékek a budai palotából

Abb. 45. Buntglasierte Ofenkachelfragmente aus dem Schloß zu Buda

szerepeltek, akár egy továbbin. Ilyen az a mázatlan címerpajzs, amelyet Filipecz (Pruisz) János püspök három nyilvesszős címere díszít, ez egy kályhasarok díszje volt. A királyi kancellár (1484–90) személyének kihangsúlyozása talán külföldi követjárásaival függ össze, ezeket azonban lemondása után Ulászló érdekében is folytatta!⁵⁵ A színesmázás töredékek között négyszer fordul elő a más kályhákön is gyakran szereplő bajor-pfalzi címer részlete (45. kép 2–4, 6), a kék-fehér ruták, illetve fekete alapon sárga (arany) oroszlán,⁵⁶ tehát a többször említett bajor szövetség megjelenítése. Egy sárga (arany) mezőben látható sötétbarna (fekete) sasszárny Szilézia címere, Mátyás és II. Ulászló korára egyaránt tehető (45. kép 5). Egy fekete mezőben látható arany oroszlán a négyelt címer kapcsolódó barna színezésével (45. kép 1)

⁵⁵ Filipecz II. Ulászló megválasztásának fő pártfogója és 1506-ban a császári udvarban ő hozza létre a két család közti házassági szerződést. *Bunyitai V., A váradi püspökség története. I.* (Nagyvárad 1893) 310, 320.

⁵⁶ Nem téveszthető össze a cseh (fehér), illetve a beszercei (vörös) oroszlánokkal.

⁵⁷ *Zolnay L., Az elátkozott Buda – Buda aranykora.* (Bp. 1982) 462: „Kulcsos herold alakja, címere alkalmazt a brandenburgi sas.” Schallaburg Katalógus, Nr. 231 a.: „Kályhacsempé herolddal... ez a címersas sem

előttünk ismeretlen utalást rejt. Egy alkalommal kék mezőben a sárga (arany) sasok láthatóak: ez Alsó-Ausztria (régí Ausztria) címere, amit Mátyás sohasem használt ilyen formájában (45. kép 8). Végül kétségtelen, hogy egy kékruhás alak kezében látható címertöredék (sárgásbarna mezőben koronás fehér sas) a lengyel királyi ház címere, tehát már II. Ulászló korszakába vezet (45. kép 7).

4. Az észak-németországi kályha

A következő alkotásnak eddig csak egyetlen csempéje ismert Budáról, de össze nem téveszthető jellegzetessége miatt már ez is elegendő egy további külföldi műhely bemutatására.

A téglalap alakú kályhacsempé 1980-ban, már az új ásatások során került elő. Az enyhén bemélyített fülkében háromnegyedalakban ábrázolt férfialak látható, brokátmustrás kabátban, fején feltűrt szegélyű sapka. Jobbjában nagyméretű kulcs, bal kezével sasos címerpajzsot tart (47. kép).⁵⁷ Világos olivzöld mázas.

Technológiai szempontból a csempé anyaga és kialakítása is eltérő az eddig tárgyalt daraboktól: anyaga durvaszemcséjű, nagyon erősen kiégetett cserép vörössárga színben, a túlégetéstől a csempé alakja is deformálódott. Alakjában első látásra a fülkés csempék típusába sorolható, de azoktól eltérően nem dongás háta van, hanem rövid *fiókos hátrésze!* (21×32,5 cm, mélysége háttal együtt 9,5 cm.) Stílusát a ruha és a háttér függönyének egyező rajzú, gondosan mintázott brokátmustrája és az alak arányos, jó kompozíciója emeli ki a mindennapi készítmények közül.

A csempé eddigi meghatározása: „kulcsos herold” — nem helytálló. A középkori herold ábrázolása ugyanis más szabályokat követ. A Herold a lovagi életforma szükséges tisztsége volt. Legfontosabb feladata a címerek és a zászlók *ismerete*,⁵⁸ lovagi tornák és még inkább harci cselekmények, csaták résztvevőinek ezáltal felismerése. (A páncélba öltözött lovag személyét címere fedi fel.) Személyük sérthetlenségét viseletük biztosította: uruk címerének színeit és címeralakjait *egész kabátjukon* („Tappert”) kivarrva viselték (tehát nem a kezükben tartották), fegyvert nem hordhattak.⁵⁹

A heroldoknak ez a sérthetlensége hivatalos teendőikből eredt: a csata előtt, közben és után követi teendőik is voltak az ellenséges táborban; az elesett vagy fogságba került lovagokat azonosították és jegyzékbe fog-

a Luxemburgi ház brandenburgi sasával, sem a Jagellók koronás sasával nem egyezik. Z. L.”

⁵⁸ A heraldika: címertervezés és a Herold névből származik, mint a címerek tudásából.

⁵⁹ *Neubecker, O. — Brooke-Little, J. P. — Tobler, R., Heraldik* (Frankfurt 1977) 16–25, számos ábrázolással. A herold hétköznapi viseletében ruhája bal vállán hordott kis címet, ugyanúgy mint a küldöncök. Egyébként heroldokat is használtak hírvivőként külföldre. (Herold egyszerű viseletben a bécsi kártyajátékban szerepel.)

46. kép. Színesmázos kályhacsempe a szász választófejedeleme alakjával. (Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum)

Abb. 46. Buntglasierte Ofenkachel mit der Gestalt des sächsischen Kurfürsten. (Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum)

lalták; heroldtársaikkal együtt ennek alapján döntötték el, ki győzött. A harcot kívülről szemlélték (mint bírók) és semmiféle fegyverük sem volt (középkori ábrázolásokon is fegyvertelenek), kezükben csak egy fehér pálcát tartottak. Általában csak a jelentősebb udvarok alkalmaztak heroldot (segítői a persevánt-ok), nagyobb országban minden tartományban. — A herold mibenlétének e rövid összefoglalására azért is fel kell hívnunk a figyelmet, mert az újabb hazai irodalomban egyre többször használják helytelenül a herold megjelölést sokkal alsóbbrendű és mindennapos foglalkozásokra (pl. apród).⁶⁰

A kályhacsempe ábrázolását és egyben a kört, melybe tartozik, egy külföldi gyűjteményekben szétszórta csempecsoport határozza meg. Először 1875-ben A. Essenwein mutatta ba a nürnbergi múzeum szerzeményei közt azt az öt színesmázos kályhacsempét (a 15. sz. végére keltezve), amelyek

47. kép. Zöldmázos kályhacsempe a brandenburgi választófejedeleme alakjával. Északnémet műhely, 1470/1480 körül. (Budapesti Történeti Múzeum, Várnúzeum)

Abb. 47. Grünglasierte Ofenkachel mit der Gestalt des brandenburgischen Kurfürsten. Norddeutsche Werkstatt um 1470/1480. (Historisches Museum der Stadt Budapest, Burgmuseum)

Halberstadtból (É-Németo., Magdeburgi érsekség) származtak.⁶¹ A fülkés csempéket újszövetségi jelenetek, szentek, apostolok alakjai díszítették, egyet pedig egy választófejedeleme. (Utóbbiból Essenwein arra következtetett, hogy eredetileg a kályhához egy olyan sorozat is tartozott, amely a császárt és a 7 választófejedelmet ábrázolta!)

⁶⁰ Így a budai 1974-es szoborlelet feldolgozásakor *Zolnay L.* számos cikkében és művelődéstörténeti tárgyú könyvében a lovagalakokat kísérő kisebb méretű apródokat, fegyverhordozókat „címer vagy fegyvertartó herold... címertartó heroldjaink...” meghatározással adja. Pl. BpR 24 (1977) 3. k. 45—114; 7, 23, 24, 27, 29, 34, 39, 40. szám. Ugyanígy átveszi *Marosi E.*, *Acta Hist-ArtHung* 22 (1975) 336—341: „...heraldische Figuren (Herolde, Knappen)”. — A tévedés már korábban is előfordult: *Fügedi E.*, *Uram, királyom.* (Bp. 1974) 90: „...A herold olyan nemes, aki a király címerét vit-

te... Mátyás esküvőjén például egy apród vitte a király és Beatrix aranyozott pajzsra festett címerét. Ezenkívül feladatuk az udvar pompájának és fényének növelése.” — E megfogalmazásokban a herold valódi és fontos tisztsége (részben a mai követek elődje is) eltűnik s összecseréli egy más, egyszerű szereppel, amelyet rendszerint udvari nemes ifjak töltöttek be (Ném. Schildknappe, Knappe, Waffenträger; Fr. écuyer: fegyverhordozó, apród).

⁶¹ *Essenwein, A.*, *Buntglasierte Thonwaren des 15—18. Jh.-s im Germanischen Museum.* *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit.* 22 (1875) 68—71.

A mázak színei: tiszta fehér, acélkék, sötétbarna, fekete, sárga és zöld. A szerző megemlíti, hogy a fazekas a lenyomatok készítését gondatlanul végezte: a peremek egyenetlenek, a sarkok ferdek, a mázak néha egymásba folytak, a relief egyes részei sérültek. (Méret: 20×32 cm.) — Az előző kályhán kívül egy másik, részben azonos ábrázolásokkal egy Goslar melletti kolostorból került elő. A műkereskedelem útján a két kályha csempéi számos múzeumba és gyűjteménybe szóródtak szét, legújabb összefoglalójuk 28 fajta csempét, köztük több duplumot sorol fel.⁶² A második lelőhelyet a csempék korának meghatározásához is felhasználták, egy 1486-os pusztulási dátum utáni újjáépítéshez kapcsolták. (Magunk részéről lehetségesnek tartjuk, hogy ekkor semmisült meg.) Újabban Berlin-Spandauban került elő néhány töredék. — Abban valamennyi kutató egyetért, hogy e kályhák Észak-Németországban, talán Szászországban készültek.

A sokrétű ábrázolások ellenére a csoport egyöntetű jellege első látásra felismerhető: a leggyakrabban háromnegyed alakokat ábrázoltak, szembenézetben, szépen mintázott arcokkal. Az alakok mindig plasztikus bársonymustrás függöny előtt állanak, mely pálcára van erősítve. Felette fehér alapú iratszalag, ezen az ábrázolt neve. Az egyetlen világi ábrázolás felirata: *sachsen*, a szász választófejedelmet ábrázolja (46. kép). A drezdai kutatók szerint Albrecht (der Beherzte: a bátor) herceggel azonosítható, aki 1464–80 között testvérével együtt, majd 1500-ig egyedül uralkodott. A budai csempe ennek párdarabja (eddig ismeretlen mintájú és egyszínű), a *brandenburgi választófejedelmet ábrázolja*. A kissé rontott felirat az örgrófra (margraf) utal. A címer ezek szerint a brandenburgi tartományra vonatkozik (mert az örgrófok családi címere ennél sokkal összetettebb); a kézben tartott kulcs pedig a választófejedelemből birodalmi tisztségének jelvénye: kamarási rangját jelképezi.⁶³

Nehezebb biztosan meghatározni, a számításba jövő brandenburgi fejedelmek közül ki szerepel itt? II. Frigyes 1440–1470 között uralkodott, fia Albert Achilles 1471–1486 között. Biztosabb támpontot a budai udvar és a szász, illetve brandenburgi választófejedelmek közötti politikai kapcsolatok adhatnának, de ezek nagyon is váltakozó, gyakran szívélyes, még gyakrabban ellenséges viszonyt mutatnak.

Mátyás király hatalmi törekvéseinek elősegítéséül már 1464-ben megpróbálta, hogy a császárral szövetséges fejedelmek családjából házasodhasson; Frigyes és Albert brandenburgi örgrófok ajánlották fel leányaikat. 1465-ben viszont a szász herceg egyik leányát szerette volna elvenni. 1469-ben Boroszlóban brandenburgi Frigyes és öccsének fia Mátyásnál vendégeskednek, M. új kapcsolatkeresési kísérlete elől kitérnek, de F. elfogadja M. évdiáját. Ugyanekkor a szász választó özvegyének követei fiait hűbértokának megerősítését kéri M.-tól. 1472-ben a szász hercegekhez írt levelében M. ezeket „kedvelt bátyáinknak és sógorainknak” nevezi. 1476-ban M. ismét megpróbálja brandenburgi Albertet rábírni, hogy Glogau hűbérurának elismerje, de ez Ulászló cseh király pártjára áll. 1477-ben Frigyes császár békét köt M.-sal és cseh királynak, valamint (egy időre) birodalmi *választófejedelemben* elismeri. 1478-ban Albert új háborút kezd a glogau hercegségért. 1479-ben az olmtüzi békekor M. és Albert között a szász herceg közvetített. 1480-ban M. új háborút indít Frigyes császár ellen, ezt a birodalomból csak a szász herceg segíti. 1481-ben M. sikerei után a brandenburgi fejedelem elpártolt Frigyesétől, fia pedig egyezsége is lép M.-sal, hogy hűbéri igényeit elismertesse 50 ezer Ft-ot is fizet. 1482-ban M. Albert Achilles brandenburgi fejedelem lányának zálogként cseh birtokot ad át. — 1486-ban a választófejedelmek Miksát választják meg római királynak, M. próbálkozásai ellenére. 1487-ben birodalmi segélyhad jön Frigyes megsegítésére Ausztriába Albert szász herceg vezényletével; M. a régi jó viszonyra hivatkozva találkozót kér és Albert fegyverszünetet kötve hazautazik. 1488-ban M. új hadjárata Glogauban a brandenburgi és a szász fejedelmeket is sérti. 1489-ben M. már János brandenburgi fejedelemmel kötött barátsági szerződést.⁶⁴

Amint a fentebbiekből kitűnik, már 1464-től számos alkalom kínálkozott arra, hogy akár a szász, akár a brandenburgi választófejedelemből Mátyás király közeledési kísérleteire viszonzásként ajándékkal válaszolhasson. Ha a németországi kályha tematikájának személyes oldalait és a reprezentációs hatását nézzük, egy ilyen ajándék különösen az idő tájt lehetett indokolt, midőn M. cseh királyságát és ezzel összefüggő választófejedelmi rangját már elismerték (1477), vagy midőn a szász herceg közbenjárására M. már egyezséget kötött a brandenburgi választóval is (1479). Sokkal kisebb viszont az ajándékozás valószínűsége 1486 után, amikor a választófejedelmek Miksa mellé állva Mátyás reményeit végleg meghiúsították: az arcképeiket felsorakoztató kályha felállítására a budai palotában egy kudarcba fulladt hatalmi törekvésre utalt volna. — További bizonyító adatok felmerüléséig magam részéről a 70-es évek vége, 80-as évek eleje közötti időt tartom valószínűnek az észak-németországi kályha felállítására.⁶⁵

*

⁶² Strauss, K., i. m. (1966) 20–37. Felsorolásában azonban a csoporthoz nem tartozó, későbbi csempéket is találunk. — A volt Figdor-gyűjtemény darabjai: Walcher von Molthein 1909, 330. Szászországot, esetleg az Ércegséget tartja készíttési helyüknek.

⁶³ Az 1355. évi aranybulla rendezi a választófejedelmek sorrendjét. A négy világi fejedelem a cseh király, rajnai pfalzgróf, szász herceg és a brandenburgi örgróf: egyben birodalmi asztalnok, pohárnok, udvarmester, kamarás. — Egy későbbi reneszánsz csempe brandenburgi

Joachim örgrófot ábrázolja, ennek bal kezében is kulcs. Képe: Strauss, i. m. (II. k. 1972) Tf. 80: 1.

⁶⁴ *Fraknoi V.*, A Hunyadiak és a Jagellók kora. (Bp. 1896) 215–349. *Fraknoi V.*, Hunyadi Mátyás király. (Bp. 1890) 263–272. Magyarország történeti kronológiája. (Bp. 1981) I. k. 292–316.

⁶⁵ Felvethető, talán 1486-ban lebontották e kályhát, hogy ne emlékeztessen a meghiúsult törekvésekre. Ez megnagyarázná, miért került ebből a legkevesebb elő.

A gazdag Mátyás-kori csempeanyagból négy kályhát mutattunk be. A helyi műhely alkotása 1469 utánra tehető; témáját a hatalmi reprezentáció és a 15. sz. végén újra jelentkező divat: a természeti környezet zöld növényi képének behozása a belső térbe — egyesítése adja. Egy svájci mester idegen megbízásból készített kályháján (1469—73—85 között) a vallásos téma hangsúlyozása mellett udvari-lovagi motívumokat és a politikai szövetséget emeli ki. Technológiájában egyes csempéken a majolika-eljárás *önállóan* jelenik meg. A harmadik kályha Ausztriában működő mester alkotása (1485 után) a budai udvar megrendelésére;

más kályhái Tata és Esztergom palotáiba kerülnek. Technológiailag más utakon jár, mint az előző, az új eljárást vegyesmázás csempék gazdag színezésére használja, stílusát a késő gótikus szárnyasoltárok részletképezései ösztönözték. A negyedik kályha (70-es évek vége, 80-as évek eleje) egy északnémet udvari műhely alkotása; egyházi témája mellett a megrendelő feudális kör ízlésének felel meg portrészorozatával; az egyik választófejedelem ajándéka. (Mindkét utóbbi kályha magas fokon használja már a vegyesmázás eljárást, de egymástól eltérő színárnyalatokkal.)

Holl Imre

Rövidítések

Frei 1931:	<i>Frei, K.</i> , Zur Geschichte der aargauischen Keramik. Anzeiger f. Schweiz. Altertumskunde 23 (1931) 73—98.	Zigler 1968:	<i>Ziegler, P.</i> , Die Ofenkeramik der Burg Wädenswil. (Zürich 1968)
Holl 1958, 1971:	<i>Holl I.</i> , Középkori kályhacsempék Magyarországon. I—II. BpR 18 (1958) 211—300; 22 (1971) 161—207.	Walcher von Molthein 1909:	<i>Walcher von Molthein, A.</i> , Die deutschen Keramiken der Sammlung Fildor. Kunst und Kunsthandwerk 12 (1909) 301—362.
Voit 1956:	<i>Voit P.</i> , Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye. BpR 17 (1956) 83—150.		

MITTELALTERLICHE OFENKACHELN IN UNGARN. III.

Auszug

In der vierten Bearbeitung der mittelalterlichen Ofenkacheln untersuchen wir die im königlichen Hof zu Buda einst gestandenen Denkmäler. Hier sollen aus dem Ende des 15. Jhs Details von mehreren verschiedenen Kachelöfen vorgeführt werden. Hierbei polemisieren wir mit den bisherigen Auffassungen und müssen zum Teil auch unsere frühere Meinung modifizieren. Von drei Öfen weisen wir die fremde Herkunft nach: sie wurden demnach aus ausländischen Werkstätten hierhergeliefert oder von fremden Kachlermeistern in Buda mit Hilfe der aus dem Ausland mitgebrachten Negative erzeugt. (Es ist wohl bekannt, daß im Hof von Matthias auch eine ganze Reihe von hervorragenden ausländischen Meistern gearbeitet hat, warum dürften unter diesen nicht auch aus dem Ausland verpflichtete Kachlermeister gewesen sein?) Unsere Meinung wird von den vorgeführten bzw. in den Anmerkungen zitierten ausländischen analogen Kacheln bestätigt sowie von der Tatsache, daß diese Öfen voneinander völlig abweichende Stile zeigen und auch in ihrer Technologie sich Unterschiede finden, was wir nicht als Entwicklung einer einzigen Budaer Werkstätte auffassen können, wie es die bisherige Forschung getan hat.¹ (Abb. 30)

Der erste Ofen kann von örtlichem Ursprung sein und ist in Buda und in Visegrád gestanden. Ihre grünglasierten Kacheln waren durch die Wappenreihe von Matthias (6 verschiedene Wappen) geschmückt (Abb. 1—2), dem unteren Teil bildeten mit reichem Blumenmuster bedeckte flache Kacheln (Abb. 3). Der Ofen wurde — aus

dem böhmischen Wappen geurteilt — nach 1469 erzeugt jedoch vor 1485, da hier das Wappen von Österreich noch fehlt. Seine Kopie oder der Abdruck seiner einzelnen Teile taucht auch in Vajdahunyad, in der Familienburg des Königs (Transsilvanien, Rumänien) auf.

Der zweite Kachelofen stammt aus der Schweiz. Die Kachelreihen und die einzelnen Kacheln des unteren Teiles des »Ofens mit den Heiligen Drei Königen« können in der Schweiz an 16 Stellen nachgewiesen werden, jedoch sind einzelne Kacheln auch in Deutschland, Elsaß und Norditalien vorhanden.²⁷ Kacheln unbekannten Fundortes werden von vielen Museen aufbewahrt. Für die Kacheln ist die in ein rundes Feld komponierte Verzierung charakteristisch, die im allgemeinen aus Kachelpaaren besteht: der Englische Gruß, Kirchenväter, die biblischen Drei Könige zu Roß, Turnier. Verhältnismäßig komplette Serien sind aus der Burg Wädenswil und aus dem Schloß zu Hallwil zum Vorschein gekommen (Abb. 19—21). Den Budaer Kachelfragmenten nach waren sie hier mit gelber bzw. weißer Glasur verziert (Abb. 5—11), stellenweise blau, bläulichgrün bemalt. Schon im Falle der Schweizer Öfen ist es auffallend, daß der obere Teil des Ofens von verschiedener Lösung war. Dies ist die Lage auch bei dem Budaer Ofen, bei dem den oberen Teil bisher unbekannte Muster bilden. Unter diesen der sich der Thematik des unteren Teiles anschließende biblische König in blauweißer, zinnglasierter Ausführung (Abb. 12) sowie die Gestalt des Apostels Matthias mit gelb-brauner Bemalung (Abb. 13). Vielleicht auf die Spender des Ofens verweist die blau-weiße Kachel des oberen Teiles mit zwei Wappen,

⁶⁶ A külföldi csempéket nem tarthatjuk a szokásos kereskedelmi úton idekerült áruknak; közvetlen kapcsolatot eredményei (külföldön elkészített és megrendelésre leszállított csempék, vagy idehozott negatívokkal helyben elkészített munka). Az idegen mester más fazekasnak nem adta el ilyen rangos kályha esetében negatívjait

vagy kész csempéit. A strasbourgi kályhások céhszabályzata (1560) kifejezetten tiltja, hogy városi mester csempéit a városon kívülre más mesternek eladja, kályha felrakásához. *Minne, J. P.*, i. m. 348. Ez általános szabály lehetett drágábbfajta terméknél, más a helyzet a tömegárúnál.

mit dem Wappen des bairischen und des württembergischen Herrschers (Abb. 16–17). Die Lösung der Simse (Abb. 10, 18) zeigt wiederum zum Teil Schweizer Übereinstimmungen, jedoch verraten zwei Eckkacheln aus Hallwil zugleich, daß der Meister die Werkstatt des Ofens mit Rittergestalten (1454–57) gekannt oder mit ihr in Verbindung gestanden hat. Dies beweist auch die unmittelbare Übernahme der Gestalten des Turniers, vor allem des Pferdes und des Sattels (Abb. 22–23). Auf andere Zusammenhänge haben wir bereits früher hingewiesen (Stuttgart, Hallwil).²⁹ – Die Tätigkeit des Meisters des Ofens mit Rittergestalten fällt zeitlich nicht weit von der Aufstellung der ersten Schweizer Öfen (Zürich: um die Mitte des Jahrhunderts, Wädenswil: um 1460), sie standen vielleicht unmittelbar miteinander in Verbindung. Der Motivschatz des Ofens mit den Heiligen Drei Königen lebte in mehreren Schweizer Werkstätten weiter und wirkte auch auf das Ausland aus.

In Buda wurde der Ofen zwischen 1469–1473, am spätesten vor 1485 aufgestellt. Diese Zeitgrenze wird durch die Aufnahme der ungarisch-bairischen diplomatischen Beziehungen bzw. durch den Abbruch der Beziehungen zu Württemberg bestimmt. (1473 die Erweiterung des Familienwappens des Grafen Ulrich von Württemberg: von da an ist schon das gevierte Wappen und nicht das in Buda vorkommende in Gebrauch).³³ Es ist möglich, daß der Auftrag zur Fertigung des als Geschenk zugedachten Ofens aus irgendeinem bairischen Herzogshof ausgegangen ist oder der Schweizer Meister hat sich selbst mit seinen Negativen nach Buda begeben, um einen Ofen zu bauen. Die erstarrige Lösung seiner Ausführung wurde auch durch die Stelle der Aufrichtung angeregt. – Die eine Kachel des Ofens bedeutete für eine Budaer Werkstatt einen Impuls: ihre grünglasierte Kopie mit um 12% kleineren Teilformen erscheint in Buda und in Visegrád in den letzten Jahren der Herrschaft von Matthias auch an anderen Öfen (zwischen 1482–1490, Abb. 28). Ein transdanubischer Töpfermeister hat die in einen runden Rahmen gefaßte Rittergestalt bzw. (aus der Schweizer Serie bekannte) Darstellung eines Pelikans für das Paulinerkloster zu Nagyvácszony kopiert (Abb. 29).

Das Problem der gemischtglasierten Kacheln

Die frühere Forschung hielt sämtliche, in Buda gefundene gemischtglasierte Ofenkacheln für das neuerdings entdeckte Produkt der königlichen Werkstatt zu Buda. Wie es schon aus dem weiter oben Gesagten hervorgeht, halten wir diese Frage heute nicht mehr für so einfach. Zu den zweifellosen Produkten der Budaer Majolikawerkstätte gehören Fußbodenziegel und Tischkeramik; die weitere Wirkung auf die Kachelmeister kann angenommen werden, jedoch nicht im Falle eines jeden Produktes. Die Mannigfaltigkeit des Denkmalmaterials spricht dafür, daß zu dieser Zeit die Bleiglasur in mehreren verschiedenen Werkstätten angewendet wurde: in Buda an der den König Matthias darstellenden Kachel und an einigen dazu gehörenden anderen Stücken, in der Schweiz, in Österreich und in Deutschland an anderen Öfen.⁸

Eine eigene Gruppe bilden diejenigen gemischtglasierten Kacheln, für welche im allgemeinen die flache Nischenform, die eingeritzte Verzierung des Hintergrundes, das bei der Umrahmung häufig erscheinende, gedrehte Blattdekor, an einzelnen Stücken die mit runder Punzierung ausgebildete Fläche charakteristisch sind. In ihrer Komposition sind sie viel lebhafter als ihre Zeitgenossen und für den Ofen in seiner Ganzheit ist der Gebrauch der sehr mannigfaltigen Bemusterung kennzeichnend. Die Vorführung einiger Exemplare aus Buda (Abb. 31–40) genügt zu ihrer Charakterisierung. Auf Grund ihres Stils (insbesondere die ausdrucksvollen Gesichter, die mit tiefen Kerben gelöste Faltung, die oberflächlich geformten Hände) können auch ihre österreichischen Parallelen aus den Stücken der einstigen Figdor-Sammlung ausgewählt werden. Auch das analoge Exemplar des Aristoteles und Phyllis darstellenden Stückes

(Abb. 35–36) weist in die Richtung derselben Werkstatt. Der Budaer Ofen dürfte auf Grund eines Wappenfragments nach 1485, schon nach den Eroberungen in Österreich hergestellt worden sein. Für den neuen Ofen wurden gewiß sehr viele neue Negative gemacht, doch waren unter ihnen auch solche, die in Österreich zur Anwendung gekommen sind. Von diesen gehörten 5 Stücke zu der durch die einstige Figdor-Sammlung in Rauris (Land Salzburg) erworbenen Kachelreihe (Abb. 43–44) von demselben Meister. Bisher können in Ungarn 3 Öfen von dem in Buda tätigen oder nach Buda liefernden Meister nachgewiesen werden (in den Palästen von Buda, Tata, Esztergom).

Die Werkstatt dieses Meisters hatte zweifelsohne Beziehungen zum Hersteller des Salzburger Ofens (1501), (der schon viel entwickeltere plastische Lösungen anwendet). Auf dem der Wand zu fallenden Teil des Ofens hat Molthein 3 Kacheln entdeckt, die von dem Meister der Stücke aus Rauris stammen. Unserer Meinung nach kam es hier zur Neuanwendung der erhalten gebliebenen Negative des früheren Meisters. Mit Hilfe der früheren Negative wurde auch die Rahmenverzierung von vielen neuen Kacheln gemacht. Diese sind in gleicher Form auch an den Budaer Kacheln zu sehen: zum Rahmen wurden besondere Negative benutzt (Abb. 42).

Die Werkstätten der Öfen von Buda und Salzburg sind weder mit den Werkstätten des Herstellers der Matthias-Kachel, noch mit dem von uns Schweizer Ofen genannten Produkt identisch: Stil, Kompositionsauffassung und Farbengebrauch sind bei ihnen eigenartig und weichen von den oben genannten ab. (Eine Verwandtschaft kann nur zwischen dem gemischtglasierten Ofen von Buda und dem von Salzburg nachgewiesen werden.) Auch die Formen ihrer Kacheln sind abweichende Variationen (Abb. 30).

Die Wappen von weiteren buntglasierten Kachelfragmenten weisen zum Teil auf die Zeit von Matthias, zum Teilschon auf das Zeitalter von Wladislaw II. (1490–1516) hin (Abb. 45).

Der norddeutsche Ofen

Noch im vorigen Jahrhundert sind aus Halberstadt und aus einem Kloster bei Goslar in großer Zahl buntglasierte Ofenkacheln in den Kunsthandel gelangt. Zur Zeit lassen sich in verschiedenen Museen etwa 28 verschiedene Kachelsorten zu den zwei, in ein und derselben Werkstatt hergestellten Öfen reihen.^{61–62} Den eindeutigen Charakter der Gruppe geben vor allem die Bearbeitung der in Dreiviertelform dargestellten Figuren (Apostel, Heilige, Maria) in ähnlichem Stil, der übereinstimmende Vorhanghintergrund mit Brokatmuster und das oben angebrachte Schriftband sowie die sechs verschiedenen Glasurfarben. Die Forschung datiert im allgemeinen ihre Herstellung nach 1486, aus einer unbekannten sächsischen Werkstatt. Essenwein nimmt an, daß es ursprünglich auch noch eine weitere Serie gegeben hat: mit dem Bildnis des Kaisers und der 7 Kurfürsten, hierauf verweist jedoch allein nur das Porträt des sächsischen Fürsten (Abb. 46). Ein neuer Fund aus dem königlichen Schloß zu Buda⁶⁷ gehört gleichfalls zu dieser Serie. Die Kachel mit olivgrüner Glasur stellt unserer Bestimmung nach den Brandenburger Kurfürsten dar; in der Hand hält er das Wappen seines Landes (und nicht seiner Familie), in der Rechten den die Reichskämmererwürde symbolisierenden Schlüssel (diese Würde gebührte den Brandenburger Kurfürsten). Maß: 21 × 32,5 cm; von vorne von der Form einer Nische, jedoch der Rücken mit Hals ausgebildet (Abb. 47). Die Porträtreihe der Fürsten hat also tatsächlich existiert.

Den Dresdner Forschern nach⁶⁸ stellt der sächsische Fürst: Albrecht, den Beherzten (1464–1500) dar. Die Budaer Kachel enthält das Porträt von Friedrich II. (1440–70) oder Albert Achilles (1471–86). Beide können in Betracht kommen, wenn wir auf die politischen Beziehungen zwischen dem Budaer und dem sächsischen sowie dem Brandenburger Hof Bedacht nehmen. (Von diesen Personen stehen uns keine authentischen Porträt-

darstellungen zur Verfügung, mit welchen wir sie identifizieren könnten. Mitteilung von H. W. Mechelk, Dresden).

Matthias hat schon seit 1464 versucht, sich in die sächsische oder brandenburgische Fürstenfamilie einzuheiraten. Wegen seinen für Schlesien und Glogau geführten Kriegen geriet er aber oft, insbesondere mit den Brandenburger Markgrafen in feindliches Verhältnis. In den Jahren 1465, 1469, 1472, 1477, 1479, 1481–82, 1489 waren zwischen ihnen die Beziehungen freundlich, hingegen waren 1476, 1478, 1480, 1487–88 feindliche, oft mit Kriegen einhergehende Jahre. Deshalb kann ein eindeutiger Zeitpunkt zur Aufrichtung des Ofens in Buda nicht angegeben werden. Am ehesten können 1477 bzw. 1479 bzw. die Jahre vor 1486 in Betracht kommen: die provisorische Anerkennung des böhmischen Königtums von Matthias und auf diese Weise seines Ranges als eines Kurfürsten, der Zeitpunkt des Olmützer Friedens oder die ersten 80er Jahre (der Sohn des Brandenburger Markgrafen vereinbart sich mit Matthias bzw. Matthias setzt böhmische Güter der Tochter des Albrecht Achilles zum Pfand). Im Jahre 1486 haben die Kurfürsten — trotz der Bestrebungen von Matthias — Maximilian zum römischen König gewählt und so ist die Entsendung der Porträtreihe nach Buda nicht mehr vorstellbar.

*

Die vier vorgeführten Öfen wurden in verschiedenen Werkstätten gefertigt. Den ersten Ofen halten wir für

das Produkt einer örtlichen, Budaer Werkstatt. Das zweite ist das Werk eines Schweizer Meisters und repräsentiert zum Teil das politische Bündnis zwischen dem Besteller (bairischer Herzog) und dem König Matthias. Der dritte Ofen wurde von einem in Österreich tätigen Meister hergestellt, wahrscheinlich auf eine Budaer Bestellung; seinen Stil bestimmen die Zierschnitzereien der Flügelaltäre. Der vierte Ofen ist das Produkt einer sächsischen (höfischen?) Werkstatt; geradeso wie der Schweizer Ofen war auch er ein fürstliches Geschenk zur Festigung der politischen Beziehungen. — Vergleichen wir die in den 70er und 80er Jahren erzeugten verschiedenen Öfen miteinander (der späteste von ihnen ist der bereits früher publizierte³¹ Ofen aus Regensburg aus der Zeit nach 1487), können die Stilunterschiede der voneinander weitliegenden Werkstätten gut wahrgenommen werden; dies kommt außer den Details auch in der Gesamtwirkung des Ofens zum Ausdruck. Die frühere Entwicklung wird von dem gotische Züge betonenden österreichischen und dem einfacheren und leichteren Regensburger Ofen geschlossen. Im Gegensatz zu diesen vertritt der etwa frühere Schweizer Ofen eine andere Konzeption, seine ausgeprägte Gliederung weist schon in die folgende Epoche hin. (Die Einzelheiten des Aufbaues des deutschen Ofens sind uns nicht bekannt, ebenso müssen auch noch die Zubehöre des Ofens mit dem Matthias-Wappen weiter untersucht werden.)

I. Holl

A MÓRÁGY-TŰZKÖDÖMBI HOROG

A neolitikus „aktív” halászat kérdései a Kárpát-medencében

A mórággy-tűzködömbi (Tolna m., bonyhádi j.) késő neolitikus település és temető feltárása során került felszínre, az A/I. szelvény alján, a lengyeli kultúra edénytöredékei, eszközleletei között az a horog, melynek típusbeli párhuzamai a magyarországi, de a Kárpát-medencei leletanyagban is ismeretlenek, és mely vizsgálódásaink kiindulópontját jelenti. A vadkanaggy-lemezből készült tárgy két oldalán csiszolással történt megmunkálás nyomai látszanak. A horogszáron átfúrás vagy rovat nem utal a zsinórra való felerősítés módjára, ezek szerint befejezetlen példánnyal állunk szemben. A horogszár, felső végétől kiszélesedve, nagyjából azonos szélességben halad

is szentelhettek — nagyobb teret. Ez a halászat szerepe és módja az újkőkörban.

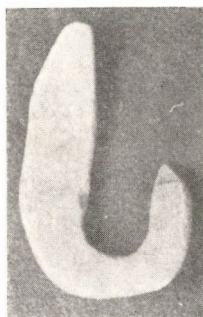
Az őskori halászat kérdéseivel főként a néprajz művelői foglalkoztak, a kérdéseknek és következtetéseknek nagyobb teret engedve, mint azt a leletek alátámasztották volna. Elsők között kell említeni C. Rau 1882-es munkáját.¹ Ethnológiai adatokat a közelmúlt és a ma természeti népeitől az őskorra visszavetítve tárgyalja a halászati módokat E. Krause, 1904-ben megjelent művében.² Legrészletesebben az északi kutatók vizsgálták az őskori halászat módszereit, hiszen a legtöbb idevonatkozó lelet éppen az északi területeken került felszínre. Megemlítendő U. T. Sirelius 1934-es munkája a finnországi halászat fejlődéséről,³ és R. Indreko 1937-es publikációja,⁴ melyben az észtországi, baltikumi praehistorikus halászat témáját kutatja.

A kérdést elsősorban régészeti szempontok szerint tárgyalók közül G. Glark 1948-ban megjelent cikke a legjelentősebb,⁵ az őskori európai halászat fejlődését követi a paleolitikumtól a vaskorig, az általa ismert leletek széles skáláját felsorakoztatva, a közép-európai területekről és északról nagy kitekintéssel D — DK felé is. Legújabbban J. Chapman foglalkozott a mezolitikus és neolitikus halászat szerepével halcsont- és horgoleletek alapján a Vinča kultúra területén. Az általa kutatott lelőhelyeknek a halászatra alkalmas vizektől való távolságát is számításba vette, kutatva a szezonális halászat lehetőségeit.⁶

A halászati módszerekkel őskori vonatkozásokban is foglalkozó magyar kutatók közül elsősorban az ethnográfusokat kell említeni, elsőként is Herman Ottót, őskori témájú halászati munkáinak sorával.⁶ Összegyűjtött néprajzi adatait logikus rendszerbe foglalva rendszerező módszert adott a kutatóknak, másrészt ő mutatott példát először a „régészeti és történeti anyag néprajzi párhuzamok segítségével lehetséges értelmezésére”.⁷ Ugyancsak az őskortól indítja vizsgálódásait Jankó János is, a finnugorok ősi halászatának kutatása során.⁸

Széles körű tipológiai útmutatást kapunk Csermák Géza eurázsiai horgokat az őskortól napjainkig rendszerező munkájában.⁹ Több publikációjában taglalja egyes, az őskorra visszavezethetőnek vélt halfogási módokat Szilágyi Miklós,¹⁰ felvetve a halászat kutatásának őstörténeti lehetőségeit is.

A halászati „szerszámjárosok” Herman Ottó által történt beosztásához¹¹ régészeti források alapján lényeg-

1. kép. Mórággy-Tűzködömb
Рис. 1. Морадь-Түзкөдөмб
Abb. 1. Mórággy-Tűzködömb

a horoghajlatig, mely belül szabályosan félkör alakú, a fúrás technika alkalmazásának világosan felismerhető nyomaival. Lekerekített a horogalap is. A hegy külső széle görbe, a szakállnak csak gyenge kezdeménye vehető észre a horoghajlat hegy felőli oldalán. Magassága 36,10 mm, szélessége 22,0 mm, ltsz.: 82.61.1. (Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd) (1. kép).

A késő neolitikus lengyeli kultúra embere által használt horgtípus egy sor, a neolitikus életmóddal kapcsolatos kérdést vet fel, olyanokat, melyeknek az eddigi régészeti kutatások nem szenteltek — és leletek híján nem

¹ Rau, C., Prehistoric Fishing in Europe and North America. (Washington 1884).

² Krause, E., Vorgeschichtliche Fischereigeräte. (Berlin 1904).

³ Sirelius, U. T., Jagd und Fischerei in Finnland. (Berlin und Leipzig 1934).

⁴ Indreko, R., Über die vorgeschichtliche Fischerei in Finnland. (Tallin 1937).

⁵ Clark, G., The development of fishing in prehistoric Europe. AntJ 28 (1948) 45—85.

⁶ Chapman, J., The vinča culture of South-East Europe. Studies in chronology, economy and society. BAR International Series (Oxford 1981) I—II. I. 96.

⁷ Herman O., Ősi nyomok a magyar népies halászatban. (Bp. 1885), A magyar halászat könyve I. (Bp. 1882),

A halászat mint ősfoglalkozás és viszonya a néprajzhoz. Eth 3 (1892) 253—262., Ősfoglalkozások. 1. Halászat. Az 1896. évi Ezredéves Kiállítás eredménye V. (Bp. 1898).

⁸ Szilágyi, M., A magyar halászat néprajzi kutatásának elméleti és módszertani problémái. Die theoretischen und methodischen Probleme der ethnographischen Forschungen der ungarischen Fischerei. Cumania 5 (1978) 7—41., 9. —

⁹ Jankó J., A magyar halászat eredete. (Bp. 1900). Csermák, G., Sturgeon hooks of Eurasia. (New York 1963).

¹⁰ Szilágyi, M., Acta Ethnographica 14 (1965) 385—393., Etn 92 (1981) 334—349.

¹¹ Herman O., A magyar halászat könyve. (1882) 154.

geben semmi újat nem tehetünk. De annak ellenére, hogy az ethnográfusok még a múlt század végén is olyan eszközöket és módokat írtak le, melyek, ha csak elvükben is, már az őskortól használatosak lehettek, a 12-féle szerzőszámjára közül csak a szigonyos (harpunás) halászatra és a halpecekkel, illetve horoggal történő halfogásra rendelkezünk konkrét régészeti adatokkal. A kerítő, emelő, hajtó, álló és kereső halászatot ismerhették, de erre utaló nyom nem, vagy csak nagyon kevés maradt fenn a régészet számára. Elképzelhető, hogy kőcsapdák, vejszék, fonott varsák adott körülmények között megmaradnak, mint pl. hálódarabok a Bodeni-tónál, de a halászatnak ez a „legősbibbnek” vélt része (az ún. passzív halászat) „hézagos” marad mindörökké. Csak a régészeti adatokra támaszkodhatunk kutatásaink kiindulásánál, a konkrét adatokat pedig a felszínre került eszközök jelentik, melyekről valószínűnek tartható, hogy halászatra használták őket: a már említett harpunák, halpecek és horgok, melyek már a neolitikumot megelőző időszakban is használatosak voltak.

Figyelembe kell venni, hogy a halászati eszközök már első formáikban is ugyanolyanok voltak, mint a későbbiek, leginkább anyagukban módosultak,¹² formában csak annyira, amennyire az anyag megkívánta. A fogási módok alapelve a neolitikum óta nem változott,¹³ mivel nagyrészt ugyanazokról a halfajokról volt szó, mint a későbbi időkben (noha a természeti körülmények változásainak hatására változhatott a fauna összetétele), és ez egyszerre megmagyarázza a halászati technika és technológia látszólagos „konzervatívizmusát”.

Vizsgálataink középpontjában a horoggal történő élelemszerzési módszer áll, az aktív halászat más lehetséges módjaival nem foglalkozunk, minthogy az arra utaló leletek nem egyértelműek (pl. a harpunák egyes típusaiban éppúgy lehetnek vadászeszközök is, mint fegyverek, egyes típusoknál pedig nem dönthető el biztosan, hogy nyílhegyről vagy harpunáról van-e szó).¹⁴

A horog fejlődésének a neolitikumig és a neolitikumban is különböző fázisai vannak, ezért a neolitikumot megelőző idők tárgyhöz vonatkozó leletanyagának áttekintése is szükséges ahhoz, hogy a neolitikumra jellemző állapotot fejlődésében rögzíthessük.

A halászat jelentőségére vonatkozó forrásanyag egy részét a településeken előforduló halcsont, halpikkely jelenti az eszközleletek mellett. Fontos következtetések vonhatók le az archaeozoológiai vizsgálatok eredményeiből egyes területeken. Ezek szerint a halászat már mint szándékos tevékenység fejlődött a felsőpaleolitikumban, amire a barlangi művészet emlékei is utalnak.¹⁵ Ugyanebből a korból adatok vannak a szakás harpunákra, és a halpecekkel történő halfogást is feltételezik.¹⁶ A két végén kihagyezett, közepén a zsinór felerősítésére szolgáló vájtalt ellátott csontpecek még a közmúltban is használták halfogásra sarkvidéki területeken;¹⁷ H. Breuil

francia barlangokban figyelt meg V-alakú peceket — szerinte halfogó eszközöket,¹⁸ melyek fából készült változatait Finnországban még nemrégiben is használták halfogásra.¹⁹ Magdaléni lefolyásokon is megtalálták a halpeceket,²⁰ de ismerték az egyszakasoros²¹ és kétszakasoros harpunatípust is,²² melyet több esetben átfúrtak,²³ valószínűleg a zsinór rögzítésére. Horoggal nem találkozunk paleolitikus lelőhelyeken. Magyarországról idetartozó leleteknek tekinthetjük a mezőföldi Ósör-Merítőpusztán előkerült hatszakás²⁴ és a nádasladi négyszakas²⁵ csontharpunákat, a K-i gravettiek hagyatékából, melyeket i. e. 20 000–10 000 közé datálnak.²⁶ Ezeket a leleteket csak a forma alapján sorolta erre az időre Makay János is, mivel magukban kerültek elő.²⁷

Jelentős fejlődés tapasztalható a halászati eszközök-nél a mezolitikus időszak folyamán, egyes módszereket pedig csak mostantól kezdve figyelhetünk meg.²⁸ A technikai újítások többsége az élelem megszerzésének megváltozott módjaival kapcsolatos, ekkor kezdődik el a specializált halászat nemcsak Észak- és Közép-Európa tavain, folyóin, de a tengeren is.²⁹ Már használták a horgot is, G. Clark feltételezi, hogy a fonott varsa sem hiányzott a mezolitikusok felszereléséből, a hálóval együtt.³⁰ Úgy véli, hogy a varsa a mezolitikumból megy át az európai népi használatba.³¹ Fonott varsa maradványait Niddersee-ből ismerjük,³² ez egy kiszélesedő kónusos hengerből álló szerkezet volt.

Mint említettük, a harpunán és a halpecken kívül a horog is feltűnik, először az északi területeken. Pontos eredete nem ismert, általános vélemény, hogy a csont halpecekkel fejlődött ki. A háromhegyű peceket, melyet vékony ágból és tövisből készítettek, többen nem fogadják el a horgot megelőző formának,³³ noha ezt nemrég még használták Oroszország, Finnország, Svédország területein.³⁴ A csont és fa halpeceket tartja a horog fejlődése első fázisának Herman Ottó is,³⁵ megemlíti a vadrosza tüskéjéből készített horgot,³⁶ és Jankó János is.³⁷ S. Pálfi és U. T. Sirelius a V-alakú horog kifejlődését a V-alakú halpecekkel vezeti le,³⁸ B. Phillips pedig a fémhorgokat származtatja az egyenes halpecekkel.³⁹ G. Clark szerint maguk a korai horgok utalnak arra, hogy a természetes formák nem fogadhatók el prototípusnak,⁴⁰ A neolitikus szigonyokat, horgokat Szilágyi Miklós sem tartja az ugyanilyen szerepű fémhorgok egyeneságú őseinek.⁴¹ Erre a kérdésre nézve a későbbiekben látunk majd néhány elgondolkodtató példát.

A mezolitikus horgok, akárcsak a kora neolitikusak, Európában és a Közel-Keleten is U-alapúak vagy alapjukon szögletesek. Ezt legjobban a palesztinai natufi rétegek leletanyagában tapasztalhatjuk, mint pl. Mugharet el-Kebarahban,⁴² vagy mint a karmel-hegyi natufi csoportnál, ahol a csonthorgok mellett harpunák is használatosak voltak.^{42/a} De ugyanezt tapasztaljuk az észak-európai horogpéldányok esetében is. A baltikumi, skandiná-

¹² Szilágyi, M., *Cumania* 5 (1978) 7–8.

¹³ I. m.

¹⁴ Indreko, R., *Die mittlere Steinzeit in Estland* (Stockholm 1948).

¹⁵ Clark, G., *The Antiquaries Journal* 28 (1948) 45.

¹⁶ I. m., 2. kép.

¹⁷ I. m.

¹⁸ Breuil, H., *Petits instruments magdaléniens à pointe bifide ou tridentés de Bruniquel et quelques autres gisements. L'Anthropologie* 19 (1908) 183–190.

¹⁹ Clark, G., *AntJ* 28 (1948) 47.

²⁰ Feustel, R. (szerk.), *Typentafeln zur Ur- und Frühgeschichte*. (Weimar 1972), *Indreko, R., Mesolithische und frühneolithische Kulturen in Osteuropa und Westsibirien*. (Stockholm 1964).

²¹ Feustel, R., *Typentafeln*... (1972) P 8/4., 6.

²² I. m., P 8/6.

²³ I. m.

²⁴ Makay J., *A kőkor és rézkor Fejér megyében*. (Székesfehérvár 1970) 2. kép 2.

²⁵ I. m., 2. kép.

²⁶ I. m.

²⁷ I. m.

²⁸ Clark, G., *AntJ* 28 (1948) 50.

²⁹ Clark, G., *Mesolithic prelude. The paleolithic-neolithic transition in Old World prehistory*. (Edinburgh 1980) 56–57.

³⁰ I. m.

³¹ I. m.

³² Brøsted, J., *Nordische Vorzeit*. (Neumünster 1960) 129.

³³ I. m., 2. kép.

³⁴ I. m., 2. kép.

³⁵ Herman O., *A magyar halászat könyve*. (1882) 38.

³⁶ I. m.

³⁷ Jankó J., *A magyar halászat eredete*. (1900) 504.

³⁸ Clark, G., *AntJ* 28 (1948) 53.

³⁹ I. m., 52., 4. kép.

⁴⁰ I. m.

⁴¹ Szilágyi, M., *Cumania* 5 (1978) 8., 5. jegyzet.

⁴² Clark, G., *AntJ* 28 (1948) 52., Fig. 1–2.

^{42/a} Kenyon, K., *Archäologie im Heiligen Land*. (Neukirchen-Vluyn 1976) 40.

viai mezolitikumban — a Maglemose-, Kunda — és Ertebolle kultúrákban — is nagyszámú halcsont utal a halászat jelentőségére a településeken.⁴³ A halfogás egyik módját a szakáll nélküli faragott csonthorgok jelzik (3. kép 1., 3–4), Kunda és Narvában hálómárványokat is találtak, ami a kollektív halászat meglétét bizonyítja. A maglemosei mullerupi telepen egyszakasos harpunákon kívül özagancsból faragott szakáll nélküli horog is előkerült.⁴⁴ Az ugyancsak maglemosei korú Svaerdborg I. lelőhelyén, a mullerupi harpunákhoz hasonlóan kívül, faragott csonthorgok ismertek,⁴⁵ melyeknél a zsinór felerősítésére a horogszár felső végének megvastagítása szolgált (3. kép 2). Hasonló megoldásúak az Ertebolle kultúra horgai is⁴⁶ (3. kép 1., 3–4). Különösen az észtországi Kunda (mely egyidős a Maglemoseval)⁴⁷ szolgált sok adattal a mezolitikus halászat módjára. Az egyszakasos vagy szaka nélküli harpunákon kívül⁴⁸ (melyek egyes típusairól R. Indreko nem tudja eldönteni, hogy nyílhegyek vagy harpunák-e)⁴⁹ nagyszámú csonthorgot ismert, több típusban:⁵⁰ a Pärnu folyó mezolitikus leletei között 47 csonthorgot volt,⁵¹ a valmai telepen 10 darabot találtak.⁵² Az egyik típusba a széles testű, vékony hegyrészű nehéz csonthorgok tartoznak,⁵³ szárukon átfúrtan vagy átfúrtanul, illetve a keskeny csonthorgok a másik típusba,⁵⁴ melyeknél a zsinór felerősítésének módját a horogszár nyakán levő bevágás jelzi. Egyes példányoknál a zsinórt a horgtest közepére lehet felerősíteni.⁵⁵ A vöri mezolitikus horgot átfúrt szárával R. Indreko a mai horog prototípusának tekinti.⁵⁶ Az észtországi horgok túlnyomó részét az erős forma jellemzi, amit a többi északi horgnál nem tapasztalhatunk.⁵⁷

Egy félig elkészült horog Mullerupból mutatja, hogy a fűrészi technikát a maglemoseiak használták először horgok készítésére,⁵⁸ abból a célból, hogy a horog hegyét elválasszák a törzstől. Ez a módszer azért figyelemreméltó, mert ezt a technikát a közép-európai neolitikumban is alkalmazták, sőt, a mórág-tyúkódombi horog is így készült.

A középnémet mezolitikumból száruk felső részén átfúrt csonthorgokat ismerünk,⁵⁹ de a mezolitikum végén még gyakoribbak a rovátkolt szárvégű horgok,⁶⁰ szakáll nélkül. Az ausztriai Gratkorn-Zigeunerhöhle-i mezolitikus barlangtelepről egy harpuna töredékén kívül csonthorg is a felszínre került⁶¹ (az előbbi eszközfajta Birsmattenben három példányban ismert a mezolitikumból).⁶² A gratkorni horog egyenes alapjával és a szárral majdnem párhuzamos hegygel feltűnő hasonlatosságot mutat a maglemosei horgokkal, ami a horog közép-európai elterjedésével kapcsolatban lényeges lehet.

A crna gorai Odmüt-barlangban 1973–74-ben megtalált leletek lényegesnek látszanak a horog kialakulása kérdésében, legalábbis annak egyik útját jelezhetik. A

barlang mezolitikus horizontjának⁶³ első szintjében 56 darab egész vagy töredékes csontharpuna került elő⁶⁴ két típusban: 52 példány ovális, lapos átmetszetű, 4 példány pedig hengeres. A lapos harpunákon egy, néha két lyukat fúrtak, valószínűleg a zsinór rögzítésére (2. kép 1–2). Ezek a harpunák az I. rétegből kerültek elő nagyobb számban, míg a hengeres metszetűek mindkét szintben előfordultak. A korábbi típusok zömökebbek, általában két rombold alakú szakával látták el őket. Vannak hosszabb példányok is, háromszögű szakával.⁶⁵ Találunk a leletek között egy kb. 60,0 mm hosszú csonttárgyat is⁶⁶ (2. kép 3), melynek alsó vége horogszerűen felhajlik, míg felső végén V-alakú kiképzés szolgálhatta a zsinór rögzítését. Valószínűnek látszik, hogy ezt a kisméretű tárgyat nem használhatták szigonyozásra, minthogy arra alkalmatlan, hanem zsinóros horgászatra készíthették. A horog kialakulásában a harpunák ilyenfajta szerepe valószínűnek tartható. A neolitikus horgok esetében az odmuti leletek azért is fontosak, mert időben érinthetik a terület legkorábbi neolitikumát (C14-adatok alapján).

A Kárpát-medencétől ÉNy-ra, a cseh mezolitikumban vannak olyan települések, melyek lakóinak hússal történő ellátásában a halmak (főként a pontynak) különösen nagy szerepe volt,⁶⁷ halászatra utaló eszközöket viszont nem találtak. A Kárpát-medencétől K-re, a Bug-Dnyeszter-vidék mezolitikumában sincsenek a horoggal történő halfogásnak nyomai.

A Lepenski Vir-i mezolitikus település alsó szintjében (a legkorábbi DK-európai neolitikum kezdetével egyidőben) a halászat, túlnyomórészt a ponty, rendkívül fontos volt. A kutyan kívül más háziállatra nincsenek adatok innen, a halak aránya az összes fogyasztott állat csontja között 78,31% volt az első, legkorábbi szintben.⁶⁸ A másodikban már csak 25,72% a halcsont aránya,⁶⁹ ami még mindig számottevő mennyiség. A hasonló korú vlasaci mezolitikus lelőhelyen is azt az arányt tapasztaljuk, mint a lepenski viri I. szintben: a halcsont az összes állatesont 59,95%-át teszi ki.⁷⁰ Az adatok jelzik, hogy a hal — helytől függően is — a mezolitikus lakosság számára olykor túlnyomó részét is alkothatta a fehérje-szükségletnek. Halászati eszközöket Lepenski Viren nem találtak, míg a hasonló korú Odmüt-barlangban nagy számban voltak meg, Vlasacban is előkerült két egyszakasos agancsharpuna.^{70/a} A horog csak a lepenski viri III. koraneolitikus szintben jelenik meg.⁷¹

Összefoglalóan megállapítható, hogy a halászat szerepe a mezolitikumban alapvetően fontos volt a népesség hússal való ellátásában, ez pedig hatással volt a halászati technika fejlődésére is. Az egyik alapvető élelemszerző módszert jelentette, mellyel a mezolitikus ember kiegyenlítette a neotermális környezetváltozást Európa legtöbb vidékén.⁷² Többnyire belföldi vizekre korlátozódott, de a

⁴³ Tringham, R., Hunters, fishers and farmers of Eastern Europe 6000–3000 B. C. (London 1971) 61.

⁴⁴ Bronsted J., Nordische Vorzeit (1960) 60.

⁴⁵ I. m., 67.

⁴⁶ I. m., 121 h-i.

⁴⁷ Gimbutas, M., The prehistoric of Eastern Europe. I. Mesolithic, neolithic and copper age cultures in Russia and the Baltic Area. (Cambridge 1956) 30.

⁴⁸ I. m.

⁴⁹ Indreko, R., Die mittlere Steinzeit ... (1948) 251.

⁵⁰ Gimbutas, M., The prehistoric of Eastern Europe ... (1956) Fig. 17. 8–9.

⁵¹ Indreko, R., Mesolithische und frühneolithische Kulturen in Osteuropa ... (1964) 29.

⁵² I. m.

⁵³ Indreko, R., Die mittlere Steinzeit ... (1948) 251.

⁵⁴ I. m.

⁵⁵ I. m.

⁵⁶ Indreko, R., Mesolithische und frühneolithische Kulturen in Osteuropa ... (1964) 29.

⁵⁷ Indreko, R., Die mittlere Steinzeit ... (1948) 315.

⁵⁸ Clark, G., AntJ 28 (1948) 54., Fig. 5.

⁵⁹ Feustel, R., Typentafeln ... (1972) 4–6., P 8/4, 6.

⁶⁰ I. m.

⁶¹ Pittioni, R., Urgeschichte des österreichischen Raumes. (Wien 1954) 119., 72. kép 5.

⁶² Müller-Karpe, H., Handbuch der Vorgeschichte. I. (München 196) T. 244. E 28.

⁶³ Srejović, D., The Odmüt cave — a new facet of the mesolithic culture of the Balkan Peninsula. AIug 15 (1977) 3–7.

⁶⁴ I. m., 4.

⁶⁵ I. m., III–IV. t.

⁶⁶ I. m., IV. t. 13.

⁶⁷ Tringham, R., Hunters, fishers ... (1971) 44.

⁶⁸ Bökönyi, S., MittArchInst 7 (1978) 86.

⁶⁹ I. m.

⁷⁰ I. m.

^{70/a} Bačkalov, A., Predmeti od kosti i roga u preneolitu i neolitu Srbije. (Beograd 1979) XI. t. 8–9.

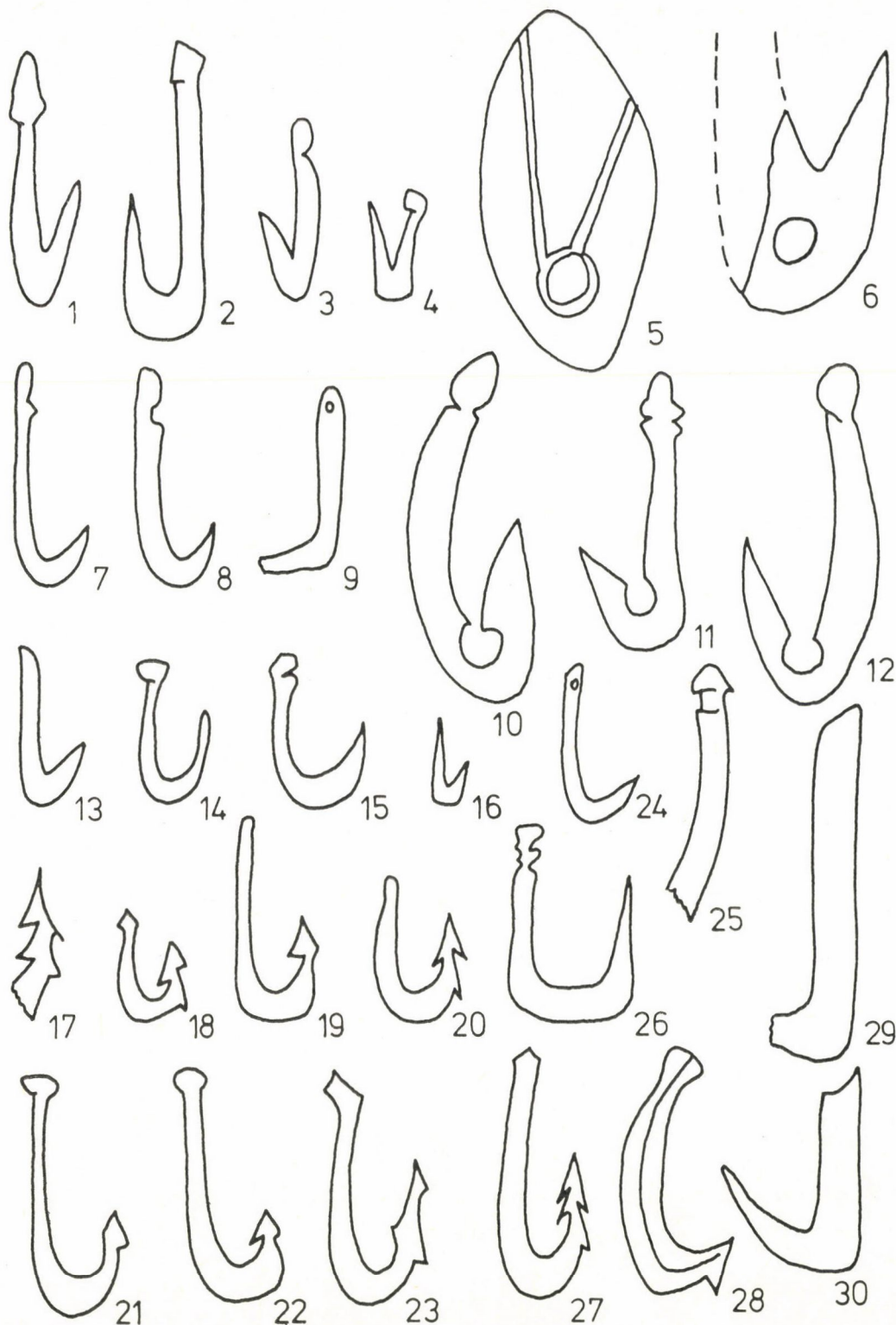
⁷¹ Srejović, D., Lepenski Vir. (Beograd 1969) VIII. kép.

⁷² Clark, G., World prehistory in new perspective. (Cambridge 1977) 113–114.

2. kép.—Abb. 2. 1—3. Odmut-barlang.—4. Çatal Hüyük IX. réteg. — 5—8. Çatal Hüyük VI A réteg.—9—11. Soufli Magula.—10. Sesklo.—12. Obre I.—13—15. Lepenski Vir III.—16—19. Cuina Turcului III.—20—24. Tordos—25. Hódmezővásárhely környéke.—26. Eszék

Рис. 2. 1—3. Пещера Одмут. — 4. Чатал Хуек, слой IX. — 5—8. Чатал Хуек, слой VI A. — 9—11. Соуфли Магула. — 10. Сескло. — 12. Обре I. — 13—15. Лепенски Вир III. — 16—19. Куина Туркулуй III. — 20—24. Тордош. — 25. Область Ходмезовашархей. — 26. Эсек (Осиек)

3. kép. — Abb. 3. 1, 3—4. Ertebölle. — 2. Svaerdborg. — 5. Gasen. — 6. Viste. — 7—9. Domicabarlang. — 10. Moorseedorf. — 11. Constance. — 12. Nussdorf. — 13. Vinča, 9, 3 m. — 14. Vinča, 8, 4 m. — 15. Vinča, 6, 1 m. — 16. Vinča, 5, 8 m. — 17. Vinča, 5, 7 m. — 18. Vinča, 5, 4 m. — 19. Vinča, 4, 8 m. — 20. Vinča, 4, 7 m. — 21—22. Vinča, 4, 5 m. — 23. Vinča, 4, 3 m. — 24. Velké Kostolany. — 25. Eggendorf. — 26. Selevac. — 27—28. Gomolava. — 29—30. Obre II.

Рис. 3. 1, 3—4. Эртеболле. — 2. Свєрдборг. — 5. Гасєн. — 6. Висте. — 7—9. Пещера Дощера Домица. — 10. Морсєдорф. — 11. Конштанс. — 12. Нусдорф. — 13. Винча, 9, 3 м. — 14. Винча, 8, 4 м. — 15. Винча, 6, 1 м. — 16. Винча, 5, 8 м. — 17. Винча, 5, 7 м. — 18. Винча, 5, 4 м. — 19. Винча, 4, 8 м. — 20. Винча, 4, 7 м. — 21—22. Винча, 4, 5 м. — 23. Винча, 4, 3 м. — 24. Вєлкє Кєстолань. — 25. Эггєндорф. — 26. Сєлєвєс. — 27—28. Гомєлавє. — 29—30. Обрє

tengerparton is az erdők terjeszkedése által csökkent földek kieső élelemmenyiségét tengeri táplálékkal pótolták.⁷³

A neolitikus életmód elterjedése nyomán a halászat szerepe, illetve a hal része az étellel való ellátásban háttérbe szorult az éleltermelő tevékenység más ágai mögött. Gazdasági jelentősége csak az északi, tengerparti népeknél nőtt az önellátás szintjére.⁷⁴ A neolitikus telepések számára, annak ellenére, hogy településeik nagy része vizek mellett vagy azok közelében fekszik, a földművelési adottságok választották ki a telephelyeket. A halászat lehetősége nem jelentett vonzerőt, ezért találunk pl. a Balaton partján nagyon kevés lelőhelyet.⁷⁵ G. Clark feltételezi a szezonális halásztelepeket,⁷⁶ E. Comşa pedig bizonyos folyóparti neolitikus építmények nyomaiban olyan családok telepeit látja, akik elkülönülten a közelben fekvő falvaktól halászzal foglalkoztak, és nyári lakhelyet készítettek a víz mellett. A halászatra alkalmas időszak végén pedig visszatértek a „bázis”-településre.⁷⁷ Hasonló véleményt képvisel J. Chapman, aki feltételezi a neolitikus halász- vagy vadásztelepülések meglétét a DK-Bánáthban, a Morava völgyében és NY-Szerbiában. A topográfiai adatok szerint az ideiglenes halásztáborok az állandó falvak 10 km-es körzetén belül helyezkedhettek el.^{77a}

A neolitikus paraszttársadalomban a halászat nem volt meghatározója az anyagi kultúrájának. Az éleltermelő tevékenységgel egy időben azonban a régebbi éleltermelési lehetőségeket is ki kellett aknázni, a természeti környezettől függően. A hal ekkor is, kisebb-nagyobb mértékben, részét képezte az ember táplálékának, amire a sokszor tetemes vastagságban rétegződött halpikkelyek és csontok utalnak a neolitikus telephelyeken.

A mezolitikumhoz hasonlóan a neolitikumban is harpunával, horoggal és halpecekkel űzték az aktív halászatot. Neolitikus varsákra Dániából vannak bizonyítékok,⁷⁸ a Bodeni-tónál a fennmaradt hálómárványok utalnak a halászat kollektív módjára is. Ilyen leletek nagy számban ismertek Hornstadtból.⁷⁹

Az i. e. VII. évezred elő-ázsiai neolitikus lelőhelyein a halászat szerepe alacsonyának tűnik, a vadászott állatok aránya eltérő környezeti helyektől függően 88,61% — 9,73% között váltakozik.⁸⁰ A kisázsiai horgok legkorábbi példányai Çatal Hüyükben, a IX. rétegben került elő (2. kép 4). Ez egy egyszerű, csontból faragott, U-alapú, szakáll nélküli horog.⁸¹ Faragott csonthorogok a VI. A. rétegben is előfordultak. Az egyik példány⁸² szintén csontból faragott, szára átfúrt, szakáll nélküli (2. kép 8), míg a másik példány szarának hátsó szélét rovátkolt a rögzítéshez⁸³ (2. kép 5). A VI. A. és B. rétegekben halpeceknek tartható eszközök is ismertek: a csontpecek közepén körülrovátkoltak, sőt át is fúrtak.⁸⁴ Ugyanakkor találkoztunk csiszolt csonthorogokkal, melyek között vannak U-alakú, felül átfúrt, a nyakán körülrovátkolt nagyméretű

horgok is⁸⁵ (2. kép 7), és van olyan példány is, mely egyszerű pecekből keletkezett, amit kiálló szakával láttak el és átfúrtak⁸⁶ (2. kép 6). Akárcsak az odmuti leletek esetében, itt is kétféle eszköz tulajdonságait egyesítették.

A görögországi legkorábbi neolitikumban a vadászott állatok aránya négy lelőhelyen (Argissa Magula, Nea Nikomedeia, Knossos, Achilleon) 0,05% — 4,99% között mozog.⁸⁷ Ezek szerint az állattartás olyan mértékben látta el a népességet hússal, hogy vadászatra és halászatra mint kiegészítő fehérjeforrásokra nem voltak rászorulva. Ennek ellenére ismerték és alkalmazták a horoggal való halfogás módját, a praekerámiai neolitikum lelőhelyeinek tanúsága szerint. A nea nikomedeiai szakáll nélküli faragott csonthorogot⁸⁸ J. Mellaart a Çatal Hüyük horgokkal hozza összefüggésbe,⁸⁹ akárcsak a többi kora neolitikus görögországi példányt: Soufli Maguláról D. Theocharis közöl horgokat (2. kép 9, 11). Az egyik példány⁹⁰ hosszú (100,0 mm) szarával tűnik fel, a horogszár hátsó szélé rovátkolt (2. kép 11). Ugyaninnen ismert egy lapos, faragott csonthorog is, melynek szarán két lyukat fúrtak egymás alá a zsinór felerősítésére.⁹¹ Faragott csonthorog került felszínre Seskloban is,⁹² szarán nincsenek a zsinór rögzítési módjára utaló nyomok (2. kép 10).

A horog használatának anatóliai, kisázsiai eredete DK-Európában csak annyiban tételezhető fel, amennyiben magának a DK-európai kora neolitikumnak az anatóliai, kisázsiai származása.

A kora neolitikus életmóddal együtt a görögországi háziállat fauna is észak felé terjedt fokozatosan, ennek a folyamatnak egyes állomásai részben már ismertek.⁹³ Az i. e. VII. évezredi Starčevo-kultúra anabagovoi lelőhelyén a négy kora neolitikus periódusban a vadászott állatok aránya csak 10,14%,⁹⁴ hasonlóan a görögországi kora neolitikumhoz. Obre I-ben (Starčevo-k.) a vadászott állatok aránya szintén alacsony (25,95),⁹⁵ azt, hogy a hal is a táplálék része volt, lelet bizonyítja: egyszerű, szakáll nélküli csonthorog, szarán átfúrva a zsinórra való felerősítésre, hegye letörtött (2. kép 12).

DK-Európa területén a meglevő néhány lelet ellenére sem jellemző eszköz a horog. Az olteniai Vale Rauban és más telepeken is a halsontok szerint halásztak a kora neolitikumban, de horgok nincsenek.⁹⁷ A korai Bug-Dnyeszter-kultúrában a vadászati technika — valószínűleg a halászati is — még mezolitikus eredetet tükröz. Az egyetlen ismert, halászatra utaló eszköz innen egy vadkan-agyarból készült esetleges horog.⁹⁸

A Kárpát-medencei kora neolitikumban nagyobb jelentősége volt a halászatnak, mint a görögországiak és DK-európainak. Ugyanis a korai típusú állattartás fő fajtái itt rosszul tenyészték, az állattartás egymagában nem tudta ellátni a népességet hússal — állapítja meg Bökönyi Sándor.⁹⁹ A neolitikus fejlődés során a fehérjeellátás biztosabbá vált, de a halászat korábbi jelentőségét már nem nyerte vissza. Annak ellenére, hogy alapvető

⁷³ I. m.

⁷⁴ Fodor I., A finnugor régészet fő kérdései. In: Uráli népek (Bp. 1975) 159.

⁷⁵ Torma, I., Die neolithische und kupferzeitliche Besiedlung des Komitats Veszprém (Ungarn). Wiss. Beitr. d. Martin-Luther Univ. Halle-Wittenberg 1980/6. 132.

⁷⁶ Clark, G., AntJ 28 (1948) 63.

⁷⁷ Comşa, E., Die neolithischen Gemeinschaften im Süden Rumäniens und ihre natürliche Umwelt. Wiss. Beitr. d. Martin-Luther Univ. Halle-Wittenberg 1980/6. 139 — 144., 142. —

^{77a} Chapman, J., The Vinča culture . . . (Oxford 1981) I. 96.

⁷⁸ Cole, S., The neolithic revolution (London 1963) 5.

⁷⁹ Trötschel, E., Die Pfahlbauten des Bodenseegebietes (Stuttgart 1902) 44.

⁸⁰ Bökönyi S., Agrártörténeti Szemle 1 — 2 (1977) 4.

⁸¹ Mellaart, J., Excavations at Çatal Hüyük, 1963. Third preliminary report. Anatolian Studies 14 (1964) 39 — 119., Fig. 43. 12.

⁸² I. m., 43. kép 17.

⁸³ I. m., 43. kép 18.

⁸⁴ I. m., 44. kép.

⁸⁵ I. m.

⁸⁶ I. m.

⁸⁷ Bökönyi, S., Agrártörténeti Szemle 1 — 2 (1977) 5.

⁸⁸ Mellaart, J., The neolithic of the Near East (London 1965) 250.

⁸⁹ Theocharis, D., The dawn of Thessalians prehistory. Origins and early evolution of the neolithic (1967) 86.

⁹⁰ I. m., T. XIV. 1., Neolithic Greece. (Athen 1973) Pl. 100.

⁹¹ Neolithic Greece. (1973) Pl. 100

⁹² I. m.

⁹³ Bökönyi, S., Agrártörténeti Szemle 1 — 2 (1977) 6.

⁹⁴ I. m.

⁹⁵ I. m., 9.

⁹⁶ Sterud, E. L. — Sterud, A. K., A quantitative analyses of the material remains. WMBHL IV. A. (1974) 155 — 279. 256. — XXX. t. 2. a — b.

⁹⁷ Tringham, R., Hunters, fishers . . . (1971) 96.

⁹⁸ I. m., 98.

⁹⁹ Bökönyi, S., Agrártörténeti Szemle 1 — 2 (1977) 7.

élelemszerző mód maradt, a társadalmi termelésben betöltött szerepe fokozatosan csökkent.¹⁰⁰

A kora neolitikus Starčevo kultúra lelőhelyein csak szakáll nélküli, egyszerű, faragott csonthorgok ismertek, hasonlóan Obre I-hez. Ahogy említettük, Lepenski Vir III. koraneolitikus szintjében (Starčevo-k.) megjelenik a horg, három példányban. Egy nagyméretű, faragott csonthorog, melynek hegye hiányzik, a görögországi kora neolitikus horgok típusába tartozik¹⁰¹ (2. kép 15.). A másik két példány külön típusként jelenik meg a kora neolitikus horgok között: az egyik U-alapú, előreálló hegygel, a horogszár felső vége megvastagodva kissé előrehajlik, hátul rovátkolt¹⁰² (2. kép 14.). A másik példány szögletesen U-alapú, szárának felső harmada majdnem merőlegesen előrehajlik a horoghegy irányában, szintén rovátkolt¹⁰³ (2. kép 13.). Hasonló típusú horgok kerültek elő a Starčevo kultúra Cuina Turculuiában feltárt lelőhelyén:¹⁰⁴ a III. szintben négy horgot találtak. Az első egészben megmaradt, U-alapú, szakáll nélküli, csontból faragott horg. A szár felső vége rovátkolt és a hegy irányában kissé előrehajlik (2. kép 16.). A második példány kissé szögletesen U-alapú, letörött hegygel, előrehajló szárvége körüljárat a zsinórra való felerősítés céljából (2. kép 17.). A harmadik és negyedik példány töredékes, hasonló az előzőkhöz, jellemzőjük, hogy a szár felső része szinte teljesen merőlegesen előrehajlik (2. kép 18–19.). Magán a Vinča-tellen a legalsó, kora neolitikus rétegekben, 9,3 és 8,4 m mélységből kerültek felszínre a Starčevo kultúra horgai:¹⁰⁵ ezek is szakáll nélküli, csontból faragott példányok, száruk nincs átfúrva, a zsinórra való rögzítést az egyik horgnál a szárvég bütykössé való kialakításával oldották meg.¹⁰⁶

A tordosi lelőhelyen talált horgok változatos képet mutatnak:¹⁰⁷ van agancshegyből faragott példány¹⁰⁸ (2. kép 21.), szögletesen U-alapú horg,¹⁰⁹ bütykös szárvéggel (2. kép 20.), és találunk lekerekített hajlatú agancshorgot is¹¹⁰ (2. kép 22.). A szárvég átfúrását két esetben figyelhetjük meg a tordosi horgoknál, egyszer¹¹¹ (2. kép 23), illetve kétszer egymás fölött¹¹² (2. kép 24).

Formája alapján esetleg a kora neolitikumba lehetne sorolni az Észék környékén talált horgot is,¹¹³ mely szintén csontból faragott, töredékes, szárán nincs nyoma a zsinór rögzítési módjának (2. kép 26).

A vízi élelemforrásokat a Körös kultúra népessége használta ki legnagyobb mértékben a neolitikum folyamán. Maroslele-Panán az összes állatsont 12,60%-át teszi ki a hal, Gyálarét–Szilágyi-majorban 14,50%-át, Deszk-Olajkúton 16,70%-át, míg Röske–Lúdváron már 19,26%-át, többek között az utóbbi lelőhelyen 2–3 cm vastag rétegződésben maradtak meg a halpikkelyek.¹¹⁴ Az archaeozoológiai adatokon kívül a régészeti leletek is

a halászat fontosságát támasztják alá: a hálóval történő halászatra utaló jellegzetes hálónehezékekkel nem foglalkozunk részletesebben. Csontból faragott egyszerű horogpéldányt közöl Banner János Hódmezővásárhely környékéről¹¹⁵ (2. kép 25), régészeti egységállás leletet – karomhorgot – pedig Ecsedi István Dévaványáról,¹¹⁶ ennek szára spirálisan rovátkolt. Érdekes leletet ismertet B. Kutzián Ida Vatatanyáról:¹¹⁷ a horg alakú tárgy agyagból készült, szára felső végén átfúrt, ezért nyakban hordott amulettnek véli B. Kutzián, mivel „más praktikus célra alkalmatlan”.¹¹⁸ Esetleg halászáttal kapcsolatos „amulett” lehetne szó ebben az esetben, ami nem lenne meglepő éppen a Körös kultúrában, a halászat fontos élelemforrás-szerepe miatt.

A vonaldíszes kerámia idejéből, a középső neolitikumból még kevesebb adattal rendelkezünk a halászati technikára, mint korábban. A halcsontok szerint jelentős lehetett egyes helyeken a halcsontok a Dunántúlon,¹¹⁹ de az aba–ángyi-hegyi településen alig találtak halcsontot,¹²⁰ Győrben elő sem került,¹²¹ Neszmély-Tekerespatakon 4%-ot tesz ki a halcsont az összes állatsont között.¹²² Ugyancsak nagyon kevés a halcsont az AVK településein is. A középső neolitikum horogleleteit a bükk kultúrából ismerjük:¹²³ a Domica-barlangból 3 horg került elő, ezek 4–6 cm hosszú, gondosan kidolgozott, szakáll nélküli példányok. A zsinórt vagy átfúrt lyukon keresztül vezették át (3. kép 9.), vagy rovátkosították a zsinórra való felerősítést (3. kép 7–8).

A Kárpát-medencétől É-ra fekvő lengyel területeken mindössze egyetlen lelőhelyen találtak halcsontot,¹²⁴ más lelet nem utal sem a halászat módjára, sem részére az élelemellátásában. A harpunával folytatott halászatot a fiatalabb közép-európai vonaldíszes kerámia griesseni lelőhelyén hulladékgödörben megtalált harpunatörödékek bizonyítják.¹²⁵ A vonaldíszes kerámia traiani telepén (kottafejes-kerámia) 34,70% a vadászott állatok aránya, Florești-ben pedig 26,20%, a vadászat mellett itt a halászat is jelentősebb.¹²⁶

A késő neolitikumban a halászat helyzete és szerepe változik, fontosabbá válik, mint a középső neolitikum során. A vadászott állatok csontjai minden magyarországi telepen meghaladják a 64,0%-ot.¹²⁷ Ennek oka a hidegebbre váltó klímában keresendő,¹²⁸ illetve az ezzel járó természeti változásokban. A halászat jelentőségét bizonyítja a Mórág-Tűzkődombon (A, I. szelvény) feltárt vastag halpikkely-réteg. Az ezzel egyidős Lebón szintén vastag rétegekben maradtak meg a halpikkelyek,¹²⁹ ez általánosan elmondható a tiszai telepek nagy részéről, ahol elsősorban a harsára és pontyra vannak adatok.¹³⁰ Mórág-Tűzkődombon és Lebón is 2–4 cm átmérőjű halcsigolyák kerültek felszínre. Lebón az összes

¹⁰⁰ Szilágyi, M., Cumania 5 (1978) 8.

¹⁰¹ Bačkalov, A., Predmeti od kosti... (1979) VIII t. 8.

¹⁰² Srejšović, D., Lepenski Vir. (1969) VIII. kép.

¹⁰³ I. m.

¹⁰⁴ Bačkalov, A., Predmeti od kosti... (1979) 24., XVII t. 8–10.

¹⁰⁵ Vasić, M., Preisztoriszka Vinča. IV. (Beograd 1936), 159.

¹⁰⁶ I. m. LXXVII. t. a., b.

¹⁰⁷ Roska, M., A Torma Zsófia gyűjtemény. Die Sammlung Zsófia von Torma. (Koloszvár 1941) LXXIII. t. 1–3.

¹⁰⁸ I. m., LXXIII. t. 1.

¹⁰⁹ I. m., LXXIII. t. 2.

¹¹⁰ I. m., LXXIII. t. 3.

¹¹¹ I. m., LXXIII. t. 10.

¹¹² LXXIII. t. 13.

¹¹³ Celestin, V., VAAD 1896–1897 (1897) II. t. 15.

¹¹⁴ Bökönyi S., Agrártörténeti Szemle 1–2 (1977) 6.

¹¹⁵ Banner, J., Das Tisza-, Maros-, Körös-Gebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit (Szeged 1942) 18, V. t. 15.

¹¹⁶ Ecsedy, I., MittArchInst 3 (1972) 62, 21 t. 3.

¹¹⁷ B. Kutzián I., A Körös kultúra Diss Pann II: 23. (Bp. 1944) XLVII. t. 6.

¹¹⁸ I. m.

¹¹⁹ Makkay J., A kőkor és rézkor... (1970) 21 (17).

¹²⁰ Kosse, K., Settlement ecology of the Körös and Linear Pottery culture in Hungary. BAR International Series 64. (1979) 139.

¹²¹ I. m., 142.

¹²² I. m.

¹²³ I. m., 137–138.

¹²⁴ The neolithic in Poland. (Wrocław–Warszawa–Krakow 1970) 74.

¹²⁵ Gersbach, E., Ein Harpunenbruchstück aus einer Grube der jüngeren Linearbandkeramik. Germania 34 (1956) 266.

¹²⁶ Dolukhanov, P. M., Ecology and economy in neolithic Eastern Europe (Duckworth 1978) 102.

¹²⁷ Bökönyi S., Agrártörténeti Szemle 1–2 (1977) 12.

¹²⁸ I. m.

¹²⁹ Korek J., ArchÉrt 85 (1958) 144.

¹³⁰ Korek J., A tiszai kultúra (kandidátusi értekezés kézirat) Bp. 1973) 251–252.

állatesont 7,78%-át a harcsa, 2,42%-át a ponty alkotja.¹³¹ Zengővárkonyban viszont, ahol a neolitikus település nagyrészt egykorú a mórág-tűzkődombival, viszont csak kevés lelet utal a hal fogyasztására.¹³²

A lengyeli kultúrával rokon, a Kárpát-medencei késő neolitikummal részben egykorú Tripolje kultúrában (főként kezdeti stádiumában), a Dnyeszter- és a Bug-völgyében a vadászat és a halászat nagymértékben előtérbe került a fehérjeellátás szempontjából, hasonlóan a Kárpát-medencéhez. A tápláléknak egy tetemes része magából a halászatból származott (A B, I. szakaszban 60,0%, a B, II-ben 76,0–79,50%, a C, I-ben 80,0%, a D, II-be pedig már 88,40%), a vadászott állatok aránya a háziállatokéval szemben¹³³ (a legelső, A-szakaszban még „csak” 38,0%-69,20% között mozog a különböző lelőhelyeken).¹³⁴

A Precucuteni kultúra telepein is sok halcsont került elő,¹³⁵ a kultúra II. szakaszában, akárcsak a Tripolje kultúra esetében, a halászat még fontosabbá válik.¹³⁶

A lengyeli kultúrával részben egykorú kultúrák közé tartozó Butmir kultúrában a vadászott állatok aránya 30,0% körüli,¹³⁷ de a kultúra Obre II. lelőhelyén a halcsont mennyisége jelentéktelen volt.¹³⁸ A Kárpát-medencétől D-re, DK-re más helyzet uralkodott. A Boian kultúrában csak 10,0% körüli a vadászott állatok aránya,¹³⁹ a halászat ezen belül jelentéktelen lehetett. Az élelem-szerzés módjai, ezen belül a halászat eltérő helyzetét a Kárpát-medence és az attól DK-re fekvő területek között az is alátámasztja, hogy az aeneolitikus Gumelnita kultúra Goljamo Delsevo-i lelőhelyén 16 661 vizsgált állatcsontból mindössze 3 darab volt a halcsont!¹⁴⁰ A jellegzetesen mezőgazdasági termelést folytató kultúrában a domesztikált állatok aránya 90,0%–98,0%,¹⁴¹ ez a magyarázat a vadászat és a halászat jelentéktelenségére a területen. A hal szerepe a húselletés szempontjából a Kárpát-medencétől D-re elenyésző a fehérjeellátás többi forrásával szemben.

A középnémet terület lengyeli kultúrával egykorú tűzdelt szalagdíszes kerámiás kultúrájából rendelkezésre álló adatok szerint az állattartásból származó hús 93,80%-ot tett ki, a vadászott állatok 6,20%-ával szemben. Itt is ezzel magyarázható az, hogy a halfogásnak nem volt nagyobb jelentősége, halmaradványok mindössze egyetlen lelőhelyről ismertek.¹⁴²

A neolitikus horgok esetében a következők állapíthatók meg: A Vinča-B2-periódusból egy horgot ismerünk,¹⁴³ mely nem tér el típusában a megelőző, kora neolitikus vinčai horgoktól (3. kép 15.). A Drenovacon előkerült vinčai faragott esonthorgok a korai típusok jegyeit

viselik magukon.^{143/a} A késő neolitikumtól kezdve technikai újításnak vagyunk tanúi Vinčán. A C-periódustól, mely kezdetében egyidős a tiszai és a lengyeli kultúrával, 5,7 m mélységtől kezdve szakállas horgok sorozata került elő. A szakáll vagy csak egy oldalon¹⁴⁴ (3. kép 21), vagy mind a külső, mind a belső oldalon megtalálható a horoghegy alatt¹⁴⁵ (3. kép 17–20, 22–23). A faragott példányok között találunk olyant is, melyen négy szakállt alakítottak ki¹⁴⁶ (3. kép 17.). Egy kivételével¹⁴⁷ száruk nem átfúrt, a zsinórra való felerősítést a horogszár bütykös vége tette lehetővé. A vinčai lelőhelyen rétegződésben jelentkezőnek a horgok különféle, technikailag fejlettebb típusai. A késő neolitikumot megelőzően a Kárpát-medencében nem találunk szakállal készített horgokat. A Vinča kultúra horgai Gomolaván (Ia) is előkerültek¹⁴⁸ (3. kép 27–28): esonthorgok faragott példányok, az egyiken 2–2 szakáll helyezkedik el egymással átellenesen (3. kép 27), a másikon a külső horogszálon kifaragott szakáll látható (3. kép 28). A zsinór rögzítése itt is ugyanúgy történt, mint a többi vinčai horgon. A Vinča kultúra késői periódusából ismerünk egy szögletes alapú esonthorgot Medvenjából, a szárvég hátrafelé kiszélesedik, hegye „lándzsa alakú”, egy szakállszerű képződmény lefelé nyílik ki az alapról.^{148/a} Egy másik mednevjaki esonthorgot U-alapú példány, hegye és szárvége letörött.^{148/b} A Vinča kultúra szakáll nélküli faragott esonthorgát találták meg Selevacon¹⁴⁹ (3. kép 26): a horg kissé szögletesen U-alapú, a szár felső végén rovátkolt. A horoghegy külső széle alatt szögletesen kiáll kissé. A Suskán talált vinčai esonthorg is töredékes.^{149/a}

A lengyeli kultúra két horga került felszínre Velké Kostolanyban:¹⁵⁰ az egyszerű, szakáll nélküli, faragott esonthorg felső végén átfúrt (3. kép 24), a másik példány hegye letörött, szára körülárkolt a zsinórra való felerősítéshez. Obre II-ben a Butmir kultúra horgait találták meg. Az egyik esonthorg faragott egyszerű példány¹⁵¹ (3. kép 30), a másik, töredékes, hasonló az előzőhöz¹⁵² (3. kép 29). Az elsőn lyukat fúrtak a horogszárbá, a másikon nincs nyoma a zsinór felrögzítési módjának. A Butmir kultúra Obre-II. lelőhelyén az 5. lakóhorizontból is került felszínre egy faragott esonthorg, szakáll nélküli, a horogszár felső vége letörött.^{152/a}

A Tripolje kultúra korai szakaszából ismert egy faragott esonthorg, mely felül átfúrt,¹⁵³ két másik példánynak az átfúrt szára felfelé kiszélesedik.¹⁵⁴ A Tripolje kultúrával egyidős fésűskerámiás kultúra vereteyi lelőhelyén talált egyszerű, faragott esonthorg szárának végét kétszeres rovással látták el a zsinór felerősítésére.¹⁵⁵ Kérdéses, hogy a Precucuteni kultúra Tirpești lelőhelyén elő-

¹³¹ Korek J., ArchÉrt 85 (1958) 144.

¹³² Dombay, J., Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony (Bp. 1960) 202.

¹³³ Dolukhanov, P. M., Ecology and economy... (1978) 102.

¹³⁴ I. m.

¹³⁵ Tringham, R., Hunters, fishers... (1970) 175–176.

¹³⁶ I. m., 167.

¹³⁷ Bökönyi S., Agrártörténeti Szemle 1–2 (1977) 10.

¹³⁸ Bökönyi, S., The vertebrate fauna. WMBHL IV. A. (1974) 55–154. 91.

¹³⁹ Bökönyi S., Agrártörténeti Szemle 1–2 (1977) 11.

¹⁴⁰ Ivanov, S.–Vasilev, V., Untersuchungen des Tierknochenmaterials aus dem prähistorischen Tell bei Goljamo Delsevo. In: Szelistnata mogila pri Goljamo Delsevo (Sofia 1975) 301.

¹⁴¹ Dolukhanov, P. M., Ecology and economy... (1978) 102.

¹⁴² Kaufmann, D., Wirtschaft und Struktur der Stichbandkeramiker im westlichen Mitteldeutschland. EAZ 16, 1 (1975)

¹⁴³ Vasić, M., Preistorijska Vinča. IV. (1936), 159., LXXVII. t. c.

^{143/a} Chapman, J., The Vinča culture... (Oxford 1981) II. 381. Fig. 143., 9., 12., 17.

¹⁴⁴ I. m. LXXVII. t. 240. j.

¹⁴⁵ I. m. LXXVII. t. 240. e–i.

¹⁴⁶ I. m. LXXVII. t. 240. ol.

¹⁴⁷ Bačkalov, A., Predmeti od kosti... (1979) XXVII. t. 27.

¹⁴⁸ Brukner, B.–Jovanović, B.–Tasić, N., Preistorija Vojvodine (Novi Sad 1974.) 75., V. t. 20.

^{148/a} Chapman, J., The Vinča culture... (Oxford 1981) II. 382. Fig. 144. 14.

^{148/b} I. m. Fig. 144. 8.

¹⁴⁹ Tringham, R., The early agricultural site of Selevac, Yugoslavia. Archaeology 33. 2. (1980) 24–32. 29.

^{149/a} Chapman, J., The Vinča culture... (Oxford 1981) II. 382. Fig. 143. 13.

¹⁵⁰ Novotny, B., Slovensko v mladšej dobe kamennej (Bratislava 1958) 31. XXVIII. t. 5.

¹⁵¹ Sterud, E. L.–Sterud, A. K., WMBHL IV. A. (1974) 256., XXX. t. 1.

¹⁵² I. m., XXX. t. 3.

¹⁵³ Zhenovics, V. G., Poszelenie Bernasevszka na Dnyeszter (k proizhozsdeniu Tripolszkoj kulturi) (Kiev 1980) Risz. 64. 8.

¹⁵⁴ I. m., Risz. 63. 19–20.

¹⁵⁵ Gimbutas, M., The prehistoric of Eastern Europe... (1956) 102. kép 9.

került rézlelet valóban horog-e,¹⁵⁶ ami nem lenne meglepő, hiszen a Marica és a Boian kultúrában, akárcsak az azt követő Gumelnița kultúrában már rézből készült horgokat is használtak halfogásra.¹⁵⁷

A Kárpát-medencei késő neolitikumnak időben megfelelő Marica (Karanovo V) kultúrában többnyire szakáll nélküli faragott csonthorgokkal szereztek meg a halat, éppúgy, mint a megelőző korábbi neolitikus kultúrákban. Egyes példányokon már a szakáll is feltűnik, utalva a technikai változásra.¹⁵⁸ Ebben a kultúrába, illetve periódusba tartoznak a vinicai-tellen felszínre került leletek is az I–III. horizontból.¹⁵⁹ Az I. horizontban két horgot találtak, szögletes alapúak, száruk átfúrt, szakáll nélküliek.¹⁶⁰ Ismerünk innen szögletes alapú, ívelt hegyszélű átfúratlan, szakáll nélküli típust is.¹⁶¹ Két figyelemreméltó adat is származik erről a lelőhelyről: a tell korai horizontjából (Marica kultúra), a 19. házban találtak egy olyan csontpecket, mely felső harmadán átfúrt, egyik végén közepig visszanyúló szakállal.¹⁶² A másik tárgy hasonló az előzőhöz, de közepén fúrták át, és kissé V-alakúan hajlított.¹⁶³ Ezek az eszközleletek egyesítik magukban a halpecek és horog tulajdonságait, átmenetet képezve a kétféle eszköz között. Itt is azonos célra használt, de kétfajta eszköz funkcióit egyesítették, akárcsak a çatal hüvelyi és odmuti halászeszközök esetében. (Ez egyébként elmondható ugyancsak a Potporanj-Kremenjak-i változatok formájú korai vinčai leletekről is, melyeket esetleg halpeceknek használhattak.^{163/a}

A vinicai-tell IV. horizontjában is (Marica kultúra) volt két csonthorog, melyek a 26. házból kerültek elő.¹⁶⁴ Az egyik horog szára kétszer átfúrt egymás alatt,¹⁶⁵ a másiktól csak a hegytöredék maradt meg, szakáll nélküli példány volt.¹⁶⁶ Az állatcsontvizsgálatok szerint itt is,¹⁶⁷ akárcsak Goljamo Delsevoiban és más DK-európai lelőhelyeken a késő neolitikumban, illetve aeneolitikumban, a halszálka nagyon csekély szerepe volt az élelemellátásban.

A Kárpát-medencében a tiszai kultúra horgai Szegvárról, Kisköréről és Csókáról ismertek,¹⁶⁸ használatukat Korek József nem tartja általánosnak,¹⁶⁹ amennyiben a halfogás más, részletileg nem megfogható módjai eredményesebbek lehettek.

Csermák Géza a következőképpen jellemzi az ún. dunai horogtípust:¹⁷⁰ a horog belső hajlata teljesen félkör alakú, a hegy külső oldala görbe. Ez a típus feltűnően hasonlít az északi mezolitikus horgok egy csoportjához, és a közép-európai késő neolitikus lelőhelyeken találtakhoz. Nagyobb számban ismertek Skandináviából, ahonnan egész sorozatot ír le ezekből G. Clark, a mezolitikum végéről.¹⁷¹ (Figyelembe kell venni a közép-európai neolitikum és az északi mezolitikum részbeni egyidejűségét!) A horgok egy csoportjánál a horogszár felső részének kiszélesítése szolgált rögzítésre, de vannak rovátkolt végű példányok is, szakáll nélküliek. A norvég mezolitikumból Gåsenből ismerünk egy leletet¹⁷² (3. kép 5), melyen végigkísérhető a mórág-tűzködmöbi, illetve az ahhoz hasonló típusú horgok készítése technikája: az oválisra csiszolt vadkanagyar-lemezt alsó negyedén átfúrták, majd a furatból kiindulva ékszerűen átvágták a lemezt. Így

vált a horoghegy külső széle ívelté és hegyessé, belül pedig szakállszerű képződmény keletkezett. W. Brogger hasonló horogkészítést említ egy vistei lelet kapcsán¹⁷³ (3. kép 6.). A norvég tengerpart halásztelepüléseiről nagyszámú szakállas horog is előkerült, ez a horogtípus és készítése módja általános a közép-európai késő neolitikumban. Ugyanígy készültek a svájci cölöppéptmények ásatásain megtalált horgok: Constance-ból agancshorgot ismerünk¹⁷⁴ (3. kép 11.), a horogszár felső végén kétszeres bütyökre erősítették a zsinórt. De gyakoribbak a vadkanagyarból készült horgok.¹⁷⁵ Ezek sorozatát mutatja be E. Trötsch a Bodeni-tó neolitikus lelőhelyeiről Bodman,¹⁷⁶ Hahnenau¹⁷⁷ és Wangen¹⁷⁸ telepeiről. Utóbbin a jellegzetes halpecek utalnak arra, hogy ezeket a horgokkal egy időben is használták halfogásra.¹⁷⁹

A dániai Ordrupból ismert szakállas neolitikus horog,¹⁸⁰ Svédországban néhány példány pedig sírokból került felszínre.¹⁸¹ Ugyanerről a területről egy- vagy kétoldali szakállal készült horgok, rovással, szárlyukkal ellátott csonthorgok, de agyarlemezről csiszolt lapos, rövid szakállú horgok is előkerültek.¹⁸²

Különösen figyelemreméltó a késő neolitikus horgok között a nussdorfi (Svájce, Überlingen-tó) példány¹⁸³ (3. kép 12), mely agyarlemezről készült hasonló eljárással, mint a mórág-tűzködmöbi horog, és ugyancsak megfelelő párhuzamnak tekinthetjük a moorseedorfi (Svájce, Bodeni-tó) agyarlemez horgot is¹⁸⁴ (3. kép 10). Ezeknél nem átfúrt lyukba fűzték a zsinórt, hanem a horogszár végén kialakított bütyök szolgált a rögzítésre.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a Mórág-tűzködmömben talált késő neolitikus, agyarlemezről csiszolt és fúrt horog párhuzamai a lelőhelytől D-re nem kerültek elő, míg tőle É-ra és Ny-ra nagyobb számban ismertek. Ez a horogtípus először a skandináviai mezolitikumban jelenik meg, később a lengyeli kultúrával egyidős közép- és nyugat-európai lelőhelyeken találjuk meg. A tiszai kultúrából sem ismerjük ezt a típust, a Kiskörén és Csókán megtalált horgok nem ebbe a típusba tartoznak,¹⁸⁵ hanem a szögletes vagy U-alapú, szakáll nélküli, bütykös vagy átfúrt végű faragott csonthorgok típusába.

Az adatok szerint a tárgyalta horogtípus legdélebbi példánya a lengyeli kultúra mórág-tűzködmöbi lelőhelyén került felszínre. Feltételezhetjük, hogy a horog alkalmazásának ismerete a kora neolitikum idején D-ről, DK felől került a Kárpát-medence déli peremén élő népességhöz, valószínűleg magával a kora neolitikus népességgel együtt. Technikai fejlődésük Vinčán nyomon követhető. Szakállas horgok csak a későneolitikumból ismertek, és csak a Vinča kultúrában.

A mórági típusú késő neolitikus horgok nem a Vinča kultúrával vannak összefüggésben, hanem a közép-európai neolitikummal, eredetét pedig mindenképpen az É-európai mezolitikumban kell keresni. Kialakulásában nem annyira a természetes formák játszhattak szerepet, amint azt az odmuti halászeszközök esetében is megfigyelhettük. A horog fejlettebb típusai ott jelennek meg, ahol a halászatnak, illetve a halszálka viszonylag nagy része van a népesség hússal való ellátásában, így a lengyeli kultúra-

¹⁵⁶ *Marinescu-Bîlcu, S.* Cultura Precucuteni pe teritoriul Romaniei (București 1974) 25. kép 3.

¹⁵⁷ *Tringham, R.*, Hunters, fishers... (1970) 175–176.

¹⁵⁸ I. m. 180.

¹⁵⁹ *Raduncseva, A.*, Vinica, eneolitno szeliste i nekropol (Sofia 1976) 20. ábra 19. 1–2.

¹⁶⁰ I. m.

¹⁶¹ I. m., 38. ábra 2.

¹⁶² I. m., 38. ábra 3.

¹⁶³ I. m., 38. ábra 4.

^{163/a} *Chapman, J.*, The Vinča culture... (Oxford 1981) II. 392. Fig. 150. 2–6.

¹⁶⁴ I. m., 50. ábra 2, 2b.

¹⁶⁵ I. m., 50. ábra 2.

¹⁶⁶ I. m., 50. ábra 2b.

¹⁶⁷ I. m., 143.

¹⁶⁸ *Korek J.*, A tiszai kultúra (1973) 254.

¹⁶⁹ I. m., 191.

¹⁷⁰ *Csermák, G.*, Sturgeon hooks... (1963) 51.

¹⁷¹ *Clark, G.*, AntJ 28 (1948) 62.

¹⁷² I. m., 10. kép 8.

¹⁷³ I. m., 63.

¹⁷⁴ *Csermák, G.*, Sturgeon hooks... (1963) 24. kép

¹⁷⁵ *Trötsch, E.*, Die Pfahlbauten... (1902) 100.

¹⁷⁶ I. m., 102., 107–115. kép.

¹⁷⁷ I. m., 105., 124. kép.

¹⁷⁸ I. m., 106.

¹⁷⁹ I. m.

¹⁸⁰ *Clark, G.*, AntJ 28 (1948) 65–66.

¹⁸¹ I. m.

¹⁸² I. m.

¹⁸³ *Csermák, G.*, Sturgeon hooks... (1963) 26. kép

¹⁸⁴ I. m., 25. kép.

¹⁸⁵ *Korek J.*, A tiszai kultúra (1973) 37., XVII. t. 12.

ban, vagy a Vinča kultúra késő neolitikus horizontjában. Akárcsak a pengeipar egy meghatározott része, éppen úgy a tárgyalat horogtípus is a mezolitikus hagyományokat tükrözheti a neolitikus eszközanyagban.

A késő neolitikus halászeszközök között a harpuna került elő a legnagyobb számban. Vinčán 9,3–4,2 m közötti mélységből ismertek,¹⁸⁶ az egész neolitikum folyamán használatban voltak. A 15 vinčai harpuna nagy része a késő neolitikum eszköze, egy- vagy kétszakasorosak, esontból, agancsból faragottak. Párhuzamaikat a tiszai kultúrából ismerjük leginkább, ahol is a legjellegzetesebb eszközelettek közé tartoznak. Felszínre kerültek Hódmezővásárhely–Kökénydombon,¹⁸⁷ agancsból készültek, lapos metszetűek,¹⁸⁸ és hengeresek is előfordulnak.¹⁸⁹ Egész sor – 31 példányt – harpunát közül Banner János Móra Ferenc csókai ásatási anyagából,¹⁹⁰ ezek megfelelnek a tiszai kultúra, illetve a Vinčáról származóknak formában és méretben, akárcsak a kiskörei két példány.¹⁹¹ A csókaiak kétszakasorosak, Lebón egy-¹⁹² és kétszakasoros példányokat¹⁹³ talált Korek József, utóbbi hasonló a csókai, vinčai példányokhoz. A gorzsai harpunán egy sor szaka van,¹⁹⁴ agancsból faragták, mint a legtöbb harpunát. Ezeknek nincs előzményük a kora neolitikumban. A tiszai, illetve Vinča kultúra jellegzetes harpunatípusa került elő Gomolaván (Ia), a Vinča kultúra lelőhelyén.¹⁹⁵ Ezek eredetkérdését Banner János tárgyalta részletesen,¹⁹⁶ megemlítve, hogy a tiszai példányokhoz hasonló vinčaiak éppen azokból a rétegekből származnak, melyekben a tiszai importedények is voltak.¹⁹⁷ O. Menghin a kétszakasoros harpunatípus megjelenését a Vinča-II-periódusra datálja,¹⁹⁸ G. Childe pedig a Vardar-Morava-komplexumba sorolja,¹⁹⁹ vagyis DK-i eredetet tételezett fel.

A harpunák ezen típusába tartozó példány ismert a Precucuteni kultúra Traian-Dealul Viei lelőhelyén,²⁰⁰ de csak a kultúra I. fokozatából, a II. és III. fokozatban már nem használták őket.²⁰¹ A típus legtávolabbi analógiája az aeneolitikus Goljamo Delcevo-i tell XVI. horizontjából (Karanovo VI-Gumelnita kultúra) került elő, ahol az egyetlen talált példány az egész tell település egyetlen halászeszköze volt.²⁰² A típus D-i előfordulása tükrözheti a tiszai vagy a Vinča kultúra hatását, ámbar földrajzi elterjedésük nem feltétlenül időhöz kötött. Már a vonaldíszes kerámia DK-i és DNY-i peremterületén is megjelenik a harpuna,²⁰³ akárcsak DK-Európa kora neolitikus kultúráiban²⁰⁴ az egyszakasoros példányok. A késő neolitikum vége felé egyre kevésbé használják őket.

A tiszai és vinčai harpunák párhuzamaként kezelhető, ugyanabba a típusba tartozó kétszakasoros harpuna került felszínre szórványként a mórággy-tűzködmöbi lengyeli lelőhelyen (4. kép). Csontból faragták, hegye letört, mindkét szélén 2–2 letört hegyű szakanyúlvány nyomai látszanak, melyek nem egymás mellett, hanem kissé egymás alatt átellenesen helyezkednek el. Alsó végén „nyelésűcsot” képeztek ki, akárcsak a tiszai és vinčai leleteken. Hosszúsága 73,0 mm. A lengyeli kultúrában eddig csak Zengővárkonyban került elő egy nagyobb méretű, kétszakasoros példány, szélein 4–4 átellenesen

4. kép. Mórággy-Tűzködmöb
Рис. 4. Морадь-Тузкодмоб
Abb. 4. Mórággy-Tűzködmöb

elhelyezkedő szakával,²⁰⁵ Aszódon pedig egy gödörben volt 2 ép, kisméretű, a mórággyihoz hasonló agancsharpuna.²⁰⁶ Ennek a típusnak a Kárpát-medencei elterjedését a késő neolitikumban a tiszai vagy Vinča kultúra hatásának tekinthetjük.

Megfigyelhetjük, hogy a korábbi korszakokkal szemben a harpunák technikailag visszafejlődtek, nemcsak Közép-Európában, de északon is: a baltikumi neolitikumban is viszonylag kicsi, 11–12 cm hosszú. 1–3 szakas harpunák váltják fel a korábbi nagy méretű szigonyokat.²⁰⁷ Ez a halászati technika változását jelentheti (amit a horgok esetében is tapasztaltunk), aminek oka az lehet, hogy egyrészt a megváltozott természeti körülmények között, másrészt a fejlettebb késő neolitikus termelő tevékenység nyomán az új életfeltételek között a halászat szerepe lényegesen megváltozott, ami a technikára is kihatott.

Nem hagyható figyelmen kívül az a kérdés, hogy a neolitikus közösségekben, a neolitikus munkamegosztás következtében kiknek jutott munkául a halászat. Ennek vizsgálatára még kevesebb adattal rendelkezünk, mint a többi felvetett kérdésre. Döntőek lennének a sírleletek olyan temetkezésekből, melyekben a csontváz neme, kora ismert. A mórággy-tűzködmöbi horog nem sírlelet. Zengővárkonyban a rendkívül gazdag mellékletanyagú 229.

¹⁸⁶ Vasić, M., Preisztoriszka Vinča. IV. (1936), 160, LXXVII. t. 241. a–h., 242. a–g.

¹⁸⁷ Banner J., Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. I. (Hódmezővásárhely 1940) XLIX. t. 1–7.

¹⁸⁸ I. m., XLIX., t. 6.

¹⁸⁹ I. m., XLIX. t. 1., 4.

¹⁹⁰ Banner, J., The neolithic settlement on the Kremenjak Hill at Csoka (Čoka). Acta ArchHung 12 (1960) 1–56. XLVI. t.

¹⁹¹ Korek J., A tiszai kultúra (1973) 174–175.

¹⁹² Korek J., ArchÉrt 85 (1958) 145., XL. t. 8.

¹⁹³ I. m., XL. t. 7. 3.

¹⁹⁴ Gazdapusztai Gy., MFMÉ 1963–1 (1963) 34.

¹⁹⁵ Brukner, B.–Jovanović, B.–Tasić, N., Preistorija Vojvodine (1974) 75., V. 19. kép.

¹⁹⁶ Banner, J., Acta ArchHung 12 (1960) 45.

¹⁹⁷ I. m.

¹⁹⁸ I. m.

¹⁹⁹ I. m.

²⁰⁰ Marinescu-Bilcu, S., Cultura Precucuteni... (1974) 12. kép 11.

²⁰¹ I. m., 195.

²⁰² Todorova, H., Szelisnata mogila pri Goljamo Delcevo (Sofia 1975) T. 98. 18.

²⁰³ Gersbach, E., Germania 34 (1956) 267.

²⁰⁴ I. m.

²⁰⁵ Dombay J., Die Siedlung und das Gräberfeld... (1960) LXXXIII. t. 12.

²⁰⁶ Kalicz, N., MittArchInst 3 (1972) 69.

²⁰⁷ Indreko, R., Mesolithische und frühneolithische Kulturen in Osteuropa... (1964) 73–74.

sírban volt egy csonteszköz, mely esetleg horog lehetett²⁰⁸ (Dombay János szerint ez nem valószínű).²⁰⁹ Arra, hogy a sírban férficsontváz fekszik, az eszközeletek egyértelműen utalnak: kőbalták, vadkanagyar-töredék stb. A legtöbb következtetést a fiatal hüvelyi megfigyelésekből vonhatjuk le: a csonthorogok itt kivétel nélkül férfisírokból kerültek felszínre, akárcsak a halpecek,²¹⁰ a VI. A és B rétegekben. A gotlandi Ire lelőhelyen, a svédországi neolitikum sírjában (Grubenkeramik) fiúcsontváz mellett két horog feküdt harpuna, agyarkés, kőbalta társaságában.²¹¹ Ugyanennek a kultúrának a férfisíraiból kerültek elő az

agyarból csiszolt vagy csontból faragott, finoman kidolgozott horgok, ugyancsak kőbaltákkal, harpunákkal együtt.²¹² A néprajzi megfigyelések szinte kivétel nélkül arra utalnak, hogy a halászat a férfiak munkakörébe tartozott. A neolitikus közösségekben is így lehetett ez, mint ahogy az élelem megszerzésének, megtermelésének nehezebb, bonyolultabb módjai a férfiak tevékenységei közé tartozhattak, területtől vagy neolitikumon belüli periódustól is függetlenül.

Zalai-Gaál István

КРЮЧОК ИЗ МОРАДЬ-ТУЗКОДОМБ.

ВОПРОСЫ «АКТИВНОЙ» РЫБНОЙ ЛОВЛИ В КАРПАТСКОЙ КОТЛОВИНЕ В ЭПОХУ НЕОЛИТА

Резюме

При раскопках поздненеолитического могильника в г. Морадь, в урочище Тузкодомб (комитат Тольна, район Боньхад) вместе с керамикой и орудиями лендельской культуры был найден крючок, аналогии которому неизвестны ни в Венгрии, ни в Карпатской котловине. Крючок сделан из клыка кабана путем шлифовки. В верхней части крючка нет отверстий или выемки для прикрепления шнура, и поэтому данный предмет может рассматриваться как полуфабрикат. Верхняя часть крючка расширяется к изгибу, который с внутренней стороны полусферической формы со следами сверления. Нижняя часть крючка также округлая. Высота: 33,10 мм, ширина: 22,0 мм.

В связи с данным типом крючка возникает ряд вопросов о неолитическом хозяйстве, в том числе о роли и форме рыбной ловли в эпоху неолита.

Конкретными археологическими данными мы располагаем о рыбной ловле крючком и гарпунами. Необходимо принять во внимание, что орудия рыбной ловли в своей первоначальной форме были уже такими же, как в более позднее время, они изменялись только по материалу, а форма их изменялась лишь по потребностям нового материала. Основные принципы рыбной ловли также не изменялись с эпохи неолита и этим объясняется известный «консерватизм» этого вида хозяйства.

В центре нашего внимания стоит способ рыбной ловли крючком, т. е. об остальных видах ее мы не имеем однозначных археологических свидетельств. Развитие крючка в неолите можно разделить на несколько периодов, поэтому мы в данной статье рассматриваем и донеолитическое развитие данного орудия.

Рассматривая памятники рыбной ловли в палеолите и мезолите, мы можем прийти к выводу, что в мезолите рыбная ловля была основным видом добычи мяса для питания, и это обстоятельство в свою очередь повлияло и на развитие техники рыбной ловли. Мезолитические орудия, найденные в пещере Одмут, могут играть главную роль при изучении развития неолитической рыбной ловли в Карпатской котловине.

После распространения прогрессивных видов хозяйства в неолите, доля рыбной ловли в хозяйстве уменьшилась по сравнению с видами производящей экономики. Хотя и в это время рыбная ловля уже не была определяющим видом хозяйства, но население эту возможность также использовало для пополнения продовольственных ресурсов, в зависимости от природных условий.

Активная рыбная ловля в неолите производилась

крючком и гарпунами. Тут необходимо принять во внимание и остеологический материал из раскопок. Рассмотрев находки неолитических крючков на Ближнем Востоке, в Малой Азии и Европе можем прийти к выводу, что аналогии к нашему поздненеолитическому крючку неизвестны к югу от нашей территории, но они найдены в большом количестве к северу и западу. Этот тип крючка впервые появляется в мезолите Скандинавии, а потом встречается в Средней Европе на местонахождениях, одновременных с лендельской культурой. Мы можем предполагать, что данные крючки в эпоху раннего неолита появились с юго-востока у населения южных районов Карпатской котловины, быть может вместе с новым раннеолитическим населением. Техническое развитие крючка можно проследить в слоях Винчи. Костяные крючки с выступом известны только в поздненеолитических слоях Винчи. Крючки типа Морадь не связаны с крючками из Винчи, а с подобными предметами средневропейского и западноевропейского неолита, и их происхождение мы должны искать в мезолите Северной Европы. Более развитые формы крючков появляются там, где рыбная ловля играет относительно большую роль в хозяйстве населения. Как некоторые виды каменных орудий, так и данный тип крючков Средней Европы вероятно отражают мезолитические традиции в неолите.

В Морадь-Тузкодомб в качестве случайной находки был найден и неолитический гарпун, аналогичные предметы известны из культур тиса и Винча, эпохи поднеолита. Распространение данного типа гарпунов произошло под влиянием культуры тиса. Не только в Средней Европе, но и на севере мы можем наблюдать регресс гарпунов позднего неолита по сравнению с предметами предыдущих эпох. Это связано с изменением техники рыбной ловли. Причиной этого вероятно было изменение природной среды и также то обстоятельство, что в позднем неолите при распространении производящей экономики, роль рыбной ловли намного уменьшается.

В конце своей работы автор рассматривает вопрос, в неолитическом обществе кто занимался рыбной ловлей в системе разделения труда. На основании малочисленных точных данных погребений в Малой Азии и Европе и также данных этнографии автор приходит к выводу, что рыбной ловлей, как и всеми более сложными видами хозяйства, занимались мужчины во все периоды неолита, независимо от природных условиях.

И. Залаи-Гал

²⁰⁸ Dombay, J., Die Siedlung und das Gräberfeld... (1960) LXIV. t. 9.

²⁰⁹ I. m., 202.

²¹⁰ Mellaart, J., Anatolian Studies 14 (1964) 100.

²¹¹ Stenberger, M., Vorgeschichte Schwedens. (Berlin 1977) 84.

²¹² I. m.

DIE ANGEL VON MÓRÁGY-TÜZKÓDOB.
DIE FRAGEN DER NEOLITHISCHEN »AKTIVEN« FISCHEREI IM KARPATENBECKEN

Auszug

Im Laufe der Erschließung der spätneolithischen Siedlung und des dazu gehörenden Gräberfeldes von Mórógy-Tüzkődob (Kom. Tolna, Kr. Bonyhád) ist zwischen der Keramik und den Gerätfunden der Lengyel-Kultur eine Angel zum Vorschein gekommen, deren Typenparallelen im Fundmaterial Ungarns, ja sogar des Karpatenbeckens unbekannt sind und die den Ausgangspunkt der Untersuchungen des Verfassers bildet. Der Gegenstand, die aus der Haul Zahn Platte eines Ebers gefertigt durch Schliff ausgearbeitet wurde. Auf dem Angelstiel weist weder eine Durchbohrung, noch eine Kerbung auf die Befestigungsart an der Schnur hin, weshalb angenommen werden kann, daß wir es mit einem halbfertigen Exemplar zu tun haben. Die Angel erweitert sich bis zur Angelbiegung, die innen regelmäßig halbkreisförmig ist und Spuren der Anwendung der Bohrtechnik zeigt. Auch die Angelbasis ist abgerundet.

Dieser Angeltyp wirft eine ganze Reihe von mit der neolithischen Lebensart zusammenhängenden Fragen auf, so auch die Rolle und die Ausführung der Fischerei im Neolithikum.

Über konkrete archäologische Daten verfügen wir nur betreffs der Fischerei mit der Harpune und dem Angelpflock bzw. mit der Angel. Es muß in Betracht genommen werden, daß die Geräte des Fischfanges bereits in ihren ersten Formen den späteren ähnlich sind. Sie haben sich eher in ihrer Materie verändert, in ihrer Form nur insofern soweit es von der Materie erfordert wurde. Das Grundprinzip der Fangmethoden hat sich seit dem Neolithikum nicht geändert und dies erklärt sofort den scheinbaren »Konservatismus« der Technik und der Technologie der Fischerei.

Im Mittelpunkt unserer Untersuchungen steht die Methode der Nahrungsanschaffung durch Angel. Mit anderen möglichen Methoden der aktiven Fischerei befassen wir uns nicht, da die darauf hinweisenden Funde nicht eindeutig sind. Die Entwicklung der Angel bis zum Neolithikum und im Neolithikum selbst hat verschiedene Phasen, deshalb befassen wir uns auch mit dem zu unserem Gegenstand gehörenden Fundmaterial der dem Neolithikum vorangehenden Perioden, um den für das Neolithikum charakteristischen Zustand in seiner Entwicklung festhalten zu können.

Die paläolithischen, sodann mesolithischen Fischfanggeräte untersuchend, kann festgestellt werden, daß die Rolle der Fischerei im Mesolithikum in der Versorgung der Bevölkerung mit Fleisch grundlegend wichtig war und dies wirkte auch auf die Entwicklung der Technik des Fischfanges aus. Die mesolithischen Fischergeräte aus der Odmuť-Höhle können vom Gesichtspunkt der Entwicklung der neolithischen Angeln im Karpatenbecken von besonderer Bedeutung sein.

Nach der Verbreitung der neolithischen Lebensführung trat die Rolle der Fischerei bzw. des Fisches hinter den anderen Zweigen der Nahrungsproduzierenden Tätigkeit in der Nahrungsversorgung in den Hintergrund. In der neolithischen Bauerngesellschaft war der Fischfang kein bestimmender Faktor der materiellen Kultur, jedoch mußte man gleichzeitig mit der Nahrungsproduzierenden Tätigkeit auch die älteren Nahrungsanschaffenden Möglichkeiten von der natürlichen Umwelt bedingt ausnutzen.

Der aktive Fischfang wurde auch im Neolithikum durch Angeln, Angelpflocke und Harpunen betrieben.

Bei unseren Untersuchungen zogen wir auch die Ergebnisse der Tierknochenuntersuchungen in Betracht. Nach der Erörterung der neolithischen Angelfunde des Nahen Ostens, Kleinasien und Europas kann zusammenfassend festgestellt werden, daß die Parallelen der auf dem Fundort Mórógy-Tüzkődob zum Vorschein gekommenen spätneolithischen Angel südlich von dieser Fundstelle nicht aufgefunden werden konnten, während sie nördlich und westlich in größerer Zahl bekannt sind. Dieser Angeltyp erscheint zuerst im skandinavischen Mesolithikum, später kommt er auf den mit der Lengyel-Kultur gleichaltrigen mitteleuropäischen Fundorten vor. Es ist anzunehmen, daß die Kenntnis der Anwendung der Angel zur Zeit des Frühneolithikums von SO her zu der am südlichen Rand des Karpatenbeckens gelebten Population, vielleicht selbst mit der frühneolithischen Population zusammen gelangt ist. Die technische Entwicklung der Angel kann in den Vinča-Schichten gut verfolgt werden. Neolithische Knochenangeln mit Widerhaken sind uns nur aus dem Spätneolithikum bekannt und nur in der Vinča-Kultur. Die spätneolithischen Angeln von Mórógy-Typ sind nicht mit der Vinča-Kultur, sondern mit dem mittel- und westeuropäischen Neolithikum im Zusammenhang, ihren Ursprung müssen wir aber allerdings im nördlichen Mesolithikum suchen. In ihrer Entstehung dürften nicht so sehr die natürlichen Formen eine Rolle gespielt haben, wie wir dies im Falle der Funde aus der Odmuť-Höhle, ja selbst aus Čatal Hüyük beobachten konnten. Die entwickelteren Typen der Angeln erscheinen dort, wo der Fischerei bzw. dem Fisch in der Versorgung der Bevölkerung mit Fleisch eine verhältnismäßig große Rolle zugefallen ist. Ebenso wie ein bestimmter Teil der Klingenindustrie, so kann auch der erörterte mitteleuropäische Angeltyp im neolithischen Gerätmateriale die mesolithischen Traditionen widerspiegeln.

In Mórógy-Tüzkődob ist — als Streufund — auch eine neolithische Harpune zum Vorschein gekommen, die man hingegen als eine Parallele der spätneolithischen Harpunen der Theiß- und Vinča-Kultur betrachten kann. Die Verbreitung dieses Typs im Spätneolithikum des Karpatenbeckens kann als Einfluß der Theiß-Kultur angesehen werden. Nicht nur in Mitteleuropa, sondern auch im Norden läßt sich ein Rückgang der spätneolithischen Harpunen im Gegensatz zu den früheren Epochen konstatieren. Alldies spricht für die Änderung der Technik des Fischfanges. Die Ursache hierfür dürfte darin gewesen sein, daß einerseits unter den veränderten Naturverhältnissen, andererseits im Laufe der entwickelteren spätneolithischen Produktionstätigkeit unter den neuen Lebensbedingungen die Rolle des Fischfanges sich wesentlich verändert hat, was auch auf die Technik ausgewirkt hat.

Schließlich untersucht Verfasser die Frage, wer alle in den neolithischen Gemeinschaften den Fischfang infolge der Arbeitsverteilung verrichtet haben. Auf Grund der wenigen, brauchbaren, sicheren Grabfunde aus Kleinasien und aus Europa bzw. der ethnographischen Daten kann festgestellt werden, daß auch in den neolithischen Gemeinschaften der Fischfang das Arbeitsfeld der Männer gebildet hat, ebenso wie auch die übrigen schwereren und komplizierteren Formen der Anschaffung der Nahrung, unabhängig von dem geographischen Gebiet und den Chronologien innerhalb des Neolithikums.

I. Zalai-Gaál

A DÉLKELET-ALFÖLD NEOLITIKUMÁNAK NÉHÁNY IDŐRENDI KÉRDÉSÉRŐL

Az elmúlt években sikerült ásatásokat folytatnunk olyan lelőhelyeken, amelyek a Délkelet-Alföld neolitikus fejlődése szempontjából meglehetősen kutatlan területen fekszenek. E leletegyüttesek időrendi helyzetének tanulmányozása során gyűjtöttük össze az Alföld korai és középső neolitikumából származó radiocarbon adatokat. Bár közülük már számos napvilágot látott, és egyre több helyről van tudomásunk radiocarbon vizsgálatokról, melyek még folynak, vagy amelyek publikációja még nem történt meg, beleszámítva ebbe a saját ásatásainkból származó mintákat is, az Alföld neolitikumából még mindig viszonylag rövid sorozat áll rendelkezésünkre. Közismert, hogy e kronológiai rendszer elfogadói és ellenzői között rendkívül éles vita folyik, szinte a módszer megszületése óta.¹ Feltehetően ez lehet az oka annak, hogy a C 14 vizsgálatokon alapuló adatokat túlzott óvatossággal kezeljük, az adott lelőhelyről származó többi eredmény mellett csak csekélyebb jelentőséget tulajdonítunk nekik. Tény, hogy a radiocarbon adat is csak egy a sok közül, de éppen olyan fontosnak kell tekintenünk, mint bármely más, önmagában szintén csak kevésbé értékelhető információt. Miután a legtöbb ellenérv éppen az oldalról éri a radioaktív módszert, hogy az egymástól térben és időben távol eső területek adatai egymással össze nem hasonlíthatók, továbbá, hogy a radiocarbon és a naptári év nem esnek egybe, adatainkat jelentős megszorítással használjuk, azok abszolút kronológiai datáló értékét figyelmen kívül hagyjuk. Nem kíséreljük meg sem a „tisztát”, sem pedig a kalibrált adatok elhelyezését egy olyan időskálán, amelyen az időszámításunk kezdetétől visszafelé számlált évek találhatók. Ezzel szemben viszont úgy véljük, hogy a C 14 adatok jól használhatók egy földrajzilag szűken meghatározott terület viszonylag rövid időhatárok közötti relatív kronológiai helyzetének tanulmányozásánál, megengedve azt is, hogy miután számos tényező befolyásolja a vizsgálatok eredményét, előfordulhatnak hamis adatok is. Ezek felhasználásának hibáját nyilvánvalóan csak hosszabb sorozatokkal lehet kiküszöbölni. Mindenestre az Alföld korai és középső neolitikumából származó eddigi C 14 adatok nem mondanak ellent a más alapú relatív kronológiai sornak, beleillenek a tipológiai úton megállapított fejlődés menetébe.² Magunk is erre a megállapításra jutottunk a Battonya határában végzett feltárásainkból gyűjtött faszénminták C 14 vizsgálata nyomán. Fontosnak tartjuk a Battonya-Parázs tanyáról származó adatokat, itt ugyanis a tell jellegű településen a mintegy 4 m vastagságú rétegben pontosan nyomon követhető a szakálhádi kultúra fejlődése, legkorábbi szakaszától egészen a kialakult tiszai kultúráig. A stratigráfiai viszonyok alapján vázolt fejlődés adatai megegyeznek az innen nyert radiocarbon eredményekkel,³ amely utóbbiak a következők:

Bln — 1966: 4420 ± 60 BC	13. gödör
Bln — 1967: 4330 ± 60 BC	4. ház
Bln — 1971: 4320 ± 65 BC	5. ház
Bln — 1970: 4225 ± 70 BC	5. ház melletti réteg

A battonyai C 14 eredményeket az Alföld neolitikumából származó eddig közölt adatokkal közös táblázaton ábrázoltuk (1. kép). E táblázat első, legszembevetőbb vonása az, hogy az egyes kultúrák között minden esetben területi-időbeli átfedés látszik, ami azonban véleményünk szerint szabályos, értékelhető.

1. A Körös kultúra és az AVK fejlődésük egy szakaszában rövid időn keresztül egy időben éltek. A Körös kultúra fejlődésének lezáródása előtt jelennek meg ugyanis a legkorábbi AVK adatok, későbbi elterjedési területének északi felén. Az AVK klasszikus szakaszának megfelelő időben viszont, amikor a kultúra már a Körös-völgyet is magáénak mondhatta, a Dél-Alföldön is lezárult a Körös kultúra élete.

A szakálhádi kultúra legkorábbi C 14 adatai az AVK klasszikus szakaszával egy időben tűnnek fel, ennek alapján úgy tűnik, hogy az AVK fejlődése a szakálhádi kultúra életének korai szakasza folyamán zárul le. Így nem látszik valószínűnek, hogy a szakálhádi kultúra az AVK legkésőbbi megjelenési formáiból alakulhatna ki.

2. Az Alföld neolitikus kultúrái közötti időbeli átfedést elterjedési területük adott időszakokban fennálló elkülöníthetősége egészíti ki. Így a megközelítően azonos területeken elterjedt kultúrák adatai időben követik egymást. A Dél-Alföldön a Körös kultúra radiocarbon adatait a szakálhádi kultúrából származók követik, míg az Észak-Alföldön a Körös kultúrát az AVK leletek közül kiemelt faszének vizsgálati eredményei.

A radiocarbon kormeghatározások adatsorából, az egyes kultúrák ezen alapuló időbeli és térbeli elválasztásából az következik, hogy az Alföldön a Körös kultúra, az AVK és a szakálhádi kultúra nem egy egyenesvonalú fejlődés egymást követő állomásai, hanem közöttük kialakulásukban, elterjedésükben fokozatosság, lépcsőzetesség tapasztalható.

Az Alföld területén nincs olyan település, ahol a korai neolitikumtól a rézkorig folyamatosan egy helyben laktak volna. Neolitikumunk nem törés nélküli, folyamatos fejlődés eredménye, számolnunk kell néhány nagyobb váltással is. Ez vonatkozik a Körös és a szakálhádi kultúrák közötti időszakra is. Miután folyamatos fejlődés nem tapasztalható, a neolitikum szakaszainak egymásutánját horizontális stratigráfiai és elsősorban tipológiai megfelelések alapján lehetett meghatározni. Ebből a módszertani alapvetésből számos interpretálási különbség adódott.

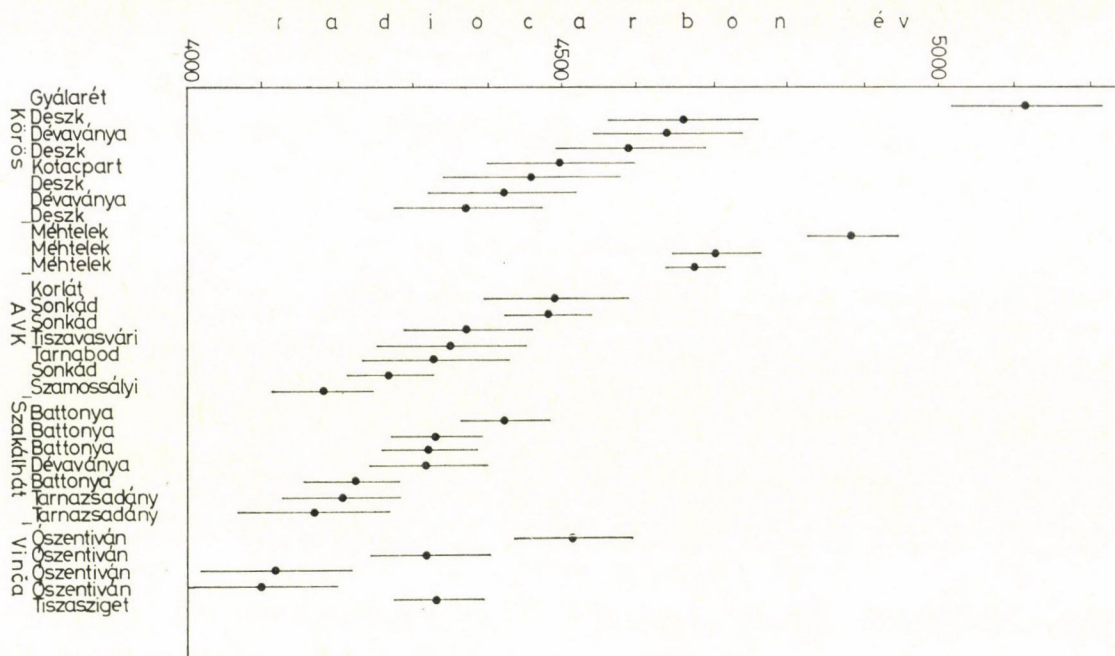
Nehezíti a helyzetet, hogy főleg az AVK lelőhelyek

¹ Olsson, I. U., Radiocarbon Variations on Absolute Chronology. (Stockholm, 1970); Renfrew, C., Sitagroi, Radiocarbon and the Prehistory of SE Europe. *Antiquity* 45 (1971) 275—; Milojević, V., Die C 14 Methode im Lichte der Komparativ-Stratigraphischen Befunde. *Actes du VIII. Congrès* (Beograd, 1973) 3—. További bő irodalommal.

² Kalicz N.—Makkay J., Die Linienbandkeramik in

der Grossen Ungarischen Tiefebene. *StudArch* VII (1977) 111. (tovább: Kalicz—Makkay); Trogmayer O., Zur relativen Zeitstellung der älteren Linearbandkeramik. *Siedlungen der Kultur mit Linearkeramik in Europa* (Nitra, 1982) 279.

³ A Battonya-Parázs tanyai minták a berlini laboratóriumban kerültek vizsgálatra, amiért ezúton is köszönetemet fejezem ki H. Quittának.

1. táblázat. C-14-es adatok az Alföld neolitikumából
Tabelle 1. C-14 Daten aus dem Neolithikum der Ungarischen Tiefebene

túlnyomó többsége topográfiai felmérések alapján ismert, aránylag kevés helyen folyt ásatás, és egy-két kivételtől eltekintve azok is csak kisebb volumenűek voltak. A topográfiai eredmények viszont csak bizonyos irányú felhasználásra alkalmasak, elsősorban egy kultúra vagy csoport elterjedési területének meghatározására, semmiképpen sem elegendőek arra, hogy belőlük messzemenő kronológiai következtetéseket vonjunk le.

Sem a Körös kultúra, sem pedig az AVK nem tartozik a tellépítő kultúrák közé, mindkettőnek egy rétegű települési vannak, noha igen nagy mennyiségben. Számolnunk kell azzal, hogy ezek a települések nem voltak egy időben lakottak, egy-egy terület kimerülése után a lakosok elköltöztek, új, megtelepülésre alkalmas helyet kerestek maguknak. Feltételezzük, hogy a korai neolitikum nagy számú telepét nem egyszerre lakták, amiből az is következik, hogy a településrendszer, a telepsűrűség egy adott időszakban mindig ritkább volt annál, mint ahogyan azt felszíni, topográfiai adatok alapján látjuk. Kalicz N. tiszazugi terepjárásai során már az ötvenes években megfigyelte,⁴ hogy az AVK települései általában kisebbek, ezeken kis közösségek, és csak rövid ideig laktak egy helyben, a Körös kultúra telepei viszont hosszan elnyúlnak az egykori medrek partján. Mindezzel szemben a szakálhádi kultúra telepei, különösen a nagyobb telltelepek, bővízü folyók mentén, kiemelkedő magaslatokon helyezkednek el (Battonya-Parázs tanya, Tápé-Lebő stb.).

A tell települési mód feltétlenül délről származik, a kutatás ennek megjelenését az Alföldön egyértelműen a Vinča kultúra hatásának tulajdonítja.⁵ Azt, hogy a szakálhádi kultúra az AVK-n belül különleges helyet foglal el, Kalicz N. és Makkay J. több ízben is hangsúlyozták. Anyagában számos déli elemet, jelenséget figyelhetünk

meg, többet, mint amennyi az AVK-hoz köti. Ezt a sajátos helyzetet az AVK népesség fokozatos délre húzódásával és az így kialakuló kapcsolatokkal magyarázzák,⁶ még azt is kizárva, hogy a szakálhádi kultúra genetikusan, közvetlenül az AVK-ból fejlődött volna ki.⁷ Kalicz N. és Makkay J. azt feltételezik,⁸ hogy az AVK eljut a Marosig, és éppen ez a déli expanzió állítja meg a Vinča A népesség előretörését, amelytől azután a déli elemeket átveszik, és ez a szakálhádi csoport kialakulásához vezet.⁹

Az AVK, a Vinča és a szakálhádi kultúrák a C 14 adatok szerint egy adott időszakban egymással párhuzamosan éltek a DK-Alföldön. Ez csak abban az esetben képzelhető el, ha elterjedési területük nem fedi egymást, és feltételezve az AVK előrehatolását egészen a Maros folyóig, ez az együttlét kizárt.

De valóban eljutott-e az AVK a Marosig?

A Körösök völgyétől délre talált AVK leletek összessége meg sem közelíti a Körösök mentén felszínen is található gazdag emlékanyagot. Ezek a szórványok legtöbbször a Körös kultúra településeinek, vagy olyan lelőhelyeken fordulnak elő, ahonnan hiányoznak a pontos megfigyelési adatok. E területen délről észak felé haladva a következő lelőhelyekről ismerjük az AVK leleteit:

*Deszk A.*¹⁰ A bronzkori temető területén egyetlen szórványos edénytörödé.

*Tiszasziget (Ószentiván)-Kissziget I. és III. lelőhely.*¹¹ Az innen bemutatott töredékek között találunk két tűzdeléssel borított edényoldalt,¹² amely díszítés mind a szakálhádi kultúrában, mind a Vinča kultúrában, sőt a Körös-Starčevo műveltségben is előfordul. A 9/5. kép alatt látható töredék díszítése sem egyértelműen utal az AVK-ra. Mindezen leletek bizonyító értékét rontja az is, hogy szórványként kerültek elő.

*Tiszasziget, Aradi u. 46.*¹³ Az itt talált településrész-

⁴ Kalicz N., Tiszazug őskori települései. RégFüz 8 (1957) 87.

⁵ Kalicz-Makkay 83.

⁶ Kalicz-Makkay 115.

⁷ Kalicz-N.-Makkay J., Acta AntetArch 10 (1966) 45.

⁸ Kalicz-Makkay 30. és 2. táblázat.

⁹ Kalicz-Makkay 83.

¹⁰ Kalicz-Makkay 126. 74. lelőhely.

¹¹ Kalicz-Makkay 169. 439. lelőhely.

¹² Banner J., Dolg 4 (1928) Abb 9/5, 8.

¹³ Trogmayer O., i. m.

letet az ásató a Vinča A kultúrához tartozónak határozta meg. Az AVK jellegzetes töredékei (köztük egy kiegészíthető edény) az I. gödörben kerültek elő, Trogmayer O. által a Vinča A kultúra első felére datált leletek közül.

*Szeged-Síróhegy.*¹⁴ Topográfiai megjelölés gyanánt még feltételeken sem fogadhatjuk el Szegedet, a lelőhelyről a szegedi Móra Ferenc Múzeumba 1934-ben bekerült tárgyakról csak annyit tudunk, hogy azok Síróhegyről származnak. Ezt mindeddig nem sikerült azonosítani. Síróhegy földrajzi név csak Csongrád megyében is három van, de AVK leletek ma egyikről sem gyűjthetők.¹⁵

*Hódmezővásárhely-Gorzsó.*¹⁶ Gazdapusztai Gy. ásatásán a Körös kultúra települési rétegében került elő néhány, feltétlenül az AVK-hoz tartozó töredék.¹⁷ Pontosabb adatok híján nem tartjuk eldönthetőnek, hogy itt a Körös kultúra telepére egy szegényesebb kerámiával rendelkező AVK réteg települt volna a Vinča A korszakban, amelyre egy tál töredéke utal.

*Hódmezővásárhely-Barci rét.*¹⁸ A lelőhelyről szórványként előkerült edénytöredékeket ismerünk, az ennek nyomán megindult szondázó ásatáson nem sikerült eredményt elérni.¹⁹

*Szentes-Ilonapart.*²⁰ A szentesi Koszta József Múzeumba bekerült leletek a Körös kultúra töredékeivel együtt voltak. A lelőhelyen jóval később folyt ásatások a Körös és szakálhádi kultúrák települését tárták fel, a rendszeres munka során AVK töredék nem került elő.²¹

A Tisza nyugati partján, a Körös torkolatának magasságában két lelőhelyet ismerünk, amelyeken szórványosan ugyan, de nagyobb számban kerültek elő AVK töredékek.²² Ezeket az adatokat nem tarthatjuk elégségesnek arra, hogy alapjukon a Körös-völgytől délre fekvő területeket az AVK önálló elterjedési területéhez soroljuk, sokkal valószínűbb, hogy itt a Vinča A korú AVK import leletei jelennek meg.²³

Ilyen szempontból Battonya rendkívül fontos földrajzi helyet foglal el. Azt mondhatjuk, hogy a község ma már a régészeti jól feltérképezett vidékek közé tartozik.²⁴ Az itt talált kerek 300 lelőhelyből eddig 5 sorolható a Körös kultúrához, és 8 a szakálhádihoz. Ezek a lelőhelyek egy kivételével (Battonya-Parázs tanya) földmunkák során kerültek elő. A bronzkor folyamán valószínűleg áradásosabb időszak következtében a Maros törmelékűje gyorsan magasodott, és vastagon befedte a neolitikus és rézkori településeket.

A lelőhelyek között egyetlen Vinča A vagy AVK sem akadt. Battonya környékét a meliorációk és nagyszabású kőolajfeltárások annyira megbolygatták, hogy feltételezhetően ezek közül is előkerült volna legalább egy. Vizsgáljuk meg ennek a valószínűségét az eddig előkerült leletek arányai alapján.

Békés megye régészeti topográfiája a szeghalmi járásban 158 és 121, a szarvasi járásban pedig 141 és 258 Körös és AVK lelőhelyet talált.²⁵ A szakálhádi csoporthoz az első kötetben 54, a másodikban 71 lelőhely tartozik.²⁶ Még ha nem is várjuk azt a települési sűrűséget, amit a szarvasi járásban, vagy a Tiszazugban tapasztalhattunk, az öt Körös, és különösen a 8 szakálhádi lelőhely mellett

nagy valószínűséggel előkerülhetett volna legalább egy AVK lelőhely.

A Tisza vidéke — Hódmezővásárhely és Szeged környéke — rendkívül gazdag a Körös kultúra településeiben, de AVK lelőhelyet az egyetemi hallgatók rendszeresen végzett terepjárásai egyetlen egyet sem találtak, noha Csongrád megye tiszántúli területei a déli országhatártól Szentese magasságáig csaknem teljes egészben alaposan bejártak tekinthetők.²⁷ Ugyanakkor Vinča A települést sem ismerünk sem Battonyáról, sem pedig Csongrád megye déli részéről, a Marostól északra. A Vinča kultúra itteni legészakibb előfordulása Öszentiván (Tiszasziget), ahol több települése is van.²⁸

A Marostól délre, a Bánát északi részén egészen Resica-Karánsebes vonaláig szintén hiányoznak a Vinča A kultúra leletei (kivéve a Tisza mentén húzódó keskeny sávot), ugyanakkor itt Starčevo és Körös, illetve Vinča B telepek bőségesen előfordulnak.²⁹ Az e terület neolitikus fejlődését összefoglaló Gh. Lazarovici szerint a Starčevo népesség megéri a Vinča A korszak végét, annak III. szakaszában a Starčevo kultúra IV. fázisa él, amely tulajdonképpen már nem is igazi Starčevo, ezért a fogalmat is idézőjelben használja: „Starčevo IV”.³⁰

A Dél-Bánátban a Starčevo IIB nem fejlődött tovább, helyét a Vinča kultúra foglalja el, míg az északi területeken a Starčevo végső szakaszáig él az őslakosság.³¹ A hosszú starčevoi továbbélés feltételezése Gh. Lazarovicinál minden bizonnyal abból a felismerésből fakad, hogy a Bánát északi részében nem települt meg a Vinča A; itt ugyanaz a helyzet, mint a Maros völgyében, ahol a Körös kultúrát közvetlenül a szakálhádi kultúra követi, ahogyan a vele rokonságban álló Bucovaț csoport és Starčevo kultúra között sem lép fel más kultúra.

A Körös–Starčevo és a velük rokon kultúrák fejlődésének lezáródása után szerte a Balkánon fellépnek olyan kultúrák, melyekben gyakorivá válik a karcolt minta (spirálok és szalagok, meander és hálóminta), ami mellett azokat a festés gazdagsága is jellemzi. Ekkor terjedt el a fekete és sötét fényszett árú Délkelet-Európában, ez az utolérhetetlenül szép, igen vékony falú, porcelán finomságú kerámia.³² E folyamatnak része a Vinča kultúra megjelenése is, amit J. Chapman az i. e. 4500 körüli évekre datál.³³ A korai szakálhádi kultúra Battonyáról származó adatai ennek jól megfelelően i. e. 4400 körüli értékeket mutatnak.

Figyelemreméltó Gh. Lazarovici megfigyelése, miszerint a szakálhádi, ill. Bucovaț csoportok kialakulása talán a Bánát északi részén játszódhatott le a szomszédos Vinča kultúra hatására. Itt Kalicz N. és Makkay J. eredményeire hivatkozik, akik a szakálhádi kultúra kifejlődésében jelentős hatást tulajdonítottak a Vinča kultúrának.³⁴ Az előzőekből következik viszont, hogy ezt a magyar kutatókhoz hasonlóan a Vinča B₁ időszakra teszi, éppen a magyarországi párhuzamok alapján, amelyek jelentős része a kultúra késői szakaszából való. Tapasztalataink szerint a korai szakasz jellemzői, az itt fellépő jegyek nagy része végigkíséri a kultúra egész fejlődését, a belső változás fokozatosan, és főképp az egyes típusok arányának vál-

¹⁴ Kalicz—Makkay 155. 343. lelőhely.

¹⁵ Magunk is jártunk Csanytelek, Szegvár és Tápé Síróhalom, Síróhegy határ részein.

¹⁶ Kalicz—Makkay 132. 135. lelőhely.

¹⁷ Gazdapusztai Gy., ArchÉrt 84 (1957) III. t. 11, 13.

¹⁸ Kalicz—Makkay 132. 134. lelőhely.

¹⁹ Banner J., Dolg 14 (1938) 197.

²⁰ Kalicz—Makkay 156. 360. lelőhely.

²¹ Csalog J., ActaAntetArch 10 (1966) 49.

²² Kalicz—Makkay 122. 34. lelőhely és 125. 55. lelőhely.

²³ Kalicz N.—Makkay J., Acta AntetArch X (1966) 37.

²⁴ Szabó J. J., Battonya településtörténeti képe az újkőkortól az Árpád-korig. Sajtó alatt.

²⁵ Makkay J., A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. (Bp. 1982) 114.

²⁶ Uo.

²⁷ A József Attila Tudományegyetem régészhallgatói által készített szakdolgozatok 1972—, Szeged.

²⁸ Banner J.—Párducz M., ArchÉrt (1946—1948.) 19—; Trogmayer O., i. m.

²⁹ Lazarovici, Gh., Neoliticul Banatului. Bibliotheca Musei Napocensis IV (1979) 185—214, ill. a térkép és leletkataszter (továbbiakban: Lazarovici).

³⁰ Uo. 224.

³¹ Lazarovici, Gh., AMN VIII (1971) 409.

³² Milojević, V.—Hauptmann, H., Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi Magula. BAM 9 (1969) 53.

³³ Chapman, J., The Vinča Culture of South-East Europe. BAR 117 (1981) 35.

³⁴ Lazarovici, 132.

tozásában tükröződik. A bánáti leletek között megtaláljuk a Battonyán előkerült legkorábbi típusok változatait, ami jól mutatja a kultúra kialakulásának útját és időszakát is.

Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy a szakálhádi kultúra főképpen déli összetevőkből a Bánát északi részén és a Maros völgyében már korábban, az AVK virágzása idején megjelent. Feltételezésünket az is alátámasztja, hogy sem a korai, sem pedig a késői, legkésőbbi AVK-ban nem találunk túl sok megegyezést a szakálhádi kultúrával, amint ezt Kalicz N. és Makkay J. is hangsúlyozták.³⁵ Legutóbb, korábbi nézeteivel ellentétben Makkay J. megkísérelte az AVK legfiatalabb szakaszából eredő fejlődés-ként ábrázolni a szakálhádi kultúra kialakulását,³⁶ itt azonban nem időbeli, hanem térbeli folyamatról lehet szó. Így nagyon valószínű, hogy az AVK a vele egy ideig

együtt élő korai szakálhádi kultúráról néhány díszítési módot átvett, feltehetően ezzel magyarázható a késői AVK együttesekben (Békésszentandrás-Furugy, Békés-Déló stb.) a vörös pasztózus festés megjelenése, valamint a szakálhádi kultúrában rendkívül gyakori arcos edények feltűnése a késői AVK-ban, amelyeknek a szakálhádi kultúrával való kapcsolatára már Kalicz N. és Makkay J. is utal.³⁷

Végző soron tehát a Délkelet-Alföld neolitikus kultúrái között — amint ezt a C 14 adatok és más megfontolások is mutatják — nem szigorúan meghúzott időbeli határokat, statikusan értelmezett emeleteket kell feltételeznünk, hanem sokkal inkább fokozatos területfoglalással járó lassú mozgást.

G. Szénászký Júlia

ÜBER EINIGE CHRONOLOGISCHE FRAGEN DES NEOLITHIKUMS IM SÜDÖSTLICHEN ALFÖLD

Auszug

In unserer Studie haben wir die sich auf das ungarische Alföld beziehenden, leider auch noch heute nur in sehr kurzer Serie zur Verfügung stehenden C-14-Daten zusammengestellt. Bei der Zusammenstellung unserer Tabelle haben wir — mit Ausnahme der aus dem Battonya-Parázsgödfő stammenden Angaben — ausschließlich die bereits publizierte Chronologie benutzt.

Im Laufe der Untersuchung der sich auf die einzelnen Kulturen beziehenden, sehr regelmäßig und gut auswertbar scheinenden Datenreihen stellt es sich heraus, daß im Neolithikum des Alföld eine gewisse Stufenmäßigkeit wahrzunehmen ist: die Kulturen folgen einander nicht »abschneidend«. Im Laufe der Entwicklung der zweifelsohne frühesten Körös-Kultur erscheinen die frühesten Angaben über die Alföld-Linearbandkeramik, was die Gleichzeitigkeit der Szatmár-Gruppe und der jungen Körös-Kultur zumindest wahrscheinlich macht. Der Körös-Kultur folgt im südlichen Teil des Alföld, südlich von den Körös-Flüssen mit großer Wahrscheinlichkeit die Szakálhát-Gruppe. Ihr ältestes Auftreten scheint parallel mit der klassischen Phase der Alföld-Linearbandkeramik zu sein. Die Möglichkeit dieser Annahme lassen außer den aus Battonya stammenden Daten auch die von Dévaványa zu. In einer späteren Entwicklungsphase nimmt die Szakálhát-Kultur die großen mittleren Gebiete des Alföld in Besitz und wird so zum Nachfolger der Alföld-Linearbandkeramik. Ähnlicherweise gestaltet sich auch die Lage im Banat, wo laut den Feststellungen von Gh. Lazarovici das Erscheinen der Vinča-Kultur dem Leben der Starčevo-Kultur noch nicht sofort ein Ende bereitet, die beiden findet man noch eine Zeit lang nebeneinander vor.⁴

Südlich vom Tal der Körös-Flüsse ist bisher noch keine einzige selbständige Siedlung der Alföld-Linear-

bandkeramik zum Vorschein gekommen. Es ist anzunehmen, daß in diesem Gebiet nur einige Exportfunde der Alföld-Linearbandkeramik aus der Vinča-Kultur vorkommen.²¹ Die Vinča-Kultur besetzte die mittleren Teile des Balkans und zog sich der Theiß entlang ganz bis Oszentiván, bis zur Maros-Mündung, wodurch sie die Urbevölkerung nach Pannonien und Transsilvanien auseinanderschob, wo diese noch weiter lebten. Das Vorhandensein der Starčevo- und der mit ihr in Verwandtschaft stehenden Körös-Kultur kann eine Zeit lang auch nach dem Erscheinen der Vinča-Kultur nachgewiesen werden.³² Auf die Wirkung der letzteren tritt mit den doppelstumpfkönischen Schüsseln, massiven Rohrfüßen, dem Brand durch Reduktion usw., das sog. Protovinča-Horizont auf.^{33–35}

Auf Grund des Gesagten kann angenommen werden, daß sich die Szakálhát-Kultur vor allem aus südlichen Komponente entstehend, im nördlichen Teil des Banats und im Marostal bereits früher, zur Blüte der Alföld-Linearbandkeramik erschienen ist. So ist es sehr wahrscheinlich, daß die Alföld-Linearbandkeramik einige Zierformen von der mit ihr eine Zeit lang gemeinsam lebenden Szakálhát-Kultur übernommen hat. Vermutlich kann in den spätzeitigen Alföld-Linearbandkeramik-komplexen (Békésszentandrás-Furugy, Békés-Déló usw.) das Erscheinen der roten, pastosen Bemalung sowie das in der Szakálhát-Kultur außerordentlich häufige Auftreten von Gesichtsturnen in der späten Alföld-Linearbandkeramik, auf deren Verbindung mit der Szakálhát-Kultur schon N. Kalicz und J. Makkay die Aufmerksamkeit gelenkt haben hiernit erklärt werden.³⁸

J. G. Szénászký

³⁵ Kalicz, N. — Makkay, J., Gefäße mit Gesichtsdarstellungen in der Linienbandkeramik aus Ungarn. In: *Idole*, Wien 1972. 13.

³⁶ Makkay J., 1. m. 57.

³⁷ Kalicz — Makkay, 85.

GONDOLATOK A RÉZKOR FÉMMŰVESSÉGÉRŐL ÉS TÁRSADALMÁRÓL

Kevés őskori ásatás eredménye váltott ki nemzetközi szinten az utóbbi évtizedekben olyan feltűnést, mint a várnai I. sz. rézkori temető, a maga hihetetlen réz- és aranygazdagságával. Még hozzá a leletek olyan időszakban láttak napvilágot, amikor a kutatás történetesen éppen a fémművesség kezdetének problémái felé fordult, amikor egymás után kerültek sajtó alá a rézkori rézeszközöket ismertető leletkataszterek,¹ amikor C. Renfrew véleménye alapján felmerült a délkelet-európai rézművesség elsődlegességének gondolata az anatóliaival szemben.²

A várnai temető leleteit a kutatók eddig csak mozaik-szerűen ismerhették meg, részben az anyag egy részének külföldön, vándorkiállításokon történt bemutatása,³ részben előzetes jelentésszerű részpublikációk, összefoglaló jellegű tanulmányok stb.,⁴ ill. a nagyközönségnek szóló rövid kiadvány révén.⁵ Nemrég azonban H. Todorova, a bulgáriai rézleleteket ismertető leletkataszterében⁶ (amelyet ugyancsak az Arch. Ért. jelen számában ismertettünk) az összes réz nagyesszközeleket felsorolva találjuk, ami lehetővé teszi a számunkra, hogy, ha nem is a teljes temetőről, de legalább a rézleleteiről valós fogalmat alkossunk. Todorova munkája révén azonban nemcsak a várnai, hanem az egész bulgáriai réz leletanyag feltárul előttünk, amelyről, ha tudunk is, mégsem volt eddig róla teljes áttekintő képünk.

Megismerve ezt az anyagot, nem csodálkozhatunk azon, hogy az Todorovát a bulgáriai rézművesség kialakulásának, fejlődésének és az egész bulgáriai rézkor problematikájának beható taglalására készítette, sőt, hogy ennek során messzemenő következtetéseket vont le a rézkor társadalmát illetően.⁷ Minthogy a kutatás jelenlegi helyzetében általánosan elfogadott vélemény az, hogy mind a Balkán, mind a Kárpát-medence rézművessége — ha vannak is regionális csoportjai — egyetlen nagyobb körnek, a délkelet-európainak részét képezi, nem szükséges azt bizonyítanunk, hogy mind a bulgáriai leletanyag, mind az abból levonható társadalmi vonatkozású következtetések bennünket is közelről érintenek.

Todorova a fémművesség kialakulásának igen nagy, mind a gazdálkodást, mind a társadalom szerkezetét átalakító hatást tulajdonít. Szerinte a fémművesség fellépésének jelentősége csak a neolitikus „agrárforradalommal” hasonlítható össze. Az első lépést jelenti az ipari társadalom kialakulása felé, utat nyit a munkamegosztás, a spe-

cializálódás és a lakosság társadalmi tagolódása felé, ami egyben a nemzeti társadalom (Gentilgesellschaft) szét-
esését vonta maga után.

Mindezt elsősorban Várna környékének rézkorára vonatkoztatja. Bár a közvetlen közelében réztermő helyek nincsenek, a temetők (Várna I. és II., Várna-Detski Sanatorium) leleteiből arra következtet, hogy itt jelentős rézműves központnak kellett léteznie, amely tráciai rézet dolgozott fel. A tengerpart birtokában — véleménye szerint — a lakosság a tengeri kereskedelem terén monopol helyzetbe került, ami annak rendkívüli meggazdagodását idézte elő. A rézért cserébe kapott arany nagy mennyiségben halmozódott fel. Ez pedig a fejlődést mind gazdasági, mind kulturális, mind pedig társadalmi vonatkozásban rendkívüli módon előmozdította, olyannyira, hogy már a társadalom tagolódásának és egy vezető réteg kialakulásának is be kellett következnie. Várna környéke rézkori lakosságának tehát a más vidékeket — azaz az egész délkelet-európai fémműves kör többi népét — mind gazdasági, mind társadalmi téren felül kellett múlnia.

Todorova azonban a fémművesség megindulásának hatására Bulgária területén bekövetkezett gazdasági és társadalmi felemelkedést a maga nemében egyedülállónak tekinti, annál is inkább, minthogy az itteni rézművesség kialakulásának a C₁₄-es adatok alapján (C. Renfrew véleményét elfogadva) meg kellett előznie az anatóliaiét. Azt azonban már nem teszi vizsgálat tárgyává, miként viszonyul e tekintetben a Balkán és a Kárpát-medence — egyébként általa is azonos körhöz tartozónak elismert — rézművessége egymáshoz.⁸

Bulgáriában a legkorábbi rézleletek már az ottani korai neolitikumban fellépnek, de azok az egész újkőkor folyamán csak „luxustárgyakból” álltak. Az ottani nomenklátúra szerinti korai rézkorban (Karanovo V.) már fellépnek gyűrűk és karperecek mellett réz kiseszközök is, mint pl. árák. A nagyesszközök azonban csak a középső rézkorban (Karanovo VI. eleje) jelennek meg, előbb egyszerű, nyéllyük nélküli, azaz laposbalták, majd valamivel később nyéllyukas, egyélű balták alakjában, viszont általánosság a késő rézkorban (Karanovo VI. vége) válnak. Ezzel az Alföldön a tiszai és herpályi, majd a tiszapolgári kultúra egyidős. Az ellentett élő csákányok Bulgáriában az ún. átmeneti időszakban (ti. átmenet a rézkorból a bronzkorba) lépnek fel (a Karanovo VI. és VII. közötti hiatus ideje, amely a mi javarézkorunkkal, azaz a

¹ A Prähistorische Bronzefunde sorozatban: *Novotná, M.*, Die Äxte und Beile in der Slowakei. Abteilung IX. 3. Band (München 1970); *Vulpe, A.*, Die Äxte und Beile in Rumänien. II. Abteilung IX. 5. Band (München 1975); *Mayer, E. F.*, Die Äxte und Beile in Österreich. Abteilung IX. 9. Band (München 1977).

² *Renfrew, C.*, The Autonomy of the South-East European Copper Age. PPS 35 (1969) 29–39.

³ „Trák kincsek. Trák kultúra és művészet Bulgáriában” (Goldschätze der Thraker. Thrakische Kultur und Kunst auf Bulgarischem Boden) c. vándorkiállítás. Budapest 1978-ban mutatták be.

⁴ Lásd a 6. jegyzetet.

⁵ *Ivanov, I.*, Die Schätze der Warneer chalkolithischen Nekropole. (Sofia 1978)

⁶ *Todorova, H.*, Die kupferzeitlichen Äxte und Beile

in Bulgarien. Prähistorische Bronzefunde Abteilung IX. 14. Band (München 1981). — A várnai temetővel foglalkozó irodalom részletesen fel van sorolva e munka 20. oldalán.

⁷ Az alábbiakban visszatérően igen gyakran fogunk Todorovának idézett munkájában olvasható megállapításaira, feltételezéseire hivatkozni. Tekintettel az idézett mű kiértékelő fejezetének rövid voltára (1–15.) eltekintünk annak állandó idézésétől.

⁸ E kérdésről különben — Todorova munkájának megjelenését megelőzően — már megemlékeztem „Über die kupferzeitliche Metallindustrie des Karpatenbeckens und des Ostbalkans” c. előadásomban az 1981 októberében Xanthiban megtartott XI. Nemzetközi Réz- és Korabronzkori Szimpóziumon.

brodgerkeresztúri kultúrával és a Hunyadi halmi csoporttal azonos korú).

Amíg a legkorábbi laposbalták valóban Északkelet-Bulgáriában fordulnak elő nagyobb számban a Karanovo VI. időszak közepén (várnai kultúra II. szakasza), addig a velük egyidős legrégebb nyéllyukas balták, a pločniki típusúak közül csak egyetlen példány volt eddig ezen a vidéken, közelebből a várnai I. sz. temetőben található, a többi mind az ország egyéb részein jött elő. Pločniki típusú balták azonban Bulgárián kívül jelen vannak Jugoszláviában (lásd a névadó lelőhelyet),⁹ szép számmal Erdélyben, valamint Moldvában,¹⁰ Dél-Oroszországban,¹¹ ugyanakkor azonban a Kárpát-medencében is.¹² Azok tehát egyáltalában nem jellemzői annak a rézművességnek, amelyet Todorova éppen mint az „egyedülálló” gazdasági fejlődés előmozdítójaként idéz. De szerinte nem is annak a termékei; nem is tráciai, hanem — úgymond — szerbiai (Rudna Glava) eredetű rézből készültek.¹³ Bulgária tehát, amely e balták elterjedési területének szinte csak a periferiáját képezi, minden bizonnyal nem volt e típus bőlesője. Mivel pedig az összes többi nyéllyukas baltatípus hiteles leletből származó bulgáriai példánya kivétel nélkül a várnai kultúra III., azaz késői időszakából való (Karanovo VI. vége), a bulgáriai rézművesség kialakulása semmiképpen sem előzte meg Délkelet-Európa egyéb területeinek rézművességét. A tiszai kultúra csókai (Čoka) telepéről származó fokcs¹⁴ — amennyiben annak stratigráfiai helyzetében nem kételkedünk — még arra is következtetni engedne, hogy a réz nagyesszközök a Kárpát-medencében korábban jelentek meg, mint Bulgáriában.

A pločniki típusú balták Kárpát-medencei előfordulásával kapcsolatban fel lehetne azonban vetni, hogy a tibai (Tibava) példányok a temetőnek fiatalabb szakaszából, a tiszapolgári kultúra végéről származnak. Így nem lehetnek idősebbek a várnai temető nagyszámú baltájánál. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a tiszapolgári kultúra már tipológiailag fejlettebb baltákat is ismert, mint például az Apagy-nagyszigeti telepről származó két, a székely-nádudvari típusba sorolható példány.¹⁵ Már pedig ez a típus nem tekinthető előzmény nélkülinek. Minthogy pedig ez kifejezetten a Kárpát-medence terméke, az apagyi balták azt bizonyítják, hogy az északkelet-bulgáriai rézművesség virágkorával egyidőben a Kárpát-medence rézművészete is haladt a maga, nem csekélyebb intenzitású fejlődésének útján.

Az északkelet-bulgáriai (Várna környéki) rézművesség esetében lejártszódott fejlődés tehát nem volt egyedülálló, hanem a délkelet-európai rézműves körön belül egyetemlegesen bekövetkezett jelenség.

Az északkelet-bulgáriai féművesség azonban réz mellett bőszegesen dolgozott fel aranyat is. Az arany viszont a Kárpát-medence rézkorának leletanyagában is feltalálható, sőt nem is lehet az előfordulását elszigetelt jelenségnek tekinteni. Igaz, hogy a sírok mellékletei között nem fordul elő olyan nagy mennyiségben, mint Várnában, hiszen ott egyedül a 36. sírban 1516 gramm össz-súlyt tett ki az aranytárgyak mennyisége,¹⁶ ami kétszázszor több a Kárpát-medence leggazdagabb, eddig feltárt sírjának (Jászládány 16. sír)¹⁷ készleténél. Raktárleletként azonban erről a területről is ismert nagyobb aranyegyüttes. A hencidai lelet 12 csüngőjének össz-súlya már 150,05 gramm,¹⁸ a tiszaszőlősi leletnek pedig csak a megmaradt darabjai 456,91 grammot tesznek ki együttvéve.¹⁹ Bár ezek még mindig nem érik el az említett várnai sír aranytárgyainak mennyiségét, az állítólag Moigrádról (Moigrad) származó lelet, amelynek a nagy csüngője önmagában is 750 grammot meghaladó súlyú, de rajta kívül egy 102,8 cm hosszú arany szigonnyból, 4 madárprotomából, vagy 110 arany gyöngyből, egy arany kalapácsból, egy készserű arany lemezből és feltehetőleg még más kisebb tárgyakból áll, már feltétlenül megüti azt.²⁰ Sőt, ha elfogadjuk Makkay J. feltételezését, hogy ez az együttes nem más, mint a tiszaszőlősi lelet nyomavesztett része,²¹ úgy ez utóbbi eredetileg felül is múlta a várnai leggazdagabb sírt is.

A Kárpát-medencének ezek a leletei időben sem állnak messze a várnaiaktól. A tibai (Tibava)²² és nagyráskai (Vel'ké Raškovce)²³ temető, amely a legkorábbi aranyleleteket szolgáltatta, korai rézkori. Vagyis nagyjából egyidős a várnai temetővel. A hencidai leletről Gazdapusztai Gy. helyesen állapította meg, hogy a korai rézkorból a javarészkorba történő átmenet idejéből származik.²⁴ De a tiszaszőlősi (és az állítólagos moigrádi) lelet sem lehet sokkal későbbi időszakból való, ugyanis mindkettő nagy csüngője a magyartörzsi típusnak felel meg, ami Magyartésen,²⁵ Magyarhomorog-Kónyadombon²⁶ és Tiszavalk-Tetesen²⁷ az átmeneti periódusból származó sírokban fordul elő.

A fentiek alapján tehát az értékeknek a Várnán tapasztaltnál hasonló mértékű felhalmozódására a rézkor

⁹ Jovanović, B., Metalurgija eneolitiskog perioda Jugoslavije. — Metallurgy of the eneolithic period in Yugoslavia. (Beograd 1971) 25. 4. t. 1–27.

¹⁰ Vulpe, A., i. m. 19–20.

¹¹ Pl. Karbuna. Szergejev, G. P., Rannetripolszkij klad u sz. Karbuna. CA 1 (1963) 137–138 2. k. 2.

¹² Novotná, M., i. m. 19–20. — Vizdal, J., Tiszapolgárske pohrebisko vo Vel'kých Raškovciach. (Košice 1977) 87. 49–50. t.

¹³ Todorova szerint a pločniki típusú baltákra a Černich-féle I. és II. rézcsoport a jellemző, míg a Várnán általános vidrai típusúakra a III. és IV. Ezt a megállapítást a leletkataszter adatai alapján megkérdőjelezhetjük, ugyanis azok szerint a pločniki típusúak közül 4 tartozik az I., 3–3 a II. és III. csoportba, a vidraiak közül 1 az I., 6–6 a II. és III.-ba, míg a IV.-ben mindkét típus 1–1 példánnyal van képviselve.

¹⁴ Banner, J., The Neolithic Settlement at the Kremenjak Hill at Čoka (Čoka); Acta ArchHung 12 (1960) 19, 35. 57. t. 1.

¹⁵ Roska M., A rézcákányok. — Über die Herkunft der kupfernen Hacken, Axthacken, Hammeräxte und Pickelhacken vom ungarischen Typus. Közlemények 2 (1942) 26. 26. k.

¹⁶ Ivanov, I., i. m. 81.

¹⁷ Patay P., Rézkori temető leletei Jászládányból. — Les trouvailles archéologiques du cimetière de l'âge du cuivre à Jászládány. ArchÉrt 1944–45. 5, 15–16. 5. t. 15–18, 8. t. 15.

¹⁸ Gazdapusztai Gy., A hencidai rézkori aranylelet. — The copper age golden treasure at Hencida. DMÉ 1966–67 (1968) 33–52. 1–4. t. — Ua., Ein Goldfund der Kupferzeit in Hencida. MAG 96–97 (1967) 290–297. 1–2. t.

¹⁹ Milojević, V., Ein Goldfund der Kupferzeit aus Ungarn. Germania 31 (1953) 7–11.

²⁰ Fettich, N., A Szeged-nagyszéksői hun fejedelmi sírlelet. — La trouvaille de tombe princière à Szeged-Nagyszéksős. AH 32 (Bp. 1953) 56–60, 161–165. 42. t., 44. t. 3–4. 45. t. 2, 49. t. 1–11. 53. t. stb.

²¹ Makkay J. előadása 1981 októberében Xanthiban, a XI. Nemzetközi Réz- és Korabronzkori Szimpóziumon.

²² Šiška, S., Pohrebisko tiszapolgárskej kultury v Tibave. — Gräberfeld der Tiszapolgár-Kultur in Tibava. SIA 12 (1964) 332–333, 353. 9. k. 13, 15. 11. k. 7–8. stb.

²³ Vizdal, J., i. m. 107–109. 42. t. 1–5.

²⁴ Gazdapusztai Gy., A hencidai . . . 41, 46, 53. 61. j.

²⁵ Patay P., Szentesvidéki rézkori temetők. — Kupferzeitliche Gräberfelder aus der Gegend von Szentes. ArchÉrt 1943. 35, 40. 5. t. 10–11.

²⁶ Ua. A magyarhomorogi rézkori temető. — Das kupferzeitliche Gräberfeld von Magyarhomorog. DMÉ 1975 (1976) 188, 193, 197, 207. 18. t. 1–6.

²⁷ Ua. A Tiszavalk-tetesi rézkori temető és telep. — Kupferzeitliches Gräberfeld und Siedlung von Tiszavalk-Tetes. FA 29 (1978) 36. 13. k. 1–2.

folyamán nemcsak egyedül Északkelet-Bulgáriában kínálkozott lehetőség, hanem a kérdéses fémműves kör egyéb vidékein is. Vagyis hasonló tömegű arany nem egyedül a „fekete-tengeri kereskedelem monopoljának” birtokában levő közösségek kezén lehetett.

Foglalkoznunk kell azonban azzal is, hogy mennyiben állják meg a helyüket Todorovának a rézkori társadalomra vonatkozó megállapításai.

Nem vitás, hogy a fémművesség felfedezése igen nagy jelentőségű volt a gazdálkodás és társadalom szempontjából. Nem is vitás, hogy — az ő szavait idézve — az első lépést jelentette az ipari társadalom létrejötte felé, hogy megnyitotta az utat mélyreható munkamegosztáshoz, specializálódáshoz és a lakosság társadalmi tagolódásához. Bár mindez kétségtelenül való, mégis a rézkor idején ebből még vajmi kevés valósulhatott meg, akár a Kárpát-medencében, akár Bulgáriában. Mindez csak igen lassan, több évezred leforgása alatt következett be és nem is köthető közvetlenül egy szűkebb területhez.

Bulgáriában a rézművesség felléptének idején hatalmas tell-telepek álltak, amelyekben az élet már a helyi neolitikum korai szakaszától kezdve (Karanovo I.) töretlen folyamatosággal azonos gazdálkodási viszonyok között folyt. Az első réz nagyesszközök megjelenésének idején ezek a telepek változatlanul fennmaradtak; semmilyen jel sem mutat arra, hogy akkor, amikor nemcsak nyéllyuk nélküli, hanem nyéllyukas balták is már nagy számban voltak használatban, a település formájában különösebb változás következett volna be (Karanovo VI. rétegig bezárólag). Todorova ugyan hivatkozik arra, hogy a rézművesség megindulásával egyidejűleg a telepek és a lakosság száma igen megsokasodott, a telepeket is erdítéssel vették körül, amiből azt a következtetést vonja le, hogy ez szoros összefüggésben kell legyen a gazdálkodásban bekövetkezett változásokkal, egyben pedig társadalmi változásokkal is.

Szavai szerint ez a változás a Kurilo, Kalojanovec, Hotnica és Usoe kultúráinak Gradešnica, Marica, Poljanica és Sava kultúrává alakulásával kapcsolatos, ami a bulgáriai neolitikum és korai rézkor küszöbét jelenti (megfelel a Vinča B időszaknak). Csak hogy más sorai szerint a bulgáriai korai rézkor idején még csak „luxuscikkek” készültek. Ha tehát lettek volna is — eddig még fel nem lett — nagyesszközök, azok száma nem lehetett jelentős és semmiképpen sem töltheték be a gazdálkodásban (a földművelésben) olyan szerepet (nem szoríthatták ki a korábbi kő- stb. eszközöket), hogy az minőségi változáson mehetett volna keresztül. A tell-telepek folyamatosága is a gazdálkodási mód változatlanságára enged következtetni.

De ez a folyamatoság akkor sem szűnt meg, amikor a bulgáriai középső rézkor idején (Karanovo V.) valóban felléptek az első réz nagyesszközök; még a későrézkor idején sem (Kodžadermen-Gumelnitza-Karanovo VI. komplexum), amelynek folyamán pedig a nagyesszközök száma viszonylag magasra emelkedett. Ha pedig a gazdálkodásban nem következett be mélyreható változás, akkor nem valószínű, hogy ilyen a társadalom szerkezetében fellépett volna.

A bulgáriai késő rézkorral egyidőben azonban a tell-telepek is megszűntek. Ennek az oka viszont nem vezethető vissza Todorova szerint a gazdasági alap belső fejlődésére. Ezt a tényt, egyben a lakosság nagyarányú megfogyatkozását — egyedül Bulgária északnyugati részét elkerülő — népvándorlás, a steppei népek inváziója közvetlen és közvetett eredményének könyveli el. Ezzel azonban — az ország északnyugati részét kivéve — meg is szűnik Bulgáriában az addig virágzó fémművesség.

A bulgáriai helyzetet a Kárpát-medencében, közelebbről az Alföldön kialakulttal összevetve, már nem tapasztalhatunk közöttük azonosságot. Az alföldi tell-telepek megszűnése a Kárpát-medencében a késő neolitikum és a korai rézkor átmenetére esik (pl. Herpály),²⁸ legfeljebb egyes jelenségekből arra következtethetünk, hogy a korai rézkor kezdetére (pl. Bihardanesháza—Halomszer).²⁹ Ez Bulgáriával párhuzamba állítva az ottani késő rézkor (Karanovo VI.) elejének, esetleg közepének felel meg. A Kárpát-medencében tehát a tell-telepek egy fázissal korábban szűntek meg mint Bulgáriában.

A települések módjának a Kárpát-medencében bekövetkezett megváltozását azonban minden bizonnyal már összefüggésbe hozhatjuk a gazdálkodás módjában beállt változással. Gondolhatunk pedig arra, hogy éppen ez az az időszak, amikor az újkőkör főként juh—kecske állattartása helyett a szarvasmarha tartása vált dominálónvá. A réz „luxuscikkek” (gyöngyök, gyűrűk, karperecek) tömeges fellépte is éppen erre az időre, a késő neolitikumra esik (pl. Herpály,³⁰ Zengővárkony³¹ stb.). A réz nagyesszközök pedig — ellentétben Bulgáriával — már a tell-telepek feladása után jelentek meg számottevő mennyiségben. Itt tehát a rézművesség nemhogy megszűnne a tell-telepek feladása idején, hanem éppen ekkor nyer lendületet.

Különböző Északnyugat-Bulgáriában is ez a helyzet. Ezen a vidéken, amelyen a bulgáriai rézkor idejéről az ország többi részéhez viszonyítva csak kisebb számban maradtak fenn réz nagyesszközök, éppen akkor váltak általánossá azok, amikor másutt a használatuk megszűnt. Ez pedig a bulgáriai bronzkorba való átmenet időszakára, ami egykorú a mi javarézkorunkkal. Igaz, ez a vidék korábban sem a Kodžadermen-Gumelnitza-Karanovo VI., hanem a szerbiai Krivodol-Saleufa-Bubanj-Hum Ia komplexumhoz tartozott, s ezt is örökölte tovább; a jellemző nagyesszköze is a szerbiai rézből készült ellentét élű csákány, amely Bulgária északkeleti részén csak elvétve fordul elő.

Annak ellenére, hogy a réz nagyesszközök felléptének idején a Kárpát-medencében a település módjában — és bizonyára a gazdálkodásban is — nagyobb változás következett be, nincs okunk annak a feltételezésére, hogy ugyanezek a társadalom szerkezetében is nagyarányú átalakulás, tagolódás történt volna. A rézkori temetők sírjainak száma csak kisebb létszámú közösségek együttélésére enged következtetni. A javarézkori temetők 100 halottnál nemigen többet rejtenek maximálisan magukban³² (amelyek között azonban csak kevés a maturus vagy senex korban elhalt). Ha azok használata több generáción keresztül tartott, akkor alig néhány család temetkezhetett oda, illetve élhetett együtt. Ezekben a temetőkben egymás mellett fekszenek a mellékletekkel szegényesen, átlagosan vagy éppen gazdagon ellátott halottak. A „gazdag” halottak ugyan életükben nyilván vezető szerepet töltöttek be a közösségen belül, de éppen abból kifolyólag, hogy a sírjaik nem különülnek el a többitől, nem lehetnek egy, az átlagból kiemelkedő „vezető réteg” tagjai; csak vezető személyek lehetnek. Különböző is egy olyan közösségben, ahol legfeljebb néhány család élt együtt, lehetetlen, hogy azok egyike „réteget” alkosson, amelynek tagjai öröklődően előnyös helyzetet élveztek volna.

A várnai I. sz. temető kétségtelenül nagyobb volt a Kárpát-medencében levő javarézkoriaknál. Az 1978. év végére 130 sírja volt feltárva, de ezzel még nem merült ki. Kétségtelenül ez a miénknél nagyobb együttes közösségre vall — mégis nem különösen sokkal nagyobbra. A temető használatának idejét néhány generációra feltételezve 6–8 családnál több itt sem élhetett egyszerre.

²⁸ Korek, J. — Patay, P., A Herpályi-halom kőkor végi és rézkori települése. — The Settlement at Herpályhalom from the Late Neolithic and the Copper Age. FA 8 (1956). 33, 37, 39, 42.

²⁹ Szerző terepbejárása. A tell felszínén a tiszapolgári kultúra kerámia-leletei voltak találhatóak. MNM Adattár

³⁰ Korek, J. — Patay, P., i. m. 30, 39, 42. 4. t. 8. — Az

MTA Régészeti Intézete által 1977 óta végzett, Kalicz N. által vezetett ásatások során számos újabb rézlelet látott napvilágot. Kalicz N. szíves szóbeli közlése.

³¹ Dombay, J., Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. AH 37 (Budapest 1960) 229.

³² Patay, P., Die hochkupferzeitliche Bodrogeresztúr-Kultur. 55 BRGK 1974 (1975) 44.

A sírok gazdagsága ugyan az első benyomásra azt a lát-
szatot kelti, hogy oda egy különösen „gazdag” közösség
temetkezett. A temető egészének ismeretében azonban
más kép rajzolódik ki. A 130 sírból csak 19-ben voltak
réz nagyesszközök és a többi sír jelentős része semmiben
sem volt „gazdagabb”, mint a Kárpát-medence rézkori
sírhalmjának átlaga.³³ Tehát itt is ugyanazon a közösségen
belül élt együtt mellékletekkel szegényesen és gazdagon
eltemetett egyén. A Várna környékén lakó rézkori köz-
ségek, ha bővelkedtek is rézben és aranyban (ami azonban
— miként láttuk — a Kárpát-medence raktárleletei tanul-
ságából kifolyólag másutt is bekövetkezhetett), még nem
képezték kifejezett vezető réteget.

Az, hogy a fémművesség űzése speciális ismereteket
igényelt, nem vitatható. Hogy ezt egy közösségen belül
sem sajátította el annak minden tagja, ugyancsak nyil-
vánvaló. Tehát bizonyos munkamegosztás és szakosodás
kellett, hogy már a rézkor folyamán is fennálljon. De ez
nem lehetett oly nagy arányú, hogy a fémművességgel
foglalkozó egyének munkájukat csak erre fordították
volna, hogy nem vették volna ki a közösség
termelésének egyéb feladataiból (pl. vadászat). Illetve,

hogy azok a közösségek, amelyekben fémművesség folyt,
másfajta termelést nem űztek volna (pl. állattartást, föld-
művelést). A specializálódás tehát a rézkorban még nem
alakíthatta át a társadalmat, és a kis közösségek vezetése
is inkább az öröklés jogától mentesen, az egyénileg alkal-
mas személyekhez kötődhetett. Ahhoz pedig, hogy a fém-
művességnek a gazdasági életben való megjelenése a nem-
zetségi társadalom széteséséhez vezessen, még hosszú idő-
nek kellett eltelnie, hiszen írott történelmi adatokból
tudjuk, hogy az még a rézkorinál magasabb fejlettebb ter-
meléssel rendelkező népek között is élő volt.

Semmiképpen sem volt szándékomban az elmondot-
takkal a várnai temető és leletei jelentőségét a legkevésbé
sem alábecsülni. Magam is a rézkor gazdálkodása és tár-
sadalma megismerésének egyik fontos láncszemét látom
benne. Egyedül csak arra óhajtottam rávilágítani, hogy
a fémművesség fellépésével kapcsolatos jelenségek nem
korlátozódtak egy szűkebb vidékre, hanem azonos idő-
ben, egyaránt bekövetkeztek a délkelet-európai fémmű-
ves kör egész területén.

Patay Pál

O МЕТАЛЛУРГИИ И ОБЩЕСТВЕ ЭНЕОЛИТА

Резюме

Х. Тодорова в своей работе о медных орудиях в Бол-
гарии подробно рассмотрела проблемы энеолита Болгарии,
главным образом на материале Варненского могильника.
Она придала весьма большое значение распространению
металлургии в изменении хозяйства и структуры общества.
По ее мнению энеолитическое население в окрестности
Варны приобрело монополию в морской торговле и в его
руках накопилось весьма много ценностей (медь и золото),
что привело к дифференциации общества, в конечном итоге
к разложению родового строя. Развитие металлургии меди
на этой территории она считает исключительным
явлением.

Автор данной статьи не разделяет мнение Х. Тодоро-
вой, т. к. изготовление медных орудий (например топоров
плочинского типа) началось не в области Варны, а на
более широкой территории одновременно, и развитие ме-
таллургии меди в области Варны не составляло исключе-
ние, а было характерно для всей Юговосточной Европы.

Клады золотых вещей в Карпатской котловине (Хен-
цида, Тисасолош, Мойград), не уступающие по количеству
варненским находкам, подтверждают, что накопление зна-

чительных ценностей в руках отдельных групп людей то-
же не является специфическим явлением в области Варны.

Жизнь на многослойных (телловых) поселениях в
Болгарии проходила непрерывно на одинаковом уровне
хозяйства с начала неолита до конца энеолита. И если в
хозяйстве не наблюдаются значительные изменения, то
мало вероятно, что такие изменения произошли в общест-
ве. В Карпатской котловине тоже не произошли значи-
тельные сдвиги в общественном развитии населения во
время значительного расширения металлургии. Судя по
небольшим могильникам, в это время еще не выделилась
руководящая верхушка. Варненский могильник тоже
оставлен не такой верхушкой, хотя в нем найдено много
золотых и медных вещей.

Хотя и металлургия уже выделилась из остальных
видов хозяйства, это еще не привело к разложению родо-
вого строя. Явления, связанные с распространением ме-
таллургии, наблюдаются не только в отдельных районах,
а одновременно на всей территории металлургического
ареала Юговосточной Европы.

П. Патау

GEDANKEN ÜBER DIE METALLURGIE DER KUPFERZEIT UND IHRE GESELLSCHAFT

Auszug

Nur wenige urzeitliche Ausgrabungsergebnisse haben
in den letzteren Jahrzehnten ein so großes Aufsehen erregt
wie die des kupferzeitlichen Gräberfeldes aus dem 1. Jh.
mit seinem Kupfer- und Goldreichtum. Die Funde dieses
Gräberfeldes waren bisher nur mosaikartig bekannt,
jedoch hat die Arbeit von H. Todorova über die kupfernen
Großgeräte Bulgariens⁶ uns ermöglicht, von den Kupfer-
funden des Gräberfeldes einen reellen Begriff zu machen.

In Kenntnis dieser können wir uns auch nicht wundern,
daß sie sich in dieser Arbeit mit den Problemen der bul-
garischen Kupferzeit und der Metallurgie eingehend be-
faßt hat. Mit weitgehenden Schlußfolgerungen schrieb sie
der Entstehung der Metallurgie eine sowohl das Wirt-
schaftsleben als auch die Struktur der Gesellschaft um-
gestaltende Wirkung zu. Ihrer Meinung nach geriet die
sich mit der Metallurgie des Kupfers beschäftigende

³³ A várnai I. temetőben a fentiek szerint a sírok
15%-ában volt réz nagyesszköz. A mintegy eredetileg 100
sírból álló fényeslitkei temetőben — az ásatás előtt fel-
dúlt sírok megmentetett leleteit is figyelembe véve —
10-ben voltak ilyenek, ami kb. 10%-nak felel meg. (Az
első publikációban — *Patay P.*, A fényeslitkei rézkori
temető. *JAMÉ* 11 1968 (1969) 47, 58. — ugyan feltéte-
leztem, hogy a sírok eredeti száma esetleg a 150-et is elér-

hetten, ezt azonban a temető térképének újabb analízise
alapján túlzottnak vélem. Tibán (Tibava) 44 feltárt sírból
5-ben volt réz balta. Ez 11,4%, de további 4 mint szór-
ványlelet került elő a temető területén (talán feldúlt
sírokból? — *Šiška, S.*, i. m. 334, 353). Nagyráskán (Vel'ke
Raškovce) 44 sírból 6-ban volt. Ez 13,6%, ami a várnai
arányt eléggé megközelíti (*Vizdal, J.*, i. m. 87).

Bevölkerung in der Umgebung von Varna durch den Seehandel in eine Monopollage und die Werte (Kupfer und Gold) häuften sich in ihren Händen in so großer Menge an, daß es dadurch auch zur Gliederung der Gesellschaft kam, was schließlich den Zerfall der Gentilgesellschaft nach sich zog. Die Entwicklung der dortigen Metallurgie betrachtet sie in ihrer Art als einzig dastehend.

Vergleichen wir die bulgarische Kupferzeit mit der der ähnlichen Periode des Karpatenbeckens, so sehen wir, daß dort die frühesten kupfernen Großgeräte (Beile) zu Beginn der Periode Karanovo VI. erscheinen, die mit unserer Theiß- und Herpály-Kultur gleichaltrig ist. Hammeräxte (Äxte von Pločnik-Typ) erscheinen aber nur zu ihrer Mitte und gar nicht in der Umgebung von Varna; im letzteren Gebiet haben sich die Hammeräxte (von Vidra-Typ) erst zu Ende der Periode Karanovo VI. verbreitet, die mit unserer Tiszapolgár-Kultur gleichaltrig ist. Äxte von Pločnik-Typ können aber in einem weiten Gebiet angetroffen werden; sie sind auch im Karpatenbecken häufig und im großen und ganzen mit den bulgarischen Funden gleichaltrig. Die aus der Siedlung von Csóka (Čoka) der Theiß-Kultur stammende Streitaxt¹⁴ ließe sogar — insofern wir ihre stratigraphische Lage nicht bezweifeln — auch die Schlußfolgerung zu, daß die kupfernen Großgeräte im Karpatenbecken früher erschienen sind als in Bulgarien. Die im Falle der nordostbulgarischen Metallurgie (in der Umgebung von Varna) vor sich gegangene Entwicklung war also nicht ohne Parallele, sondern ist innerhalb der südosteuropäischen Metallurgie eine allgemein eingetretene Erscheinung.

Die Goldfunde des Karpatenbeckens — von Hencida¹⁸ (Gesamtgewicht: 150,05 g), Tiszaszőlös¹⁹ (Gewicht von den erhalten gebliebenen Gegenständen: 456,91 g), jedoch besonders angeblich von Mojgrád (Moigrad) stammenden (von den zahlreichen Stücken wiegt allein der große Anhänger mehr als 750 g)²⁰ — von welchen uns bekannt ist, daß sie mit dem Gräberfeld von Varna fast gleichaltrig sind, machen auch evident, daß es sich zur großen Anhäufung von Werten nicht nur in Nordostbulgarien, sondern auch in sonstigen Gebieten des fraglichen metallurgischen Kreises eine Möglichkeit geboten hat.

Es unterliegt keinem Zweifel, daß die Entdeckung der Metallurgie vom Gesichtspunkt der weiteren Entwicklung der Wirtschaft und der Gesellschaft von sehr großer Bedeutung war. Dennoch glauben wir nicht — im Gegensatz zur Meinung von Todorova —, daß sie in

der Kupferzeit ihre Wirkung sich kräftiger fühlbar gemacht hätte. In Bulgarien ging das Leben von der Frühphase des Neolithikums bis zum Ausgang der dortigen Kupferzeit (Karanovo I—VI) dem Beweise der Tell-Siedlungen gemäß mit ungebrochener Kontinuität unter gleichen Wirtschaftsverhältnissen vor sich. Hat aber in der Wirtschaft keine tiefgreifende Änderung stattgefunden, so ist es auch nicht wahrscheinlich, daß es zu einer solchen in der Struktur der Gesellschaft gekommen wäre. (Das Aufhören der Metallurgie in der Umgebung von Varna zu Ende der bulgarischen Kupferzeit traf sich mit dem Aufhören der Tell-Siedlungen zusammen, was Todorova mit einer Völkerwanderung, mit der Invasion der Steppenvölker erklärt.)

Dementgegen hören im Karpatenbecken die Tell-Siedlungen gerade gleichzeitig mit dem Aufschwung der Metallurgie auf (Ende des Neolithikums, Beginn der Kupferzeit), was mit der in der Wirtschaft eingetretenen Änderung im Zusammenhang sein kann (das Vordringen der Rindhaltung zum Nachteil der Schafhaltung). Wir haben dennoch keinen Grund anzunehmen, daß der Aufschwung der Metallurgie in der Struktur der hiesigen Gesellschaft eine solche Änderung, worauf Todorova schließt, hervorgerufen hätte. Die Gräberfelder sprechen von dem Vorhandensein von solch kleinen (aus kaum einigen Familien bestehenden) Gemeinschaften, in welchen sich eine „führende Schicht“ keinesfalls ausgestalten konnte; auch die „reich“ Bestatteten dürften bloß führende Persönlichkeiten, jedoch keine Mitglieder einer Führerschicht gewesen sein.

Auch im Gräberfeld von Varna ließ sich keine allzu große Gemeinschaft bestatten. Neben den „reichen“ Gräbern sind gemischt auch zahlreiche „durchschnittliche“ Gräber vorgekommen. Das Gräberfeld war also keine Bestattungsstätte einer sich isolierenden Führerschicht, wenn es auch Kupfer- und Goldfunde reichlich enthielt.

Hat die Metallurgie schon eine gewisse Spezialisierung im Beruf mit sich gebracht, so konnte dies die Gesellschaft in der Kupferzeit noch nicht so radikal verändern, noch weniger zum Zerfall der Gentilgesellschaft führen. Letzten Endes haben sich die mit der Entstehung der Metallurgie verbundenen Erscheinungen nicht auf ein enges Gebiet beschränkt, sondern sie traten gleichzeitig, im ganzen Gebiet des südosteuropäischen Kreises der Metallurgie auf.

P. Patay

AZ AQUINCUMI KATONAVÁROS UTCAHÁLÓZATA ÉS FONTOSABB ÉPÜLETEI A II. ÉS A III. SZÁZADBAN

„Aquincum canabái” címen az első tanulmány 1889-ben jelent meg, Kuzsinszky Bálint ekkor foglalta össze az ún. Papföldi ásatások kezdeti évtizedének az eredményeit. „Ahogy minden más hadtest kíséretében feltalálhatók, úgy a római katonaság kíséretéből sem hiányozhatnak a markotányosok (lixae) és egyéb kereskedők, akik vele együtt jöttek, s így természetesen vele együtt meg is állapodtak.”¹ Hampel „sajátos telepnek”, Torma „katonavárosnak” nevezte el — hol „a hadsereg kötelékéhez nem tartozó, de azzal üzleti vagy szolgalmi viszonylatban lévő, vendéglősök, iparosok, lovászok és más szolgálatban levők eleinte sátrakban, fabódékban, a tábor állandósítása folytán pedig szilárd épületben”² laktak.

Az Óbuda központjában lokalizált aquincumi legiostábor mellé települt canabae kiterjedését Nagy Lajos vázolta fel 1942-ben.³ A tábor helyét még nem ismerték, ásatások híján csak feltevésekből indulhattak ki. Ez okozta, hogy az amphitheatrum kivételével az épületek, amelyekről a „Canabae” c. fejezetben Nagy L. írt, valójában a táborban álltak, így jelen összeállításunkba nem kerültek be. Tovább fejlődött a téma Szilágyi János 1951-ben közzétett ásatási beszámolójának adataival,⁴ ami bővíthető az 1972-ig sorra került leletmentések eredményeivel.⁵ Az utóbbi két évtizedben azután szüntelenül folytak — és tartanak ma is — a régészeti feltárások Óbudán, pontosabbá téve a legiostábor és a katonaváros topográfiáját. A castrum építési periódusairól, történetének fontosabb fázisairól 1973 óta folyamatosan tudósítottak a publikációk és az ásatási jelentések. A *canabae* helyszínrajzáról mindeddig azonban csak vázlatos dokumentációkat közöltünk.⁶

Az aquincumi canabae jogi helyzetének és igazgatási formáinak a vizsgálatával a magyar kutatás lényegesen előbbre járt, jóval megelőzte a konkrét topográfiai értékelést. A hazai eredmények nemzetközi szinten is tovább lendítették a legiostáborok melletti katonavárosok kutatásával járó sajátos és körülményes problémáknak a megoldását. Aquincumi feliratok boncolgatásával 1940-ben Alföldi András,⁷ 1953-ban Barkóczy László⁸ és Mócsy András,⁹ majd ismételtén Mócsy András több tanulmánnyal¹⁰ tért vissza a témára. 1973-ban Nagy Tibor utalt az aquincumi canabae-ban letelepült veteránoktól származó feliratok számára és jellegére.¹¹ Eredményei jól

hasznosíthatók az aquincumi katonaváros III. századi lakottságának kidolgozásakor.

Bizonyára felesleges emlékeztetnünk arra, hogy a felsorolt topográfiai részletkérdések mindaddig csak elméleti síkon mozoghattak, amíg az aquincumi legiostábor helyéről nem volt konkrét képünk. A helyzet csupán az utóbbi évtized folyamán változott: Óbudán új lakótelep épült, lebontották a korszerűtlenné vált városrészt, amely évszázadokon át elfedte az ókori település maradványait, s az aquincumi legiostábor és katonaváros romjai fölé modern lakótelep került.¹² A rekonstrukció velejárójaként korszerűsítették a városközpontot, bővítették az utcahálózatot, kicserélték a közműveket, felújították a vezetékeket, alul- és felüljárókat létesítettek, bevezették a távfűtést, megduplázták a Duna-hidat stb. A felsorolt építkezések földmunkáival jóformán minden talpalatnyi földet megmozgattak a területen. A szünet nélkül tartó régészeti ásatások-leletmentések eredményei körvonalazták több katonai tábor helyét az i. sz. I–IV. századok időszakából. Közülük a legteljesebb kép a II–III. században használatos legiostáborról rajzolódott ki, valamint egy még ennél is későbbi, a IV. század harmincas éveiben emelt castrumról.¹³ E konkrét ismeretek birtokában megkíséreljük összefoglalni a korábbi és az újonnan szerzett ásatási adatok összesítéséből adódóan, az aquincumi canabae II–III. századi településrendszerét (1. kép).

*

Kutatásai során Mócsy András a canabae-organizációknál három főbb korszakot ismert fel Pannóniában: a legkorábbi a provincia megszállási folyamatával egyező időszak, a mozgó táborokra vonatkozik, s Aquincumban az I–II. század fordulóját jelenti. A második periódus a határra telepített és ott tartósan berendezkedett legiostáborok mellett kialakult településekre vonatkozik, amelyek lakosságát mintegy municipális szervezetben igazgatták. A fejlődésnek ez a szakasza nagy vonásokban a II. századot öleli fel. A harmadik a severusi seregreformok következtében kialakult helyzet korszakát jelenti, amelynek során — úgy tűnik, hogy — Pannóniában a canabae beolvadtak a szomszédos municipiumokba. Daciában viszont külön municipiumként önálló autonómiát kaptak,

¹ Kuzsinszky B., BpR 1 (1889) 40–100. A múlt század végén a kutatás tévesen az aquincumi municipium romjait azonosította a legiostábor és canabae maradványaival.

² Gömöri Havas S., BpR 4 (1892) 23.

³ Nagy L., Topográfia. Budapest Története az ókorban (Budapest 1942) 363.

⁴ Szilágyi J., ArchÉrt 78 (1951) 121–138.

⁵ Szilágyi J., „Aquincum” PW—RE Suppl. XI (Stuttgart 1968) 61–131.

Nagy T., Az aquincumi katonai tábor és katonaváros. Budapest Műemléki Topográfia II. (Budapest 1962) 92–114; Nagy T., Budapest története az óskortól a honfoglalásig. Budapest Története I. (Budapest 1973) 115. és 120.

⁶ Póczy, K., BpR 24 (1976) 11–31.; Beiträge zur Baugeschichte des 3. und 4. Jahrhundert im Legionslager

Aquincum. (Übersicht der Grabungen 1973–1974.) Studien zu den Militärgrenzen Roms. II. (Köln 1977) 373–376.

⁷ Alföldi A., ArchÉrt (1940) 207.

⁸ Barkóczy, L., Acta ArchHung 3 (1963) 201–203.

⁹ Mócsy, A., Acta ArchHung 3 (1953) 179–200.; A prata legionis kérdéséhez. Régészeti Dolgozatok 6 (1964) 87–94.

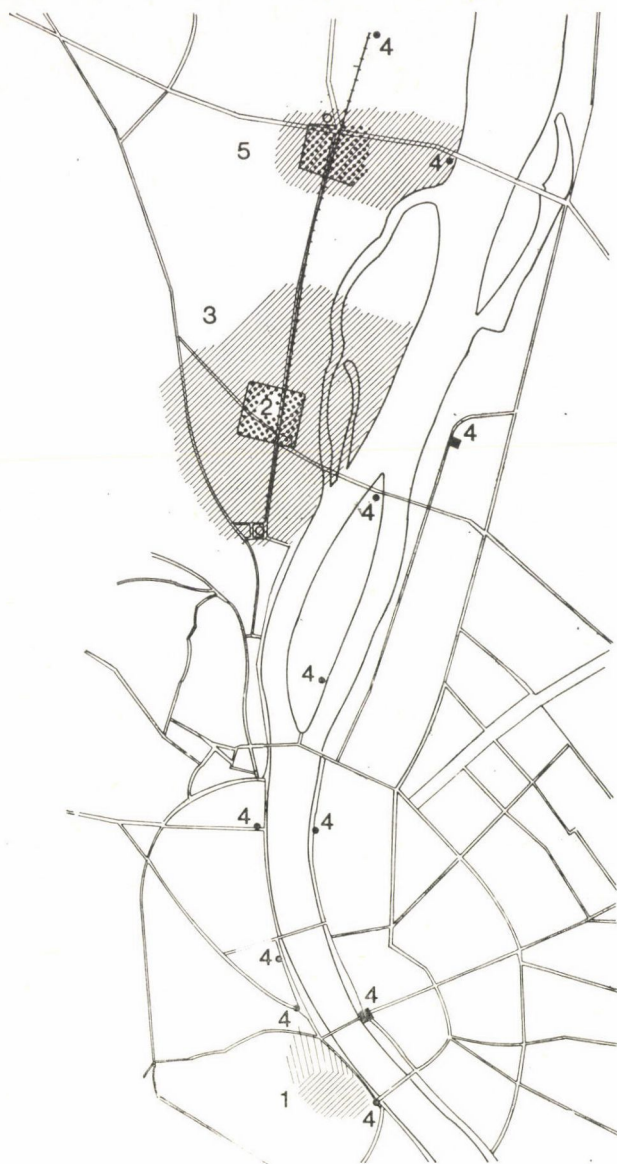
¹⁰ Mócsy, A., Acta AnthHung 20 (1972) 133–168.

¹¹ Nagy T., BpTört (1973) 142–143.

¹² Póczy, K., Tájékoztató az 1973–1977. évi óbudai feltárások eredményeiről. Budapesti Közlemények (Bp. 1978) 52–61.

Dercsényi D., Mai magyar műemlékvédelem (Budapest 1980) 235—.

¹³ Póczy, K., Aquincum. Der römische Limes in Ungarn (Székesfehérvár 1976) 81–85.

1. kép. A canabae helye Aquincum településrendszerében, 1. kelta oppidum, 2. legióstábor, 3. katonaváros, 4. őrtorony, 5. polgárváros

Abb. 1. Die Lage der Canabae im Siedlungssystem von Aquincum. 1. Keltisches Oppidum, 2. Legionslager, 3. Militärstadt, 4. Wachturm, 5. Zivilstadt

s ezzel ott meg is szűntek a canabae szervezet bizonyítékai.¹⁴ A Rajna-menti Germania Inferiorban és Britannia-ban ezzel szemben még a III. század közepéig is külön településként említik a canabaet.¹⁵

Az ásátások nyomán kialakuló kép az *aquincumi canabae* építérendjében kétségtelenül a Mócsy által Pannoniában megfigyelt 3 nagy periódus szétválasztását indokolja. Összefoglalásunk most elsősorban a II–III. századi átalakulás időszakaszát kívánja követni.

Utak, utcák, vízvezetékek (2. kép)

Az *aquincumi canabae* településtörténete szempontjából lényeges, hogy a castrum helye a II. század eleje és a IV. század eleje közötti két évszázad alatt alig változott. A legióstábor védműveit mind a négy oldalon hitelesítették ásátásokkal: északon a Raktár u. – László u. közötti sáv, nyugaton a Vihar u. vonala és a Solymári u. indítása, délen a Gyűrű u. déli szakaszának az érintőleges irányú és az Árpád-híd budai feljárójának déli szegélye, keleten a Polgár u. és a Harrer P. u. északi vége határolta a castrum mintegy 480 × 520 m-es négyszögét¹⁶ (2. kép).

A katonaváros főutcaivá a táborkapukból kifutó távolsági utak váltak, helyüket tehát a kapuk adják meg. Mind a négy táborkapu helyét azonosították, háromnak az alaprajzát is tisztázták a feltárások alkalmával. Ebben az összefüggésben érdemes megemlíteni, hogy eddig három kapu helyén találtak mérföldköveket, a keleti kapuban még eredeti helyén lették a töredékét.¹⁷

A *porta Praetoriából* (helye a Kórház u. 7. sz.)¹⁸ a Duna-partra irányuló 11 m széles utat a Kórház u. 3. udvarán, a Harrer P. u. 8–10. és a Laktanya u. 2. sz. alatt metszették át.¹⁹ A Hajógyár-szigeten nem folyt az út vonalában kutatás, az irány meghosszabbításában azonban a sziget nyugati szegélye és a Duna pesti partja között római kori cölöphíd maradványait figyelték meg és mérték fel még a XIX. század közepén.²⁰ Ugyanekkor az időben dokumentálták a híd déli oldalánál, a Rákospatak torkolatánál emelkedő római kori hídfőállás romjait.²¹

A *porta principalis dextraból* (alapfalait a Pacsirta u. 12–14. sz. térségében tárták fel)²² kifutó, ugyancsak 11 m széles út hosszabb szakaszát követték leletmentésekkel a Dévai Bíró Mátyás téren álló evangélikus templom szentélyéig.²³

A *porta principalis sinistraból* (a kapu helyét a Raktár u. – Kerék u. kereszteződésének északnyugati térségében azonosították)²⁴ észak felé haladó utat – a délihez hasonlóan – több száz m hosszan követték, a római kocsit a Kerék u. nyugati oldalával párhuzamos.²⁵ Az út keleti oldalán, attól mintegy 30 m-re haladt a táborba észak felől (a polgárváros felől) érkező aquaeductus. Néhány kőpillérét a Szentendrei út 68–72. sz. házak bontásakor forgatták ki a földből.²⁶ A XIX. század végi szemtanúk leírása szerint az „utolsó pillér” a Szentendrei úton, a Búvár u. torkolatával szemközt volt látható, innen földalatti vezetékek ágaztak le a Duna felé, e szakaszról részletező feljegyzés készült.²⁷ Mai ismereteink szerint a canabae ÉK-i régióját szolgálta ki folyóvízzel ez a leágazás.

¹⁴ Mócsy A., Prata legionis... 89.

¹⁵ Petrikovits v. H., Canabae legionis. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde (Berlin – New York 1980) 327.

¹⁶ Póczy K., BpR 24 (1976) 14–17.

¹⁷ Póczy K., BpR (1976) 79–91.

¹⁸ Uo. 83. és 19. j.

¹⁹ Németh M., BpR 24 (1976) 415. A többbrétegű út alatt a kőfalas csatorna is kifutott a Dunához.

²⁰ Nagy L., Topográfia. BpTört (1942) 761. és 36. kép. Közli Zsigmondy Gusztáv XIX. század közepén készült felmérésének egyik részletét.

²¹ Römer F., AK III (1863) 31–.; Ua. A régi Pest (Budapest 1873) 47.

²² Zolnay L., BpR 23 (1973) 265.; Nagy T., BpR 24 (1976) 411.; Póczy K., RégFüz 31 (1978) 41.; Póczy–Kocsis, RégFüz 32 (1979) 10.; Kocsis L., RégFüz 33 (1980) 33.

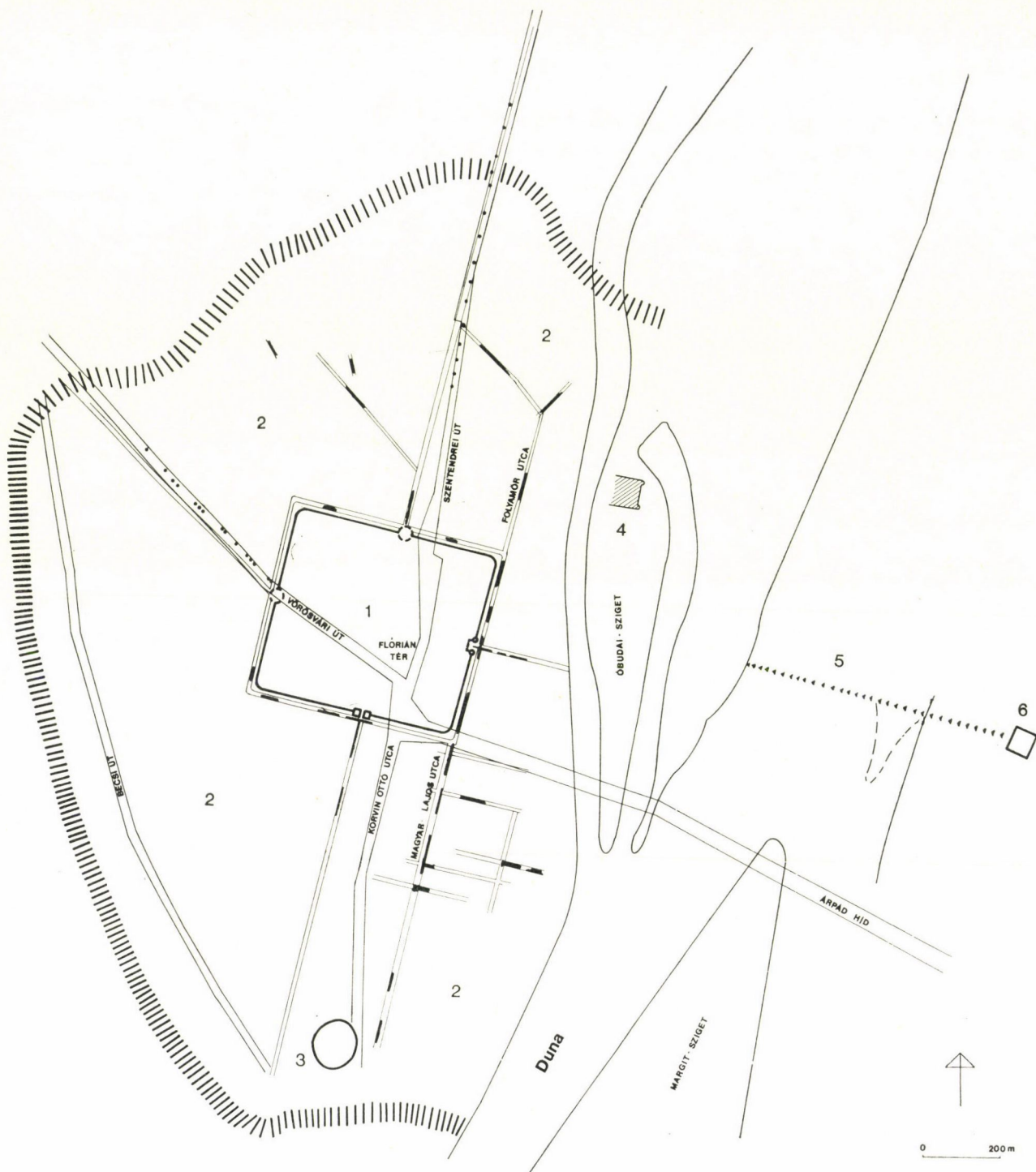
²³ Bertalan V.-né BpR 23 (1973) 264.; Parragi Gy., uo. 261.; Parragi Gy., RégFüz 23 (1970) 24.

²⁴ Nagy T., BpTört (1973) 115.

²⁵ Németh M., BpR 23 (1973) 266.

²⁶ Wellner I., Leletmentés 1974-ből. (Publikálatlan.); Uo. a pillérek keleti oldalán KNY-i útról: Facsády A., RégFüz 29 (1976) 30–31., a Szentendrei út 96–98. sz. helyén.

²⁷ Gömöri Havas S., BpR 1 (1889) 32 és BpR 2 (1890) 72.

2. kép. Az aquineumi canabae kiterjedése, fő utcái, vízvezetékai: 1. legióstábor, 2. katonaváros, 3. amphitheatrum, 4. helytartói palota, 5. híd, 6. őrtorony, ellenerőd
 Abb. 2. Dimension und Grenzen der Canabae von Aquineum mit Hauptstraßen und Aquaeductus: 1. Legionslager, 2. Militärstadt, 3. Amphitheater, 4. Legatenpalast, 5. Brücke, 6. Wachturm-Brückenkopf

A *porta decumana* alaprajzát a mai Vörösvári u. – Vihar u. – Solymári út metszéspontjában folytatott leletmentésekkel és tervásatásokkal rekonstruálták.²⁸ A kapu-

ból kivezető, a II. és a III. századokban használatos főforgalmi út nyomairól korábbi megfigyelések adnak számot. Ezek szerint a nyugati táborkapuból észak-

²⁸ Kocsis L., 1981–1983. évi feltárása a kapu térségében jelenleg is folyik. Eredményeiről a BpR 25. kötetében számol be.

nyugati irányban haladt az út a mai Bécsi útig,²⁹ s innen a domboldalon haladt a Bécsi út nyugati oldalán a Soly-már-völgy felé.³⁰ Feltételezzük, hogy az út vezetésével így tudták kikerülni — híd közbeiktatása nélkül — a Bécsi út 193. sz. (Selyemgyár) területén fakadó forrásokat, amelyek vizét a Rádl árok, majd az Aranyhegyi patak szállította a Dunába. Ezeket a forrásokat használták fel a II. században a legiostábor második vízvezetékéhez, amely tehát északnyugat felől szelte át a canabae-t és érte el a porta decumanat.³¹ (Innen föld alatti vezetéken vitték tovább, s osztották el a vizet a tábor belsejében.) A Vörösvári úton a szóban forgó aquaeductus romjai az Emese u.—Vihar u. közötti szakaszon kerültek napvilágra.³²

A Körte u.—Vörösvári út sarkán leágazást találtak a főágról ÉK felé, a mellékág ugyancsak föld alatti vezeték volt, egy-egy szakaszát a Vihar u. 22-ben és a Hunor u. 44-ben figyelték meg.³³ A canabae északnyugati régióját tehát ez az aquaeductus látta el vezetékes folyóvízzel.

A canabae DNY-i régiójának is megvolt a maga aquaeductusa, amely a Bécsi út 118. sz. alatti forrás-csoportból táplálkozott, s iránya DK—ÉNy-i volt. Több pillérrel a Bécsi úti fazekastelep területén találták.³⁴

A canabae ÉNy-i és ÉK-i régióiból még több római kori út ismeretes. Közülük a legnagyobb forgalmú lehetett az a 11 m széles kocsút, amely a legiostábor északi kapujától haladt északnyugati irányba. A XIX. század közepén Rómer Flóris és Zsigmondy Gusztáv kb. 1 km hosszú szakaszát mérte fel,³⁵ az utat akkoriban még a felszínen lehetett követni; újabban a Szel-Szellő utcák sarkán és a Kunigunda utcában figyelték meg részleteit.³⁶ Az út az óbudai temető mellett kelt át az Aranyhegyi patakon, a hely közelében — a Budapesti Téglagyár területén — három azonos távolságot feltüntető mérföld-követ találtak.³⁷ A 2 római mérföld olvasata egyébként az aquincumi castrum lokalizálásánál több téves elméletre adott alkalmat. A távolságot ugyanis a porta decumana feltételezett helyéhez szabták, viszont a méretet a mai ismereteink szerint az északi táborkaputól adták meg.

A szóban forgó ÉNy-i irányú kocsútra hegyesszögben csatlakozott az ún. Hercules villa nyugati oldalát határoló 3 m széles út, amelynek a keleti szegélyén falazott vízvezeték maradványait tárták fel.³⁸

Ugyancsak ÉNy—DK-i út hosszú szakaszát dokumentálták a Filatori dűlőben még a múlt században, hitelesítésre az utóbbi években nyílt alkalom.³⁹ Iránya szerint a porta principalis sinistrából északi irányban

haladó utat kötötte össze az említett átlós kocsúttal, azon a ponton, ahol a Rádl árok miatt bizonyára hídra volt szükség.

A táborkapukból kivezető távolsági utak mellett a canabae főbb közlekedési vonalainak számítottak a castrum védműveit kívülről szegélyező utak esetleges meghosszabbításai.

A castrum keleti oldalán (a porta praetoriától É-ra) a Harrer Pál u. azonos a római úttal; a tábor ÉK-i sarkától a mai Folyamőr utca jelzi a vonalát a Meggyfa u.-ig.⁴⁰ Ettől a ponttól további futását nem ismerjük, viszont figyelemre méltó a Rómer—Zsigmondy féle felmérés 1857. évi adata, amely itt az észak-déli út és a Dunapart között mintegy 12 m széles ÉK-i irányú utat tüntet fel mindkét szegélyén épületekkel.⁴¹ Az elkanyarodás vagy talán leágazás okát nem ismerjük, de feltételezzük, hogy a Kis-Dunaághoz itt azért tért le az út, mert a túlparton emelkedő helytartói palota északi térségéhez innen keltek át hídon vagy kompon.

A szóban forgó ÉD-i irányú út, amely eredetileg a castrum keleti védműveit kísérte,⁴² a tábor délkeleti sarkát a Polgár tér helyén hagyta el⁴³ és haladt tovább dél felé; a mai Magyar Lajos út pontosan megtartotta a római út vonalát. Ásatásokkal a Pere utcáig folyamatosan követni lehetett az utat,⁴⁴ majd a Timár u. 9—11. helyén⁴⁵ és a Nagyszombat u.—Lajos u. sarkán⁴⁶ egy-egy pontját hitelesítették. Innen a Zsigmond térig leletmentések alkalmával bukkantak nyomaira.⁴⁷ Ez volt a Limes út, amelynek hídon kellett átkelnie a Nagyszombat u. (korábban Határ u.) kereszteződésénél, mert itt mély és széles árok futott le a domb lábától a Dunához: esőzések idején a csapadékok gyűjtötte össze és vezette le a folyóba.⁴⁸

A tábor nyugati védműveit a mai Vihar u. nyugati szegélye alatt megtalált római út kísérte.⁴⁹ Nyomvonala a porta decumanától délre őrződött meg, feltehetően már a IV. század folyamán elépítették. Irányát tartja azonban a Bécsi útnak a Nagyszombat u. (Határ u.) és a Szépvölgyi út közötti szakasza, majd ugyancsak a Szépvölgyi út követi a domboldalra kapaszkodó, illetve a limes útba bekötő római utat.⁵⁰

A castrum déli oldalát szegélyező út nyomvonala teljesen elmosódott, beépült még a késő császárkor folyamán. Csupán a Flórián tér déli szegélye és a Polgár tér jelzik a tábor délkeleti sarkánál kialakult terecske helyét. A Serfőző u. a szóban forgó út kelet felé való meghosszabbításában halad,⁵¹ a hely egyúttal a kikötő északi határ-

²⁹ Bártfai Szabó L., Óbuda egyházi intézményei a középkorban (Budapest 1935) 14—, leírja a Vörösvári út déli oldalán levő téglagyár sarkától között még a felszínen látható utat, amely „sárga sáv”-ként szerepel évszázadokon át az egykori oklevelekben. Bártfai jól beazonosítható fényképet közöl az egykori római útról.

³⁰ Garády S., BpR 13 (1943) 234—244, 39. és 45. kép.; Uo. jelentés a középkori ásatásokról 407—408.; Parragi Gy., RégFüz 32 (1979) 42.; Németh M., uo. 43.

³¹ Wellner I., BpR 23 (1973) 179—186.

³² Garády S., Historia (1929) 173.

³³ Szilágyi J., Aquincum (Budapest 1956) 40. (németül); BpR 13 (1937) 337.

³⁴ Parragi Gy., BpR 23 (1973) 260—61.

³⁵ Rómer Flóris és Zsigmondy Gusztáv felmérése 1857-ből. A dokumentáció az Országos Műemléki Felügyelőség Adattárában, ltssz: 14.623; 10.869

³⁶ Nagy L., BpR 12 (1937) 265—66.; Póczy K., BpR 19 (1959) 148—149.; Szilágyi J., ArchÉrt 78 (1951) 121—, 1. képen 45. és 46.

³⁷ Kuzsinszky B., BpR 7 (1900) 9—11.

³⁸ Wellner I., Acta ArchHung 21 (1969) 235—271.

³⁹ Hampel J., Aquincumi temetők 1881—82. évi feljegyzések alapján: a BpR 3 (1891) 52. 1. kép. Zsidi P., RégFüz 34 (1981) 31.

⁴⁰ Németh M., BpR 24 (1976) 61—70.; Szirmai K., ásatási jelentés az útról a 62. o.-on. BpR 24 (1976) 415.

⁴¹ Rómer—Zsigmondy, Óbudán látható római kori emlékek felmérésének 4. szelvényén, Országos Műemléki Felügyelőség Adattárában.

⁴² Szirmai K., RégFüz 31 (1978) 42.

⁴³ Kocsis L., 1982. évi ásatása, publikálatlan. Az út további szakaszáról nyugati irányban, H. Kérdő K., BpR 24 (1976) 71, és 15—16. ábra.

⁴⁴ Zolnay L., RégFüz 23 (1970) 24.; Bertalan V.-né, BpR 23 (1973) 100.; Németh M., BpR 24 (1976) 409., az út különböző szakaszairól számolnak be.

⁴⁵ Németh M., BpR 24 (1976) 409.

⁴⁶ Kuzsinszky, B., Aquincum, Ausgrabungen und Funde. Budapest 1934/221, és térképmelléklet.

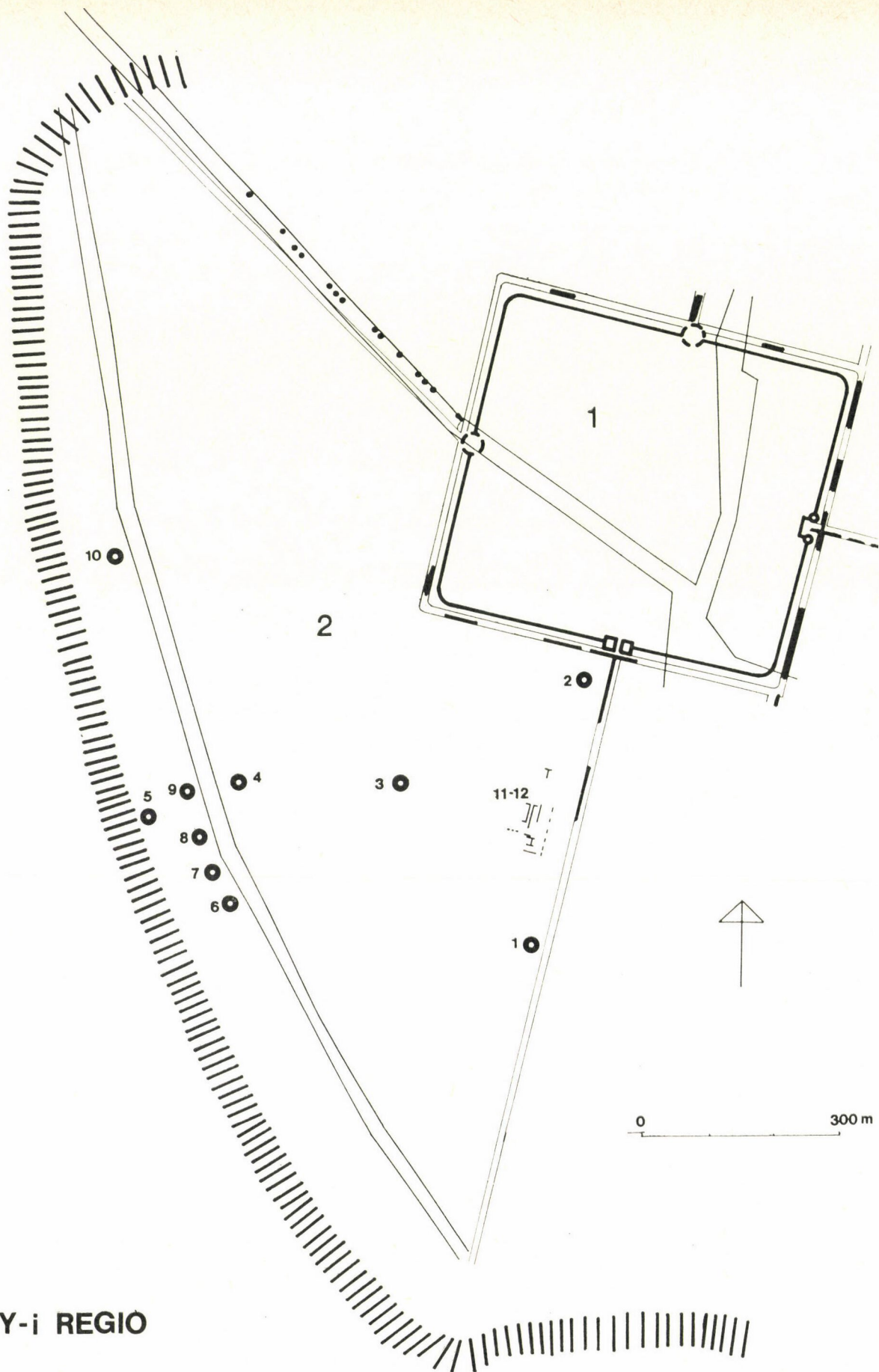
⁴⁷ Wellner I., BpR 20 (1963) 303.; Németh M., BpR 24 (1976) 407. Előző a Lajos u. Szépvölgyi u. sarkánál, utóbbi a Lajos u. Zsigmond tér sarkánál metszette át a római utat.

⁴⁸ Ehhez: Nagy T., BpTört (1973) 117.

⁴⁹ Szirmai K., BpR 23 (1973) 270, a Vörösvári—Vihar u. sarkánál.; Bertalan V.-né, BpR 23 (1973) 100., a Vihar u. 2/b. alatti.; Bertalan V.-né és Németh M., BpR 23 (1973) 268, a Vihar u.—Verőfény u. sarkánál figyelte meg ugyanazt az utat.

⁵⁰ Nagy T., BpTört (1973), 120. és 195.

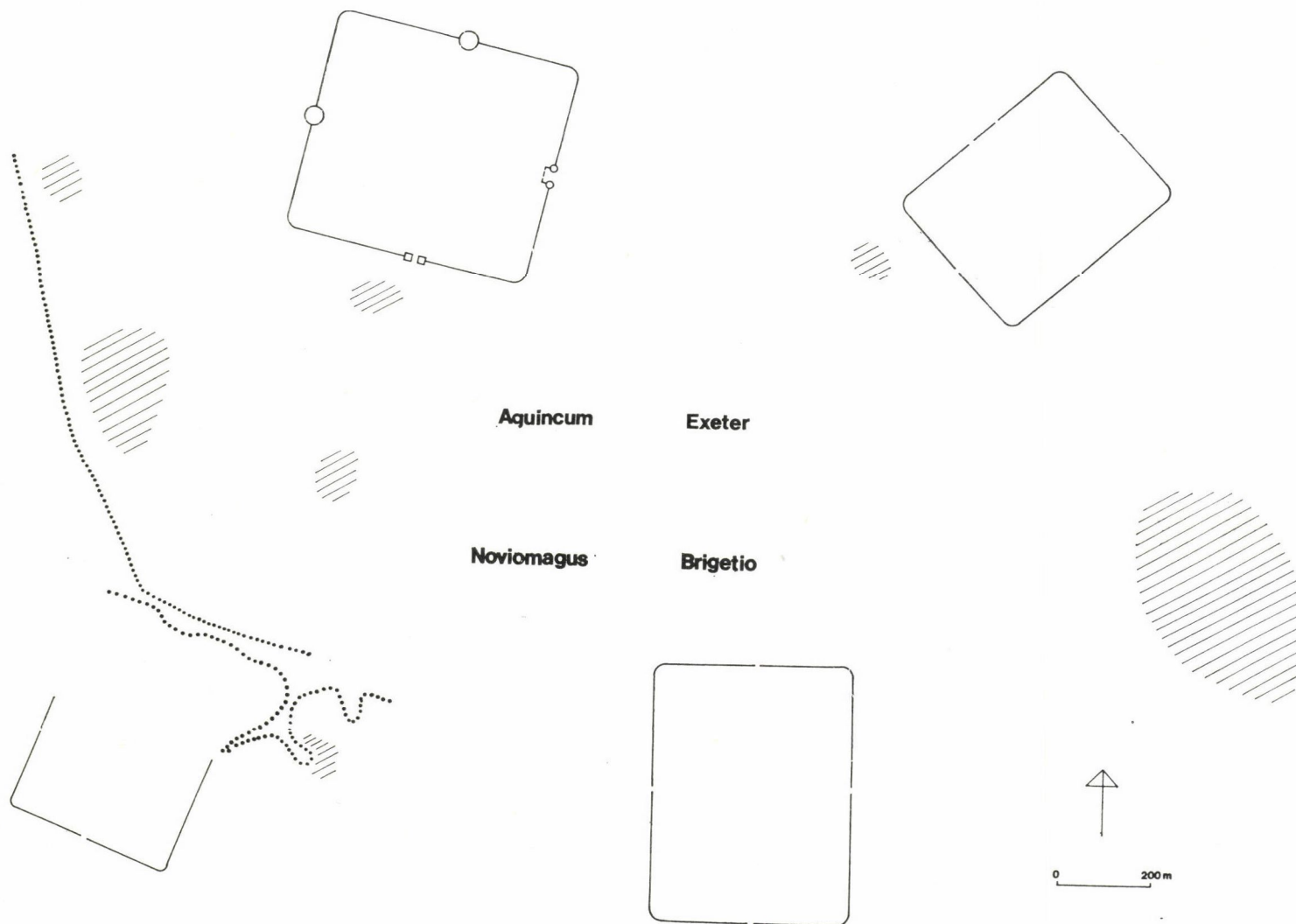
⁵¹ Bertalan V.-né, BpR 23 (1973) 100.; Ua., BpR 24 (1976) 440. B. Tóth A., RégFüz 33 (1980) 32.

DNY-i REGIO

3. kép. *Dél nyugati regio*: Fazekasműhelyek: 1. Selmeci u. 8–10, 2. Szőlőkert u., 3. Kiscelli u. 79–81., 4. Bécsi u. – Kiscelli u. sarok, 5. Bécsi út 128., 6. Zápor u. 56–64., 7. Bécsi út 120., 8. Bécsi út 134., 9. Bécsi út–Kiscelli u. sarok, 10. Bécsi út 166.; 11–12. Forum, Vásártér

Abb. 3. *Der südwestliche Stadtteil*: 1–10. Töpferwerkstätte, 11–12. Forum, Marktplatz

4. kép. Fazekasműhelyek helye a canabaeban: 1. Aquincum, 2. Exeter, 3. Noviomagus, 4. Brigetio
Abb. 4. Lage der Töpferwerkstätten in den Canabae

vonalt jelentette. A kikötő déli végénél, a mai Tél u. helyén feltárt római út haladt. A canabae DK-i régiójában még több római kori utca helye ismeretes, így pl. a Tél és Lajos u. sarkán, a 158–160. sz. házak előtt, egy észak-déli irányú út részletét tártuk fel.⁵² Az út nagyjából párhuzamos a Magyar Lajos utca alatti szinten megfigyelt római úttal. Keresztutcaikat is találtak, az egyiket a Perc u. északi szegélyén,⁵³ egy másikat a feltárt középkori Klarissza kolostor templomának tengelyében,⁵⁴ egy harmadikat a mai Templom u. szintje alatt,⁵⁵ amelyek a két ÉD-i irányú főforgalmi utat köthették össze.

A castrum északi oldalát határoló útról már jeleztük, hogy a mai Raktár u. déli oldalán haladt, s a feltárások adatai szerint a Selyemgombolyítótól délre, az Akác köz-től északra torkollott a limes útba.⁵⁶

A felsorolt távolsági utak mellett húzódtak a temetők. A canabae gyors ütemű fejlődése miatt a II., a III. századokban újabb területeket vontak be a lakónegyedekbe és fokozatosan felhagyták azokat a korábbi sírmezőket,⁵⁷ amelyek a táborfal közelében voltak. A II–III. századi temetőket a Bécsi út mentén találták, a canabae nyugati oldalán, az északi oldalon, a Bogdáni út – Filatori gút – Rádl árok közötti területen, jelezve a canabae határait.⁵⁸ Délen tehát a Határ úttal azonos mély ördög-árok, északon a bő vízi Rádl árok, nyugaton az észak-déli irányú domb vonulata, kelet felől a Duna szabott határt az építkezéseknek.

Az északi átkelőhely közelében találták Silvanus és három Silvanae ábrázolásával díszített feliratos emléket, amely bizonyára az útelágazásoknál álló Biviae-Quadri-viae istenségek kápolnájából való.⁵⁹

A canabae sűrűn beépített területe, fentiek figyelembevételével 140 ha-ra tehető, a korábbi számításoknál még csak 110 ha-nyi kiterjedésről tudtak. Ez a méret a III. század elején megfelel az ismertebb katonavárosoknak.⁶⁰

A canabae területét a kapukból kifutó távolsági utak négy részre osztották; a katonaváros topográfiai tárgyalásánál e séma szerint haladunk, ezt a településszerkezeti adottságot vettük figyelembe.

A délnyugati regio (3. kép.)

A limes menti legiostáborok helyének állandósulásával a castrumból a hadsereg ellátását biztosító bizonyos egységeket kihelyeztek a canabaebe. A hadi technika fejlődése miatt, valamint a legionáriusok megnövekedett igényei következtében bővültek ugyanis a legio kiszolgáló egységei. Annak érdekében, hogy a tábor területét ne

növeljék, a hosszabb ostrom alatt nélkülözhető műhelyek és intézmények a canabaebe működtek. Elsőként említendő a tűzveszélyes és a sok vízfogyasztással járó iparok műhelyei, másodsor az állattartással kapcsolatos berendezések és műhelyek, harmadszor az élelemtermelést célzó létesítmények.⁶¹

Az aquincumi legio ipari tevékenységével kapcsolatban az ásatások a legtöbb bizonyítékot a kerámia és téglagyártás köréből szolgáltatták. Rekonstruálható a canabaebe egy kézműves telep a castrum déli kapujából kivezető út nyugati oldalán mintegy háromszáz m széles sávban felhúzódtott a Bécsi út domboldaláig.⁶² Majd innen északi irányban terjedt tovább a telep, kerámia és téglaféltető kemencéit, üvegolvasztó műhelyét leletmentésekkel maig kutatják.⁶³ A kemencékhez és a műhelyek épületeihez tartozó hulladékgödörökben nagy mennyiségben halmozódtak fel a rongyos példányok, edénybélgyegek, szerzők stb. A bélgyegek közül több a legio II. adiutrix különböző változatait rögzítő rövidítéseit mutatja. A telep közepe táján, egyik kőépületből „in situ” talált oltárkövet, a capituliumi istenségeknek és Vulcanusnak állított 172-ben L. Sept. Flaccus helytartó.⁶⁴

Az ipari negyed területén építőanyagot: téglát, falazó tetőfedő cserepet, padlómozaik elemeket, vízvezetékcsöveket és szerkezeteket, mécseseket, terracottákat, díszedényeket, amphorákat és főzőedényeket, házi edényeket állítottak elő az I. század végétől. I. Valentinianus bélgyegzőjével ellátott téglák kerültek ki a IV. század végéig működésben levő téglaféltető kemencéből.⁶⁵

A kézműves negyed 28 ha-nyi területet foglalt el,⁶⁶ saját aquaeductusszal rendelkezett, amit a domboldalon, a kemencesorok fölött fakadó források tápláltak.⁶⁷ Az aquincumi katonai iparteleg helyét talán éppen ez az adottság szabta meg. Az analógiák ugyanis arra mutatnak, hogy a tetemes vízfogyasztással járó kézműves negyedeket lehetőleg a folyó partjára telepítették, mint pl. Brigetio, Carnuntum, Mogontiacum, Noviomagus vagy Eburacum esetében.⁶⁸ Ahol nem volt folyó vagy patak, ott kútrendszerrel oldották meg a vízigény kérdését⁶⁹ (4. kép).

A canabae délnyugati negyedében egy négyszögű épület keleti oldala 180 m hosszan bontakozik ki az ásatások nyomán. Északi és déli oldala csak részletekből rekonstruálható össze, egyelőre 120 m-es hosszban, nyugati határfalának helye ismeretlen. Az épület keleti zárófalát kb. 4,5 méterenként támpillérek erősítik, ezzel párhuzamosan, belső oldalán egy körfolyosó rajzolódik ki. Falazási technikájából ítélve az épületet a II. század közepe táján emelték, egy már lebontott, hasonló alaprajzú, valamivel

⁵² Szilágyi J., BpR 23 (1973) 260 Árpád fejedelem útja 108–110. közti szakasz.; Bertalané, BpR 23 (1973) 100, a Lajos u. 124, 168, 167–169-nél megfigyelt pontokról; Németh M., BpR 24 (1976) 408, a Lajos u. Tél u. sarkánál, és Póczy K., uo., a Lajos u. – Zichy u. sarkánál mutatkozó útrészletről írnak.

⁵³ Bertalan V.-né, BpR 23 (1973) 99.

⁵⁴ Bertalan V.-né, BpR 24 (1976) 34.

⁵⁵ Facsády A., BpR 24 (1976) 145–152.

⁵⁶ Römer–Zsigmondy felmérése 7. szelvény.

⁵⁷ Ehhez Parragi Gy., 30 (1977) 19, egy észak-déli irányú útrészletet és egy kelet-nyugati becsatlakozást figyelt meg.

⁵⁸ Benedek E. u-i temetőhöz Kaba M., BpR 23 (1973) 341.; BpR 24 (1976) 401.; Bogdányi út – Filatori temetőről Zsidi P., RégFüz 34 (1981) 31.

⁵⁹ Hampel J., BpR 3 (1891) 70. VII. tábla. Ehhez ArchÉrt (1881) 170–171.; Kuzsinszky B., BpR 1 (1889) 116.

⁶⁰ Petrikovits v. H., Die canabae legionis. 150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut. (Mainz 1980) 164.; Adatalt Nagy L., BpTört (1942) Topográfia. 363., és Nagy T., BpTört (1973) 119–120. alapján számított ki. Az új ásatási eredmények nyomán Carnuntum canabaejének és a legiohoz tartozó territoriumnak a mérete is bővült, ehhez Kandler M., Zum Territorium Legionis von

Carnuntum. Akten des XI. Limeskongresses. (Budapest 1976) 150.

⁶¹ Petrikovits v. H., Militärisches Nutzland in den Grenzprovinzen des röm. Reiches. Actes du 7e Congr. Int. d'Épigraphie grecque et latine. (Paris 1979) 229. és 233.

⁶² Nagy L., Fazekasműhelyek. BpTört (1942) 262.; Póczy K., Acta ArchHung 7 (1956) 84.; Nagy T., BpR 23 (1973) 364.

⁶³ Nagy T., RégFüz 22 (1969) 28, hét égetőkemence feltárásáról számol be.; Parragi Gy., ArchÉrt 98 (1971) 61–81., Ua., BpR 24 (1976) 163–166.; Ugyanennek a fazekastelepek az észak-nyugati részében felmért kemencékről: Zsigmondy G., ArchÉrt 7 (1887) 160–162.; Foerk E., BpR 10 (1923) 81.

⁶⁴ Parragi Gy., ArchÉrt 98 (1971) 77.

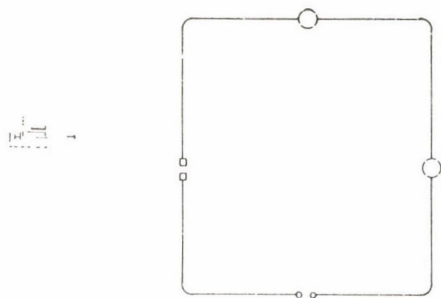
⁶⁵ Parragi Gy., BpR 24 (1976) 420–21.

⁶⁶ Parragi Gy., BpR 23 (1973) 260–61.

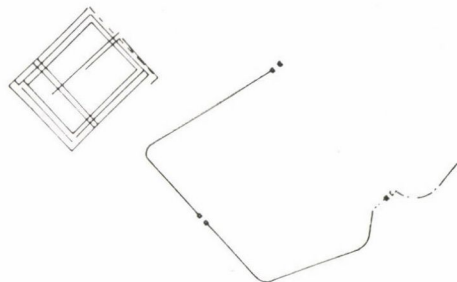
⁶⁷ Parragi Gy., uo. 260.

⁶⁸ St. Joseph J. K., Roman Carpow. Journal of Roman Studies 63 (1973) 220.; Petrikovits v. H., Das römische Neuss. (Köln 1975) 394.

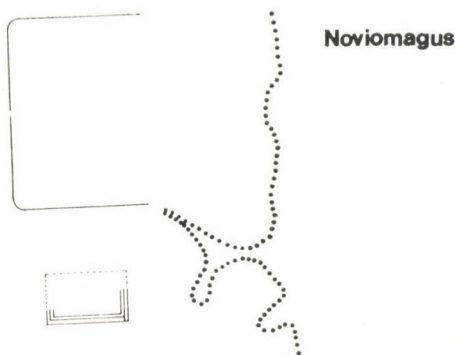
⁶⁹ Bildwell, P. T., Roman Exeter Fortress and Town. (Exeter 1980) 43., és 24. ábra.; Kandler M., Carnuntum. Legionslager und canabae. Aufstieg u. Niedergang. (Berlin–New York 1977) 688.

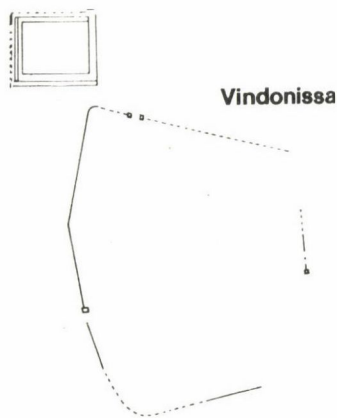
Aquincum

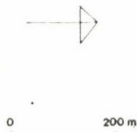
Carnuntum

Noviomagus

Vindonissa

5. kép. Forum vásártérrel a katonavárosban: 1. Aquincum, 2. Carnuntum, 3. Noviomagus, 4. Vindonissa
Abb. 5. Lage des Forums mit Markthalle in den Canabae

kisebb, némi eltéréssel tájolt épület helyén. Használatban lehetett a IV. század közepéig, amíg eleinte külső fala mellé, később az épület belsejében is temetkeztek. Idővel több rétegű soros temető alakult ki a térségben, s e sírmező érdekessége, hogy a késő császárkori koporsók fölé avar temetkezések kerültek, köztük több lovassír is.⁷⁰ (Szőlő u. 64–72., illetve San Marco u. között.)

Visszatérve a szóban forgó épületre, mindössze 150 m-re emelkedett a castrum déli kapujától, a kapuból kivezető út nyugati oldalán. Az épület alaprajzi rekonstrukciójához egyelőre nem áll rendelkezésre elegendő adat, emiatt az épület rendeltetése sem volna megfejtendő a kutatások jelenlegi fázisában. Figyelemreméltó körülmények miatt mégis következtetni lehet az épület eredeti funkciójára. Alapvető kiindulópontként szolgál az épület helye, ami a via principalis meghosszabbításában, a táborkapu közelében van. További tényezőként szolgál az épület szokatlanul nagy terjedelme, valamint belső körfolyosója, amelyről tabernasor, illetve raktárak nyíltak. Az eddig ismert canabae többségében a boltsorral, vásárcsarnokkal keretezett piactér található ezen a helyen.

⁷⁰ Szilágyi J., ArchÉrt 78 (1951) 128 és hozzátartozó helyszínrajz; Parragi Gy., BpR 23 (1973) 268. Zolnay L. és Parragi Gy., ásatásai, BpR 23 (1973) 268., a már korábban itt előkerült lovassír (Kovrig I. ArchÉrt (1955/33.) folytatásában húzódott a több periódusú sírmező. Publikálja Parragi Gy., BpR 25. kötetében, sajtó alatt.

⁷¹ Kandler M., Carnuntum, Legionslager und Canabae.

Az analógiákat figyelembe véve ez az épület a katonavárosok topográfiájában ugyanolyan következetesen megtalálható, mint az amphiteatrum.

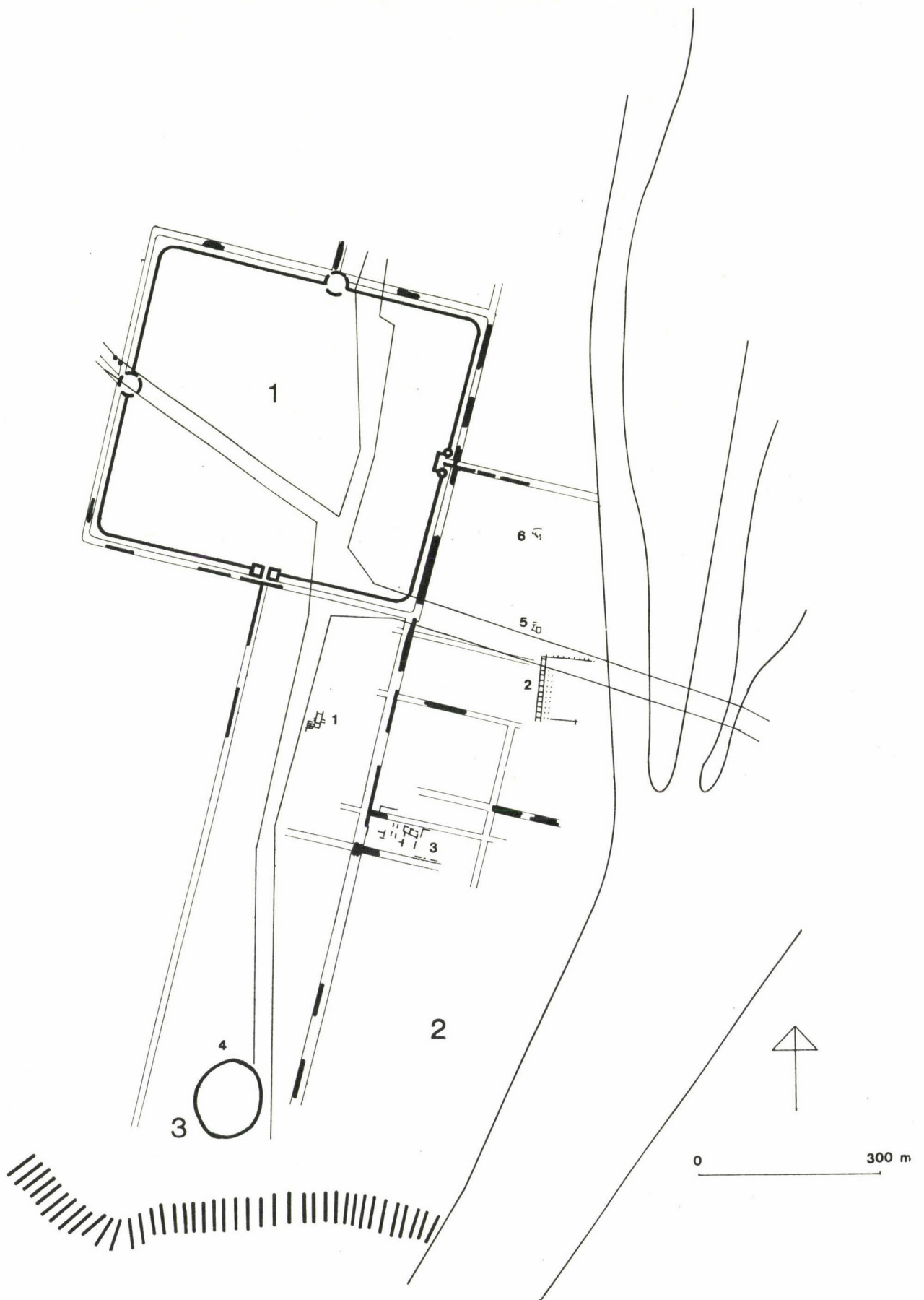
Aquincumhoz legközelebb Carnuntum canabaejából idézhető ismert analógia, hol a többszöri átépítést mutató monumentális építmény végső fázisában 190 × 220 m-es területet foglalt el.⁷¹ Távolsági példák Vindonissa és Noviomagus legiostáborai mellett sorolhatók hasonló alaprajzzal és méretekkel.⁷² Ugyanilyen jellegű építmény részletét figyelték meg a numidiai Lambaesis és a britanniai Eburacum táborai mellett (5. kép). Mindegyik épület a via principalis meghosszabbítása mellett a védművek szomszédságában állott.

Néhány kőemléket említünk az aquincumi canabae délnyugati régiójából, amelyeket különböző alkalmakkor találtak még a múlt században, közülük az egyik utal a katonaváros — feltehetően — közelben levő forumára. Az egyik szövege szerint Caius Titius Antonius Peculiaris decurio a forum valamely díszítményének — köztéri szobornak vagy kútnak — költségeit fizette ki.⁷³ Egy második felirat C. Iulius Severus építési emléke; a peltás

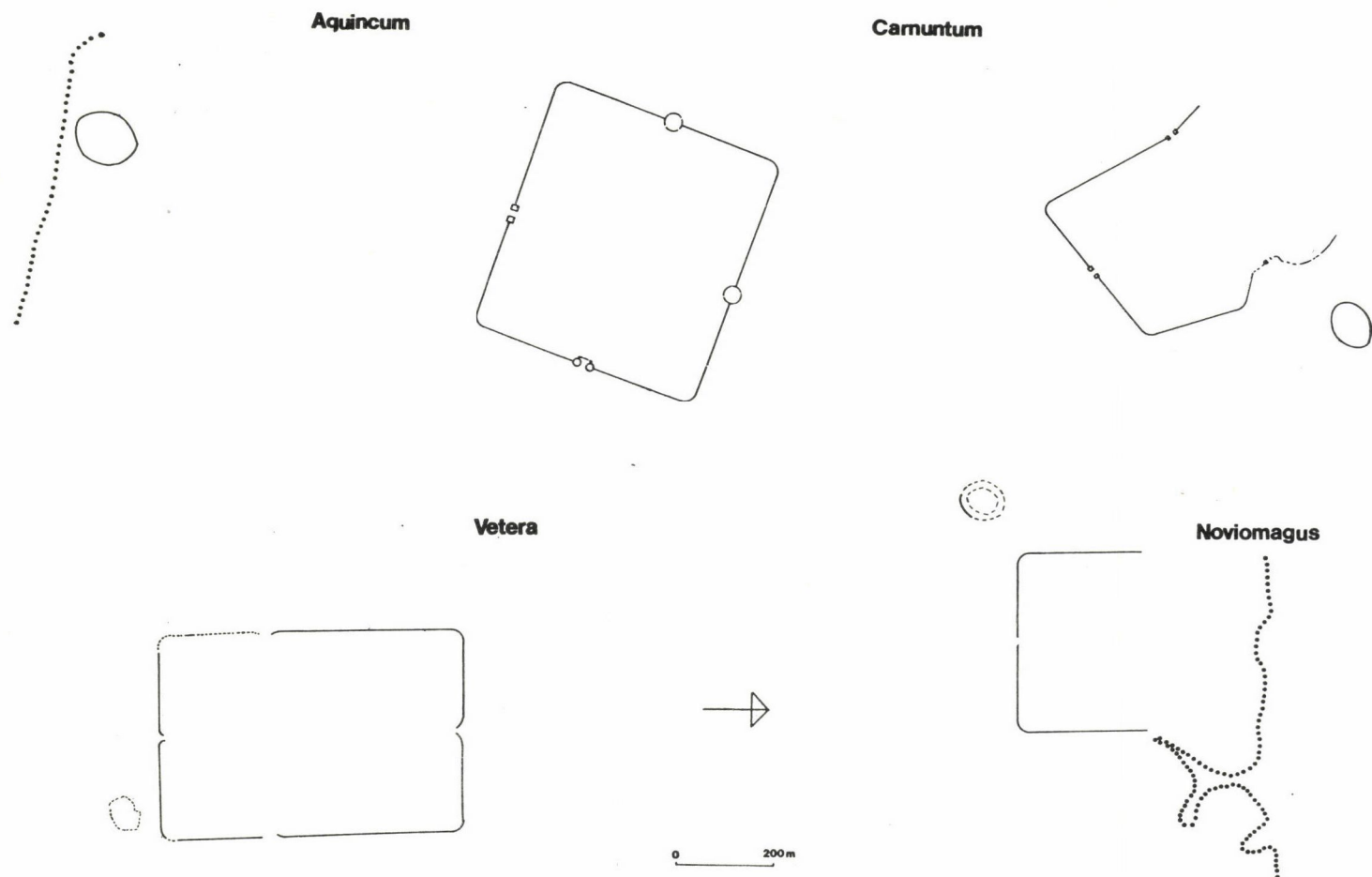
bae. Aufstieg u. Niedergang der römischen Welt. (Berlin—New York 1977), 678., Plan 1/66, és Fig. 4.

⁷² Laur—Belart R., Vindonissa. (Berlin—Leipzig 1935) 74–77.; Bloemers, J. H. F.—Bogaers, J. E.—Haalebos, J. K., Noviomagus. (Nijmegen 1979) 51. Abb. 50.; Petrikovits v. H., Die canabae legionis. 171.

⁷³ CIL III 10495.; Frölich R., BpR 3 (1891) 160. 20. felirat.

6. kép. A délkeleti regio: 1. Deversorium kádfürdővel, 2. kikötő, 3. lakóházak szentéllyel, 4. amphitheatrum, 5. fürdő, 6. épület apsisal
 Abb. 6. Der südöstliche Stadtteil: 1. Deversorium mit Wannenbad, 2. Hafenanlage, 3. Wohnhäuser mit Heiligtum, 4. Amphitheater, 5. Öffentliches Bad, 6. Gebäude mit Apside

7. kép. Amphitheatrum helye canabaeban: 1. Aquincum, 2. Carnuntum, 3. Vetera, 4. Noviomagus
Abb. 7. Lage der Amphitheater in den Canabae

keretbe foglalt szöveg szerint az adományozó saját költségén silanum építkezését fedezte. Mindkét felirat a Severusok idejéből való.⁷⁴ Talán egy felirat nélküli relief is említhető ebben az összefüggésben; a kőemlék fekvő nymphát ábrázol, amphorára támaszkodik, az edényből medencébe ömlött a víz.⁷⁵ A vízi istenség mögött nymphák mellképei sorakoznak. Az emlékre a gorsiumi forum víziisteneivel való szoros kapcsolat miatt érdemes felfigyelni.⁷⁶

A délkeleti regio (6. kép)

A városnegyed déli szélén állt a katonai amphitheatrum,⁷⁷ helye a via principalis meghosszabbítása mellett, a tábortól 350 m-re volt.

Minden legiostáborhoz tartozott amphitheatrum, elsősorban a ludus, a gyakorlóter szerepét töltötte be, vívást, műlovaglást gyakoroltak az arenában és különböző alakulatok kiképzését végezték itt. H. v. Petrikovits megfigyelése szerint a katonai amphitheatrumok mérete éppen a vázolt funkciójuk miatt eltért a polgárvárosi amphitheatrumokétól. Előbbinek nagyobb volt a küzdőtere, utóbbiaknak kisebb volt az arenája és magasabb a nézőtere, ezáltal több férőhelyet tudtak a lelátókon kialakítani.⁷⁸ Ez a feltevés egyszerű magyarázatként szolgálhat az aquincumi katonai amphitheatrum feltűnően nagy méreteihez, amelyre a korábbi kutatás ismételten felhívta a figyelmet.⁷⁹

Az aquincumi katonai amphitheatrumot nemcsak katonai gyakorlatokra és parádéokra használták, a canabaeban levő helye lehetővé tette, hogy a helyőrség ünnepi szórakoztatását is szolgálja. Gladiátor küzdelmeket, állathajszákat, színielőadásokat, zenés produkciókat tartottak falai között. Az aquincumi canabaeban, — a kikötő térségében — egy színházi sűrű felirata került elő, s a collegium scaenicorum-ot említő oltárt is számon tartja a kutatás.⁸⁰ Közismert az aquincumi II. adiutrix legio duplazzsoldos orgonistájának, T. Aelius Iustusnak a felirata, aki a hadsereg állományához tartozott.^{80/a} Az említett sűrű és a collegiumba tömörült színészek, színházi alkalmazottak bizonyára a canabaeban élő lixae közé sorolhatók,⁸¹ akiket a katonaságnak nyújtott szolgáltatások, szórakoztatásuk fejében fizettek.

Az analógiák arról tanúszkodnak, hogy az amphitheatrumnak nem volt meghatározott helye a canabaeban. Carnuntumban még csak nem is a település szélén, hanem a táborkapu közelében állott, s a példák szerint mind a praetentura, mind a retentura oldalra kerülhetett ilyen monumentális építmény. Szabályként még az sem állapítható meg, hogy a katonai amphitheatrumok a canabaeban [mindig a polgári településsel ellentétes oldalán

emelkedtek. Mert pl. Aquincumban a legiostábortól északra terült el a municipium, s a canabae déli szegélyén állott az amphitheatrum. Brigetioiban az amphitheatrum a katonaváros nyugati részében kapott helyet, s a polgári település is a tábortól nyugatra húzódott. Carnuntumban az aquincumival azonos szituáció figyelhető meg, s a Rajna menti legiostáboroknál is változó volt a helyzet⁸² (7. kép).

Ugyancsak a déli táborkaputól kivezető kocsitűt keleti oldalán, a castrum védműveihez közelebb, attól csupán 150 m-re, egy terjedelmes épületesoport ismeretes.⁸³ Teljes alaprajzi tisztázására nem kerülhetett sor, de így is szét lehetett választani több periódusát. Az I. század végén paticsfalu kunyhók helyére a II. században apsisos, belső udvaros kőépület került. Néhány évtizeddel később kádifürdőt építettek hozzá, az ásatás időpontjában még négy kád volt épségben. Még később, a III. század közepe táján toldalékpépülettel bővítették a kövezett udvar déli oldalát. Az épület érdekességét a fürdőszárny északi oldalánál húzódó nagyobb terem északi falának vadász-jelenetet ábrázoló színes falképdíszé adja.

Az épület főbejárata a tábor déli védműveit kívülről szegélyező via angularisról nyílt, ami keleti irányban tovább futott a Dunához. A délkeleti regioban elfoglalt helyzete miatt feltehetően *deversorium*, vendégfogadó lehetett, ahol a szolgálati úton levő tisztviselők, kereskedők éjszakai szállást kaphattak.⁸⁴ Az alaprajzrészleten kívül, az épület eredeti funkciójára utalnak még az épület fala és a védművek között kirajzolódó — kb. 50 m-es sávot kitöltő — terjedelmes hulladékgödrök, amelyeket törött étkészletek, főzőedények, amphorák, üvegedények és állatesontok maradványaival töltöttek fel.⁸⁵ Ilyen *deversorium* legtöbbet idézett példája Novaesium (Neuss) legiostáborra mellől való a délkeleti táborsaroktól 150 m-re került elő.⁸⁶ Az aquincumi polgárváros déli kapuja előterében találtak vendégfogadót; ez a canabaeban álló épületnél lényegesen egyszerűbb típusváltozatot képviseli. Fürdőházzal kiegészített típust legutóbb Colonia Ulpia Traiana egyik városkapuja mellett tártak fel.⁸⁷

Mint említettük, a castrum délkeleti sarkának előterében kereszteződött a katonaváros két fontos utcája, amelyek a mai Magyar Lajos u., illetve Serfőző u. helyén haladtak. A II–III. sz.-i legiostábor dél-keleti sarkától a Dunáig terjedő területet — a kutatás mai állása szerint — az I. század második felében egy lovascsapat castruma foglalta el, amelyhez a Duna-parttal párhuzamosan még egy észak-déli irányú út vezetett (a mai Lajos utca nyomvonalán).⁸⁸ A szóban forgó területet a II. század első felében e castrum elbontása után népesítették be kőfalas épületekkel. Közülük kiemelkedett egy kb. 120 m hosszú csarnok: három pillérsoros körüljárához elarusítóhelyiségek és raktárak tartoztak. E mellé az épület mellé a III.

⁷⁴ CIL III 3580.; Frölich uo. 162. 21. felirat.

⁷⁵ Schönvisner I., De rudibus laconici caldariique Romani... (Budae 1778) 3. kép.

⁷⁶ Fitz J., Gorsium. A táci római kori ásatások. (Székesfehérvár 1970) 29. kép.

⁷⁷ Nagy T., BpR 13 (1943) 369.

⁷⁸ Petrikovits v. H., Die canabae Legionis, 150 Jahre DAI (1980) 168–169.

⁷⁹ Szilágyi J., Az aquincumi amphitheatrumok. (Budapest 1957) 16.

⁸⁰ CIL III. 3423.

^{80/a} CIL III. 10501.

⁸¹ Petrikovits v. H., Lixae. Roman Frontier Studies 12 (1979). (Oxford 1980) 1029., és 1032. Aelius Iustus felirata CIL III.; Neumann G., Canabae legionis. Reallexikon. (1980) 324.; Az aquincumi canabaeban előkerült collegium negotiantium-ot említő felirat: CIL III. 10430.

⁸² Vö. Barkóczi L., Brigetio. (Budapest 1951) 8–9.; Kandler uo. 1. ábra és 721.; Baatz D., Neue Untersuchungen im Legionslager und Militärstadt von Mogontiacum.

Limesforschungen 4 (1962) 32.; Butler R. M. Soldier and Civilian in Roman Yorkshire (Leicester 1971) 3. ábra.; Bloemers—Bogaers, Noviomagus (1979); Összesítő helyszínrajz 12.

⁸³ Póczy K., BpR 16 (1955) 57–91.; Németh M., BpR 24 (1976) 153–161.

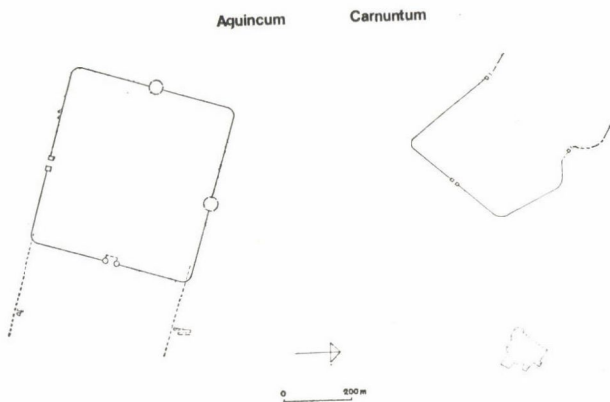
⁸⁴ Salway P., The Frontier People of Roman Britain. (Cambridge 1965) 170–173.; Bender H., Römische Strassen und Strassenstationen (Stuttgart 1975) 13 és 25.

⁸⁵ Póczy uo. 47.

⁸⁶ Lehner, H.—Oelmann, F., Das Gästehaus von Novaesium. BJ 131 (1926) 369–.; Baatz D., Limesforschungen 4. (1962) 29.

⁸⁷ Nagy T., BpR 13 (1943) 381.; Precht G., Römisches »Hotel« am Niederrhein. Das Rheinisches Landesmuseum Bonn 2 (1983) 28.; előzetes jelentés a Colonia Ulpia Traiana-beli feltárásokról.

⁸⁸ Szilágyi J., Drusus kori táborfelirat Aquincumról. LA II (Budapest 1938) 287.; Tóth E.—Vékony G., ArchÉrt 97 (1970) 109.

8. kép. [Közfürdő]helye canabaeban: 1. Aquincum, 2. Carnuntum

Abb. 8. Lage der Bäder in den Canabae

század folyamán hatalmas gabonaráktárakat csatlakoztattak, ezeket az épületeket támpillérekkel erősítették.⁸⁹ Az épületesoporttól dél felé vezető utat ugyancsak kő alapozású, kő küszöbvel ellátott boltsor szegélyezte.⁹⁰ E dunaparti épületesoport hosszát 300 m-en követték fel-tárásokkal.

Mogontiacum canabaejából felirat utal a kikötőre, Argentorate esetében ásátásokkal azonosították a helyét.⁹¹ Caerleon canabaejában a kikötő helye többször változott, az építmények közül csak részletek ismertek.⁹²

Aquincumban a limes úton észak felé haladva, a feltételezett kikötő szomszédságában, közfürdő állt. Hypocaustummal ellátott melegvízű medence és több, fal-festéssel dekorált helyiség, folyosó, nagyobb terem bontakozott ki az eddigi ásátások nyomán.⁹³ Az épület mérete az ásátás jelenlegi ismeretei szerint, kb. 110×90 m-es lehetett. A közfürdő helyének kiválasztását bizonyára meghatározták itt a közművek. A legiostábor déli fő-gyűjtőcsatornája futott le ezen a ponton a Dunához, s elvezette a medencék elhasznált vizét (8. kép).

A kő alapozású, méretükből következtetve emeletes házak közül, eddig egy-egy terjedelmes kőépület maradványait tárták fel, a via angularis mindkét oldalán. Többszöri átépítést, megemelt terrazzó padlókat, padlófűtés nyomait rögzítették mindkét épületben. A padlószintek közötti feltöltésben — mindkét épületnél — a színes mintájú vakolatok nagy mennyiségéből lehet következtetni a falak dekorációjára. Az útkereszteződés keleti oldalán álló épülethez minden bizonnyal szentély tartozott, Silvanus márvány votívta-ble töredékeit és oltárköveket emeltek ki az épület romjai közül.⁹⁴

További, említésre méltó épületesoport a via angularis déli folytatásában, a táborsaroktól kb. 300 m-re ismert. Itt a II. század végén, kelet felé 3 m széles, lekövezett utcát nyitottak a Duna irányába, a 12 m széles észak-déli kocsútról.⁹⁵ Az így kialakult kereszteződés északi oldalát közfürdővel építették be. Padlófűtéssel ellátott két nagyobb helyiséget és az épület északi traktusának összekötő folyosóját tárták fel.⁹⁶ Utóbbinak színes lomb mintájú boltíves mennyezetfestését sikerült összeállítani.

Az utcakereszteződés déli térségében belső udvaros épület emelkedett a II. századtól kezdve. Nagyobb termek és az utcát szegélyező porticus, valamint az észak-déli főutea mentén oszlopokkal díszített bejárat küszöbe maradt meg. A többször átépített nagyobb komplexummal kapcsolatban biztosat csupán késő császárkori felhasználásáról tudunk: középső nagy termében, amelynek mennyezetét oszlopok tartották, belső apsiszt és hozzá-csatlakozó ülő padsort alakítottak ki. Amikor az épületet, a jelek szerint, ókeresztény imaházzá alakították, a nagy termekhez kívül cellasort tapasztottak.⁹⁷

A korábbi felhasználását illetően csupán merész feltételezést kockáztathatunk meg. A szóban forgó római kori épületrésszel szomszédos ház pincéjében (mai Magyar L. u. és Perc u. sarok) egy kváderes falazatból bontották ki azt az egyiptomi stélét, amelynek kő felületébe egyiptomi hieroglifákat véstek be.⁹⁸ A töredék 14 soros feliratról megállapították, hogy a középbírodalom korából származik, s feltételezték, hogy az Egyiptomból származó emlék egy Isis szentély relikviái közé tartozott.⁹⁹ A legújabb ásátások szerint a római épület falai ide is áthúzódtak, sőt egy római kori pincelejáró kő lépcsőfokait is dokumentálták a hozzájuk tartozó terrazzós szintekkel.¹⁰⁰ Így még az sem lehetetlen, hogy a canabae déli szegélyén álló Isis-szentélyt használták volna fel a IV. század vége felé az ókeresztény vallási közösség céljaira.

Az északnyugati regio (9. kép)

Egyelőre a canabae nyugati sávjáról a leghiányosabbak a topográfiai ismereteink, pontosabban a porta decumanából kivezető út északi oldalát kísérő területről. A mai Vihar u. és a Körte u. közötti szakaszról mind-egyedül csak szórványos leletek és összefüggés nélküli falmaradványok kerülnek elő. A Raktár — Hunor u. sarkán pl. több periódusú, nagyobb épület húzódott, egyik helyiségeinek a III. században a fala mellé oltárkövet állítottak.¹⁰¹

A legiostábor északnyugati sarkánál már szaporodnak az adatok: nagyobb szentélykörzet lehetett itt. Az aquincumi kutatás során még nem történt kísérlet a jól körülhatárolható területen előforduló épületmaradványok, feliratos oltárkövek, istenábrázolások összegyűjtésére, így a templomok rekonstrukciójára nem gondolhatunk. Pedig nem lehet véletlen, hogy a Veder u. — Kuni-

⁸⁹ Szilágyi J., BpR 15 (1950) 479—504. Facsády A., Előzetes ásátási jelentések: RégFüz 30 (1977) 18.; BpR 24 (1976) 408.; Az alaprajzot a legújabb ásátások tisztázták: H. Kérdő K., RégFüz 35 (1982) 30.; A csarnoktól délre húzódó boltsorról Póczy K., BpR 24 (1976) 408. Póczy K., Municipium u. Canabae in Aquincum. Roman Frontier Studies 9. (Tel-Aviv 1967) 155.

⁹⁰ Facsády A., RégFüz 33 (1980) 32.; B. Tóth Á., RégFüz 34 (1981) 27—28.; Bertalan V.-né RégFüz 34 (1981) 91.

⁹¹ Petrikovits v. H., Die Canabae legionis 171.; Canabae legionis 326.

⁹² A caerleoni kikötőről Nash-Williams, V. E. — Jarrett, M. G., The Roman Frontier in Wales (Cardiff 1969) 29.

⁹³ Szilágyi J., Az Aquincumi Múzeum kutatásai ... 1936—1942 évek folyamán. BpR 13 (1943) 353—355.; Aquincum (Budapest 1956) 26.; Ua. BpR 15 (1950) 352.; ArchÉrt 78 (1951) összesítő helyszínrajzon 28.

H. Kérdő K. — B. Tóth Á., RégFüz 34 (1981) 29—30.

⁹⁴ Póczy K., RégFüz 28 (1975) 32.; Facsády A., RégFüz 33 (1980) 34.

⁹⁵ Bertalan V.-né, BpR 24 (1976) 150.; Póczy K., BpR 24 (1976) 17.

⁹⁶ Póczy K., RégFüz 30 (1977) 20.

⁹⁷ L. 95. j.

⁹⁸ Nagy L., Az aquincumi múmia-temetkezések. (Budapest 1935) 27, és 24. kép. A lelőhelynél tévesen Perc u. 103. szám szerepel. Az utcában viszont csak 15 ház állt.

⁹⁹ Dobrovits A., BpR 13 (1943) 48. és 15—16. jegyzetek.

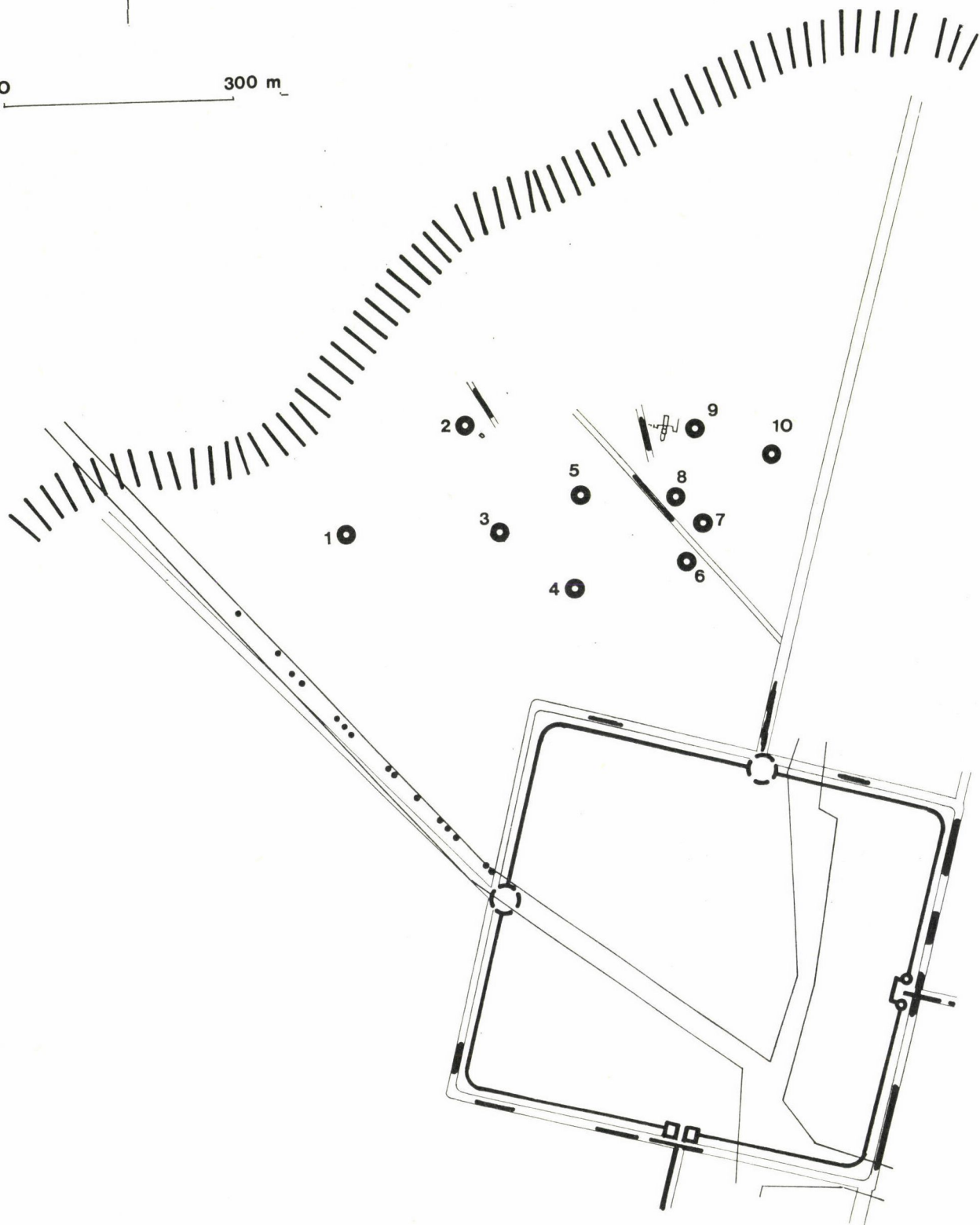
¹⁰⁰ A lelőhelyhez: Bertalan V.-né BpR 24 (1976) 270—71.

¹⁰¹ Nagy L., Ókeresztény temetőkápolna, cella trichora a Raktár utcában. (Budapest 1931) 38. A 4. századi kápolna miatt lebontott korábbi épületben levő Silvanus oltárt Claudius Severus állíttatta.

ÉNY-i regio

0 300 m

9. kép. Az északnyugati regio: Szentély, oltár, istenábrázolás, 1. Raktár u.—Körte u. sarok, 2. Kunigunda u. 12., 3. Vihar u. 13., 4. Vihar u.—Veder u. sarok., 5. Vihar u.—Szellő u. sarok., 6. Szél-Szellő u. sarok., 7. Szél u. 23., 8. Meggyfa u. 21., 9. Meggyfa u.—Szél u. sarok., 10. Meggyfa u.—Kerék u. sarok
Abb. 9. Der nordwestliche Stadtteil: 1–10. Heiligtum, Altarstein, Götterdarstellung

gunda u. — Szél u. — Meggyfa u. — Vihar u. által határolt sáv a lelőhelye eddig két tucat oltárkönek és 8 istenábrázolásnak. A sáv keleti oldalán haladt a canabae távolsági útjainak felsorolásakor már említett — II mszéles, ÉNy — DK-i irányú kocsit, ami az északi táborkaput elhagyva egyenesen haladt a Solymári völgy torkolatához.¹⁰² Felsoroljuk azokat az emlékcsoportokat, amelyeket kb. 400 m-es távon belül — a már körülírt területen — az út mellett vagy közvetlen közelében találtak.

Elsőként említhető két relíeffel díszített kőtábla, az egyik Iupitert és Iunot, a másik Isist és Serapist ábrázolja,¹⁰³ Mercurius és egy Isis papnő társaságában. Az emlékek lelőhelye a Vihar u. 13. sz. Az emlékek publikálója Kuzsinszky Bálint évekkel később ásatást végzett a környéken, s a Vihar utca úttestjét is felbontotta, hogy további istenábrázolásokat találjon. Leírja, hogy csak falmaradványokat és felirat nélküli oltárt talált. A szomszéd telek viszont Aesculapius és Hygieia relíeffel,¹⁰⁴ a táblák méretei és stílusa egyezik az évtizedekkel korábban feltett, s már említett Iupiter — Iuno istenábrázolásokéval.

Még két emlék kapcsolható az előzőekhez: az egyik, épülethomlokzat felső párkányának bal oldali saroktagja, amelyet Isis Pharia alakjával díszítettek.¹⁰⁵ A sarokkő oldalán négy soros felirat megmaradt betűiből a szöveget egyelőre nem sikerült rekonstruálni. A negyedik épületem korinthusi oszlop, amely talán a bejáratot szegélyezte.¹⁰⁶

A lelőhelytől kb. 80 m-re „in situ” találtuk egy terrazzós helyiségben Silvanus Augusta oltárát, amelyet a helytartói officiumhoz beosztott egyik commentarius consularis állíttatott.¹⁰⁷ A szóban forgó területen, az említett lelőhelytől kb. 100 m-re, egy későrómai sírhoz hat oltárkövet használtak fel, amelyek a közvetlen környékről emelhetők át, rajtuk I. Ó. M. Silvano domesticus, Silvano silvestris, Aesculapio-Hygieiae szólnak a dedicatio.¹⁰⁸ A közelben ép Silvanus oltárt találtak „in situ” épületből, s mellette a Mithras-kultusz jellegzetes edényét, egy kígyóval díszített kráter darabjait.¹⁰⁹ Minthogy a két istenségnek szóló dedicatio ugyanazon szentélyben elég általánosak — mint pl. Poetovioiban, Carnuntumban, Romában —, sőt a két istenség közös oltáron való említése sem ritka — mint pl. Emonában,¹¹⁰ a Mithras — Silvanus szentély Aquincumban is elképzelhető. Sőt még az is lehetséges, hogy a Pán alakkal díszített oltárkő, amelyet ugyancsak egy tribunus beneficiarius állított,¹¹¹ akárcsak a Silvanus domesticusnak szóló dedicatio egyikét, valaha a mai Berend u. — Szél u. — Veder u. térségében emelkedő közös szentélyben használták. A területen előkerült nagyszabású épületekre valló falak helyén rendszeres ásatás nem volt. Csupán a Kunigunda u. sarkánál, tehát a terület északi határában írja egy épület romjairól feltárója, hogy sokszögű alaprajza miatt útmenti kápolna lehetett. Kis, felirat nélküli oltárköveket emelt ki a falmaradványok közül.¹¹²

Nagy Lajos 1927. évi ásatási beszámolójában hangsúlyozza, hogy feltűnően sok füstölőtálat és négyszögű terrakotta edényt talált a Vihar u. 24. sz. épület törmelékai, falfestményei között.¹¹³ A több periódusú épület a szakirodalomban „a Vihar úti freskók” miatt ismeretes.

A III. század végén, esetleg már a IV. század eleji átalakítás, újrafestés alkalmával ugyanis nagyobb falkép figurális mintájából arató ábrázolása őrződött meg az egyik helyiségben. A periodizáció szerint még a század második felében is felújították és újra kifestették az épületet.

A felsoroltakból következően a körzetben legalább három-négy templomcska sorakozott. Az úton, a tábor felől haladva, először Iuno-Iupiter szentélye állhatott, Aesculapius-Hygieia temploma ennek párjaként képzelhető el. Silvanus-Mithras szentélye esetleg több, önálló kápolna csoportját is alkothatta, az egyelőre ismeretlen istenségnek szóló sokszögű szentély a terület északi határát jelenthette, amint a III. században, az egész szentélykörzet bizonyára a canabae északnyugati határát jelölte.

Hasonló szentélykörzetekről tudósítanak a legióstáborok melletti katonavárosok publikációi. Aquincum szomszédos legióstáboránál, a brigetioi katonavárosnál, a castrum porta decumanajából kivezető út mentén, ugyancsak több — a canabae feltételezett szegélyén — emelkedett templom, amelyekhez porticus vezetett az aquaeductus mentén.¹¹⁴ A Fons Salutis mellett Apollo-Hygieia templomának az építési felirata őrződött meg, továbbá egy díszes kapuzatra vonatkozó felirat és több oltárkő.¹¹⁵ Carnuntumban a legújabb ásatások nyomán bontakozott ki egy összefüggő szentélykörzet a tábor keleti kapujából kivezető főút mentén, ugyancsak a canabae szélén.¹¹⁶ Iupiter, Iupiter Heliopolitanus, Kybele, Mercurius számára állították itt a fogadalmi emlékeket, illetve ezeknek az istenségeknek a szobrai találtak a helyszínen, az emlékcsoport egy keleti kultusz szentélykörzetéhez tartozott. A példák tovább idézhetők a rajnai és britanniai limes legio-canabaeinak köréből¹¹⁷ (10. kép).

Visszatérve az aquincumi katonaváros északnyugati sarkához, az eddigi feltárások eredményei szerint egészen sűrűn állhattak itt a díszes középületek és a módosan berendezett lakóházak a II–III. századokban. Először észak, majd kelet felé haladva, a szakirodalomban a következő épületek leletmentéseiről olvashatunk rövidebb-hosszabb beszámolókat:

A Szél u. 32. helyén több periódusú épület állott, öt terrazzópádlos termét bontották ki és egy lekövezett udvar részletét. Padlófűtéssel, fűtőcsatornával látták el a főépületet, amelyhez mellékszárnyak csatlakoztak. A tarka falminták többszöri átfestésre utaltak.¹¹⁸

A Szél u. és Szellő utcák sarkán ugyancsak terrazzópádlos, hypocaustumos épület részletét dokumentálták gazdag leletanyaggal.¹¹⁹

Az utca túlsó sarkán korábban folyt leletmentés, amelynek tanúsága szerint a két római kori lakóház között futott ÉNy-i irányban a már többször említett kocsit. A canabae egyik legdíszesebb épülete állhatott itt a falfestmények, stukkók, dísztárgyak tanúsága szerint. Az egyik terem virágmintás tapétafestésének részleteit össze is állítottuk; feltehetően egy szomszédos helyiségből származnak azok a figurális töredékek, amelyek közül nőalak ábrázolása és egy hatyú alakja őrződött meg, feltehetően Léda-falképből.¹²⁰

A Szél és Meggyfa u. sarkán sok helyiséges, terjedelmes épület nyugati és északi szárnyát tárták fel. A sok helyiség közül — ezek többségét ugyancsak hypocaustu-

¹⁰² L. 35. és 36. jegyzeteket.

¹⁰³ Kuzsinszky B., BpR 5 (1897) 106 és 113. Az istenpárt Pluto — Proserpina alakjaival is azonosították.

¹⁰⁴ Szilágyi J., Tan. Bp. M. 9 (1941) 240.; BpR 13 (1943) 347.

¹⁰⁵ Póczy K., BpR 19 (1959) 152.

¹⁰⁶ Kuzsinszky B., BpR 9 (1906) 50.

¹⁰⁷ Póczy uo. 145. Ugyanerre a lelőhelyre lokalizálható még 3 oltárkő: Nagy L., BpR 12 (1937) 265.

¹⁰⁸ Póczy uo. 146–149.

¹⁰⁹ Wellner I., BpR 21 (1964) 253–259.

¹¹⁰ Ehhez: Abramci M., Archäologische Funde in Pettau. JÖAI XVII (1935) Beibl. 93.

¹¹¹ Erdélyi G., A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. (Budapest 1974) 172.

¹¹² Wellner I., RégFüz 25 (1973) 34.

¹¹³ Nagy L., Topográfia, BpTört (1942) 363.

¹¹⁴ RIU (Budapest 1978) 424, 503, 375, 377, 376, 378.; A lelőhelyhez: Paulovics I., LA II (Budapest 1942) 125–26.

¹¹⁵ Póczy K., ArchÉrt 107 (1980) 16.

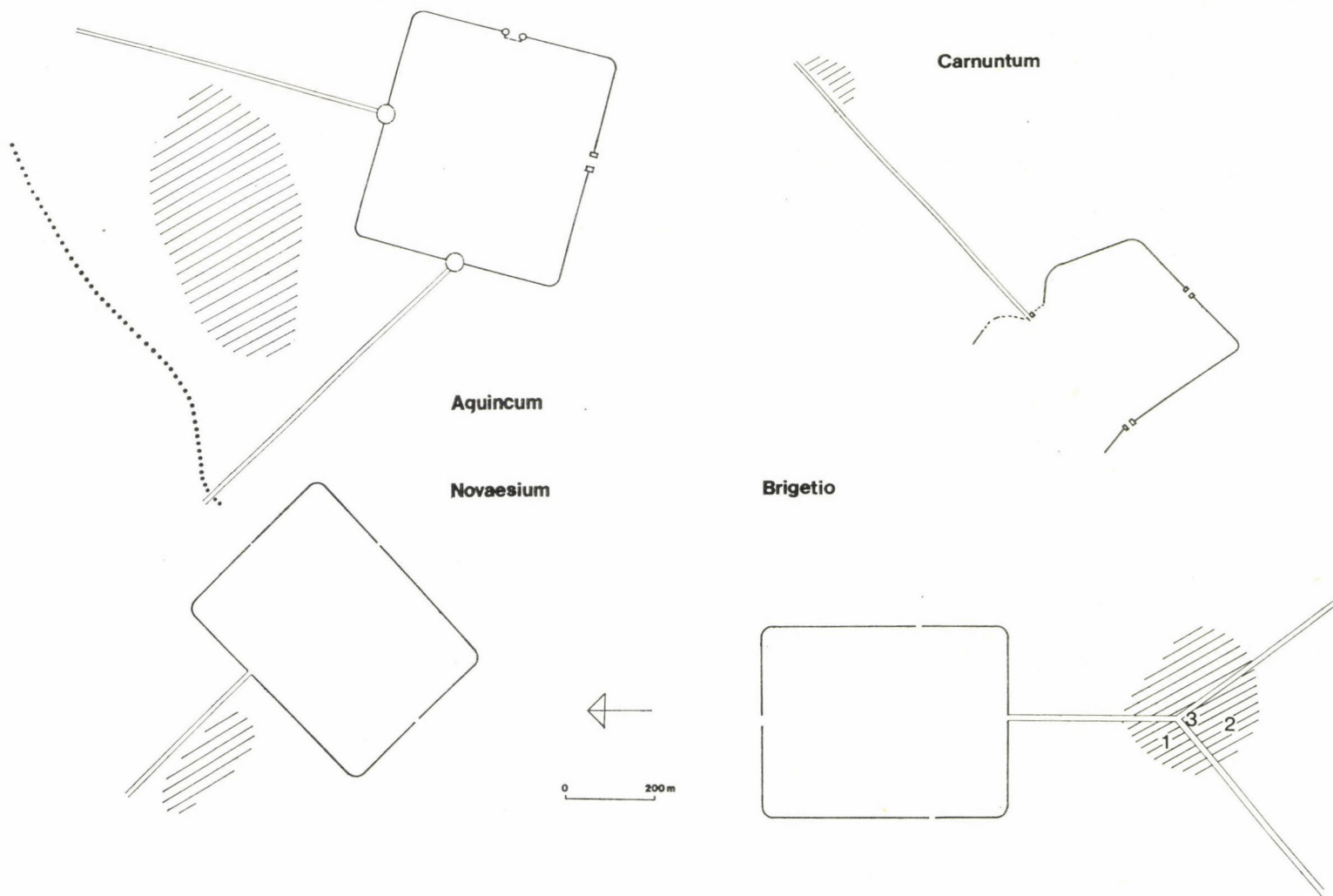
¹¹⁶ Kandler, M., Ein Tempelbezirk in der Lagerstadt von Carnuntum (Ergebnisse einer neuer Grabung in Deutsch-Altenburg). (Wien 1981) 1–16.

¹¹⁷ Birley, E., Research on Hadrian's Wall. (Kendal 1961) 163.; Bechert, T., Römisches Germanien zwischen Rhein u. Maas. (München 1982) 198.

¹¹⁸ Wellner I., BpR 23 (1973) 268.

¹¹⁹ Wellner I., RégFüz 24 (1972) 27.

¹²⁰ Nagy L., BpR 12 (1937) 297. és BpTört (1942) 363.

10. kép. Szentélykörzetek helye a canabaeban: Aquincum, Carnuntum, Novaesium, Brigetio (Mithras, Dolichenus, Apollo-Hygieia-szentély)
 Abb. 10. Lage der heiligen Bezirke in den Canabae

mos fűtéssel melegítették —, az egyik terem emelkedik ki jelentőségében stukkómintái miatt. Négy m hosszú falának lábazati részén „in situ” állt még a színesen festett, architektúrát imitáló stukkóborítás.¹²¹

A Meggyfa—Bogdányi—Kórház utcák térségében feltárt ún. Hercules villa, mozaikpadlóinak kvalitásosága miatt közismert a szakirodalomban. A felsoroltakhoz hasonlóan a római épület helyét itt sem lehetett az ásatások számára hozzáférhetővé tenni, emiatt a teljes alaprajz tisztázatlan maradt. Nyugati oldalon az épülettömböt kőfalas kerítés zárta le, ezzel párhuzamosan futott a vízvezeték bekötő ága és az északnyugati irányú út. A terület északi oldalán fürdőház állott (bokszoikat ábrázoló mozaikpadlóval). A főépület hat helyisége ismeretes, amelyek mindegyikét mozaikkal díszítették, közülük két-tőn a Hercules-mítosz jelenetei ismerhetők fel. Több hypocaustumos helyiség csatlakozik még ehhez a szárnyhoz, amelynek falairól a színes növényi mintás és madárral díszített vakolatok és stukkóval borított falfelületek utalnak az épület módos voltára.¹²²

A felsorolt öt római kori épület közös tulajdonsága, hogy mindegyiket többször átépítették a II. század közepétől a IV. század első feléig. Korábban a helyükön kezdetleges paticsfalas kunyhók álltak, a IV. század második felétől már temetkeztek az egykor oly jómóddal berendezett kőfalas épületek romjai közé.¹²³

Az északeleti regio (II. kép)

A polgár város felől érkező aquaeductus keleti oldalán — a canabae északeleti negyedében — egészen a Dunapartig folytatódott a gazdagon berendezett módos kőépületek a II. század közepe és a IV. század közepe közötti időszakban. A canabae szervezetével, lakosaival kapcsolatban előkerült emlékek többsége a katonavárosnak e szóban forgó északnyugati negyedéből valók. Pl. a canabae egyik magisterének oltára, amelyet Volcanusnak dedikált a II. században.¹²⁴ Egy márvány emléktábla — amelyet 156 júniusában állítottak — szövege szerint a II. adiatrix legio katonáinak nagyobb csoportját a feltüntetett időpontban bocsátották el a legio kötelékéből,¹²⁵ s „cives Romani et veterani”-ként, közös szervezetet alkotva, talán ekkor kaptak helyet a canabae északi részében.¹²⁶ A felirat lelőhelye a Búvár u.—Szentendrei út sarok.

A kőépítkezések közül az északeleti régióban a legjelentősebbet a mai Meggyfa u.—Folyamőr u.—Búvár u.—Szentendrei út által közrezárt terület foglalta el.¹²⁷ A déli oldalon apsisal lezárt nagyobb teremhez csatlakozó helyiségsort találtak, a nagytermet hypocaustummal fűtötték. Ezt az épületet kelet felől kőkerítés (esetleg porticus) szegélyezte. Fortuna-szobrot, aranyozott Eros-köszobroska fejét és több oltárkö tőredékét emelték ki a romok közül. Az épületrésztől — amely talán a főépület szentélye lehetett — északra fürdőház állott, négy helyiségének padlóját fekete-fehér geometrikus mintázatú

mozaik díszítette.¹²⁸ A főépület e traktustól északra terebélyesedett, helyiségsorai belső udvarokat vettek körül. A szobákat és folyosókat figurális mintájú falfestménnyel, stukkóborítással és mozaikkal tették látványossá.¹²⁹

A vázolt épületesoporttól délkeletre, a Folyamőr u. 14. és 16. számú telkeken tárták fel egy kőépület többször megújított szárnyát, alakos díszítésű falfestményei mitológiai jelenetekhez tartoznak.¹³⁰ Az épületet oszloporszegélyezte, amelyet egy korábbi leletmentés hozott felszínre.¹³¹ A táborn kívülől szegélyező széles kocsút meghosszabbítása halad az említett két épületesoport keleti oldalán, amely elfordult, és kifutott az innen mintegy száz méterre levő Duna-partra.¹³²

Az út keleti oldalának beépítettségéről is tájékoztatnak leletmentésekből származó megfigyelések, amelyek a Folyamőr u.—Meggyfa u. kereszteződéséből,¹³³ a Folyamőr u.—Sorompó u. északeleti sarkáról¹³⁴ a Sorompó u. déli oldalán, a Miklós téren,¹³⁵ valamint a Laktanya u. keleti oldalán¹³⁶ gondosan megépített kőfalas épületekről, több periódusú terrazzópadlókról, hypocaustumról, falfestmények és stukkódíszítés nagy mennyiségéről számolnak be. A kőalapozású épületek alatt paticsfalas kunyhók elbontott szintjét találták az I—II. sz. fordulójáról.

A canabae északeleti regioját kelet felől a Kis-Duna-ág határolta, a vízpart szabta meg ezen az oldalon a terjeszkedés lehetőségét. A Kis-Duna-ág túlsó partján, a Hajógyár szigeten, pontosan az említett épületesoporttal szemben emelkedett egykor a helytartók palotája.¹³⁷ Mind megépültének, mind felhagyásának időpontját illetően megoszlanak a vélemények. A teóriák abban egyeznek, hogy a palota bővített szárnya 130-ban használatban volt, hiszen a zászlószentélyében az egyik oltárkö ebből az évből való.¹³⁸ E szentély alatti szinten Mercurius-kápolna alapfalai és egy oltárkö feliratának a lenyomata őrződött meg.

A palota főépületének sarok-rizalitos, porticusszal szegett főhomlokzata kelet felé nézett, egy belső kikötőre, amelyet a szigetre eddig a pontig benyúló holtág felhasználásával képeztek ki. A közel négyzet alakú épület 120×130 m-es alapterületű, a keleti oldal fogadótermeit és az északi oldal lakóhelyiségeit fehér-fekete mintázatú mozaikokkal díszítették, valamint figurális mintájú színes falképekkel. Az épület északnyugati sarkát fürdő helyiségei töltötték ki, ezt a szárnyat azonban csak a III. század elején építhették be a tágas belső udvar sarkába. A déli szárnyat szentélyudvar és széles kocsihajtó túlsó oldalát gazdasági szárny foglalta el. A palota belső diszudvarában a császárkultusz podium-templomát építették fel a III. század elején. A helytartói rezidenciához dél felől csatlakozó következő monumentális épület indítása ismert.¹³⁹ A helyiségek sokszögű alaprajzából és az eddig előkerült falfestmények stílusából következtetve a III. század legelején épülhetett a palota bővítéseként, nyilvánvalóan abból az alkalomból, hogy Caracalla császár 214. évi aquineumi tartózkodásakor a brigetioi legio csatlakoztatásával két legiossá alakította Pannonia Inferior pro-

¹²¹ Wellner I., BpR 24 (1976) 419.

¹²² Wellner I., Acta ArchHung 21 (1969) 245—84. Előzetes ásatási jelentés BpR 19 (1959) 254—55.

¹²³ Ehhez Parragi Gy., BpR 20 (1963) 324.; Az épületesoporttól északra, a Filator-i gátnál, nagyméretű csarnokos épületet találtak. Gömöri Havas S., BpR 4 (1892) 26 szerint lovassági laktanya lehetett. Nagy L. véleménye az, hogy valamilyen gazdasági épület, talán magtár lehetett: BpTört (1942) 363.

¹²⁴ CIL III. 3505.

¹²⁵ Kuzsinszky B., BpR 8 (1904) 167.

¹²⁶ Szilágyi J., Aquincum. (Budapest 1956) 83, és 384. j.

¹²⁷ Römer F., ArchÉrt 1 (1896) 69.; Kuzsinszky B., Aquincum, Ausgrabungen u. Funde (Budapest 1934) térképmellékletén 9. pont;

¹²⁸ Wellner I., Ásatási jelentés. BpR 24 (1976) 418.; Nagy L., BpTört (1942) 543.

¹²⁹ Parragi Gy., RégFüz 31 (1978) 16.; Szirmai K., RégFüz 32 (1979) 39.; 33 (1980) 34—35.; 34 (1981) 29.

¹³⁰ Parragi Gy., RégFüz 29 (1976) 30.

¹³¹ Póczy K., 1954. évi leletmentés felmérései a BTM Adattárában.

¹³² Lásd 41. jegyzetet, valamint Szirmai K., RégFüz 34 (1981) 29, a Selyemgombolyító területén végzett ásatásról beszámoló és megfigyelései a Kő u. sarkán BpR 24 (1976) 61.

¹³³ Römer—Zsigmondy uo.

¹³⁴ Parragi Gy., RégFüz 31 (1978) 117.

¹³⁵ Szilágyi J., BpR 16 (1955) 403.

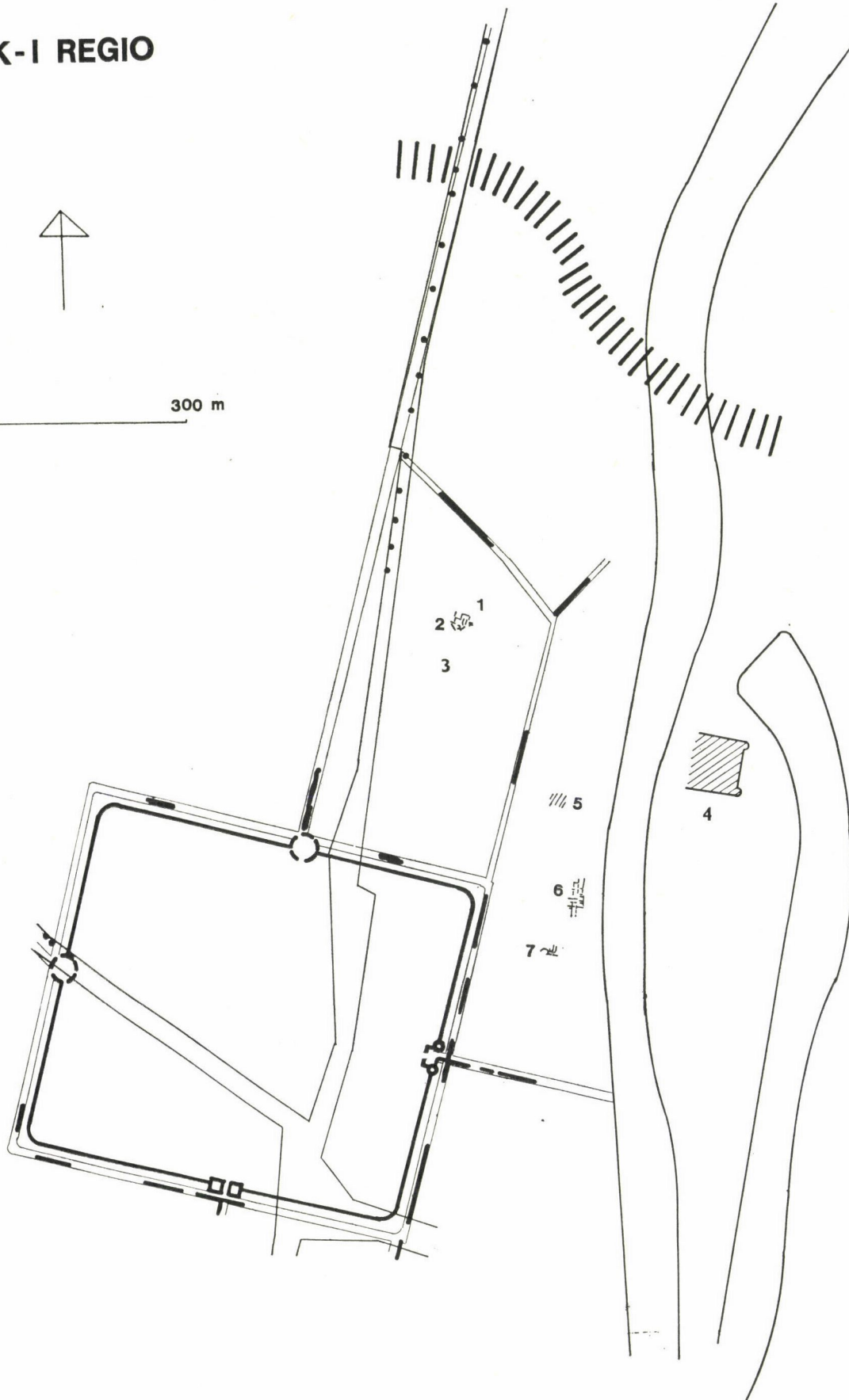
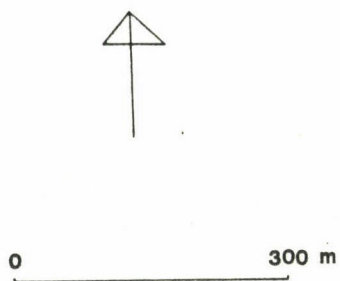
¹³⁶ Kabu M., BpR 16 (1955) 255—294. Szilágyi J., ArchÉrt 78 (1951) 133.

¹³⁷ Szilágyi J., BpR 14 (1945) 25—104.

¹³⁸ Szilágyi J., Építéstudomány 22 (1967) 980—986.; Wellner I., ArchÉrt 97 (1970) 116—125.; Szilágyi J., ArchÉrt 98 (1971) 53—59.; Wellner I., ArchÉrt 100 (1973) 22—223.; Nagy T., BpTört (1973) 116—117. és 181.

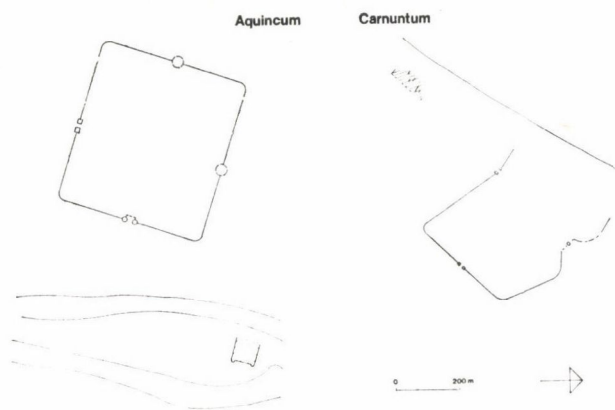
¹³⁹ Szilágyi J., BpR 18 (1958) 53—71.; Ua., BpR 16 (1955) 403—414.

ÉK-I REGIO

11. kép. Az északkeleti regio: Paloták, díszes lakóházak, középületek. 1. Meggyfa u.—Folyamőr u. sarok, 2. Szentendrei u.—Folyamőr u. között, 3. Buvár u.—Szentendrei u. sarok, 4. Hajógyár sziget—helytartói palota, 5. Sorompó u. 2., 6. Laktanya u. 27–31., 7. Kő u.—Laktanya u. sarok

Abb. 11. Das nordöstliche Viertel: 1–7. Städtische Villen, elegante Wohnhäuser, öffentliche Gebäude

12. kép. Helytartói paloták katonavárosban: 1. Aquincum, 2. Carnuntum

Abb. 12. Statthalterpaläste in Militärstädten: 1. Aquincum, 2. Carnuntum

vinciát.¹⁴⁰ A duplájára növekedett helytartói intézkedési kör miatt, a felduzzasztott officiumot is nagyobbítani kellett, de a helytartó közvetlen környezetének gyarapodásával új építkezésekkel is bővült a hivatalok és a lakások száma (12. kép).

A canabae keleti területének a vázolt beépítettsége a legújabb ásások eredményei nyomán rajzolódott ki a maga összefüggésében. A korábbi elképzelés az volt, hogy a castrum a folyópartig húzódott (még arra is gondoltak, hogy átnyúlt volna a Hajógyár szigetre), s így azokat az épületmaradványokat, amelyeket a Laktanya u.-ban, illetve a Duna-parton találtak, e tábor parancsnoki épületeinek és fürdőhelyének vélték.¹⁴¹

A II. század húszas–harmincas éveiben azonban a II. adiutrix legiotáborának a keleti védművei a Kő u.-tól délre a mai Harrer Pál u. vonalában és ennek folytatásában a Polgár u. vonalában húzódtak. Mindazok az épületek, amelyek tehát a II–III. századokban és a IV. század első évtizedeiben a táborfal és a Duna között emelkedtek, a canabae keleti regioja területéhez számítottak.¹⁴² Elsőként egy közfürdőt említünk, a legújabb ásások hozták felszínre különböző alakú medencéit, fűtésrendszerének nyomait, vízesatornáit. Helye a Kő u.–Laktanya u. Duna-part–Vöröskereszt u. meghosszabbított vonala.¹⁴³ Ennek a fürdőnek az elhelyezésénél ugyanaz a szempont dönthetett, mint a canabae délkeleti regiojában leírt közfürdőnél (Korvin O. tér, Árpád-híd feljáró északi oldala), vagyis a meglevő közművekhez alkalmazkodtak. Itt a legiotábor északi főgyűjtő csatornája haladt a felszín alatt a castrum észak-keleti sarkától a Dunához, s ebbe kötötték be – az ásás tanúsága szerint – a fürdő szennyvízcsatornáit. Egy aquincumi felirat egyébként a

katonaváros egyik balneumának Severus Alexander idejében lezajlott építkezéseiről emlékezik meg. Az építési emléket a limes út közvetlen szegélyén a Kolozsi tér 5. sz. alatt befalazva találták.¹⁴⁴ A szóban forgó lelőhely a katonaváros sűrűn beépített területén kívül – attól mintegy 500 m-re – húzódik fontos útkereszteződésnél. A régészeti megfigyelések szerint kőépületek sűrűsödtek e közlekedési csomópontban a limes út mentén,¹⁴⁵ illetve a domboldaltól a Dunához érkező utat kísérve. Így nem kizárt, hogy a fürdő, amelyet a felirat említ, ehhez az épületesoporthoz tartozott.

A helyszín fölött, a dombra kapaszkodó Szépvölgyi út lejtőjének egy terepteraszán feltárt romokban a helytartói villát vélték felismerni.¹⁴⁶ Tovább haladva az út mentén kb. 500 m-re, további feliratos kőemlék került elő, szövege egy *milis pequariust* is megnevez.¹⁴⁷ Az emlék nyomán arra következtettek, hogy itt a canabae szegélyén levő mezőkön és ligetekben legeltették a legio állatállományát. A *prata legionis* kérdésével behatóbban foglalkozva,¹⁴⁸ ismételten utaltak arra, hogy a legionak milyen jelentős számú állatállománnyal kellett rendelkeznie. A lovaság és tűzérség mellett a trénnek is volt ménese. Az élelemellátást, a prém és a bőr feldolgozását is a helyi állatállománynak kellett zömében biztosítania. A mintegy 5000 birka, kb. ugyanennyi disznó, és több ezer marha és ló részére kínáló legelő a budai dombok vidékén bizonyára nem volt elegendő. Ezért feltételezhető, hogy a *pesti parton* egy szélesebb sávot is felhasználtak e célra. A határzóna ilyen fajta kihasználását Britanniában ásási adatokkal támasztották alá.¹⁴⁹ E védelmi szempontból is fontos területeken a nyájakat és méneseket katonai felügyelettel biztosították, a rajnai példák szerint.¹⁵⁰

Aquincumban első alkalommal a Március 15-e téri római hídfőállás publikációja alkalmával sorolta fel Nagy Lajos a pesti oldalon szórványosan előkerült római emlékeket,¹⁵¹ köztük egy beneficiarius állomásra utaló feliratot Rákospalotáról. A legújabb kutatások már összefüggő település nyomáról és kiterjedt temetőkről tudósítanak.¹⁵² A szórványos és az összefüggő emlékesoportok a II. század végénél nem korábbiak, s főként a III–IV. századot ölelik fel.

*

Összefoglalva az eredményeket: az I. század végétől az V. század elejéig használatban levő legiotábor az idők folyamán többször átépítették. A canabae kutatása szempontjából lényeges, hogy a castrum helye a II–III. századok folyamán azonosnak vehető, alig módosult. Alábbi vázlatunk ugyanerre az időre szorítkozik.

A katonaváros számára – jelenlegi kutatásaink szerint – mintegy 140 ha-nyi területet építettek be. E települést határolta keleten a Duna, nyugaton a katonai tábor mögött emelkedő dombsor gerince, északon a Rádl-árok, majd az Aranyhegyi patak Dunába torkolló szakasza, délen egy mély száraz árok, amely esőzések idején a hegyekből lezúduló vizet gyűjtötte össze és vezette a folyóba. A vázolt szituációból következik, hogy a cana-

¹⁴⁰ Fitz J., *Il soggiorno di Caracalla in Pannonia nel 214.* (Roma 1961) 17 és 21.

¹⁴¹ Szilágyi J., BpR 16 (1955) 418.; Nagy T., BpTört (1942) 446.

¹⁴² Szirmai K., BpR 24 (1976) 415, Harrer P. u. és Laktanya u. közötti szakasz; uo. 416, Laktanya u. és Duna-part közötti sávban előkerült római épületek részletei. Németh M., uo. 416–417. a csatlakozó épületrészletekről. Bertalan V.-né BpR 24 (1976) 439–440, a Laktanya u.-ban a Kő utcától délre eső szakaszát kutatta át és dokumentálta a római épületrészleteket.

¹⁴³ Németh M., BpR 24 (1976) 416.

¹⁴⁴ Kuzsinszky B., BpR 8 (1904) 164.

¹⁴⁵ Wellner I., BpR 20 (1963) 299.; BpR 22 (1971) 411–.; BpR 23 (1973)

¹⁴⁶ Nagy T., a Szépvölgyi úton, a Mérőműszergyár területén feltárt romesoporthról előzetesen BpTört (1973) 120, 56. kép.

¹⁴⁷ Kuzsinszky B., BpR 5 (1897) 114. A lelőhely a mai Pálvölgyi barlang bejárata közelében, a volt Holzspach-féle kőbánya.

¹⁴⁸ Mócsy A., *Prata legionis.* RégDolg (Budapest 1976) 88.; Úa., Acta AntHung (1972) 153.

¹⁴⁹ Breeze, D. J. – Dobson B., *Hadrian's Wall* (London 1964) 127. részletezik a határ előterében levő, a rómaiak által használt területsáv jelentőségét.

¹⁵⁰ Petrikovits v. H. *Militärisches Nutzland.* (Paris 1977) 238–239.

¹⁵¹ Nagy L., *Az Eskü-téri római erdő.* (Budapest 1947) 82–84. felsorolja a pesti oldalon az Alföldre irányuló utakat, illetve a nyomvonalukra fűződő római emlékeket.

¹⁵² Nagy M., BpR 23 (1973) 271. Soroksáron császárkori telepnyomokról és temetőről; BpR 24 (1976) 426. Rákospalotán hasonló korú barbár, sok száz síros temető feltárásáról tudósít.

baet átszelő limes útnak egy-egy hídon kellett áthaladnia a város északi és déli határán. Az északi híd két pillérét az 1980. évi ásátások hozták felszínre. A hely közeléből az útélágazást megszemélyesítő istenségek relíeffje, feliratos fogadalmi emlékei ismeretsek.

Hídon és kompon volt megközelíthető a Duna egyik szigetén emelkedő helytartói rezidencia. Az átkelőhelyhez adatokat a legújabb régészeti feltárások szolgáltattak. A sziget közbeiktatásával, a táborkapu keleti tengelyében, állandó köhíd vezetett át a folyón a Duna bal parti Transaquincum hídfőállásához, ahonnan az Alföldre vezetett az út. Ennek az állandó aquincumi hídnak a cölöp-koégeit a XIX. században fedezték fel a folyó medrében, az első felmérések akkor készültek róla.

A canabae topográfiai vizsgálata során elsőként az úthálózattal foglalkoztunk. Választ kerestünk a kutatásban ismételtelen felmerülő kérdésre, vajon folyt-e tervszerű építkezés a katonavárosban, érvényesült-e beépítés-rendjében a városrendezésnek valamely tendenciája? A kutatások nyomán azt lehetett megfigyelni, hogy a szóban forgó területen a II. század elején alakult ki az új közlekedési rendszer. A legtöbb kocsitűt lebontott patiesfalas kunyhók és gerendaházak elplanírozott rétegére alapozták. A III. század első harmadában lezajlott újabb építkezési periódus már nem változtatott ezen, a Traianus kori táborépítés függvényeként létrejött utcahálóza-ton.

Főutcaikként a táborkapukból kifutó távolsági utak foghatók fel, valamint a védműveket kívülről szegélyező kocsitűt meghosszabbításai. Utóbbiak egy részét, a lakó-negyedek terjeszkedése folytán különböző időpontokban nyitották meg. A canabae legforgalmasabb észak-déli irányú útja a castrum keleti, Duna-parti oldalán haladt. Déli irányban a Gellértheget megkerülve ez az út vezetett az albertfalvai, majd később a camponai auxiliaris táborokhoz. A felsorolt utcák kapcsolatából egyes város-részekben — pl. a délkeleti régióban — szabályos de-rékszögű utcahálózat rajzolódott ki. Ez a közlekedési rendszer azonban nem bizonyít semmiféle tervszerű vá-rorendezést, az utcák által közrezárt négyszögek mérete különböző.

Aquincum sajátos terepviszonyaiból adódóan a canabae-nak volt még egy fontos kocsitűtja, ami az északi városkapuból futott ki északnyugati irányba és átlósan szelte át az itteni lakónegyedet. Az út a polgárváros és a Duna-kanyar érintése nélkül Brigetioba vezetett, s innen újra a Duna-parton maradvá Carnuntumba. A canabae területén erre a kocsitűt levélerezetszerűen csatlakoztak a mellékutak, ami által szabálytalan beépítési rendszer keletkezett.

A canabae a táborkapukból kiágazó távolsági utak négy részre tagolták. A katonaváros topográfiai leírásánál ehhez a beosztáshoz alkalmazkodunk.

A *porta principalis dextra* és a *porta decumana* között a canabae délnyugati regioját nagyjából elfoglalták a castrum területéről kihelyezett iparok műhelyei. Itt folyt a téglagyártás, a különféle építőanyagok előállítása, mé-csesek, házikérámia, terrakotta, díszedények, sigillaták készítése. Az üveggyártás ugyanezen a telepen kapott helyet. A szóban forgó összefüggő ipartelep kb. 28 ha-nyi területet vett igénybe, saját aquaeductussal rendelkezett. A terület központjában álló egyik kőépület romjaiból L. Sept. Flaccus helytartó által készíttetett oltárkö származik, felírata a capitolumi istenségeknek és Vulcanusnak szól.

A déli táborkapuból kifutó kocsitűt és az említett ipartelep között a canabae piactere és vásárcsarnoka terebélyesedett. A kb. 120×180 m-es építmény négy-szögét tabernasor, egy belső folyosórendszer és raktár-helyiségek szegélyezték. Egy szórványosan előkerült felírat szövege már korábban utalt a forumra.

A *porta principalis dextra* és a *porta praetoria* között a canabae délkeleti regiojában több jellegzetes építményt lehetett felismerni. A lakónegyed fontos útvonala a fenti-ekben említett limes út, ami a déli táborkapuból kiágazó úttól 240 m-re haladt, azzal párhuzamosan. A limes úttól keletre, ugyancsak 240 m-re húzódott egy harmadik észak-déli irányú kocsitűt, utóbbira fűződtek a kikötő épü-

letei. Egy központi, emeletes épületben az irodahelyiségek lehettek, ezek dupla oszlopsoros, arkádós portocusról nyíltak. A főépülethez mind északon, mind délen hasonló méretű hatalmas raktárakat sorakoztattak, csatlakoztat-tak.

A Duna-parti úton észak felé haladva, a következő épület közfürdő lehetett. Központi fűtéssel ellátott né-hány helyiségét és medencéit korábbi és új ásátásokkal hozták felszínre. A fürdő a legistábor déli fővízgyűjtő-esatornájához kapcsolódott.

A castrum délkeleti sarkánál vendégfogadó lehetett, amelyhez kádfürdő csatlakozott. A főépületet a II—III. század folyamán többször bővítették. A lakónegyed sűrűn be volt építve a derékszögű utcarendszer szerint. A regio déli szegélyén Isis-szentély feltételezhető az emlékan-yag szerint. Innen mintegy száz m-re a katonai amphitheat-rum emelkedett, amelyet a hadsereg gyakorlatozásokra is használt. A 130×110 m-es, több emelet magas kőépület két észak-déli irányú főutca közé került.

A *porta principalis sinistra* és a *porta decumana* kö-zött az északnyugati negyedben, kiterjedt szentélykörzet helyére lehet következtetni a korábban szórványosan előkerült és különböző időpontokban publikált emlék-anyag alapján. A Brigetioba vezető — már említett — átlós út nyugati oldalán tömörülnek az istenábrázolások és feliratok, egy részüket „in situ” találták. Rendszeres ásátások híján még nem bizonyított, hogy a kis kápolnák között áll-e nagyobb szentély a körülkerített térségben, ahol Iupiter-Iuno, Aesculapius-Hygieia, Isis, Mithras, Sol invictus és többségében Silvanusnak szoltak a dedi-catiók.

Az átlós úttól keletre díszes városi házak sorakoztak a II—III. század folyamán. Közülük a legismertebb Hercules-villa néven szerepel, de még öt hasonló nivójú, önálló épület ismeretes a korábbi irodalomból és a leg-újabb ásátási beszámolók révén.

A *porta principalis sinistra* és a *porta praetoria* közötti északkeleti régióban a szóban forgó időszakban, folytatódott ott a módos lakóházak, a díszes városi paloták sora. Kiemelkedett közülük az egyik épület, amelyet figurális stukkóborítással, falfestéssel, mozaikkal dekoráltak. A lakóhelyiségekhez szentély és fürdő tartozott. A Duna-parton még három hasonló színvonalú, emeletes, feltehetően kőépület maradványait is köz-fürdő romjait tárták fel. Ezzel az épületsorral szemben, a Kis-Duna-ág túlsó partján emelkedett a helytartói palota körérfűtéssel lehatárolt területe. A emeletes sarokkrizlitos főépületet egy belső öböl kikötőjére tájolták, reprezentá-cióis termei is keletre nyíltak, az épület hátat fordított a katonai tábornak és a katonavárosnak.

Az analógiákat felsorolva, sok hasonlóságot és né-hány speciális vonást is felfedezni vélünk az aquincumi canabae és az ismertebb legistáborok melletti katonavárosok beépítettsége között. Az általánosságok között említendő azonos funkciójú, jellegzetes középületek: amphitheatrum, forum, fazekastelep és egyéb iparok mű-helyei, közfürdők, szentélykörzetek. Kikötőt a Rajna mellékén tártak fel canabae-nak, s deversoriumról is szol-nak adatok, hiszen a nagy forgalmú átmenő katonaváro-sokban bizonyára több vendégfogadóra is szükség volt.

Az aquincumi canabae egyik speciális vonásának tűnik azonban az a jelenség, miszerint a felsorolt épületek közül az ipartelepek, a vásártér, a vendégfogadó, a kikötő, az amphitheatrum — egyszerűbb lakóházak között — a katonaváros déli felében kapott helyet. A település északi felét ezzel szemben szentélykörzet, díszes lakóházak és a reprezentatív középületek foglalták el. Tudatos ok, cél-szerűség is lehet mögötte. Pl. elképzelhető, hogy a cana-baeba kihelyezett, a praefectus legionis hatáskörébe tar-tozó intézményeket különítették így el. Egy másik, s bizo-nyára realisabb indíték lehetett a helytartói székhely je-lenléte. A carnuntumi canabae településszerkezete ezt a feltevést látszik támogatni.

Az aquincumi katonaváros esetében mindenképpen feltűnő, hogy a castrum keleti oldalán, tehát az ellenség felőli oldalon, a Duna-parti sávban folytatódnak a legmódo-sabb emeletes házak, középületek, paloták. A terület a helytartói rezidenciaval szomszédos és azzal egy időben

épült ki, vagyis a II. század első évtizedeiben, amikor Traianus császár két közigazgatási részre osztva a provinciát, Aquincumot Pannonia Inferior helytartói székhelyévé tette. A későbbi polgárváros ekkor még nem jutott municipium ranghoz, 122-ben lakói még vicaniként szerepelnek. Az építkezések üteme és színvonala a 124-i várossá avatás után sem tudta követni a canabaeét.

A polgári és a katonai település városképe közötti különbség tovább fokozódott a III. század elején, Caracalla császár 214. évi aquincumi tartózkodását követően. A megnövelt területű, két légióssá emelt provincia élére consuli rangú helytartó került, az aquincumi officium létszáma így megnövekedett. Feltehetően ezekhez az intézkedésekhez köthető Aquincumban az a jelentős építkezési korszak, amelyről a korabeli építési feliratok mellett az ásatások számot adnak.

Összehasonlítva a Traianus–Hadrianus kori építkezési korszakot a Caracalla korival, feltűnő eltérés mutatkozik köztük. A II. század első harmadában lassúbb ütemű folyamatról van szó. Új útvonalakat nyitottak a canabaeban, helyükön bontottak, planfroztak, s az utakat

lazán kőépületekkel szegélyezték. Az új házak között és mögött azonban még hosszú ideig használtak sok régi épületet. A III. század elején bekövetkezett újjáépítés ezzel szemben igen gyors tempójú lehetett, zsúfoltság, elnagyoltság, a dekoráció uniformizáltsága jellemzi e korszakot. A *colonia* rangra emelkedett polgári településen időközben ugyancsak élénk építkezés folyt, de a canabaehez viszonyítva sokkal csekélyebb mértékben. A *colonia* városképi látványa — fentiek miatt — a katonavárosénak a közelébe se jöhetett.

A III. század elejére az aquincumi katonaváros déli regioit tehát a legiostáborból kihelyezett intézmények és a *lixae* lakónegyedei foglalták el. A canabae északi felében, ugyanakkor, az állami apparátus intézményei és tisztviselői, a magas rangú katonák települése különült el. E városrész építkezései 210–260 között, mintegy fél évszázadon keresztül, a provincia vezető rétegének az igényeit szolgálta, ízlését és anyagi lehetőségeit tükrözi.

Póczy Klára

DAS STRAßENNETZ UND DIE WICHTIGEREN GEBÄUDE DER MILITÄRSTADT VON AQUINCUM IM 2. UND 3. JAHRHUNDERT

Auszug

Unter dem Titel »Aquincum canabái« (Die Canabae von Aquincum) ist aus diesem Themenkreis die erste Studie 1889 erschienen.¹ Die Publikationen im Laufe des vergangenen Jahrhunderts können aber nur als Arbeits-hypothesen aufgefaßt werden, da ja das Legionslager von Aquincum selbst erst durch die Ausgrabungen der letzteren Jahre — im ältesten Stadtteil von Budapest — in Obuda lokalisiert und erschlossen wurde.^{5–6} Als Ergebnis der seit zehn Jahren ohne Unterbrechung anhaltenden Ausgrabungskampagne bietet sich jetzt zum ersten Male eine Gelegenheit, die Auswertung der an das Castrum angebauten Militärstadt von topographischem Gesichtspunkt zu versuchen.

Das vom Ende des 1. bis zu Beginn des 5. Jhs belegte Legionslager wurde im Laufe der Zeiten öfters umgebaut. Vom Gesichtspunkt der Forschung der Canabae ist es wesentlich, daß das Castrum während des 2–3. Jhs an derselben Stelle angenommen werden kann und sich kaum verändert hat;¹⁶ unser beiliegendes Referat über die Militärstadt beschränkt sich auf diese Zeiten.

Für die Militärstadt wurde — unseren bisherigen Forschungen nach — etwa eine Fläche von 140 ha eingebaut. Diese Siedlung war im Osten von der Donau, im Westen durch die hinter dem Legionslager ansteigende Hügelreihe, im Norden durch den Rád-Graben, sodann durch den in die Donau mündenden Abschnitt des Aranyhegyi-Baches, schließlich im Süden durch einen tiefen Trockengraben begrenzt, der bei Regenfällen das von den Bergen herabströmende Wasser eingefangen und in den Fluß abgeführt hat (Abb. 1). Aus der geschilderten Situation folgt, daß die die Canabae durchquerende Limesstraße in der nördlichen und südlichen Grenze der Stadt über je eine Brücke geführt haben mußte. Die zwei Pfeiler der nördlichen Brücke wurden durch die Ausgrabungen im Jahre 1980 ans Tageslicht gebracht.^{18–19} Aus der Nähe dieser Stelle sind uns das Relief der die Straßenabzweigung personifizierenden Gottheiten und ihre inschriftlichen Votivdenkmäler bekannt.⁵⁹

Die sich auf einer Insel der Donau erhebende Residenz des Statthalters war über eine Brücke und auch mit der Fähre zugänglich. Zur Übergangsstelle haben gleichfalls die neuesten archäologischen Erschließungen entsprechende Daten geliefert. Mit Einschaltung der Insel, in der östlichen Achse des Lagertores hat eine ständige Steinbrücke über den Fluß zur Transaquincum genannten Brückenkopfstellung an das linke Ufer der Donau geführt, aus welcher eine der Wege nach dem Alföld ausgegangen ist. Die Pfostenbündel dieser ständigen Aquincumer

Brücke wurden im Flußbett im 19. Jh. entdeckt, die ersten Vermessungen davon stammen aus dieser Zeit.^{20–21}

Im Laufe der topographischen Untersuchung der Canabae haben wir uns zuerst mit dem Straßennetz beschäftigt (Abb. 2). Wir suchten eine Antwort auf die in der Forschung wiederholtermaßen auftauchende Frage, ob wir in der Militärstadt über eine planmäßige Bautätigkeit sprechen können, ob es sich irgendeine Tendenz der Stadtregelung in der Bebauung geltend gemacht hat? Auf Grund der Forschungen konnte beobachtet werden, daß im betreffenden Gebiet zu Beginn des 2. Jhs sich ein neues Verkehrssystem ausgebildet hat. Die meisten Fahrstraßen wurden auf die wegplanierte Schicht von abgerissenen Lehmhütten und Fachwerkhäusern fundiert. Die neuere Bauperiode im ersten Drittel des 3. Jhs hat an diesem Straßennetz nichts mehr geändert, daß im Zusammenhang mit dem traianzeitlichen Lagerbau zustande gekommen ist.

Als Hauptstraßen können die aus den Lagertoren ausgehenden Fernstraßen aufgefaßt werden.^{17–20} Aus Norden und Westen her hat man in der Trasse dieser Straßen das Fließwasser in die Siedlung geführt.^{31–34} Als Hauptstraßen galten auch die Verlängerungen der die Verteidigungswerke von außen begleitenden Straßen. Ein Teil dieser letzteren wurde infolge der Ausbreitung der Wohnviertel zu verschiedenen Zeitpunkten geöffnet.^{36–38} Die verkehrsreichste, in N–S Richtung laufende Straße der Canabae führte am östlichen Donauufer des Castrums entlang. In südlicher Richtung ging diese Straße um den Gellért-Berg und führte zu den Auxiliarlagern von Albertfalva, dann weiter nach Campona. Aus der Verbindung der aufgezählten Straßen hat sich in den einzelnen Stadtteilen — z.B. in der südöstlichen Region — ein rechteckiges Straßennetz abgezeichnet. Dieses Verkehrssystem beweist jedoch keine planmäßige Stadtregelung, die Größe der von den Straßen umnommenen Vierecke war verschiedentlich.

Aus den eigenartigen Geländebeziehungen von Aquincum folgend hatte die Canabae noch eine wichtige Fahrstraße. Diese ging aus dem nördlichen Stadttor in nordwestlicher Richtung hervor und durchquerte diagonal das dortige Stadtviertel. Die Straße führte ohne die Zivilstadt und den Donauknie berührt zu haben nach Brigetio und von dort am Donauufer bleibend nach Carnuntum.^{35–37} Im Gebiet der Canabae von Aquincum schlossen sich dieser Fahrstraße blattaderförmig die Nebenstraßen an, wodurch ein unregelmäßiges Bebauungssystem entstanden ist.

Die aus den Lagertoren ausgehenden Fernstraßen haben die Canabae in vier Teile geteilt. Bei der topographischen Beschreibung der Militärstadt halten wir uns an diese Einteilung:

Zwischen der *porta principalis dextra* und der *porta decumana* haben die südwestliche Region der Canabae im großen und ganzen die vom Gebiet des Castrums hinausgesetzten Werkstätten der verschiedenen Gewerbebezüge eingenommen (Abb. 3). Hier ging die Ziegelfabrikation, die Herstellung der verschiedenen Baustoffe, Lampen, Gebrauchskeramik, Terrakotta, Ziergefäße und Sigillaten vorstatten. Die Glasproduktion hat gleichfalls in diesem Viertel Platz gefunden. Diese zusammenhängende Gewerbeanlage nahm eine Fläche von etwa 28 ha in Anspruch und verfügte über einen eigenen *Aquaeductus*. Aus den Ruinen des einen Steingebäudes im Mittelpunkt des Gebietes stammt ein Altarstein, den der Statthalter L. Sept. Flaccus aufstellen ließ, seine Inschrift ist den kaptolinischen Gottheiten und dem *Volcanus* gewidmet⁶¹⁻⁶⁹ (Abb. 4), und (Abb. 3/8).

Zwischen der aus dem südlichen Lagertor ausgehenden Fahrstraße und der erwähnten Industrieanlage erstreckte sich das Forum der Canabae. Das Viereck des etwa 120 × 180 m großen Baues haben eine Tabernakelreihe ein inneres Korridorsystem und Lagerräume umsäumt. Der Text eine streuweise zum Vorschein gekommenen Inschrift hat schon früher auf das Forum in dieser Gegend hingewiesen⁷⁰⁻⁷⁶ (Abb. 5).

Zwischen der *porta principalis dextra* und der *porta praetoria* konnten in der südöstlichen Region der Canabae mehrere typische Bauten erkannt werden (Abb. 6). Die wichtige Straßenlinie des Wohnviertels ist die weiter oben bereits erwähnte Limesstraße, die 240 m parallel zu der aus dem südlichen Lagertor ausgehenden Straße geführt hat. Östlich von der Limesstraße, gleichfalls in 240 m Entfernung lief eine N—S gerichtete dritte Fahrstraße, an dieser letzteren lagen die Gebäude des Hafens. In einem mit Säulengang gekennzeichneten Gebäude dürften die Kanzleiräume gewesen sein, diese blickten auf einen, mit doppelten Säulenreihen und Arkaden versehenen *Porticus*. An das Hauptgebäude sowohl im Norden als auch im Süden schlossen sich ähnlich große, mächtige Lagerhäuser an.⁸⁸⁻⁹²

Auf der Straße am Donauufer nach Norden schreitend, dürfte das nächste Gebäude ein öffentliches Bad gewesen sein. Seine mit Zentralheizung versehenen einigen Räume und Becken wurden durch die früheren und neueren Ausgrabungen bereits zutage gefördert⁹³ (Abb. 8).

Bei der südöstlichen Ecke des Castrums ist ein Einkehrgasthaus, ein *Deversorium* gestanden, dem sich ein Wannenbad angeschlossen hat. Das Hauptgebäude wurde im Laufe des 2—3. Jhs des öfteren erweitert.⁸⁴⁻⁸⁷ Dieses Wohnviertel war dem rechteckigen Straßensystem nach, dicht bebaut, aus dem Denkmalmaterial geschlossen kann am südlichen Rand ein Isis-Heiligtum vorausgesetzt werden.⁹⁵⁻⁹⁹ Etwa 100 m von dieser Stelle erhob sich das militärische Amphitheater, das das Militär auch zu Übungszwecken benutzte. Das 130 × 110 m große, mehrere Stock hohe Steingebäude stand zwischen zwei N—S Richtung laufenden Hauptstraßen⁷⁷⁻⁸² (Abb. 7).

Zwischen der *porta principalis sinistra* und der *porta decumana*, im nordwestlichen Viertel (Abb. 9) können wir auf Grund des früher streuweise zum Vorschein gekommenen und zu verschiedenen Zeitpunkten publizierten Denkmalmaterials auf die Stelle eines heiligen Bezirkes schließen. An der westlichen Seite der nach Brigetio führenden — bereits erwähnten — diagonalen Straße gruppieren sich die Götterdarstellungen und die Inschriften, deren einige Teile „in situ“ gefunden wurden. In Ermangelung der regelmäßigen Ausgrabungen ist es noch nicht bewiesen, ob zwischen den kleinen Kapellen im umgrenzten Bereich ein größeres Heiligtum gestanden wäre, wo die Dedikationen den Göttern *Iupiter-Iuno*, *Aesculapius-Hygieia*, *Isis*, *Mithras*, *Sol invictus* und in der Mehrheit dem *Silvanus* gegolten haben¹⁰¹⁻¹¹⁷ (Abb. 10).

Östlich von der diagonalen Straße reihten sich im Laufe des 2—3. Jhs prunkvolle städtische Häuser an. Von diesen ist das bekannteste die sog. *Hercules-Villa*,

jedoch sind uns aus der früheren Literatur und den neuesten Grabungsberichten noch weitere fünf selbständige Gebäude von ähnlichem Niveau bekannt.¹¹⁸⁻¹²³

In der nordöstlichen Region zwischen der *porta principalis sinistra* und der *porta praetoria* hat sich im betreffenden Zeitalter die Flucht der vornehmen Wohnhäuser, der prunkvollen Stadtpaläste fortgesetzt (Abb. 11). Von diesen hob sich das eine Gebäude hervor, das mit figuraler Stuckbedeckung, Wandbemalung und Mosaiken dekoriert war. Zu den Wohngebäuden gehörte auch ein Heiligtum der *Fortuna* und ein Bad. Das Gebäude stand an der westlichen Seite der *Limes* Straße, an deren östlichen Rand, am Donauufer wurden bisher noch die Reste von drei weiteren, stockhohen, vermutlich öffentlichen Gebäuden ähnlichen Niveaus und die Ruinen eines öffentlichen Bades erschlossen.¹²⁴⁻¹³⁶ Gegenüber dieser Gebäudereihe, am jenseitigen Ufer des Kleinen Donauarmes erhob sich das mit einem Steinmauer abgegrenzte Gebiet des Statthalterpalastes. Das U-förmige Hauptgebäude mit Eckrhyssalithen wurde nach Osten, auf den Hafen einer inneren Bucht orientiert, auch seine Repräsentationsräume öffneten sich auf diese Seite; das Gebäude zeigte dem Militärlager und der Militärstadt die Rückfront¹³⁷⁻¹³⁹ (Abb. 12).

Zählt man die Analogien auf, so ist man geneigt, viele Ähnlichkeiten und auch einige spezielle Züge zwischen den *Aquincumer* Canabae und der neben den bekannteren Legionslagern gelegenen Militärstädten zu entdecken. Unter den allgemeinen Charakteristika kommt die Größe der eingebauten Fläche vor und hier sind die typischen öffentlichen Gebäude mit gleicher Funktion zu erwähnen, wie das Amphitheater, das Forum, die Töpfersiedlung und die Werkstätten der sonstigen Gewerbe, die öffentlichen Bäder und heiligen Bezirke. Ein Hafen wurde öfters in den Canabae erschlossen und auch über ein *Deversorium* stehen uns Daten zur Verfügung, da ja in den Militärstädten mit großem Transitverkehr auch mehrere Gasthöfe benötigt waren.

Als ein spezieller Zug der Canabae von *Aquincum* gilt aber die Erscheinung, wonach von den aufgezählten Gebäuden die Gewerbeanlage, der Marktplatz, der Gasthof, der Hafen, das Amphitheater zwischen den einfacheren Wohnhäusern, in der südlichen Hälfte der Militärstadt ihren Platz erhalten haben. Die nördliche Hälfte der Siedlung haben demgegenüber der Heiligebezirk, die prunkvollen Wohnhäuser und die repräsentativen öffentlichen Gebäude eingenommen. Es kann ein durchdachter Grund und eine Zweckmäßigkeit dahinter stecken. Es läßt sich vorstellen, daß man z. B. die in die Canabae hinausgesetzten und in den Wirkungskreis des *praefectus legionis* gehörenden Institutionen auf diese Weise abgesondert hat. Eine andere, gewiß reellere Erklärung kann das Vorhandensein des Statthaltersitzes sein, die Siedlungsstruktur der Canabae von *Carnuntum* läßt eher diese Hypothese zu unterstützen.

Im Falle der Militärstadt von *Aquincum* ist es jedenfalls auffällig, daß die vornehmeren, stockhohen Häuser, öffentlichen Gebäude und Paläste an der östlichen Seite des Castrums, also in der Trasse des Donauufers, an der dem Feinde zu gelegenen Seite gestanden haben. Das Gebiet liegt in der Nachbarschaft der Residenz des Statthalters und wurde mit dieser zur gleichen Zeit ausgebaut, also in den ersten Jahrzehnten des 2. Jhs, als der Kaiser *Traian* die Provinz in zwei Verwaltungsbezirke teilte und *Aquincum* zum Sitz des Statthalters von *Pannonia Inferior* wurde. Die spätere Zivilstadt hat zu dieser Zeit noch nicht den Rang eines *Municipiums* erhalten, ihre Bewohner werden im Jahre 122 noch als *vicani* erwähnt. Das Tempo der Bautätigkeit und ihr Niveau konnte selbst dann, als die Siedlung im Jahre 124 zur Stadt erhoben wurde, nicht mit dem der Canabae Schritt halten. Der Unterschied zwischen dem Stadtbild der Zivil- und der Militärsiedlung nahm zu Beginn des 3. Jhs, nach dem Aufenthalt des Kaisers *Caracalla* in *Aquincum* im Jahre 214 noch mehr zu.¹⁴⁰ An die Spitze der vergrößerten, mit zwei Legionen verstärkten Provinz kam zu dieser Zeit ein Statthalter im Range eines Konsuls, die Gesamtzahl des *Officiums* hat sich auf diese Weise fast ver-

doppelt. Es ist anzunehmen, daß in der Militärstadt von Aquincum die bedeutende Bauperiode, über die außer den zeitgenössischen Bauinschriften auch die Ausgrabungen berichten, an diese Verfügungen geknüpft werden können.

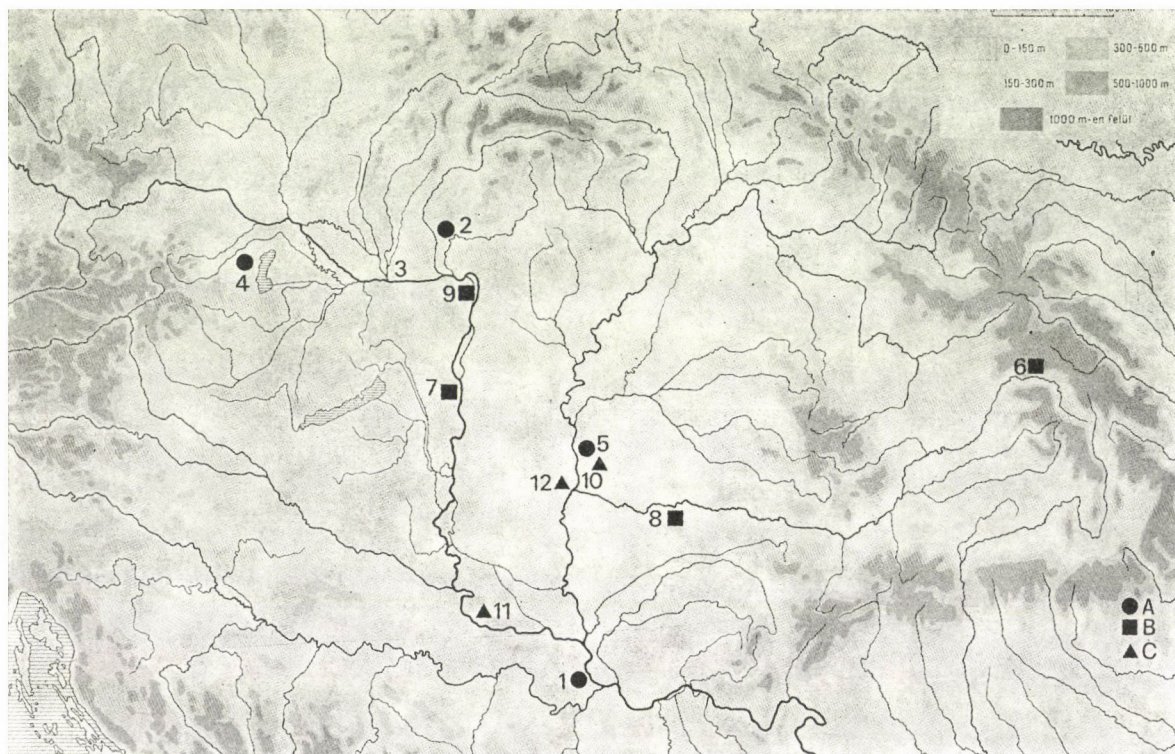
Vergleicht man die traian-hadrianszeitliche Bauperiode mit der des Caracalla, so erscheint zwischen ihnen eine auffallende Abweichung. Im ersten Drittel des 2. Jhs handelt es sich um einen langsameren Prozeß. Es wurden in den Canabae neue Straßenlinien geöffnet, an ihrer Stelle Abrisse vorgenommen, Planierungsarbeiten durchgeführt und die Straßen mit Steingebäuden locker umsäumt. Zwischen und hinter den neuen Häusern wurden aber viele alte Gebäude noch lange Zeit gebraucht. Der zu Beginn des 3. Jhs begonnene Neuaufbau dürfte hinge-

gen von viel schnellerem Tempo gewesen sein, diese Periode charakterisiert eine Gedrängtheit, Übereilung und Uniformisierung der Dekoration.

Im Jahre 194 erhielt die Zivilsiedlung den Rang einer Colonia, deren Stadtbild — obwohl es auch dort zu einer fieberhaften Bautätigkeit gekommen ist, jedoch mit viel wenigeren Investitionen — kann dem der Militärstadt nicht einmal in die Nähe gelangen. Die nördliche Hälfte der Canabae ist zu einem Stadtteil der höheren Offiziere und der Staatsbeamten geworden. In dieser Qualität und Funktion hat sie zwischen 210—260, etwa ein halbes Jahrhundert hindurch den Ansprüchen der führenden Schicht der Provinz gedient und ihre materiellen Möglichkeiten widerspiegelt.

K. Póczy

EGY BALDENHEIM-TÍPUSÚ SISAK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM RÉGÉSZETI GYŰJTEMÉNYÉBEN

1. kép. A Kárpát-medencei V–VII. sz.-i sisakleletek (a lelőhelyeket lásd a függelékben). A: Baldenheimer sisakok
B: vassisakok, C: fülvérték
Abb. 1. Die Helmfunde im Karpatenbecken aus dem 5–7. Jh. (die Fundorte s. im Anhang). A: Baldenheimer Helme,
B: Eisenhelme, C: Wangenklappe

1. Bevezetés

1983 februárjában a Magyar Nemzeti Múzeum egy pontosabb lelőhely nélküli Baldenheim-típusú sisak töredékes homlokpántját és pánját/bordáját vásárolta meg,¹ s ezzel a lelettel a Kárpát-medencei V–VII. századi sisakleletek (1. kép és függelék) egy újabb példánnyal gazdagodtak.

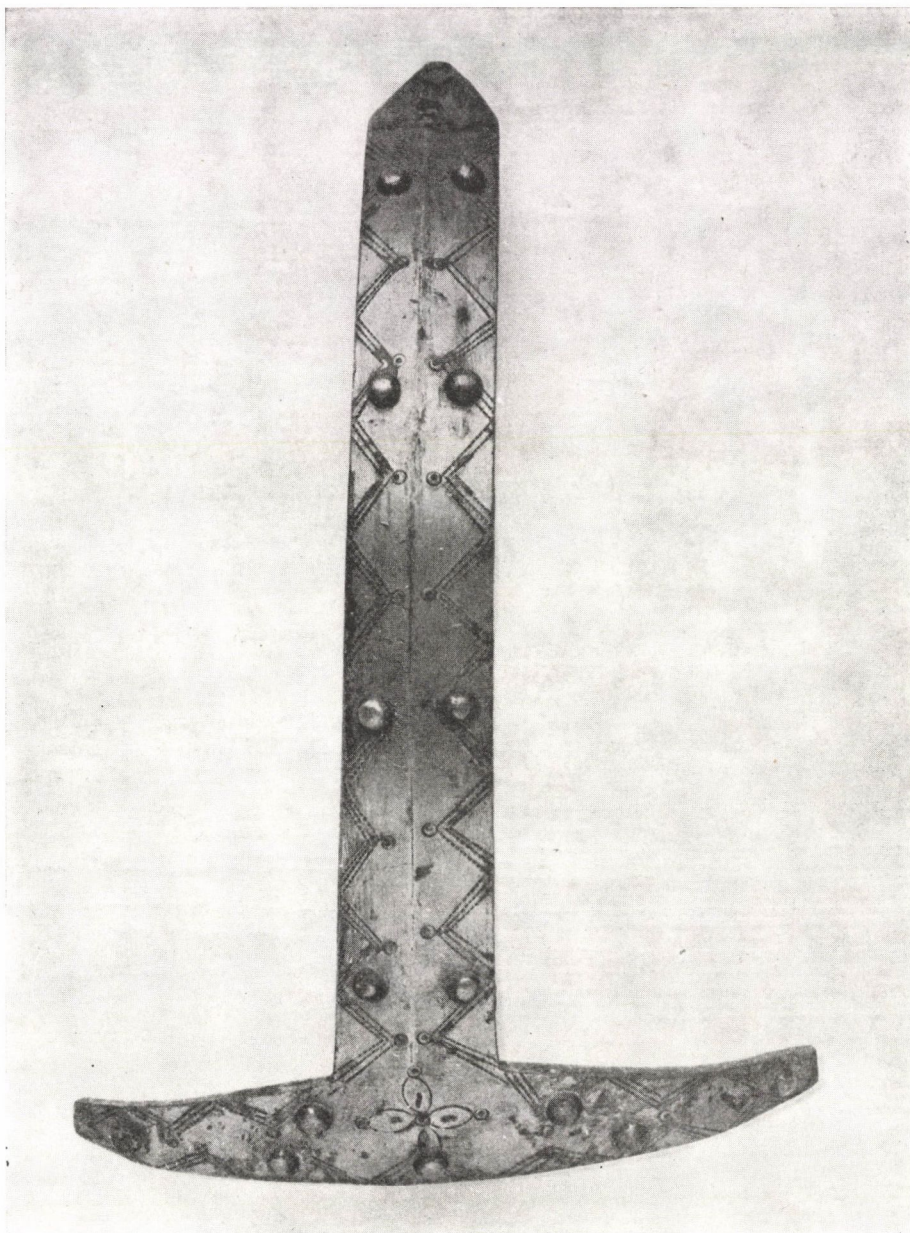
A lelet leletkörülményeiről annyit sikerült — az eladó, Ács István (Budapest) közléséből — megtudni, hogy az egy Ordason (Bács-Kiskun m.) élő magángyűjtő, Beseneci Sándor, gyűjteményéből származik, s két lépcsőben jutott el az eladóhoz. Az ordasi gyűjtő emlékezete szerint a sisaklelet hozzá, állítólag, dunai kotróhajó legénységétől került, akik a Duna Bratislava/Pozsony/Pressburg és Budapest közötti szakaszán dolgoztak.

2. A lelet leírása és rekonstrukciója

a) Sisakpánt

A fejfelé álló T-alakú, öntött bronz, aszimmetrikus sisakpánt horizontálisan és vertikálisan ívelt, szárai mindhárom irányban elkeskenyednek. A hosszú szár külső oldalán, közepén él fut végig, ennek az élnek mentén felszíne háztetőszerűen megtörik. A sisakpánt külső oldala aranyozott. A szárok szélein aranyozott fejű akasztószögek ülnek. A pánt szélein 3–3, poncolt mintából kialakított zezzug vonal fut, melynek belső csúcsain 1–1 pontkör minta helyezkedik el. A szárok találkozásánál az előlapon négy mandorla alakból szerkesztett egyenlő szárú kereszt(?) minta van. A sisakpánt belső oldalán több helyen nyomokban vaslemez rozsdásodott hozzá a bronzlemezhez, ill. az elkalapált végű akasztószögek alá. SZ: 10,0 cm, M: 15,0 cm (2–3, 6. kép).

¹ Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztály, Nép-vándorláskori Gyűjtemény, ltsz. 83.1.1.

2. kép. Duna-meder (?). A sisakpánt képe
Abb. 2. Donaubett (?). Helmspange

b) Homlokpánt

Vörösrézről készült, aranyozott homlokpánt, előlapján negatív verőtővel domborított² minta van; hosszából kb. 25% hiányzik. A préselt minta egyenes bordával és poncsorral keretelt mezőben hullámvonal alakú növényi mintából, madár alakokból, pontkörökből, érintőkkel összekötött pontkör mintákból álló elemekkel van kitöltve (3. kép). A pánt tetején 3–5 mm szélességben a lemez belső oldalra vissza van hajlítva. A lemez alsó széle a felső széllel párhuzamos, leszámítva a szemnyílások feletti keskenyebb és az orr feletti háromszög alakú szélesebb részt. A felső, visszahajlított részben egymástól átlagosan 5,5 cm-es távolságban kerekfejű, aranyozott fejű

bronz aklaszegek ülnek, vagy azok lyuk helyei látszanak (3, 8–11. kép).

A homlokpánt préselt díszítéséről megállapítható, hogy elkészítéséhez egyetlen verőtövet használtak (4. kép), melynek jobb oldala — a homlokpánt hiányossága, töredékessége miatt — nem rajzolható meg. A homlokpánt díszítésének elkészítésekor a verőtövet először „fejjel felfelé”, majd „fejjel lefelé”, majd megint „fejjel felfelé” tették a vörösréz szalag alá. Így keletkezett a lemezen (3. kép) — balról jobbra olvasva a következő mintaképlet: AB—BA—AB, melynek azonban az elején, majd a hiányzó résznél, és a végénél a minta nem teljes.

A lemez két egymásra fekvő végét 3 aklaszög fogta össze. A homlokpánt alsó szélén sűrű, durva megmunká-

² László, Gy., ArchÉrt N. S. 51 (1938) 60, 90.

8. kép. Duna-med (?). A homlokpánt részletei
Abb. 8. Donaubbett (?). Details des Stirnbandes

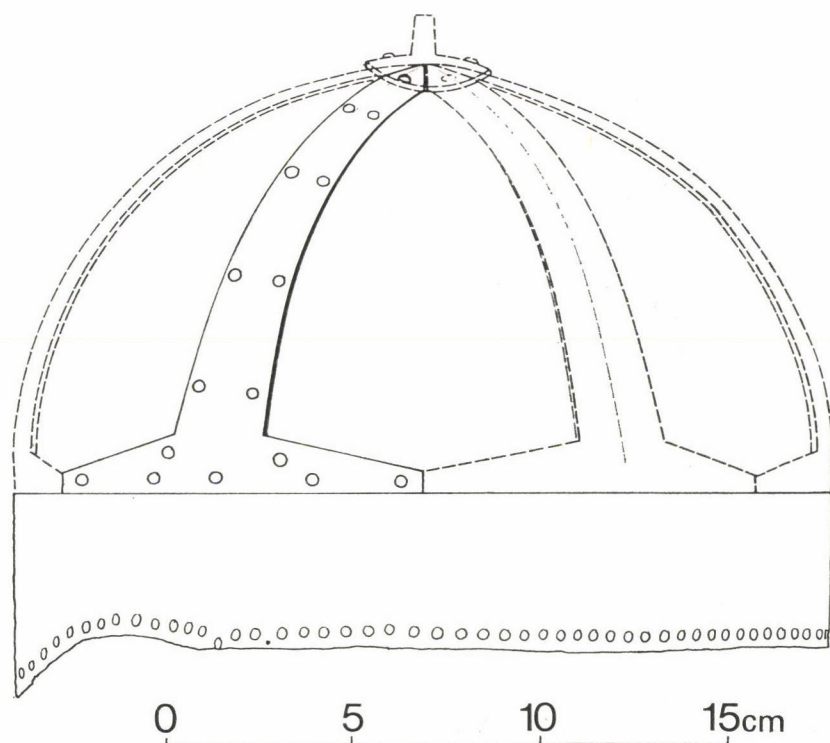
lású lyuksor húzódik, mely a láncpáncélból készült arc- és nyakvédőt, ill. a sisak fülvértjét tartotta. E lyuksor a szemnyílásoknál a préselt mintát átvágta. A lyuksor széle több helyen kiszakadt. A homlokpánt belső oldalán a vörösréz lemezre a vaslemez több helyen odakorrodált. (A lelet múzeumba kerülésekor a homlokpánt két töredékes vége egy „híd” segítségével volt összehúzáva.) A pánt SZ: 4,3 cm.

c) A sisak rekonstrukciója

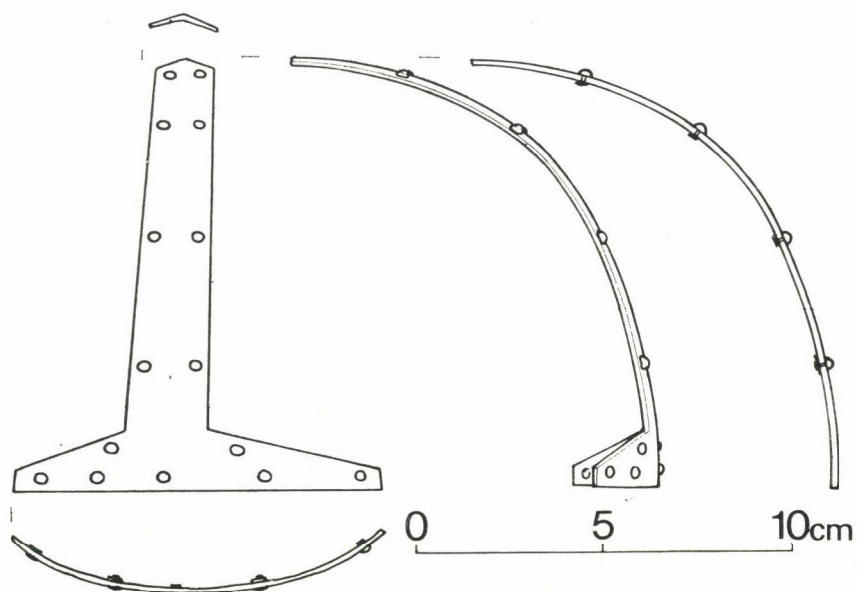
1. A homlokpánt eredeti hosszának meghatározása két úton történt: a) először abból a feltételezésből kiindulva, hogy a pánt két végének összeszegecselése (a 3. képen a jobb oldali három szegeccsel) — felülnézetben — a körív mentén az „orrvédő csüccsal” ellentétes oldalon, tehát hátul történhetett, és az orrvédő csücsztől jobbra és balra egyenlő hosszú pántszakasz kellett legyen; b) másodszor, tekintettel arra, hogy a pántsisakok szerkezete alapján a sisakok úgy voltak legegyszerűbben megszerkeszthetőek, ha a pántok talpa egyenlő hosszú volt, s

mivel a jelen esetben a keskeny pánt alapján valószínűleg hatpántos sisakról van szó, ezért a fennmaradt pánt talpának hatszorosa képezhetette az alatta elhelyezkedő homlokpánt hosszát. A két úton számított hosszúság megegyezett, vagyis a két feltevés igazolni látszik egymást.

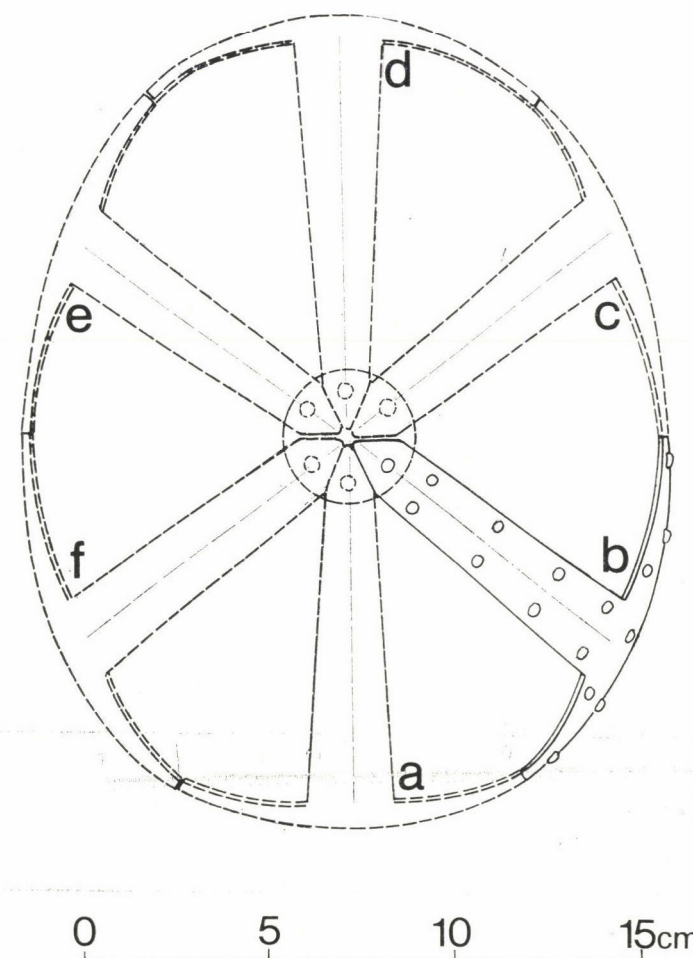
2. A rendelkezésre álló pánt hosszabbik szára a talp síkjára, vonalára szemlátomást ferdén áll (vö. 6. kép), ti. jobbra dől. Ebből következően ez a pánt a sisakra a koponya sagittális vonalában nem volt elhelyezhető, hiszen erre a sagittális síkra (az orrgyök és a protuberantia occipitalis externa között) vagyis a homlokcsont (os frontale) és tarkócsont (os occipitalis) fölé — elől is, hátul is — csak szimmetrikus pántok helyezhetőek el (7. kép: „a” és „d”). A megmaradt pánt, aszimmetrikus görbülete alapján — az épen ránk maradt sisakok szerint — vagy a bal halántékesont (os temporale) elülső része, vagy a vele szemben levő halántékesont (os temporale) hátsó része fölé helyezhető el (7. kép: „b” és „e”, ill. 5. kép). Az előbbiekből következően a 7. kép „c” és „f” pántjai éppen az ellenkező irányban, tehát balra dőlve, kellett hasonló szöget bezárjanak talpaikkal.

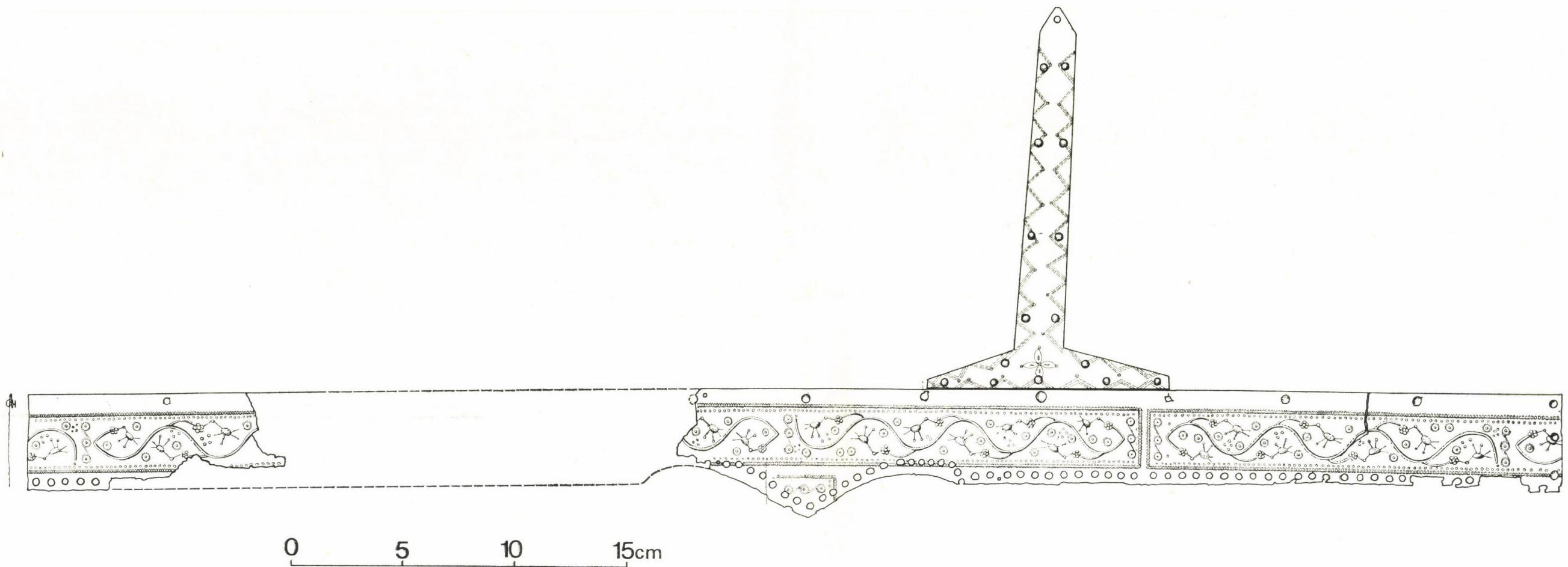
5. kép. Duna-meder (?). A sisakrekonstrukció oldalnézetben
Abb. 5. Donaubett (?). Helmrekonstruktion in der Seitenansicht

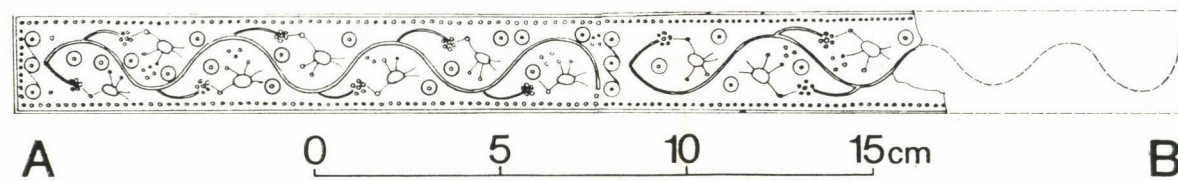
6. kép. Duna-meder (?). A sisakpánt nézetei
Abb. 6. Donaubett (?). Helmspange in verschiedenen Ansichten

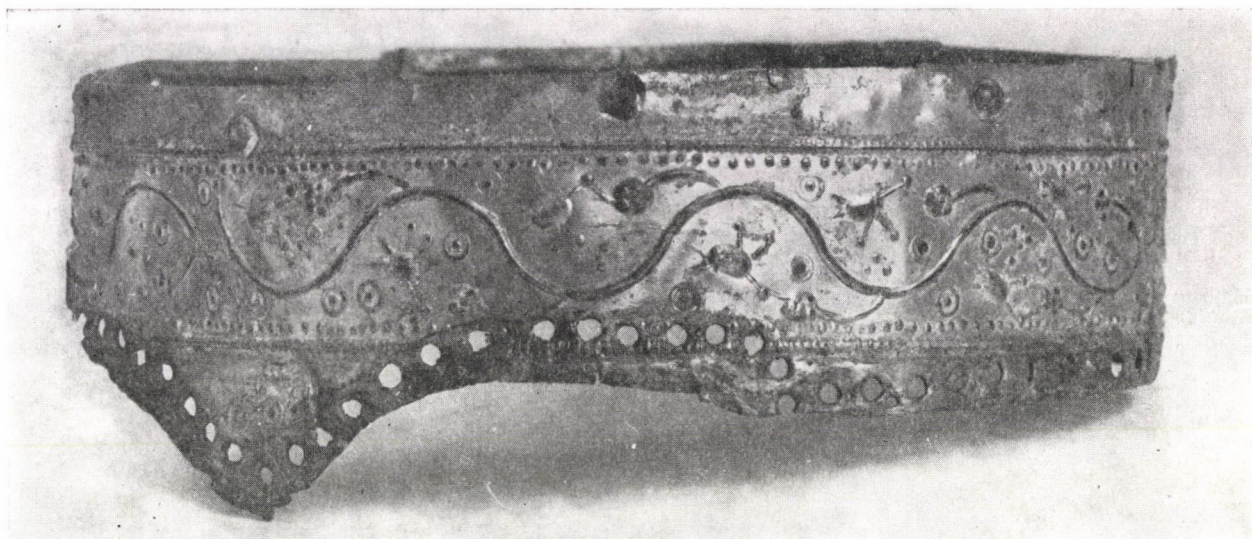
7. kép. Duna-meder (?). A sisakrekonstrukció felülnézetben
Abb. 7. Donaubett (?). Helmrekonstruktion in der Draufsicht

3. kép. Duna-meder (?). A homlokpánt és sisakpánt kiterített rajza
 Abb. 3. Donaubett (?). Die abgerollte Zeichnung des Stirnbandes und der Helmspange

4. kép. Duna-meder (?). A homlokpánt verőtővének kiterített rajza
 Abb. 4. Donaubett (?). Die abgerollte Zeichnung des Preßmodels des Stirnbandes

9. kép. Duna-med (?). A homlokpánt részletei
Abb. 9. Donaubett (?). Details des Stirnbandes

3. A rekonstrukció során kiderült, hogy a homlokpánt felső szélén levő akasztégek elrendezése és a sisakpántok között (3. kép) törvényszerű, azaz előre megtervezett kapcsolat/összefüggés állapítható meg:

a) minden pánttalp hosszúságára két — akasztékkel kijelölt, illetve határolt — szakasz esik;

b) a sisak sagittális tengelyén — az orrgyök felett elhelyezkedő pántnak/bordának a ránk maradt sisakokon megfigyelt törvényszerű (s minden bizonnyal a szemből jövő kardcsapás ellen védő, tehát védelmi okokra visszavezethető) helyzete alapján a pántok függőleges tengelye — sisakunkon — (az orrgyök feletti akasztéget az elsőnek számítva!) mindig páratlan számú akaszték fölé esik, míg a páros számú akasztégek felett mindig az egymáshoz simuló pánttalpak végei helyezkednek el (3. kép).

3. Értékelés

Az irodalmi adatok alapján Európából és Észak-Afrikából eddig, a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe most bekerült sisakon kívül, 27 ilyen típusú sisak ismert (12. kép).³

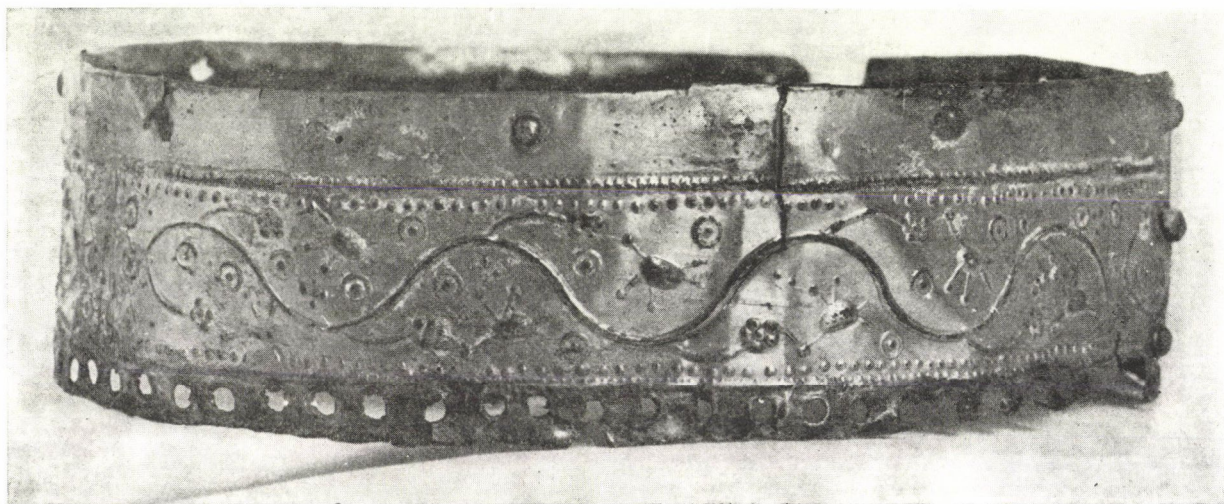
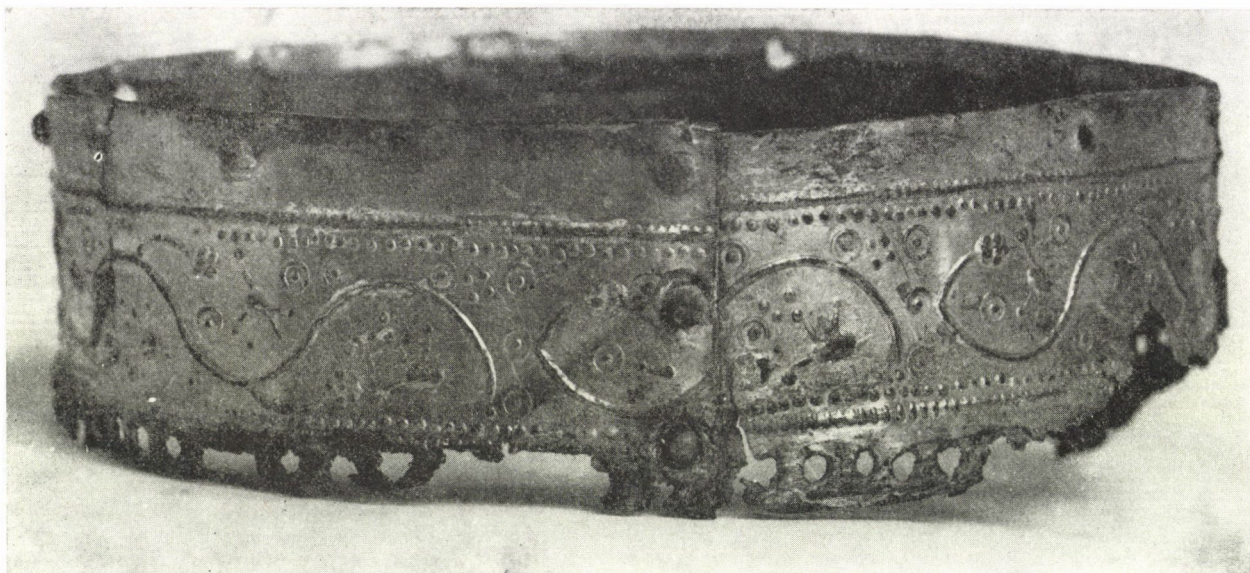
a) Keltezés

A leletösszefüggés nélküli dunai sisakot csak a többi sisak időbeni helyzete alapján lehet az V. század II. fele és a VI. század vége közötti másfél százados időszakra keltezni.⁴

³ Pirling, R., Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Ergbd. 1. Bd. 2. 472—473, Anm. 5; Bierbrauer, V., Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien. Biblioteca Studi Medievali 7. (Spoleto 1975) 194—198, Abb. 17; továbbá Vinski, Z., Vjesnik, Zagreb

6—7 (1972—1973) 187—188; Mrkobrad, D., Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji. (Beograd 1980) 38.; Vinski, Z., Starohrvatska prosvjeta III, 12 (1982) 7—29, 30—34.

⁴ Pirling, R., i. m. 481.

10. kép. Duna-meder (?). A homlokpánt részletei
Abb. 10. Donaubbett (?). Details des Stirnbandes

b) Rokoneletek

A Duna-mederből(?) előkerült sisaknak a baldenheimi sisakok közötti tipológiai helyét, rokon leleteinek körét, s ezen keresztül műhelyét meghatározni, elsősorban a homlokpánton, másodsorban a bordán levő motívumok alapján lehet megkísérelni. Az ilyen kis esetszámban fennmaradt tárgytypusnál (pl. a 28 sisak közül csak 19 homlokpánt maradt fenn, s csak 17 példányon látható díszítés) a gyakorlati problémát még az is jelenti, hogy a viszonylag nagyszámú motívum (jelenetek, indák típusai, önálló pontkör-minták, madarak, érintőkkel összekötött pontkör-minták stb., stb.) a csekély számú sisakon egyelőre olyan összefüggéstelen szétszórtságban bukkanak fel (1. táblázat), hogy abból nem látszik tanácsosnak következtetéseket levonni.

A Duna-mederből(?) előkerült sisak homlokpántján levő díszítés szerkezetére a mezőt teljes szélességben kitöltő hullámvonal a jellemző; ilyen szempontból a vézeronce-i és leptis magnai sisakhoz áll legközelebb. Az apróbb részletek felől nézve a kérdést, megállapítható, hogy pl. az önálló pontkör-minta előfordulása 8 sisakon figyelhető meg. Ezzel szemben az érintőkkel összekötött pont-

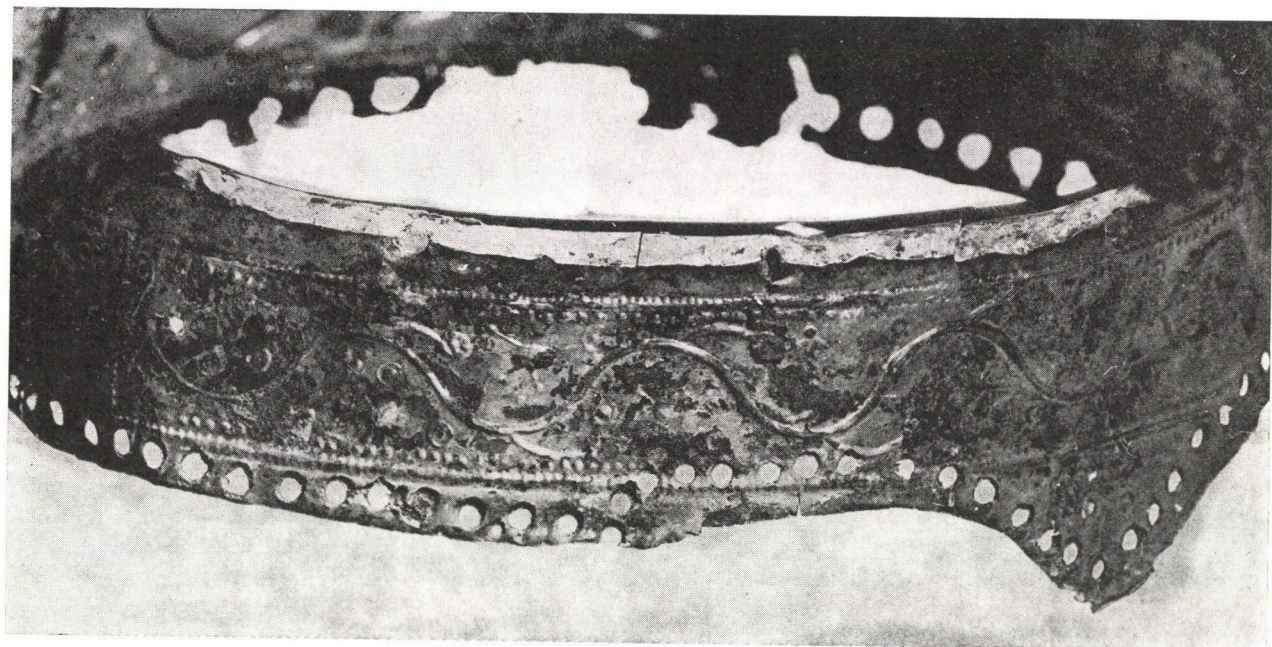
körökből komponált egységek 6 sisakon jelentkeznek, s ezen a csoporton belül is az érintő vonalak helyzete alapján a dunai(?) sisak a Genfi-tóból való lelet és a dolné semerovcei/alsószemerédi sisakkal alkot egy egységet. Érdekes, hogy csak a Duna-mederből(?) előkerült leleten figyelhető meg a madarak álló és fejfelé fordított helyzetben való megjelenítése.

A sisakok egy csoportját (Monte Pagano, Planig, Steinbrunn, Stößen, Vézeronce) a bordán levő hosszú szárú keresztiek kapcsolják össze. A dunai(?) sisak megmaradt bordáján levő, mandorlákból alkotott egyenlő szárú kereszthez hasonló minta csak a leptis magnai sisakon fordul elő.

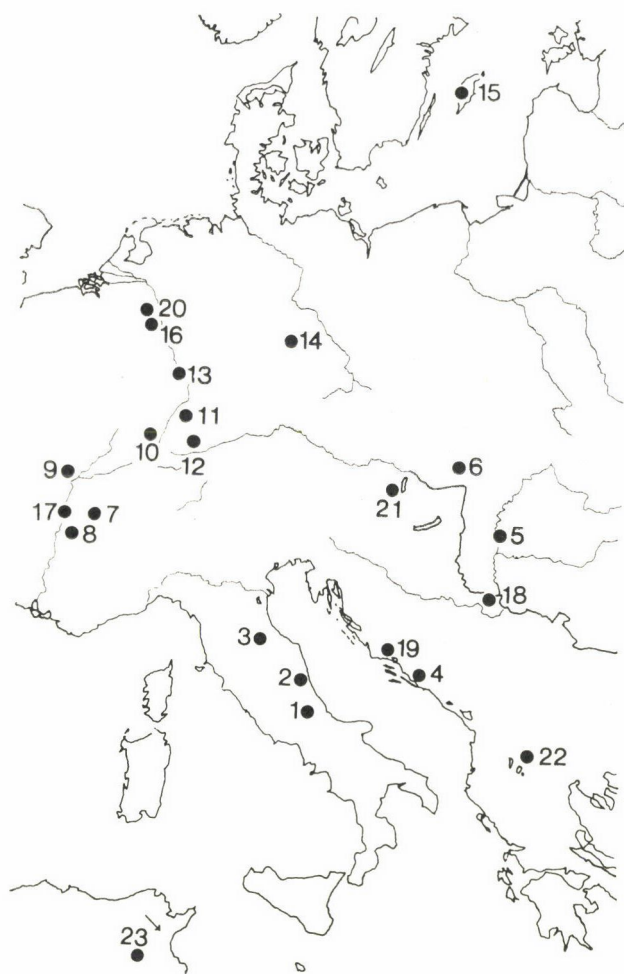
Így összefoglalóan annyi mondható el, hogy a Duna-mederből(?) előkerült sisakot egyelőre korai lenne még a rokoneletek alapján valamely meghatározott műhelyhez kötni.

c) Készítési hely és felvevő piac

A baldenheimi sisakok készítési helyéről két elmélet ismert. A kutatásban ismertebb és „elfogadott” felfogás szerint a sisakok Itáliában a keleti gótok fennhatósága

11. kép. Duna-meder (?). A homlokpánt belső oldalának részlete
Abb. 11. Donaubett (?). Detail der Innenseite des Stirnbandes

12. kép. A Baldenheim-típusú sisakok elterjedése (V. Bierbrauer után)
Abb. 12. Verbreitung der Helme von Typ Baldenheim (nach V. Bierbrauer)

1. táblázat

A megmaradt homlokpántos baldenheimi sisakok csoportosítása (nyilak a madarak helyzetét jelzik)

Lelelőhely, zárójelben a bordaszám	Díszítés szerkezete	Madarak	Önálló pontkör	Írín-tökökkel összekötött pontkörök
Duna-meder (6)	1 hullámvonal	↑	+	+
Genfi tó (4)	1 hullámvonal	↑	+	+
Planig (6)	„árkados”	↑	+	+
Stößen (6)	„árkados”	↑	+	+
Monte Pagano (6)	„árkados”	↑	+	+
Dolné Semerovce (4)	„árkados”	↑	+	+
Leptis Magna (4)	1 hullámvonal	?	?	?
Batajnica (4)	jelenet	↑	+	—
Ermitage (4)	„árkados”	↑	+	—
Krefeld—Gellep (6)	„koszorúk”	↑	—	—
Morken (6)	„koszorúk”	↑	—	—
Vézeronce (6)	1 hullámvonal	↑	—	—
Gültingen (6)	1 hullámvonal/ „árkados	↑	—	—
St. Vid (4)	„koszorúk”	↑	—	—
Gammertingen (6)	2 hullámvonal	↑	—	—
St. Bernard (4)	1 hullámvonal	↑	—	—
St. Vid (6)	„koszorúk”	—	—	—
Baldenheim (6)	„koszorúk”	—	—	—
Chalon-sur-Saône (6)	jelenet	—	—	—

alatt dolgozó késő antik műhelyekben készültek.⁵ Ennek az elméletnek továbbfejlesztéseként vetette fel K. Böhner, hogy a sisakok egy részét már frank területeken is készíthették.⁶ A nemzetközi kutatás előtt viszont eléggé rejtve maradt, hogy László Gyula a homlokpántok stíluskritikai vizsgálata alapján már 1938-ban kimutatta, hogy a baldenheimi sisakok egy csoportja részben alexandriai, részben antiochiai műhelyekben készült.⁷ A fenti elméletekben közös a műhely késő antik volta, eltérő viszont magának a műhelynek a földrajzi helye. Mivel a bizánci birodalomban a melléklet nélküli temetkezési szokás miatt, sírból származó sisakleletekre számítani nem lehet, és a kelet-Mediterraneum leletmentő gyakorlata kevésbé intenzív, mint a nyugat-római birodalom területein, s így szörványleletekre sem igen lehet számítani, a baldenheimi sisakok kizárólagos(?) itáliai vagy kelet-mediterraneumi (antiochiai, ill. alexandriai) előállításának kérdésében, ill. az egy vagy több műhely (centrum) kérdésében csak maguknak a műhelyeknek (verőtövek, öntőformák stb.) ismeretében lehet majd dönteni.

Az észak-itáliai és kelet-mediterraneumi sisakkészítő

műhelyek termékeit — a jelenleg ismert lelőhelyek (12. kép) földrajzi megoszlása szerint a bizánci, keleti gót, burgund, alemann, gotlandi, gepida, svéb és langobard vezetőreg használhatta.⁸

A jelenleg ismert baldenheimi sisakok között a négy- és hatbordás sisakok földrajzi megoszlása is különböző.

R. Pirling a négy- és hatbordás sisakok közötti eltérés alapján északi és déli csoportot határozott meg.⁹ Ha azonban R. Pirling pontjait hegy- és vízrajzi térképre helyezzük, kiderül, hogy a térképen levő sisaklelőhelyek zöme (leszámítva a leptis magnai és tunai lelőhelyet) a Földközi-tengertől kiindulva az Alpok, majd hozzájuk kapcsolódóan az Észak-Kárpátok vízválasztójának DNy — ÉK-i vonalától keletre és nyugatra levő két csoportra oszlanak. A hat-, és négybordás sisakok aránya e vonaltól nyugatra 10 : 2 (beleértve a tunai leletet), keletre viszont 6 — 7 : 7 (beleértve a leptis magnai leletet).¹⁰

Ha a sisakok elterjedési tömbjének a két földrajzi tömbjét, ill. e két tömbön a sisaktípusok megoszlásának különbözőségét egybevetjük a sisakok V. század II. fele és VI. század vége közötti használati idejének európai politikai viszonyaival, akkor talán a sisakok két típusának megoszlása is érthetővé válik. A baldenheimi sisakok cca 150 esztendő használati ideje alatt Európának a baldenheimi sisakokkal fedett területein annyi politikai változás történt, hogy azt nehéz lenne egyetlen pillanatra összevonni, de a Kárpát-medencei baldenheimi sisakok keltezése alapján egy Justinianus halála kori (565) pillanatkép, mely a Kárpát-medencei leletek germán környezethez való kapcsolódásának legmegfelelőbb,¹¹ már a lényegre utal: a sisakok ÉNy-i, hatbordás tömbje, a meroving kori frank királyság, míg a DK-i tömb (cca 50%-ban négy-, 50%-ban pedig hatbordás sisakkal) a Bizánci Birodalom és érdekszférájának (vö. a Kárpát-medencei szövetséges germánoknak fizetett adókat, subsidiumokat)¹² területére esik. Mivel a négybordás sisakok két kivétellel (Genfi-tó, St. Bernard) a Bizánci Birodalom területén, illetve érdekszférájában kerültek elő (Batajnica, Dolné Semerovce, Leptis Magna, Salona, St. Vid, Toricella Peligna), felvethető, hogy a jelenleg ismert baldenheimi sisakok bordaszám szerinti megoszlását¹³ nem a mediterrán műhely helye, hanem a „felvívó piac” *izlése* (azaz számunkra ismeretlen igénye) határozta meg (vö. pl. a legnyugatibb lelőhelyű Chalon-sur-Saône-i hatbordás sisak szíriai (antiochiai?) készítési helyét!).¹⁴

d) Leletkörülmények

Hiteles leletkörülmények hiányában nem állapítható meg, hogy az irodalomból ismert lehetőségek közül a tárgyalta tárgy sírból (vö. Baldenheim, Batajnica, Gammertingen, Gültingen, Krefeld, Morken, Planig, Steinbrunn, Stößen, Szentes-Berekhat), vagy kincsleletből (vö. Dolné Semerovce, Monte Pagano), vagy esetleg telepről (vö. Heracleia, Leptis Magna, St. Vid, Toricella Peligna) származik-e, ugyanis a tárgy „folyami lelet” lehetőségét (vö. Genfi-tó, Chalon-sur-Saône, St. Bernard) a sisak állapota nem valószínűsíti!

sága, ill. az egyes temetőkből eddig mindig csak egyesével előkerült sisakleletek alapján igen valószínű, hogy a berekháti temető, ill. sírok kirablásakor(?) — *Csallány, G.*, ArchÉrt N. S. 23 (1903) 16 — 17 — kerültek az egyik(?) sírban megtalált és összetört sisak töredékei a sírszámolás szerint (13, 15, 40) valószínűleg egymás közelében fekvő(?) három sír földjébe.

¹¹ *Barthos—Kurucz*, Egyetemes történelmi atlasz. (Bp 1932) 10; *Grosse Historischer Weltatlas*, Hrg. vom Bayerischen Schulbund-Verlag. I. Teil (München 1954) 43; *Shepherd, R. W.*, Historical Atlas (Pikesville, Maryland 1956) 52; *Böhner, K.—Ellmers, D.—Weidemann, K.*, i. m. Anhang, Wandkarte 2.

¹² *Kiss, A.*, Alba Regia 19 (1982) 149 — 150.

¹³ *Pirling, R.*, i. m. Abb. 2.

¹⁴ *László, Gy.*, ArchÉrt N. S. 51 (1938) 83, 83, 5. jegyzet — 10, 100, Anm. 2.

⁵ *Werner, J.*, PZ 34 — 35 (1949 — 1950) 182.

⁶ *Böhner, K.—Ellmers, D.—Weidemann, K.*, Das frühe Mittelalter. Führer durch das Römisch-Germanisches Museum. (Mainz 1970) 92.

⁷ *László, Gy.*, ArchÉrt N. S. 51 (1938) 80, 80, 1. jegyzet = 100, 100, Anm. 1; 83, 83, 5. jegyzet = 103, 103, Anm. 2.

⁸ *Werner, J.*, BRGK 42 (1961) 320 — 321; langobard: *Friesinger, H.—Adler, H.*, Die Zeit der Völkerwanderung in Niederösterreich. (St. Pölten—Wien 1979) 58 — 61; svéb: *Kiss, A.*, Alba Regia 19 (1982) 177, 179 — 181.

⁹ *Pirling, R.*, i. m. 479, Abb. 2.

¹⁰ Számításom során a szentes-berekhatí 13, 15, 40 sírból előkerült sisaktöredékeket — két bordatöredék, 1 fülvédő — egyetlen vagy max. két sisakhoz tartozónak tekintettem. A berekháti temető térképe nem maradt fenn, de a sisakoknak az európai anyagban való ritka-

e) *A dunai(?) lelet tulajdonosának lehetséges etnikuma*

A lelőhely és a keltező, kísérő leletek ismerete nélkül sajnos nem lehet eldönteni, hogy Kárpát-medence 454–567 közötti germán etnikumai közül mely népek lehetett birtokában a tárgyalts sisak. Ha elfogadnánk a leletnek a Bratislava/Pozsony/Pressburg és Budapest közötti

Duna-szakaszból való származásáról szóló — a tárgy megtartása alapján ugyancsak nehezen hihető — történetet, akkor településtörténeti érvek alapján, az egykori tulajdonosként egy svéb, herul vagy langobrad előkelőség jöhetne számításba.¹⁵

Kiss Attila

FÜGGELEK

Kárpát-medencei V–VII. századi sisakleletek (I. kép)

A. Baldenheimeri sisakok

1. Batajnica: *Vinski, Z.*, Germania 32 (1954) 176–182.
2. Dolné Semerovce [Alsószemeréd]: *Eisner, J.*, IPEK 13–14 (1939–1940) 145–148; *Historia Slovaca* 3–4 (1945–1946) 30–43; *Dekán, J.*, Magna Moravia — kora és művészete (Bratislava 1980) 2–3. kép.
3. Duna-meder (Bratislava/Pozsony/Pressburg — Budapest) (?) I. jelen dolgozat.
4. Steinbrunn [Büdöskút]: *Mosler, G.*, MAGW 100 (1970) 207–210.
5. Szentcsanak-Berekhat 13, 15, 40. sír: *Csallány, G.*, ArchÉrt N. S. 24 (1904) 153–170; *Csallány, D.*, Archäologische Denkmäler der Gepiden. ArchHung 38 (Budapest 1961) 71, 75, LI. 8. LIX. 5, LXXXV. 3, Abb. 16. 1, 3. Rajzos rekonstrukció: *Kalmár, J.*, JPME 9 (1964) 80, a kép; „in vivo” rekonstrukció: *Bóna, I.*, A középkor hajnala. A gepidák és langobardok a Kárpát-medencében (Budapest 1974) 22. kép = Anbruch des Mittelalters. Die Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken (Budapest 1976) 119. Abb. 22.

B. Vassisiakok

6. Band [Mezőbánd] X. sír: *Kovács, I.*, Dolg 4 (1913) 284–296, 12–14. kép.

7. Dunapentele/Dunaújváros [Intercisa]: *Barkóczi, L.*, ArchHung 36 (1957) 544; *Barkóczi, L. — Salamon, Á.*, Acta ArchHung 23 (1971) 144; *Werner, J.*, Germania 51 (1973) 286, Taf. 26. a–b.
8. Sínpetru German [Németzentpéter]: *Dörner, E.*, SCIV II (1960) 423–431, Abb. 3, 1, 4, 1.; *Erdélyi, I.*, Az avarság és (a) kelet a régészeti források tükrében. (Budapest 1982) 175, 93–94. kép.
9. Budapest III, Bécsi út 120: Nagy Margit leletmentése, 1975. Szíves szóbeli közlése.
10. Hódmezővásárhely-Kishonok 96. sír: *Bóna, I.*, RégFüz 1. 22 (1969) 43 = ArchÉrt 96 (1969) 258–259. *Nagy, M.*, Régészeti adatok a Közép-Tiszavidék V–VI. századi történetéhez. ELTE, diss. 1970.

C. Fülvérték

11. Selenca [Bácsújfalú]: *Csallány, D.*, ArchÉrt 80 (1953) 134, XXXV. t. 2; *Dimitrijević, D. — Kovačević, J. — Vinski, Z.*, Seoba naroda. (Zemun 1962) 56–57.
12. Szeged-Öthalom: *Hampel, J.*, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig 1905) II. 113, III. 92, 1; *Csallány, D.*, Dolg 17 (1941) 161–165; *Salamon, Á.*, FA 14 (1962) 60–61, a korai közlések bibliográfiájával.

EIN NEUER SPANGENHELM DES TYPUS BALDENHEIM IN DER ARCHÄOLOGISCHEN SAMMLUNG DES UNGARISCHEN NATIONALMUSEUMS

Auszug

Die Völkerwanderungszeitliche Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums hat im Jahre 1983 aus einer Privatsammlung eine Spange eines Sechsbändhelms von Baldenheim-Typ und sein Stirnband unbekannten Fundortes durch Ankauf erworben. Nach der Mitteilung des Verkäufers stammt der Helm aus der Privatsammlung eines Kunstsammlers (Ordas, Kom. Bács-Kiskun), zu dem die Stücke — angeblich — von der Mannschaft eines an der Donau zwischen Bratislava/Pozsony/Preßburg und Budapest eingesetzten Baggerschiffes gelangt sind und ihre Fundstelle das Bett der Donau wäre. Erhaltungszustand des Gegenstandes macht diese Mitteilung jedoch unwahrscheinlich.

Beschreibung und Konstruktion des Fundes. Auf Grund des in das Museum mangelhaft eingelieferten Stirnbundes und der Spange war die zeichnerische Rekonstruktion des Helmes möglich (Abb. 5, 7).

Auswertung

a) *Chronologie.* Der ohne Fundumstände erworbene Helm kann bloß auf Grund der verwandten Funde auf die Periode zwischen der 2. Hälfte des 5. und dem Ende des 6. Jhs datiert werden.

b) *Verwandte Funde.* Auf Grund des Vergleiches der auf dem Stirnband vorhandenen Elemente (Tabelle) konnte der Kreis der verwandten Funde innerhalb der Helme bestimmt werden, jedoch führt dies vorläufig noch

nicht zu irgendeiner bestimmten Fundgruppe oder Werkstätte.

c) *Herstellungsort.* Die Baldenheimer Helme wurden entweder in Norditalien (J. Werner) oder im östlichen Teil des Mediterraneums — im Alexandrien, Antiochien — (Gy. László) erzeugt und die byzantinische, ostgotische, burgundische, alemannische, gotlandische, gepidische, swabische und langobardische Führungsschicht dürfte sie gebraucht haben. Zwischen den zur Zeit bekannten Helmen mit vier und sechs Spangen läßt sich eine gewisse territoriale Verteilung feststellen: im Byzantinischen Reich und seiner Machtsphäre beträgt die Proportion der beiden Helmtypen je 50%, während im Gebiet des fränkischen Königreichs 80% der Helme sechs Spangen haben.

d) *Fundumstände.* In Ermangelung von authentischen Daten kann nicht festgestellt werden, ob der aus der Donau(?) stammende Fund in der Wirklichkeit aus einem Grab, Schatzfund, einer Siedlung oder tatsächlich aus einem Fluß zum Vorschein gekommen sei.

e) *Die ethnische Zugehörigkeit des aus der Donau(?) zutage geförderten Fundes.* Würden wir die Donaustrecke zwischen Bratislava/Pozsony/Preßburg und Budapest als Fundstelle akzeptieren, so könnte als Besitzer eine swabische, herulische oder langobardische Notabilität in Betracht kommen.

A. Kiss

¹⁵ Kiss, A., Alba Regia 19 (1982) 169–178. Ezúton köszönöm meg Bóna Istvánnak és Kovrig Ilonának kéziratot lektorálását, Király Józsefnek és Simén András-

nak a fémvizsgálatok elvégzését, Szabados Margitnak a rajzok, D. Erdőkürti Zsuzsának pedig a fényképek elkészítését.

ENTZ GÉZA HETVEN ÉVES

Entz Géza Budapesten született 1913. március 2-án. Eötvös-kollegistaként végezte a tudományegyetemet, ahol 1937-ben történelem—latin szakos diplomát szerzett, majd művészettörténetből doktorált. Rövid ideig a Szépművészeti Múzeumban, majd az Egyetemi Könyvtárban dolgozott. 1941-ben Kolozsvárra került és az ottani múzeumban, levéltárban, könyvtárban dolgozott. 1945-től 1950-ig a kolozsvári Bolyai Egyetem művészettörténeti tanszékét vezette. Ezek a kolozsvári évek mintegy előkészítésül szolgáltak a későbbi műemlékes tevékenységének. Mai napig ő a legjobb ismerője az erdélyi műemlékeknek. Az elmélet és a gyakorlat rá jellemző tudatos és rendkívül szerencsés összekapcsolása már itt jellemzi munkásságát. „Gyalog” bejárta Erdély tájait, a valóságban tanulmányozva a történeti forrásokból ismert műemlékeket.

1950-ben visszatért Budapestre és az akkori Múzeumok és Műemlékek Országos Központjában helyezkedett el mint várostörténeti kutató. 1953-tól a Népművelési Minisztériumban a műemléki ügyek intézője lett, majd az Építészeti Tanács, később az Országos Építészügyi Hivatal műemléki csoportjánál dolgozott. Amikor 1957-ben megalakult az Országos Műemléki Felügyelőség, Tudományos Osztályának vezetője lett és ezt a munkakört látta el egészen 1977-ben való nyugdíjazásáig.

Neve összefonódott a modern magyar műemlékvédelem megteremtésével. A második világháború hazánk műemlékeiben is súlyos károkat okozott. Nagyon korán, az újjáépítés és a gyökeres társadalmi átalakulás közepette jelent meg 1949-ben az Elnöki Tanács egyik legelső, 13. sz. törvényerejű rendelete, amely új alapokra helyezte

műemlékvédelmünket. Hiányzott azonban e munkához a szervezeti, szakemberi, intézményi háttér.

Az igazi kibontakozást az Országos Műemléki Felügyelőség megalakulása jelentette 1957-ben. A műemlékvédelem akkori szervezői — köztük Entz Géza — a műemléki helyreállítások olyan módszereit honosították meg, amelyek 1964-ben, a műemlékvédelem nemzetközi, ún. Velencei Chartájában kimondott elveknek is tökéletesen megfeleltek. Ez a módszer a helyreállítandó objektumot történeti fejlődés eredményének tartja és nem egyszeri, akár legrégibb állapotát tekinti a helyreállítás céljának. Az alkotás egyedi tulajdonságaiból indul ki, nem a stílus általánosságaiából és a történeti hitelesség vezeti. Döntő feladatának a konzerválást tekinti. A helyreállításnak figyelembe kell vennie a történeti folyamatokat, amelyek megismerése konkrét kutatás eredménye. A műemléki kutatás összetett: magában foglalja az írásos források, dokumentumok levéltári, múzeumi felderítését ugyanúgy, mint a helyszínen végzett munkát: a régészeti feltárást, a falkutatást. A mindezek eredményeképpen létrejött dokumentáció tartalmazza a helyreállításra, bemutatásra vonatkozó javaslatot, alapja a tervezésnek és a műemléki kivitelezésnek.

A szerteágazó szervező, tudománypolitikai (különféle akadémiai bizottságok, egyetemi művészettörténeti oktatás) és a saját tudományos munkássága mellett irányította Entz Géza negyed évszázadon át ezt a kutatómunkát. Mi, akik olyan szerencsések vagyunk, hogy hosszú évekig munkatársai lehettünk, az Ő széles látókörű szemléletében nőttünk fel. Mint osztályvezető egyben nevelőnk, emberi és szakmai példaképünk is volt. Megtámltuk Tőle, hogy csak komplex szemlélettel lehet egy objektumhoz közeledni.

Entz Géza sokoldalú ismereteivel, elsőrangú művészettörténészként teljesen otthon van a régészeti módszerek ismeretében. Hihetetlen gazdag az okleveles anyagismerete, szuverén módon tud az okleveles forrásokkal dolgozni és ilyen módon a három tudományág: a történelem, művészettörténet, régészet — eredményeinek alkalmazásával a középkori objektumok hiteles, mindenre kiterjedő képét tudja felrajzolni. Tőle tanultuk, hogy a társtudományok eredményeinek ismerete és módszereinek alkalmazása is nagyon jelentős a műemléki munkában. Ez a komplexitásra törekvés az az örökség, amit az Ő nyomdokain haladva kell továbbvinnünk.

Erdélyi tevékenységétől kezdve tudományos munkássága töretlen fejlődést mutat. A magyar műgyűjtés történetéről írt doktori disszertációt, de a kezdő fiatal művészettörténész korai munkásságában még gyakran foglalkozott a modern művészettel is. Erdélyben találkozott a középkori építéssel hihetetlen gazdagságával és ettől kezdve tevékenységének nagy részét hazánk középkori, sokszor ismeretlen, elfelejtett alkotásainak magas fokú tudományos feldolgozására szentelte.

1958-ban jelent meg monumentális műve a gyulafehérvári székesegyházról, amelyben alkalmazni tudta említett komplex módszereit és fel tudta használni erdélyi munkásságának eredményeit. Egy olyan ősi templomot dolgozott fel, melynek párhuzamos emlékei az ország központibb részén jórészt elpusztultak, vagy teljesen újjáépültek. Bizonyos összefüggések, problémák teljes egészükben már csak ezen a hazánkban szinte egyedülálló művön voltak bemutatathatók. Összefüggései vezérfonalul

kínálkoztak egyrészt a magyarországi romanika fontos problémáinak feltárásához, másrészt a gótika kialakulásának, illetve csúcspontjának vizsgálatához. E vizsgálatokhoz jó anyagot nyújtottak Erdély más emlékei, így a kerci ciszterci monostor és az ott kimutatható királyi építőműhely feldolgozása.

Már Erdélytől elszakadva jelentetett meg a magyar középkor építészetével foglalkozó tanulmányokat, melyekben egyre részletesebben tudta alkalmazni a középkori régészet eredményeit. Régészeti szempontból is igen tanulságos például a középkori építészetünk munkaszervezetének kérdésével foglalkozó tanulmánya (1952).

Kutatási köre elsősorban a román és a gótikus építészetre terjedt ki, de a reneszánsz emlékekkel is behatóan foglalkozott. Az elmúlt évtizedben főként a gótikus építészetet dolgozta fel. Ennek a kutatásnak az eredményeit foglalta össze monumentális, sajnos eddig nyomtatásban meg nem jelent nagydoktori értekezésében. Ebben nemcsak teljes képét nyújtja az eddig ismert gótikus építészeti emlékeinknek, hanem a művészeti elemzésen túlmenően az erre vonatkozó régészeti kutatások eredményeit és az okleveles forrásokat is összegyűjtötte. Jelentős eredményeket hozott az anyag társadalomtörténeti tagolása, feldolgozása.

Entz Géza egyike azoknak, akik a középkori művészettörténet és régészet legfontosabb külföldi eredményeit könyvismertetésekben a szakmai közönség elé bocsátja.

Az Ő igényes szerkesztésében jelent meg a Magyar Műemlékvédelem c. évkönyv nyolc kötete, amelyben a műemléki kutatások és helyreállítások eredményeit folyamatosan közzétették. Nyomdában van az általa szerkesztett Szabolcs megyei műemléki topográfiai kötet.

Az elsők között ismerte fel a képzőművészeti restaurálás fontosságát a műemléki helyreállításban és szorgalmazta a restaurátorrészleg megteremtését az Országos Műemléki Felügyelőség keretében. A restaurátor utánpótlás nevelése is gondjai közé tartozik. 1969-ben megbízták a Képzőművészeti Főiskola restaurátor tanszékének vezetésével, ahol ma is professzorként dolgozik.

Európa-szerte ismert és elismert tudós. A műemlékvédelemben kifejtett magas színvonalú tudományos munkásságáért és a népek közötti kulturális kapcsolatok elmélyítéséért 1983-ban Herder-díjat kapott. Nagyon sok társadalmi munkát végez, titkára, majd elnöke a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatnak.

E gazdag életpálya, személyiségének állandóan ható kisugárzása teszi ünneppé születésnapját az egész szakma, barátai és tanítványai számára.

Valter Ilona

LES PREMIERS HABITANTS DE L'EUROPE

1 500 000—100 000 ANS

KIÁLLÍTÁS PÁRIZSBAN

Az emberré válás nagy kalandjának első epizódja az emberiség történetének leghosszabb szakasza: a biológiai már Homo genusba tartozó előember a társadalmi fejlődés első lépéseit teszi meg, benépesíti az Óvilág emberi megtelepedésre alkalmas tájait, közöttük Európát. Az első nagy hullám, amelyet majd a neandervölgyiek és sapiensek egyre tovább gyűrűző, népességben gyarapodó, a gazdasági alapokban, a társadalmi-szellemi, kulturális felépítményben egyre gazdagodó újabb szakaszai követnek.

A Homo genus kissé sematikus, de jól követhető és mindeddig bevált hármas tagolási rendszerét követve, kulturálisan-régészeti módon megbízható módon körvonalazhatjuk ismereteink azon körét, amelyet összefoglalóan alsó — középső — és felső paleolitikumnak nevezünk.

A közel száz éves — s a közelmúltban különös lendületet vett — kutatás Európában a földrész legkorábbi benépesedésének bizonyítékait tárta fel. Henry de Lumley professzor munkatársaival és a Musée de l'Homme baráti társaságának aktív segítségével olyan kiállítást hozott létre Párizsban, amely forrásértékű dokumentációkkal mutatja be mindazokat a lelőhelyeket, ahol a legkorábbi emberek megtelepedésének nyomait találták.

Bár ha legszigorúbb tudományos igénnyel bíráljuk a címet, meg kell jegyeznünk, hogy még mindig az ember afrikai eredetének jegyében fogalmazták.

Eurázsia szerepére a hominizáció prehumán szakaszában legújabbban — és ismételtelen — Kretzoi Miklós

hívta fel a figyelmet. A párizsi kiállítás még szakemberek számára is meglepő és lenyűgöző anyaga, a legkorábbi Homo lelőhelyek száma, leleteinek gazdagsága éppen a Kretzoi-elmélet ékes bizonyítéka. Az alsó és középső pleisztocén Homo erectus populációinak Európa-szerte (geológiai) közel egyidejű megjelenése csak akkor magyarázható kielégítően, ha feltesszük, hogy a pliocénben egész Eurázsia meleg és mérsékelt éghővi szavanna zónájában a hominizáció jelenleg ismert legkorábbi szakaszának képviselője, a gracilis Rudapithecus genus a fauna uralkodó eleme volt.¹ Az emberré válás legszélesebb alapjai így az Óvilágban is biztosítottak voltak. Elmondhatjuk tehát, hogy a Henry de Lumley és munkatársai által ante-neandertáliaknak nevezett népcsoportok, ha lakóknak nem is, de embereknek (biológiai és régészeti értelemben) valóban az elsők voltak Európában.

A párizsi kiállítást a nizzai városi tanács segítségével egy kibővített, a látogatók szélesebb köréhez szóló, tematikus kiállítás követett Nizzában.

Ismeretünk két kiállítás katalógusa alapján állítottuk össze:

Les premiers habitants de l'Europe, 1 500 000 — 100 000 ans (Laboratoire de Préhistoire du Musée de l'Homme, Museum National d'Histoire Naturelle, Paris, 1983).

Origine et Évolution de l'Homme (Laboratoire de Préhistoire du Musée de l'Homme et Action Culturelle Municipale de la ville de Nice, 1983).

A katalógusok végén bibliográfia tünteti fel a lelő-

¹ Kretzoi M., Symp. Biol. Hung. 9 (1969) 23—31.; Kretzoi M., Anthropol. Köz. 18 (1974) 121—128.; Kretzoi M., Magyar Tudomány 1982, 7. 490—500.

helyekkel foglalkozó legfontosabb irodalmat. Ismertetésünkben a lelőhelyek neve után zárójelben említjük meg azokat a kutatókat, akiknek adatai alapján H. de Lumley és a kiállítás rendezői összeállították a két ragyogó kivitelű könyvet.

A párizsi kiállítás tartalmilag hat fejezetre tagolja a tárgyalt időszakot, ami egyben kronológiai sorrendet is fed:

- I. Az ember megérkezik Európába
- II. Az idősebb acheuléen kultúrák
- III. Tautavel vadászai
- IV. Az ember meghódítja a tüzet
- V. A fiatalabb acheuléen kultúrák
- VI. Az ember berendezi a belső teret.

I. Az ember megérkezik Európába 1 500 000 — 700 000 év

Chilhac, Franciaország (D. Boeuf, C. Guth). 1875 óta gyűjtöttek a környéken több helyen 1,5 millió éves faunát, 1974-ben öt kavicseskőzt találtak, ami feltehetően a legidősebb Európában.

Roussillon teraszai, Franciaország—Spanyolország (J. Collina-Girard, H. de Lumley, J. Barrière). Három partszakaszon Günz, Mindel és Riss teraszokon kvarcit szilánkeszközöket gyűjtöttek, chopperekkel, chopping-toolokkal együtt.

Puig d'En Roca, Spanyolország (E. Carbonelle). 1979-től megmunkált kvarcitkavicsokat, szilánkeszközöket tártak fel.

La Selva, Spanyolország (N. Sanchiz). 1974—1980 között három lelőhelyről erősen patinás, kopott kavicseskőzöket gyűjtöttek.

Le Vallonet, Franciaország (H. de Lumley, S. Gagniere, L. Barral, R. Pascal, J. Renault-Miskovsky, M. Girard). Az 1958-ban kezdődő s 1962-től folyamatos és rendszeres ásatások nagy jelentőségű lelőhelyet tártak fel. A hagyományos időrendben feltételelesen Donau—Günz interglaciálisról Günz-Mindelre terjedő rétegsor paleomagnetikus kora 0,95—0,90 millió év, az ún. Jaramillo-epizód. Igen gazdag faunával kopott, patinás kavicseskőzöket tártak fel.

Soleilhac, Franciaország (E. Bonifay). 1830 óta ismert paleontológiai lelőhely, a vulkáni kráter szélén 1975 óta vezetnek ásatásokat. Változatos nyersanyagból változatos méretű kavics- és szilánkeszközöket találtak, a lelőhely jelentőségét emeli a gránit- és bazalttömbökből alakított lakófelszín, 800 ezer évével jelenleg legrégebb Európában.

Sandalja, Jugoszlávia (M. Malez). Az Isztriai félszigeten több rétegű barlang, az összecementálódott állatesonatok között néhány kavicseskőzt találtak.

Stranska Skala, Csehszlovákia (R. Musil). 1910 óta faunisztikai lelőhelyként ismert dombon gazdag állatesontanyag mellett 1956 óta szórványosan retusált, használt jura-mész kő darabokat gyűjtöttek.

Pribice, Csehszlovákia. 200 méteres (Mindel) teraszon egyoldali megmunkálású kvarcitkavicsok ismeretesek.

Mlázice, Csehszlovákia (K. Zebera). 300 ezer évesre becsült kavicseskőzök, felszínről.

II. Régebbi acheuléen kultúrák 700 000—400 000 év

Pinedo, Spanyolország (A. Querol-Santonja). Folyóteraszon, 23 megkülönböztethető régészeti rétegből gazdag szilánkipart ástak ki, melynek néhány típusa közelít a középső paleolitikumhoz.

Aridos, Spanyolország (M. Santonja, N. Lopez, A. Perez Gonzales). Mindel-Riss interglaciális korú csontfelhalmozódásból néhány kavicsot, szilánkot ismerünk.

El Aculeadero, Spanyolország (C. Viguier, C. Thibault, A. Querol). A felsőpliocénban kezdődő rétegsorban 15—20 cm vastag kultúrréteg, benne kvarcitszilánkok.

Budino, Spanyolország (E. Aguirre, K. W. Butzer, M. Echaide, F. Bordes, J. M. Vidal). Két lelőhely, közülük az egyik tipológiailag jól besorolható bifaciális eszközökkel, de vannak közöttük kavicseskőzök is.

Atapuerca, Spanyolország (T. Torres). 1976-ban Mindel kori állatesontfelhalmozódásból 5—6 személy maradványait preparálták ki. Az állkapcsok a maueri formakörbe tartoznak.

A Somme és a Szajna medencéje, Franciaország. A korszak klasszikus lelőhelyei sorakoznak itt, még a legfontosabb publikációk felsorolására sincs mód. Abbeville, Saint Acheul, Cagny-la-Garenne, Chelles, Wimerieux az alsó paleolitikum névadó, sztratigráfiai tipológiailag meghatározó lelőhelyei.

Bretagne, Franciaország (J. L. Monnier, P. R. Giot). A tengeri erózió által feltárt üledékekben interglaciális (Mindel-Riss) kavicseskőzöket találtak Saint Colomban, Le Pissot és Trésseny lelőhelyeken.

Achenheim és Hungenbieten, Franciaország (A. Thevenin). A múlt század óta ismert neolit és gallo-római lelőhelyeken 1970 óta tárnak fel idős löszből kavicseskőzöket.

Aldene, Franciaország (L. Barral, S. Simone). 1888 óta foszfátot termelnek a barlangból, eközben több régészeti réteget is feltártak: megmunkált kavicsok — levalloisi szilánkok — felsőpaleolitikum a fejlődés útja.

Montmaurin, Franciaország (A. Tavasó C. Gaillard). A több barlangból álló rendszert 1949-ben tárták fel, a több korszakot képviselő gazdag régészeti leletanyag között a mindeli rétegben maueri típusú embermaradványok voltak.

Isernia la Pineta, Olaszország (M. Coltorti, M. Cremaschi, M. Guerreschi, C. Peretto, B. Sala). Gazdag faunával folyóhordalékból gyűjtött, meszkőkavicsokon kialakított eszközöket gyűjtöttek. Kronológiája kérdéses, egy adat szerint a kultúrréteg idősebb, mint a Matuyama-Brunhes határ (730 ezer !).

Venost, Olaszország (A. C. Blanc, G. Chiappella, L. Barral, S. Simone). Nyíltszíni lelőhely, a három kultúrréteg 500—200 ezer év közötti időszakaszt fog át, a megfigyelések arra utalnak, hogy feldaraboló hely volt.

Bibbana, Olaszország (A. Galiberti). Günz-Mindel interglaciális (szicíliai transzgresszió) korú kavicseskőzök.

Realmondo, Olaszország (G. Bianchini). Szicília déli partszegélyén több geológiailag-régészeti értékkel rendelkező rétegsor van. A Mindel kori kavicsiparokat Riss szakócák és clactoni jellegű szilánkiparok követik.

La Belle Roche, Sprimont, Belgium. A Liège melletti kőbányában 450 ezer év körüli faunát gyűjtöttek. Az állatesontokkal együtt előkerült, kis méretű kavicsipar közel áll Vértesszőlőshöz.

Mauer NSZK, a klasszikus, sokat vitatott állkapocs lelőhelye.

Petalona, Görögország (M. Theodorides, J. Petroucheilos). A meglepő épségben előkerült koponya időrendi helyzete vitatott, embertanilag progresszív jegyeket mutat.

Azics, Szovjetunió, Azerbajdzsán (M. Gusszejnov). A barlang Günz kori karsztosodás során jött létre, legrégebb rétege faunisztikailag a Matuyama-Brunhes határra datálható. Régészeti leletanyag a legrégebb kavicsipartól az idősebb mousteri korszakig vannak benne leletek.

III. Tautavel vadászainak tábora 450 000 év

Cauna de l'Arago (J. Chaline, E. Cregut, H. és M—A. de Lumley, J. Renault-Miskovsky). A külön fejezetet a rendkívül szerencsés körülmények, változatos és gazdag leletanyag, az életmód rekonstrukciójának nagyszerű lehetősége miatt érdemelte ki a lelőhely. 1838 óta ismert, 1964 óta rendszeres ásatásokat végez a barlangban egy munkaközösség, melynek vezetője H. de Lumley. Az alsókréta mészkőben 35×10 méter kiterjedésű barlangban 13 méter vastag a kitöltés, benne 20 lakószint, melyeket

5–20 cm-es steril réteg választ el egymástól. Az állatcsontok, növényi maradványok a Keleti-Pireneusok élővilágának teljes megismerését tették lehetővé a középső Mindeltől a Mindel végéig. Az ipar túlnyomóan kvarcitból készült, egy idősebb tayacient és középső acheuléent képvisel. A szerencsés lelőhelyek közül is kiemeli a rendkívül gazdag és jól értékelhető embertani anyag: több mint 50 emberi fosszília. Kavicseszközei — méretük és nyersanyaguk miatt — közel állnak Vértesszőlőshöz.

IV. Az ember meghódítja (domesztikálja) a tüzet 400 000–300 000 év

Terra Amata, Franciaország, (J. Bourcart, M. Siffre, G. Taworsky, H. de Lumley). Lelelőhely, mely igen rövid idő alatt klasszikussá lett. A Földközi-tenger jelenlegi szintje felett 500 méterre nyíló barlangban a 10 méter vastag rétegsor pliocén végi agyaggal kezdődik, a jégkori kitöltés a Mindeltől Würmig követhető. A chopperek és idősebb acheuléen szakócák mellett emberi lábnyomot találtak, feltárták egy kunyhó (sátor?) alapját is: 7–15 méter hosszú, 4–6 méter széles ovális folt, közepén tűzhelyek.

Vértesszőlős, Magyarország. Az egyetlen hazai lelőhelyek hosszú sorában, jelentőségéhez méltó helyet kapott a kiállításban.

Lunel-Viel, Franciaország (E. Bonifay). Mintegy 15 ezerre tehető a meghatározott állatcsontok száma, közöttük acheuléen-facieshez tartozó szilánkeszközök.

Port-Pignot, Franciaország (J. L. Monnier). Mindel-Riss interglaciális kori telep, sok települési objektummal, tűzhelyek sorával. Kavicseszközök, bifaciálisok, a rossz fosszilizációs körülmények miatt fauna nélkül.

La Roche Gélétan, Franciaország, (J. L. Monnier). A La Manche mellett feltárt Mindel-Riss korú lelőhely. Érdekessége, hogy kavicsokból *rakott* kör- és hosszúkás alakú tűzhelyeket találtak, mellettük völgyelt és fogazott szilánkeszközöket. A bifaciálisok hiányoztak.

V. A fiatalabb acheuléen kultúrák 400 000–120 000 év

Montgri-masszívum, Spanyolország (L. Péricot, M. Pallares, H. de Lumley, E. Ripoll). A szigethegység több barlangjában végeztek feltárásokat. A rétegsorok igen bizonytalanok a kitöltéseket megbolygató karsztjelenségek miatt, a régészeti leletanyag legidősebb része a kavicsiparokhoz sorolható.

Torralba—Ambrona, Spanyolország (F. C. Howell, E. Aguirre, K. W. Butzer, s. Ambronát mintegy 36 éven át H. Obermaier tárta fel). A múlt század végén vasútépítés során megtalált elefántvadász tanyán rekonstruálni lehetett a 300 ezer évvel ezelőtti vadászati, nyúzó- és feldaraboló módszereket.

Cova Negra, Spanyolország (F. Jorda, J. Alcacer, D. Fletcher, E. Plá, V. Pascual). A barlang 7 régészeti szintjében clactoni típusú idősebb középső paleolitikumtól felfelé, aurignaci jellegű ipart találtak, emberi maradványokkal.

Lisszabon környéke, Portugália (H. Breuil, G. Zbyszewski). Casal do Monte, Seixosa, Vale de Atela és más nyíltzsíni lelőhelyeken, tengerparti üledékekből meghekentően korai időszakra (1 millió 150 ezer pl. Seixosa) datált eszközöket ismerünk.

Róma környéke, Olaszország (A. C. Blanc, L. Cardini). Torre in Pietra, Malagrotta, Castel di Guido lelőhelyeken újabb ásatások 400 ezer év körüli acheuléen telepeket tártak fel.

Monte Conero, Olaszország (A. Broglio, G. Bartalomei). 1963–65 között a lelőhelyről 200 eszközt gyűjtöttek. Hat százaléka bifaciális, fiatalabb rétegekben a középső paleolit időszak is képviselve van.

Ghiardo Cave, Olaszország (F. Bisi, M. Cremaschi, C. Peretto). Az Enze-völgyi lelőhelyen az utolsó eljegesedés bevezető szakaszából mangános patinával bevont, levalloisi technikával készített szilánkeszközöket tártak fel.

Torrente Conca, Olaszország (F. Bisi, M. Cremaschi, C. Peretto). A Conca teraszain Riss, Würm és holocén tavi üledékből tipológiailag nem szétválasztható eszközöket gyűjtöttek.

Szicília déli, tengerparti sávjában igen idős, alsó pleisztocén lelőhelyeket ismerünk: Faro Rossello, Punta Grande, Casa Biondi, Mandrascava. Ezeket a lelőhelyeket sorakoztatják fel az ember afrikai eredetének elméletét képviselő kutatók: a jégkori hidegmaximumokban a tenger szintje olyan alacsony volt, hogy itt, Szicíliában szárazföldi hídon kelhettek át Afrikából az első embercsoportok.

Hoerne, Nagy-Britannia (R. Singer, J. J. Wymer). A Mindel-Riss interglaciális névadó lelőhelyén már igen korán, 1797-ben gyűjtöttek szakócákat. Új ásatásokon a Riss végéig tartó rétegsorból szép ipart gyűjtöttek.

Swanscombe, Nagy-Britannia (K. P. Oakley, J. d'A. Waechter). Az embertani leleteiről ismert telep régészeti anyaga is gazdag: középső és felső acheuléen szakócák, moustéri típusú eszközök.

Yiewsley, Nagy-Britannia, (D. Collins). Régóta ismert lelőhely, több mint 300 méter hosszú szelvényből szép szakocás ipart tártak fel újabban.

Pontnewydd, Nagy-Britannia (H. S. Green). Wellsben, Európa legészakibb lelőhelye. Kis méretű szakócákkal levalloisi technikájú szilánkok, embermaradvány is előkerült.

Petit Spiennes és Mesvin, Belgium (D. Cahen, P. Haesaerts, P. van Pamel). Régóta ismert lelőhelyek, egy időben az alsó paleolit „mesvinien” ipart önálló faciesként tartották nyilván. Az acheuléen eszközök mellett moustéri réteg is van a lelőhelyeken.

Steinheim, NSZK (W. Gieseler). Interglaciális faunával került elő a híres steinheimi hölgy, korát 250 ezer évre becsülik.

Bilzingsleben, NDK (D. Mania). Az 1969 óta tartó ásatásokat a Steinrinneben 1972-ben koronázta igazi siker: az első embermaradvány előkerülése. Régészeti leleteinek tipológiailag legközelebbi párhuzamait Vértesszőlősről ismerjük, antropológiai analógiája Tautavel vadásza.

VI. Az ember berendezi a belső teret

Lazaret, Franciaország (H. de Lumley). 1826 óta ismert, azóta több ásatást végeztek benne, rendszeres feltárása H. de Lumley nevéhez fűződik. Jelentősége a gazdag antropológiai, paleontológiai és régészeti leleteken túl abban rejlik, hogy lakóépítményt is feltártak benne. A sátor egyik oldala a barlang fala, másik oldalát 5–30 cm átmérőjű kavicsokból alakították. Megközelítőleg 35 m² nagyságú ovális térséget zár közre a kavicsok sora.

Baume-Bonne, Franciaország. Riss II és III rétegekben kovakavicssal kikövezett, ovális felszíneket tártak fel: emberi lakóépítmények alapjait.

Orgnac, Franciaország (J. Combier, J. C. Miskovsky). A legidősebb Riss üledékben embermaradványok voltak. A régészeti ipar fiatalabb, középsőpaleolit jellegzetességeket hordoz.

Grotte du Prince, Olaszország (L. Barral, S. Simone). I. Albert, a tudománypártoló monacói herceg tiszteletére elnevezett barlang felsőpaleolit művészeti alkotásairól régóta híres. Újabban alsópaleolit tárgyakat is feltárnak benne, Lazaret legközelebbi analógiáit.

La Chaise, Franciaország (F. Bordes, P. David, A. Debenath). Több kisebb barlangból álló együttes (megkülönböztetve a feltáráskor elnevezve), Riss és Riss-Würm korú leletekkel.

Fontchevade, Franciaország (G. Henri-Martin, B. Vandermeersch, A. M. Thillier, S. Krukoff). Régóta ismert, sok alkalommal ásott barlang, ipara archaikus, hírét a kannibalizmus nyomait viselő embertani leleteiről kapta. Kora: Riss vége, Riss-Würm interglaciális.

Vergranne, Franciaország (P. Marchevet). Kőbányászás során tárult fel egy Mindel-kori hasadék, benne állatcsontok. A szakadékba hullott és ott is pusztult állatok helyzete a szerencsés fosszilizációs körülmények folytán pontosan megállapítható volt, s lehetőség nyílt az állatok teljes testméretének mérésére is. Egy 3–4 éves gyerek tejfogait is feltárták.

Grainfollet, Franciaország (F. Bordes, P. R. Giot). Bretagne-ban, a tenger által feltárt kitöltés, sziklaeresz. Két ovális települési foltból gazdag leletanyagot gyűjtöttek.

Biache-Saint-Vaast, Franciaország (A. Tuffreau, J. F. Piningre). A Riss egyik interstadiálisának (Biache interstadiális) névadó lelőhelye, levalloisi technikájú, de magas penge-indexszel rendelkező ipar, tüzelés nyomaival és egy gracilis jellegű ember maradvánnyal.

Cotte St. Brelande, Jersey sziget (C. B. M. McBurney, P. Callow). Hat méter vastag üledékből Riss-Würm kori acheuléen-mousterien ipart gyűjtöttek.

Ehringsdorf, NDK (G. Behm-Blanke). Régóta ismert mésztufalelőhely, datálása nem egyértelmű: a

Riss-Würm végére helyezett ipar kísérő leletei (flóra, fauna) igen archaikusak. 1914 óta több embermaradvány is előkerült a telepen.

Kulna, Csehszlovákia (K. Valoch). Riss végéről kvarcit- és kovakavicsból készített eszközöket ismerünk.

Saccopastore, Olaszország (A. C. Blanc, H. Breuil). A Tiberisbe ömlő Anien folyó szép, Mindel, Riss és Würm sorozatokat alkotó teraszaiából két koponyát, eszközöket és gazdag faunát tártak fel.

A Musée de l'Homme kiállításán Párizsban ez a nyolcvan lelőhely képviseli az emberi történelem legkorábbi szakaszát. Néhány éve elképzelhetetlen lett volna ennek a kiállításnak a létrehozása. Bízunk benne, hogy ez a kiállítás új és nagy energiákat szabadít fel, kutatók ifjú generációi munkálkodnak majd azon, hogy eltűnjének az Európa térképén még mutatkozó fehér foltok. A kiállítást pedig mindenkit: az eredményeket átadó kutatókat, a szervezőket és a kivitelezőket köszönet illeti.

T. Dobosi Viola

A VIII. NEMZETKÖZI GÖRÖG—LATIN EPIGRÁFIAI KONGRESSZUS

A görög és latin epigráfia művelőinek ötvenként visszatérő nagy találkozója ez alkalommal 1982. okt. 3. és 9. között Athénben került megrendezésre s ezen mint az International Comité tagja vehettem részt. A kongresszuson öt világrészről 35 ország közel félezer szakembere adott egymásnak találkozt, és a megjelentek közül több mint kétszázán előadást is tartottak. A nagyszámú jelentkezésre való tekintettel a helyi Szervező Bizottság — a Nemzetközi Komité tagjainak bevonásával — ezért már hónapokkal a kongresszus megnyitása előtt úgy állította össze a programot, hogy délelőttönként plenáris, délutánonként pedig — *faute de mieux* — több párhuzamos szekciósülésen kapjanak szót az előadók és a hozzászólók. A programban érthetően az egyik középponti helyet Athén és egyáltalában a görög *pólis* helyzete a görög világban foglalta el az epigráfiai kutatások tükrében, de mellette súlyponti témának számított a római *urbs*, a tartományi municipiumok, coloniák szervezete, helyzete, valamint viszonya a mindenkor központi hatalomhoz a principatus korában. A *pólis* és az *urbs* mellett szóhoz jutottak azonban olyan témák is, mint a rabszolgák és szabadosok részvétele a hellenisztikus és principatus kori helyi, birodalmi és keleti kultuszokban, valamint a görög-római antik társadalom polgári és katonai vezető rétegeit érintő prosopográfiai kérdések. Végül természetesen nem maradhattak el az ilyenkor szokásos összefoglaló beszámolók sem az egyes országokban folyó epigráfiai munkálatok állásáról. E gazdag programból, amelynek a fizika törvényszerűsége szerint csak részben lehettem részese, e rövidre szabott beszámolóban a Pannónia-kutatást érintő előadásokról emlékeznek meg külön is.

A. *Maioncalda* birodalmi keretben, Africától egészen a dunai tartományokig vázolta a korai időkben nálunk is meglevő *praefectus civitatis*, ill. *civitatum* intézményét, ennek katonai és jogi szempontokból való értékeléséhez azonban csak utalt sajtó alatt levő monográfiájára. M. *Šašel Kos* Dél-Pannónia görög nyelvű feliratait ismertette, értékesen kiegészítve ezzel A. Betz és Bilkei I. tartományunk osztrák, ill. magyar területrészein már elvégzett gyűjtését.

G. *Petzl* egy elveszett görög nyelvű felirat eddig figyelembe nem vett 17. századi másolata alapján meggyőzően helyesbítette a mindeddig csupán névből ismert T. *Atilius*

Maximus asiai *proconsul* nevét *Statilius Maximus*-ra, aki a 144. évi consulusa előtt aligha vitathatóan Alsó-Pannóniát kormányozta.

Herodes Atticus második ízben való perbefogását, amelynek tárgyalása — mint ismeretes — Sirmiumban zajlott le Marcus Aurelius előtt G. *Di Vita-Evrard* a hagyományos 173 vagy 174 nyara helyett a 169–170. évek egyikére tenné, ami azonban mindenképpen túl korainak látszik.

Meggyőzően hatott viszont A. *Hall* előadásában egy oinoandai felirat 1. sorának a pannóniai helytartók sorából jól ismert *Neratii* patricius rangot kiérdemelt ősenek, M. *Hirrius Fronto Neratius Pansa* nevére történt kiegészítése. Nagyobb vitát váltott ki H. *Krummrey* előadása, amely t. k. a latin nyelvű feliratok közlésénél a leydeni konvención túlmenően további diakritikus jelek alkalmazását szorgalmazta. A leydeni konvenció bizonyos mértékű revíziója valójában időszerű, erre mutatott rá E. *Weber* előadása is, de nem radikális, hanem mérték-tartó módon.

Az eddig eléggé elhanyagolt municipális prosopográfia körébe vezetett alulírott előadása, amelyben az aquincumi *municipium*, majd *colonia* magisztrátusi tisztségei betöltésének különböző útjait vázolta fel.

Az előadásokat követő esték egyikén a külföldi résztvevőket az egyedülálló *Epigrafikon Mouseion* látta vendégül. A modern kétszintes épületben a gondozott, tisztán tartott feliratos köemlékek levegős és minden zavaró vaskapesok nélküli elhelyezése láttán nem én voltam az egyetlen, akiben felmerült az a kérdés: hát így is lehet? Rómában most fáradoznak egy hasonló gyűjtemény létrehozásán.

A kongresszus utolsó napján a résztvevők Amphiareion és Rhamnusz feltárt maradványait tekintették meg B. *Pétrakos* szakavatott vezetése mellett, felejtethetetlen késő őszi mediterrán napsütésben.

A kongresszusi munkálatok egésze igen sikeresnek mondható, sebben a helyi Szervező Bizottságnak, élén P. *Zepos* akadémikussal, de nem utolsósorban e bizottság agilis és csupaszív titkárának, D. *Peppas Delmoussounak* itt sem elhallgatható érdemei vannak.

Nagy Tibor

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1982

(Wegen des beschränkten Umfanges der Zeitschrift werden hier nur die wichtigsten Grabungsergebnisse des Jahres 1982 mitgeteilt. Das gesamte Material s. in der Zeitschrift *Régészeti Füzetek* Ser. 1. Nr. 36.)

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1–23)

1. *Aszód – Papi földek* (Kom. Pest) (XLI). 1982 wurde die im vorangehenden Jahr begonnene Notausgrabung fortgesetzt. Deshalb haben wir unsere Schnitte den 1960–61, 1966–72 freigelegten, großen, zusammenhängenden Flächen angeschlossen. In diesem Jahr wurde eine Fläche von 300 m² erschlossen. Wir haben mehrere Gruben mit reichlichem Fundmaterial, mit der charakteristischen Keramik und einer reichen Geräteinventar freigelegt. Neulich sind weitere 15 Gräber ans Tageslicht gekommen. Die Gräber gehörten zu den früher erschlossenen Grabgruppen und geben ein kompletteres Bild über die Gliederung der Gemeinschaft und der Gesamtzahl je einer kleineren Einheit. Es wurden auch drei Brandbestattungen zutage gefördert, die übrigen waren Körpergräber. Von diesen war das eine gestört. Von besonders hervorragender Wichtigkeit ist das Grab eines 6–8 jährigen Kindes, wahrscheinlich eines Mädchens, das – unter anderen – ein vogelförmiges Gefäß mit Menschenfuß enthielt. Dieses eigenartige Gefäß ist einmalig in Europa. Wir konnten auch wichtige Feststellungen im Zusammenhang mit dem Ritus tun.

Mitarbeiterin: Rózsa Schreiber. An der Ausgrabung nahmen auch noch der Museumdirektor István Asztalos und die Studentin Katalin Debiczky teil.

Nándor Kalicz

2. *Balatonmagyaród-Kányavár* (Kom. Zala) (XIX). In der NO-Ecke der Sandgrube in der Kányavár-Flur, halb unter den Feldweg reichend, stießen wir auf die Spuren eines späteisenzeitlichen Wohnhauses. Das in die Erde eingetiefte Wohnhaus ist im großen und ganzen von W-O-Längsrichtung, rechteckförmig mit abgerundeten Ecken und mit dem Maß: 440 × 310 cm. Den Fußbodenbelag bildete ein schotteriger, gestampfter Lehm Boden. Mehrere große Pfosten Spuren begleiteten die Seiten und auch in der Längsachse, im mittleren Teil des Hauses fanden wir zwei Pfostenlöcher. An der N-Seite konnten wir auch die Spuren einer Wand mit Rutengeflecht entdecken. Aus der Einfüllung des Hauses sind mehrere Gefäßfragmente, Spinnwirtel, Knochenwerkzeuge und Fragmente des Feuerrosts eines Töpferofens ans Tageslicht gekommen. Das Wohnhaus wurde in der LT-D-Periode benutzt.

László Horváth

2/a. *Balatonmagyaród-Kiskányavár* (Kom. Zala), s. Nr. 67.

3. *Battonya-Vertán-Gehöft* (Kom. Békés) (II). Auf dem Fundort haben wir als Fortsetzung einer 1981 begonnenen Notausgrabung Objekte der Frühphase der Tiszapolgár-Kultur erschlossen. In unseren, den früheren Freilegungen angeschlossenen Schnitten haben wir die Überreste eines Hauses von größerer Grundfläche vorgefunden, wo zwischen den Lehmewurfstücken auch zahlreiche zusammenstellbare Gefäße gelegen sind. Außerdem kamen – außer zahlreichen Keramikscherben und Tierknochen – auch der Grund und die niedrige Wand von zwei Öfen zum Vorschein.

Mitarbeiter: György Goldman.

Júlia G. Szénásky

4. *Berettyóújfalú-Herpály* (Kom. Hajdú-Bihar) (XLI). Fortsetzung und Beendigung der im Rahmen der ungarisch-sowjetischen archäologischen Zusammenarbeit durchgeführten urzeitlichen Ausgrabung.

Die 1977 begonnene Ausgrabung haben wir dem vorangehenden Jahr ähnlich in zwei Gebieten durchgeführt: in der Tell-Siedlung (an den zusammenhängenden Schnitten I–II), und in 200 m Entfernung von der Tell-Siedlung (Schnitt III) wo die Arbeit 1980 von der sowjetischen Archäologengruppe in Gang gesetzt wurde. In der Tell-Siedlung haben wir im Schnitt I zwischen 250–300 cm zu einem großen Brandhorizont gehörende Häuser erschlossen. Die erschlossenen beiden Häuser bestanden aus drei Räumlichkeiten. Die Häuser wurden aneinander gebaut. Ihre aufgehenden Wände wurden von den Pfostenlöchern der fast genau über sie errichteten Häuser stark zerstört. Über den mit den Einrichtungsgegenständen im besten Zustand erhalten gebliebenen gebrannten Häusern haben wir unmittelbar noch zwei allgemeine Brandhorizonte beobachtet. Es haben aus den Häusern die »Altäre«, Feuerstellen, Vorratsgefäße, verschiedenen, kleineren Gefäße, Stein- und Knochen- bzw. Geweihwerkzeuge usw. nicht gefehlt. Im einen Haus haben wir sogar in zwei Räumen einen viereckigen Ofen mit innerer Einteilung vorgefunden. Die Fundierung der Häuser wurde durch die verkohlten Bretter und Zweige, ferner ihre ausgebrannten Abdrücke bewiesen. Es konnten wiederum mehrere Beweise für das Vorhandensein der mehrgeschossigen Häuser erhalten werden. Nach dem Abreißen der Häuser des großen Brandhorizontes bis zum Urhumus haben wir nur Reste von wahrscheinlich nicht niedergebrannten Häusern und zahlreiche Öfen freigelegt, die wahrscheinlich ähnlicherweise zu nicht niedergebrannten Häusern gehört haben. Den Untergrund erreichend, wurden viele Pfostenlöcher gefunden, die zwar zu verschiedenen Horizonten gehört haben, jedoch noch den Grundriß der etwa 100 cm höher gestandenen niedergebrannten Häuser gut angezeigt haben.

Im Gebiet der Tell-Siedlung stießen wir auf weitere 24 Bestattungen. In überwiegender Mehrheit handelt es sich um kleine Kinder oder Säuglinge, jedoch gehörten einige Skelette zu Erwachsenen. Die meisten Bestattungen waren unter dem Fußbodenbelag der Häuser, Säuglingsbestattungen wurden sogar am Grunde der Pfostenlöcher gefunden. In mehreren Fällen konnten auch Sargreste beobachtet werden. Fast ein jedes Grab war beigabenlos.

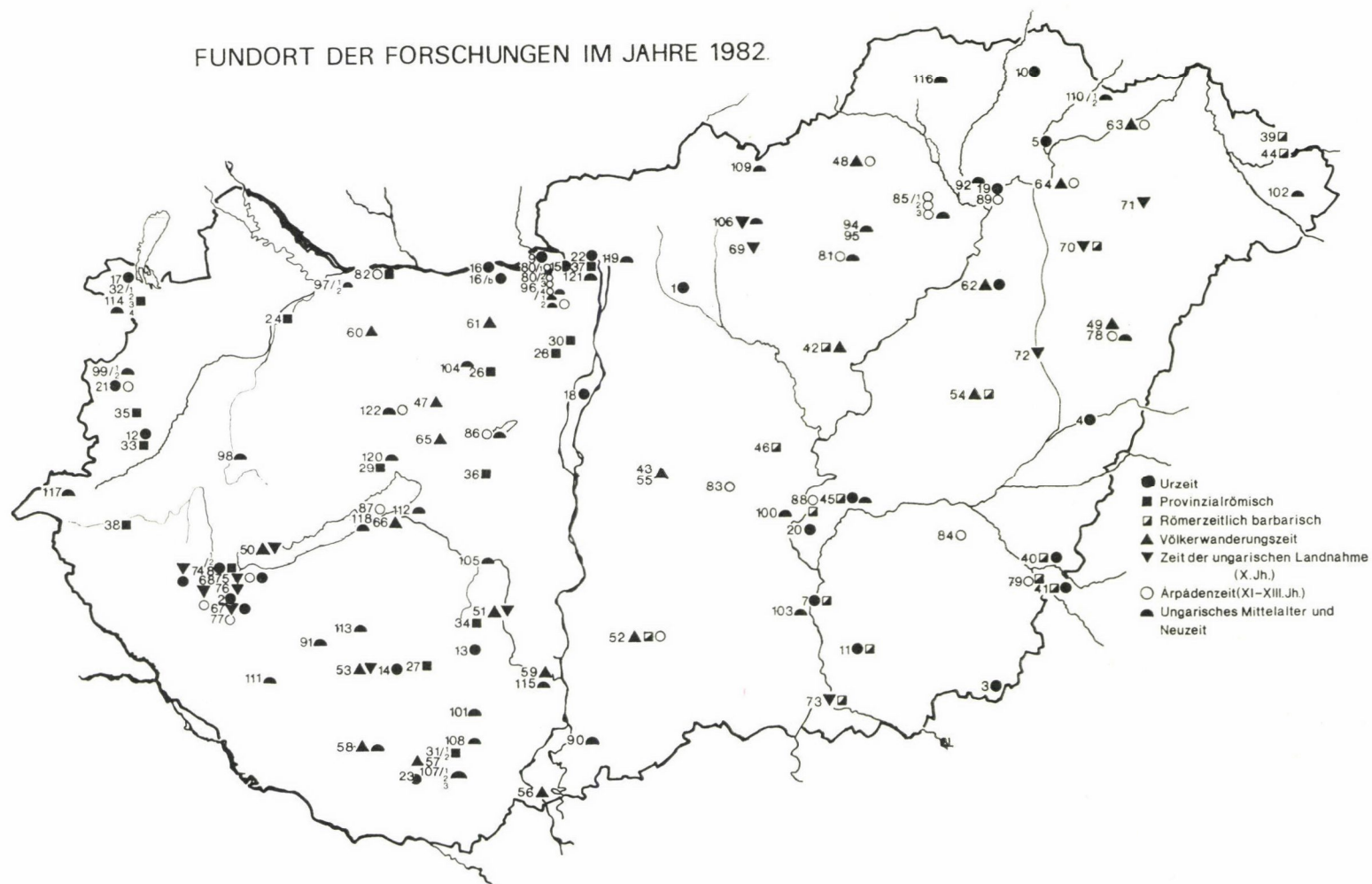
Unter dem Fußboden eines jeden Hauses fanden wir Rindhornpaare, deren absichtliche Unterbringung jetzt schon zweifellos beweisen ist.

Der Urhumus bzw. der Untergrund kam 400–420 cm tief zum Vorschein. Das zu den in der Tell-Siedlung im Jahre 1982 erschlossenen Schichten gehörende Fundmaterial vertritt die Frühphase der Herpály-Kultur. Auf der Keramik ist die schwarze oder auf weißem Grund erzeugte schwarze Keramik ausschließlich. Auch in diesem Jahre wurden mehrere Kupfergegenstände (Schmuck, Schmuckfragmente) vorgefunden. Den vorangehenden Jahren ähnlich war das Tierknochenmaterial reich vertreten.

In dem vom Tell weit gelegenen III. Schnitt haben auch die sowjetischen Mitarbeiter ihre Erschließung abgeschlossen. Außer einigen Gruben der Übergangsperiode der Szakálhát-Theiß-Kultur sind sie auf zerstreute Funde der klassischen Herpály-Kultur gestossen und haben die Erschließung der bronzezeitlichen Gruben beendet. Weitere drei Gräber der früher zum Vorschein gekommenen spätneolithischen Grabgruppe wurden von ihnen mit Gefäß- und Kupferbeigaben freigelegt.

Mit dem Abschluß der Ausgrabung in Herpály haben wir ein wichtiges und reichliches Quellenmaterial in Bezug auf die spätneolithische und bronzezeitliche Siedlungsstruktur, Bauweise, Wirtschaft, Gesellschaftsverhältnisse, Chronologie und auf zahlreiche Teilfragen gewonnen. Der

FUNDORT DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1982.

Geologe Gábor Rózsa hat durch Bohroproben den vollen Durchschnitt des Tells und die Stelle des Grabens um den Tell bestimmt.

Der Leiter der Ausgrabung war Nándor Kalicz, Mitarbeiter waren ungarischerseits Márta Sz. Máthé und Pál Raczky, sowjetischerseits V. Sz. Tyitov.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Eszter Bánffy, Marietta R. Csányi, György Goldman, Gyöngyi Kovács, Hargita Oravecz, T. Patyomkina, Rózsa Schreiber, Júlia G. Szénásky und K. Szmirnov sowie die Studenten Boldizsár Csorvay, Katalin Debiczky, Zsigmond Hajdú, Gábor Kalla, Péter Somogyi und Magdolna Vicsze teil.

Nándor Kalicz

5. *Bodrogkeresztúr-Henyehegy* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (V). Vor dem Weinanbau des Jahres 1983 haben wir die Ausgrabung von László Vértés vom Jahre 1963 fortgesetzt. In der Umgebung der Kote wurde ein ungestörtes paläolithisches Gehniveau mit zerkleinerten, zerstreuten Knochen der erbeuteten Tiere und mit typischen, schönen Steingeräten freigelegt. Ein hervorragendes Stück des archäologischen Fundmaterials ist eine sorgfältig geschliffene, ovale Serpentinplatte (die Analogie der bei der früheren Ausgrabung zum Vorschein gekommenen Kalksteinscheibe), die wir provisorisch als eine Tschuringa interpretieren. Aus stark durchbrannten Öfen konnten gebrannte Knochen zur C 14-Bestimmung eingesammelt werden.

Der Fundort (alte Angabe) ist 28.000 Jahre alt.

Viola T. Dobosi

Budapest, I. Schloß in der Burg von Buda. Nördlicher Vorhof, s. Nr. 93.

6/1. *Budapest I. Nördlicher Hang des Gellért-Berges* (III). Zwischen der Sânc u. und der Zitadelle hat der Suchgraben Nr. 2 des Jahres 1982 die volle Erschließung des Walles ergeben. Den Wall können wir in drei Perioden teilen:

- 1.) Spätbronzezeitlicher Wall. Von diesem wurde nur die den Grund bildende Auffüllung gefunden. Die oberen 30–40 cm des ursprünglichen Bodens bestanden aus grauer Erde mit kleinem Steingeröll. Dies wurde zum Fundament der Befestigung zusammengetragen. Der untere Teil des Walles war etwas dunkler, brauner und auch härter, dies stammt wahrscheinlich vom Beginn der Auffüllung, als noch der obere, zum Teil humose Boden benutzt wurde. Demnach kam die Reihe auf die untere, lockere und reinere — kleines Steingeröll enthaltende — ursprüngliche Schicht und dies bildet schon den oberen Teil des Walles. Auf diesen lagerte sich später eine durchschnittlich 30 cm dicke, graue Humusschicht auf.
- 2.) 1. Periode des LT-zeitlichen Walles. Unter die innere Böschung des Restes des spätbronzezeitlichen Walles wurde ein trocken gelegter Steinhaufen zusammengetragen. So erhielt man eine verhältnismäßig waagerechte Ebene, eine etwa 2 m breite Fläche, auf die der Wall gelegt wurde. In Bezug der Konstruktion haben wir keine Angaben, jedoch kann aus der 100–120 cm dicken, stark gebrannten, roten Erdschicht auf eine bedeutende Holzkonstruktion geschlossen werden. Wegen des völligen Fehlens des Steines müssen wir daran denken, daß dieser Periode Steine nicht angewendet wurden, der Wall enthielt nur Holz und dazwischen Erde.
- 3.) 2. Periode des LT-zeitlichen Walles. Er verfolgt wahrscheinlich die Gratlinie des Walles der keltenzeitlichen 1. Periode, also auch dieser zog sich in der Mittellinie dahin.

Auf Grund der gebrannten Erde und Steine hatte der Wall eine Holzkonstruktion, unter Anwendung von viel Erde und vielen Steinen.

NO vom Suchgraben etwa in 90 m Länge, lagen am äußeren Hang der Terrasse (also ursprünglich des Walles) sehr viele ähnliche, gebrannte Steine, als wel-

che wir auch im Graben sahen. Dies weist darauf hin, daß auch in diesem Abschnitt eine ähnliche Wallkonstruktion gewesen sein konnte.

Konsultant: Éva B. Bónis

Mária Pető—Gyula Nováki

6/2. *Budapest, III. (Békásmegyer) Vöröshadsereg útja 63673 Prz.* (III). An dieser Stelle wurde wegen dem Bau eines Lagers für Jugendliche eine Notausgrabung im Gebiet des unter Schutz stehenden früh- und spätbronzezeitlichen Gräberfeldes nötig. Die Arbeiten haben nur mehr das frühbronzezeitliche Gräberfeld berührt. So gehörten 18 von den erschlossenen 20 Gräbern in den Kreis der frühbronzezeitlichen Glockenbecher-Csepel-Gruppe, zwei Gräber hingegen zur sehr vereinzelt vertretenen Völkerwanderungszeit (Awaren).

Mit diesen Erschließungen wuchs die Zahl der freigelegten Gräber auf 480 an. Die 18 frühbronzezeitlichen Gräber enthielten sieben Körperbestattungen, zehn Brandbestattungen in Urnen und ein Brandschüttungsgrab. In den Skelettgräbern sind außer den charakteristischen — bisher üblichen — Beigaben (Glockenbecher, Armschutzplatten, Kuperdolch, Knochenknöpfe) zum ersten Male dreieckförmige Steinpfeilspitzen mit geschweiftem Unterteil zum Vorschein gekommen.

In dem einen völkerwanderungszeitlichen, W-O-orientierten Grab ist ein Knochenkamm und ein eiserner Armring ans Tageslicht gekommen.

Mitarbeiter waren die Archäologen Frigyes Kőszegi und Margit Nagy, die Studentin Katalin Debiczky und die Photographin Ilona Molnár.

Rózsa Schreiber

6/3. *Budapest, III. Káposztásmegyer-Farkaserdő, Prz. 76567* (III). Im Gebiet des Terminplans II. der zukünftigen Wohnsiedlung von Káposztásmegyer haben wir eine spätkupferzeitliche Siedlung der Pécel-Kultur und den dazu gehörenden Gräberfeldabschnitt freigelegt. Bisher wurden 32 Gruben der Siedlung erschlossen, deren Mehrheit Abfallgruben sind mit zylindrischer Wand und geradem Grund. Das zum Vorschein gekommene Fundmaterial vertritt die klassische Phase der Pécel-Kultur. In beträchtlicher Zahl sind auf der Siedlung Tierbestattungen vorgekommen; es konnten die rituellen Bestattungen von Schafen, Rindern und Hundeschädeln beobachtet werden. Das zur Siedlung gehörende Gräberfeld wird von der vorgefundenen gemeißelten Stele angedeutet, deren Höhe: 2 m 25 cm beträgt. Bisher wurden zwei Gräber mit Hockerskeletten erschlossen. Die Siedlung und das Gräberfeld liegt auf einem sich aus dem Überschwemmungsgebiet der Donau hervorhebenden Hügelrücken. Unserer Beobachtung nach setzen sich die Siedlungsercheinungen auf dem Hügelhang und im SW-Teil des Hügelrückens fort.

An der Ausgrabung nahmen Judit Tóth und die Studenten Katalin Debiczky teil.

Anna Enríódi

Csákvár (Kom. Fejér), s. Nr. 26.

7. *Csanytelek-Újhalastó* (Kom. Csongrád) (XXIX). Wir haben die Erschließung des 1979 zum Vorschein gekommenen birituellen skythenzeitlichen Gräberfeldes fortgesetzt. Es wurden bisher insgesamt 8100 m² Fläche durchforstet. Im Laufe der Ausgrabung stießen wir auf die Gräber 176–194. Von diesen können drei in die neolithische Szakálhát-Kultur, ein Grab hingegen in die Sarmatenzeit gereiht werden. Von den skythenzeitlichen Gräbern ist das birituelle Doppelgrab zu erwähnen (Brandschüttungsgrab und Hockerbestattung). Im Gebiet des Gräberfeldes haben sich die den Rand der Siedlung der Szakálhát-Kultur anzeigenden zerstreuten Erscheinungen: Hausgrundgräben, Gruben, Pfostenlöcher fortgesetzt.

An der Ausgrabung nahmen Gabriella Vörös, Irén Fári (MFM), Katalin Bodnár, Géza Szabó (JATE) teil.

Márta Galántha

8. *Esztergályhorváti-Bárándpuszta* (Kom. Zala) (XVI). In der Grube zur Entnahme von Erde, die auf dem Fundort ausgehoben wurde, hat Róbert Müller 1981 Ausgrabungen durchgeführt. Uns dem früher freigelegten Gebiet anschließend haben wir im April 1982 nach W etwa 1000 m², nach S 1300 m² Fläche durchforscht. Es wurde der wirtschaftliche Teil der spätbronzezeitlichen Siedlung zutage gefördert. 37 Vorratsgruben reihten sich hier regelmäßig nebeneinander. Aus den Gruben sind mehrere Gefäße in intaktem Zustand zum Vorschein gekommen. Das spätbronzezeitliche Material gehört in das sog. Koszider-Horizont.

Der größere Teil der Gräber des auf das 2. Jh. datierbaren römischen Gräberfeldes wurde bereits durch das Pflügen vernichtet, jedoch sind die Gräben um die Gräber erhalten geblieben. Die Gräben haben in Viereckform die Gräber umfaßt und bei ihrer Mehrheit deutete den einstigen Zugang das Aufhören des Grabens an. Wir konnten insgesamt 11 solche Grabensysteme beobachten. Der Fundort hat sich nach S nicht mehr fortgesetzt.

László Horváth

9. *Esztergom-Vár u. 2/c.* (Kom. Komárom) (X). Auf dem Grundstück von Gyula Morvay (MRT 5 — Fundort Nr. 8 (70) stieß man beim Ausgraben eines Kellers auf Gefäße. Im Laufe der diesem folgenden Notausgrabung haben wir zwei mittel bronzezeitliche (Kultur der transdanubischen inkrustierten Gefäße) Urnengräber erschlossen, aus welchen 32 unversehrte Gefäße (große Urnen, Schüsseln, Töpfchen, kleine inkrustierte Gefäße) zum Vorschein gekommen sind.

István Horváth

Esztergom-Szentgyörgymező (Kom. Komárom), s. Nr. 80/1.

Gyula, Gyulavári, Gelvác I. (Kom. Békés), s. Nr. 41.

10. *Hejce-Püspöktábla* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (V). An der neolithischen Siedlung, die annähernd 100 × 50 m groß war, sind an einer Fläche von 300 m² mehrere größere, unregelmäßige Grubenkomplexe sowie einige kleinere Gruben zur Erschließung gekommen. Die Gruben sind verhältnismäßig untief, da die Lösschicht unter dem dünnen Humus in 70–90 cm Tiefe von einer schotterigen Schicht abgesperrt wird. Das einstige Gehniveau dürfte das Niveau der gegenwärtigen Ackerbestellung gewesen sein. Die Materialgruben liegen 10–15 m voneinander. Im Fundmaterial sind späte Alföld-Linearbandkeramik, Keramik des Tiszadob- und Bükk-Typus vertreten, an einigen Fragmenten zeigen sich Spuren einer schwarzen Bemalung. Die überwiegende Mehrheit des in großer Menge vorhandenen Steinmaterials besteht aus Kieselsteinen, Obsidian kommt verhältnismäßig nur in geringer Menge vor.

Ferenc Losits

11. *Hódmezővásárhely-Gorzsa* (Kom. Csongrád) (XIII). Das zwischen 1978–82 freigelegte Gelände haben wir um 300 m² erweitert.

1982 ist im sarmatenzeitlichen Niveau ein größeres, einmal erneuertes Haus von Pfostenkonstruktion und rechteckförmigem Grundriß zum Vorschein gekommen. In der Nachbarschaft des Hauses wurden aus 12 Gruben spätsarmatenzeitliche Keramik, Münzen aus dem 4. Jh., Fibeln und sehr viele Tierknochen zutage gefördert. Die sarmatischen Gruben haben zum Teil das I. neolithische Niveau durchbrochen. Unter dem sarmatischen Gehniveau kam der eine Teil eines bronzezeitlichen Hauses und einige bronzezeitlichen Gruben, mit Bronzenadel, wenig Keramik und Tierknochenmaterial zur Erschließung.

Teilnehmer waren die Archäologin Eszter Istvánovits und die Studentin Valéria Kulesár.

Andrea Vaday

Wir haben in den Blöcken IX–XII des Jahres 1982 die Erschließung der neolithischen Niveaus fortgesetzt. Im Block IX sind wir bis zum Niveau 6 gekommen, in dem die von Gruben durchbrochenen Reste des Lehmbores und eines Ofens erschlossen wurden. Im Block X erreichten wir das Niveau 10, was hier ein Haus mit stark durchgebranntem Lehmbores anzeigt. Auf dem Fußbores sind große Vorratsgefäße in fragmentarischem Zustand zum Vorschein gekommen.

In den Blöcken XI–XII haben wir überall das neolithische Niveau 5 erreicht. In diesen Blöcken zeichnete sich ein mehrteiliges, großes Gebäude ab, das sich auch über unsere Blöcke hinaus fortsetzt. Die 10–30 cm dicken Reste der Wand mit Lehmbores zwischen den Räumen I und II konnten gut erschlossen werden, auf dem Fußbores waren in großer Zahl Keramik, Knochen und Steingeräte.

In der SW-Hälfte des Blockes XII haben wir einen Abschnitt des aus der »c-Phase« ausgehenden, steilwandigen, wahrscheinlich das jüngste Fundmaterial des Tells umgebenden Wallgrabens bis in 2,5–3 m Tiefe freigelegt.

Das Gräberfeld der »b-Phase« hat sich mit 9 weiteren Gräbern bereichert, die Zahl der neolithischen Gräber ist hiermit auf 17 gestiegen. In den Gräbern fanden wir den Geschlechtern nach abgesonderte, an der rechten oder linken Seite liegende Hockerskelette. Vier Gräber enthielten Funde, außer den Beigefäßen sind die reichen Kupferschmuckbeigaben und die in Grab 14 gefundene »Keule« aus weißem Marmor von Wichtigkeit. Auf einigen Skeletten konnten rote Erdfarbenspuren beobachtet werden.

Mit den Blöcken XXIII und XXVI gelang es uns über den nördlichen Hang des Tells Gruben zu entdecken, die wahrscheinlich das jüngste Fundmaterial des Tells enthielten. Ebendort sind auch zwei sarmatenzeitliche und zwei mittelbronzezeitliche (Szőreg-Perjámos-Kultur) Gräber zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter waren Andrea Vaday (MTA RI) und Géza Szabó (JATE).

An der Ausgrabung nahmen noch Péter Boldizsár (BTM) und Károly Györfő teil.

Ferenc Horváth

12. *Kisunym-Nádasdi tábla* (Kom. Vas) (XXXV). Als Fortsetzung der 1981 begonnenen Notausgrabung haben wir die Untersuchung der Ausdehnung der neolithischen Siedlung begonnen. Die Siedlungsspuren der Oberfläche zeigten sich an der Oberfläche der das Hidegkúti-Bach begleitenden beiden Terrassen, weshalb wir unseren ersten Forschungsschnitt auf dem Niveau der oberen Terrasse geöffnet haben. Auf diesem Niveau wurden nur die zerstreuten Funde der Frühphase der »Linearbandkeramik« gefunden. Im unter der unteren Terrasse geöffneten Forschungsschnitt kamen die Siedlungsscheinungen der klassischen und der späten Periode der »Linearbandkeramik« zum Vorschein, jedoch wurde die völlige Erschließung der Siedlungsobjekte durch das rauhe Wetter verhindert.

Mária Károlyi

13. *Muesi* (Kom. Tolna) (XXXI). Die Fortsetzung der Ausgrabungen des sog. »Wall von Lengyel« war 100 Jahre nach den Erschließungen von Mór Wosinsky auch durch mehrere Tatsachen begründet: Wosinsky ließ am höchsten Punkt des Walles die Freilegung eines spätneolithischen Gräberfeldes unvollendet. Die bronzezeitliche Besiedlung des Walles ist auch heute noch nicht geklärt, insbesondere ist es noch unklar, wann der Wall in seiner auch heute noch sichtbaren Form ausgebildet wurde. Den neueren neolithischen Forschungen nach, kann auch das nicht ausgeschlossen werden, daß der vermutlich bronzezeitliche Wehrbau eventuell neolithische Vorgänger gehabt hätte.

Die neueren Erschließungen werden dadurch erschwert, daß der obere Teil des Walles von einem dichten Wald bedeckt ist. Den oberen Teil des Walles teilen auch heute noch dieselben Durchschläge in vier Teile, wie sie auch an der Karte von Wosinsky dargestellt wurden.

Der eine Durchschlag schneidet den Wall in NW-SW-Richtung, die andere in NW-SO-Richtung durch. Die beiden Durchschläge sind senkrecht aufeinander. Ihre Breite beträgt durchschnittlich 3–4 Meter. Die Ausgrabungen waren jetzt nur in diesen Durchschlägen möglich bzw. von der Seite des sog. »Vaskapu« des oberen Teiles des Walles her möglich.

Der insgesamt 200 m² große, erschlossene schnitt faßt in sich die Blöcke des Grabungsterrains A in sich. Diese befinden sich in den Durchschlägen ebenso wie die Blöcke B auf dem höchsten Punkt des Walles. Das Ausgrabungsterrain A ist an der nördlichen Seite, bei dem »Vaskapu«, während wir mit den Blöcken D den Durchschnitt des Walles zum Teil an der NO-Seite verrichtet haben. Aus den Suchgräben sind bronzezeitliche, in geringerem Teil aus den neolithischen Gruben in großer Menge Keramik, Tierknochen, gebrannte Holzkohlenstücke, Pflanzensamen und Bronzefunde ans Tageslicht gekommen. Als den bedeutendsten Fund betrachten wir das auf dem Grabungsterrain C zum Vorschein gekommene, sog. neolithische Objekt Nr. 1, das aus einem Lehmbeiwurfschutt bestanden hat, unter dem Gefäße bzw. Keramikbruchstücke der Lengyel-Kultur und Tierknochen waren.

An der Ausgrabung nahmen der Bildhauer Károly Árpás und die Studentin Ildikó Egry teil.

István Gaál

14. Nagyberki-Szalacska (Kom. Somogy) (XIV). An der südlichen Hälfte des mächtigen spätbronze- und früheisenzeitlichen Burgwalles haben wir an vier Stellen Probegrabungen durchgeführt. Im 230 m² großen erschlossenen Schnitt konnten wir in der Nähe des S-Zuganges des Burgwalles die volle Schichtenreihe der Siedlung beobachten. Unten fanden wir den Teil eines spätbronzezeitlichen Hauses, darüber früheisenzeitliche Feuerstellen. Die über diese beginnende LT-zeitliche Vorratsgrube hat die vorher erwähnte Schicht durchschnitten. Zum Teil in die keltische Schicht eingegraben, haben wir ein S–N orientiertes römischezeitliches Frauengrab mit Silber- und Eisenarmringen freigelegt.

Neben dem sich an der W-Seite des Burgwalles entlangziehenden Walles wurde ein 2,80 m tiefer, in der Spätbronzezeit ausgeworfener, W–O gerichteter Graben in der Römerzeit endgültig zugeschüttet. Der SW-Teil des Burgwalles ist stark verwittert, hier haben wir über spätbronze-, früheisen- und LT/D-zeitliche Vorratsgruben 11 beigabenlose Gräber eines zu einer mittelalterlichen kleinen Kirche gehörenden Kirchhofes erschlossen.

Im reichen Fundmaterial dominieren die klassische und späte Urnenfelderkultur, die Hallstattzeit (mit den Hügelgruppen übereinstimmende, HC-zeitliche, rot bemalte und graphitierte Keramikbruchstücke und ein plastischer, spiralverzierter Deckel mit Tierkopf), die spätkeltische Kultur (LT-D; bedeutender Fund ein großer eiserner Schildbuckel).

In auffallend geringer Zahl ist aus der oberen Schicht römischezeitliches Fundmaterial zum Vorschein gekommen, auf Siedlungsspuren sind wir nicht gestoßen. Außerdem sind auch Siedlungsspuren aus dem 9. und 13–14. Jh. zur Erschließung gekommen.

An der Ausgrabung nahmen der Archäologe László Horváth und der Zeichner András Balogh teil.

Szilvia Hont

Nemesvámos-Balácapuszta (Kom. Veszprém), s. Nr. 29.

15. Pilismarót-Pálrét (Kom. Komárom) (V). Im Jahre 1981 haben wir zur Zeit der paläolithischen Siedlungsgrabung von Pilismarót-Dióf auf der Wiese Pálrét, das von gleicher geomorphologischer Lage ist, einen Suchgraben geöffnet. Unsere Sondierung war erfolgreich und 1982 konnte sie zu einem Block erweitert werden. Im Laufe der mehrfachen Durchschnitte des Steinringes wurde die Erschließung des Hügels beendet.

Éva V. Vadász

16/b. Süttö-Nagysáncstető (Kom. Komárom) (XXXVI–XXXVII). Als Fortsetzung der seit mehreren Jahren anhaltenden Erschließung der früheisenzeitlichen, befestigten Siedlung haben wir den Walldurchschnitt beendet. Es wurde der Grund des Wallgrabens erreicht und unter der Wallauffüllung eine bronzezeitliche Grube erschlossen.

Es konnte festgestellt werden, daß die Steinkonstruktion des Walles mit einem aus Lehm gesetzten Abschnitt von ausgebrannter Oberfläche wechselte. In der Grube haben wir gebrannte und vermoderte Balkenreste sowie Steine gefunden, die wir für die Spuren eines an der Oberfläche errichteten Baues halten.

Mitarbeiter: Éva Vadász.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten und Studentinnen József Dénes, György Szűcs, Ferenc Bor, Livia Fenesi und Mariann Sági teil.

Gábor Vékony

17. Sopron-Krautacker (Kom. Győr-Sopron) (XLI). 1982 wurde an der früh- und späteisenzeitlichen Siedlung die Forschung fortgesetzt. Im Laufe der im Frühjahr und im Sommer durchgeführten Ausgrabungen haben wir NW von der früher bereits erschlossenen Siedlungsteilen einen weiteren Schnitt von 4000 m² freigelegt, außer den Pfosten systemen mit etwa 70 Siedlungsobjekten.

Von den Siedlungsresten aus der Urnenfelderzeit lohnt es sich die Grube 226 zu erwähnen, in der wir außer einem sehr großen Vorratsgefäß auch noch weitere kleinere Gefäße gefunden haben.

Aus der Spät-Hallstattzeit stammt ein 4,8×5,3 m großes, wahrscheinlich dem Feuer zum Opfer gefallenes Haus, dessen Konstruktion mit Hilfe der Pfostenstellen und des Wandgrabens rekonstruiert werden konnte. Die gleichgroßen, nebeneinander gefundenen Tonpyramiden sind Reste eines Webstuhles. Im Schutt waren Gefäße, Gebrauchsgegenstände – unter anderen 15 Spinwirtel – und eine Bronzefibel von Velem-Typ.

Es ist von neuem zum Vorschein gekommen ein auf den Übergang der Hallstatt- und der La Tène-Zeit datierbares Fundmaterial zum Vorschein gekommen. Beachtenswert sind die frühen keltischen Hütten. In ihrer Auffüllung haben wir eine Eisenfibel von Dux-Typ stempelverzierte Schüsseln von »Braubach-Typ«, ferner situlenförmige Töpfe aus graphitiertem Material gefunden.

Aus der nächsten LT/C-Phase können wir eine in die Mitte eines größeren Objekts mit abgerundeten Ecken und von Rechteckform eingegrabene Pferdebestattung sowie eine ausgeschmierte, ausgebrannte Vorratsgrube mit ovalem Grundriß und schräger Wand zu den als neu geltenden Erscheinungen reihen.

Den Ausgang der eisenzeitlichen Siedlungsperiode zeigen Häuser aus der LT/D-Periode an, deren charakteristische Keramik (Schüsseln mit untergebogenem Rand und Wellenlinieneinglätungen, Flaschen mit engem Hals und steiler Schulter, tonnenförmige Töpfe) bereits auf das 1. Jh. v. u. Z. verweist.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: Katalin Wollák (MNM), dr. László Kordos und Dr. Endre Krolópp (MAFI), József Kordos, Mitarbeiter des Agrochemischen Forschungsinstitutes der UAW, die Studenten und Studentinnen Zsuzsanna Kiss, Gabriella Németh, Péter Németh, Péter Somogyi und Zsuzsa Virág sowie die Restauratorinnen Lucia Glattfelder und Judit Rigó (MTA–RI).

Erzsébet Jerem

Szakály-Réti földék (Kom. Tolna) (XXXI), s. Nr. 34.

18. Százhalombatta (Kom. Pest) (XXXII). Die Notausgrabungen der vorangehenden Jahre fortsetzend, haben wir 1982 das im südlichen Teil des Gräberfeldes liegende Hügelgrab 117 erschlossen. Unter dem stark verwitterten, nur mehr 110 cm hohen Hügel fanden wir eine 5×5 m große Grabkammer. Ihr Grund war mit auf das urzeitliche Bodenniveau gesetzten flachen Steinen ausgelegt, ihre Ränder zeigte ein mit Lehmbeschmierung befestigtes, gezimmertes Balkengerüst an.

Die Scheiterhaufenreste und die Mehrheit der gebrannten menschlichen Knochen lagen auf dem Zugangskorridor. Über dem Scheiterhaufen und den Aschen kamen in einem Haufen die Samen von Unkrautpflanzen – Blüten – in nicht gebrannten Zustand zum Vorschein.

Im Inneren der Grabkammer fanden wir die Beigaben der Bestattung: schwarze, graphitglasierte und rot bemalte Gefäße mit von Tierköpfen verzierten Griffen, sechs gleichförmige, graphitierte Schüsseln mit eingezogenem Rand, einem einfachen, braunen Topf, Tonsitulen, Spinnwirtel, Pferdegeschirrdekor aus Eisen und Bronze, viele nicht zusammenstellbare Gefäßfragmente und noch einige kalzinierte menschliche Knochen. Die Bestattung datieren wir auf die zweite Hälfte der HC-Periode.

An der Ausgrabung nahm die Restauratorin Zsuzsa Herceg teil.

Ágnes Holport

Tiszacsege-Nagymajor-Straßenmündung (Kom. Hajdú-Bihar), s. Nr. 62.

Tiszaöldvár-Ziegelei (Kom. Szolnok), s. Nr. 45.

19. *Tiszalúc-Sarkad* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (VI.). Zum neuntenmal haben wir in der Siedlung der Gruppe der kupferzeitlichen Hunyadi-halom eine Ausgrabung durchgeführt. Im Laufe der Arbeiten des Jahres 1982 kamen 816 m² zur Erschließung und so erhöhte sich das durchforschte Gebiet auf 3544 m². Hier gelang es schon die Spuren von 17 (durchschnittlich 11×6 m großen) Gebäuden mit Pfostenkonstruktion zum Teil oder im Ganzen zu finden, die in drei Reihen waren. Das Fundament einiger Gebäude haben sich aber durchschnitten, demnach vertreten sie mehrere Perioden.

Sich dem südlichen Rand des erschlossenen Gebietes anschließend, haben vom Geologischen Landesamt beauftragt, Ákos Gyulai, László Hursán und László Kulešár vom Geophysikalischen Lehrstuhl der Universität für Schwerindustrie zu Miskolc (Prof. János Csókás) elektrische Bodenwiderstands- und magnetometrische Messungen an einer 20×40 m großen Fläche durchgeführt. Die Ausgrabungen im Jahre 1983 beabsichtigten wir auf dieses Gelände zu erstrecken, um die Versuchsergebnisse mit den der in traditioneller Art durchgeführten Ausgrabung vergleichen zu können.

An der Ausgrabung nahmen István Vörös, Zsuzsa Tömösközy sowie die Studentinnen Etelka Kövecses und Katalin Jankovits teil.

Pál Patay

20. *Tiszaug-Kéménytető* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Es wurde die Ausgrabung der Tell-Siedlung fortgesetzt. Der am Rand des gegenwärtigen Überschwemmungsgebietes geöffnete 10×5 m große (III.) Block wurde in östlicher Richtung mit zwei 5×5 m großen Blöcken erweitert, um das im 2. Niveau erscheinende Haus aus der Nagyrév-Kultur völlig erschließen zu können. Im so geöffneten Schnitt fanden wir die Reste eines 8,7×5,2 m großen Gebäudes mit NW-SO-Achse vor. Seine außerordentlich dicke, durchgebrannte Schuttschicht hat den bisher am intaktesten erhalten gebliebenen Haustyp der Nagyrév-Kultur bewahrt, mit kompletter Einrichtung. Nach dem Abriß der Schuttschicht haben wir die Konstruktion des Hauses genau fixiert. In seine 30–35 cm dicke, auch gegenwärtig noch in 20 cm Höhe stehende, gestampfte Lehmwand vertieften sich Pfostenlöcher. Es wurde auch klar, daß der 1981 gefundene Lehmbeleg mit plastischer Verzierung die Wand des Gebäudes von außen bedeckt hat. Das Haus war von einer 10–12 cm dicken Trennmauer in zwei, miteinander in Verbindung stehende Räume geteilt. In der Mitte des größeren Raumes (5,3×4,6 m) stand ein Ofen mit 110 cm Durchmesser und eingestürztem Oberteil. Daneben sind an der NO-Wand des Hauses vier ebenfalls geschmierte Feuerstellen von verschiedener Form zum Vorschein gekommen. Gegenüber schloß sich an die SW-Wand ein 20 cm hohes,

40 cm breites Lehmänkchen an. Auf dem Fußboden des Raumes lagen zerbrochene Gefäße. Den Fußboden des Hauses hat eine Abfallgrube und ein Suchgraben aus dem vorigen Jahrhundert durchschnitten. Seine Umgebung war von einer dicken Aschen- und Rußschicht bedeckt.

Am höchsten Punkt der Tell-Siedlung haben wir die Ausgrabung des 1981 geöffneten 5×5 m großen Blockes (IV.) fortgesetzt. 1982 erreichten wir den in 245 cm Tiefe erscheinenden Urhumus. Die Erschließung hat acht Hausniveaus zur Folge gehabt, von welchen die oberen drei das Fundmaterial der Hatvan-Kultur, die übrigen das der Nagyrév-Kultur enthalten haben. In der Schicht der Hatvan-Kultur sind auf jedem Niveau Teile von zwei Häusern, zwischen ihnen mit einem äußeren Gehniveau zum Vorschein gekommen, während in der Nagyrév-Schicht wir auf den verschiedenen Niveaus in der SO-Ecke des Blockes bloß einen kleinen Teil von einem einzigen Haus dokumentieren konnten. Von ihnen ragt ein Teil des auf dem 5. Niveau erschlossenen Gebäudes hervor, wo entlang der gestampften Lehmwand ein breites (50 cm) Lehmänkchen gestanden hat, daneben reihten sich Gefäße auf dem Fußboden des Hauses. Dem oben beschriebenen Haus ähnlich, wurde die dicke, gestampfte Wand mit großen Pfosten befestigt. In Tiszaug-Kisrétpart sind weitere Gräber des zur Hatvaner Tell-Siedlung gehörenden Gräberfeldes zum Vorschein gekommen und so stieg die Zahl der Gräber auf acht an.

Die Mitarbeiter der Ausgrabung waren die Zoologen László Bartosiewicz und Alice Choyke, die Archäologen Pál Raczky und Ildikó Szathmári.

An der Ausgrabung nahmen noch folgende teil: die Archäologen Emilia Pásztor, Virág Soós und Judit Tár-noki, der Gemälderestaurator István Bóna jun., der Photograph Károly Kozma, die Restauratorinnen Márta Kovács und Györgyi Turóczy-Katona, die Studenten Tamás Bács, János Cseh, Gábor Kalla, László Gere und György Tar.

Marietta R. Csányi–Ilona Stanczik

21. *Velem-Szentvid* (Kom. Vas) (XXV). Auf der die Hauptfestung begleitenden Terrasse haben wir die früher begonnenen Blöcke vertieft, den oberen, fragmentarischen Fußboden des HA-zeitlichen Hauses aufgerissen und die Säuberung der darunter liegenden Fläche begonnen.

Auch im benachbarten Block wurde weiter gearbeitet. Das Fundamentierungsniveau der keltischen Oppidum-mauer abgerissen, ist es klar geworden, daß der Steinwall zweischichtig war. Die untere Schicht ist schmaler, jedoch aus größeren Steinen gelegt. Der doppelte Steinwall wird von dem Graben eines dicht angebrachten, doppelten Heckenzaunes zum Teil durchschnitten, zum Teil von neuem befestigt. Die Gräben befinden sich 2–2,10 m weit voneinander, der Zwischenraum wurde mit Erde und Schutt ausgefüllt, die hie und da rot gebrannt waren. Aus den Heckengräben ist in geringer Menge eine Keramik aus dem 10. Jh. zum Vorschein gekommen.

In den an der Innenseite des aus dem 10. Jh. stammenden Wall es bzw. der keltischen Oppidum-mauer abgetragenen Schichten haben wir schuttige, fragmentarische Fußbodenreste, ein wenig HA/D-zeitliche Keramik gefunden, sodann den Teil eines sich an die erste Terrasse anpassenden HA/C-zeitlichen Hauses mit geschmiertem Fußboden und Ofen freigelegt.

In einem weiteren Block haben wir unter dem neuzeitlichen Kirchenbau und dem bei der Geländeregelung abgeworfenen Abfallmaterial zum Vorschein gekommenen Gehniveau des 13. Jhs ebenfalls einen Wall aus dem 10. Jh. erschlossen. Darunter bildet die keltische Oppidum-mauer eine kleine, viereckige Bastei.

Die 1981 freigelegten Teile der Szent Vid-Burg haben wir weiter gesäubert. Es stellte sich heraus, daß sich die Zerstörungsschicht der Kirche aus dem 9. Jh. dem in den Felsen eingetieften Doppelgraben anschließt, ihre Trasse zeigen verkohlte Balken, Stein und gebrannte Erde an. Wenige Scherben datieren auch diesen Wall auf das 10. Jh.

Gábor Bándi–Mária Fekete

22. *Visegrád-Csemetekert* (Kom. Pest) (XXXIX). An der Fundstelle haben wir die Objekte der Siedlung der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur gefunden: eine größere glockenförmige Grube (unterer Dm: etwa 2,5 m), die eine dicke Muschelschicht enthält; am oberen Teil der Schicht dürfte ein Fischernetz gewesen sein, dessen Gewichte erhalten geblieben sind. Neben der Grube befinden sich noch der Grund eines Ofens und eine Aschengrube bzw. eine andere unerschlossene Grube.

Dániel Groh

Visegrád-Lepence (Kom. Pest), s. Nr. 37.

Zalasabar-Dezsőliget (Kom. Zala), s. Nr. 74/2.

Zalavár-»Rezes« (Kom. Zala), s. Nr. 75.

23. *Zók-Várhegy* (Kom. Baranya) (XXIV). Im Bereich des seit 1977 in die Forschung einbezogenen Várhegytető, außerhalb der Linie des die Siedlung aus der Vučedol-Zók-Zeit von S her umfassenden Schutzgrabens haben wir eine neuere Sondierungsgrabung durchgeführt. Im Laufe dieser Tätigkeit ist das späteste frühbronzezeitliche Material des Fundortes mit den Funden der Somogyvár-Vinkovci-Kultur zum Vorschein gekommen. Einige Objekte sehen als Reste von kleineren Hütten aus, Kulturschichten oder Gehniveaus konnten nirgends festgestellt werden. Das interessanteste Objekt des aus den zerstreut liegenden Hütten und Abfallgruben bestehenden Siedlungsabschnittes ist eine viereckige Grube mit flachem Grund, in der wir sechs große Gefäße gefunden haben. Die intakten Gefäße wurden entlang der Seitenwände der Grube, mit ihrer Mündung nach unten gewendet, unterbracht, die Grube hat man noch zur Frühbronzezeit aufgeschüttet.

István Ecsedy

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 24–38)

24. *Árpás-Dombföld, Malomdomb* (Kom. Győr-Sopron) (XI). In der westlichen Gemarkung von Mursella haben wir die Erschließung des am Rande der Stadt gelegenen Handwerkerviertels fortgesetzt. In der Grabungszeit des Jahres 1982 sind aus dem 1. Jh. die Töpferöfen Nr. 10 und 11 sowie die Nebenprodukte einer Bronzewerkstätte enthaltende Abfallschicht, mit Gruben zur Erschließung gekommen. Das frühe Handwerkerviertel haben Bauten mit Holzkonstruktion ergänzt. Die Reste einer kleinen, in die Erde eingetieften Hütte mit Pfostenkonstruktion weisen auf die Bewohntheit des Gebietes im 2. Jh. hin. Vom 3. Jh. sind Bauten mit Steinfundament und Steinmauern charakteristisch. Am O-Rand unseres Grabungsterrains fanden wir einen kleinen Teil eines weiteren Steingebäudes (Nr. 3)^{1/2} vor, das in diesem Gebiet als ein bisher ältester Steinbau zu betrachten ist. Im S-Teil der Erschließung haben wir die Freilegung des Gebäudes Nr. 2 fortgesetzt. Für das zum Vorschein gekommene Fundmaterial sind die in großer Menge angetroffene Keramik, unter diesen Importwaren in bedeutender Menge und auffallend viele Bronzegegenstände charakteristisch. Die lesbaren Stücke des Münzenmaterials können von Vespasianus bis Valentinianus datiert werden.

Mitarbeiter: Péter Tomka.

Eszter T. Szónyi

25/1. *Budapest, III. Aquincum-Ruinenfeld der Zivilstadt* (III). Wir haben auf dem Ruinenfeld, südlich vom Museumgebäude die Kontrollausgrabungen sowie die Herstellung der Ruinen fortgesetzt. Im Block C/8, an der N-Seite der Straße »E« wurde der apsidenförmige Raum im N-Teil eines Wohnhauses erschlossen. Aus dem Heizkanal des von diesem östlich gelegenen, mit Hypokaustum versehenen Raumes sind zahlreiche Wandgemäldefragmente zum Vorschein gekommen.

Ágnes Kovács Borosi—Paula Zsidi

25/2. *Budapest, III. Flórián tér, thermae maiores* (III.). 1982 haben wir bei der NW-Ecke der Palästra den SW-Abschluß des bereits früher entdeckten Portikus und den OW-gerichteten Abfallkanal der Via praetoria durchschnitten. Zur Verbindung der in den früheren Jahren zum Teil erschlossenen Räume mittels Durchbruch sowie zur Dokumentation der anlässlich der Vertiefung des im Bau befindlichen Tragwerkes erscheinenden Objekte stellen sich uns eine Möglichkeit.

Bisher unbekannte Ergebnisse brachte unsere in der gewesenen Szentendrei-Straße begonnene Erschließung. Hier sind mehrere innere Stützpfeilerteile der S-Mauer der Palästra, mit Zugängen ans Tageslicht gekommen. Südlich von der Mauer zeichneten sich ein Becken von zwei Perioden, der an einer großen Fläche des Ziegelfußbodens des Opus spiccatum erhalten gebliebene Teil, Wasserausläufe in der Mauer, mit Reinigungsöffnung versehene Kanaldeckplatten, intakte Entwässerungskanäle mit Ziegelgewölbe und den Durchgang in mehreren Richtungen sichernde Zugangsschwellen ab.

Melinda Kaba

25/3. *Budapest, III. Kaszás u. 12* (III). Vor dem Bürogebäude der Unternehmung für Seidenappretur unter Kaszás-Straße Nr. 12 sind im Laufe des Grabenziehens im Zusammenhang mit der Wasser- und Gasrohrlegung für das Wohnviertel in der Kaszás-Flur weitere Gräber des sog. »Friedhofes der Benedek Elek utca« ans Tageslicht gekommen.

Auf dem Gelände haben wir vom 22. April bis den 7. Juli 1982 Notausgrabungen durchgeführt, im Laufe derer weitere 40 Brand- und Skelettgräber in gemischter Folge erschlossen werden konnten. Die Zahl der Gräber des Graberfeldes stieg mit der Notausgrabung des Jahres 1982 auf 727 an. Zum ersten Male konnten wir ein landnahmezeitliches Grab beobachten. Das Grab mit Holz-sarg wurde »in situ« ausgehoben und nach Aquincum geliefert, wo es zur Erschließung gekommen ist.

Im landnahmezeitlichen Grab sind die Stücke eines versilberten Bronzegürtels erwähnenswert. Das Grab publiziert István Dienes.

Bei der Freilegung wirkten Margit Nagy und Julia Altmann sowie eine von Zoltán Szalay geleitete Restauratorenbrigade mit.

Bei der Bergungsgrabung der römischen Gräber nahmen der Archäologe Mohamed Bentabet, die Restauratorinnen Frau Ágnes Bojár, Zsuzsanna Búzás, Ildikó László sowie die Zeichnerin Zsuzsa Arnóti teil.

Melinda Kaba

25/4. *Budapest, III. Korvin Ottó u., N-S-Suchgraben, Südliches Verteidigungswerk der Präetur-Frontlinie* (III). Im Laufe des Umbaus des Verkehrsknotenpunktes am Flórián-Platz ist die Reihe auch an die Modernisierung der Korvin Ottó-Straße gekommen. Vor Beginn der Arbeiten war es möglich einen 48 m langen, 3 m breiten, sich in N-S-Richtung erstreckenden Suchgrabens zu erschließen.

An der N-Seite des Suchgrabens ist der Wassergraben des Legionslagers aus dem 2–3. Jh., sodann die erste äußere Straße ans Tageslicht gekommen. Diese O–W laufende Straße hatte auch eine mittelalterliche Periode; nach S zu wurden an der S-Seite der Straße eine O–W laufende spätrömische Wasserleitung mit zwei Röhren sowie noch weitere zwei Gräben von derselben Richtung vorgefunden.

40 m westlich vom Suchgraben stießen wir im Laufe des Baues des südlichen Ausganges der Unterführung auf einen weiteren, 16 m langen Abschnitt der spätrömischen Wasserleitung.

Mitarbeiter waren die Geodeten Frau Éva Vándor und Ferenc Noéh, die Technikerin Katalin Berecz und die Zeichnerin Ildikó Ágoston.

László Kocsis

25/5. *Budapest, III. N-Ende der Korvin Ottó u., 4. Pfeiler der S-Straßenfahrbahn der Árpád-Brücke, S-Seite der Präetur* (III). An der S-Seite der Unterführung am

Flórián-Platz haben wir an der Stelle des Einganges des geplanten Museums eine Notausgrabung durchgeführt.

Der Eingang des zukünftigen Museums ist auf die Trasse einer als Ergebnis der früheren Ausgrabungen (Föld u. — Vörösvári út, 1978—79—80) ans Tageslicht gekommenen römischen Straße geplant. An der S-Seite der Straße befand sich eine O—W laufende, 50 cm breite, mit Gußmörteltechnik gebaute Mauer. Die Straße ist 6,20 m breit. Sie wird von N her von einer in Mörtel gelegten Mauer von O—W Richtung abgeschlossen. Die an beiden Seiten der Straße freigelegten Mauern stammen nicht aus ein und derselben Periode.

Mitarbeiter waren die Geodetin Frau Éva Vándor, die Technikerin Katalin Berecz und die Zeichnerin Ildikó Ágoston.

László Kocsis

25/6. Budapest, III. Schiffwerftsinsel von Óbuda (III). Im Herbst 1982 haben wir an dem O-Ufer der Schiffwerftsinsel von Óbuda eine kleinere, informative Freilegung durchgeführt aus dem Zwecke, um die Stelle des die Festung am Rákos-Bach mit der Schiffwerftsinsel verbindenden römischen Brückenkopfes zu bestimmen.

(Die zur Fundierung einiger Pfeiler der Brücke gehörende Pfostenbündel sind im Laufe der Regelungsarbeiten der Donau im vorigen Jahrhundert zum Vorschein gekommen.) Die Arbeit haben wir — den niedrigen Wasserstand ausnutzend — mit der Untersuchung der Schichtenverhältnisse des Ufers begonnen und 1983 beobachteten wir die zur Brücke führende Straße zu erschließen.

Mitarbeiterin war die Archäologin Ágnes Kovács-Borosi.

Margit Németh

25/7. Budapest, III. Ecke Pók u.- Péter u. (III). (Prz. 23338/2; 232229/1—2. Wir haben die Freilegungen dem Bau des Wohnviertels in der Pók-Straße vorausgehend, entlang der nördlichen Stadtmauer der Zivilstadt fortgesetzt. Vom N-Stadtmauertor etwa 120 m nach O haben wir einen 20 m langen Abschnitt des N-Wassergrabens sowie eine sich darüberziehende, O—W laufende Straßenfläche freigelegt. Südlich von diesem Wassergraben ist der Beginn eines anderen — gleichaltrigen (?) — Wassergrabens zu sehen.

Mitarbeiterin: Erzsébet Máriy.

Paula Zsidi

25/8. Budapest, III. Vörösvári út N-Seite. Neben dem W-Ausgang des N-S-Verkehrsganges des Unterführungssystems am Flórián-Platz haben wir vor den Fundamentierungsarbeiten einer Wasserablaufeinrichtung zwischen der Via principalis und den Thermae maiores eine Fläche von 9×9 m erschlossen.

Im Block haben wir den Funden nach den gestampften Fußbodenbelag der aus der ersten Hälfte des 2. Jhs stammenden Lagerperiode gefunden, der von W her von einer 60 cm breiten, in N-S-Richtung sich erstreckenden, mit Gußmörteltechnik gesetzten Mauer begrenzt war. Die Fläche wurde mit Eingrabungen im 3. Jh. und mit neuzeitlichen Störungen zum Teil vernichtet.

Mitarbeiter waren die Geodeten Frau Éva Vándor und Ferenc Noéh, die Technikerin Katalin Berecz und die Zeichnerin Zsuzsanna Arnóti.

László Kocsis

25/9. Budapest, III. S-Seite der Vörösvári út. An der angegebenen Stelle haben wir an der S-Seite der Retentur des Legionslagers mit 5 Blöcken 625 m² erschlossen. Mit den Forschungen schlossen wir uns zum Teil an die Ausgrabungen des Jahres 1975 und erhielten zur Periodisation, zum Straßennetz und zur Frage der Bebautheit des Legionslagers weitere Daten.

Mitarbeiter waren die Geodeten Frau Éva Vándor und Ferenc Noéh, die Archäologin Ágnes Kovács-Borosi, die Technikerin Katalin Berecz, die Zeichnerinnen Zsuzsanna Arnóti und Ildikó Ágoston.

László Kocsis

25/10. Budapest, III. Ecke der Vörösvári út—Szölő u. (III).

Das Westtor des Legionslagers; im Sommer 1982 ist mit der Modernisierung des Verkehrsknotenpunktes am Flórián-ter auch die Erweiterung der Vörösvári út an die Reihe gekommen. Im Laufe der dem Straßenbau vorangehenden Arbeiten wurde uns ermöglicht mit Aufbruch des Straßenpflasters bei der Ecke der Szölő u. einen Suchgraben von N-S-Richtung zu erschließen.

Mit dem Suchgraben konnten wir die Stelle des Westtores des Legionslagers aus dem 2—3. Jh. klären. Im Laufe der Freilegung ist die östliche Abschlußmauer des S-Turmes des Tores sowie der Beginn der S- und N-Abschlußmauern ans Tageslicht gekommen. Von den drei Mauern des S-Turmes wurde nur der ausgebeutete negative Graben angetroffen. Westlich von dieser Arbeitsstätte in annähernd 20 m Entfernung haben wir anlässlich einer Notausgrabung am Grunde eines O—W laufenden Wasserleitungsgrabens den Fleck eines Grabens von N-S-Richtung vorgefunden und auch vermessen. Die Erschließung des Grabens war nicht möglich.

Mitarbeiter waren die Geodeten Frau Éva Vándor und Ferenc Noéh, die Archäologen Ágnes Kovács-Borosi und die Technikerin Katalin Berecz.

László Kocsis

25/11. Budapest, III. (Zusammenfassung) (III). Der Großteil unserer Arbeiten im Jahre 1982 wurde den vorangehenden Jahren ähnlich, von den in Óbuda vor sich gehenden großen Aufwendungen bestimmt.

Die Bauarbeiten haben auch weiterhin vor allem das Gebiet des Legionslagers berührt. (Umbau der Árpád-Brücke) Die Unkosten der Erschließungen hat die investierende Unternehmung METROBER und die mit der Generalausführung beauftragte Unternehmung für Brückenbau gesichert. Gleichfalls dieser Aufwendung knüpft sich der Umbau des Fő-ter in Óbuda an, dessen vorherige Erschließung finanziell vom Rat der Hauptstadt Budapest gedeckt wurde.

Der Ausführung des geplanten Óbuda-Hotels vorangehend haben wir auch in dem von den Straßen Árpád fejedelem útja—Lajos u.—Névtelen u. begrenzten Gebiet die im vorigen Jahr begonnene, vorherige Erschließung, südlich von der spätrömischen Festung, im vorausgesetzten Gebiet des frühen ala-Lagers fortgesetzt.

Die Auslagen der in der Aquincumer Zivilstadt sowie im Gebiet der Gräberfelder durchgeführten Erschließungen und sonstigen Bergungsgrabungen hat das Historische Museum der Stadt Budapest aus eigenen Mitteln gedeckt.

Die wichtigeren Erschließungen waren die folgenden:

Frühzeitige Bebautheit im südöstlich vom Legionslager gelegenen Gebiet, im vorausgesetzten Gebiet des ala-Lagers.

Im Gebiet des Legionslagers aus dem 2—3. Jh.:

- die südlichen Verteidigungswerke des Lagers, an der Frontseite der Präentur
- Die Forschung der Porta decumana, ebendort die Beobachtung einer Fossa von N-S-Richtung
- Von den Gebäuden der Präentur wurden die größten Erschließungen im Gebiet der Thermae maiores vorgenommen
- Eine kleinere Erschließung wurde zwischen der Via principalis und den Thermae maiores durchgeführt
- Am Ende der Korvin O. u., in der südlichen Hälfte der im Bau befindlichen Unterführung haben wir die eine OW laufende Straße der Präentur beobachtet
- In der Präentur kam es an der Stelle des zu erbauenden Straßenkörpers der Vörösvári út zu einer vorherigen Erschließung. (Gebäude und Straßennetz)

Im Gebiet der Lagerstadt:

- In der Lajos u. den Bauarbeiten vorangehende Erschließung und Bergungsgrabungen.

Im Gebiet der *spätromischen Festung*: östlich vom Legionslager sind Teile der NS laufenden Magistrale und eines Gebäudes sowie spätromische Bebauung zum Vorschein gekommen.

Im Gebiet der *Zivilstadt* wurde im Ruinenfeld eine der Ruinenkonservierung vorangehende, authentisierende Ausgrabung sowie die Forschung der *nördlichen Stadtmauer* durchgeführt.

Von den *Gräberfeldern* ist es im Gebiet des im Bau befindlichen Wohnviertels in der Kaszás-Flur zu einer Bergungsgrabung gekommen.

Auf der *Schiffwerftsinsel* von Óbuda wurden zur Authentisierung der Brücke der Befestigung von Rákospatak Schichtenuntersuchungen vorgenommen.

Margit Németh

25/12. Budapest, XVII. Rákoscaba, Péceli út Pr. 138 598 (III). Wir haben die Erschließung des im Gebiet der LPG Rákoscylvölgye liegenden Gräberfeldes aus dem 3–4. Jh. fortgesetzt. Uns dem bisher durchforschten Gebiete anschließend gelang es mit drei weiteren Blöcken (XXXI–XXXIII) weitere 55 Gräber zu erschließen; die Grabzahl stieg dadurch auf 207 an. Im Laufe der Ausgrabung fanden wir mehrere, mit Steinen ausgelegte und Graben umgebene, in der Mehrheit der Fälle gestörte Bestattungen vor. Das Fundmaterial bereicherte sich in diesem Jahre mit münzdatierten Grabkomplexen, Bronzebüchse, Silberohrgehängen, Armringen und Fibeln. Dem Gräberplan nach gelang es die östliche Hälfte des sich auf 15–16 000 m² großem Gebiet erstreckenden Gräberfeldes zu erschließen, die verhältnismäßig dichten Grabreihen der Ausgrabung des Jahres 1982 dürften dem mittleren Teil angehört haben. Auf Grund des bisher zum Vorschein gekommenen Fundmaterials können wir das Gräberfeld mit sarmatischer Population bis Ende des 4. Jhs datieren. Im erschlossenen Gebiet haben wir mit den Gräbern gleichaltrige Grabensysteme und sehr wenig Fundmaterial enthaltende Gruben sowie zerstreute frühbronzezeitliche (Makó-Kultur) Siedlungsspuren gefunden.

An der Ausgrabung nahm Judit Topál teil.

Margit Nagy

26. Csákvár (Kom. Fejér) (XXX). Die auf dem Gräberfeld von Floriana aus dem 4–5. Jh. in den Gärten der Széchenyi-Straße begonnene Bergungsgrabung wurde im November 1982 mit der Erschließung des Grabes 1425 beendet.

Die Bestattung ist auch weiterhin vierschichtig, die Grabtypen, die Orientierung und der Reichtum der Beigaben ähnelt den im Jahre 1981 gemachten Beobachtungen. (vgl. Régészeti Füzetek 1982. 39.)

Zu den bedeutenderen Funden des Jahres 1982 gehören drei Stirnbänder, Glas- und Goldfolie mit Bronzeverzierung, ein Bronzering, der mit einem Stylus und einem Meßstab zusammen in das Grab gelegt wurde, ferner eine Glasamphora und vier byzantinische Solidi.

Im Block II. ist ein 60 cm tiefer Brunnen von 2 m Durchmesser zum Vorschein gekommen. Im Gebiet des spätromischen Gräberfeldes wurden aus einer zur Badener Kultur gehörenden Siedlung zwei Häuser, ein Ofen mit Gewölbe und mehrere Abfallgruben erschlossen.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologin Melinda Torbágyi, die Studenten Zsuzsanna Demeter, Ernő Fischer, Gábor Hatházy, Andrea Kazinczy, Lajos Mendly, István Polgár und die Geodeten Zsolt Gálicz, József Geröly teil.

Gabriella Nádorfi

27. Dombóvár-Alsóheténypuszta (Kom. Tolna) (XXXI). Im Juni und Juli 1982 haben wir die 1981 begonnene Arbeit in der spätromischen Festung von Heténypuszta fortgesetzt. Die Forschung des O-Festungstores haben wir beendet, ferner die O-Hälfte der NW-Festungsmauer und das N-Tor bestimmt. Im Falle der inneren Festungen gelang es zum ersten Male die erste und zweite

Bauperiode der Festungsmauer auseinanderzuhalten. Es wurden beide Perioden des N-Festungstores bestimmt. Im Inneren der Festung haben wir an zwei Stellen gearbeitet. Im O–W Bereich des Baches wurde die Ausgrabung fortgesetzt: am N-Ufer des Baches forschten wir ein 24×45 m großes, in der Länge geteiltes, aus zwei Räumen bestehendes Wirtschaftsgebäude mit äußerem Strebepfeiler und bestimmten seinen Grundriß sowie seine zwei Perioden. An der O-Seite des sich in O-S-Richtung erstreckenden Bachtals stießen wir an bedeutende Funde. Neben der N-Festungsmauer gingen wir an die Erschließung eines größeren Gebäudes mit der Mauerstärke von 120 cm heran; die Grundmauern wurden zum größten Teil aus der früheren Kaiserzeit stammenden, zerstückelten, gemeißelten Grabsteinen und anderen inschriftlichen Steinfragmenten gebaut. An einer kurzen Strecke sind etwa 60 Steinfragmente zum Vorschein gekommen. Die Funde sind besonders wichtig in dieser an ähnlichen Funden armen Gegend. Der Stil der Steinbearbeitung und der Charakter der Denkmäler weisen auf eine einheitliche Herkunft hin: es kann sein, daß wir das Grabsteinmaterial der vorausgesetzten, jedoch bisher noch nicht entdeckten römischen Stadt des Komitats Somogy-Tolna in sekundärer Verwendung vorgefunden haben.

Nach der Beendigung der Ausgrabung haben die Forscher der ELGI mittels Bodenwiderstandsmessung den NW-Eckturm und in der W-Hälfte der Festung die Stelle des Horreums bestimmt. Eine Luftaufnahme über das Gebiet hat zur Bestimmung der Bebauung weitere Hilfe geboten. Auf Grund dieser ging zugleich hervor, daß auch an der W-Seite der Befestigung ein Tor gestanden hat; also die Festung von Heténypuszta hatte an allen vier Seiten je ein Tor.

Teilnehmer an der Ausgrabung war der Student Mihály Nagy.

Endre Tóth

Esztergályhorváti-Bárándpuszta (Kom. Zala), s Nr. 8.

Gönyű-Nagyszentjános Tafel N/5. (Kom. Győr-Sopron), s Nr. 82.

28. Herceghalom (Kom. Pest) (MRT XIII/1., Fundort Bia 1/39) (XXXII). Die Bergungsgrabungen im Zusammenhang mit dem Bau der Autobahn M 1 haben wir auch im Jahre 1982 fortgesetzt. Im Frühjahr dieses Jahres ist es in Herceghalom, am Rücken des Komáromi-Hügels, am O-Ufer des Békás-Baches zur Notausgrabung einer römischen Villa gekommen.

Im erschlossenen, etwa 360 m² großen Gebiet sind zu einem Wirtschaftshof gehörende Objekte zum Vorschein gekommen, die zu den früheren Perioden der Villa gehört haben.

Auf Grund des Fundmaterials war eine 5×6 m große, vom Niveau des Auffindens gerechnet eine 220 cm tiefe Wohngrube das älteste Objekt. Ihr Gebrauch hat auf Grund der Terra Sigillata bereits in der ersten Hälfte des 2. Jhs begonnen.

Die spätesten, aus dem Beginn des 3. Jhs stammenden Sigillata sind aus dem die obige Grube durchschneidenden langen Graben zum Vorschein gekommen, der zu einem langen Wirtschaftsgebäude angehört haben dürfte. Die Steingebäude der Villa fielen nicht in die Linie der zu erbauenden Straße.

In diesem Gebiet war also eine größere Villenwirtschaft von mehreren Perioden, die wahrscheinlich mit einem am anderen Ufer des Baches vorhandenen, bereits 1981 erforschten Villengebäude (Bia Fundort 1/37) bzw. mit einer zwischen den beiden, etwas NO gelegenen Siedlung, die auf Grund der Oberflächenfunde gleichfalls eine Villa rustica aus dem 2–3. Jh. gewesen sein dürfte (Fundort Bia 1/38) in Zusammenhang gestanden hat.

Die weitere Erschließung dieser drei Fundstätten war wegen des fortgeschrittenen Stadiums des Straßenbaues nicht möglich.

Katalin Ottományi

29. *Nemesvámos-Balácsa puszta* (Kom. Veszprém) (Fundort MRT 2. 34/14) (XXXVIII). Im Jahre 1982 haben wir bei dem Gebäude I und II der Villa gearbeitet.

Gebäude I: Es wurde die Periodenforschung innerhalb des Gebäudes fortgesetzt. Außerhalb des abgerissenen Wasserleitungsgrabens des Raumes 27 haben wir eine zugedeckte Kanalöffnung erschlossen, ebenda ist als Fußbodenbelag die erste intakte Tegula mit kursiver Inschrift zum Vorschein gekommen.

In der W-Mauer des Peristyls sind von der aufgehenden Mauer abweichende Pfeilerbasen, in den N-S-Durchschnitten des Hofes urzeitliche Gruben erschienen.

Zwischen den von Rhé erschlossenen Räumen 1–3 und 5 haben wir die in den O-Garten führende breite Treppenfundierung gesäubert. Als 5. Raum ist aber vielmehr der ganze Garten, von der S-Mauer des von Rhé bestimmten 5. Raumes bis zu den Räumen 1–3 zu betrachten. Die irrtümliche Bestimmung des 5. Raumes ergab sich aus der unrichtigen Verbindung der früheren, abweichend orientierten Mauern.

Wir haben außer der N-Mauer des Gebäudes auch den Schutt der Ausgrabung von Rhé abgetragen, aus der mehrere Kisten Wandgemälde- und Stuckfragmente mit Figuren- und Pflanzenornamentik zusammengesammelt wurden.

Aus einem den vorangehenden Jahren ähnlichen Fundmaterial können die Venus- und Tierstatuettenfragmente aus Terrakotta und die eingeglätteten, neueren Gefäßfragmente hervorgehoben werden.

Mitarbeiterin: Judit Regénye.

Sylvia K. Palágyi

II. Gebäude: Im Laufe der Ausgrabung des Jahres 1982 wurde an der O-Seite die Voraussetzung von Gy. Rhé bestätigt, wonach sich ein an die Abschlußmauer um die Mitte des Gebäudes ein kleinerer, viereckiger Raum angeschlossen hat.

Bei der Erschließung der W-Hälfte des 1. Raumes haben wir in der Nähe der SW-Ecke des Gebäudes einen N–S gerichteten Mauerabschnitt vorgefunden, der sich dem Hauptgebäude I zu erstreckt (Umfriedung?). In der O-Hälfte des 1. Raumes haben wir mit der Erschließung des stark verußten, gebrannten Lehmewurfeschutt enthaltenden, gestampften Fußbodens begonnen.

Im 7. Raum erschlossen wir einen Teil des im vorangehenden Jahr gefundenen Abwasserkanals (?). Im 8. Raum stießen wir auf die von Rhé beschriebene dreifache Einteilung.

Fundmaterial: Münzen aus dem 3–4. Jh., gemeißelte Steine, Wandgemäldefragmente, Gefäßfragmente usw.

Márta H. Kelemen

30. *Páty-Malom dűlő* (Kom. Pest) (MRT XIII/I., Páty Fundort 13/9) (XXXII). Im Zusammenhang mit dem Bau der Autobahn M 1 ist in Páty, am W-Ufer der sich am Füzes-Bach entlangziehenden Hügelseite zur Rettungsausgrabung einer römischen Siedlung gekommen. Auf Grund der Oberflächenfunde begannen wir im nördlichen Drittel der 800×1000 m großen Fundstätte die Erschließung in der Linie der zu bauenden Straße. In diesem Teil der Siedlung haben wir mehrere, in die Erde eingegrabene Wohnhäuser bzw. Wirtschaftsobjekte und den etwa 3 m großen Mauerabschnitt eines Steingebäudes gefunden.

Das Terra Sigillata-Material beginnt mit den Produkten der südgallicischen Werkstätte, die meisten von ihnen sind mittelgallicische und Rheinzaberner Waren, auch die Werkstätte von Westerndorf ist von ein-zwei Fragmenten vertreten.

Auf Grund der Funde dauerte das Leben der Siedlung vom Ausgang des 1. Jhs etwa bis zur Mitte des 4. Jhs.

Katalin Ottományi

31/1. *Pécs, Rákóczi út.* (Kom. Baranya) (XXIV). Auf dem von der Jókai-Straße bis zum Fészek-Warenhaus sich erstreckenden Abschnitt (Prz. 18559, 18560, 18561 bis 18566) sind im Leitgraben des Fernheizkanals römische Mauerabschnitte, Gehniveau, Schichten zum Vorschein gekommen. Hinter dem Warenhaus haben wir einen Teil der mittelalterlichen Stadtmauer erschlossen. Der an der Seite der Mauer hervorgetretene Gebäudeteil ist römisch, die Orientierung der Mauern stimmt mit der in der Jókai- und Dschka Gy.-Straße gleichzeitig freigelegten Gebäudeteilen sowie mit dem aus der Umgebung der Post bekannten Gebäude überein. Die Stadtmauer wurde an die unter ihr senkrecht dahinziehenden römischen Mauern erbaut. Im Süden ist die Fundierung eines aus Lehm und Steinen gebauten, stellenweise ausgebrannten Heizkanals zum Vorschein gekommen, in dessen Umgebung wir auf geschmolzene Bronze- und Silberfragmente, bemalte Mörtelstücke und Münzen gestossen sind.

Mitarbeiter: Péter Krasznai.

Zsuzsa Katona Győr

31/2. *Pécs, Szent István tér, Frühchristliches Mausoleum* (Kom. Baranya) (XXIV). Im Zusammenhang mit dem Bau des Schutzgebäudes des Frühchristlichen Mausoleums ist östlich von der Apside eine weitere, große Grabkammer zum Vorschein gekommen. Die Dicke der Mauern beträgt 110 cm. An der W-Seite gelang es den Eingang zu finden. Den Schwellenstein bildete die kürzere Seitenplatte eines 130×83×14 cm großen, in sekundärer Lage befindlichen, einstigen Sarkophags, die schon im voraus zerbrochen war und bei der Heraushebung in mehrere Stücke zerfallen ist. An ihr kann keine Inschrift oder Abbildung entdeckt werden. Bei dem Treffpunkt der W- und S-Mauer liegt ein hervorspringender Strebepfeiler. Die an der S-Mauer vorhandene Türöffnung wurde später mit einer schlecht gesetzten Mauer zugemauert. Auch die S-Ecke der O-Mauer gelang es auf einem wegen der Bauarbeiten und des Straßenkörpers sehr schmalen und gefährlichen Gelände zu bestimmen. Der Fußboden der Grabkammer wurde mit Ziegeln ausgelegt. In die Grabkammer wurden nachträglich Grabkisten eingebaut, deren Wände mit den Mauern des Grabbaues nicht zusammengezapft waren.

An der O- und W-Seite des Mausoleums haben wir weitere Gräber erschlossen.

Mitarbeiter: Mihály Nagy und Zsuzsa Katona Győr.

Ferenc Füle

32/1. *Sopron-Fő tér 8. (Storno-Haus)* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Im Laufe der Erdarbeiten vor der denkmalpflegerischen Herstellung sind im Hof, im W-Keller die O-Mauer und die NO-Ecke eines römischen Gebäudes zum Vorschein gekommen, letztere aus schönen Quadersteinen gesetzt. Zwischen dem 2–4. Jh. können mehrere Bauperioden des Gebäudes beobachtet werden. – 300 cm tief eine Terrazzoschicht nördlich von der Mauerecke. Darüber eine römische Kleinbronze. Zwischen den Kellern des Straßen- und des hinteren Traktes war eine 1 m breite, W–O gerichtete Mauer. Im Keller ist auch ein (in die spätrömischen Schichten eingegrabenes) beigablenloses Skelett hervorgekommen.

János Gömöri

32/2. *Sopron, Új u. 2. (Gambrinus-Bierstube)* (Kom. Győr-Sopron) (XVII). In dem unter denkmalpflegerischer Herstellung befindlichen Gebäude haben wir mit einem Block die inneren Profile des vom Forum westlich gestandenen Gebäudes bis 500 cm untersucht und bis zum Hervorbrechen des Grundwassers vertieft. Das hiesige Gebäude, daß unserer Annahme nach eine Basilika gewesen sein konnte, war nicht mit Bodenheizung versehen. Auf seinem mit Schotter bedeckten, aus dem 2. Jh. stammenden Gehniveau sind auch rotbemalte Mörtelstücke ans Tageslicht gekommen.

Sein Niveau aus dem 3. Jh. ist – 363 cm tief gleichfalls ein auf Schottergrund gestampftes – Gehniveau

aus Lehm. Darüber war an der oberen Fläche einer dicken, aus Bauschutt planierten Schicht das Gelniveau aus dem 4. Jh., sodann sind nach völkerverwanderungszeitlichen Schichten Ofenreste, uversehrte Töpfe aus dem 13–14. Jh. und bereits früher ausgebeutete mittelalterliche Mauern zum Vorschein gekommen. Das früher (bei der Ausgrabung 1975–76) am Fő-tér vorgefundene Hallengebäude, das wir damals für eine Basilika gehalten haben, war den neueren Forschungen nach das spätrömische Horreum, darunter befand sich ein abweichend orientiertes Gebäude mit Exedra aus dem 2–3. Jh.

János Gömöri

32/3. Sopron-Ecke der Űj u.—Szent György u. (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Im vierten Jahre unserer seit 1979 anhaltenden Grabungstätigkeit haben wir drei Blöcke ausgegraben. Im Laufe dieser Arbeiten traten südlich von Forum die Umriss des sog. Forum-Hofes (Exedra) hervor. Der quadratische Platz war etwa 10 × 10 m groß und liegt genau in der N-S-Achse des 40 × 40 m großen, gepflasterten Forums. Nördlich vom Forum können wir an der von Klára Póczy mitgeteilten Vermessung einen ähnlichen Bau voraussetzen, was auf den symmetrischen Ausbau des Forums hinweisen kann und auf diese Weise in bescheidenen Maßen in viereckig ausgebildeter Forum der Struktur des römischen Traianus-Forums ähnelt. Die Bepflasterung der Exedra des Forums stimmt mit der aus Schotter und Ziegelbruchstücken ausgelegten Pflasterung der südlichen Säulenhalle überein. Westlich von der Exedra, im Block XXVI können Reste von spätrömischem Umbau, innerer Raumverteilung und einem Hypokaustum entdeckt werden. Östlich von der Exedra, im Block XXVII ist der spätrömische Terrazzofußboden von guter Qualität zum Vorschein gekommen, dessen Hypokaustensäulen aus Ziegeln bzw. zum Teil aus sekundär verwendeten solchen Steinbüchsen gefertigt worden sind, die ursprünglich als Basen der Pfosten der Säulenhalle gedient haben dürften.

Im Block XXVIII haben wir auch den N-Rand des Terrazzofußbodens gefunden, ebendort ist die Heizöffnung des Hypokaustums (mit kantigem Dachziegel bedeckt) zum Vorschein gekommen. In diesem Block haben wir auch das Fundament eines Gebäudes aus dem 5. Jh. freigelegt. Auf der Quaderbasis dürfte ein Oberbau aus Holz gestanden haben, innen wurde in dem mit Schotterfundament gelegten Ziegelfußboden *in situ* ein Ziegelbruchstück gefunden, das mit frühchristlicher Einritzung eine mit oranger Handhaltung dargestellte, vom Glorienschein umgebene Gestalt eines Mannes zeigt. In der Nähe, jedoch schon in der SO-Ecke der Exedra, in einer etwas älteren Schicht sind der Sockelteil (Säulenfragment) eines Monopodiums aus weißem Marmor und die Fragmente der Platte einer Mensa aus rotem Marmor zum Vorschein gekommen. Wir haben auch mehrere Kleinbronzen aus dem 4. Jh. gefunden.

Über der arpadenzeitlichen Schichten wurden mehrere mittelalterliche Gruben, eine vermauerte Grube und auch Ofenteile aus dem 14–15. Jh. zutage gefördert. In der vermauerten Grube waren intakte Keramik, Glas-, Leder- und geschnitzte Holz-(Brett-) reste und auch Kirschkerne.

Parallel mit der Freilegung begannen wir auch die technische Vermessung der Umgebung des Forums. Es wurde festgestellt, daß das Forum zumindest zwei bedeutende Bauperioden hat. Das kapitolinische Heiligtum ist in der ersten Periode des Forums in der Oppidum-Periode entstanden. Nachdem die Siedlung zum Municipium geworden ist, wurde der Grundplan des Forums von Scarbantia nach dem Muster der Principia und des Forums des Legionslagers von Carnuntum und im wesentlichen den Maßen des letzteren entsprechend ausgesteckt. Die Bauten des Forums nehmen eine etwa 41 × 40 m große Insula ein, in deren Mitte ein etwa 41 × 40 m großer, mit Kanal umnommener, gepflasterter Platz zu finden ist. In den südlichen öffentlichen Gebäuden des Forums wurden im 4. Jh. größere Umbauarbeiten vorgenommen.

János Gömöri

32/4. Sopron—Városház u. (Kom. Győr—Sopron) (XXVII). Die Erschließung der NO-Eckbastei der spätrömischen Befestigung haben wir im Rahmen einer größeren denkmalpflegerischen Arbeit seitens des Landesamtes für Denkmalpflege begonnen. Die Bastei hat sich im Gegensatz zu den bisherigen hufeisenförmigen Basteien von rundem Grundriß erwiesen. Dies ist bei den zeitgenössischen spätrömischen Befestigungen häufig, jedoch kam in Scarbantia eine solche zum ersten Male vor. Die innere, bogenförmige Flucht des Turmes aus dem 4. Jh. wurde aus schönen Kleinquadern gesetzt. Von dem Turm ist nur der untere, massive Teil erhalten geblieben.

János Gömöri

33. Sorokpolány (Kom. Vas) (XXXV). Auf Grund der 1982 an den erschlossenen Flächen erscheinenden Mauerspuren gelang es uns die völlige Ausdehnung eines aus mehreren Räumen bestehenden Gebäudes (Wachtstation) zu bestimmen. Das mit Schotter bestreute Gelniveau der an der O-Seite des Gebäudes laufenden römischen Straße hält bis zum Gebäude an. Das Gebäude ist in N–S Richtung 25 m, in O–W Richtung 22,5 m lang. Es dürfte eine Wachtstation, ein Pferdehals an der Bernsteinstraße gewesen sein. Das Gebäude wurde im 2–3. Jh. gewiß gebraucht, jedoch die Bestimmung seiner genauen Chronologie ist noch ungeklärt.

Vajk Cserményi—Endre Tóth

34. Szakály—Réti földek (Kom. Tolna) (XXXI). Im letzten Jahr der seit 1973 kontinuierlich durchgeführten Ausgrabungsserie haben wir im Zentrum des bisher durchforschten Gebietes die Erschließung eines großen spätrömischen Gebäudes mit Pfostenkonstruktion beendet. Das mit Pfostengruben von 50–70 cm Durchmesser begrenzte, rechteckförmige, O–S orientierte Haus kann auf Grund der in der Stampferde der Gruben gefundenen spätrömischen Keramiktypen auf die zweite Hälfte des 4. bzw. den Beginn des 5. Jhs datiert werden. Der Bau hat eine aus dem 2. Jh. stammende, rechteckförmige Grubenwohnung mit abgerundeten Ecken durchschnitten (Grube XLV), in welcher sich im Siedlungsniveau spätlatène- und frühkaiserzeitliche Keramik, Fibel- bzw. Bronzegefäßfragmente befunden haben.

Unter der Grubenwohnung wurden die Gruben des Volkes der transdanubischen Linearbandkeramik freigelegt.

An der Ausgrabung nahmen Orsolya Madarassy, Rita Zsákovics teil.

Dénes Gabler

35. Szombathely, Alkotmány u. 1–5. Járdányi Paulovics István—Ruinengarten (Kom. Vas) (XXXV). Im Hofteil der Grundstücke unter Alkotmány u. 3–5 haben wir die Erschließung des 1981 freigelegten Gebietes in Blöcken nach N und O weiter fortgesetzt. Im nördlichen Trakt zieht sich in O–W Richtung eine starke Mauerfundierung dahin, über welche sich die Spuren einer ausgebeuteten Mauer gezeigt haben. Die Mauer wurde in drei Reihen an dicht angebrachte Pfosten gelegt. Die Mauer hat die Flucht der nördlichen Räume der sich hier dahinziehenden römerzeitlichen Gebäude durchschnitten. Im östlichen Trakt dieses freigelegten Teiles zeigten sich die Mauern von Gebäuden, die vom 1. Jh. bis Ende des 4. Jhs in Gebrauch waren. Der Terrazzofußboden der obersten Periode ist in ziemlich intaktem Zustand in großen Flächen erhalten geblieben. Mit Pflanzenornamenten verzierte polychrome Wandgemäldefragmente sind in großer Zahl ans Tageslicht gekommen. Einzelne Strecken der aus der großen Straßenkreuzung nach O laufenden Straße mit Basaltsteinbedeckung sind in der ganzen Länge des erschlossenen Gebietes zum Vorschein gekommen. An der N–Seite der Straße zieht sich ein Kanal entlang. Im O–Trakt, in der Nähe der N–Mauer des Mädchenkollegiums haben wir einen großen Mauerabschnitt freigelegt, der die Schicht eines früheren Ofens durchbrochen hat.

Die denkmalpflegerischen Herstellungen im Gebiet des Ruinengartens unter Alkotmány u. 1. ging mit archäologischen Beobachtungen einher.

Terézia P. Buocz—Tihámér Szentlélek

36. *Tác* (Kom. Fejér) (XXX). Im 25. Jahr der systematischen Freilegungen stand im Mittelpunkt der Arbeiten die bereits früher begonnene Erforschung der Stadtmauer. Das N—Tor der Stadt geklärt — das sich von den früheren Annahmen abweichend sich als eintürmig erwiesen hat — kam auch ein etwa 50 m großer Abschnitt der N—Stadtmauer mit einem weiteren Turm zusammen ans Tageslicht. Auch das Gehniveau des Turmes ist zum Vorschein gekommen.

Auf Grund der in den vergangenen Jahren gefundenen Spuren wurde die Forschung des SW-Eckturmes fortgesetzt. Im Laufe dieser Tätigkeit gelang es die W—Mauer der Stadt zu bestimmen. Im Gegensatz zu den übrigen Stadtmauerresten der Siedlung, die zum Bau des mittelalterlichen Székesfehérvár völlig ausgebeutet wurden, sind hier die Fundamente der Steinmauer erhalten geblieben. Vermutlich konnten die Mauern infolge des hohen Wasserstandes des Sárvíz nicht weggetragen werden.

Das nach Oblickende Tor der Stadt samt Turm bzw. ein Abschnitt der nach Aquincum führenden Straße wurden erschlossen.

Das bedeutendste Ergebnis der Ausgrabungen innerhalb der Stadtmauer war an der S—Seite des Decumanus die Entdeckung der Fundamente des im Zentrum der Stadt gestandenen Triumphbogens. Sein Bau kann auf Grund der Schichtenverhältnisse auf den Beginn des 3. Jhs datiert werden. Dies ermöglicht die anlässlich des Besuches von Septimius Severus im Jahre 202 in Gorsium ihn begrüßende Inschrift dem Bau anschließen zu können. In dem Durchschnitt innerhalb der östlichen Stadtmauer kam es zur Erschließung von zwei frühkaiserzeitlichen Wohnhäusern (21—22), samt dem in der Nähe gefundenen Brunnenschacht mit Aufschüttung aus dem 4. Jh. Die bei der nördlichen Stadtmauer, in den Untergrund eingegrabene, mit Pfostenlöchern durchschnittene Grube mit waagrechttem Boden und senkrechter Wand kann ebenfalls als ein Haus betrachtet werden (23).

* Außerhalb der Stadtmauer gelang es im Rahmen einer Freilegung im Gebiet des II. militärischen Lagers das nach W öffnende Tor zu finden. Das Lager war verhältnismäßig größer als dies die älteren Forschungen bisher angenommen haben.

Die im südlich von der Stadt gelegenen II. Gräberfeld durchgeführte Ausgrabung datiert die bisher zum Vorschein gekommenen Gräber (18) auf die Mitte bzw. auf die zweite Hälfte des 5. Jhs. Es wurden Untersuchungen auch etwa 300 m nördlich von der Stadt unternommen, wo die Geländeformation auf ein Amphitheater schließen läßt. Der Bau dürfte aus Holz gewesen sein.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Zsuzsanna Bánki, Zoltán Farkas, Gyula Fülöp und der Restaurator Zsolt Koppán teil.

Jenő Fitz

Unter dem Gräberfeld und daneben zieht sich auch eine urzeitliche Schicht dahin, aus dem Fundmaterial geschlossen aus der Zeit der Urnenfelderkultur.

Auf dem stark gestörten Gelände sind auch zerstreut Keramikfragmente aus dem 9—11. Jh. an die Oberfläche geraten.

Dániel Gróh

38. *Zalatöv* (Kom. Zala) (XL). Im Jahre 1982 hatten wir die Gelegenheit zu einer bedeutenden Erschließung. Wir waren an der Arbeitsstelle F betätigt, im N—NW—Teil der Villa publica, wo wir die Apside sowie das dazu gehörende neuere Praefurnium freilegen konnten. Wir haben uns auch darüber erzeugt, daß sich westlich von der Apside eine den inneren Hof umsäumende Flucht von Räumen in NO—SW Richtung entlangzieht.

Ein neues Arbeitsgebiet war die Arbeitsstelle S.

(NO von F an der nördlichen Seite der Kossuth L.—Str.). Hier wurden ein Teil des 1974 an der Arbeitsstelle H bereits registrierten Heizkanals bzw. einige der zu diesem Objekt gehörende Mauern erschlossen. Diese stammen aus der ersten Hälfte des 4. Jhs. Zur Zeit des Neubaus des Gebäudes der Villa publica wurden sie wahrscheinlich abgerissen. Unter dem Niveau aus dem 4. Jh. waren auch zerstreute severuszeitliche, mit Steinbau charakterisierbare, auf das 2. Jh. und auf die zweite Hälfte des 1. Jhs datierbare Siedlungsspuren. Auch eine zur Municipium—Schicht des 2. Jhs gehörende, NW—SO laufende Schotterstraße wurde vorgefunden, die an der NO—Seite von einem Graben umsäumt war.

Unser anderer neuer Fundort ist die Arbeitsstelle T. (Ebenfalls an der N—Seite der Kossuth L. u., dem Gebäude des staatlichen Gutes gegenüber). Hier fanden wir einen Teil der mit Basalt ausgelegten und berandeten Hauptstraße, daneben mit einem auf die erste Hälfte des 4. Jhs datierbaren, kleineren Gebäude. Unter diesem waren weitere Steingebäude aus dem 2. Jh. und eine sehr dicke, geschlossene Brandschicht aus der Zeit der Markomannenkriege. Aus dem 1. Jh. konnten wir verhältnismäßig nur wenige Objekte freilegen, da die tieferen Blöcke von einer Quelle überflutet waren.

Von unseren interessanteren Funden sollen eine Gewichtsserie (Blei und Stein) sowie der eine Bestandteil einer Waage, ferner ein Inschriftenfragment hervorgehoben werden.

Die Mitarbeiter der Ausgrabung waren die Studenten des Archäologischen Lehrstuhles der ELTE sowie Orsolya Madarassy.

Konsultanten: Dénes Gábler, Vera Lányi, András Mócsy.

Ferenc Redő

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 39—46)

39. *Beregsurány, Barátság-kert* (Kom. Szabolcs—Szatmár) (XXI). Auf dem Gelände der LPG Barátság haben wir vor dem Obstanbau eine Rettungsgrabung vorgenommen. Es wurden zwei quadratische Herdstellen und eine runde Herdstelle sowie Gruben mit eingestempelter Keramik, ferner Reste einer römerzeitlichen barbarischen Siedlung erschlossen.

An der Ausgrabung nahmen Valéria Kulcsár und Gábor Lőrinczy teil.

Eszter Istvánovits—Andrea H. Vaday

Csanytelek—Újhalastó (Kom. Csongrád), s. Nr. 7

Doboz—Hajdúirtás (Kom. Békés), s. Nr. 79.

40. *Doboz—Homokgödöri tábla* (Kom. Békés) (II). Östlich von der Gemeinde, 2 km weit, in der an der SW—Seite der von Doboz nach Sarkad führenden Straße gelegenen Erdgrube sind bei der Erdgewinnung kupfer- und sarmatenzeitliche Funde zum Vorschein gekommen. Im Laufe der Notausgrabung wurden ein sarmatenzeitliches Haus und drei sarmatenzeitliche Gruben freigelegt. Viele Keramikfragmente, Eisenmesser, eine römische Silbermünze und eine Bronzefibel bilden das Fundmaterial.

Pál Medgyesi

41. *Gyula, Gyulavári, Gelvác I.* (Kom. Békés) (II). Wir haben die Ausgrabung der Arbeitsgrube vor dem 1981 freigelegten sarmatenzeitlichen Töpferofen fortgesetzt. Im erschlossenen — annähernd 10×10 m großen — Gebiet wurden nicht nur eine Grube, sondern ein ganzes Grubensystem gefunden, dessen Grund auch in die Lehmschicht eingetieft war. So kann es angenommen werden, daß der Töpferofen an eine Lehmgrube gebaut wurde. NO von dem Ofen 17 m weit wurde auch ein Grab anlässlich eines Kanalbaues gestört. An seine Erschließung

ist in diesem Jahr die Reihe gekommen. Wir haben ein an der linken Seite liegendes, W—O orientiertes Hockerskelett erschlossen, das auf Grund der neben dem Kopf gefundenen kleinen Schlüsselbeigabe mit leicht eingezogenem Rand und Fußring für skythenzeitlich bestimmt werden konnte.

Mitarbeiterin: Júlia Szénászkzy.

Edit Nikolin

Hódmezővásárhely—Gorzsa (Kom. Csongrád), s. Nr. 11.

Hajdúdorog—Temetőhegy (Kom. Bihar Hajdú-Bihar), s. Nr. 70.

Hajós—Cifrahegy (Kom. Bács—Kiskun), s. Nr. 52.

42. *Jászapáti—Nagyállás út* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Die örtliche LPG »Velei Endre« hat im Jahre 1982 neben dem am Nagyállás út genannten Flurweg gelegenen Gehöft für Gemeindefürsorge eine Sandgrube geöffnet. Auf dem Gelände der neuen Grube haben die Arbeitsmaschinen nach der Entfernung der Humusschicht Gräber gestört. Im Gebiet haben wir eine Bergungsgrabung durchgeführt.

Im Laufe dieser Ausgrabung wurden 7 sarmatische Gräber mit Rundgraben und 21 Gräber eines awarenzeitlichen Gräberfeldes gesichert. Die sarmatischen Gräber waren ausnahmslos von einem Rundgraben umnommen, die nach ihrer Erschließung 40—80 cm tief und 30—50 cm breit sind. Ein Fundmaterial ist nicht zum Vorschein gekommen. Die Rundgräben haben mit Ausnahme eines einzigen je ein Grab umsäumt. In einem Falle wurde der Graben um ein Männer- und ein Frauengrab gezogen. Die Rundgräben haben einen Durchmesser von 8—12 m. Die Gräber waren ausnahmslos ausgeplündert. Aus ihnen sind bloß einige Perlen, handgemachte Gefäße und eine eiserne Lanze zum Vorschein gekommen. Die 21 Gräber des awarenzeitlichen Gräberfeldes haben ein besonders reiches Fundmaterial enthalten. Es sind vier mit Knochenplatten gesteierte Reflexbögen, ein Eisenschwert und Pfeilspitzen hervorgekommen. Es wurden ein mit runden, gepreßten Bronzebeschlägen verzierter Gürtel, eine goldene, gepreßte Zopfspange, mit Knochenplatten verzierter Köcher und Taschenschlösser erschlossen. Aus den Frauengräbern wurden außer Gold-, Silber- und Bronzeanhängern auch Perlen verschiedenen Typs, Spinnwirtel, scheibenförmige Spinnwirtel zutage gefördert und ein scheibengedrehter, grauer Krug mit Ausgußröhrchen erschlossen.

László Madaras

Karcag—Apavára (Kom. Szolnok), s. Nr. 54.

43. *Kunpeszér—Felsőpeszérei út* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Im Laufe der Authentisierung des frühawarenzeitlichen Fundortes haben wir im N- und W-Abschnitt des in einem Halbbogen gesäuberten Uferteiles der Sandgrube aus 49 sarmatenzeitlichen Gräbern 51 Bestattungen freigelegt. Es wurden ferner Hügelgräber umsäumende, runde, halbrunde und viereckige Gräben bzw. doppelte, N—S laufende, parallele Grabenpaare und im S—Teil des Gebietes mehrere sarmatenzeitliche Abfallgruben erschlossen.

Obwohl 90% der Gräber ausgeplündert waren — unversehrt sind bloß einige Kindergräber geblieben ist das zum Vorschein gekommene keramische, Schmuck- und Münzenmaterial dennoch bedeutend. Es ermöglicht nämlich eine Datierung zum größten Teil auf das 2—3. Jh.

An der Ausgrabung nahmen Sándor Bökönyi, Gábor Kiss, Gabriella Vörös, Piroska Biczó, Gábor Rózsa teil.

Attila Horváth—Elvira H. Tóth

Lászlófalva—Templomdűlő (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 100.

Szeged—Csongrádi út (Kom. Csongrád), s. Nr. 73.

44. *Tarpa* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXI). Im Obstgarten der LPG »Esze Tamás« haben wir vor dem Bau eines Apfelspeichers eine Notausgrabung durchgeführt. Es wurden auf einer Fläche von 112 m² zwei Gruben und zwei viereckige Herdstellen mit scheibengedrehter und eingestempelter Keramik von sog. »Beregurány-Typ«, ferner Reste einer römischen barbarischen Siedlung freigelegt.

An der Ausgrabung nahmen der Archäologe Gábor Lőrinczy und die Studentin Valéria Kulcsár teil.

Eszter Istvánovits—Andrea H. Vaday

45. *Tiszaföldvár—Ziegelei* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Hier wurden Spuren einer neolithischen und eisenzeitlichen Siedlung, ferner einer sarmatischen Siedlung und des dazu gehörenden Gräberfeldes sowie einer spätmittelalterlichen Siedlung entdeckt. Im Laufe der seit 1976 anhaltenden Bergungsgrabung wurden im Jahre 1981 Gruben der urzeitlichen Siedlung, ein Haus und ein Ofen, mehrere Gruben der sarmatischen Siedlung, eine Bronzeherdstätte und ihr Ofen, drei Gruben der mittelalterlichen Siedlung und der eine Herd freigelegt. Im O—Teil des gefährdeten Gebietes ist ein spätsarmatisches Grab zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahmen Eszter Istvánovits und Valéria Kulcsár teil.

Andrea H. Vaday

Tiszakécske—Árkus dűlő (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 88.

46. *Törtel—Deák-Gehöft* (Kom. Pest) (VI). In der Sandgrube, westlich vom Gehöft wurden im Jahre 1981 Gräber und Siedlungsspuren festgestellt. Im Rahmen einer kurzen Kontrollausgrabung haben wir eine Fläche von etwa 250 m² durchforscht. Es wurde ein frühsarmatisches Grab (mit handgemachtem Krüglein, gefurchte Perle), darunter ein W—O orientiertes Grab ohne Beigaben erschlossen.

Mitarbeiter waren die Archäologin Katalin Ottamányi und die Restauratorin Hedvig Borsos.

István Dinnyés

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 47—66)

47. *Balinka—Mecsérpuszta* (Kom. Fejér) (XXX). Die Fundstelle befindet sich bei der Maschinenstation der Forstwirtschaft, am S—Ende von Mecsérpuszta, am N—Ufer des Gaja—Baches, wo bei der Fundierung eines neuen Gebäudes awarenzeitliche Gräber zum Vorschein gekommen sind. Die in zwei Fällen durchgeführte Notausgrabung hat sechs Gräber ergeben. Es gelang den SO—Rand des Gräberfeldes einzugrenzen. Die Tiefe der Gräber erreicht kaum 1 m. Sie sind NW—SO orientiert, wenden sich eher dem Norden zu. Das Fundmaterial stammt aus der Spätawarenzeit: Armring aus Blech, mit Glaseinlage; ovals Ohrgehänge mit Perlenanhänger; S—Haarlinge; melonenkernförmige Perlen.

Der Abschnitt des Gräberfeldes aus dem Ende des 7. Jhs ist in den sechziger Jahren ans Tageslicht gekommen.

Gyula Fülöp—Gabriella Nádorfi

48. *Bélapátfalva—Fabrikssee* (Kom. Heves) (IX). Bei dem SW—Fu3 des Kakucsó-Berges haben wir die Erschließung des spätawarenzeitlichen Gräberfeldes beendet. Auch der N—Rand des Gräberfeldes konnte umgrenzt werden. Die aus 16 Bestattungen bestehende Grabgruppe

— samt den anlässlich der früheren landwirtschaftlichen Arbeiten zugrunde gegangenen drei-vier Gräbern — kann als eine Familiengrabstätte von einer Generation betrachtet werden. In den Gräbern der letzten Grabungsphase sind solche Schmuckkomplexe vorgekommen (Ohrgehänge, Haarringe), die die Datierung des Gräberfeldes auf die zweite Hälfte des 9. Jhs wahrscheinlich machen.

János Győző Szabó

Budapest, III. Békásmegyer, s. Nr. 6/2.

49. *Debrecen—Margit utca* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Bei der Sanierung des in der W — Hälfte der Stadt gelegenen Tócskert ist ein awarisches Reitergrab zum Vorschein gekommen. Das Grab war ziemlich gestört, da seine höher gelegenen Teile von der Arbeitsmaschine durchschnitten wurden und bei seiner Erschließung stellte sich heraus, daß es auch früher einer Ausplünderung ausgesetzt war. Die vorgefundenen und dokumentierten Reste sind die folgenden: zuerst sind die Überreste eines höher gelegenen Pferdes, etwa 20—25 cm über dem ursprünglich im Sarg beigesetzten Toten, etwas verschoben vorgefunden worden. Aus dem Pferdegeschirr konnten wir einige fragmentarische Stücke einholen, wie eine Eisentrense, mit Ring und zwei in leichter S-Form gebogene Seitenstangen. Bestandteile des Pferdezeugs waren noch zwei verlängerte, halbkugelige Bronzeknöpfe mit Ohr und ein kleines Bronzeblech auf den Halswirbeln. Aus dem Steigbügelpaar ist nur das eine Stück erhalten geblieben, dies ist ein Typ mit gerader Sohle und langer Schlinge. Das Skelett hatte außer einem Eisenmesser keine sonstigen Beigaben. An fünf Stellen konnte das Fragment von Sarghaken beobachtet werden. Das Skelett war SO—NW orientiert.

Márta Sz. Máthé

50. *Gyenesdiás—Hámán K. u.* (Kom. Zala) (XVI). Die Bergungsgrabung ist durch Kanalisierungsarbeiten in dem 1963 entdeckten spätvölkerwanderungszeitlichen Gräberfeld notwendig geworden. Es wurden 23 Gräber freigelegt, von welchen drei Reitergräber waren. Die frühesten Bestattungen stammten aus dem 7. Jh. Die ungestörten Gräber haben ein sehr reiches Fundmaterial enthalten. Das älteste Grab stammt aus dem 10. Jh. und enthielt ein Haarring mit mehrfacher S-Endung sowie einen gedrehten Armring. Die Mehrheit der Bestattungen ist aus dem 9. Jh.

Róbert Müller

51. *Gyöngy-Vásártér út* (Kom. Tolna) (XXXI). Es gelang den Rand eines bisher noch ungeklärten Gräberfeldes zu lokalisieren. Demnach war das Gräberfeld dem Norden zu von einem Graben umgrenzt. Mit den neuen freigelegten 51 Gräbern haben wir 700 Bestattungen beobachtet. Die Erschließung im Jahre 1982 hat weitere Fragezeichen gestellt. In einer Reihe mit den bestimmten awarenzeitlichen Gräbern haben wir in ähnlicher Orientierung weitere Bestattungen mit S-Haarringen beobachtet. Die früher als auf das 10—11. Jh. bestimmten Gräber bereicherten sich mit einem eindeutig münzdatierten Grab. In Grab 647 ist außer zwei S-Haarringen auch noch eine Silbermünze mit der Inschrift PETRUS REX hervorgekommen. Es besteht die Möglichkeit, daß auf den N-Teil des awarischen Gräberfeldes sich auch eine Population aus dem 11. Jh. nachbestatten ließ, obwohl man in diesem Falle den Graben im 11. J. hergestellt haben mußte.

Gyula Rosner

52. *Hajós-Cifrahegy* (Kom. Bács-Kiskun) (I). Die im Jahre 1978 begonnene Fundrettung fortsetzend, haben wir in der NO-Hälfte der Sandgrube die awarischen Gräber 126—150 mit mittelmäßig reichen Beigaben erschlossen. Dieser Teil des Gräberfeldes dürfte in der ersten Hälfte der Awarzeit gebraucht worden sein. Es wurden die Gruben 35—38 der spätsarmatischen

Siedlung freigelegt. Die Siedlung wird auf dem SO-Hügelhang dichter. In sekundärer Lage sind noch árpád-zeitliche Scherben zum Vorschein gekommen, jedoch wurde das Dorf durch den früheren Weinanbau völlig vernichtet.

Mihály Kóhegyi

Jászapati-Nagyállás út (Kom. Szolnok), s. Nr. 42.

53. *Kaposvár—Fészerlakpuszta* (Kom. Somogy) (XIV). Bei der SW-Gemarkung des Dorfes haben wir im Laufe der Arbeit auf einer Fläche von 380 m² 43 Gräber freigelegt. Die Zahl der erschlossenen Gräber stieg insgesamt auf 225 an. Die Gräber waren größtenteils gestört. Von hervorragender Bedeutung ist das Pferdegrab 194 mit den folgenden Beigaben: Eisenlanze, eiserne Pfeilspitze und Stücke einer Pferdegeschirrgarnitur. Die Erschließung des Gräberfeldes ist noch nicht komplett, jedoch konnte auf Grund der Gürtelverzierungen des Grabes 183 bereits festgestellt werden, daß die untere Grenze des Gräberfeldes aus der mittleren Awarzeit — aus dem 7. Jh. —, die obere Grenze hingegen aus dem Beginn des 9. Jhs stammt.

An der Ausgrabung nahmen der Photograph Tibor Kádas und der Zeichner Zsolt Selmeczi teil.

Eugénia Szimonova

54. *Karcag—Apavára* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Entlang des Csillagút genannten Flurweges, der in die aus Karcag nach Búcsa führende Straße einmündet, haben die Maschinen im Laufe der Erdarbeiten Gräber mit Greifen-Rankenverzierungen enthaltenden Gegenständen gestört. Etwa 80 m von den gestörten Gräbern war es uns möglich unter Berücksichtigung der Geländeumstände einen Block zu öffnen. Hier haben wir statt den erwarteten Gräbern aus dem 8. Jh. eine Wohngrube aus demselben Jahrhundert erschlossen. In der einen Ecke des im großen und ganzen 3×3 m großen viereckigen Hauses sind neben der Feuerstelle vom Fußboden zwei ergänzbare Gefäße zum Vorschein gekommen. Das eine Gefäß wurde auf einer Drehscheibe erzeugt und war mit charakteristischen Wellenlinienbündeln verziert. Auf dem Fundort haben wir neben dem awarischen Haus auch einige sarmatische Gruben erschlossen. In diesen wurden außer der charakteristischen, grauen, scheibengedrehten Keramik auch noch zwei, wahrscheinlich römische Glasfragmente vorgefunden.

László Madarasz

55. *Kunpeszér—Felsőpeszéri út* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Auf dem Fundort des von der LPG Kunpeszér angemeldeten und eingelieferten frühawarischen, pyramidenförmigen Goldohrgehängenspaars, in der an der O-Seite der Felsőpeszéri Str. gelegenen Sandgrube haben wir aus dem Zwecke der Authentisierung des frühawarischen Fundortes und der Sicherung der erhalten gebliebenen Grubenwand eine Rettungsgrabung durchgeführt. Es wurden acht frühawarische Bestattungen, unter diesen zwei ärmere Kindergräber, zwei reichere Frauengräber und vier mit Waffen und Waffengürtel ausgestattete Männergräber erschlossen. Aus diesen letzteren sind ein goldbeschlagenes Schwert und zwei silberbeschlagene Schwerter sowie Bögen, Köcher, silberbeschlagene Waffengürtel, silberbeschlagene Trinkgefäße bzw. Spuren eines Trinkhorns zum Vorschein gekommen. Sowohl in den Frauen- als in den Männergräbern haben wir mit Kugel verzierte Silber- und Goldohrgehänge vorgefunden.

Die Erschließung macht die Annahme in hohem Grade wahrscheinlich, daß die unter dem Namen Funde von »Peszer-Adács« im Ausgang des vorigen Jahrhunderts unter unbekannten Umständen zum Vorschein gekommenen Gegenstände vom selben Fundort gestammt haben dürften.

Elvira H. Tóth—Attila Horváth

56. *Kölked—Feketekapu* (Kom. Baranya) (XXIV). Die Erschließung der awarenzeitlichen Siedlung haben wir in einem 50×40 m großen Block fortgesetzt. Es

wurden die Häuser 124–127, die Öfen XCI–XCVII, die Gruben CXLIII–CLXIII und die Gräben LIV–LVI freigelegt. Im Gebiet der Siedlung sind die zu den übrigen Grabgruppen gehörenden awarenzeitlichen Gräber 327–358 zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiterin: Zsuzsanna K. Zoffmann.

Attila Kiss

57. *Pécs, Sarohin tábornok út* (Kom. Baranya) (XXIV). Die Bauarbeiter von Pécs-Kertváros, Siklóser Stadtteil haben in dem von den Straßen Sarohin tábornok út–Eszék utca–Lahti utca begrenzten Gebiet anlässlich des Heraushebens der Gräben für die Fundamentpfeiler der Schule mit 15 Lehrräumen, des Kindergartens und der Krippe awarische Gräber gestört.

Im Laufe der Fundrettung haben wir den SW-SO-Rand des ausgedehnten Gräberfeldes mit 253 Gräbern freigelegt. Die Gräber waren W-O orientiert von 288/250°–108/70° und in regelmäßigen Grabreihen in N-S-Richtung geordnet.

Im erschlossenen Gebiet waren zehn Pferdegräber, von diesen eine dreifache Pferdebestattung; ihre Orientierung ist: O-W, von 89/102°–269/282°.

In fünf Gräbern waren eiserne Streitäxte, in zehn Eisenlanzen, in drei mit gegossenen Bronze-, in zwei mit gepreßten Silber- bzw. Bronzeblechbeschlägen verzierte komplette Gürtelgarnituren. Die charakteristische Zierde der Frauen war die halbmondförmige Haarflechtenverzierung mit Sternanhängern: in Grab 111 aus Gold, in den Gräbern 90 und 235 aus Silber, in den Gräbern 13 und 59 aus Bronze.

24 Gräber enthielten Speisebeigaben (Tierknochen) in vier Gräbern waren Eierschalen.

Das Alter des erschlossenen Gräberfeldabschnittes kann auf das Ende der Spätawarenzeit gesetzt werden.

Mitarbeiterin war die Graphikerin Frau Györgyi Jakabos.

Erzsébet Nagy

58. *Somogyaszaló, Kossuth L. utca 98.* (Kom. Somogy) (XIV). Wir haben eine Fundrettung auf dem Grundstück von Árpád Berta durchgeführt, wo auf einer Fläche von 10 × 13 m 13 spätawarische Gräber freigelegt wurden. Sämtliche Gräber waren gestört. Aus den Frauengräbern sind gegossener, bronzener Armring, grüne, melonenkernförmige und gelb-braunschwarze, kleine Pastaperlen, glatte, bronzene Ohringe und ihre mit Glasperle verzierten Varianten sowie große Silber- und Bronzeohrhänge mit drei Kugeln, eiserne Nadelhalter usw. zum Vorschein gekommen. Sie stellen alle ein für das 8–9. Jh. charakteristisches Fundmaterial dar. In den ausgeraubten Männergräbern konnten unter anderen aus Bronzeblech geschnittene Gürtelzierden, gegossene, bronzene Gürtelbeschläge und Eisenmesser gefunden werden. Zwischen die Gräber des awarischen Gräberfeldes wurden mittelalterliche Abfallgruben eingegraben, die reiche Keramik aus dem 14–16. Jh. enthielten.

An der Fundrettung war Mária Bajók-Sótonyi beteiligt.

Edith Bárdos

Sopron, Új u. 2. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 32/2.

59. *Szekszárd-Bogyiszlói út* (Kom. Tolna) (XXXI). Die weiteren Ausgrabungen im awarischen Dorf haben unsere Kenntnisse erweitert. Nach den drei Öfen der im Sommer 1981 freigelegten zweiten Töpferwerkstätte haben wir in diesem Jahr auch den zu dieser Werkstätte gehörenden vierten Ofen gefunden. Die Baukonstruktion des Ofens wich von der bereits früher erschlossenen und beobachteten sieben Öfen völlig ab. Die Unversehrtheit des 1982 freigelegten achten Ofens ermöglichte ihn »in situ« herauszuheben und in unsere ständige Ausstellung eingebaut, vorzuführen. Die zur Werkstätte gehörende Arbeitsstelle (Haus) — die gleichfalls erschlossen wurde — ist auch ihrer Konstruktion nach interessant, denn wir konnten neuere Beobachtungen machen. Während bei

den früheren Häusern zwei Tragbalken zu beobachten waren, stand im neuen Haus ursprünglich nur ein solcher Balken und dem Zugang gegenüber befand sich ein hohes Bänkchen.

Es scheint, daß dieses Haus kein Zeltdach hatte, sondern hüttenartig gebaut wurde. In diesem Raum wurde das Gefäß erzeugt; dies wird eindeutig dadurch erwiesen, daß wir in der NO-Ecke des Hauses eine etwa 2 kg wiegende, abgeglättete Lehmkluppe gefunden haben.

Gyula Rosner

60. *Táp-Borbapuszta* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Wir haben eine neuere Grabgruppe des mittellawarischen Gräberfeldabschnittes erschlossen und die Grabzahl 295 erreicht. Von den Frauengräbern waren das goldene Ohrgehängepaar und das Brustspangengepaar aus vergoldeter Bronze die hervorragendsten Funde, aus den Männergräbern haben Gürtelgarnituren aus Blech, Waffen, Haarflechtenzierden unsere Kollektion bereichert. Aus dem einen Grab konnte »in situ« ein Holzeimer mit Bronzebeschlag herausgehoben werden.

Mitarbeiterin: Eszter Szőnyi.

Péter Tomka

61. *Tatabánya-Alsógalla* (an der Autobahn) (Kom. Komárom) (XXXVI). Die 1978 begonnene Erschließung des awarischen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Es wurden in der Ausgrabungszeit weitere 62 Gräber freigelegt und so stieg die Zahl der Gräber auf 362 an. Auf Grund des zum Vorschein gekommenen Fundmaterials kann der Gräberfeldabschnitt auf das Ende des 8., den Beginn des 9. Jhs datiert werden. Hierauf verweisen die beiden gegossenen Gürtelgarnituren, die Ohrgehänge mit tordiertem und spiralförmigem Ende. Es wurden mehrere Doppelbestattungen gefunden, mit den Skeletten von Mann und Frau, Frau und Kind und von zwei Kindern. Die Charakteristika der späten Phase sind die armen oder völlig beigabenlosen Gräber. Auf Grund der Abnahme der Grabzahl können wir im Gräberfeld noch etwa mit 100 Gräbern rechnen.

Sarolta B. Szatmári

62. *Tiszacsege-Nagymajor, Straßenmündung* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). In der Sósás genannten Gemarkung von Tiszacsege, bei der Einmündung der Nagymajori-Straße auf den Steinweg zwischen Tiszacsege-Aróktó ist es zu einer Straßenerweiterung gekommen. Die maschinelle Erdabtragung hat eine Siedlung der Gáva-Kultur und ein awarisches Gräberfeld gestört. Im Laufe der Notausgrabung gelang es uns eine Grube der Gáva-Siedlung und neun Gräber des 7. Jhs. angelegten awarischen Gräberfeldes zu erschließen. Auf Grund der Orientierung können die Gräber in zwei Gruppen geteilt werden. Fünf Gräber (Nr. 3, 4, 5, 7, 8) sind SW-NO orientiert, von diesen ist das eine Grab (Nr. 4) ein Nischengrab, das eine Gefäßbeigabe mit Ausgußröhrchen, Gürtelgarnitur aus Blech, Schwert und ein beschriftetes Pferd enthalten hat. Die andere Gruppe der Gräber ist NW-SO orientiert (Nr. 1, 6, 9), diese können bereits auf das 8. Jh. datiert werden. Aus den Gräbern sind noch Gefäße, Eisenmesser, Eisenschnallen zum Vorschein gekommen. Die kurze Bergungsgrabung konnte das Verhältnis der Grabgruppen zueinander nicht klären.

Mitarbeiterin: Márta Sz. Máthé.

Ibolya M. Nepper

63. *Tiszakarád-Inasa* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVII). Wegen den in der Ausgrabung durchgeführten Erdarbeiten haben wir 1982 die Notausgrabung fortgesetzt. Es wurden weitere 24 Gräber erschlossen und die Zahl der Gräber stieg demnach auf 44 an. Aus den Gräbern sind acht Gefäße zum Vorschein gekommen, die alle vor die Füße der Toten hingelegt waren.

Bedeutendere Funde aus den Männergräbern: Lanzen, Eisenmesser, große Eisenfibeln mit umgeschlagenem Fuß, Eisen- und Bronzeschnallen, ein Schildbuckel aus Eisen. Aus den Frauengräbern: Bronze- und Eisenfibeln,

eine silberne, mit Vergoldung verzierte Fibel mit umgeschlagenem Fuß, viele Bernstein-, Glas- und Pastaperlen, als Hals- und Bekleidungsschmuck sowie aus großem Kalzedon, Bergkristall und Bernsteinkörnchen bestehende Knöchelzierden. Vier römische Münzen (aus Silber, von diesen wurden zwei auf die Zeit von Commodus, Faustina bestimmt). Aus den im Jahre 1982 ausgegrabenen 37 Blöcken ist zerstreut bzw. aus vier Abfallgruben in großer Menge kaiserzeitliche Keramik zum Vorschein gekommen. Wir haben zwei fast völlig intakte, rotgebrannte, beschmierte Öfen gefunden, wahrscheinlich stammen auch diese aus der Kaiserzeit.

Es wurde die nicht zutage geförderte Hälfte des im vorigen Jahr freigelegten árpádenzeitlichen Hauses in der NO-Ecke mit einem Steinherd erschlossen.

Emese Lovász

64. *Tiszalök-Kövestelek* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXI). Die 1981 begonnene Notausgrabung fortsetzend, haben wir weitere 180 Gräber freigelegt und so konnten bisher insgesamt 314 Gräber beobachtet und dokumentiert werden. Von diesen stammen etwa 90 Gräber aus dem 8. Jh., die übrigen sind árpádenzeitlich. Die großen Ausplünderungen zur selben Zeit haben die Datierung des awarischen Gräberfeldes erschwert. Das höchste Charakteristikum dieser Gräber ist die Beigabe von Schweineknochen. Das Alter des Gräberfeldes bestimmen die byzantinische Schale und die gepreßten, goldenen Gürtelbeschläge des Grabes 270. Außer den Gräbern haben wir einen weiteren Ziegelofen freigelegt.

Gábor Lőrinczy

65. *Várpalota-Bánta puszta* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). In der Kiesgrube der LPG haben wir — als Fortsetzung der Erschließung des Jahres 1979 — weitere 37 awarische Gräber freigelegt. Leider sind gerade die reichere Beigaben enthaltenden Gräber an der W-Seite der Grube der intensiven Kiesgewinnung zum Opfer gefallen. Aus diesem Teil haben wir mehrere Pferdegräber mit gegossener Gürtelgarnitur geborgen. In einem Doppelgrab, in dem eine Mutter mit ihrer etwa 10 jährigen Tochter bestattet waren — haben wir einen silbernen S-Haarring und auf die zum späten Typ gehörende Perlenkette des Mädchens aufgeschnürt — Bronzespiralen, Ringe und drei Gürtelzierden mit Anhänger gefunden.

In diesem Gräberfeldabschnitt ist auch bei dem Fuß des Skeletts ein gelber Krug mit Ausgußröhrchen mit einem sich sehr zerbröckelnden, schwarzen Krüglehen zusammen zum Vorschein gekommen.

Im O-Teil des Gräberfeldes waren die meisten Gräber gestört und ausgeplündert. Ein Fundmaterial war kaum vorhanden.

Mitarbeiter: László Költő.

Margit Cs. Dax

66. *Zamárdi, Réti földek* (Kom. Somogy) (XIV). Vom Juni bis September 1982 haben wir die Erschließung des awarischen Gräberfeldes von Zamárdi fortgesetzt. Es wurden 1048 m² — insgesamt 122 Gräber (von Nr. 221 — 342) freigelegt. Die Erschließung des Gräberfeldes erfolgte von W nach O. Im W-Teil sind die frühen reichen, im SO-Teil hingegen die ärmeren Bestattungen des 7. Jhs zum Vorschein gekommen. 90% der Gräber waren ausgeplündert bzw. gestört. Im erschlossenen Teil waren in 14 Gräbern die Toten mit Prunkgürteln bestattet. In vier Gräbern kamen gezackte Gürtelbeschläge, Riemenzungen (aus Silber, vergoldetem Silber, vergoldeter Bronze, Bronze) des II. germanischen Tierstils vor (Gräber 249., 250., 296., 322). Im frühen Teil des Gräberfeldes konnten in sechs Gräbern Köcherreste (silberne, gepreßte Rosetten Köcherschnallen, Köcherriemenzungen und Pfeilspitzen) beobachtet werden. Das (ausgeplünderte) Grab 323 enthielt ein gerades, einschneidiges Eisenschwert ohne Parierstange. Zu erwähnen ist die gegossene, bronzene, koptische Schlüssel des Grabes 244 — mit durchbrochenem Boden, Omegahaken und am Boden eingeritztem, byzantinischem Kreuz. Im ausgeplünderten Mädchengrab

221 war bei dem Kopf ein kleiner Glaskrug mit Henkel. Der SO-Teil des Gräberfeldes zeigt auch hinsichtlich des Bestattungsritus eine Änderung — dicht angelegte Gräber, alle Sargbestattungen mit Bänkchen — und fast bei einem jeden war der Grabgrund bei dem Kopf und bei den Füßen eingetieft. In diesem Teil waren in den Mädchen- und Frauengräbern Eierschalen häufige Beigaben. Hier kommt in den Frauengräbern eine gegossene, bronzene, durchbrochene Prunkschale (bei der linken Hand), in den Männergräbern als Riemenverteiler (an der rechten Seite). Eine charakteristische Frauentracht scheint im Teil aus dem 7. Jh. die mit silberner Großriemenzunge versehene (bis zu den Knöcheln herunterhängende) Gürteltracht zu sein. Gefäßbeigaben sind in 21 Gräbern vorgekommen, einmal bei dem Kopf, ein anderes mal bei den Füßen untergebracht. Die Keramik zeigt einen großen Form- und Dekorationsreichtum.

An der Ausgrabung nahm als Konsultant István Bóna teil.

Mitarbeiter waren die Hilfsmuseologin Mária Bajók-Sótonyi, der Archäologe Péter Gróf, der Graphiker László Hornyák und der Photograph Zoltán Móser.

An der Ausgrabung waren die Studenten Mária Béres, Ildikó Egry, Katalin Nagy, László Révész, Anna Keller beteiligt.

Edith Bárdos

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

(Auf der Karte: Nr. 67 — 76)

67. *Balatonmagyaród-Kiskányavár* (Kom. Zala) (XIX). Der unter dem Namen Kiskányavár bekannte, sich in N-S-Richtung erstreckende Hügelzug hat die östliche Uferlinie der einstigen inneren Bucht des Balatons gebildet. Unsere Erschließung haben wir auf Grund unserer früher durchgeführten Geländebegehung begonnen. In der durchforschten 700 m² großen Fläche sind zerstreut kupferzeitliches (Balaton-Gruppe?) Fundmaterial, 17 spätbronzezeitliche Gräber, ein späteisenzeitliches Wohnhaus, zwei Gruben aus dem 4—5. Jh., zwei Wohnhäuser aus dem 9. Jh. und ein Wohnhaus aus dem 10. Jh. zum Vorschein gekommen. Die Hälfte der spätbronzezeitlichen Gräber wurde durch das Pflügen derart beschädigt, daß in mehreren Fällen wir nur mehr den Grund der Grabgrube beobachten konnten. Außer dem Gräberfeld gilt als ein bedeutendes Objekt das eine Wohnhaus aus dem 9. Jh., in dem wir drei Gefäße *in situ* gefunden haben. Besonders wichtig ist das Haus aus dem 10. Jh., da ja dies das einstige erschlossene Wohnhaus aus diesem Zeitalter im ganzen Komitat ist. Die Erschließung auf dem Fundort hatte den Charakter einer Notausgrabung, infolge der durch das Pflügen gefährdeten Urnengräber.

László Horváth

Budapest, III. Kaszás dűlő 12., s. Nr. 25/3.

68. *Esztergályhorváti-Huszárvár* (Kom. Zala) (V). Die an der anderen Seite der Zala liegende einstige Insel, gegenüber der Zalavár-Rezes-Insel ist im Zusammenhang mit der Rekonstruktion des Kleinen Balatons zu einem gefährdeten Gebiet geworden. Dieses Gebiet war auf Grund der früheren Vermessungen durch einen Knüppelweg mit dem »Rezes« verbunden. In den 50er Jahren wurden in der Nähe der »ausgebeuteten« Kirche einige Gräber aus dem 9. Jh. gefunden. Im Laufe der Kontrollausgrabungen im Jahre 1982 haben wir einige Suchflächen geöffnet: es sind hierbei auf einen Wall mit Holzkonstruktion verweisende Reste und die ausgebeutete Mauer einer Kirche aus dem 13. Jh. zum Vorschein gekommen. Die unterste Kulturschicht des Gebietes kann mit dem aus dem 9. Jh. stammenden Material datiert werden. Die Rettungsgrabung ist im Gange.

Ágnes Cs. Sós

69. *Gyöngyöspata-Kecskekő* (Kom. Heves) (IX). Die örtliche LPG ließ am SO-Hang des Berges mit Bulldozern eine Bodenplanierung durchführen. Selbst nach dem Umkehren von zahlreichen Skeletten erreichte die Anmeldeung das Museum nur auf Umwegen. Die unmittelbar in Gang gesetzte Notausgrabung hat sechs Bestattungen erschlossen. Die Gräber waren fast genau W-O orientiert. Zu erwähnen ist eine partielle Reiterbestattung, aus welcher aus byzantinischen Goldsolidi ausgehämmerte Verzierung und auch ein zerbrochenes, zweischneidiges Schwert (ohne Griffteil) sowie eine silberne Halskette aus Tageslicht gekommen sind. Unseren Berechnungen nach sind etwa 50 Gräber zugrunde gegangen. Das Gräberfeld kann den Charakter des gemeinen Volkes haben und auf die zweite Hälfte des 10. Jhs datiert werden.

János Győző Szabó

Gyöngy-Vásártér (Kom. Tolna), s. Nr. 51.

70. *Hajdúdorog-Temetőhegy* (Kom. Hajdú-Bihar) (V). Die seit 1977 im Gang befindliche Ausgrabung des landnahmezeitlichen Gräberfeldes fortsetzend sind an einer 325 m² großen Fläche weitere 64 Gräber (zwei sarmatenzeitliche) zum Vorschein gekommen. Außerdem für die Gräberfelder des gemeinen Volkes charakteristischen ärmlichen Fundmaterial wurden Münzen der Könige Salamon und László I. (d. Hl.), ein goldener S-Haarring und ein Ring mit Kopf gefunden. In diesem Teil haben wir die S-Grenze des Gräberfeldes erreicht.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Katalin Bodnár, Márta Vizi, Edit Tari, Imre Szatmári, Béla Kriveczky, Attila Szemán sowie Károly Trunk und József Király teil.

István Fodor

Kaposvár-Fészertlakpuszta (Kom. Somogy), s. Nr. 53.

71. *Napkor* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXI). Auf dem von der Landstraße von Vásárosnamény entzweigeknittenen Hügel haben wir im Jahre 1977 insgesamt 22 Gräber aus dem 11. Jh. freigelegt. Im Juli 1982 stießen wir im Laufe der Erdarbeiten an der N-Seite der Straße von neuem auf Gräber. Die Notausgrabung hat weitere sieben Gräber des Gräberfeldes ans Tageslicht gebracht.

István Fodor—Péter Németh

72. *Püspökladány-Eperjesvölgy* (LPG 7. November, Kelenc) (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Die seit 1977 im Gang befindliche Planausgrabung wurde beendet, da wir auch den S-Rand des ungestörten Gräberfeldes erreicht haben. Aus dem im 10—11. Jh. belegten Gräberfeld sind insgesamt 637 Gräber zum Vorschein gekommen, von diesen wurden die mit den Nr. 518—637 bezeichneten im Jahre 1982 erschlossen. Das freigelegte Gebiet fiel zum größten Teil auf das 11. Jh. Hier waren im Vergleich zu den übrigen Teilen des Gräberfeldes mehrere beigabenlose Gräber und in mehreren Fällen konnten auch die Spuren der Sargbestattung beobachtet werden. Im Laufe der Erschließung sind aus dem Teil des 10. Jhs zwei Bandringe zum Vorschein gekommen, der eine hatte eine Punkt-kreisverzierung, der andere ein unverziertes, eingedrehtes Ende. Im Laufe der Erschließung des Jahres 1982 wurden insgesamt acht Münzen (István I., Salamon, András I., Béla dux und László I.) gefunden. Unsere Beobachtungen in Bezug ihrer Bestattungssitten werden ohne allen Zweifel von dem am Bauch liegenden Skelett des Grabes 580 ergänzt.

Ibolya M. Nepper

73. *Szeged-Csongrádi út* (Kom. Csongrád) (XXIX). 1982 haben wir in der Baumschule des Technikums für Forstwesen die Erschließung des sarmatischen und des aus der ungarischen Landnahmezeit stammenden Gräberfeldes fortgesetzt.

Auf dem erschlossenen Gelände von 810 m² wurden drei sarmatische Gräber freigelegt, deren Funde (vor allem die Bronzefibeln und Schnallen) die chronologische Revision der einzelnen Gegenstände der Periode ermöglichen. Im freigelegten Gebiet stießen wir auf zwei landnahmezeitliche Männergräber. In dem einen Grab waren ein Eisenmesser, Feuerstahl und Feuerstein, Haarring, eiserne Pfeilspitze und Tierknochen; während im anderen wir eine durch die in Pavia geprägten Silberdenare von Ugo und Lothar II. (931—947) datierte partielle Reiterbestattung erschlossen haben. Die Münze war im Munde des Toten (!). Weitere Funde des Grabes waren: Silberzierden eines Leichentuches, Tierknochen, Eisenmesser, leierförmige Bronzeschnalle, mit Eisenstäben versteifter Köcher mit Pfeilspitzen, Steigbügelpaar, Gurtschnalle und Trense. Im Laufe der Erschließung haben wir auch die dritte Seite des landnahmezeitlichen Gräberfeldes gefunden.

Mitarbeiter waren die Archäologin Gabrielle Vörös und die Restauratoren Anna Bánkúti, Frau Ilona Fekete, László Saliga.

Béla Kürti

Visegrád-Lepence (Kom. Pest), s. Nr. 37.

74/1. *Zalasabar-Borjúállás* (Kom. Zala) (XVI). Es wurde die Erschließung des aus dem 9—10. Jh. stammenden Gräberfeldes und der dazu gehörenden Siedlung fortgesetzt. An der sich den Blöcken des Jahres 1981 anschließenden Fläche haben wir 850 m² mit insgesamt 227 Gräbern, 32 Siedlungsobjekten und dem 45 m langen Teil der Palisadenwand freigelegt. Es wurden alle vier Ecken der Palisadenwand gefunden, was soviel bedeutet, daß die Pfostenwand nur das Gräberfeld und die Kirche umnommen hat. Unter den Gräbern sind nur wenige, die Beigaben enthalten, die Schmuckstücke sind aber feinere Arbeiten und zeigen eine größere Mannigfaltigkeit in der Form, als die Funde aus dem Jahre 1981. Ihre überwiegende Mehrheit zeigt auch diesmal eine Verbindung zum großmährischen Fürstentum. Insbesondere östlich und westlich von der Kirche wurden reiche Bestattungen vorgefunden. Innerhalb der Palisadenwand befinden sich viele Gräber in Superposition, was eine Möglichkeit bietet, die Chronologie der Schmuckstücke zu klären. Die Mehrheit der Siedlungsobjekte sind Abfallgruben, die in großer Menge keramische Bruchstücke und Tierknochen enthalten. Zu erwähnen sind ein weiterer beschalter Brunnen und zwei ovale Werkstattgruben.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Zsuzsa Virág teil.

Róbert Müller

74/2. *Zalasabar-Dezsősziget* (Kom. Zala) (XVI). Auf dem 1981 entdeckten Fundort haben wir fünf Blöcke zur Bestimmung der Ausdehnung des Gräberfeldes geöffnet. In vier Blöcken fanden wir in die Zóker Kultur gehörendes Material enthaltende Gruben vor, im fünften Block waren neun Gräber. Auf Grund der sich nach unten verbreiternden Spiralanhänger wurde das Gräberfeld im 9. Jh. belegt. Zu seiner kleineren Erschließung ist es im Jahre 1983 gekommen.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Zsuzsa Virág teil.

Róbert Müller

75. *Zalavár-Rezes* (Kom. Zala) (V). Am W-Rand des nördlich von der Vársziget (Burginsel) etwa 800 m weit gelegenen »Rezessziget« (»Hosszúziget«) haben wir wegen der gefährdeten Situation des Gebietes die 1981 begonnene Erschließung fortgesetzt, was — auch das Blocksystem des vorigen Jahres miteinberechnet — etwa die Durchforschung einer Fläche von etwa 9000 m² bedeutet hat. Das charakteristische Material des Fundortes lieferten die Siedlung und das Gräberfeld aus dem 9—10. Jh., ein geringer Prozentsatz der Siedlungsreste ist árpáden- und urzeitlich. Es wurden insgesamt 132 Objekte erschlossen, zwischen den frühmittelalterlichen, árpádenzeitlichen Grubenobjekten sind Häuser mit Herd

und äußere Öfen zum Vorschein gekommen. Die erreichte Grabzahl beträgt 136, die in den Jahren 1961, 1964, 1966 erschlossenen Gräber in Betracht gekommen, bedeutet dies die Kenntnis von 153 Gräbern. Der Mittelpunkt des Gräberfeldes kann weiter östlicher von dem freigelegten Teil, am höchsten Punkt der Insel vermutet werden (heute bewaldet). Im Fundmaterial kommen für die sog. Karantán-Gruppe charakteristischen Schmuckstücke vor, die Keramik ist vor allem durch einen Topftyp des 9. Jhs vertreten, jedoch kam sowohl auch als Grabfund, wie in einem Haus eine Flasche von »Fenekpuszta-Zalavár-Typ« vor.

Ágnes Cs. Sós

76. *Zalavár-Burg* (Kom. Zala) (V). Die Ausgrabung des Jahres 1982 hat sich zum Ziel gesetzt, jene Festung weiter zu forschen, die am nördlichen Teil der Burginsel im Laufe des Walldurchschnittes im Jahre 1979 ans Tageslicht gekommen ist und die wir mit einem inneren Festungsring aus dem 9. Jh. in Verbindung bringen können. In diesem Jahr haben wir in dem nördlich von der Landstraße zwischen Zalavár-Zalasabár gelegenen Gebiet den ganzen O-Teil erschlossen. Das monumentale Palisadensystem ist mit sehr gut erhaltenem Holzmaterial und gut wahrnehmbaren Konstruktion hervorgetreten. Am S-Hand der Kunststraße gelang es an einem kleineren Abschnitt die Verbreitungsrichtung der Palisade zu bestimmen. Im Innenraum waren niedergebrannte Objekte zu sehen.

Mitarbeiter waren die Studentinnen Ildikó Turcsányi und Ágota Perémi.

Ágnes Cs. Sós

ÁRPÁDENZEIT (11–13. JH.)

(Auf der Karte: Nr. 77–89)

77. *Balatonmagyaród-Hidvéppuszta* (Kom. Zala) (XIX). Im Jahre 1981 wurde das Grab 41 des aus dem 10–11. Jh. stammenden Friedhofes erschlossen. Im Laufe der Erschließung mußte am O-Rand von der Freilegung eines kleineren Abschnittes aus technischen Gründen abgesehen werden. In diesem Jahr gelang es, den Friedhof mit zwei Blöcken abzuschließen. Es sind drei beigabenglose, W-O orientierte Gräber zum Vorschein gekommen und wir fanden auch den Friedhof umsäumenden Graben vor. So beträgt die Gesamtzahl der Gräber 44.

László Vándor

Bátmonostor-Pusztajalu (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 90.

Bélapátfalva-Gyári tó (Kom. Heves), s. Nr. 48.

Budapest, I. Budavár (Burgschloß von Buda), N-Vorhof, s. Nr. 93/1.

78. *Debrecen-Fancsika* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Auf dem schon zu Beginn unseres Jahrhunderts durch verschiedene Anbautätigkeiten gestörte, in den letzten zwei Jahrzehnten mit Sandgrube aufgewühlten Templomhegy sind die Fundamente der aus dem 12. Jh. stammenden Kirche des sich um 1570 entvölkerten Dorfes Fancsika zum Vorschein gekommen. Wir haben die Reste des halbbogenigen Chors der NO-SW orientierten kleinen Kirche, der S-Mauer, der sich ihr anschließenden W-Mauer und an mehreren Stellen den Graben des Fundaments gefunden. In einem der gestörten Gräber um die Kirche sind S-Haarringe, weiter weg in der umgeworfenen Erde ein Ring und Sporen aus dem 14. Jh. aus Tageslicht gekommen.

György Módy

79. *Doboz-Hajdúirtás* (Kom. Békés) (V). Die Erschließung der frühárpádenzeitlichen Siedlung haben wir an einer weiteren, 800 m² großen Fläche fortgesetzt. Es wur-

de das 1981 gefundene große, in die Erde eingetiefte kaiserzeitliche Haus völlig freigelegt und seine Verbindung mit dem Töpferofen geklärt. Neben dem Haus haben wir auch einen gleichaltrigen, im Freien gebauten Ofen erschlossen. Es sind auch eine árpádenzeitliche Grubengruppe, mehrere kleinere und größere Gruben und der Teil eines Grabens zum Vorschein gekommen.

Júlia Kovalovszki

Esztergályhorvát-Huszárvár (Kom. Zala), s. Nr. 8.

Esztergom-Kossuth L. u. 61. (Kom. Komárom), s. Nr. 96/2.

80/1. *Esztergom-Szentgyörgymező* (Kom. Komárom) (X). Wir haben die vor zwei Jahren begonnene Ausgrabung einer frühárpádenzeitlichen Siedlung fortgesetzt. Außer den sieben urzeitlichen und acht keltischen Gruben wurden fünf frühárpádenzeitliche Gruben, eine Heizungsspur und die Fortsetzung der Grube eines im vorigen Jahr bereits gefundenen Hauses freigelegt. Außerdem haben wir auch eine weitere, 3 × 3,20 m große, frühárpádenzeitliche Wohngrube erschlossen. In seinem zweischichtigen Fußboden fanden wir unregelmäßig untergebrachte Pfostenlöcher, in der S-Ecke Heizungsspuren vor. In der einschichtigen Aufschüttung des Hauses haben wir eine runde, seichte, muldenartig abgeschmierte Stelle von etwa 2,20 m Durchmesser freigelegt. Sowohl in der Grube als auch in den Häusern fanden wir viele Keramikfragmente vor.

Mitarbeiter waren die Studenten Edit Tari und Sándor Petényi.

Sarolta Lázár

80/2. *Esztergom-Szentkirály* (Kom. Komárom) (X). Im XVIII. Block des árpádenzeitlichen Friedhofes haben wir 13 Gräber erschlossen, die von glatten und in S-Endung ausgehenden Bronze- und Silberhaarringen, geflochtenen und aus Blech erzeugten Silberringen und von einem Eisenmesser datiert werden. In dem einem Grab ist eine aus gerippten und zylindrischen Pastaperlen, mandelförmigem Bergkristall und durch Granulations-technik hergestellte, aus großen Silberperlen bestehende Halskette zum Vorschein gekommen. Aus der mittelalterlichen Siedlung wurden Pfostenlöcher, ein Teil des spätmittelalterlichen Mauerfundaments und eine Herdstelle freigelegt.

80/3. *Esztergom-Burg* (Kom. Komárom) (XI). Es wurde im Bereich der geplanten I. Bauphase die Forschung des Vorraumes des romanischen Lapidariums fortgesetzt. Von der das Gebiet von O herumgrenzenden Burgmauer haben wir festgestellt, daß sie die Fortsetzung der 1981 bereits gefundenen, mit „S“ bezeichneten árpádenzeitlichen Mauer ist, die sich am Fuß der einstigen S-Erhebung des Schloßberges dem ursprünglichen inneren Burgtor zu entlanggezogen hat. Am oberen Rand der einstigen Erhebung haben wir den in Richtung des inneren Burgtores sich bogenförmig anschließenden Trakt der vor Béla III. erbauten Burgmauer sowie eine von hier ausgehende und nach O senkrecht bzw. nach NW abzweigende frühárpádenzeitliche Mauer ausgegraben. Letztere läuft bei der Ecke der neuzeitlichen Steinmauer in eine darauf senkrechte Grundmauer. Diese dürften eventuell Reste der inneren Umfriedungsmauer des königlichen Palastes aus dem 11–12. Jh. bzw. des Torturmes gewesen sein. Die übrigen Teile des vorausgesetzten Torturmes fielen außerhalb unseres Forschungsgebietes, ähnlich zu der die innere Umfriedungsmauer durchschneidenden, schrägen, mittelalterlichen Mauer bzw. einer bereits früher von Emese Nagy gefundenen und auf das 10–11. Jh. gesetzten Mauer, deren Bestimmung und genaue Ausdehnung noch nicht geklärt ist.

Unsere diesjährige Ausgrabung hat mit bisher unbekannten Daten unser Bild über die Ausdehnung, Verteidigung des frühen königlichen Schlosses bereichert und läßt darauf schließen, daß selbst auch in diesem

bisherigen Gebiet, jedoch vor allem in N- und W-Richtung weitere wichtige, nicht erschlossene Details — vor allem aus der Zeit vor Béla III. — noch zu erwarten sind.

István Horváth

80/4. *Esztergom-Burg-Kaserne* (Kom. Komárom) (X). Im einstigen Kasernengebäude haben wir weitere kleinere Mauerforschungen durchgeführt. Im Laufe dieser wurde festgestellt, daß der in den 30er Jahren erschlossene und bisher für einen Palast aus der Zeit des Königs Béla III. gehaltene Gebäudekomplex (Wohnturm, Burgkapelle) bloß das Privatappartement der königlichen Familie war. Dies wurde von dem davon nördlich, in der Nähe der heutigen Basilika gestandenen »kleinen romanischen Palastgebäude« durch die Mauer eines großen Hofes bzw. mit eigenen Toröffnung versehenen inneren kleinen Hofes abgeschlossen. Zwischen diesen beiden Gebäudekomplexen war ein sich an die westliche Burgmauer stützendes Gebäude von $45 \times 10,5$ m Grundfläche der eigentliche, große Königspalast, dessen mit zehn Fenstern versehenen Teil am Erdgeschoß wir im Jahre 1981 gefunden haben. Über dem unteren, als »Lagerhaus« bestimmten mächtigen Saal war in der Árpádenzeit eine Plattdecke und der Thronsaal von $45 \times 8,70$ m Grundfläche lag vielleicht auf dem ersten Stock, aus dessen Quadermauer die südöstliche, innere Ecke etwa bis zum Gelniveau des II. Stockes und aus dem unteren Teil der westlichen Fassade ein etwa 100–110 cm hoher Teil erhalten geblieben sind.

Nördlich von der Türöffnung haben wir eine im Durchgang zwischen dem »kleinen romanischen Palast« und der der Donau zu blickenden Palastmauer auch eine zugemauerte Türöffnung zum Teil ausgebrochen. Diese gehört gleichfalls zum erwähnten großen Saal und über sie sowie über einen Durchgang kam man zu einer aus der Burgmauer strebepfeilartig hervorspringenden Latrine.

Von dem Brand des Palastes zeugt seine starke Brandspuren aufweisende Mauer, die von neuem abgeputzt und mit einer Quaderbemalung versehen wurde. Sodann hat man die beschädigten Mauern zum Teil bis zu einem gewissen Grade abgerissen und im 14. Jh. in gotischem Stil umgebaut. Wahrscheinlich dürfte der árpádenzeitliche, große Palast zweistückig gewesen sein.

István Horváth

81. *Feldebrő* (Kom. Heves) (V). Wir haben die letzte Phase der mit der denkmalpflegerischen Herstellung des aus dem 11. Jh. stammenden Kirche zusammenhängende archäologische Forschung durchgeführt. Im Kirchengarten an der W- und O-Seite wurde ein weiterer, etwa 25 m langer Abschnitt der Umfriedungsmauer der Kirche aus dem 15. Jh. freigelegt. So haben wir mehr als einen Dreiviertel der Umfriedungsmauer kennen gelernt. Aus dem Kirchhof wurden die Gräber 367–462 erschlossen. Aus den Gräbern des mehrschichtigen Gräberfeldes sind S-Haarringe, Münzen aus dem 13–14. Jh., ein árpádenzeitlicher Siegelring aus Silber, spätmittelalterliche Kopfspangen-, Gürtel- und Textilreste zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahm Károly Trunk teil.

Júlia Kovalovszki

82. *Gönyű-Nagyszentjános-Feld N/5* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Wir haben auf dem Fundort eines 1981 zum Vorschein gekommenen römischen Grabsteines, auf dem Gelände des Kisalföldi Állami Gazdaság genannten staatlichen Gutes eine kleine Kontrollausgrabung durchgeführt. Der Grabstein war sekundär in die Mauer einer mittelalterlichen Kirche eingemauert. Wir haben die kleine einschiffige Kirche mit geradem Chorabschluß aus dem 12–13. Jh. erschlossen. Aus dem Gelände des um ihr gelegenen mehrschichtigen Kirchhofes haben wir einen 5×5 m großen Block geöffnet, in dem mehr als 30 Gräber

erschlossen wurden. Diese Gräber waren alle beigabenlos. Aus der Graberde bzw. Region des Friedhofes sind árpádenzeitliche Gefäßfragmente zum Vorschein gekommen.

Eszter T. Szőnyi

83. *Hetényegyháza-Belsőnyír, Zana-Gehöft* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Die Erschließung des Friedhofes um die 1981 gefundene árpádenzeitliche Kirche setzte sich fort. In der Mehrheit der zum Vorschein gekommenen weiteren 16 Gräber konnte man unter den Skeletten Holzkohlenreste beobachten. In einigen Gräbern waren Haarringe und Lederbandreste. Die bei dem Auswerfen des Fundamentsgrabens der Kirche durchschnittenen Gräber beweisen die dem Kirchenbau vorangehenden Bestattungen bzw. lassen auf das Vorhandensein einer früheren Kirche schließen.

Im Laufe der Geländebegehung gelang es in W-Richtung von der Kirche etwa 600 m weit, die Siedlungsspuren einer árpádenzeitlichen Siedlung zu finden. Die an der Oberfläche gesammelten Keramikbruchstücke können auf das 10–13. Jh. datiert werden.

György V. Székely

Hajós-Cifrahegy (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 52.

Lászlófalva-Templom dűlő (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 100.

Ópusztaszer, Kiszner-Gehöft (Kom. Csongrád), s. Nr. 103.

84. *Örménykút* (Fundort MRT N. 54) (Kom. Békés) (II). Auf dem im Jahre 1981 durch Sondierungsgrabung erforschten (Rég. Füzt. 1. 35. 1982. 81) Fundort haben wir 1982 etwa eine 1600 m² große Fläche an drei verschiedenen Punkten der Siedlung erschlossen. An der Arbeitsstelle »A« wurden dicht nebeneinander die Reste von acht, in die Erde eingetieften Häusern freigelegt. (Außerdem stießen wir auch auf die N-Ecke des Hauses Nr. 9).

Die Häuser sind annähernd viereckig, im allgemeinen $2,5 \times 4$ und 3×5 m groß, in ihrer Mehrheit fanden sich zwei große Pfostenlöcher. Nur bei zwei Häusern fanden wir eine kleine Heiznische, in der Ecke des dritten war eine Herdstelle; in die Aufschüttung wurde nachträglich eine einfache Herdstelle eingegraben; in den übrigen Häusern sind überhaupt keine, auf regelmäßige Heizung verweisende Spuren zum Vorschein gekommen. Zwischen den Häusern fanden wir drei runde Gruben, an der Wand der einen Grube waren Brandspuren. An einigen Stellen waren (höher als das Erscheinungsniveau der Häuser) in zusammenhängenden Flächen solche schlackenförmige Reste, die bei dem Brand des Lehms an einem hohen Wärmegrad entstanden sind. Etwa 15 m von der Häusergruppe haben wir den Abschnitt von zwei parallelen Gräben freigelegt.

An der Arbeitsstelle »B« wurden zwei Häuser mit ähnlichem Typ wie die vorangehenden erschlossen. In der einen Ecke war ein Lehmofen, dessen Grund mit Gefäß- und Knochenfragmenten ausgelegt wurde. An dieser Arbeitsstelle haben wir Abschnitte von zahlreichen, miteinander parallel laufenden Gräben beobachtet.

An der Arbeitsstelle »C« stießen wir auf Spuren von Gräben.

Auf Grund der Dicke und des Charakters der Fußböden der Häuser, der schwach durchgebrannten Mauer der Herdstellen scheint es, daß die erschlossenen Teile der Siedlung nur eine kurze Zeit benutzt werden. In einem Falle durchschneiden sich zwei Häuser (2a-b), bei einem anderen liegen ihre Mauern bloß einige cm weit voneinander (Haus Nr. 1–2) und in einem dritten Fall wurde die Grube Nr. 3 (mit den zusammenpassenden Fragmenten eines scheibengedrehten Kessels) auf die Ecke des Hauses Nr. 6 draufgegraben. All dies zeigt, daß die erschlossenen Objekte nicht unbedingt aus ein und derselben Zeit stammen. Die überwiegende Mehrheit des Fundmaterials bildet die mit quarzhaltigem Sand gemagerte, scheiben-

gedrehte Keramik. In dem nicht scheibengedrehten Material sind Kesselhenkel, Backloekenfragmente und unverzierte Topfstücke zu finden. Es sollen noch einige Spinnwirtel, eine Eisenraffel für den Handgebrauch erwähnt werden. Auf Grund der bisherigen Siedlungsercheinungen und — funde datieren wir ihren Fundort auf das 9—10. Jh. Die Ausgrabung wird fortgesetzt.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Judit Kvassay, Pál Medgyesi und der Archäozoologe László Bartosiewicz sowie die Studenten Mária Béres, Katalin Bodnár, János Cseh, Beatrix Darázs, László Gere, Adrien Pásztor, László Révész, Ágnes Ritoók, Imre Szatmári, Attila Szemán, Judit Tamási, Miklós Takács, Edit Tari, Márta Vizi teil.

Csanád Bálint—Dénes Jankovich

85/1. *Sály-Lator* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Die Erforschung des im 10. Jh. auf dem Lator-Berg von der Sippe Órsúr errichteten Sippenzentrums wurde fortgesetzt. In dem am NO-Teil des großen, gebrannten Burgwalles haben wir weitere Balkenniveaus erschlossen. Bisher wurden etwa bis 3 m Tiefe in 12 Niveaus die Wallstruktur bildende Holzreste freigelegt. Im untersuchten Abschnitt schätzen wir zur Zeit die Breite der gebauten Holzkonstruktion etwa auf 12 m. Die fächerig angeordneten bzw. je Abschnitt einen dichten Gitter bildenden, sich einander kreuzenden, waagerechten Balken und die senkrechten Pfosten wurden miteinander verzapft. Um die Balken können Spuren der Lehmbeschmierung beobachtet werden. In der Ausfüllungserde der Holzkonstruktion — die man aus der urzeitlichen Siedlung des Burgberges hinaufgetragen haben dürfte — waren viele urzeitliche Funde. In den außerhalb des roten Walles gezogenen Suchgräben, auf den an der schrägen Seite des Berges ausgebildeten Terrassen zeigten sich frühisenzeitliche Siedlungsspuren. Die zwei unteren Graben-Wallsysteme sind urzeitliche Anlagen und dürften der Verteidigung der urzeitlichen Siedlung gedient haben. Die Bauzeit des roten Walles beweisen die aus der Wallaufschüttung stammenden Keramikfragmente aus dem 10. Jh. Im Inneren des Burgwalles sind in den kleineren Suchgräben gleichfalls Funde aus dem 10. Jh. zum Vorschein gekommen.

Judit Gádor

85/2. *Sály-Lator* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). In Vizfő, auf dem unbebauten Grundstück unter Fenyvesalja (neuerdings Rózsavár út 59. Priz. 6132/15) haben wir uns der früheren Grabungsfläche von Judit Gádor anschließend, drei frühárpádenzeitliche Häuser und einen äußeren Steinherd freigelegt. Das erste Haus stammt aus dem 10. Jh., ist klein, rechteckförmig. Das zweite und dritte Haus ist viereckig, letzteres war 3,6 × 3,8 m groß und 190 cm tief. In der N-Ecke der Häuser standen Steinöfen, die viele Scherbenstücke enthielten. Das dritte Haus dürfte zugleich eine Werkstatt gewesen sein. In der einen Ecke haben wir Lehmklumpen, auf dem Fußboden vor der Ecke, gegenüber der Mündung des Ofens hingegen nicht ausgebrannte Blasrohre aus Lehm gefunden.

Károly Mesterházy

85/3. *Sály-Latorpuszta* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII).

Délő. Der anlässlich der Fundrettung im Jahre 1980 zum Vorschein gekommene L-förmige Steinmauerrest wurde erschlossen. Von der 1,5 m breiten Mauer ist nur das Fundament erhalten geblieben, ihr Gehniveau und auf diese Weise ihre zeitbestimmenden Funde fehlen. In SW-Richtung endet das Fundament; in seiner Fortsetzung lag hier ein lockerer Steinhaufen mit frühárpádenzeitlichen Scherben.

Rózsavár u. 54. Im Laufe der früheren Fundrettung haben wir den O-Teil des unter der Straße gefundenen rechteckförmigen Steinbaues erschlossen. Infolge des im Vergleich zu dem äußeren Niveau tiefer gelegenen inneren Gehniveaus stehen wir wahrscheinlich einem zur Hälfte in

die Erde eingetieften spätmittelalterlichen Keller gegenüber. Maß: 8,5 × 7 m.

Neben dem Friedhof. Am SO-Fuß des Burgberges stießen wir auf eine árpádenzeitliche und spätmittelalterliche Siedlungsschicht. Hier ist der Rest der Backfläche eines Ofens von 1,2 m Durchmesser zum Vorschein gekommen. In der Bodenbeschmierung waren frühárpádenzeitliche Scherbenfragmente.

Burgberg. Am SW-Vorsprung des Burgberges haben wir in 8,5 m Länge das NO-Fundament des árpádenzeitlichen Wohnturmes gefunden. Sein N-NW-Abschnitt war das Fundament eines Wohnturmes von vermutlich rundem Grundriß. Ihm schloß sich das Fundament der den Schloßteil oder den Wohnturm begrenzenden dicken Steinmauer an. Der nördlich und nordöstlich von dem Rest gegrabene, 12 × 14 m lange Durchschnitt hat bewiesen, daß der Wohnturm von einem in den Felsen eingehauenen, tiefen Graben umnommen war. Das Gehniveau ist infolge der Steingewinnung völlig zugrunde gegangen, weshalb hier kein Fundmaterial zum Vorschein gekommen ist.

Imre Holl—Nándor Parádi

Somogyvár-Kapuvárhegy (Kom. Somogy), s. Nr. 113.

86. *Székesfehérvár-Sziget* (Kom. Fejér) (XXX). Die im ganzen Jahr vor sich gehende Fundrettung führen wir seit 1978 bei dem Johanniter-Kloster regelmäßig durch. 1982 wurde am O-Teil der bisher erschlossenen Fläche die Ausgrabung fortgesetzt. Es gelang weitere Gebäudeteile zu erschließen, die bis zum 13. Jh. einschließlich entstanden sind. Auf mehrere Bauperioden verweisen die in einem Raum vorhandenen verschiedenen árpádenzeitlichen Gehniveaus (Block 59—62). Im Block 64 stießen wir auf spätmittelalterliche und türkenzeitliche Teile.

An der Ausgrabung nahm der Student Péter Stelczér teil.

Gyula Siklósi

87. *Tihany-Eremitenwohnstätten* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Auf dem Fundort MRT 2. 45/3 wurde 1982 eine komplexe archäologische, denkmalpflegerische und geologische Forschung eingesetzt. Die ingenieurmäßige Vermessung der vier Zellengruppen der bekannten árpádenzeitlichen Eremitensiedlung, ferner die geologische Schichtenuntersuchung und -vermessung der Zellengruppe Nr. 1, wurde verrichtet. Nach der Säuberung der Zellengruppe Nr. 1, wurde festgestellt, daß der größere Raum als Kapelle gedient hat. Hier stießen wir an der östlichen, auf Basaltuff errichteten Mauerfläche des in zwei Stiegen hoch errichteten Chors auf ein árpádenzeitliches Altarbild und Freskenreste. Mit der in den Räumen und in den vor der Stirnwand der Zellengruppe gezogenen Suchgraben durchgeführten archäologischen Ausgrabung haben wir insgesamt fünf, in den Felsen eingehauene Schachtgräber erschlossen. Die Gräber wurden schon früher ausgeraubt, ein Grab blieb jedoch unversehrt.

Im Laufe der Ausgrabung ist ein kupferner Sciphat aus der Zeit des Königs Béla III., als erster authentischer und genauer, zeitbestimmender Fund zum Vorschein gekommen.

An der Forschung nahmen András Kubinyi, Erzsébet B. Tompos, János Kéri, Lajos Szabó, Zoltán Szabó und Miklós Kuzmiák teil.

András Uzsocki

Tiszakarád-Inasa (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 63.

88. *Tiszakécske-Árkus-Flur* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Die Erschließung des in der Árkus-Flur gefundenen Friedhofes aus dem 10—11. Jh. wurde fortgesetzt. Es wurden weitere sieben Gräber freigelegt. Aus den Gräbern sind silberne und bronzene Haarringe mit S-Endung zum Vorschein gekommen. An den Rändern des erschlossenen

Gebietes konnten weitere Gräber nicht gefunden werden, demnach gelang es den ganzen frühárpádenzeitlichen Friedhof zu erschließen.

Im Gebiet des Friedhofes sind auch Reste einer sarmatenzeitlichen Siedlung zum Vorschein gekommen (Grabensystem, 15 Abfallgruben, zwei Hundebestattungen, zwei unsichere Objekte, ein Herd). Die Chronologie der Siedlung kann auf Grund der Keramik auf das 3–4. Jh. gesetzt werden.

An der Ausgrabung nahm die Archäologin Erika Wicker teil.

György V. Székely

Tiszalök-Kövestelek (Kom. Szabolcs-Szatmár), s. Nr. 64.

89. *Tiszalúc-Sarkadpuszta* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Auch 1982 wurde die 1974 gefundene und seit 1976 jährlich fortgesetzte Ausgrabung eines Friedhofes des ungarischen gemeinen Volkes fortgesetzt: es sind die Gräber 216–237 ans Tageslicht gekommen. Nur zehn Gräber enthielten Funde — glatte und S-Zopfringe, Halskette, verschiedene Perlen (Pasta-, Amethystperlen, Perlen von würfelförmig geschnittener Oberfläche und tonnenförmige Folienperlen), Drahtarmringe, geflochtener Ring und die Fragmente einer unbestimmbaren Münze sowie die Prägung von König Kálmán (1095–1116). Der Friedhof kann als von drei Seiten her mit Graben umnommen betrachtet werden.

An der Ausgrabung nahm die Anthropologin Ildikó Pap teil.

László Kovács

Velem-Szentvid (Kom. Vas), s. Nr. 21.

Zalavár-»Rezes« (Kom. Zala), s. Nr. 75.

Zirc, Kossuth Lajos u. Garten der röm.-kath. Kirche (Kom. Veszprém), s. Nr. 122.

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT (Auf der Karte: Nr. 90–122)

90. *Bátmonostor-Pusztafalu* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Die Erschließung der gotischen Pfarrkirche des Dorfes wurde beendet. Aus dem mit Schutt ausgefüllten Grundgraben gefolgert, betrug die Gesamtlänge der in den beiden Perioden erbauten einschiffigen Kirche 33 m, ihre Breite 9,5 m (Außenmaße). Ihr Chor schließt sich mit den drei Seiten des Achteckes. Es wurde ein weiterer, 10 m langer des den kirchlichen Gebäudekomplex bestimmenden, großen Grabens erschlossen. Der für árpádenzeitlich gehaltene Graben durchschneidet ein in die Erde eingetieftes, gleichfalls árpádenzeitliches Gebäude mit Pfostenkonstruktion, dessen Größe auf Grund der bisherigen Daten der Erschließung etwa 12×6 m gewesen sein dürfte. Seine Wand hat man der Grubenwand entlang voneinander 40–60 cm, aus in einem schmalen Graben gestampften Pfosten errichtet. Bei der Trennwand des zweiteiligen Gebäudes haben wir Spuren eines Bodenbalkens beobachtet. Es wurden die Gräber 1808–2201 des Kirchhofes freigelegt, der Großteil der an die Oberfläche gekommenen Gräber stammt auf Grund des Fundmaterials aus dem 14–15. Jh.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Gábor Kiss und Valéria Kulcsár sowie die Studentin Edit Tari teil.

Piroska Biczó

91. *Bodrog-Alsó-Bü* (Kom. Somogy) (XIV). Wir haben die Fundamentierung des Sippenzentrums von Bodrog-Bü fortgesetzt. Vom Kloster dieser Sippe nach SO, etwa auf einem 200 m weit gelegenen Hügel, auf dem sog. Schmidt-Acker sind die Reste des Fundaments der Pfarrkirche des zum Sippenzentrum gehörenden Dorfes zum Vorschein gekommen.

Auf die chronologisch verschiedenen Perioden weisen 15 St. Münzen hin, die auf die erste Hälfte des 15–16. Jhs datiert werden können.

In dem Kirchhof haben wir 52 Gräber erschlossen. In Somogy gelang es zum ersten Male — nahe zueinander — das Kloster der Sippe, die Pfarrkirche (die zu Ende des 14., in der ersten Hälfte des 15. Jhs umgebaut bzw. mit gotischen Strebepfeilern befestigt wurden) sowie die árpádenzeitliche und mittelalterliche Dienstsiedlung und das Dorf zu finden.

Mitarbeiter waren die Hilfsmuseologin Zsuzsanna M. Hrotkó und der Anthropologe György Szalai (Schweden).

Kálmán Magyar

92. *Boldva-Benediktinerabtei* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Das Klostergebäude aus dem 12. Jh. schloß sich der N-Seite der Abteikirche des Benediktinerordens von Boldva an. An der N-Seite der heutigen reformierten Kirche haben wir die Erschließung der Klostermauern fortgesetzt. Die Mauern werden von der Münze des Béla III. gut datiert, die aus dem SW-Raum zum Vorschein gekommen ist (aus dem Jahre 1176). Der W-Flügel war unterkellert. Hierauf verweist der bis zu einer großen Tiefe vorhandene Ziegelschutt. Es wurden mehrere mittelalterliche Gräber erschlossen, die zum Teil auf den Mauern angelegt waren. Es hat sich der volle Grundplan geklärt. So wird sich der ganze Komplex aus dem 12. Jh. um die Kirche abzeichnen.

Ilona Valter

93/1. *Budapest, I. Burgschloß von Buda, nördlicher Vorhof* (III.) Im Laufe der völligen Säuberung des Bodens des an die árpádenzeitliche Burgmauer angebauten, großen Kellers 80/2 gelang es uns zu beobachten, daß der Keller der sich bis zur halben Höhe in den Felsen eintieft, mit Hilfe von Keilen ausgehauen wurde. Ihre Spuren sind im Felsen stellenweise gut auszunehmen. In der Mitte der östlichen Hälfte des Raumes fanden wir eine etwa 30×30×10 cm große, in den Grundboden des Felsens eingehauene Vertiefung, die wahrscheinlich für den das Dach des Kellers haltenden Pfosten gemacht wurde.

Südlich vom Keller, der árpádenzeitlichen Burgmauer entlang haben wir die Blöcke 81/14 und 15 geöffnet. Hier gelang es etwa 80 cm unter dem Fundament der árpádenzeitlichen Burgmauer zur bronzezeitlichen Vатья-Kultur gehörende Siedlungsreste zu erfassen.

Es wurde auch die Freilegung der von den vorangehenden zwei Erschließungsgebieten nördlich liegenden árpádenzeitlichen Grube 75/4 nach W fortgesetzt. Dies konnten wir jedoch wegen der über der Grube ziehenden dicken Barockmauer nicht beenden. Aus der Auffüllung der Grube sind überwiegend Keramik, ein-zwei Metallschlackenstücke und eine Schnalle zum Vorschein gekommen.

In der Umgebung des sog. »Koldus kapuja« (das Tor des Bettlers) der nördlichen Körtinamauer haben wir, um die Verhältnisse zu klären, eine kleinere Ausgrabung vorgenommen. Im Laufe dieser Arbeit gelang es das Geländeniveau vor dem sog. Torturm und innerhalb des Gebäudes gewisse Mauerlösungen zu klären. Innerhalb des Gebäudes begannen wir nach entsprechender Dokumentierung einen barocken Entlastungsbogen abzureißen, aus dem das Fragment eines Balustradenverteilers aus rotem Marmor zum Vorschein gekommen ist, an der Vorderseite mit dem W-Monogramm (Ulászló), an der Rückseite mit dem Jagello-Wappen. In der Umgebung ist früher aus einer Mauer bereits ein ähnliches Fragment ans Tageslicht gekommen, die beiden Fragmente gehörten wahrscheinlich zusammen. Unmittelbar vor dem Gebäude nach NO stießen wir auf zwei türkische Abfallgruben, von welchen wir nur die eine Grube erschließen konnten.

László Zolnay—Károly Magyar

93/2. *Budapest, III. Óbuda* (Zusammenfassung) (III). Die Ausgrabungen, die die weitere Klärung der Topographie der verfallenen mittelalterlichen Stadt bezu-

schlossen sich auch 1982 Bauarbeiten in Óbuda an. So haben wir im Gebiet des ÓBUDA-Hotels (einst Lajos u. 175), auf dem zum Einbau vorgesehenen Abschnitt vor dem Austausch der Straßendecke auf dem Fő-tér sowie bei in der Tavasz-utca und auf dem Korvin Ottó-tér sowie bei Lajos u. 158 bei einer neuen Wasserleitungsanlage eine archäologische Erschließung bzw. Fundrettung vorgenommen.

Vor der denkmalpflegerischen Erneuerung der Gebäude aus dem 18–19. Jh. wurden in den Gebäuden und auf ihrem Hof zur Bestimmung der früheren Bauperioden und -niveaus Ausgrabungen auf dem Hof und im Keller des Hauses unter Fő-tér 1, Fő-tér 6, Dugovich Titusz-tér 2., in dem von Magyar Lajos u. – Dugovich Titusz-tér – Tanuló u. umgrenzten Hausblock vorgenommen.

Die Vorführung der auf Grund der archäologischen Forschungen der vorangehenden Jahre bestimmten Gebäude des mittelalterlichen Marktplatzes im Ruinengarten wurde begonnen. Im Laufe der Ausgestaltung des Ruinengartens konnte der Grundriß von zwei mittelalterlichen Häusern ergänzt werden (Lajos u. 163). Die Ergebnisse der Erschließungen haben zur Bearbeitung der Entwicklung und Ausgestaltung der mittelalterlichen Stadt weitere Angaben geliefert.

Im Laufe des Jahres wurden neun Ausgrabungen und Fundrettungen mit Ausnahme einer Erschließung von Frau Herta Bertalan durchgeführt (ausführlicher s. Régészeti Füzetek I. (1983) Nr. 36.).

Júlia Altmann

93/3. Budapest, XI. Balatoni út 148/4. (III). Die 1981 begonnene Erschließung der »Abtei von Kana« wurde 1982 fortgesetzt. Wir haben mit einem Suchgraben ein etwa 30 m langes, N-S orientiertes Gebäude bestimmt, das sich an der O-Seite des zu erwartenden Objekts befunden hat. In dem mit dem Graben durchschnittenen Abschnitt ist ein Terrazzofußboden zum Vorschein gekommen. Die innere Breite des Gebäudes betrug 7 m. Der Terrazzofußboden war schon eine zweite Periode, da er sich über die abgerissenen Reste einer Heizkammer der früheren Periode entlanggezogen hat. Die N-S gerichtete Heizvorrichtung bestand aus einem Vorraum und einem Heizraum. Die Schwelle ihres Zuganges ist von S her ans Tageslicht gekommen, an der N-Mauer fanden wir eine zur Weiterleitung der warmen Luft oder zur Abführung des Rauches dienende Öffnung vor. Der Ofen war voll mit feiner Asche und großen Kiesen. Die letzteren hingen ursprünglich mit seiner Funktion organisch zusammen. An der W-Seite haben unsere Suchgräben ein – mit dem O-Gebäudeflügel paralleles – Gebäude bestimmt, von dem wir nur die westliche frontale Mauer verfolgt haben. Beide Gebäude wurden mit quaderbedeckten Mauern aus Bruchstein gebaut. An der W-Seite des O-Gebäudeflügels sind Grabstätten zum Vorschein gekommen.

Emese Nagy – Katalin H. Gyürky

Debrecen-Fancsika (Kom. Hajdú-Bihar), s. Nr. 78.

94. Eger, Almárvölgy (Kom. Heves) (IX). 1982 haben wir auf dem N- und NO-Gelände des Paulinerklosters gearbeitet. Im Laufe der Arbeiten ist die Schlußmauer des N-Teiles des Klosters aus dem 15. Jh. zum Vorschein gekommen, dem sich an beiden Seiten (O-W) aus dem 16. Jh. stammende Bauten von anderer Richtung und Struktur anschließen. Sie können vermutlich Reste der zwischen 1509 und 1519 durch Kelemen Chanádi vorgenommenen Baurbeiten sein. Der Bauabschluß des 15. Jhs mit zwei Eckpfeilern konnte gut erfaßt werden. Seine architektonische Struktur und sein Material stimmen mit dem Bau der übrigen zeitgenössischen Klöster überein. Gleichfalls konnte die Konstruktion des Heizganges sowie der mit Platten bedeckte Heizraum und der darüber gestandene schüsselförmige, grün glasierte Kachelofen geklärt werden.

Wir haben die Freilegung des im W-Teil der Klosterkirche gelegenen sog. äußeren Friedhofes abgeschlossen

und auch die Umfriedungsmauer des Kirchhofes erschlossen.

Konsultant der Notausgrabung: Károly Kozák.

László Fodor

95. Eger-Burg (Kom. Heves) (IX). 1982 wurden vor dem W-Turm der romanzeitlichen Domkirche die Erschließungs- und Geländeregelungsarbeiten fortgesetzt. Im Gebiet zwischen dem »großen Gebäude« und dem Palast des Provisors wurde die Geländeregelung beendet, so traten die Baureste »an die Oberfläche« und konnten umgangen werden. Die Erschließung des Kellers unter dem Raum Nr. 2 des Palastes des Provisors wurde beendet und es erfolgte auch die Bestandskonservierungsarbeit der zum Vorschein gekommenen Mauerreste. Auch die Freilegung des erreichbaren Kellerteiles unter dem Raum Nr. 3 des Gebäudes wurde begonnen. In der N-Mauer dieses Raumes sind die Reste eines Beleuchtungsfensters zum Vorschein gekommen. Im Laufe der in diesem Gebiet im Gange befindlichen Arbeiten wurden árpádenzeitliche, mittelalterliche und in großer Zahl türkische und türkenzeitliche Funde zutage gefördert.

Im Gebiet des zugrunde gegangenen O-Teiles des gotischen Palastes haben wir die Erschließung der O-Mauer des früheren gotischen Gebäudes und des in der NO-Ecke gefundenen großen Heizofens beendet.

In der O-Hälfte des Setét-kapu wurde die Freilegung des in die Außenburg führenden, zur Mitte des 16. Jhs gebrauchten Weges abgeschlossen.

Mitarbeiter waren der Archäotechniker János Kárpáti sowie Imre Ferenc und András Kovács jun.

Károly Kozák

96/1. Esztergom-Alsósziget (Kom. Komárom) (X). Es wurde die 1979 begonnene Ausgrabung im Gebiet des Benediktiner Nonnenklosters beendet. An der S-Seite der Kirche haben wir einen dicht belegten, aus Steingräbern bestehenden Friedhofabschnitt freigelegt, größtenteils ohne Beigaben, mit oft gestörten Gräbern. In der unmittelbaren Nähe der Kirchenmauer fanden wir auch in zwei Gräbern Münzen des András II., in dem einen auf dem Unterschenkel, in dem anderen zwischen den Handknochen des Skeletts.

12 km von der Kirche nach S legten wir die Grundmauern eines O-W orientierten Gebäudes frei. Der O- und W-Seite des Gebäudes mit einer Länge von 4,5 × 4,5 m schloß sich je eine halbbogenförmige Apside an. Da durch die Störungen im vorigen Jahrhundert die Mauern von der heutigen Oberfläche bis zu einer Tiefe von 190 cm abgerissen wurden, sind die einstigen Niveaus völlig zugrunde gegangen. Auf dem fleckenweise erhalten gebliebenen Teil haben wir eine mittelalterliche Laufschiene mit Terrazzo beobachtet. Unter dieser wurden beigabenlose Gräber freigelegt, über diese eine dicke durchbrannte Schicht, die Brandspuren zeigten sich auch an der Steinmauer. In der gebrannten Schicht wurden aus der zweiten Hälfte des 16. – Beginn des 17. Jhs stammende Scherben, Eisenschüssel, Axt, das randbeschlagene Rundblatt eines Holzspatens und eine zur Herstellung von Netzstickereien gebrauchte Kupfernadel gefunden.

Aus einer Eingrabung sind eine die Balkenenden verzierende emailierte Heiligenfigur eines Prozessionskreuzes aus Limoges und das Seitenbruchstück einer kleinen Glocke oder Schelle zum Vorschein gekommen.

Den Ausgrabungsdaten nach schloß sich das Kloster von S und W der Kirche an, sein Grundriß muß durch weitere Erschließungen geklärt werden.

An der Ausgrabung nahm Károly Trunk teil.

Zsuzsa Lovag

96/2. Esztergom-Kossuth L. u. 61. (Kom. Komárom) (X). Im Laufe der der Erneuerung der auf dem Grundstück stehenden, aus dem 18. Jh. stammenden, griechisch-orientalischen Kirche vorangehenden Probeausgrabung haben wir die Reste der serbischen Kirche aus dem 17. Jh.

gefunden und ihren Grundplan geklärt. Die Mauern der Kirche aus dem 17. Jh. hat man zum Teil auf die Mauern eines großen mittelalterlichen Gebäudes gesetzt bzw. es wurde der Terrazzofußboden des letzteren auch als Bodenniveau der ersten serbischen Kirche angewendet. Früher haben wir auf diese Stelle die Kirche des Heiligen Kreuzes der Johanner, ihren Konvent und ihr Lazarett lokalisiert (Fundort MRT 5.—8/3).

Im Laufe der Ausgrabung wurde ein Teil des árpádenzeitlichen Grabens und ein árpádenzeitlicher Ofen freigelegt. Aus der Aufschüttung eines Brunnens mit Holzkonstruktion aus dem 17. Jh. sind gotische Steinbeutungen und türkenzeitliche Funde zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter: Sarolta Lázár.

István Horváth

Esztergom-Burg-Kaserne (Kom. Komárom), s. Nr. 80/4.

Feldebrő (Kom. Heves), s. Nr. 81.

97/1. *Győr, Káptalandomb* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Die Erschließung der romanzeitlichen »kleinen Kirche« wurde fortgesetzt. Wir haben das N-Tor und vor dem Pfeiler der Galerie den Rest der in der zweiten Hälfte des 16. Jhs gebauten neuen W-Mauer freigelegt. Östlich von diesem Mauerrest wurde die Erschließung der Gräber fortgesetzt, deren Zahl — mit den im vorigen Jahr freigelegten zusammen — auf 129 angestiegen ist. Ungefähr in der Mitte dieses Gebietes haben wir eine runde Fundierung, davor den Rest eines aus Ziegeln gebauten Grabes sowie im Chor den zu einem früheren Bau gehörenden Abschnitt erschlossen.

An der Erschließung haben der Archäotechniker Tibor Matafán, die Vermesser und Zeichner János Kárpáti und István Kozák teilgenommen.

Károly Kozák

97/2. *Győr-Püspökvár* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Als erste Phase der in den vergangenen Jahren begonnenen Überholungsarbeiten haben wir die äußere Mauerforschung des Turmes durchgeführt.

Der Toreinfahrt mit Sitznische geht zeitlich ein Gebäude mit Steinmauern voraus, dessen östliche Schlußmauer gefunden wurde. Dieser frühere Bau wurde bei der Errichtung der Toreinfahrt mit Sitznische abgerissen. Vor die aus der ersten Hälfte des 14. Jhs stammende Toreinfahrt wurde in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts ein Turmtor, mit innerem Fallgitter und vor dem Turm mit einem auf den trockenen Graben ausgehenden Tor mit Aufziehbrücke gebaut. Auf die O-Fassade der sich mit einer Krönung schließenden Turmes kam das Wappen des Győrer Bischofs Kálmán — das Anjou-Wappen.

Im Laufe der Befestigungsarbeiten im 16. Jh. wurden in den trockenen Graben vor dem Turm eine Kasematte gebaut, die Tore mit den Aufziehbrücken umgeändert und vor ihnen ein kleiner Graben ausgebildet. Im 18. Jh. erhält der Turm ein weiteres Stockwerk. Gleichzeitig wurden der Bischofspalast erweitert, auf die früheren Mauern ein zweiter Stock und ein inneres Treppenhaus gebaut.

Die Forschung wird fortgesetzt.

Ferenc Dávid—Csaba László

98. *Jánosháza, Schloß Erdődy-Choron* (Kom. Vas) (XXXV). Durch die seit 1979 anhaltenden Arbeiten nahm die Zahl der sich auf die Baugeschichte des um das Schloß errichteten Festungssystems beziehenden Daten stets zu.

1981 wurde die Forschung der SW-Bastei, der S-Festungsmauer sowie des S- und W-Grabens vorgenommen. Auf Grund der bisherigen historischen und archäologischen Daten konnte festgestellt werden, daß zu Beginn des 16. Jhs das Schloß von einer Steinmauer umnommen war. Im Laufe der während der Choronzzeit in der zweiten Hälfte des 16. Jhs durchgeführten Festigungsarbeiten

wurden an der S-Seite durch Vergrößerung des Hofes aus kleinen Ziegeln eine auf Steinfundamenten errichtete Schutzmauer und zwei schmale, eckige Basteien erhoben, von welchen die südwestliche umgeändert und die nach SO blickende umgebaut wurden. Wir nehmen an, daß auch an der O- und N-, vielleicht auch an der W-Seite die Steinmauer weiter funktioniert hat.

An der S- und W-Seite haben wir mit je einem Suchgraben auch den Wassergraben durchgeschnitten. Aus der Ecke des auf dem Hofe stehenden Barockgebäudes wurden mehrere renaissancezeitliche gemeißelte Steine herausgehoben, die zumindest auf zwei Bauperioden hinweisen. Es liegt vom 15. Jh. an fast bis auf unsere Tage ein Fundmaterial vor.

Mitarbeiterin: Ilona Sch. Pusztai.

Éva M. Kozák

99/1. *Kőszeg-Felső kapu* (Kom. Vas) (XXXV). Im März 1982 erschienen anlässlich der Pflasterungsarbeiten auf dem Straßenabschnitt zwischen den Häusern Rajnis utca 10—11 Spuren eines mittelalterlichen Baues. In Kenntnis der mittelalterlichen Topographie der Stadt Kőszeg mußte man an die Reste des mittelalterlichen städtischen Verteidigungswerkes denken, obwohl sowohl die Darstellungen aus dem 18—19. Jh. als auch die bisherigen Bearbeitungen die N-Verteidigungsmauer bzw. das in der Trasse der Rajnis-Straße vorausgesetzte Nördliche oder Obere Tor nördlicher als das erwähnte Gebiet versetzt haben. Mit dem 7×9,5 m großen Block gelang es die Mauerreste des Oberen Tores zu erschließen. Das Obere Tor von viereckigem Grundriß war 7×7 m groß und quadratisch, zumindest in den unteren Geschossen. In der Dreißigstelliste der Stadt Kőszeg aus dem Jahre 1548—49 finden wir genaue Daten über das »Obere Stadttor«, das die Maurer Anton und Thomas und der Zimmermann Jakab an der Stelle eines früheren »Türmleins« gebaut haben. 1532 haben dies die Türken »von Grunde« geschossen, deshalb mußte es von neuem aufgebaut werden. Es hatte ein Stockwerk und zum Tor führten Stiegen hinauf. 1551 führt dieser Bau den Namen »Rundturm«, also auch die oberen Geschosse — wie dies auch aus den Darstellungen hervorgeht — dürften oval gewesen sein.

Kornél Bakay

99/5. *Kőszeg-St. Jakob-Kirche* (Kom. Vas) (XXXV). Wir haben eine Notausgrabung südlich vom Chor der St. Jakob-Kirche bzw. auf dem östlich gelegenen Gebiet, mit Hilfe von sechs Blöcken, auf einer 145 m² großen Fläche durchgeführt. Die Schichten unter dem heutigen Niveau (—90 cm) hat man mit den Straßenpflasterungsarbeiten zum Teil beschädigt. Der auf den Beginn des 15. Jhs vermuteten Aufbau der St. Jakob-Kirche wurde mit authentischen Quellen bisher nicht bestätigt. An der Außenseite des mit drei Seiten des Sechsecks schließenden gotischen Chors kann eine sehr dicke Aufschüttung vorgefunden werden. Von der O-Mauer der zum S-Schiff der St. Jakob-Kirche angebauten, nach dem Hl. Franz von Xaver (oder Bezeredy) benannten, aus dem 18. Jh. stammenden Kapelle haben wir in 7,4 m Länge eine neuzeitlich scheinende Ausbildung aus Ziegelgewölbe unmittelbar unter der heutigen Bodenschicht gefunden. Vor der S-Mauer des Hauptchors ist eine Ziegelstiege, die in das Kryptensystem hinunterführt. Die Aufschüttung war mit einem für das 17. Jh. charakteristischen Material voll (Münzen, mit Jahreszahl versehene, glasierte Ofenkacheln, Keramikstücke). Östlich vom Chor fanden wir eine 95—100 cm breite, sich in NW-SO Richtung dahinziehende, starke Steinmauer cca. in 30 m Länge. Auch an der W- und O-Seite der Steinmauer waren Bestattungen, von welchen wir 21 erschlossen haben. Das Alter der Steinmauer konnte mit glücklicher Stratigraphie verhältnismäßig genau bestimmt werden, da wir auf der zum Teil abgerissenen Steinmauer mit der Münze aus dem Jahr 1548 datierte Gräber gefunden haben. Die Befestigungsmauer um die St. Jakob-Kirche hat zur Mitte des 16. Jhs nicht mehr gestanden, ihre Bauzeit ist offenkundig mit der der Kirche übereinstimmend die zweite Hälfte

des 15. Jhs. Die Aufschüttung des Gebietes dürfte man vom Ende des 16. Jhs in Gang gesetzt haben.

Die mit viereckigen Türmen gegliederte Befestigungsmauer der St. Jakob-Kirche wurde den Plänen von Péter Rákóczy nach bis zur heutigen Bodenschicht aufgemauert.

Kornél Bakay

100. *Lászlófalva-Templom dűlő* (Kom. Bács-Kiskun) (V). SO von der reformierten Kirche arbeiten wir seit 1980 kontinuierlich an der Erschließung des einen inneren Grundstückes des spätmittelalterlichen kumanischen Dorfes Szentkirály. 1982 wurde die Erschließung der übereinander geschichteten Häuser Nr. 6 und 7 beendet. Das Zugrundegehen des Hauses Nr. 6 kann auf das Ende des 16. Jhs gesetzt werden. NW vom Haus Nr. 7 haben wir ein rechteckförmiges Wirtschaftsgebäude, den Teil eines früheren, 5,20 m breiten Gebäudes (Nr. 10), ein rundes Gebäude mit Pfostenkonstruktion an der Oberfläche sowie sonstige, bisher noch nicht geklärte Gebäudereste freigelegt.

In der Nähe der Kirche wurden einige spätmittelalterliche Objekte (Gebäude Nr. 8, 9, 11) auf den mittelalterlichen Friedhof aufgebaut, aus dem wir im laufenden Jahr die Gräber 141–180 freigelegt haben. Der größte Teil der Gräber ist árpádenzeitlich. Es sind auch zwei sarmatenzeitliche Gruben (Nr. 48, 58) ans Tageslicht gekommen.

Mitarbeiter waren die Anthropologin Márta Ferencz und der Archäozoologe János Matolcsi.

András Pálóczi Horváth

101. *Mázasszászvár-Szászvár-Burg* (röm.-kath. Pfarre) (Kom. Baranya) (XXIV). Im Laufe der Erschließung des Jahres 1982 begannen wir die Forschung der äußeren Fassade des gegenwärtigen röm.-kath. Pfarrgebäudes. An der N-Fassade des Erdgeschosses des in der Barockzeit zu einem eingeschössigen Gebäude umgeänderten Baues den Rest der gotischen Steinumfassung der Tür »in situ« vorgefunden.

Die W-Fassade des Gebäudes haben wir in der ganzen Höhe des Gebäudes durchforscht, jedoch in seinem Stockniveau keine mittelalterlichen Details gefunden. In der Mauer des Erdgeschosses, die der des Stockwerkes ähnlich aus mit Ziegel verbessertem Stein gebaut wurde, haben wir sekundär eingemauerte gotische architektonische Details sowie Teile der Steinumfassung einer Türöffnung vermutlich »in situ« vorgefunden.

Im Hofe setzten wir die im vergangenen Jahr begonnene Ausgrabung fort. In dem westlich vom Gebäude liegenden kleinen Hof fanden wir die Fortsetzung der mit der W-Fassade des Gebäudes parallel laufenden, aus Bruchstein gebauten, N-S orientierten Mauer aus dem 14–15. Jh. und ihre Eckumführung in NW-Richtung, von der wir auf Grund der bisher angetroffenen Mauerreste voraussetzen, daß sie die mittelalterliche Umfriedungsmauer des Gebäudes gewesen sein konnte.

Aus der Auffüllung der Suchgräben und der Blöcke sind in bedeutender Menge mittelalterliche Keramik und in beträchtlicher Zahl mit Figuren und Wappen verzierte, glasierte Ofenkachelfragmente sowie schüsselförmige, unglasierte Kacheln zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter: Győző Gerő.

An der Ausgrabung nahm Károly Sonkoly (JPM) teil.

Mária G. Sándor

Nagyberki-Szalacska (Kom. Somogy), s. Nr. 14.

102. *Nagyszekeres, Reformierte Kirche* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXI). Zur Forschung der Kirche ist es infolge der Schimmelung gekommen.

Die Ortschaft wird seit dem Ende des 12. Jhs in unseren Quellen regelmäßig erwähnt (vier Siedlungen sind uns bekannt). Ihre jetzige Form erhielt die Kirche am Ende des 15.-zu Beginn des 16. Jhs und die Forschung fand keine auf ein früheres Gebäude hinweisenden

Spuren. Die Forschung hat den Grundplan der abgerissenen Sakristei geklärt. In den Suchgräben legten wir zehn Gräber aus dem Ende des 16.-Beginn des 17. Jhs frei, von welchen einige reiche Beigaben enthielten.

Zsuzsa Lukács

103. *Ópusztaszer* (Kom. Csongrád) (XXIX). Die Klostererschließung fortgesetzt, haben wir im Jahre 1982 weitere 450 m² große Fläche bei der SO-Ecke des Klosterflügels von St. Gallen-Typ freigelegt.

Unmittelbar unter der gegenwärtigen Lauffläche stießen wir auf ein weiteres Wohnhaus des Dorfes Szer' aus dem 14. Jh. mit einem wahrscheinlich dazugehörenden Wirtschaftsgebäude zusammen.

Der SO-Ecke des Klosters schließt sich eine nach O laufende, 22 m lange Mauer an, die ein L-förmiges Gebäude mit dem N-Klosterflügel verbindet (bisher haben wir zwei Räume des Gebäudes freigelegt, es zieht sich in O-Richtung weiter). Nördlich von der Umfriedungsmauer bzw. dem L-förmigen Gebäude fanden wir drei Öfen. Ein gut datierbares Fundmaterial haben wir in keinem der Öfen gefunden, jedoch wissen wir von den im Laufe der Klostererschließung früher zum Vorschein gekommenen, mit ähnlicher Technik gebauten Öfen, daß sie mit den frühesten Bauperioden in Verbindung gebracht werden können.

Katalin Vályi

104. *Oroszlány–Majk–Prämonstratenserklöster* (Kom. Komárom) (XXXVI). Südöstlich vom Kamaldul-Barock-komplex am NO-Hang des Hügelrückens liegt das im 16. Jh. zugrunde gegangene Kloster.

Bei der Probegrabung trat eine 42 m lange, 18,5 m breite, dreischiffige, sich mit drei halbböygigen Chören schließende Kirche mit Quergebäude hervor.

Die Beigaben der bisher erschlossenen Gräber sowie die Keramik bekräftigen, daß das Kloster Ende des 16. Jhs verlassen wurde bzw. zugrunde gegangen ist.

Juan A. Cabello

105. *Ozora, Burgeschloß* (Kom. Tolna) (XXXI). Im zweiten Jahr der der denkmalpflegerischen Restauration des großen Gebäudes vorangehenden archäologischen Forschung wurden zum größten Teil die Mauerforschungsarbeiten und die Freilegung des Hofes beendet. Wir gingen an die systematische Ausgrabung der Umgebung des heute stehenden Gebäudes heran.

Im Laufe der Maueruntersuchungen haben wir das im 16. Jh. entstandene – sodann zu Beginn des 16. Jhs etwas modifizierte – Öffnungs- und Gliederungssystem der W- und N-Fassade bestimmt. Neben den großen Fenstern des I. Stockes sind noch die Reste von zwei großen offenen Erkern und von einem geschlossenen Erker zum Vorschein gekommen. Die mit dem aus dem 18. Jh. stammenden Hauptgesims abgeschnittene Fensteröffnung des II. Stockwerkes zeugt von einer größeren mittelalterlichen Gebäudehöhe als welche heute vorhanden ist. Wit haben auch die innere Einteilung des Schlosses aus dem Anfang des 18. Jhs gleichfalls geklärt. Es wurde zugleich auch mit der regelmäßigen Durchforschung der Räume des Erdgeschosses begonnen.

Auf dem Hof haben wir die Mauerreste der ringsumlaufenden, aus dem Beginn des 15. Jhs stammenden, reichgegliederten »Wandelganges« mit Pfeilern – größtenteils Fundierungen –, ferner die Basen von zahlreichen Pfeilern erschlossen. Auch die wichtigsten Abschnitte der mittelalterlichen Ziegelpflasterung des Hofes und des Korridors sowie die Reste eines im 18. Jh. umgebauten, zu einem Zentralbrunnen laufenden gewölbten Kanals wurden gefunden.

Die regelmäßige Erschließung des äußeren Milieus haben wir vor der S-Fassade begonnen. In der ganzen Länge wurde die verwitterte S-Umfriedungsmauer an den Enden ausgegraben bzw. die stark hervorspringenden runden Türme bestimmt. Außerhalb der Mauer begannen wir die Freilegung der den Graben auffüllenden türken-

zeitlichen Schanze. Zwischen dem Gebäude und der Mauer, auf dem stark verwitterten Gelände wurden außer bronzezeitlichen Objekten — unter der mittelalterlichen Laufschiene — ein türkenzeitlicher Brunnen, mehr als zehn runde Abfallgruben und ein in die Erde eingetieftes Wohngebäude gefunden.

Forscher: Tibor Koppány, Judit Lászay, Marika Vinczellér.

Mitarbeiter: Júlia Kisfaludy, Zsuzsa Péterfi, Zoltán Váradi, István Könyv, András und Béla Tövisháti, Ferenc Tóth, András Poppe, Gyula Mészáros.

István Feld

106. *Pásztó-Sechseckige Kapelle* (Kom. Nógrád) (XXVIII). An der N-Seite der Pfarrkirche von Pásztó haben wir mit der Erschließung 1981 der Bodenschicht die Freilegung einer sechseckigen Kapelle begonnen. Die Arbeit wurde auch 1982 fortgesetzt. Die Bodenschicht der sechseckigen Kapelle ist fast völlig intakt zum Vorschein gekommen.

Den Bau der Kapelle können wir auf Grund ihrer architektonischen Formen auf die Mitte des 13. Jhs datieren. Dies wurde auch durch das Randfragment eines neben der Grundmauer gefundenen österreichischen graphitierten Gefäßes bestätigt. Es ist zu vermuten, daß das Gebäude zu der Zeit erbaut wurde, als 1265 der jüngere König István V. das Patronat der Zisterzienserabtei und das Dorf Pásztó an István Pórh aus der Sippe Rátót verschenkt hat. Es handelt sich vermutlich um die Friedhofskapelle des Kirchenherren. Eine Urkunde aus 1489 erwähnt eine vom Hl. Ladislaus benannte Kapelle neben der Pfarrkirche. Wahrscheinlich können wir unsere Kapelle mit dieser identifizieren. Zu Beginn des 16. Jhs wurde an die N-Seite der Pfarrkirche eine Sakristei angebaut. Zu dieser Zeit hat man das obere Niveau der Kapelle abgerissen und das untere zugeschüttet.

Mitarbeiter: Zoltán Simon.

Ilona Valtér

107/1. *Pécs-Röm.-kath. Kirche am Ágoston-Platz (einst Dschami)* (Kom. Baranya) (XXIV). 1982 haben wir begonnen, die Reste von dem im Gebäude der Kirche am Ágoston-Platz vorhandenen Dschami zu erschließen.

Im Laufe der auf dem Gelände vor der SO-Fassade der Kirche durchgeführten Ausgrabung wurden die in sehr schlechtem Zustand erhalten gebliebenen Grundmauern des Dschami erschlossen. Neben der Stützmauer des rechtseitigen Zimmers der Vorhalle gelang es auch das ursprüngliche äußere, türkenzeitliche Niveau zu bestimmen.

Es konnte festgestellt werden, daß an der SO-Seitenfassade die SO-Eckarmierung des Dschami sich in gutem Zustand befindet und die barockzeitliche Mauerung von dem Turm her nur abschnittsweise in die türkische Mauer eingebunden ist. Auf dem Bodenniveau derselben Fassade haben wir einen kleinen Teil des eselsrückenförmigen oberen Abschlusses der türkischen Fensteröffnung mit Steinumfassung gefunden, die beim Bau der späteren Seitenkapelle größtenteils zugrunde gegangen ist.

Győző Gerő

107/2. *Pécs-Jakabhegy* (Kom. Baranya) (XXIV). Die Erschließung des Paulinerklosters haben wir im W-Flügel nach dem Abtragen des Schuttes fortgesetzt. Im O-Klosterflügel wurden die Gräber der Kapelle und des Überganges freigelegt. Im Chor haben wir die Erschließung der romanenzeitlichen Kirche beendet. Die in der Kapelle und im Übergang erschlossenen Gräber gehörten zum Friedhof der Pfarrkirche. Wir haben den an der Außenseite des W-Klosterflügels führenden Abwasserkanal mit Gewölbe gesäubert. Hier kamen sehr viele Keramik- und Glasfunde aus dem 18. Jh. zum Vorschein. Eine Rundbastei der äußeren Befestigung haben wir mit dem dazugehörenden gewölbten Saal erschlossen.

Gábor Kárpáti

107/3. *Pécs-Püspökvár-Nördlicher Garten* (Kom. Baranya) (XXIV). Im Laufe der Ausgrabung des Jahres 1982 haben wir die weitere Erschließung des im O-Trakt des Gartens befindlichen Gebäudes der mittelalterlichen Universität fortgesetzt. Hier arbeiteten wir im N-Korridor des Gebäudes und erschlossen in der N-Schlußmauer des Raumes den Rest einer — in diesem Fall zugemauerten — gotischen Fensteröffnung. Es gelang die genauen Umstände des NW-Eckanschlusses des Korridors zu klären und es konnte im Laufe dieser Arbeit ein kleiner Abschnitt der N-Mauer »in situ« erschlossen werden.

Im W-Abschnitt der S-Abschlußmauer des Korridors — die zugleich die N-Abschlußmauer des gewölbten Raumes bildet — ist in gutem Zustand eine Schießscharte aus dem 14. Jh. zum Vorschein gekommen.

Westlicher von dem im vorigen Jahr gefundenen romanenzeitlichen Raumes haben wir die Reste der S-Abschlußmauer des Chors der mittelalterlichen Kapelle der »Goldenen Maria« erschlossen. In der Achse des Chors fanden wir ein ausgemauertes Grab, das mit bemalten gotischen Statuenfragmenten sowie mit den Bruchstücken von unbemalten Statuen und Reliefs sowie von architektonischen Teilen aufgeschüttet war. Das Grab wurde zur selben Zeit aufgewühlt, als die Statuen hingelangt sind.

Nördlich von dem Grab mit den Statuen haben wir auch ein anderes, völlig ausgeplündertes Grab gefunden, das zum größten Teil in die Mauer des unter dem einstigen Niveau des Chors der Kirche sich dahinziehenden früheren mittelalterlichen Gebäudes eingeschnitten wurde. Unter der Grundmauer des O-Abschlusses des Chors sind auch die Mauerreste eines früheren romanenzeitlichen Raumes zum Vorschein gekommen.

Der Chor der Kapelle der »Goldenen Maria« wurde mit dem aus dem Abriß der Mauern des Gebäudes stammenden Schutt ausgefüllt. Aus diesem Schutt sind einige kleinere gotische gemeißelte Fragmente sowie in geringer Zahl türkische und türkenzeitliche Keramik hervorgekommen.

Mitarbeiter: Győző Gerő.

Mária G. Sándor

Pécs, Rákóczi út (Kom. Baranya), s. Nr. 31/1.

108. *Pécsvárad, mittelalterliche Benediktinerabtei* (Kom. Baranya) (XXIV). Vor der zum nördlichen gotischen Tor mit Aufziehbücke führenden Brücke haben wir die Erschließung des Verteidigungswerkes des Tores beendet. Hier konnten zwei Bauphasen beobachtet werden.

In der S-Mauer der ältesten, romanenzeitlichen Kirche haben wir die Erforschung der inneren Zarge fortgesetzt, die auch zum Vorschein gekommen ist.

Die Ausführungsarbeiten des vor der O-Burgmauer stehenden, für ein Hotel bestimmten, ebenerdigen Gebäudes wurde von archäologischem Gesichtspunkt verfolgt.

Im S-Hof haben wir die Freilegung weiterer Teile der gotischen Klostergebäude fortgesetzt. In diesem Gebiete sind weitere Mauerreste, das Fundament eines Mittelpfeilers und Reste einer Wasserleitung zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter waren die Archäotechniker János Kárpáti und Tibor Matafán.

Károly Kozák

109. *Salgótarján, Salgó-Burg* (Kom. Nógrád) (XXVIII). Die 1981 begonnene Erschließung der oberen Burg haben wir fortgesetzt und im wesentlichen beendet. Unsere Arbeit konzentrierte sich vor allem auf die Erforschung des tiefer gelegenen W-Teiles. Von der sich dem am höchsten Punkt errichteten, dickwandigen Turm von rechteckförmigem Grundriß anschließenden N-Mauer konnte eindeutig festgestellt werden, daß die jetzige Mauerkrone im Jahre 1938 gemacht wurde und sich ursprünglich in der von den Verbindungssteinen bezeichneten Breite dem Turm angeschlossen hat, also damit gleichaltrig ist.

Unsere Feststellungen:

a) Die den W-Teil der oberen Burg in sich fassende äußere Mauer ist bis zum Ende einheitlich, sie wurde am natürlichen Felsenrand erbaut und hängt mit der aus dem Turm ausgehenden N-Mauer zusammen.

b) Sie wird bloß durch eine einzige Öffnung durchbrochen: durch das schmale Tor im W-Drittel der N-Mauer, von welchen »in situ« nur die Schwelle bzw. der W-Teil seiner Zarge erhalten geblieben sind.

c) Die den erschlossenen W-Teil in drei Abschnitte teilenden zwei Mauern sind jünger als die erwähnte äußere Mauer, wurde dieser angebaut und die nach W fallende ist nur ganz oben — nachträglich — eingebunden worden. Diese Feststellung beweist auch, daß diese Mauern auf die an mehreren Punkten eine aus dem 14–15. Jh. stammende Keramik enthaltende dünne Aufschüttung angebaut wurden.

d) Die ursprüngliche Laufschrift dürfte der mehr oder weniger ausgeglichene Felsen gewesen sein, die unter der letzten Laufschrift aus dem 16. Jh. gut absonderbaren früheren Niveaus konnten nicht beobachtet werden, hingegen enthielt die Aufschüttung über dem Felsen ein gemischtes Material aus dem 13–16. Jh.

e) Die Tür der beiden Trennmauern hatte eine Steinumfassung, die jedoch nicht erhalten geblieben ist.

f) Über dem aus dem 16. Jh. stammenden — letztem — im allgemeinen aus Lehmbooden bestehenden Schicht haben wir in allen drei Räumen eine außerordentlich dicke Zerstörungsschicht gefunden. Aus ihrer Analyse konnte festgestellt werden, daß wahrscheinlich alle drei Räume ein Stockwerk hatten.

g) Auf Grund der jetzigen Forschung ist es eindeutig, daß es zum Bau der oberen Burg in der zweiten Hälfte des 13. — zu Beginn des 14. Jhs gekommen ist. Da bestand sie aus einem großen Turm und einem sich anschließenden, sich in zwei Teile teilenden Hof von gestreckter U-Form. Die Spuren der Holzgebäude konnten bislang noch nicht identifiziert werden. Später wurden seine tiefere W- und vielleicht auch O-Teile mit stockhohen Gebäudetrakten eingebaut. Zu ihrer Zerstörung ist es anlässlich einer Belagerung, aller Wahrscheinlichkeit nach entweder im Laufe des 15 jährigen Krieges oder diesem vorangehend gekommen.

Mitarbeiter war der Techniker Zoltán Simon.

István Feld

Sályi-Latorpuszta (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 85/3.

110/1. Sárospatak-Burg, NW-Eckbastei (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). Die zum Herstellungsplan der NW-Eckbastei benötigte Forschung haben wir beendet. Die Erschließung wurde an der Bastei auf den Grundstücken mit Prz. 354 und 355 fortgesetzt. Die Sanierung der an ihre N-Mauer angebauten Häuser hatten die Bestimmung des oberen Niveaus und die Erschließung der Schießscharten der N-Mauer zur Folge. In dem die Eckbastei in O-W-Richtung durchquerenden Suchgraben haben wir die W-Abschlußmauer der Bastei, (220 cm) die Vermauerung des einstigen Abstieges und ein Lüftungshoch erschlossen. Das ursprüngliche Niveau der Bastei — in 140–150 cm Tiefe — hat eine Schicht aus Ziegelschutt angezeigt, auf Grund der viereckigen Pflasterziegel ist es wahrscheinlich, daß das obere Niveau der Bastei mit Ziegeln bedeckt wurde. (Maß: 15,5 × 5 cm/St.)

Die Erschließung des unter der Laufschrift der Straße in O-Richtung dahinziehenden Seitenflügels, dessen Eingang eine gemeißelte Steinumfassung hatte, haben wir in 4 m Länge verrichtet. Das Maß des bogenförmigen Einganges: 185 cm Höhe, mit derselben größten Breite. Die Einritzung der profillosen Steinumrahmung: 1705. P. V. B. läßt darauf schließen, daß die Sprengung im Jahre 1702 diesen Abschnitt der äußeren Befestigung nicht völlig zugrunde gerichtet hat, sondern nur die O-Abschlußmauer. Den Großteil des Fundmaterials bilden Keramikfragmente aus dem 17. Jh. Es können zwei Fragmente hervorgehoben werden: das eine führt das

Monogramm H P und zeigt den Kopf eines behelmten Kriegers mit aufgeschlagenem Helmsturz und einen geharnischten Arm; das andere Fragment ist mit dem Kopf eines Engels geschmückt.

Katalin J. Dankó

110/2. Sárospatak, röm.-kath. Pfarre (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). Es ist zur Renovierung der Fassade der Pfarre gekommen, beim Herabschlagen des Mörtels sind die Renaissance-Details der ursprünglichen Wohnhäuser zum Vorschein gekommen: im N-Teil ein Tor mit Tympanon in Renaissancestil, das selbst in stark zerstörtem Zustand auf das Einfahrtstor des Wohnturmes der Burg schließen läßt, — in viel einfacherer Form. Es wurde die Mantelmauer zurückgemauert und so ist der Eingang des mittleren Traktes mit bogenförmiger Steinumrahmung nicht zu sehen. Auf den Ecksteinen des gewölbten Tores des S-Gebäudes dürfte ein mit Rosetten verzierter Abschluß wahrscheinlich ursprünglich mit Bekrönung gewesen sein. Durch Verengung dieses Tores wurde der heutige Eingang ausgebildet. Es ist der Kellerabstieg mit Steinumfassung zum Vorschein gekommen, der gleichfalls mit Mörtel beworfen war. Im Laufe des Abbruchs des Sockels sind sekundär eingebaute Gesimsfragmente in Renaissancestil zum Vorschein gekommen.

Katalin J. Dankó

111. Segesd (Kom. Somogy) (XIV). Auf dem Gelände des vorausgesetzten Marktfleckens der Königin haben wir eine Notausgrabung durchgeführt. Zwischen der Perzel- bzw. der Iskola utca: auf dem Grundstück der Familie Pékó bzw. Balogh haben wir insgesamt mit sieben Suchgräben in W-O und zum Teil in NS-Richtung die — mit Befestigung unnommene — Siedlung durchgeschnitten. Es sind in voneinander bestimmter Entfernung die Fundamente der in Straßenordnung gestandenen Häuser bzw. auch ihre Laufschriften aus Ziegeln an die Oberfläche gekommen. Auf den Pékó- bzw. Balogh-Grundstücken sind weitere bzw. neuere Reste der bereits gefundenen Gebäude zum Vorschein gekommen: Öfen, Heizungsstellen und bisher noch unbekannte Ziegelmauerreste, Brunnen und Pfostenlöcher. Im Suchgraben Nr. 6 (auf dem Balogh-Grundstück) haben wir die Reste einer in 3–4 m Tiefe reichenden Fundamente von einer großen Kurie, einem Ziegelgebäude mit reichem Fundmaterial vorgefunden. Es gelang uns in der Nähe der Schanze der Befestigung das topographische System einer — mit dem Straßenstreifen getrennten — Siedlung zu bestimmen. Fundmaterial: fast 15000–20000 Gegenstände.

Mitarbeiter waren der Hilfsmuseologe Zsuzsanna M. Hrotkó und der Bauingenieur Gergely Nagy.

Kálmán Magyar

112. Siófok-Balatonszabadi (Kom. Somogy) (XIV). Die Leiter und Arbeiter der LPG November 7 stießen beim Weinanbau bei dem sog. Abschnitt von Pusztatorony auf einen Hortfund: es wurden Silberdenare und Schmuckstücke aus dem 16. Jh. gefunden, die der Vorstand der Gemeinde dem Museum von Kaposvár übergeben hat. Im Laufe unserer Fundrettung konnte festgestellt werden, daß 100–150 m südlich von der auch heute noch sichtbaren Kirchenruine in einem größeren Krug 5790 Silberdenare bzw. Groschen sowie silberne Haarringe und Silberringe (darunter auch ein Ring mit dem Monogramm F P), zwei Silberanhänger mit Drachengestalt; auf eine dünne Kette befestigte Anhängerziersche aus Gold mit Zierstein; eine durchbrochene rebenblattförmige Halskettenzierde zum Vorschein gekommen sind. Die Münzen können zwischen 1506–1591 datiert werden, ihre Verbergung läßt sich demnach wahrscheinlich der Anfangszeit des 15 jährigen Krieges anknüpfen.

Im Laufe der Fundrettung konnten neben zerbrochenen Krugstücken, Eisennägeln, Tierknochen und 500 Silberdenaren und Groschen aufgewühlte Siedlungsreste festgestellt werden.

Mitarbeiterin war die Hilfsmuseologin Zsuzsanna M. Hrotkó.

Kálmán Magyar

Somogyaszaló, Kossuth L. u. 98. (Kom. Somogy), s. Nr. 58.

113. *Somogyvár-Kapuvárhegy* (Kom. Somogy) (XIV). Die Ausgrabungen zwischen 1972–76 haben die große Kirche der Benediktinerabtei, den größten Teil des sich der Kirche von N anschließenden Klosters der Benediktinerabtei sowie die nördlich von der Abtei gelegene Friedhofskapelle und 283 Gräber des auf dem Kirchenhügel angelegten mittelalterlichen Friedhofes ans Tageslicht gebracht.

Die Ausgrabungen wurden erst seit 1980 fortgesetzt. 1980–81 sind der W-Flügel des Klosters sowie die östlich gelegenen, spätmittelalterlichen Bauten zum Vorschein gekommen. Der Wandelgang um den mehr als 600 m² großen Prunkhof war in der Árpádenzeit zum größten Teil offen. In der Nähe des NW-Turmes der Basilika haben wir den westlichen Eingangsraum des árpádenzeitlichen Klosters sowie die davon sich nach N dahinziehenden Gebäudereste aus dem 15. Jh. freigelegt. Im N-Flügel, unter der bereits bekannten Küche und den Wirtschaftsräumen stießen wir auf einen monumentalen Kellerabstieg. Zur Erschließung der Keller ist es noch nicht gekommen.

1982 haben wir die Erschließung des mittelalterlichen Friedhofes um die Friedhofskapelle fortgesetzt, so ist die Zahl der Gräber auf 384 angestiegen.

An der W-Seite der Friedhofskapelle bzw. des einstigen Kirchenhügels haben wir von den weltlichen Bauten zuerst auf dem NW-Rand des Plateaus des Kupavárhegy als erstes in 37,5 m Länge die einst 3 m hohen Mauern der Befestigung erschlossen. Die Bauweise, die stratigraphischen Verhältnisse der Festigungsmauer sowie das erschlossene Fundament haben die Zeit der Festigungsmauer auf das 13. Jh. datiert.

An der S-Seite der Benediktinerabtei zieht sich um die Basilika der Friedhof hin.

Das Fundament der Erschließungen zwischen 1972–82 erreicht die 130.000 Stücke.

An der Ausgrabung nahmen die Restauratorinnen Gabriella Kun und Klára Martin sowie der Assistent László Kovács teil.

Kornél Bakay

114. *Sopron, Fő tér 3. (Gambrinus-Haus)* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Eines der bedeutendsten Wohnhäuser auf dem Platz ist von seinem Aufbau, vom ersten Viertel des 15. Jhs bis zu Beginn des 18. Jhs im Besitz der führenden Bürger der Stadt, später von hochstehenden Offizieren. Von Beginn des vorigen Jahrhunderts an wurde das Erdgeschoß als Kaffeehaus, später als Restaurant benutzt.

Die Perioden:

1. Erstes Viertel des 15. Jhs: auf dem Erdgeschoß ein Preßhaus-Keller und eine Toreinfahrt, auf der Etage eine »Blockwerkkammer« und eine Wohnkammer.
2. Mitte des 15. Jhs: Ergänzung des Baues an der O-Seite, kleinere Umbauarbeiten.
3. Mitte des 16. Jhs: auf frühere Geschäfte aufgezugene zwei Etagen an der N-Seite.
4. Mitte des 17. Jhs: die Überwölbung der Räume im Erdgeschoß, Ausbildung der sich auf die Új utca öffnenden Toreinfahrt als Durchgang.
5. Drittes Viertel des 18. Jhs: die Ausbildung der Fassaden in Spätbarockstil, die dekorative Bemalung der Wohnräume auf der Etage.
6. Erstes Viertel des 19. Jhs: Ausbildung eines Kaffeehauses an der O-Seite des Erdgeschosses.

Ferenc Dávid—Klára Mentényi

Sopron, Új u. 2. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 32/2.

Sopron, Új u.-Ecke Szent György u. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 32/3.

Székesfehérvár-Sziget (Kom. Fejér), s. Nr. 86.

115. *Szekszárd-Palánk* (Kom. Tolna) (XXXI). Die Erschließung der türkischen Palisadenburg aus dem 16–17. Jh. haben wir fortgesetzt. An der O-Seite der Burg wurden in der Nähe der SO-Bastei in die Erde eingetiefte Wohnhäuser sowie außerordentlich tiefe und großangelegte Grubenkomplexe freigelegt. Bei der Zerstörung der Burg haben sich diese mit Schutt aufgefüllt. Hier sind in großer Menge viele Keramik, Waffen und sonstige Gebrauchsgegenstände zum Vorschein gekommen. Als besonders selten gelten von diesen ein Skapell mit Alabasterstiel, eine silberne Lanzette zum Aufstecken des Ohres und ein Ohröffel, eine wohlerhaltene chinesische Porzellانتasse sowie ein — zum Kalkausbrennen vorbereiteter, jedoch intakt erhalten gebliebener — römischer Löwenkopf.

Attila Gáál

116. *Szendrő-Gacsai* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Die 1981 begonnene Ausgrabung wurde fortgesetzt. Es wurde der Grundrißplan der mittelalterlichen Kirche geklärt, wobei eine Kirche mit W-Turm und halbbogenförmigem Chorabschluß zum Vorschein gekommen ist. Um die Kirche haben wir weitere mittelalterliche Gräber freigelegt. Aus Grab 30 wurden vermutlich Reste eines Grabtuches gefunden. Auf der Siedlung wurde ein großes zweiteiliges Objekt erschlossen, in dem wir als Rohmaterial gebrauchte Eisenstücke gefunden haben. Im Laufe der Ausgrabung sind bei der Kirche, aus dem Friedhof und aus der Siedlung 8 mittelalterliche Münzen zum Vorschein gekommen, von welchen die älteste die Münze des László V. und die früheste die des Ferdinand I. ist.

Mária L. Wolf

117. *Szentgotthárd-Zisterzienserabtei* (Kom. Vas) (XXXV). Die Reste der 1183 gegründeten Zisterzienserabtei bewahrt die 1677 gebaute und im 18. Jh. umgebaut sog. Getreidespeicher-Kirche. Ihre W- und S-Mauer wurde auf die mittelalterliche Kirchenmauer gebaut. Aus diesem Gebäude wird ein Theatersaal ausgebildet, deshalb wurde es nötig im Inneren das mittelalterliche Fußbodenniveau festzustellen und die S-Pfeilerreihe der romanischen Kirche zu suchen. Unter Berücksichtigung der auf Grund der 1971/72 durchgeführten Ausgrabung gefertigten mittelalterlichen Grundrißzeichnung haben wir den Suchgraben Nr. 1 geöffnet und in diesem den südlichen quadratischen Pfeiler sowie dem Graben entlang das Streifenfundament der südlichen Pfeilerreihe erschlossen. Es gelang auch die Pfeilerstellen festzulegen. Das Streifenfundament haben die Gräber aus dem 17. Jh. an mehreren Stellen gestört.

An manchen Stellen konnte beobachtet werden, daß der Fußboden der romanischen Kirche aus bunt glasierten, rhombusförmigen und quadratischen Fußbodenziegeln bestand hat. An der S-Seite der Getreidespeicher-Kirche haben wir die aus Ziegeln gebaute N-Mauer des Wandelganges und seinen intakt erhalten gebliebenen Ziegelfußboden gefunden.

Mitarbeiterin: Júlia Kisfaludi.

Ilona Valter

118. *Tihany, Abtei* (Kom. Veszprém). Der neuen archäologischen Forschung nach:

1. Die nachweisbar frühesten Lebensspuren stammen aus dem 11. Jh. (Keramik). Dies kongruiert mit der Gründung des Klosters im Jahre 1055.

2. Parallel zu der N- und W-Seite des Klosters in einer Entfernung von 6 bzw. 10 m wurde in der Árpádenzeit ein künstlicher Graben ausgeworfen, der in O- bzw. W-Richtung abgefallen ist. Das aus Graben, Schanze und auf der letzteren aus identifizierbarem Zaun bestehende Verteidigungswerk dürfte im N etwa 3–4 m breit und

3–5 m hoch; im W 4–5 m breit und etwa 10 m hoch gewesen sein. Die Funktion des Grabens war doppelt: einerseits die Verteidigung, andererseits die Ableitung des Wassers. Infolge der Zerstörung durch Erosion konnte an der O- und S-Seite das Vorhandensein der Gräben weder bewiesen, noch widerlegt werden.

3. Diese Burg war bisher nicht bekannt.

4. Auf Grund der urkundlich belegten Daten tauchte in den Jahren 1550–60 der Gedanke auf, der auch verwirklicht wurde, eine Steinburg zu errichten, die sich mit den vorgefundenen Steinmauern auch identifizieren läßt. Zu dieser Zeit mußte man das frühere Verteidigungswerk aufgeben haben und es wurde um etwa 5 m nach außen – mit der früheren Schanze parallel – das neue Verteidigungswerk aufgezogen: dies kann im N und W bewiesen, im S jedoch nur als wahrscheinlich angesehen, im O auf Grund der Stiche aus dem 16–17. Jh. vermutet werden. Die Mauern wurden aus Bruchstein mit schwachem Mörtel gesetzt, ihre Mauerfläche ist an keiner Seite senkrecht. Ihre durchschnittliche Breite: 3–4 Fuß.

5. Die Grundrißzeichnung der bekannt gewordenen Burg kann am ehesten mit dem auf dem Stich von Leuckharden aus dem Jahre 1651 sichtbaren Grundriß verglichen werden, jedoch läßt es sich auch nachweisen, daß der Zeichnung von G. Turco aus dem Jahre 1570 nach – als Entwurf betrachtet! – an der W-Seite fertig geworden ist. Auf Grund der ohne Maßstab gemachten Aufnahme des Ingenieuroffiziers und der in der Tat vorgefundenen Mauern beträgt die rekonstruierte Größe der Steinburg in der N-S-Achse 65–70 m und in der W-O-Achse etwa 60 m. Ziehen wir auch die Eckbastionen in Betracht, so kann die aus Stein gebaute Burg mit einem etwa 80×90 m Umfang rekonstruiert werden, der sich von außen am Rande des stark abfallenden Hügelhangs ein schmaler Verkehrsstreifen angeschlossen hat.

6. Das Abreißen der Steinburg dürfte am Ende des 17. Jhs begonnen haben, zu ihrem endgültigen Abbruch ist es im Laufe der nach 1719 begonnenen großen Bauarbeiten gekommen.

Mitarbeiter: Bernard Golden.

Alán Kralovánszky

Tiszafüred-Ziegelei (Kom. Szolnok), s. Nr. 45.

119. *Vác-Burg* (Kom. Pest) (XXXVII). Unsere Forschung im Jahre 1982 schloß sich unmittelbar an die Freilegung der mittelalterlichen Burg im Jahre 1979 an. SO vom Gebäude der Fachmittelschule für Gesundheitswesen haben wir einen weiteren Abschnitt der vor drei Jahren zum Vorschein gekommenen Quadermauer gefunden. Die zum Vorschein gekommene Mauerflucht bricht zweimal stumpfwinkelförmig, unter den Bausteinen befinden sich gemeißelte mittelalterliche Fragmente. Endre Egyed (MTS–RI) hat die archäologische Vermessung des ganzen Gebietes gemacht und die bisherigen archäologischen Forschungen, angefangen mit der Ausgrabung vor dem 2. Weltkrieg durch die Franziskanermonche auf eine Karte aufgenommen. Aus dieser Vermessung geht hervor, daß der 1979 und 1982 geforschte Mauerabschnitt eigentlich ein polygonaler großer Turm gewesen sein konnte und eine ähnliche Größe und Struktur hatte wie der zwischen 1962–64 auf dem Schulhof zum Vorschein gekommene und konservierte Bau (dieser dürfte 10–12 eckig gewesen sein, mit dem Durchmesser von 20 m).

Unser anderes Forschungsgebiet war die auf die Donau blickende W-Fassade des Franziskanerklosters. Hier suchen wir die SW-Eckfestungen der Burg. In diesem Jahr wurde vorläufig das Fundament der NO- und NW-Mauer eines mittelalterlichen Gebäudes gefunden. Über diese war eine dicke türkenzeitliche Schuttschicht, die in großer Menge türkisches und ungarisches keramisches Material aus dem 16–17. Jh. enthielt (Fußschüsseln, Krüge und Töpfe).

Mitarbeiter: Ágnes Ritoók und Klára Kővári.

Sarolta Tettamanti

120. *Veszprém-Burg, Tolbuckin u. 18.* (Kom. Veszprém). Die Forschung des Jahres 1980/81 fortsetzend, kamen wir zu den folgenden neueren Ergebnissen:

1. Das schon vor 1741 als Haus des Großprobsten dienende Gebäude war ebenerdig und schloß sich nördlich der sog. Gisella-Kapelle (13. Jh.) an, es war etwa 23–25 m lang. Die nördliche Hälfte dürfte ein ebenerdiges Gebäude gewesen sein ohne Keller und wahrscheinlich mit Holzdecke, auch die südliche Hälfte war ähnlich, doch ist es fraglich, ob es einen Keller hatte. Das mit Bruchsteintechnik erbaute Gebäude kann auf das 17. Jh. gesetzt werden. Nach dem Ankauf des von diesem Gebäude nach S stehenden und an der O-Seite zum Teil auf die mittelalterliche Burgmauer gebauten, im Jahre 1741 als Haus eines Domherren funktionierenden Gebäudes wurden die beiden Gebäude zusammengebaut und mit einem Stockwerk versehen. Zu dieser Zeit kam es zum Abriß der O- und N-Mauer der bis dorthin gestandenen Sakristei der sog. Gisella-Kapelle, während in die W-Mauer eine Tür gebrochen wurde.

2. Westlich von dieser Mauer, in der mit der Breite der Sakristei und der Länge der Kapelle übereinstimmenden Ausbreitung war ein kleines selbständiges, auf dem Erdgeschoß mit fraglicher Decke, auf der Etage über ein Tonnengewölbe und nach N abfallendes einhängiges Dach verfügendes Gebäude, das im Zusammenhang mit der Aufstockung gleichfalls 1741 abgerissen wurde.

3. Die S-Hälfte der N- und O-Mauern des mit Barockgewölbe gebauten Kellers im S-Flügel des Hauses des Großprobsten ist einheitlich fundamentierte, barockzeitlich. Die S- und W-Mauern sind zweifach: der obere Teil ist mittelalterlich und in den Humus fundamentierte, der untere Teil von einer auf dem Felsen ruhenden Barockuntermauerung. Diese letztere wurde dann gefertigt, als man den Keller umgebaut und das Bodenniveau des Kellers in den Felsen gehauen hat.

4. Die östliche frontale Mauer des Hauses des Großprobsten ist auf dem N-Teil auf die über fast ähnliche Terasse verfügende mittelalterliche Burgmauer aufgebaut worden.

5. Innerhalb des Gebäudes gelang es an mehreren Stellen die Lage der ursprünglichen Barocköffnungen und ihre Größe zu bestimmen.

6. Die Fortsetzung der 1981 gefundenen, N–S orientierten und von der W-Vordermauer des Hauses des Großprobsten etwa 3 m, mit diesem parallel laufenden, in den Humus mit Opus spicatum-Technik fundamentierten bzw. westlich davon verdickten späteren, jedoch gleichfalls mittelalterlichen Mauer ist in nördlicher Richtung etwa in 23 m Länge zum Vorschein gekommen. Hier biegt sie sich nach W um, die Erschließung ihres weiteren Abschnittes harret noch der Forschung.

7. Die 1750 ausgebildete und mit der heutigen gleiche Laufschicht der Straße ist durch eine Vertiefung entstanden. Zu dieser Zeit hat man sowohl die mittelalterliche als auch die türkenzeitliche Laufschicht zerstört.

8. Der Humus über den Dolomittfelsen ist gemischt, In diesem waren zum Teil Bruchstücke einer bronzezeitlichen Keramik, zum Teil in sekundärer Lage für mittelalterlich scheinende menschliche Sklettfragmente. Diese Erscheinungen können wahrscheinlich mit dem Bau der mittelalterlichen Burgmauer in Zusammenhang sein, als man auf den Rand des Felsenplateaus Erde aufgetragen hat. Zusammenfassend das Gesagte: Es kann für wahrscheinlich angesehen werden, daß Richtung, Ausbreitung sowohl bei den früh- als auch bei den spätmittelalterlichen Mauern sowie später ihr Abriß mit der gotischen Chorerweiterung der Domkirche zwischen 1380–1400 in Zusammenhang steht. Die früheren Mauern scheinen sich zur romanenzeitlichen, die späteren Mauern hingegen zur gotischen Domkirche zu richten. Infolge der Erweiterung des gotischen Chors mußte man den Verkehr und die Stelle des hiesigen kleineren Tors der Burg durch Abbruch und Umbau modifizieren. Dies kann der Grund dafür sein, warum das Gebäude von der bisher bekannt gewordenen Grundrißzeichnung auf den militärischen Karten des 16–18. Jhs nicht vorkommt.

Alán Kralovánszky

121. *Visegrád, Fő u. 23–45* (Königspalast) (Kom. Pest) (XXXIX). Es kamen weitere bedeutende Teile des Gebäudekomplexes auf dem Ruinenfeld des Königspalastes — zur musealen Verwertung, im Laufe der Sanierung der in staatlichen Besitz genommenen Grundstücke zur Beobachtung.

Die Fundamente der unter Fő utca 33., 35., und 39 abgerissenen Gebäude wurden im 19. Jh. unter Verwendung der Ruinenreste des Palastes errichtet.

Anlässlich der Forschungen haben wir die Grenze der westlichen Bebautheit des Palastes bestimmt, hier wurden mehrere Wohnräume, Türen mit Schwellen, Fußbodenniveau, Reste einer ornamentalen Bemalung zur Erforschung gekommen. Die Saalfucht ist mit je 10 m eingebauten, an der O-Seite über abgekantete Sockeln verfügenden Strebepfeilern gegliedert.

Südlich von dieser Gebäudegruppe haben wir Details eines selbstständigen, großangelegten, neulich erkannten Gebäudekomplexes unter den Häusern Fő u. 39–41 freigelegt. Die 150 cm hohen Mauerreste eines des Hof von 10×20 m Grundfläche umnommenen Wandelgangsystems, sein Fußbodenniveau, das durchgerissene Gewölbe aus dem 14. Jh., in großer Menge das Material eines Tonnengewölbes, mit mehreren Tür- und Fensterresten *in situ*, aus Stein gesetzten Quadern gebauten Sitzbankreihen wurden erschlossen. An den O-Trakt des erschlossenen Wandelganges wurde im dritten Viertel des 15. Jhs eine Kapelle angebaut. Diese schließt sich mit drei Seiten des Achteckes, auf die Reste der auf das Fußbodenniveau angemauerten Altarmensa ist das ganze Netzgewölbe des Gebäudes gestürzt.

Von Hofgelände haben wir Bruchstücke aus carrarischem Marmor gesammelt, diese sind die Fragmente eines vermuteten Renaissancebrunnens. Die Gebäudegruppe erstreckt sich auch südlich von dem unter Erschließung stehenden Gebiet, dies beweisen auch die bei dem Bau des Erholungsheimes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften unter Fő u. 45 erkannten Mauerreste.

Mitarbeiter waren die Archäologen Mátyás Szőke, Dániel Groh, Péter Berkes und der Architekt Péter Gaál.

Miklós Héjji

122. *Zirc, Kossuth Lajos u., röm.-kath. Friedhofsgarten* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Die authentisierenden Erschließungsergebnisse des 1943 bereits zum Teil ausgegrabenen mittelalterlichen Siedlungszentrums sind die folgenden:

1. Es ist eine solche Kirche mit Holzkonstruktion zum Vorschein gekommen, die an den Rändern mit durchschnittlich 4 Fuß Durchmesser und derselben Tiefe (1,2 m) von mit gestampftem, humosem Lehm und mit Stein gestützten, in der Mitte angebrachten Holzpfeilen von durchschnittlich 1 Fuß Durchmesser getragen wurde. Die voneinander 170 cm weit stehenden Pfeilen waren auf Grund des in geringer Menge zum Vorschein gekommenen Fragments von einer mit schotterigem und kalki-

gem Mörtel verputzten Bleichwand verbunden. Die vermutliche Bauzeit der mit halbbogenförmigem Chor und bei seinem Triumphbogen mit einer Steinreihe eigens fundamentierte, einschiffige Kirche ist der Anfang des 11. Jhs. Gesamtlänge 15 m, Breite 8 m.

2. 120 cm weit von der Mauer der Kirche mit Holzkonstruktion, parallel dazu, ist auch eine durchschnittlich 1 m breite, mit Bruchsteintechnik gebaute Kirche ans Tageslicht gekommen. Ihr Bodenniveau war aus Terrazzo, die Fundamentierung ohne Mörtel, das aufgehende Mauerwerk wurde aus gelbem, schotterigem und kalkigem Mörtel errichtet. Die Kirche verfügte bei ihren Fundamenten, bei den hufeisenförmigen, aufgehenden Mauern über ein etwas flach halbbogenförmigen Sanktuarium und war einschiffig. Vor dem Sanktuarium trat ein 3,5×4 m großer Chor, nördlich davon das Podium eines 1×1,5 m großen Sitzplatzes des Patrons hervor. Die Stelle und die genaue Größe des westlichen und südlichen Zuganges zum Altar der Kirche können nicht bewiesen werden. Bauzeit wahrscheinlich: Beginn des 12. Jhs. In der Kirche hat man im 13–14. Jh. eine westliche Galerie gebaut, deren aus Bruchstein und ohne Mörtel gesetzte Grundmauer ebenfalls zum Vorschein gekommen ist. Innerhalb der völlig erschlossenen Kirche wurde keine mittelalterliche Bestattung gefunden. Wahrscheinlich wurden im 17. Jh. in das mittelalterliche Bodenniveau der Kirche jene Holzpfeilen von kleinem Durchmesser eingegraben, die keine interpretierbare Grundrißzeichnung ergeben haben. Zum Abriß der Kirche ist es bei der um 1715 in Gang gesetzten Neubesiedlung gekommen. Das Fehlen der Steinbearbeitungen und der architektonischen Glieder läßt darauf schließen, daß die in Zirc vom Jahre 1182 angesiedelten Zisterzienser die Pfarrkirche ihres von Leibeigenen bewohnten Dorfes weder überwölbt, noch verziert haben.

3. Nordwestlich, neben der Steinkirche sind Mauerreste eines von dieser abweichend orientierten, größeren Gebäudes (Wohnhaus? Magazin?) zum Vorschein gekommen. Auf Grund der 1,6 m breiten Fundamentierung dürfte dieses Gebäude zweigeschossig gewesen sein. In seiner Nähe lagen der Kirche mit Holzkonstruktion ähnlich gelbschotterige, mörtelige Wandbewurffragmente mit Rutengeflechtabdrücken. Die wahrscheinliche Bauzeit ist das 11. Jh. Sowohl die Kirche als auch dieses Gebäude können mit Recht mit der königlichen curtis in Zusammenhang gebracht werden, wo 1060 König Endre I. gestorben ist.

4. Auf das letztere Gebäude zum Teil draufgebaut und mit der Hauptachse der Kirche übereinstimmend ist ein 7×12 m großes, mit Bruchsteintechnik erbautes Gebäude ohne Mörtelbindung zum Vorschein gekommen, das über drei Räume verfügt hat. Es diente wahrscheinlich als Pfarre und Schule. Wahrscheinliche Bauzeit: 13–14. Jh.

Alán Kralóvánszky

Herausgegeben von Ilona Czeglédy

VERZEICHNIS DER MUSEEN

- I Baja, Türr István-Museum
- II Békéscsaba, Munkácsy Mihály-Museum
- III Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest
- IV Budapest, Sammlung des Ungarischen Staatlichen Geologischen Instituts
- V Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
- VI Cegléd, Kossuth-Museum
- VII Csongrád, Csongráder Museum
- VIII Debrecen, Déri-Museum
- IX Eger, Dobó István-Burgmuseum
- X Esztergom, Balassi Bálint-Museum
- XI Győr, Xantus János-Museum
- XII Gyula, Erkel Ferenc-Museum

- XIII Hódmezővásárhely, Tornyai János-Museum
- XIV Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
- XV Kecskemét, Katona József-Museum
- XVI Keszthely, Balaton-Museum
- XVII Miskolc, Herman Ottó-Museum
- XVIII Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
- XIX Nagykanizsa, Thury György-Museum
- XX Nagykőrös, Arany János-Museum
- XXI Nyíregyháza, Jósza András-Museum
- XXII Orosháza, Szántó-Kovács-Museum
- XXIII Pápa, Lokalhistorisches Museum
- XXIV Pécs, Janus Pannonius-Museum
- XXV Salgótarján, Nógrádi Sándor-Museum
- XXVI Sárospatak, Rákóczi-Museum

- XXVII Sopron, Liszt Ferenc-Museum
- XXVIII Szécsény, Kubinyi Ferenc-Museum
- XXIX Szeged, Móra Ferenc-Museum
- XXX Székesfehérvár, István- király-Museum
- XXXI Szekszárd, Balogh Ádám-Museum
- XXXII Szentendre, Ferenczy-Museum
- XXXIII Szentes, Koszta József-Museum
- XXXIV Szolnok, Damjanich-Museum
- XXXV Szombathely, Savaria-Museum
- XXXVI Tata, Kuny Domokos-Museum
- XXXVII Vác, Vak Bottyán-Museum
- XXXVIII Veszprém, Bakony-Museum
- XXXIX Visegrád, Mátyás király-Museum
- XL Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
- XLI Provisorisch im Archäologischen Forschungs-
institut der Ungarischen Akademie der
Wissenschaften aufbewahrt

Vorkommende Abkürzungen:

BTM	Historisches Museum der Stadt Budapest
ELTE	Eötvös Loránd-Universität (Budapest)
ELGI	Eötvös Loránd-Geophysikalisches Institut
JATE	József Attila-Universität (Szeged)
JPM	Janus Pannonius-Museum (Pécs)
MÁFI	Ungarisches Staatliches Geologisches Insti- tut
METROBER	Investitionsunternehmung für Metrobau
MGTSz	Landwirtschaftliche Produktionsgenossen- schaft
MFM	Móra Ferenc-Museum (Szeged)
MNM	Ungarisches Nationalmuseum, Budapest
MRT	Archäologische Topographie Ungarns
MTA-RI	Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
OMF	Landesamt für Denkmalpflege

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XXXII. kötet. Bóna I., Dienes I., Kovács T., Kubinyi A., Mócsy A. és Patek E. közreműködésével szerkesztette Castiglione L. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 491 lap, számos szöveg közti kép, rajzos illusztráció, térkép és ábra.

Az előző évinél valamivel nagyobb terjedelmű kötetben (1979: 470 lap), 480 oldalon van hasznos anyag (11 oldal maradt üresen a drága műnyomó papíron). Ebből a 480-ból 60-on leletek rajzait, 85-ön leletek és jelenségek fényképeit, 30-on ásatási alaprajzokat, térképeket, sírrajzokat és hasonlókat látunk. Összesen tehát 175 oldal az illusztráció, azaz a terjedelem 36 százaléka. Már ez is arra utal, hogy kötetünk esetében különösen gazdag régészeti anyag került közzétételre.

A 70 éves László Gyulának szentelt évfolyam azt az, egyébként nem minden emlékkönyvnl szokásos utat választotta, hogy a tanulmányok témáját az ünnepelt szakterületre korlátozta. Ebben az esetben tehát a népvándorlás kor, a honfoglalás és Árpád-kor régészetének, az őtvösségnek, a középkori magyar műtörténetnek, a székely rovásírásnak, és még egy-két, többé-kevésbé ugyancsak illeszkedő témának. Ebből a szigorú tartalmi rendből csak a Fundmünzenbericht ütközik ki. Korábbi fenntartásaink túl e tájékoztató összefoglalás-sorozattal szemben egy további megjegyzést is tehetünk: a cikksorozat címe nem a tartalom fejezi ki, hiszen nem a magyarországi ásatások során előkerült érmekeket, hanem csak a rómaiakat adja. Illő lenne tehát címét Römische Fundmünzenbericht-re változtatni.

A kötet elejéről elmaradt az ünnepelt rövid méltatása, ami az ilyen jellegű emlékkönyveknél általában szokásos. Az esetleg érdeklődő így azt sem tudja, hogy a hetvenéves László Gyula mikor is volt hetven éves.

A tartalmi megszorítás következménye, hogy a kötetbe gyakorlatilag az ünnepelt tanítványai írtak. Ez azonban nem jelent semmiféle „alázatosságot” az egykori professzorral szemben. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy nemcsak a témaválasztások, hanem azok tartalma és módszere is nagymértékben meg van határozva a mester szuggesztív életműve által. E két állításunk között látszólag ellentmondás van, röviden azonban rámutatunk a feloldás lehetőségére. Lehetséges, hogy maga László Gyula ilyen összefüggésből nézve saját tételeit soha nem fogalmazta meg, de ami elsősorban az avarkort illeti, az ő munkásságának hatására a felszabadulás óta a kutatás sajátos módszertani tendenciái alakultak ki. Ennek különösen két szempontja szembetűnő:

- a) a nagy, elméleti kérdések iránti érdeklődés,
- b) az egyes temetők komplex vizsgálatának és feldolgozásának az előtérbe kerülése.

Ha valaki áttekinti az 1951–1968 között László Gyula irányításával készült egyetemi szakdolgozatokat (az adatokat lásd Bóna I., *Acta ArhHung* 23, 1971, 285., 167. jegyzet!), akkor mindezt világosan kell látnia. „Mindennapi” témák, például egy-egy, talán kisebb jelentőségűnek látszó lelet típus vizsgálata csak elvétve szerepelnek (Garam É.), akkor is a fenti két kategória valamelyikének függvényébe állítva. Mi is a lényege ennek a temető-, illetve sír-kiindulású elemzésnek? Az, hogy csak azokat a jelenségeket, illetve tárgytípusokat veti alá mélyebb, időrendi vagy etnikai vizsgálatnak,

amelyek az illető temetőben, temetőrészletben vagy sírban éppen előfordulnak. Ez az esetlegesség egy olyan gazdag sír, mint a szegvári esetében, igen sokszínű elemzéshez vezethet, mert sok érdekes, megtárgyalandó szempont és kapcsolat merülhet fel. Ez a vizsgálati irány azonban nem tud megszabadulni az összehasonlítások időbeli horizontalitásától, és elmarad a vertikális. Avarkori és honfoglaláskori kutatásunktól éppen ezt a vertikális hiányoljuk. El kellene végre szakadni a temető – sírsoport – sír komplex elemzésétől, és hozzá kellene látni az egyes, akár jelentéktelen tárgytípusok vertikális kutatásához. Tudjuk, hogy az avar övre vonatkozóan ma a nagy temetőpublikációkban rengeteg adat, felfedezés, időrend és értékelés található. Nincs viszont olyan összefoglaló munka, amelyből a szakember világos képet kaphatna erről az övről, vagy például arról, hogy milyen volt az avar nagyszíjvég. Egyébként csakis ilyen vertikális, összefoglaló elemzések adhatnak választ a kronológia fő kérdéseire, főleg az egyes korszakokon belül. Az ilyen pontos keltezések, tudjuk, elsősorban a kései avarok gyenge pontjai, különösen a 9. században, ahol (az abszolút számokban megadott) keltezések érzésünk szerint mindmáig inkább hasraütésszerűek, semmint komoly tudományos összehasonlító elemzés eredményei. A kronológia biztos alapokra való helyezése nélkülözhetetlen feltétele az egyre áttekinthetetlenebbé váló, egyre bőségebb leletanyag valós rendszerezésének és főleg történeti értékelésének. Hogy ettől ma milyen messze vagyunk még, azt maga a kötet is bizonyítja, hiszen megtudjuk belőle, hogy az egyes avar korszakok kezdő és záró időpontjai jelentősen ingadoznak, esetenként több, mint 100 évet is! (p. 150).

A kötet hat avarokkal, ugyancsak 6 honfoglaláskorral, nyolc Árpád-korral foglalkozó tanulmánya közül véleményünk szerint elsősorban azok értek el kiemelkedő eredményeket, amelyek nem szokványos értelemben vett, valamely ásatás valamely egységét közzétévő publikációk, hanem valóban széles összefüggéseket vizsgálnak. Az avarok között kiemelkedik *Bóna Istváné*. A néhány éve az Archaeologiai Értesítőben már részletesen ismertetett Szegvár, sápadali gazdag férfisír 10. kérdéskörét (egy solidust, a rozettás homlokdísz, a fülbevalókat, a szimbolikus páncélmellékletet, a lándzsahegyet, a kardot, a csontkapcsokat, a lószerszámzatot, a tamgákat, és végül a halotti obulus szokását) veszi időben és térben alapos vizsgálat alá. Eredményei meggyőzően arra utalnak, hogy a szegvári előkelő férfi sírjának leletei és jelenségei egyértelműen Kelet, és jórészt Belső-Ázsia felé mutatnak, és így a sír halottja minden bizonynyal a korai avarság első, hódítóként érkező generációjához tartozott. Egyetérthetünk a sírban talált solidus ilyen keltező értékével, bár semmi kopást nem mutató volta Bóna interpretációjától eltérő módon is magyarázható (például úgy, hogy készítettőjének, vagy akár a szegvári előkelőnek a kincstárában hevert hosszú ideig). A keleti eredettel kapcsolatban némi ellentmondást lehet érezni Bóna korábbi, az Archaeologiai Értesítőben megjelent első Szegvár-cikke és az itteni között. Ott ugyanis arról van szó (106. kötet, 1979 p. 18), hogy sem a szegvári sír ún. VI. típusú lötemetése, sem a részleges lötemetés nem fordul elő a IX. század előtt az Uraltól keletre. Itt viszont azt olvassuk, hogy az előkelő urat ősi ázsiai szokás szerint temették el (p. 93). A cikk nyilvánvalóan

vezérfonal lesz a korai avarkor kutatása és kutatói számára. Jelentős érdeme az is, hogy — hasonlóképpen a szerző más tanulmányaihoz, itt is — leszámol néhány nacionalista indíttatású, ez esetben szlovákiai teóriával (pp. 82–83).

Szatmári Sarolta az oroszlányi kora-avarkori temető néhány tárgytipusát mutatja be: az ékszereket, a veretes díszű favödröket, és a maszkos díszítésű övvereteket. Látható, hogy a 6. század végére és a 7. első felére keltezhető temetőben különös súllyal jelentkeznek helyi germán vagy szláv és nyugatabbi (meroving) elemek. A szép leletanyagot bemutató cikk értékes gazdagodása népvándorláskori régészetünknek.

Sz. Garam Éva a Magyarország területén eddig előkerült késő-avarkori áttört bronz díszkorongokat foglalja össze, és tesz kísérletet etnikai hátterük meghatározására. Javaslatát (az alán eredetű viseleti tárgyak kuturgurkőzvetítéssel kerülnek az avarokhoz, és jutnak ott rendkívül fontos, szinte etnikai meghatározottságú szerephez) kissé bonyolultnak érezzük. Főleg akkor, ha viseleti módjukhoz egy igazán finnugor, merthogy finn női övkészletet idéz (a 7. kép a 172. oldalon). A cikk viszont igen jó példa arra, hogy mit kell értenünk egyes tárgytipusok „vertikális” feldolgozásán. A következő lépés már az egyes típusok, jelen esetben a korongok részletes belső időrendjének a kidolgozása lehet.

H. Tóth Elvira és Tettamanti Sarolta egy-egy avarkori sírleletet a hagyományos módon tesznek közzé. A világért sem állítanánk azt, hogy — különösen a gazdag magános sírok esetében — ez teljesen járhatatlan út, pusztán csak azt, hogy az ilyen célkitűzésű publikációk mindig inkább anyagközlések maradnak, semmint széles kitekintésű tudományos munkák. Kár hogy az egyébként gyönyörűen rajzolt kecskeméti síregyüttes tárgyai rendkívül rossz képszerkesztéssel jelentek meg, a jól ismert formájú vastárgyak 1 : 1 arányú közlése pedig már több, mint helypocskolás (11–17. ábrák a 126–132. oldalakon). A kisebb jelentőségű dányi sírleletnél kiemelkedő jelentősége van a bizánci eredetű amforának, kár, hogy a szerző nem nézett alaposabban utána ama bizánci edények pontos keltezésének, amelyek listáját egyébként összeállította. Lehet, hogy ez segítette volna a nem könnyen keltezhető síregyüttes datálásában is.

Szöke Béla Miklós a Körös-vidék avarkori településtörténetéről írt fontos tanulmányt. Cikkét elolvassa, az volt az érzésünk, hogy annak befejező, mondhatnánk értékelő része végül is nem jelent meg, mert a munka a kérdés fontosságához képest jelentéktelen mondanivalóval ér véget (195. lap). A cikk lényege talán abban foglalható össze, hogy a Körös-vidéken végzett topográfiai terepjárások alapján bizonyítható: bizonyos kerámiatípusok együttese (szerző A-val jelöli) horizontális stratigráfiát alkotva jelentkezik határozottan megkülönböztethető típusú más együttesek (Szökenél B) társaságával. Nézetünk szerint a két típuskór tipológiai különbségei és sokszor ismétlődő horizontális stratigráfiai helyzetük feltétlenül kielégíti azt a feltevést, hogy egymástól lényegében különböző időszakok leleteinek és különböző etnikumok termékeinek tartuk őket. (Szökenél az A-nak az avarkor, a B-nek a honfoglalás és az Árpád-kor felel meg.) A részletek megvitatására itt nem térhetünk ki. Erősíti talán Szöke érvelését, ha megemlítjük, hogy a szóban forgó területen nemcsak ez a két korszak jelentkezik ilyen módon. Teljesen hasonló településtörténeti helyzetet figyelhetünk meg például a Körös kultúra és a vonaldíszes kerámiák települései között is. Nem kell talán hangsúlyoznunk, milyen végzetes hiba lenne, ha bármiféle okból kiindulva ezeket a településrendszerbeli eltéréseket nem arra vezetnénk vissza, hogy a Körös kultúra és a vonaldíszes kerámiák nem egyidősek, és kulturálisan (ami a neolitikumban etnikumot is jelent!) egymástól különbözők. A magunk részéről úgy látjuk, hogy a kései avarkor és a 10. század mindmáig megoldatlanul maradt történeti és etnikai kérdéseit illetően az ilyen jellegű településtörténeti kutatásoknak óriási a jelentősége, jól-lehet régészeink jelentős része ezt mindmáig nem hiszi, vagy csak az ilyen jellegű kutatásokat nem műveli.

A honfoglaláskorral foglalkozó hat tanulmány közül

Kovács László a szimbolikus jelentőségű benepusztai sír fegyveréről értekezik. Az 1835-ben elsőként közölt honfoglaláskori sír fegyverét a szakirodalomban kétélű kardnak tekintik (a tárgy nines meg, mert feldarabolva, tűzcsiholónak használták). Szerző a terminológia múlt századi alakulását vizsgálva rámutat arra, hogy ez a közfoglalás valószínűleg téves, és a fennmaradt méretadatok alapján helyesebb szabályra következtetni. A fegyver tehát ilyenformán nem tekinthető szinte egyedülálló kivételnek.

A többi honfoglaláskori tanulmány a hagyományos, temető- vagy sírbemutató kategóriába tartozik. *Kőhegyi Mihály* például a madarasi temetőt ismerteti. Fontossága átlagosan szép leletanyagán kívül abban van, hogy a területről mindmáig kevés hiteles leletanyagot ismerünk. *Bálint Csánád* Budapest területéről mutat be egy sírt, amely feltehetően magános sír volt. Szerző nemcsak a sír részben megmenekült leleteit közli, hanem összeállította a főváros honfoglaláskori lelőhelyeinek térképét is. *Selmeczi László* a megsemmisülést szinte csak csodával határos módon elkerült kétpói sírleleteket közli. A kiemelkedően szép tárgyak és szerző alapos összehasonlításai (például egy kiváló görögországi párhuzam: 261. lap, 26. jegyzet) jelentősen bővítették a honfoglaláskori művészet kutatásának bázisait. Mindenképpen alaposabb elemzést követelt volna azonban a kereszténység 10. századi felvételének kérdése, még akkor is, ha csak szórványos lehetett. Nem egészen világos számunkra, hogy a gazdag sírlelet legjellemzőbb darabjait miért kellett kétszer is ugyanazon rajzok alapján közölni (a 10–13. táblákon).

Szabó János Győző egy évtizede óta a türkevei múzeumban lappangó remek ezüst tarsolylemezt tett közzé. A gondos tanulmány a vonatkozó kérdések alapos ismeretében íródott, jóllehet a tarsolylemezekhez kapcsolódó fontos történeti kérdésekben nem tárt fel új perspektívákat. Kár, hogy a lemez remek rajzát a klisé készítésekor megfordították, és így az gyakorlatilag használhatatlanná vált (6. ábra). *Mesterházy Károly* egy ártándi sírban talált nyeret rekonstruál, nagyrészt éppen László Gyula úttörő műve alapján.

Gömöri János tollából újabb adatokat kapunk a kései avarkor nyugat-dunántúli vasművészéhez, azzal a megjegyzéssel, hogy ez a 9. századi tevékenység folyamatosan tovább élhetett a honfoglalás első századában is. Ismét egy adat tehát a kései avarság 10. századi jelenlétéhez!

Horváth István fontos, részben olyan adatokat tesz közzé az esztergomi Szent-Adalbert székesegyház történetéhez, amelyek eddig a szakkutatás figyelmét elkerülték, illetve egy olyan kötődéseket, amely újabban került elő, és amely a Porta Speciosa-hoz, középkori művészetünk elpusztított remekművéhez tartozik. A töredék nemcsak megerősíti a kapu ikonográfiájáról ránkmaradt képet, hanem teljesebbé is teszi azt. *Lovag Zsuzsa* a legkorábbi magyar kereszténység fontos emlékyagát, a melleszettek máig teljes korpuszát állította össze, összesen 23 darabot. *H. Kolba Judit* a korábban Révay-, újabban Nyáry-kehelynek nevezett, 15. századi aranyozott ezüst gótikus mesterművet vizsgálja, elsősorban technikai szempontból, sok párhuzam figyelembevételével. *Pálóczi-Horváth András* ezúttal is a kunok viseletével foglalkozik. Rámutat, hogy eredeti belső-ázsiai sajátosságaik egy évszázadnál hosszabb ideig éltek még itteni új hazájukban, de időközben kelet-európai és balkáni jellegzetességekkel is bővültek. *Erdélyi István* néhány újabb, illetve újabban ismét felbukkant, de már régen ismert adatot közöl a székelek rovásírásáról. Egyetérthetünk végkövetkeztetésével: eljött az ideje egy valóban szak-szerű, új összefoglalásnak. *Müllert Róbert* egy érdekes, késő-középkori kaszatípust ismertet, *Gábor Judit* pedig az Abaújtóvár belsejében feltárt, 12. század eleji alapítású templomot.

Összefoglalásként talán a kötet legnagyobb értékét hangsúlyozhatjuk: különösen az avar- és a honfoglalás korból rendkívül gazdag és fontos leletanyagot tett közzé, néhány esetben a korszak történetére vonatkozó alapvető történeti következtetésekkel.

Kell tennünk egy rövid megjegyzést a csaknem kivé-

tel nélkül német nyelvű cikkek nyelvezetével kapcsolatban. Az elmúlt években a hazánkban kiadott népvándorláskori munkák nyelvvel kapcsolatban többen is sajnálkoztak afölött, hogy egyes fontos munkák angol, illetve francia nyelven láttak napvilágot, és így az e nyelveket nem ismerő hazai kutatók a munkák magyar nyelvű kézírataira fanyalodnak (ArchÉrt 103, 1976, 311., 105, 1978, 135). E vélemények szerint helyesebb a német nyelvű megjelentetést választani. Lehet, hogy ez az elvileg semmiképpen sem indokolható felfogás praktikus. Ebben az esetben azonban törekedni kellene a német nyelvű cikkeknek a jó fordításra. Ebben a kötetben ugyanis elretentő példákat találhatunk a pontatlan, gondatlan fordításra. Längsgrab Langgrab helyett (93), Schichtaufnahme (szintvonalas felmérésre, helyesen Planaufnahme, 206), Silberplatte (és nem Silberplatten, mivel csak egy korongról van szó, 215), Hemdärmel-Zusammenhalter (nem tudni, miféle tárgyról van szó, 222), zusammenkauerte Stellung (a zsugorított temetkezés németül Hockerstellung, 237), Verzierung des Gürtels mit Beschlag (semmit nem jelent, 242), Riemenende (szíjvég) helyesen Riemenzunge (245), Zum-Vorschein-Kommen alakú német szó és kifejezés nem létezik (talán Erschliessung, 248) és így tovább. A szerzőknek sokkal gondosabban kellene átdolgozni a kész fordításokat, hogy az egyébként impozáns gazdagságú kötet értékét ilyen egészen kezdetleges hibák ne csökkentse.

Makkay János

Chuvash Studies. Szerk. Róna-Tas András. Budapest 1982. Akadémiai kiadó. 306 lap.

A tanulmánykötet egy 1977 októberében, Egerben megtartott tudományos ülésszak előadásait tartalmazza, melynek résztvevői a csuvas nyelv, régészet, történelem, zene, folklór területének számos kérdésével foglalkoztak. Az 1977-ben tartott előadások szövegét a következők éven zárták le. A kötet zömmel nyelvészeti dolgozatokat tesz közzé, mégis gazdag régészeti mondanivalója is van, hiszen a csuvas nyelv annak a bolgár-török nyelvnek a leszármazottja, amelyből a honfoglalás előtt mintegy 220–230 szó került át a magyar nyelvbe.

Az előadók egy része éppen folyamatban levő munkájáról számolt be. Czeglédi Katalin az 1975-ben csuvas földön végzett, 10 000-nél nagyobb helynévgyűjtéséből mutatta be a társadalmi szervezetre, hiedelemvilágra és etnikai összetevőkre utaló helyneveket. Ezek a helynevek gyakran párhuzamba állíthatók a magyarországi korai helynevekkel.

Vásáry István a magyar őshazának vélt Yugria problémáját tárgyalja. Rámutat arra, hogy a korábbi szakirodalomban egy tévedésből történeti és nyelvészeti alaptétel fogalmazódott meg: az orosz forrásokban helytelenül azonos értelműként használt Ugor és Yugor szavakat szoros kapcsolatban levőnek állították.

Kizártnak tartja a Yugra szó kapcsolatát az onogurral és a Yögra (zürjén) népnévvel, és felvillantja a lehetőséget az újgor népnévből való származtatásnak.

K. Palló Margit a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak rétegeiről értekezik. A legkorábbi réteget ugor korinak határozza meg, majd további három réteget különböztet meg: egy uráli, egy dél-oroszországi és egy IX. századi kazár réteget. A bolgár-török jövevényszavak időrendje a magyar őstörténet honfoglalás előtti évszázadainak időrendjéhez, esetleg a kapcsolatok színteréhez szolgáltatathatna perdöntő adatokat, hiszen a korai időkre vonatkozóan a régészet is megpróbál a nyelvi adatok segítségével tájékozódni.

Róna-Tas András szintén foglalkoztatja az időrend kérdései. Ő a régészeti adatokat is felhasználja a nyelvi időrend kidolgozásában, és eközben olyan régészeti vonatkozású megállapításokat is tesz, amelyeket nem szabad figyelmen kívül hagyni. Így a bolgár-török – magyar kapcsolatok egyik alapkérdése, hogy hol volt ezek színtere. Egyik érve az, hogy a magyarok idegenek által használt neve az onogur népnévből származik, de a volgai bolgárokat sohasem nevezték onogurnak, szemben a déli bolgár

csoportokkal. Így a magyarok nem jöhettek közvetlenül a Volga mellől Levediába. Véleménye szerint a magyarok a bolgárokkal együtt jutottak el a Középső-Volga vidékére. A baskíriai és Volga-könyök vidéki régészeti kutatások ezt az elképzelést is támogatják. Abból ugyanis, hogy Julianus a XIII. században a Volga-könyök táján megtalálta a magyarok egy keleten maradt csoportját, és hogy ezen a vidéken találjuk meg a honfoglaló magyarok emlékeinek legközvetlenebb, IX–X. századi (!) párhuzamait, még nem következik, hogy jóval korábban is ott éltek a magyarok. Hiszen a kérdéses terület temetőinek csak későbbi szakaszában tűnnek fel azok a temetkezési szokások és leletek, melyek kapcsolatosak a magyarországiakkal. Másrészt azonban, ha a magyarok az onogurokkal együtt a Kaukázus vidékéről vándoroltak volna észak felé, akkor a legkorábbi bolgár-török temetőkben is meg kellene lenni azoknak a jelenségeknek és leleteknek, melyek a kapcsolatokat biztosítják.

Másként vélekedik erről a kérdéssel Fodor István. Dolgozatának gerincét azoknak a kapcsolatoknak a jellemzése alkotja, melyek a VIII–IX. századi magyarok, a volgai bolgárok és a dél-oroszországi bolgár-török népek között létrejöttek. Vázlatosan felsorolja a volgai bolgár és X. századi magyar temetők közös vonásait, melyekből már korábban is kiderült, hogy a magyarság legközvetlenebb régészeti kapcsolatai a Volga-könyök tájára és a mai Baskíria területére vezetnek. A szerző által felsorolt összekötő kapcsolatok egy része azonban jóval tágabb környezetben érvényesül. A fűrészes alakú függők pl. a Szmolenszk környéki szlávoknál és Szaltovóban is előfordulnak. A tegezfűggesztő karikák is nagy területről ismertek, és szinte eurázsiai elterjedésűek az onognak nevezett amulettek, melyeknek csupán vallástörténeti jelentősége van. Nincs lezárva az a kérdés sem, hogy Baskíria VIII–X. századi temetőiben mely elemek tekinthetők biztosan magyarnak. Erre utalnak olyan tárgyak is, mint a magyarországi ezüstlemez díszítésű nyergek, melyeknek eddig kizárólag dél-baskíriai párhuzamait ismerjük (Isimbaj, Bekesevo). Az áttört korongok egy fajtája, amely Magyarországon a bashalmi I-es temető I-es sírjából és a halimbai temető 859-es sírjából ismert, megvan Lagerevóban a 46-os kurgánban. A Hajdúbozsórményből említett négyszögletes övveretek szintén előfordulnak Bekesevóban. Ezek az egyezések még nyilván szaporodni fognak. A legnagyobb ellentmondást abban látjuk, hogy a baskíriai párhuzamok vagy IX. századiak, vagy teljesen egykorúak a magyarországi leletekkel, holott éppen a baskíriai és Volga-könyöki anyag korábbi rétegéből várnánk ezt az összehasonlítható anyagot. Az ellentmondás feloldásának lehetőségét Fodor István a halotti szemfedő adásának jellegzetes szokásában látja. Ugyanis mind a permi, mind az Ob vidéki finnugor népeknél, Baskíriában és a honfoglaló magyaroknál megtaláljuk a halotti szemfedőn a szem és száj ezüst lemezekkel és veretekkel való megjelölésének szokását. E szokást Diene István ugor korinak határozta meg és ugyanerre az eredményre jutott Fodor István is. A legkorábbi ezüstlemez szemfedők azonban csupán VII–VIII. századiak, és a permi népeknél találhatók. A Volga-könyök táján csak a bolgár népek megjelenését követően, a VIII–IX. században és bolgár-török jellegű temetőkben találunk szemfedőket, ugyanúgy, ahogy velük kapcsolatos a magyar vonatkozású egyéb anyag feltűnése is. Ez arra utalhat, hogy a magyarok a Volga-könyök felé felhúzó bolgárokkal költöztek északabbra, ahol Julianus barát is rájuk talált. Továbbra is kérdéses, hogy a két nép mikor és hol találkozott egymással.

Mint a két utóbbi dolgozat is jelzi, ma még többféleképpen lehet értelmezni a különböző forrásokat. Az azonban kétségtelen, hogy a Volga és az Ural közötti terület magyar vonatkozású emlékei újra csak a várakozással ellentétben, jobban ismertek, mint a dél-oroszországiak.

Eddig még ki nem aknázott forráscsoportot mutat be Tardy János. Kelet-Európa régi térképeivel és azok névanyagával, mint őstörténeti forrással, foglalkozik. E régi térképek olyan ismereteket is közvetíthetnek, amelyekről más források szűkszavúan, vagy egyáltalán nem szólnak. Meglepően gazdag ismeretei voltak pl. Magyarországról

Blaeunak (Salánki J., Mit tud Blaeu hazánkról. *Déri Múzeum* 1966–67 (1968) 247–264).

A változatos tartalmú kötetben olvashatunk még a csuvasok varázslót jelentő szaváról, a Volga vidék magyar utazóiról, csuvas dallam típusokról és más témákról, melyek kevésbé kapcsolódnak régészeti problémákhoz. A 15 tanulmányból háromnak szovjet szerzője van, így a kötet lényegében a magyarországi kutatás sokrétűségét és színvonalát dokumentálja.

Mesterházy Károly

K. H. Gyürky, Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest, 1981. Akadémiai Kiadó, 163 lap, 182 kép, 21 tábla, 13 melléklet.

A „*Fontes Archaeologici*” 1981-ben megjelent kötete a budai várnegyed egyik legfontosabb emlékének, a domonkos kolostornak új feltárási eredményeit ismerteti. A terület kutatója, H. Gyürky Katalin korábbi előzmények után 1962-től közel tízenöt éves munkával végezte el a ma részleteiben a Hilton szálló területén bemutatott kolostorépület teljes feltárását.

A feldolgozás, mint ezt a bevezető leszögezi, elsősorban a szerző saját kutatásainak eredményeit mutatja be, de ott, ahol ez szükséges, kellő kritikával felhasználja a korábbi kutatások eredményeit is. Ugyanitt hangsúlyozza, hogy a történeti forrásanyag felhasználásában nem törekszik teljességre, s a rendelkezésre álló nagyobb anyagból — nagyon helyesen — csak azt használja fel, ami mondanivalójának hitelesítéséhez, kutatási eredményeinek meggyőző igazolásához szükséges.

A feldolgozás első fejezete jól tükrözi H. Gyürky K. szisztematikus ásatási és feldolgozási módszerét. Az ásatás előkészítése idején elvégezte mind a történeti anyag, mind pedig a régi ábrázolások — térképek, metszetek — ide vonatkozó adatainak összegyűjtését, s az ezekből kialakított képet egyeztetette a fennálló maradványokkal. Tájékozódott a terepen abból a szempontból is, hogy a lebontott újabb kori épületek maradványai között milyen mélységben, s milyen állapotban várhatja a további középkori részletek előkerülését. E módszertani fejezetben elmondja, hogy az ásatás során nagy gondot fordított a beépítéseket és az építési periódusokat befolyásoló terepviszonyok megfigyelésére. A nagy összefogó metszetrajzok összeállítása segítette a rétegek, szintek és korok összefüggései közötti jobb eligazodást. A datálásokat a precíz ásatási megfigyeléseken túl messzemenően előmozdította a leletanyag pontos és részletes meghatározása. Az egyes periódusok külső képének elképzeléséhez pedig nagymértékben járult hozzá az előkerült építészeti részletek rekonstrukciója.

A feldolgozás további fejezetei igazolják, hogy a szerző mind az ásatás, mind a feldolgozás során eleget tett a maga elé tűzött igényeknek.

A kötet második fejezete területegységenként adja az ásatás részletes ismertetését. Ettől az elvtől csak a tatárjárás előtti település és a legkorábbi kolostorépület ismertetésénél tér el. Összefoglalja a korai településre vonatkozó, s korábban már leközölt eredményeit, melyek jelentőségét annál inkább ki kell emelnünk, mivel Lócsy Erzsébet első felismerései után tulajdonképpen a domonkos kolostor területén végzett kutatások világítottak rá a legkorábbi vári település lényegére. E korai település létezését és jelentős területi kiterjedését igazolták utóbb Zolnay Lászlónak a Várhegy déli felében végzett kutatásai is.

Az első kolostorépület viszonylag csekély maradványainak feltáráshoz kapcsolódóan nagy érdeme a feldolgozásnak a Várhegy és a Víziváros közötti korai közvetlen összeköttetés felismerése, ill. annak a ténynek a leszögezése, hogy a domonkosok, szokásaikhoz híven, eredetileg itt is fontos útvonal mentén telepedtek le, s ez a városba vezető út csak a későbbi városfejlődés során szűnt meg.

Már az első kolostorépület vizsgálata során felbukkan az a későbbi összefoglalóban is leszögezett követke-

tetése, hogy az első kolostor az építészeti előírások szempontjából is szorosan kapcsolódik a bolognai anyakolostorhoz, és semmi köze nincs a német nyelvterület 13. századi domonkos kolostoraihoz.

A továbbiakban a szerző épületegységenként veszi sorra a feltárási eredményeit, az épületszárnyak, épületek, templom fejlődését, alaprajzi alakulását az idők folyamán, felsorakoztatva régészeti-ásatási bizonyítékait állításainak igazolására. Itt határozza meg az egyes épületrészek rendeltetését, melyek közül külön ki kell emelnünk a domonkos főiskola, a „studium generale” épületének jól indokolt azonosítását. Meghatározásait, azonosításait analógiák felsorakoztatásával támasztja alá.

Külön gondot fordít az épületek tárgyalásán belül a kolostor nyugati szárnyában, ill. a „studium generale” alatt talált fűtőkemencék ismertetésére, szerkezetük, rendeltetésük és koruk meghatározására.

Ezen a fejezeten belül ismerteti lelőhelyenként és rétegenként az ásatás során talált jelentős és korhatározó leletanyagot is.

A feldolgozás külön fejezetet szentel a kő leleteknek, ill. azok rekonstrukciójának (III. fejezet). Megállapítja, hogy a templom 13. századi nyugati főkapuja formailag a bolognai S. Domenicóhoz kapcsolódik, az egyéb 13. századi részletekben általában észak-itáliai cisztercita hatások érvényesülnek. A korai részletek mellett sort kerít a 14–15. századi gótikus és reneszánsz építészeti részletek rekonstrukciójára is, s megállapítja, hogy a királyi kőfaragó műhely jelentős szerepet játszott a budavári domonkosok 14–15. századi építkezéseiben.

A IV. fejezet összefoglalja a budavári domonkos kolostorral kapcsolatos történeti ismereteket, összeveti azokat az ásatás során levont régészeti következtetésekkel, s megállapítja, hogy a két kutatási terület adatai jól, ellentmondás nélkül összecsengenek, nagyon jól kiegészítik egymást.

Vizsgálatait mindig általános európai keretbe ágyazva végzi. Széles körű kitekintést nyújt a korai domonkos kolostorok és a városok — elővárosok — kereskedelmi útvonalak viszonyáról, a lehetőségekhez képest a hazai korai domonkos alapításokról. Így általánosabb értelmet nyer az az előbbieken már kiemelt megállapítása is, hogy a domonkosok kolostorát a Vízivárost a Várhegygel összekötő útvonal mentén építették fel; a kolostor fekvésének az általános domonkos telepítési szokásoktól való eltérése tehát csak látszólagos, a város belsejében való elhelyezkedése csak a későbbi városfejlődés következménye.

Ugyancsak elsősorban külföldi analógiák alapján veti fel a szerző — két másik alternatíva mellett — azt a lehetőséget, hogy a domonkos kolostor templomának két 13. századi periódusa közül az első azonos lehet a tatárjárás előtti település templomával. A legkorábbi domonkos kolostoralapítások ugyanis általában nem rendelkeznek saját templommal, hanem meglévő épületeket használnak fel. A korábbi itt levő templom felhasználása a budavári domonkos kolostor tatárjárás előtti keletkezésére vallana (pontos alapítási idejét ugyanis nem ismerjük), s ezt az elgondolást a szerző több egyéb várostörténeti megfontolással is alátámasztja. Ugyanezt látszanak igazolni az első kolostor igen kis méretei is.

A kolostornak a régészeti adatokból jól követhető 14. századi fellendülését jól alátámasztják és igazolják a külső események: a domonkosok, akik a 14. század első éveinek budai eseményei során a polgársággal szemben a trónkövetelő Anjou Károly pártján voltak, az Anjouk messzemenő pártfogását élvezték, s ez látszik meg a királyi műhely közreműködésével végzett nagyarányú építkezéseken. De új igényeket teremt a domonkos szervezetek feladatkörének változása is: a korábban térítő szerepet betöltő rend egyre inkább a szellemi tevékenység és a tanítás felé fordul, ami a domonkosok iskolájának létrehozásában, s az iskola épületének emelésében teljesedik ki.

Ez időben indulnak meg nagyobb méretekben a temetkezések a kolostor templomában. Érdekes, s messzemenő következtetések levonására alkalmas megfigyelése a szerzőnek, hogy a német polgárság nem temetkezik a

domonkosokhoz; a nagy mennyiségű sírkő között mind-össze két igazolhatóan német polgári sírkő akad.

A 14. század végén újra megkezdett, és a 15. században folyamatosan végzett építkezések ugyancsak a domonkosok életének fokozatos változásáról, valamint a hívek számának növekedéséről számolnak be. A városfalóvezet növekedésével párhuzamos a kolostor bővítése; az új épületek — a vár más részeihez hasonlóan — rá-támaszkodnak az új városfalra. Ez időben növelik a templom kiterjedését is, s boltozzák be a korábban síkmennyezetes templomot és kerengőt. A reneszánsz építkezések valószínűleg csak az elpusztult emeleti részeket érintették, mivel reneszánsz építészeti maradványokat csak a leletanyagban találtak, eredeti helyén egy darab sem került elő.

E korszak jelentős emléke a kerengő udvarában megmaradt, s többek között Mátyás címerével díszített kút.

A kötet értékelő fejezetének a végén a szerző kitér a korábban Horváth Henrik által felvetett domonkos sírkőfaragó műhely kérdésére is. Az ásatás közvetlenül nem adott feleletet e kérdésre; az új ásatás idején talált néhány sírkő és töredék néhány új típussal gyarapította a korábbi együttest. A teljes anyagot tekintve a szerző arra a megállapításra jut, hogy a domonkosoknál talált sírkövek fő típusai megegyeznek a megfelelő korszak egyebütt is talált sírkő típusaival, ill. van köztük néhány egyedi, semmihez sem köthető darab. Várnai Dezső megállapítása szerint egy kőfaragójeles sírkő jelét az Anjou-kori királyi palota egyik támpilléren látjuk viszont, amiből a szerző szerint inkább arra lehet következtetni, hogy a királyi kőfaragóműhely tagjai dolgoztak a domonkosoknál, s egyik mesterüket is itt temették el. A domonkos sírkőfaragó műhely feltételezésének ellene mond az a tény is, hogy szerzeteik elsődlegesen szellemi tevékenységgel voltak elfoglalva.

Összefoglalásában még egyszer rekapitulálja legfőbb mondanivalóit, hangsúlyozottan különválasztva a régészeti feltárás során nyert eredményeit az egyéb irányú kutatásaiból levont következtetésektől. Néhány mondatban összefoglalja a kolostorépület későbbi történetét is, amiből kiemelendő egy érdekes megfigyelés: a leletanyagból kiderül, hogy az első török ostromok után a barátok előkészítettek egy nagyobb restaurálást, amelyhez építőanyagot és szerszámokat szereztek be s halmoztak fel, s félretették a régi épületrészekből megmaradt padló-téglaakat is. A tervezett restaurálásnak azonban gátat vetett a török foglalás.

H. Gyürky Katalin kötetével kapcsolatban összefoglalva az elmondottakat, meg kell állapítanunk, hogy a budavári domonkos kolostor ásatásának feldolgozása mintaszerű példája a középkori régészeti feltárások publikációinak. A szerző kiindulópontját és mondanivalójának bázisát a régészeti feltárás eredményei képezik, de ezt az anyagot széles körű más irányú kutatásokkal teszi teljessé és ad a lehetőségekhez képest legteljesebb képet tárgyról. A publikáció nagy érdeme a jól válogatott képanyag: az ásatási rajzok önmagukért beszélnek, a pontosan és jól meghatározott leletlátlak nemcsak a jelen feldolgozás hitelességét támasztják alá, de igen jó segítséget nyújtanak más ásatások hasonló leleteinek meghatározásához.

A kötetet az ásatások során előkerült állatcsontok feldolgozása zárja: ez utóbbiak vizsgálatát Matolcsi János végezte el: „Die Tierknochen aus dem Dominikanerkloster von Buda”. E vizsgálatok eredményei jól egészítik ki az ásatási feldolgozásnak és leleteinek a mindennapi életre vonatkozó részeit.

Nagy Emese

Ž. Mikić, Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji. Praistorijski period. ANUBiH posebna izdanja LIII, Sarajevo, 1981. Centar za Balkanološka Ispitivanja, knjiga 9. 99 lap, számos szöveggközi táblával, rajzos ábrával és térképpel, valamint 3 oldal német nyelvű összefoglalóval.

Könyvismertetések alkalmával elcsépelet kifejezés már a „hézagpótló” jelző, mégis Ž. Mikić könyvéről szólva

ismét használni kell. A Balkán-félsziget legnagyobb részét magába foglaló országnak, Jugoszláviának őskori kutatási eredményei, akár a régészet, akár a történeti antropológia területén, elengedhetetlenül fontosak egész Európa, de főleg a Kárpát-medence azonos jellegű kutatásai során, hiszen az őskori időkben állandó kapcsolat volt e két terület között, kereskedelmi, kulturális és nagyon gyakran etnikai értelemben is. Nagyon sok őskori kultúra eredet-kérdését csak a Balkán és ezen belül Jugoszlávia földrajzi egységeinek szisztematikus kutatása, feldolgozása révén lehet megválaszolni. Mégis nagyon kevés embertani feldolgozás ismert e fontos területről, ennek viszont fő oka a nagymértékű anyaghiány. Ž. Mikić összefoglaló munkájában az embertanilag feldolgozott őskori leletek áttekintését adja. Ez az összegezés természetesen nem növeli a minimális anyag esetszámát, de egy helyre összegyűjtve megközelíthetőbbé, áttekinthetőbbé teszi a legkülönbözőbb folyóiratok hasábjain szétszórta adathalmazt. A Szerző könyvét a régészeti periódusoknak megfelelően tagolja, s ezen belül kísérli meg az adott korszakok (és sajnos nem régészeti kultúrák) népességeinek jellemzését, bővebben kitérve a Krapinai leletek kapcsán a felső paleolitikum, illetve a későbbi korokat tárgyalva az indoeurópai népesoportok problematikájára is.

Munkáját a maximalitásra való törekvés jellemzi, és sajnos könyvének hibái is ebből fakadnak. Igen zavaró pl. olyan lelőhelyek felsorolása és leírása is a lelőhelyek egyenkénti ismertetése során, melyekről az ásató régészek az embertani anyagot be sem gyűjtötték, annak feldolgozása tehát nem várható, de nem is lehetséges.

Ugyancsak zavaró Ž. Mikić mindenképpen törekvése egy általános taxonómiai összkép kialakítására, még akkor is, ha ehhez a minimális anyag is alig áll rendelkezésére. Ilyen pl. a neolitikus népesség jellemzése, amikor is leszögezi, hogy az egész, hatalmas területet a hosszú időtartam alatt, taxonómiailag igen homogén, mediterrán típusú lakosság lakta (174 o.), mely csak kulturálisan volt heterogén. Migráció Ž. Mikić szerint ez idő alatt a területet semmilyen irányból nem érte. Nem bocsátkozva most abba, hogy e több földrajzi egységet magába foglaló, az Alpoktól és Adriától a Kárpát-medencéig és Makedóniáig húzódó hatalmas területen hány különböző kultúrkörhöz tartozó kultúra népessége élt, hangsúlyozni kell, hogy jelenleg Jugoszlávia teljes neolitikumából csupán 6, azaz hat lelőhelyet ismerünk, melynek embertani anyaga taxonómiai analízisre többé-kevésbé alkalmas. Ž. Mikić térképe ugyanis (168 o.) megtévesztő módon azokat a lelőhelyeket is feltünteti, melyek embertani anyaga megmentésre sem került. A hat lelőhely a következő: Vinča (bizonytalan keltezésű, Starčevo, vagy Vinča kultúra, Szerbia — 10 felnőtt váz), Divostin (Starčevo kultúra, Szerbia — 1 felnőtt), Anzabegovo (kora neolitikum,

1. kép

Makedónia — 2 felnőtt), *Smilčić* (Danilo-Smilčić kultúra, Dalmácia — ca 12, igen rossz megtartású, felnőtt váz), *Hrtkovci-Gomolava* (Vinčaca-Pločnik kultúra, Szerémség — 2 felnőtt) és *Dančeva pećina* (Hvar-Lisičići kultúra, Isztria — 1 felnőtt). A későbbi korszakok jellemzésekor Ž. Mikić is óvatosabban fogalmaz (pl. 167 o.). Egyetlen temető, pl. Vajnska (96 o.) 6 koponyája alapján, óvakodik általános képet rajzolni az ott temetkezett népesoportról és Bezdanjača esetében (178 o.) 23 koponyát is kevésnek tart végkövetkeztetések levonására. Pedig amennyiben egyetlen temető esetében 6 vagy 23 koponyát nem fogadunk el reprezentatív értékűnek, akkor a felsorolt 28 koponya (amelyből csak ca 6 őrződött meg épen), egész Jugoszlávia több mint 250 000 km²-nyi területére vonatkoztatva, még rosszabb arányban képviseli a neolitikum több ezer évét és több kultúrkörhöz tartozó népesoportjait. Lehetséges, hogy a további kutatások, leletek igazolni fogják idővel Ž. Mikić idézett megállapítását, ilyen kevés anyag alapján azonban — egyelőre — messzemenő következtetéseket levonni még igen korainak és megalapozatlannak tűnik.

És még egy kiigazítás: a vučedoli temetkezések embertani anyaga nem vészett el és nem is Magyarországon őrzik (97–98 o.), hanem az Eszéki Múzeum Régészeti Osztályán, illetve a 60-as évek ásatásainak embertani anyaga a Vukovári Múzeumban került megőrzésre (Zoffmann, JPMÉ 1972–73).

Összességében Ž. Mikić könyvét úttörő jellegűnek nevezhetjük, s csak remélhetjük, hogy a szerző további munkáival is hozzájárul majd ahhoz, hogy Balkán őskori népességeinek valódi embertani arculatát megismerjük.

K. Zoffmann Zsuzsanna

H. Todorova, Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien. Prähistorische Bronzefunde IX, 14. München 1981. 66 lap 37 tábla.

A Prähistorische Bronzefunde sorozat (PBF — szerk. H. Müller-Karpe) jóvoltából immár a negyedik olyan kötet látott napvilágot, amely a Délkelet- és Közép-Európa rézkori, vagy más néven korai féművessége egy-egy területe nagy méretű részeszközeinek teljes leletanyagát ismerteti. Szlovákia, Románia és Ausztria leleteinek katasztere után most Bulgária anyaga került bemutatásra. Mivel pedig a magyarországi leleteket tárgyaló kötet is sajtó alatt van, márcsak a Cseh- és Morvaország, Jugoszlávia és a Szovjetunió területén napfényre kerültek ismertetése marad hátra — eltekintve elenyészően kis számú távolabbi területre elsodródott példánytól. Ez azonban az egész érintett féművesség jelenleg ismert hagyatékának már csak egy kisebb részét képezi.

A legilletékesebb kutató, H. Todorova tollával megírt munkát igen kíváncsian vártuk és örömmel is vettük a kezünkbe, mivel az éppen annak a területnek az anyagát dolgozta fel, amelyet az utóbbi időben a kutatás a korai féművesség problémája szempontjából kulcsfontosságúnak tekint. Különösen a rézben és aranyban csodálatosan gazdag varnai I. sz. temető leletei kerültek az érdeklődés központjába, amiért is szerföltött sajnálunk, hogy azokat eddig csak mozaikszerűen ismertük. Most azonban e munka révén ezekről nemcsak fogalmat, hanem teljes képet is kaptunk.

A PBF sorozat köteteiben a leletkatasztert megelőző szöveges fejezeteket a tárgyalt leletanyag általános szempontú értékelése és a feldolgozás módszereinek ismertetése képezi. Ezt megtaláljuk Todorova munkájában is, ha nem is különösebb terjedelemben.

Egy rövid bevezetés tájékoztat bennünket az érintett időszak időrendi felosztásáról. Ehhez egy részletes táblázat is tartozik, amely azonban a Bulgáriát környező vidékekre is kiterjed, a Kárpát-medencétől és Ukrajnától Anatóliáig. A bevezetés ismerteti még a kérdéses leletanyaggal eddig foglalkozó irodalmat is.

A tulajdonképpeni értékelő rész főként E. N. Černychnek a bulgáriai leletek metallurgiai vizsgálatával

kapcsolatos kutatási eredményeire épül fel. A réz felhasználását illetően három fázist állapít meg: I. Árak, gyöngyök, gyűrűk és karperecek készítésének ideje, amely a bulgáriai nomenklatúra szerinti korai és részben már a középső rézkorra esik (nálunk korban megfelelője a zselizi, bükki, lengyeli és tiszai kultúra lenne). II. A legkorábbi nehéz rézeszközök (zömök, nem nyéllyukas balták, majd idővel a nyéllyukas balták, pl. a pločniki típusúak, végül a hajlott testű nyéllyukas balták) készítésének ideje, amely a bolgár későrézkornak felel meg (= tiszapolgári kultúra). III. Ellentett élű csákányok és laposbalták kora, amelyek a bronzkorba való átmenet időszakában voltak használatban (= a bodrogkeresztúri kultúra ideje). Abszolút időadatokat tekintve ez a hosszú kronológia szerint a 4. évezredet jelenti, kalibrált adatok szerint az 5-től a 4. évezred közepéig terjedő időt. A fentiek alapján a szerző — Renfrew véleményével egyezően — a bulgáriai rézművesség kialakulását az anatóliai elé helyezi és önállóan kifejlődöttnek tekinti. A késő neolitikumtól a korabronzkorig nincs is kapcsolat a Balkán északi részére és a „Kelet” között.

A rézművesség kialakulását a szerző annak tulajdonítja, hogy a neolitikus gazdálkodás továbbfejlődésének egyetlen lehetősége új, termelékenyebb eszközök használatbavétele volt, amihez Észak-Thrácia és Strandža gazdag rézleletei kellő előfeltételt biztosítottak. Az új eszközkészlet azonban visszahatott a gazdálkodásra és nagyarányú fellendüléshez, városzerű telep (tellek) egész sorának kialakulásához (?) vezetett. Ugyanakkor a későrézkorra jelentős kulturális integráció következett be. A rézkor végével azonban a rövid időre beállott egység felbomlott és Északnyugat-Bulgáriától eltekintve, a telletek megszűnésével párhuzamosan a rézművesség terén óriási visszaesés következett be. Okát a szerző a steppei népek inváziójára vezeti vissza, a lakosság kipusztulásában pedig szerinte az invázió okozta járványoknak is lehetett szerepük.

Amíg a bulgáriai rézkor eszközeinek nyersanyaga — a pločniki típusú balták kivételével — a Černych-féle III–V. csoportba tartozik és Észak-Thrákiából származik, addig utóbbiakéra, úgyszintén az átmeneti időszak ellentett élű csákányaiéra és laposbaltáiéra az I–II. csoport a jellemző, amelyek termőhelye Északkelet-Szerbia, többek között éppen Rudna Glava. A szerző ebből azt a következtetést vonja le, hogy miután az átmeneti időszakból származó északnyugat-bulgáriai rézleletek nemcsak a nyersanyagukat tekintve, hanem tipológiailag is eltérők, azok nem is helyi termékek, hanem importok lehetnek.

Várna környéke jelentős rézfeldolgozó központ volt, amely a nyersanyagot Thrákiából szerezte be. Részben ennek, részben a kedvező kikötője révén lebonyolított tengeri kereskedelemnek (?) tudható be a szerző szerint az itteni lakosság rendkívüli meggazdagodása, ami differenciálódáshoz és egy vezető réteg kialakulásához vezetett.

A fenti megállapítások alátámasztására a szerző több grafikont is közöl, amelyek egy részét Černychtől vette át.

A korábbi PBF kötetektől eltérően a szerző még a leletkatasztert megelőző felsorol 62 jelentősebb rézlelet-helyet (rézbányát, telepet, temetőt), megadva a rövid jellemzésüket, kormeghatározásukat és a részletes irodalmakat.

Rövid fejezetet szentel a szerző a tipológiai rendszer magyarázatának. Rendszere meglehetősen bonyolult, minthogy a nagyesszközökön belül megkülönböztet csoportokat, alcsoportokat, alcsoportváltozatokat, típusokat, típusváltozatokat.

A leletkataszter felépítése nagyjából azonos a PBF-kötetekben alkalmazott formával: a lelőköri körülményeket, a leletegyüttes többi tárgyát, a lelet korát, az őrző gyűjteményt és a lelet irodalmát találjuk felsorolva. Sajnáljuk, hogy a tárgyak méretei és a leltári számuk nincs közölve.

A leletkataszterhez függelék is csatolkozik, amely rész kis leleteket — fűrőket, árákat, horgokat, „harpunahegyek”-et, kampóban végződő eszközöket, végül huzalszerű nyersanyagot ismertet, összesen 33 darabot. A teljes anyag — 322 lelet felsorolásától a szerző eltekintett

(amit sajnálunk), mivel az szerinte tipológiailag nem különösen változatos, amellelt annak összegyűjtése és leírásolatlása gyakorlatilag nem lett volna lehetséges.

A képanyag 17 táblára terjed ki. Ehhez a PBF-sorozat gyakorlatának megfelelően 12 táblán elterjedési térképek csatlakoznak. Viszont újszerű az, hogy azok nemcsak a típusok, ill. lelőhelyek topográfiájára, hanem a „Balkán-kárpáti metallurgiai tartomány”, valamint ugyanennek a területnek a bulgáriai rézkor idejére eső kultúráinak elterjedésére is kitérnek. Ugyancsak újszerű, hogy egy telep (Poljanica) rétegeinek alaprajzai is bemutatásra kerülnek.

A táblákat a telepek szinkronizáló grafikonja és ugyancsak a PBF-sorozat szokásához híven leletegyüttesek bemutatása után a nagyleletek szinkrontáblázata zárja be.

Igen sajnálatos, hogy a jelentős és hasznos munka szövegébe néhány szarvashiba csúszott be. Ezek ugyan bizonyára sajtóhibák, de a korrekció során kiigazíthatók lettek volna. Kifogásolhatnók azt is, hogy a néhány előforduló magyar név szinte véletlenül sincs helyesen írva: pl. Mezőkeresztés, Bück, Körös, Alföldy (értsd alföldi vonaldíszes kerámia), Toszhalom (értsd Csőszhalom) stb. Igaz, más, nem bulgár név esetében is találkozunk ilyen hibával: pl. Železovce, Ariusz stb. Ezek ugyan a szakembert nem tévesztik meg, az viszont már értelemzavaró (legalábbis az első olvasás során), hogy „Kupferschwertgeräte” szerepel „Kupferschwergeräte” helyett (V. old.), hogy kétszer is „Spätneolithikum” van írva „Spätneolithikum” (5. old. és 32. t.), „kurznackige” „langnackige” (35. old. 2. sor), „nordöstliche” pedig „nordwestliche” (48. old.) helyett. De az is, hogy a 7. ábrán a „Flachbeile” oszlopában az „Übergangszeit (unstratifiziert)” és „Äneolithikum (stratifiziert)” felirat fel van cserélve (vö. 14. old. 1–7. sor).

Az viszont már az adatok hitelességét is kétségbe vonhatja, hogy a 37. oldalon levő táblázat és a közvetlenül alatta levő sorok szerint a Vidra típus C változatának bal-tái kizárólag a Černych-féle III. és IV. csoporthoz tartozó rézből készültek (III. csoport 1 db, IV. csoport 2 db), holott a leletkataszter szerint (39. old.) 2 balta nyersanyaga tartozik a III. csoportba, 1-é viszont a II.-ba.

Sajnos, nem ez az egyetlen eltérés a munka során ismétlődő számszerű adatok között. Így az 1. oldalon azt olvashatjuk, hogy többek között 59 nyélluk nélküli (Beil), ill. 63 nyéllukas balta (Hammeraxt) szerepel a leletkataszterben. Ott azonban 60, ill. 62 van felsorolva. A 7. ábrából kiolvasható számadatok is csak mintegy egyharmadukban egyeznek a leletkataszterben levőkkel. A 6. ábra adatai meg teljességgel érthetetlenek; a Černych által analízált nagyezsköz leletek száma e grafikon szerint — a léptéket véve alapul — összesen 288 db lenne, ugyanakkor a leletkataszterben mindössze 202 tárgy van megemlítve s azok közül is csak 147-nél van megadva a nyersanyagának csoportja.

Szöveg és térkép (8. old., ill. 28. t.) között is figyelhető meg ellentmondás. Az előbbi helyen — Černych után — 4 fémműves vidéket sorol fel, a térképen viszont csak három van kirajzolva, azok is eltérő nevekkkel. Közülük az utolsó, az „Erdélyi tartomány” felölelné Északnyugat-Szlovákiát és Morvaországot is, bár E. Schubert két (1978-ban Plovdivban és 1979-ben Nové Vozokanyban elhangzott) előadásából tudjuk, hogy ennek a vidéknek a leletei az Alföld és Erdély rézeszközeitől eltérő nyersanyagból készültek. Ez egyébként M. Novotná munkáiból is kitűnik.

A 32. tábla áttekintést óhajt adni a délkelet-európai rézművesség területén, a bulgáriai későrézkorral egy időben virult kultúrák elterjedéséről. Ennek a Kárpát-medencét érintő részével nem tudunk egyetérteni. A tiszapolgári kultúra területét ugyanis az egész Dunántúlra és az egész Szlovákiára kiterjeszti, a Tisza vidékét pedig széles területet tekint a csőszhalmi kultúra hazájának. Ebből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy általunk csak futólag ismert vidékek őskori térképeinek megrajzolásánál az adott vidék kutatásainak eredményeire kell támaszkodnunk.

Todorova munkájának átnézése során sajnálattal

tapasztaltuk azt is, hogy az egyébként sem bő irodalmi hivatkozások között egyetlen magyar tanulmány sem szerepel, pedig hát a magyar kutatás a rézkorral és a rézleletekkel kapcsolatban éppenséggel produkált már valamit. Igaz, a PBF sorozat többi, rézeszközöket ismertető köteteit sem merítette ki túlságosan az értékelő fejezetben.

A fenti észrevételeink ellenére mégis igaz örömmel üdvözölhetjük e munka megjelenését és őszinte köszönetet mondunk a szerzőnek az anyag összegyűjtésének és leközlésének nagy fáradságot igénylő munkájáért. Biztos vagyok benne, hogy még hosszú időn át a régész generációk egész sora fogja Todorova könyvét forrásmunkaként felhasználni.

Patay Pál

G. Gallay, Die kupfer- und altbronzezeitlichen Dolche und Stabdolche in Frankreich. Prähistorische Bronzefunde. VI. 5. München 1981. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 164 lap, 58 tábla

A PBF VI/5. kötetében a franciaországi réz- és korabronzkori törökkel, valamint vágótörökkel ismerkedhetünk meg. Ez a jelenlegi a két kötetre tervezett monográfia első köteteként látott napvilágot.

Amint ezt e monográfia sorozatnál már megszoktuk, itt is rövid kutatástörténeti, technikai részleteket ismertető, valamint kronológiai témájú fejezet vezet be a tulajdonképpeni anyagközlést. A franciaországi bronzkor kutatás számunkra kevésbé ismert részletei elevenednek meg, ha röviden is az első fejezetben, s összefoglalását a nizzai kongresszus alkalmával kiadott őstörténeti monográfia idézésével zárja a szerző. A további részletek jobb megértését szolgálja a következő rövid fejezet, amely a legszükségesebb technikai részleteket tartalmazza. Nem kevésbé nélkülözhetetlenek azok az időrendi vonatkozások, amelyek a különféle törtípusok vagy változatok kialakulására, fejlődésére derítenek fényt.

Az anyagismertetésben felsorolt ötszázharminchért réz- és korabronzkori tör mintegy félszáz típust, ill. variánszt képvisel, az egyszerű rovátkolt markolatú rézlapoktól egészen az igen finoman és aprólékos gondossággal kidolgozott, tömör markolatú példányokig.

A már említett, két oldalukon rovátkolással határolt markolatú, egyszerű típusokat követően esik szó azokról a háromszög idomú törökről, amelyek igen szoros rokonságot árulnak el a hasonló korú magyarországi példányokkal. Ezek a már nyelnyújtványosnak minősülő török több variánszal is szerepelnek Gallay feldolgozásában.

Az ún. Fontbuisse típusok a harangedény kultúrával hozhatók nem egy esetben összefüggésbe. Ugyancsak harangedény környezetet idéznek a rövid, háromszög pengéjű, keskeny, hosszúkás markolatú ún. Soyons török. Ez utóbbiak a sajátos dél-franciaországi harangedény kultúra körébe tartoznak, de hasonló példányok más regionális harangedény csoportok anyagában is előfordulnak. Valójában ugyanezt a kultúrát idézik fel a lényegében hosszabb, de keskeny pengéjű markolatnyújtványos török. Ez utóbbiak részben Bois-en-Ré és Trizay megjelöléssel szerepelnek az összeállításban. E jellegzetes fegyverek észak- és nyugat-franciaországi lelőhelyeket egyaránt képviselnek, mindenesetre hasonlókat más harangedény provinciákból is ismerünk.

Érdemes megemlítenünk, hogy Franciaországban a harangedény kultúra, amint ezt a rendelkezésünkre álló stratigráfiai adatok igazolják, a kései rézkort képviseli, de időtartama átnyúlik a korai bronzkorba is. Ezt látszanak alátámasztani bizonyos C 14-es vizsgálatok. Mindenestre a Gallay által felsorolt réztörök már nem tartoznak a legkorábbi harangedény leletegyüttesek közé.

Figyelmet érdemel az a magyarázat, amelyet a szerző e török eredetéhez fűz; úgy véli, hogy e jellegzetes fegyverek eredete szoros összefüggésben lehet a harangedény kultúra származásával. Két származási hely jöhet szívesre szóba: az egyik az Ibériai félsziget, míg a másik Közép-Európa keleti régiója. Egyértelműen azonban ezek egyi-

két sem lehet bizonyítani, sőt az eredetet illetően még más elképzelések is akadnak.

Külön fejezetet szentel Gallay a rézkori török használati módzatának. A különféle nyélképzések mellett figyelmet érdemelnek azok a példányok, melyek feltehetően vágótörként kerültek egykor használatba, erre utalnak az ezeken felfedezhető kopásnyomok. Gyakran észlelhető a pengén utánélezés, s ez Gallay szerint világosan bizonyítja, hogy nem csupán szúrássra, hanem késként is használták ezek egyikét-másikát.

A kötetben közölt török túlnyomó többsége már a korai bronzkort képviseli, s az ide sorolható példányok formájukat tekintve rendkívül változatos képet mutatnak. Vannak egyszerű nyélapos példányok, két-három, sőt több szeggel is felerősítve, de nem ritka közöttük a szépen díszített változat. Ezek típusbesorolása rendkívül változatos képet mutat, s ennek megfelelően kultúrákhoz való tartozásuk is.

Érdekes külön is megemlékeznünk a miniatűr török franciaországi képviselőiről, amelyek a hasonló magyarországi példányokkal ellentétben nem sírokból, hanem települési rétegekből származnak. A korai bronzkori török közül minden bizonnyal a tömör markolatú, rendszerint díszített példányok érdemlik a legtöbb figyelmet, annak ellenére, hogy ezek között alig ismerünk hiteles körülmények közepette előkerült darabokat. A nagyjából az Aunetitz kultúra korának megfelelő török a Rhone kultúrát képviselik elsősorban Franciaországban, s ha távolról is, mindenesetre rokonságban lehetnek a Kárpát-medence hasonló darabjaival, s talán rövid pengéjű kardjaival is.

Teljesen eltérnek a fenti töröktől a sok lokális sajátosságról tanúskodó ún. breton török. E szokatlan nyélképzésű fegyvereknek több változatát is elhatárolja Gallay, s mindegyikük kivétel nélkül azokhoz a breton halomsírokhoz tartozik, melyekről igen részletes képet kapunk a szerző tollából.

Végezetül külön csoportot képeznek e fegyverek családjában a vágótörök. Ez a törféleség formáját tekintve alig különböztethető meg egyszerű rokonától, használatát tekintve viszont alaposan eltér tőle. A Franciaországban eddig napvilágra került mintegy félszáz vágótörből alig néhány tartozik jól keltezhető leletegyütteshez, mindenesetre ez utóbbiak kétségtelenné teszik korai bronzkori jellegüket. Talán külön is érdemes megemlékeznünk egy Armentièresből való példányt, amely Gallay szerint délkelet-európai vágótörökre emlékeztet, egészen pontosan a Mozsolics Amália által a romániai Persinariából közölt darabokra. A Montreuil-sur-Mer-i vágótört pedig „közép-európai – magyarországi” csoporthoz tartozónak véli.

Az anyagismertetést igen jó dokumentáció, szemléletes összehasonlító táblázatok egészítik ki, s a már megszokott, nélkülözhetetlen térképmelléletek. Nem hallgatható el az az aggodalom, amely e kötetekben egyébként elburjánzó típusok és variánsok légijához fűződik. Senki sem tagadja a világos osztályozás szükségességét, azonban az egyre inkább szerteágazó alcsoportok nem egyszer csupán a különböző öntőminták használatára deríthetnek fényt. Mindenesetre ezen a téren Gretel Gallay kötete a mértéktartóbbakhoz tartozik.

Kőszegi Frigyes

P. K. Schmidt – C. B. Burgess, *The Axes of Scotland and Northern England*. Prähistorische Bronzefunde. IX, 7. München 1981. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung XI + 297 lap, 2 ábra, 153 tábla

A tekintélyes kötet szerzői a brit szigetek északi részéről származó összes bronzvész és balta teljes körű leírását vállalkoztak. A katalógus a hamisítványok felsorolásával együtt 1759 jelzőszámot tartalmaz. A teljesre törekvő corpus rendkívül tömör, mindazonáltal

pontos és érzékletes leírásokat tartalmaz. Modern szemléletű, kitűnő alpmunka, alkalmas kiindulópont mindazok számára, akik ennek a viszonylag távoli területnek a bronzkori fémművességét akarják vizsgálni.

A munka bevezetőjében közölt áttekintés a bronzkori fémművesség kutatástörténetét ismerteti a „régiségek” osztályozásának XVIII. századi kezdeteitől fogva. Az első összefoglalás, mely a régészet szempontjából igazán fontos, a nagy múlt századi corpusok sorába tartozik. Ez Evans 1881-ben közölt műve, jelentőségét tekintve Hampel József öt évvel későbbi anyagközlése a kínálkozó hazai párhuzam. A britanniai bronzkorral közölt tanulmányában Montelius tipológiai alapon öt periódust különített el. Ezt a periodizálást sohasem fogadták el igazán a brit kutatók, bár a század első évtizedeiben elsősorban nem a nagy áttekintések, hanem az egyes területek bronzkori fejlődésének részletező vizsgálata volt soron.

1938-ban jelent meg S. Pigott monográfiája a Wessex kultúráról, amely jól meghatározható síregyüttesek elemzése révén állapította meg azokat a kapcsolatokat, melyek az angliai kora bronzkort a kontinens és a Mediterraneum fejlődésével összefűzik. A sírokból származó anyag alapján közelebb jutott a kutatás több, azelőtt csak raktárletekből vagy szórványokból ismert típus pontosabb besorolásához is.

Inkább csak a tipológiai rendszerezés szempontjából jelentős Megaw és Hardy műve (1938), mely a lapos és szárnyas vésőket rendszerezi forma és díszítés alapján.

A II. világháború utáni korszakban elsősorban Britton, Harbison és Coles munkái vitték előre a fémművesség vizsgálatát, ezekre alapozta 1974-ben megjelent összességét Burgess.

A bronzkori fémművesség induló fokozatát Burgess szerint a trapéz alakú „A” rézvészök (Castletown Roche) reprezentálják, ezt követi az ívelt oldalú forma. A következő fokozat a fokukon elvékonyodó rézvészök („AB”) megjelenéséhez kapcsolható, és a harangdedűenes csoportok megjelenésével párhuzamos (Knocknague Frankford). A bronzmegmunkálás kezdete (III. fokozat, Killaha Migdale) is megelőzi még a Wessex kultúrát, elvékonyodó fokú „B” vészök jellemzik, és – legalábbis Dél-Angliában – a közép-európai Reinecke A1-periódusnak felel meg.

A Wessex kultúra első szakaszában tűnnek fel a „B” vészök fejlettebb, díszített változatai (IV. fokozat, Ballyvalley – Colleard). Jelentős fejlődés következik be a Wessex kultúra második szakaszának idején, többek között a szárnyas vészök megjelenésével (V. fokozat, Inch Island – Gavel Moss – Arreton). Az ekkor lejátszódott fejlődés évei kapcsolatait és gyökereit vitatta Renfrew C₁₄ adatok alapján, az újabb eredmények azonban sorra cáfolják a kulturális diffúzió jelentőségét tagadó tábor érveit, így továbbra is a lényegében S. Pigott alkotta történeti rekonstrukció látszik elfogadhatónak.

A középső bronzkori fejlődés tisztázása különösen azért nehéz, mert az új formák lényeges része a Wessex kultúra területén kívül alakult ki. Joggal feltételezhető, de egyértelműen nem bizonyított, hogy azoknak az új típusoknak a kialakulása, melyeket tipikusan középső bronzkoriaknak véltek, a Wessex végső szakaszával párhuzamos is lehetett. A késői Wessex kultúra, mely a helyi kora bronzkor hagyományait folytatja, a korai halomsíros korszakkal egy időben még virágzott. Az ekkor a Wessex elterjedési területén kívül megjelenő formák között legjellegzetesebb a nagyszámú talpas vész (Absatzbeil, palstave). A szerzők rendkívül alaposan vizsgálják az ezzel kapcsolatos elméleteket, és arra a feltevésre jutnak, hogy a típus a korábban már fejlett szárnyas vésőket gyártó bronziparral rendelkező Wales és Írország területén alakult ki a Reinecke BI (Koszider, Lochham) korszakban (Acton Park).

Az észak-angliai középső bronzkorba tartoznak a közelebből keltezhetetlen kettős balták, melyeket a kutatók egy része műkenéi importnak tartott és tart, bár felmerült az a gyanú, mely szerint nem angliai leletekről, hanem a legújabb korban odakerült tárgyakról van szó. (Hasonló kétség jogosnak látszik a ciprusi töröket illetően.)

A középső bronzkor vége (Penard-fázis) az első tokos vésők megjelenésével jellemezhető és a korai urnamezős korszakkal párhuzamosítható.

A késői bronzkor a Wilburton fázissal kezdődik, a wilburtoni depot jellegzetes típusai közé a levél alakú kardok, köpis lándzsák, késői talpas vésők, üregek bronzkarikák tartoznak. A késői bronzkori fejlődés a Llynfawr – Sompting fázissal zárul, amelynek típusai a Ha B₃ fázis idejére keltezhetőek, de ennél későbbi, Ha C₁ jellegű tárgyakat tartalmazó kincsekben (Adabrock) is előfordulnak.

A közölt forrásanyag mintegy 90%-a szörványlelet abban az értelemben, hogy sem telephez, sem temetkezéshez nem kapcsolható. Temetkezésekben alig került elő bronzvéső vagy balta, ez a rendszerezéshez oly fontos támpont nem állt a szerzők rendelkezésére. Ásatás során telepről került elő egy késő bronzkori műhelymaradvány és egy kisebb depot, de a legtöbb lelet előkerülésének pontos körülményei ismeretlenek.

A legfontosabb leletegyüttesek kétségtelenül a bronzkincsek. A területenként és koronként változó jellegű forráscsoporton belül a korai időszakban főleg a személyes vagyont, ill. kereskedő készletét képező kincsek dominálnak, a metallurgiai fejlődés egyre több műhelydepot elrejtését eredményezi. Az egész bronzkor folyamán jelentős lehetett azoknak a kincseknek a száma, amelyeket áldozatként helyeztek földbe, folyóba, mocsárba. Több esetben nem könnyű eldönteni, hogy az előkerült „depot” az azonos helyre különböző időpontban rejtett egyes tárgyak halmaza, vagy eredetileg is egységes leletegyüttes.

A szerzők által tárgyalt területről származó leletegyüttesek többsége késő bronzkori. A típusok elterjedését közlő térképeket követően ezeket a lelettársulásokat is bemutatja a könyv. Megemlítjük még, hogy a korai bronzkori vésők öntésére szolgáló nyitott öntőformák bemutatása a munka külön érdekessége. Ezek főleg Északkelet-Skócia egy kisebb körzetében kerültek elő, ami egy fontos gyártási központ lokalizálását teszi lehetővé.

P. K. Schmidt és C. B. Burgess munkája mind az anyagközlést, mind az értékelést tekintve alapvető jelentőségű, rendkívüli gondossággal és nagy felkészültséggel megírt monográfiát eredményezett, amelyet minden biznnyal sokáig forgatnak még az angliai és nyugat-európai bronzkor kutatói.

Ecsedy István

M. Weidemann, Kulturgeschichte der Merowingerzeit nach den Werken Gregors von Tours. Mainz 1982. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte. Monographien, Band 3. Teil 1: 375 old, Teil 2: 400 old. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Kommission bei Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn.

Kárpát-medence történetének utóbbi 2000 évét sokféle szempontból lehet vizsgálni, s ezek közül nem a legutolsó az Európába való kulturális integrálódás kérdése. Kárpát-medence története során hol az Európába való integrálódás (a kelta, római, germán időkben és a magyar középkorban), hol pedig éppen az ezzel ellentétes tendencia érvényesült: (a hun, avar, magyar honfoglaláskorban vagy a török korban).

Egy ilyen Kárpát-medencei „törési” időszakban, 567/568 táján élt Toursi Gergely és volt 573 és 594 között érsek a franciaországi Toursban, a száli frankok galliai megtelepedése után eső száz esztendőben. Így kortársra volt annak a folyamatnak, melynek keretében Kárpát-medencében a gepidák – svédek – langobardok 567/568-ig megindultak a nyugat-európai germánokhoz hasonlóan a korai feudalizmus/kereszténység útjain. (Hogy itt nem utólagos belemagyarázásról van szó, azt talán legszembetűnőbben a frank – langobard királyi házassági kapcsolatok jelzik.) Baján avarjainak megjelenésével a gepida és langobard fejlődésben törés állt be, s elsősorban ezért rendelkezünk Kárpát-medence 454–567 közötti időszakára – a galliai frankokra vonatkozó írott forrás-

anyaghoz képest, azzal összehasonlítva – oly’ kevés forrásanyaggal.

Toursi Gergely történeti művei azt a Nyugat-Európát mutatják be, amelyhez Kárpát-medence gazdasági, kulturális közeledése az avarok miatt 567-ben megszakadt, hogy a folyamat csak 1000 után indulhasson meg újra.

M. Weidemann munkája az Ennstól keletre dolgozó régészeknek azért különösen érdekes és értékes, mert egy kortárs, Toursi Gergely alapján, mutatja be, hogy a VI. századi frankoknál – a kelet-európai germánokhoz viszonyítva valószínűleg fejlettebb gazdasági és társadalmi formák között – milyen ÉLET zajlott, s ebből igen plastikus következtetések vonhatók le a minimális írott forrásanyagon kívül elsősorban csak régészeti forrásokból megismerhető közép-dunavidéki germán királyságok lakóinak életére is. (A magyar kora középkori történeti és régészeti, valamint művelődéstörténeti kutatás és az olvasók mindmáig fájó vesztesége, hogy a Gombos Albin szerkesztette „Középkori krónikások” c. sorozatban – Keller Imre fordításában – már 1904-ben meghirdetett kötet, „Toursi Gergely: A frankok története” csak a tervezetig jutott el, és soha sem jelent meg.)

M. Weidemann közel nyolcszáz oldalas munkájának tartalmi ismertetésére aligha nyílik mód, hiszen ezt a munkát röviden talán az 593/594-ben írt „Frank Néprajzi Lexikon”-ként lehetne jellemezni, azzal a különbséggel, hogy a címszavak nem az ABC, hanem tematikus sorrendben követik egymást. Sőt az etnográfia hazai tartalmával összevetve sokkal többet is ad, hiszen nemcsak a „népet” mutatja be, hanem a teljes társadalom keresztmetszetét adja: a királytól a szolgákig, az érsekektől a remetékig, a késő római szenátori eredetű családoktól a külföldi eredetű kereskedőkhig. A munka maga hét fejezetre bomlik: 1. állam és jogi élet, 2. települési viszonyok, 3. egyházi élet, 4. hadászat, 5. társadalmi osztályok és a népesség helyzete, 6. kereskedelem és közlekedés, 7. mindennapi élet. Az egyes fejezetek azután sok, jól tagolt alfejezetből és címszóból állnak; a tartalomjegyzék maga 14 nyomtatott oldal!

A kötetben vázolt állapotok a Toursi Gergely szemével látott galliai helyzetképet tükrözik, de elsősorban nem a frankok által 481-ig megszállt északi, hanem a galliai romanizált területeket: késő antik/római és germán lakossággal, melynek körében a későrómai élet – városok, egyházi szervezet, latin kultúra, nyelv és írásbeliség, római közigazgatás nélkül, de kevés változással a római jog alapján – tovább élt. A római származású szerző: Toursi Gergely a frank/római együttélést, egymás mellett élést, és a katolizált germánok meginduló asszimilációját már mint status quo-t élte át.

A Kurt Böhnernek ajánlott bevezetőjében M. Weidemann hangsúlyozta, hogy nemcsak azok a fogalmak, tárgyi emlékek és életjelenségek nyertek feldolgozást, melyeket a régész felhasználhat, hanem azok is, melyek számunkra, régészeknek, megfoghatatlanok maradnak. Ez a teljességre való törekvés azután az, amitől minden fejezetben az élet lüktet, legyen szó akár püspöki beiktatásról vagy gyilkosságról, csodákról vagy bármilyen más témáról. M. Weidemann tudatosan Toursi Gergely szövegére korlátozza vizsgálatát és még a legkézenfekvőbb esetekben (pl. település viszonyok, hadi felszerelések) sem vesz tudomást a régészet eredményeiről, de ez a tudatos elhatárolás azzal az eredménnyel is jár, hogy a régészeti részeredményektől függetlenül tár képet élénk, meg-hagyva a régészeti és történeti eredmények szintetizálásának lehetőségét a későbbi kutatás számára.

A munka – még a legelvontabb jogi témák is – attól válik érdekessé, hogy nemcsak a „szabályt” mondja el, hanem pontosan felidézi azt a Toursi Gergely által leírt esetet is, amelynek kapcsán a szerző vázolja az átlagosat, sőt a kivételes eseteket is. Módszerét tekintve a munka erőnye, hogy minden esetben szó szerint közli a forrás odavágó sorait, tehát az olvasónak a kötetek használatakor nem kell egy egész kis könyvtárral magát körül-bástyáznia.

Amit M. Weidemann munkájából a recensens hiányol, az a jelenségek térképes értékelése, ill. egyáltalán a

térképek használatának teljes mellőzése. Ez különösen az I. kötet állam- és egyházszervezeti részénél hiányzik, ahol pl. dukátusokat, püspökségeket vagy a négy részre osztott királyságot — a kötet szöveges részeinek gazdagságához hasonlóan lehetett volna bemutatni, vagy pl. Toursi Gergely életének állomáshelyeit, utazásainak helyét térképezni, s ezzel jelezni azokat a vidékeket, melyeket első kézből ismert stb.

M. Weidemann könyvének elolvasása — talán — semmilyen Kárpát-medencei történeti/régészeti kérdésben sem fog olvasójának konkrét segítséget adni problémái megoldásában, de biztosan közelebb fogja vinni a kora középkor megismerésében, mert a korszakba való beleélést segíti elő, s ha olvasása közben újra meg újra rádöbbenünk arra, hogy az általunk feltárt sírok, házak, gödrök, leletek az egykori élet milyen szerény és sajnos igencsak szürke vetületei, akkor nemhiába alkotott Toursi Gergely, csoportosította adatait M. Weidemann, és nem hiába veszi magának a fáradságot az olvasó sem, hogy munkáikat tanulmányozza.

Kiss Attila

Adelige Sachkultur des Spätmittelalters. Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 5 — Österreichische Akademie d. W. Sitzungsberichte, 400. kötet. Wien 1982. 386 lap, 71 kép.

A középkori anyagi kultúra társadalmi tagozódás szerinti csoportosítását követő konferenciák sorában ezúttal a nemesi életforma tárgyi vetülete került sorra. A nagyszámú és sokrétű feldolgozásokból itt csak azokra hívnánk fel a figyelmet, amelyek eredményeikben a régészeti kutatás számára is hasznosíthatóak.

H. Hundsichler—G. Jaritz—E. Vavra módszertani tanulmánya a nemesség szerepét kutatja. Véleményük szerint a városi-polgári vagy az egyházi-kolostori életforma viszonylag jobban kutatott és ismert, a késő középkori nemesség életéről, életviszonyairól és tárgyi kultúrájáról sokkal kevesebbet tudunk. (Ez természetesen elsősorban az osztrák kutatásra vonatkozik, de részben reánk is áll.) Ami ismert, az inkább általánosítás elszigetelt irodalmi források (főleg a költészet) és szórványos levéltári adatok alapján. Régészet és történettudomány összekapcsolatát érdeklődése most indult meg, de az utóbbi még mindig a jogi, politikai és gazdaságtörténeti kérdésekre figyel. A tárgyi kultúra szempontjából vizsgálódó, hogy pl. mi a különbség a polgárság leggazdagabb rétegével összevetve, mennyiben volt szerepe a nemességnek az új életvitel bevezetésében (vagy a régi stagnálásában)? Az írott forrásanyag nagyon szűk (számadások, leltárak). Megállapítható pl., hogy a 15. sz.-ban a kályhák és az üvegablakok rendszeres kísérői a nemesi lakóhelyeknek (az üvegablak még csak a Stube-ban); ugyanígy a tetőcserép is nagy érték ekkor, csak lassan hódít teret Ausztriában, a várakban díszítő szerepe van (Palas, Kapelle). — A szerzők részletesen elemzik írott források alapján az étkezési szokásokat (amelynek számunkra régészeti vetülete csak egyes ételeknél jelentkezik, de ezek is alkalmassak a különbségek megfigyelésére!).

R. Endres a nemesi életforma különböző előjeli korabeli megítéléseit idézi; egyik oldalról megvetéssel nyilatkoznak a fényűző és külsőségekben megnyilatkozó életükről (vadászat, tornák, játékok, háborúskodások, ivászat), másoknál sajnálkozás a jobb sorsra érdemes nemesi családok elszegényedése miatt (16. sz. eleje). Valóságos képet frank várak és erősségek 1525-ben felvett kárleltáraiból kaphatunk, ekkor 197 objektumot pusztított el a felkelő parasztság. Az aprólékos és valóságghű leltárak részletesen felsorolják a kis várak teljes felszerelését, a raktározott élelmiszer fajtáit, mennyiségét, az állatállományt (nagytestű állat kevés, sok a disznó és a szárnyas); a konyhák felszerelését (aránylag egyszerű, fűedények használata általános, az ön ünnepi alkalmakra való). A nemesi életforma velejárója a rézedények gyakorisága (tálak, serpenyők, üstök stb.) és a bútortárgyak nagyobb száma. Megjelennek, de nem általánosak az üveg-

ablakok, gyakoriak a mázas kályhák. A nemesi családoknál csak kevésbé találkozunk a divatos ruházat luxussával, gazdag ékszerekkel (ez ebben az időben inkább a városi patríciusokra jellemző). — A várak fegyverzeite kimagasló (tűzfegyverek nagy száma), sok a lovagi tornaszer (ez az „új lovagság” szaporodását mutatja). A szellemi elmaradottság jelzője: 58 várból csak 6-ban volt néhány könyv. — Mindezek a vidéki nemesség aránylag szerény életvitelét, régimódiságát mutatják. A parasztok szempontjából ez is luxus volt (és főleg kihívóbb, mint a polgárság gazdagsága!).

J. Riedmann a tiroli fejedelmek tárgyi kultúráját vizsgálja 1290—1330 között, számadáskönyvek alapján. Hasonló forrásanyagot dolgoz fel W. Maleczek Zsigmond herceg udvartartásának bemutatásakor. (Megemlítenéd, hogy a sárgaré és óntárgyak nagyobb részét a késekkel együtt távoli városok piacairól szerzik be.)

M. G. A. Vale a francia és a burgundi nemesség életét írott források alapján, G. S. Rondinini pedig követjelentések felhasználásával az udvar életét mutatják be. P. Chihai és H. Valentini a nemesi síremlékek elemzését adják, utóbbi a viselet tárgyalásával tárgykörünket inkább szolgálja.

W. Timpel türingiai várak ásatási eredményeinek bemutatásával bizonyítja a középkori régészet elsőrendű forrásértékét e kérdéskörhöz. A nemesség különböző rétegeihez tartozó várak kiválasztásával az egymáshoz köti összehasonlítás is lehetővé válik. A különböző periódusok összehasonlítása a lakófunkció mind erősebbé válását mutatja. A késő középkorban mind nagyobb az import-készítmények aránya (kőcserép, üveg). A kisebb várak között a motte-típusú mesterséges halomvárak gyakoriak voltak, a községekhez kapcsolódtak; közülük Gommers-tedt ásatását végezték el (11—14. sz.). Itt a váron kívüli lakó- és gazdasági épületeket is feltárták. (Ez különösen a leletanyag eltérő jellegének megismeréséhez volt jó.) A nagyszámú, de töredékes kerámiaanyagot statisztikailag értékelték (edényformák, import, luxuskerámia). A viselet tartozékai és a fegyverzet jól jellemzik az itt lakó nemességet, ugyanúgy az étkezési szokások is (pl. szárnyasok és vadhús). Két másik kis vízvár ásatási eredményei is jó bepillantást engednek a tárgyi környezetbe (13—15. sz.). (Sajnos a rövidre fogott ismertetés csak általánosító, sematikus képet ad. Részletes publikáció még nincsen.) A szerző kiemeli, hogy a kiértékeléshez nélkülözhetetlen a korabeli falusi-városi élet régészeti vetületének ismerete is. (Hozzátehetjük, hogy a leletanyag részletesebb feldolgozása nélkül sok kérdés ma még fel sem vehető.)

H. Stampfer Dél-Tirol nemesi lakáskultúráját mutatja be ma is álló épületek (várak, kastélyok) alapján (sajnos a berendezések már nincsenek meg). Új leletek bizonyítják, hogy már a 13. sz. kezdetétől gazdagon festett belső tereket használtak. A faboltozású és -falú Stube (kivülről kőfallal) már 1194-től említett és a 13. sz. végéről már emlékszerűen is bizonyítható (kivülről fűthető, füsttelenített lakószoba); a 14—15. sz.-ban a polgári és falusi házban is átveszik, a 15. sz. közepétől kezdve a Stube már lapos mennyezetet kap.

W. Meyer svájci várak mezőgazdasági tevékenységéről tudósít új ásatások leletei alapján (erdőirtás, állattenyésztés, tejfeldolgozás, földművelés, kertgazdálkodás). (A balták és szekerek szerinti nem sorolhatóak kizárólag az első tevékenységhez.) A leletek korának meghatározása a stratigráfiai megfigyeléseken múlik.

*

A középkori régészet nagy kérdése: megragadható-e az egykori valóság a ránk maradt töredékek alapján? Nyilvánvalóan csak egyes vetületeiben. De a kötet (itt nem mind felsorolt) művelődéstörténetészeknek alapos kutatómunkája is mutatja: a mégoly aprólékos írásos források elemzése sem eredményez teljes képet, egyértelmű választ. A régészet tárgyszerű eredményeit, sokrétű megközelítési lehetőségeit nem nélkülözhetjük.

Holl Imre

Städtische Versorgung und Entsorgung im Wandel der Geschichte. Szerk. J. Sydow (Stadt in der Geschichte.) Bd. 8. Sigmaringen. 1981. J. Thorbecke V. 214 lap.

A Südwestdeutsche Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung 1960-ban megkezdett konferenciasorozata és az eredményeket közlő kötetek sorában ismét üdvözlhetünk egy olyan komplex témát, amelynek történések oldaláról történő felvetése és tárgyalása sok szempontból a középkori régészet számára is fontos. Az eredmények sorában már eddig is számos hivatkozást találunk a régészet munkájára, de további feladataink kitűzése szempontjából még fontosabb az ilyen problémák ismerete. (A 10 referátumból itt csak azokat emeljük ki, amelyek különösebben érdekelhetik a régészeket.)

J. Fuchs a délnémet városok vízellátását Villingen patakjainak és az 1344-es szabályzatnak ismertetésével mutatja be. Térképen jól látható, milyen szisztematikus munkát végeztek a polgárok a városon keresztülvezetett csatornával: a malmok, kutak és a városi fürdő ellátásának megoldásával.

H. Dopsch a salzburgi „Almkanal” jelentőségét mutatja be: az óváros vízszegény fekvése itt is a patakvíz mesterséges elvezetését igényelte már a középkorban. 1136-ban az apát és a prépost elhatározzák, hogy a Mönchsbergen keresztül vágott alagút segítségével vezetik a vizet a városba. A munkában a Szt. Peter templom szerzetesei is résztvettek. A létrehozott vezeték ebben a korban egyedülálló teljesítmény: 370 m hosszú és 1,5–2,2 m belmagasságú, kváderekkel bélelt. A 14. sz.-ban egy második vezeték is készült, ez már a polgárság erejéből. Az ivóvíz továbbvezetése a kutakhoz, fürdőkhöz és a házakhoz kifűrt facsövekkel történt.

Š. Kazimír a szlovákiai városok ellátási kérdéseiről ad tájékoztatást, kiemeli, hogy a bányavárosok fém-művességre szakosodott lakosságának élelmiszerekkel, ruházattal történő ellátása a szokásosnál szigorúbb rendelkezéseket és erőfeszítést követelt. Elsősorban Besztercebánya (Neusohl), Selmechánya (Schemnitz) és Nagyszombat (Tyrnau) levéltári adatai alapján vizsgál számos további kérdést (piac, árusítás szabályzás).

U. Dirlmeier tanulmányában számos konkrét adattal bizonyítja, hogy a történelmi, technológiatörténeti stb. kézikönyvek szerzőinek egyértelműen negatív ítélete a középkori élet kommunáléllátási és higiéniai kérdéseinek megoldásáról mennyire téves és idejétmúlt. Nem igaz, hogy a római birodalom felbomlása után mindazok az értékek veszendőbe, feledésbe kerültek, amit addig a városi élet szervezése elért. II. Frigyes konstitúciói (1231) az emberi egészség őrzését célozzák (vizek tisztántartása, szemét, temetési előírás); az 1277 körül írott Fejedelmek tüköre (Fürstenspiegel) a víz minőségének ellenőrzését tanítja, ismerte, hogy levegő és víz minősége a betegségek okozója lehet. A városi víz védelmét számos további szerző emeli ki a 14–15. sz.-ban. Leon Battista Alberti ismert könyvében a különböző célokra használt vizek megkülönböztetését találjuk (1450), a víz- és csatorna-vezetékek legjobb elhelyezését tanítja és a városi házak oldalfalai között hagyandó keskeny közök csatorna szerepét. De az egyes városi jogszabályok áttekintése is mutatja, hogy elméleti munkák mellett a gyakorlat sem hiányzott mindenütt. München (1315), Zürich (1338), Frankfurt (1481) rendelkezései a tisztaságot védik. Münchenben az 1489. évi építési szabályzat tiltja az emésztőgödör elhelyezését a telekhatárnál (a szomszéd védelme) és kibélelését írja elő. Nürnberg a városi patak vizét védi. A fekáliát ugyan legtöbbször vízbe engedték, de gyorsan folyó patakokat, folyókat használtak erre. Az egyéni tisztaság megőrzésére, a vízellátás kérdéseire (csatornák, kutak) számos adatot idéz.

W. Lehnert Nürnberg adatait tekinti át (fekália el-távolítása, szeméttárolás, disznó- és kutyatartás, fedett csatornák, vízvédelem stb.). Kiténik, hogy két, hátoldalával csatlakozó ház sor közötti közt használtak fel hosszabb szakaszon a szennyvíz elvezetésére. (Véleményünk szerint ilyen megoldás Sopronban is volt.) Természetesen sok adat tanúsítja az egyes rendelkezések be nem tartását is.

Kubinyi A. a magyarországi párhuzamok bemutatá-

sakor elsősorban Buda, Esztergom és Sopron adataira, valamint a régészeti kutatás eredményeire támaszkodott. A helyzet sokban egyezik a külföldivel; a levéltári források kisebb száma miatt a régészet válaszára nagyobb szükségünk van.

Holl Imre

Keramische Bodenfunde aus Wien (Mittelalter—Neuzeit). Szerk. O. Harl. Wien 1982. V. Museen der Stadt Wien. 227 lap, 453 kép, 16 tábla.

A bécsi Metró építése során feltárt Virgil-kápolna bemutatása alkalmat adott egy múzeumi kiállítás létesítésére is: itt a Historisches Museum der Stadt Wien gazdag anyagából (elsősorban az utolsó évek leletmentő ásatásainak eredményeként) első alkalommal mutatott be jelentős számú kerámiát. A 453 tételből álló Katalógusban középkori és újkori kerámiákat (jórészt töredékeket) dolgoztak fel. Már a korszakhatárok (10–19. sz.) kitűzése is figyelemre méltó és tükrözi azt a felismerést, hogy a városi ásatások során akarva-akaratlan újkori leleteket is kényszerül értékelni a régész. Elsősorban a Katalógus részletes tagoltságát kell dicséretünk (19-féle fajtára osztva az anyagot), valamint a bőséges képanyagot, hisz egy olyan ritka esettel találkozunk itt, amikor *minden felsorolt tárgy* kis fényképét is közlik, 16-nál színesen. A leírások rövidek, tömörek, a fontos jegyekre korlátozottak. Kár viszont, hogy a jegyzetanyag is követi a tagoltságot, de nem következetesen és néhol csak visszautalással. Az anyagban tájékozatlan kutató nem mindig ismerheti fel, mi is a számára elsőrendűen fontos irodalom, ami alapján itt a besorolás vagy datálás történt.

R. Perger az írásos források alapján értékeli a bécsi fazekasság működését, közben a 14–16. sz.-ból számos név és lakóhely szerint ismert fazekast sorolja fel. A. Kies rövid összefoglalása a Bécsben és környékén található fazekasjegyekről szól. Két táblázata a leggyakoribb perembélyeg-csoportokat mutatja, értékelve százalékos megoszlásukat, illetve korhatározásukat. Utóbbi táblázathoz azonban megemlítenék, hogy egyes speciálisabb formájú jegyeknek használati ideje a magyarországi leletek bizonyossága szerint nem lehet olyan hosszú (300–400 év)! Itt nyilván kevert leletanyagot tartalmazó, és így szorosabban nem datáló rétegek, leletcsoportok felhasználása történt, illetve a cserépanyag és a formai jelek alapján történő meghatározás téves, vagy túl tág! A szerző ezt avval a megjegyzéssel próbálja feloldani, hogy a fazekasjegyek hosszú használati ideje nem jelenti a fazekasműhelyek ugyanilyen hosszú működését (26.o.), nem magyarázza meg azonban az ellentmondás okát. Ez szerintünk egyes jegycsoportoknál a datálás előbbi túl tágra húzásában van, másoknál pedig abban az ismert körülményben, hogy némely esetben a mesterjegy a műhely kihalása után később újra alkalmazásra kerülhetett. Sajnáljuk, hogy magyarázataihoz a T-jegyekről írt cik-künket (MittArchInst 5 1974/75) nem használta fel.

A középkori anyag bemutatását és az egyes csoportok rövid értékelését S. Felgenhauer-Schmiedt készítette. Csoportosítása elsősorban a technológia (agyagfajta, soványítás, égetés, máz) figyelembevételével történik, de formai-funkcionális különbségeket is figyelembe vesz (figurális díszű kiöntőedények, világítás, perselyek stb.). Nagyon öröndetes, hogy a korai, 10–12. sz.-i grafitos anyagú edényeket is tárgyalja, bár csak néhány töredék képviseli ezeket. A további időkből származó anyag nagyon sok formával bővíti ismereteinket a Bécsben használt, zömmel helyi edényfélésegekről. Egy részük, így a redukált égetésű, néha grafitált is kevert fazekak, kancsók, fémégetőtégelyek hozzánk is eljutottak. A mázas edények között a korai, állatfejes formájú kiöntőcsővel ellátottak sorozata, melyek eddig nem voltak publikálva, jól bizonyítják, hogy korábbi véleményünk ezek eredetéről helytálló. Az aquamanilék és cserép-világítóeszközök változatos megoldásúak. A Szerző feltételezése szerint a homokrászórásos-díszű kis pohár is helyi eredetű (ez és néhány más fontos darab már a „Wien im Mittelalter”

1976. évi Katalógusában is szerepelt). Az importkerámia-fejezetben szereplő vörösfestésű darab (Nr. 197) jellege szerint nemcsak cseh, de magyarországi is lehet. A Szerző kiemeli, hogy a késő középkori készítmények között a technikai célzattal készült gyártmányok sorozata jelentkezik már (pl. vízvezeték, parázsfedő, sőt egy desztillálósíkok töredéke is!).

Az újkori kerámia feldolgozását *G. Kohlprath* készítette. Az egyszerű és a színesmázaz vagy festett kerámiát, a fehérárut, kőcserepet, porcellánt és kőedény-árut, azaz keménycserepet külön tárgyalja. A bevezetésben 16., 17. és 19. századi árjegyzékek közlésével világítja meg, hogy ekkor már milyen széles körűek a készítmények fajtái. A különböző díszítésekkel ellátott színesmázaz edények (homokrászórák, reliefdísz) tárgyalásánál (147. o.) hiányoljuk, hogy nem említi meg *A. Walcher-Molthein* feldolgozásait (utoljára: *Belvedere-Forum* 1925. 71–79.), aki ezt a jellegzetes reneszánsz kerámiacsoportot *O. Reinhart* (1525–) és *P. Preuning* nürnbergi tevékenységének ausztriai folytatásaként vezeti le. Ilyen készítmények egyébként Magyarországra is eljutottak (*Holl, ArchÉrt*

98 1971. 34, 43; 16. kép), tehát nemcsak Nyugat felé kereskedtek velük.

Feltűnő, hogy az előkerült kályhacsempe-töredékek (zömmel 16. sz.) milyen kis számúak, ezzel szemben a kőcserep-edények változatos sorozatát találjuk. Az első kettő ezek közül (Nr. 406–407) besorolásuknál korábbi, illetve Nr. 200 alatt szerepel helyesen. A hazai hódoltság-kor kutatói számára egyébként ezek a fejezetek a meghatározás, terminológia, datálás és további tájékozódás meggyorsítását jelenthetik, hisz a hazai 16–19. sz.-i leletek jó része egyező, vagy legalábbis közel áll a bécsiekéhez. A hódoltság alatt az osztrák fazekasok kereskedelmi tevékenysége, illetve magyar kereskedők vásárlásai nem szüneteltek, a 18. századtól pedig még élénkebbé váltak. A középkori dunai víziút forgalma tovább virágzott. — A magyar kerámiakutatás is megnyugvással veheti tudomásul, hogy 15–25 évvel korábban kidolgozott meghatározásainkat megerősítik az új osztrák eredmények, illetve azokon alapszanak és a hazai kutatás továbbra is ösztönző lehet szomszédainknál.

Holl Imre

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>П. Рацки</i> : Вопросы перехода от раннего неолита к среднему в области Верхнего и Среднего Потисья.	161
<i>Т. Надь</i> : Не Игнот, а Л. Веспроний Кандид.	195
<i>И. Холл</i> : Средневековые изразцы в Венгрии III.	201

СООБЩЕНИЯ

<i>И. Залаи-Гал</i> : Крючок из Морадь-Тузкодомб. Вопросы «активной» рыбной ловли в Карпатской котловине в эпоху неолита.	231
<i>Ю. Г. Сенански</i> : Некоторые вопросы неолита юго-востока венгерской низменности.	243
<i>П. Патаи</i> : О металлургии и обществе энеолита.	247
<i>К. Поци</i> : Система улиц и наиболее важные постройки 2—3 веков военного города Аквинкума.	252
<i>А. Киш</i> : Шлем балденгейского типа в археологической коллекции Венгерского Национального музея.	274

ОБОЗРЕНИЕ

<i>И. Вальтер</i> : Приветствие Г. Энтца.	282
<i>В. Добоши</i> : Выставка «Первые обитатели Европы 1 500 000—100 000 лет назад» в Париже.	283
<i>Т. Надь</i> : VIII-й международный съезд греческой и латинской эпиграфи.	286
Археологические открытия в Венгрии 1982 года. Под ред. <i>И. Цегледи</i>	287

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>Я. Макаш</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXII. 1980.	317
<i>К. Мештерхази</i> : Chuvash Studies. Ed. A. Róna-Tas.	319
<i>Э. Надь</i> : К. Н. Gyürky, Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda.	320
<i>Ж. К. Цофман</i> : Ž. Mikić, Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji. Preistorijski periodi.	321
<i>П. Патаи</i> : Н. Todorova, Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien. PBF IX. 14.	322
<i>Ф. Косеги</i> : G. Gallay, Die kupfer- und altbronzezeitlichen Dolche und Stabdolche in Frankreich. PBF VI. 5.	323
<i>И. Эчеди</i> : P. K. Schmidt—G. B. Burgess, The Axes of Scotland and Northern England. PBF IX. 7.	324
<i>А. Киш</i> : M. Weidemann, Kulturgeschichte der Merowingerzeit.	325
<i>И. Холл</i> : Adelige Sachkultur des Spätmittelalters.	326
<i>И. Холл</i> : Städtische Versorgung und Entsorgung im Wandel der Geschichte. Hrsg. J. Sydow.	327
<i>И. Холл</i> : Keramische Bodenfunde aus Wien (Mittelalter—Neuzeit). Hrsg. O. Harl.	327

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>P. Raczky</i> : Questions of transition between the Early and Middle Neolithic in Middle and Upper Tisza region	161
<i>T. Nagy</i> : Not Ignotus but L. Vespronius Candidus	195
<i>I. Holl</i> : Medieval stove tiles in Hungary III.	201

REPORTS

<i>I. Zalai-Gaál</i> : The hook from Mórág-Tűzkődomb. The question of "active" fishing in the Carpathian Basin	231
<i>J. G. Szénászký</i> : About the chronological questions of the Neolithic of the southeastern Great Plains	243
<i>P. Patay</i> : Ideas about the metallurgy and society of the Copper Age	247
<i>K. Póczy</i> : The streets and more important buildings of the military town of Aquincum in the 2nd and the 3rd century A. D.	252
<i>A. Kiss</i> : A Baldenheim type helmet in the Archaeological Collection of the Hungarian National Museum	274

REVIEWS

<i>I. Valter</i> : In honor of G. Entz	282
<i>T. V. Dobosi</i> : "Les premiers habitants de l'Europe 1 500 000 - 100 000 ans" exhibit in Paris	283
<i>T. Nagy</i> : The 8th International Greek and Roman Epigraphic Congress	286
Archäologische Forschungen im Jahre 1982. Ed. by <i>I. Czeglédy</i>	287

BOOK REVIEWS

<i>J. Makkay</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXII. 1980	317
<i>K. Mesterházy</i> : Chuvash studies. Ed. by A. Róna-Tas	319
<i>E. Nagy</i> : K. H. Gyürky, Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda	320
<i>Zs. K. Zoffmann</i> : Ž. Mikić, Stanje i problemi fizičke antropologiji u Jugoslaviji. Preistorijski periodi	321
<i>P. Patay</i> : H. Todorova, Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien. PBF IX. 14	322
<i>F. Kőszegi</i> : G. Gallay, Die kupfer- und altbronzezeitliche Dolche und Stabdolche in Frankreich. PBF VI. 5	323
<i>I. Ecsedy</i> : P. K. Schmidt-G. B. Burgess, The Axes of Scotland and Northern England. PBF IX. 7.	324
<i>A. Kiss</i> : M. Weidemann, Kulturgeschichte der Merowingerzeit	325
<i>I. Holl</i> : Adelige Sachkultur des Spätmittelalters	326
<i>I. Holl</i> : Städtische Versorgung und Entsorgung im Wandel der Geschichte. Ed. by J. Sydow	327
<i>I. Holl</i> : Keramische Bodenfunde aus Wien (Mittelalter-Neuzeit) Ed. by O. Harl	327

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.) Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90 Ft

1 szám ára: 45 Ft

Index szám: 25.106

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 149.